

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Πανεπιστήμιο Αθηνών και φοιτητές 1922-1940

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αγγελική Βέη - Χριστοδούλου

Αθήνα 2022

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Πανεπιστήμιο Αθηνών και φοιτητές 1922-1940

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αγγελική Βέη - Χριστοδούλου

Αθήνα 2022

Τριμελής Επιτροπή

Χριστίνα Κουλούρη, καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπουσα)

Λίνα Βεντούρα, καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Χάρης Αθανασιάδης, καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αγγελική Βέη - Χριστοδούλου, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	4
Συντομογραφίες	6
Εισαγωγή	7-31
Ερευνητικά ερωτήματα και ιστορικό πλαίσιο	7
Η εκπαίδευση στο πλαίσιο της βενιζελικής διακυβέρνησης	11
Εκπαιδευτική πολιτική και Πανεπιστήμιο Αθηνών στον Μεσοπόλεμο	14
Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες στη βιβλιογραφία	18
Οι ερευνητικοί άξονες	22
Πηγές	24
Δομή της διατριβής	28

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΡΙΕΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Κεφάλαιο πρώτο: Η είσοδος των φοιτητών και φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών	33-55
1.1 Βάζοντας φραγμούς: η εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο έως την καθιέρωση των εισιτηρίων εξετάσεων	34
1.2 Οι εισιτήριες εξετάσεις (1926-1941)	39
1.3 Η επιβολή του numerus clausus	47

Κεφάλαιο δεύτερο: Ο φοιτητικός πληθυσμός, ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία	56 - 87
2.1 Οι εγγραφές των φοιτητών και φοιτητριών	56
2.2 Επιλογή σπουδών	66
2.3 Οι πτυχιούχοι/ες του Πανεπιστημίου Αθηνών	75
2.4 Η γεωγραφική προέλευση του φοιτητικού σώματος	79
2.5 Κοινωνική προέλευση	86

Κεφάλαιο τρίτο: Οι αλλαγές στη σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού: παλιές και νέες συνιστώσες	88 - 137
3.1 Οι φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών	88
3.1.1 Από τη Στεφανόπολι στην Πολυδούρη: μια μακρά διαδρομή	88
3.1.2 Η εδραίωση της γυναικείας παρουσίας στο Πανεπιστήμιο	91
3.1.3 Φοιτήτριες και γυναικείο ζήτημα	94
3.2 Η παρουσία των Ελλήνων ομογενών και των ξένων φοιτητών	101
3.3 Οι μικρασιάτες πρόσφυγες	114
3.4 Οι στρατευθέντες φοιτητές	127

ΜΕΡΟΣ Β΄: Η ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΖΩΗ ΕΝΤΟΣ-ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΑΙΘΟΥΣΩΝ

Κεφάλαιο πρώτο: Η φοίτηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στον Μεσοπόλεμο	139 - 166
1.1 Το νομοθετικό πλαίσιο για τη φοίτηση	139
1.2 Η φοίτηση	143
1.3 Εξετάσεις	148
1.4 Οι πραγματικές συνθήκες φοίτησης	153

Κεφάλαιο δεύτερο: Φοιτητικές συσσωματώσεις στον Μεσοπόλεμο	167-190
2.1 Το φοιτητικό σώμα και οι συλλογικές του εκφράσεις	167
2.2 Η αίσθηση του συνανήκειν: οι φοιτητικές συσσωματώσεις	172
2.3 Η συμμετοχή των φοιτητριών σε συσσωματώσεις	175
2.4 Η ομοσπονδιακή οργάνωση των φοιτητικών συλλόγων	180
2.4.1 Η Ομοσπονδία Ελλήνων Φοιτητών (ΟΕΦ)	180
2.4.2 Η Ομοσπονδία Φοιτητών Πανεπιστημίου Αθηνών (ΟΦΠΑ)	182
2.4.3 Ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος (ΕΠΣ)	184
2.4.4 Ένωση Προοδευτικών Οργανώσεων Φοιτητών Σπουδαστών (ΕΠΟΦΣ)	189

Κεφάλαιο τρίτο: Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις στον Μεσοπόλεμο	191 - 286
3.1 Ο τόπος – οι χώροι διαμαρτυρίας	191
3.2 Το χρονικό των κινητοποιήσεων (1922 - 1940)	197
3.2.1 Πανεπιστήμιο και φοιτητικά κινήματα στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου	197
3.2.2 Οι πρώτες φοιτητικές διαμαρτυρίες	199
3.2.3 Το Α΄ Παμφοιτητικό Συνέδριο	203
3.2.4 Οι φοιτητικές διεκδικήσεις σε καιρούς δημοκρατίας και δικτατορίας	205
3.2.5 Η φοιτητική απεργία του Νοεμβρίου 1927	212
3.2.6 Ανάμεσα σε δύο μεγάλες απεργίες	216
3.2.7 Η παμφοιτητική απεργία του 1929	220
3.2.8 Η περίοδος μετά την απεργία του 1929	233
3.2.9 Η απεργία του Μαρτίου 1932	237
3.2.10 Οι απεργίες του 1933	243
3.2.11 Η μεγάλη απεργία του Μαρτίου 1936	257
3.2.12 Το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Φοιτητών – Σπουδαστών	269
3.2.13 Η δικτατορία της 4 ^{ης} Αυγούστου	272
3.3 Σκέψεις για το φοιτητικό κίνημα του Μεσοπολέμου	281
Κεφάλαιο τέταρτο: Η αντίδραση του Πανεπιστημίου	287-313
4.1 Η πειθαρχική πολιτική του Πανεπιστημίου Αθηνών στον Μεσοπόλεμο	287
4.2 Ο αντικομμουνισμός και το Πανεπιστήμιο Αθηνών	303
Συμπεράσματα	314
Πηγές-Βιβλιογραφία	327
Παράρτημα	346

Ευχαριστίες

Η παρούσα διατριβή δε θα μπορούσε να έχει γίνει χωρίς την πολύτιμη συμβολή συγκεκριμένων προσώπων που στάθηκαν δάσκαλοι και συνοδοιπόροι σε αυτή τη διαδρομή, διευκόλυναν την έρευνα, υπέμειναν τις ανησυχίες μου και με προστάτευσαν από αστοχίες.

Η πρώτη μεγάλη οφειλή είναι προς την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Χριστίνα Κουλούρη, για την εμπιστοσύνη, την στέρεη καθοδήγηση και την υπομονή της. Χωρίς την προθυμία, τη συνεχή ανταπόκριση και το ενδιαφέρον που έδειξε, τις καίριες συμβουλές και κατευθύνσεις που έδωσε σε αυτή τη διατριβή, η διαδρομή δε θα είχε ολοκληρωθεί. Στην καθηγήτρια και μέλος της τριμελούς επιτροπής Λίνα Βεντούρα έχω ξεχωριστές οφειλές. Η σταθερή υποστήριξή της, η πίστη της σε εμένα και η αδιάκοπη ενθάρρυνσή της με ώθησαν να φέρω σε πέρας αυτό το δύσκολο εγχείρημα. Ευχαριστίες οφείλω και στο τρίτο μέλος της επιτροπής, τον καθηγητή Χάρη Αθανασιάδη, για την επιστημονική συμβολή του σε γνωστικά πεδία άγνωστα σε εμένα. Ευχαριστώ επίσης τα μέλη της επταμελούς επιτροπής καθηγητές Βάσω Θεοδώρου, Παντελή Κυπριανό και Δέσποινα Παπαδημητρίου για την προθυμία και τον χρόνο που αφιέρωσαν και ιδιαίτερα τη Λίνα Λούβη για τις γόνιμες συζητήσεις μας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω σε όλο το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου του ΕΚΠΑ, ιδιαίτερα στη Χάιδω Μπάρκουλα, τη Μίνα Τσιωτάκη, τη Χριστίνα Μπάκουλα, τη Μίνα Λιάζου και τον Μιχάλη Χαχλάκη για τις υποδείξεις τους, την πάντα πρόθυμη βοήθειά τους και το πολύτιμο αρχειακό υλικό που μου διέθεσαν κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου. Ο Δημήτρης Μπαχάρας υπήρξε αρωγός κατά τις επισκέψεις μου στο ΕΛΙΑ και τον ευχαριστώ ιδιαίτερος για αυτό.

Ευχαριστώ από καρδιάς τα «δικά μου» Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Η μαθητεία μου σε αυτά και η επαφή μου, εδώ και δύο δεκαετίες, με τους ανθρώπους που τα συγκρότησαν έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στη μετέπειτα πορεία μου. Καταρχάς τον Ηλία Νικολακόπουλο, με νωπή τη θλίψη για την πρόσφατη απώλειά του, τα μέλη του ΔΣ και τον Διευθυντή Κωστή Καρπόζηλο που χωρίς την εμπιστοσύνη και την αμέριστη υποστήριξή τους δε θα είχε ολοκληρωθεί η μακρόχρονη πορεία της διατριβής. Στις φίλες, φίλους και συναδέλφους μου στα ΑΣΚΙ, την Άντα Κάπολα, την Πολίνα Ιορδανίδου και την Ιωάννα Βόγλη που μοιραστήκαμε, ανάμεσα στα άλλα, τα ίδια θρανία των μεταπτυχιακών σεμιναρίων,

όπως και στον Μάνο Αυγερίδη, τον Θανάση Γάλλο, και τον Στάθη Παυλόπουλο χρωστάω ένα εκ βαθέων ευχαριστώ για την αγάπη, το νοιάξιμο, την κουβέντα και την κατανόηση που έδειξαν όλα αυτά τα χρόνια. Η διαδρομή αυτή δε θα είχε ξεκινήσει χωρίς τη στήριξη του Σπύρου Ασδραχά, τη γενναιοδωρία και την καλοσύνη του. Οι οφειλές μου σε αυτόν είναι πολύ μεγάλες.

Ευχαριστώ ακόμα θερμά τον Δημήτρη Δημητρόπουλο, τον Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, τον Κώστα Λάππα, τη Δήμητρα Λαμπροπούλου, τον Χρήστο Λούκο, τη Σοφία Ματθαίου και τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη οι οποίοι με στήριξαν από την αρχή αυτής της διαδρομής με πραγματικό ενδιαφέρον. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω και στον συνάδελφο και καλό φίλο Βασίλη Γκόνη για τις εποικοδομητικές συναντήσεις μας, την υποστήριξη και την έμπρακτη βοήθειά του.

Στη φίλη μου Κατερίνα Δέδε οφείλω ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ για τις πολύωρες και γόνιμες συζητήσεις μας, παρουσία μπύρας, τη σταθερή έγνοια, την εμψύχωση τις δύσκολες μέρες και τη βοήθεια που μου προσέφερε απλόχερα.

Τέλος το πιο μεγάλο ευχαριστώ ανήκει στον Βαγγέλη Καραμανωλάκη για τη σταθερή παρουσία, τη γενναιοδωρή συμβολή, την συνεχή υποστήριξη, την κατανόησή του στις σκοτεινές περιόδους και τη χαρά του στις φωτεινότερες.

Συντομογραφίες

ΑΝ:	Αναγκαστικός Νόμος
ΑΠ:	Αρχείο Πρωτοκόλλου
ΑΠΘ:	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΑΣΚΙ:	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΑΣΚΤ:	Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών
ΑΣΟΕΕ:	Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών
ΒΔ:	Βασιλικό Διάταγμα
ΓΕΣ:	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΣΕΕ:	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
Δ:	Διάταγμα
ΔΑΣ:	Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών
ΔΟΕ:	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος
ΕΑΠ:	Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων
ΕΕ:	Εκτελεστική Επιτροπή
ΕΕΕ:	Εθνική Ένωση Ελλάς
ΕΚΠΑ:	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
ΕΛΙΑ:	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΜΠ:	Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο
ΕΟΝ:	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
ΕΠΕ:	Εθνική Παμφοιτητική Ένωση
ΕΠΟΦΣ:	Ένωση Προοδευτικών Οργανώσεων Φοιτητών Σπουδαστών
ΕΠΣ:	Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος
ΕΦΕΕ:	Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος
ΙΑ ΕΚΠΑ:	Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ
ΙΑΜΜ:	Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη
ΚΚΕ:	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚΝΑ:	Κομμουνιστική Νεολαία Αθήνας
ΝΔ:	Νομοθετικό Διάταγμα
Ν:	Νόμος
ΟΕΦ:	Ομοσπονδία Ελλήνων Φοιτητών
ΟΕΦΣ:	Ομοσπονδία Ελλήνων Φοιτητών Σπουδαστών
ΟΚΝΕ:	Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδος
ΟΛΜΕ:	Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης
ΟΠΦ:	Ομοσπονδία Προσφύγων Φοιτητών
ΟΦΠΑ:	Ομοσπονδία Φοιτητών Πανεπιστημίου Αθηνών
ΠΕΑΟΝ:	Πανελλήνια Ένωση Αντιδικτατορικών Οργανώσεων Νέων
ΠΔ:	Προεδρικό Διάταγμα
ΣΔΓ:	Σύλλογος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας
ΣΕΚΕ:	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος
ΥΘΑΣ:	Υποδιοικήσεις Θηλέων Ανωτάτων Σχολών
ΦΕΚ:	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης
ΦΕΟΝ:	Φιλειρηνική Ένωση Οργανώσεων Νέων
ΦΣΜ:	Φυσικομαθηματική Σχολή
ΧΑΝ:	Χριστιανική Αδελφότης Νέων

Εισαγωγή

Ερευνητικά ερωτήματα και ιστορικό πλαίσιο

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι ο προσδιορισμός και η περιγραφή της ταυτότητας του φοιτητικού σώματος του Πανεπιστημίου Αθηνών στον Μεσοπόλεμο. Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτέλεσε μια μείζονα τομή για τα χαρακτηριστικά του φοιτητή και της φοιτήτριας του Πανεπιστημίου Αθηνών, μια περίοδος στην οποία διαφοροποιήθηκε η ταυτότητα του φοιτητικού σώματος, όπως είχε διαμορφωθεί στη διαδρομή του Αθήνησι από την ίδρυσή του έως το 1922, με βάση τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, τις αλλαγές στη φυσιογνωμία του πανεπιστημιακού θεσμού, αλλά και στη σύνθεση του πληθυσμού των φοιτητών και φοιτητριών.

Η περίοδος που μελετάται έχει, διεθνώς, ως αφετηρία το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (1918) και κατάληξη την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (1939). Είναι μια περίοδος που σηματοδεύτηκε από την διάλυση τεσσάρων αυτοκρατοριών (Γερμανική, Αυστροουγγρική, Ρωσική και Οθωμανική) και την δημιουργία μιας σειράς διάδοχων εθνικών κρατών, καθώς και την συγκρότηση ενός νέου κρατικού μορφώματος, της ΕΣΣΔ. Σηματοδεύτηκε επίσης από τις μετακινήσεις εκατομμυρίων ανθρώπων και την χάραξη νέων συνόρων, δημιουργώντας ένα κόσμο σε κίνηση μέσα στον οποίο οι κάθε λογής μειονότητες αντιμετωπίστηκαν πλέον στο πλαίσιο των εθνικών κρατών. Οι εκατόμβες των νεκρών του πολέμου, οι καταστροφές στις υποδομές, η διαλυμένη παραγωγή, οι ατελέσφορες οικονομικές πολιτικές, ο πληθωρισμός και η ανεργία προκάλεσαν μια γενικότερη κρίση και την απαξίωση των ισχυόντων προτύπων διακυβέρνησης δημιουργώντας πρόσφορο έδαφος για την ανατροπή τους.¹

Η ελληνική περίπτωση εγγράφεται, παρά τις όποιες ιδιαιτερότητες, σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, και η κατανόηση των μεσοπολεμικών διαδρομών της συνομιλεί με τα ευρωπαϊκά παράλληλα. Άλλωστε, η Μικρασιατική Εκστρατεία υπήρξε

¹ Για την περίοδο, βλ. τις σχετικές ενότητες στις παρακάτω μελέτες: E. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ός αι. 1914-1991*, μτφ: Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995· E.M. Burns, *Ο δυτικός κόσμος. Νεώτεροι χρόνοι*, μτφ: Τάσος Δαρβέρης, Αθήνα, Επίκεντρο, 2006· M., Mazower *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφ: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001.

αποτέλεσμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οδηγώντας και στην αργοπορημένη, σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, έναρξη του Μεσοπολέμου στην χώρα. Στην ελληνική περίπτωση,² η περίοδος εκκινεί από την Μικρασιατική Καταστροφή, το μείζον αυτό γεγονός που στην οικεία ιστοριογραφία αντιμετωπίστηκε ως το εγχώριο τέλος του «Μεγάλου Πολέμου» και ολοκληρώνεται με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, τον Οκτώβριο του 1940. Το 1922 σηματοδότησε το τέλος μιας δεκαετίας εθνικών πολεμικών περιπετειών. Παρά την ευφορία που γέννησε η πρόσκτηση των Νέων Χωρών και το γεγονός ότι η Ελλάδα είχε βγει από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο με την πλευρά των νικητών, ο διχασμός και η ήττα του στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο, η έλευση των προσφύγων και η κατακρήμνιση της Μεγάλης Ιδέας προκάλεσαν βαθύτατη κρίση σε πολλαπλά επίπεδα.³

Καταρχάς κρίση πολιτική, με κύριο επίδικο το πολιτειακό ζήτημα. Η εγκαθίδρυση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1924, μετά και την εκτέλεση των Έξι, δημιούργησε ένα νέο πολιτικό τοπίο και ενέτεινε το διχασμό ανάμεσα στη βενιζελική και την αντιβενιζελική παράταξη.⁴ Η αρχική κυριαρχία της βενιζελικής παράταξης δεν περιόρισε την ένταση του διχασμού σε μία ασταθή πολιτική σκηνή, στην οποία έγινε πολύ νωρίς αισθητή η παρουσία του στρατού, ήδη με την «Επανάσταση», τη συμμετοχή στρατιωτικών στις εναλλασσόμενες κυβερνήσεις και την δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου το 1925. Ακολούθησαν αλληπάλληλα στρατιωτικά κινήματα, τα οποία συνέτειναν στην εγκαθίδρυση του αυταρχισμού στη δημόσια ζωή, με τελευταία εκείνη της 4^{ης} Αυγούστου. Τα στρατιωτικά κινήματα και οι αυταρχικές λύσεις διακυβέρνησης δεν ήταν μια ελληνική ιδιοτυπία, αντιθέτως

² Για τον Μεσοπόλεμο, βλ. ενδεικτικά: Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα, Έκαρος, 1954· *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τομ. ΙΕ': «Νεώτερος ελληνισμός, από το 1913 ως το 1941», Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978· Γιώργος Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1988· Άλκης Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922 - 1935*, τ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 1995· Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, ³1999· Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770 - 2000*, τ. 7: «Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου», Αθήνα, Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα, 2003· Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο μεσοπόλεμος 1922- 1940*, Β', 1-2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003· Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφ: Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2009· Ε. Αβδελά - Ρ. Αλβανός - Δ. Κουσουρή - Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017. Βλ. και Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019, σ. 119-191.

³ Για την έννοια της κρίσης που προκάλεσε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος διεθνώς και στην Ελλάδα, βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Αθήνα, Ασίνη, 2012.

⁴ Για την ιδεολογική σύγκρουση βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού και τη διαμόρφωση ιδιαίτερα της συντηρητικής σκέψης, βλ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2009, σ. 51-156.

χαρακτηρίζουν τον ευρωπαϊκό Μεσοπόλεμο, απόρροια της κρίσης αντιπροσώπευσης αλλά και της ενισχυμένης βαρύτητας του στρατού. Στην Ελλάδα η σύγκρουση και η εναλλαγή στην εξουσία των δυο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων, οι βραχύβιες και ασταθείς κυβερνήσεις, το πολιτειακό ζήτημα, τα διαδοχικά στρατιωτικά κινήματα και η πολιτική χειραφέτηση των στρατιωτικών, προσδιόρισαν το πολιτικό τοπίο των δύο μεσοπολεμικών δεκαετιών και φόρτισαν το κλίμα διεξαγωγής της αντιπαράθεσης.

Η κρίση ήταν πολιτική και κοινωνική παράλληλα. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, το τέλος του πολέμου είχε σηματοδοτήσει την αλλαγή των συνόρων, διεύρυνση ή περιορισμός, και την ανάγκη για την ενσωμάτωση εκατομμυρίων ανθρώπων που είχαν μετακινηθεί από τις πατρογονικές εστίες τους. Στην ελληνική περίπτωση, η γεωγραφική και πληθυσμιακή διεύρυνση της χώρας μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, έκανε επιτακτική την ανάγκη ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών και των κατοίκων τους, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, την ένταξη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Την ίδια ώρα που η βενιζελική παράταξη ευαγγελιζόταν τον εκσυγχρονισμό του κράτους και την συγκρότηση μιας παραγωγικής οικονομίας μέσω μιας σειράς μεταρρυθμίσεων, η εγκατάσταση των προσφύγων και τα προβλήματα που προκάλεσε, το διεθνές κραχ (1929) και η οικονομική κρίση, επιδείνωσαν την δημοσιονομική αστάθεια, τον πληθωρισμό, την ανεργία, ενώ τα χαμηλά ημερομίσθια και η υψηλή έμμεση φορολογία ενέτειναν τα προβλήματα διαβίωσης του πληθυσμού. Όπως και σε όλο τον κόσμο, το κραχ και η οικονομική κρίση που επακολούθησε δεν έπληξε μόνο τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αλλά επηρέασε και το βιοτικό επίπεδο της μεσαίας τάξης, δημιουργώντας αφενός ανασφάλεια άλλα και ένα κλίμα δυσαρέσκειας που δημιουργούσε κοινωνικές εντάσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο, μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση (1917) και την δημιουργία της ΕΣΣΔ, αναδύθηκε διεθνώς μια νέα πολιτική δύναμη, η κομμουνιστική Αριστερά. Η εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού συστήματος στη Ρωσία αλλά και η δημιουργία της Κομμουνιστικής Διεθνούς (1919), αποτέλεσαν ρήξη με την προηγούμενη ευρωπαϊκή τάξη, δημιουργώντας ένα ισχυρό πρότυπο προς μίμηση αλλά και προς αποφυγή και λειτούργησαν ως καταλύτης για σημαντικές μεταβολές εντός των ευρωπαϊκών αστικών καθεστώτων. Στην Ελλάδα η ανάδειξη της εργατικής τάξης, ως ενός διακριτού πλέον σώματος με τις δικές του διεκδικήσεις, οδήγησε στην ίδρυση της ΓΣΕΕ, το 1918. Την ίδια χρονιά η δημιουργία του ΣΕΚΕ αποτύπωνε τις επιπτώσεις που είχε και στη χώρα η Οκτωβριανή Επανάσταση. Ο νέος πολιτικός

φορέας, ο οποίος σύντομα μετεξελίχθηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ), με βάση τις αρχές της Κομμουνιστικής Διεθνούς, παρά τη μικρή του εκλογική δύναμη και τις συνεχείς διασπάσεις στο εσωτερικό του, προκάλεσε σημαντικές μεταβολές στο πολιτικό σκηνικό. Η σύνδεσή του με τις κινητοποιήσεις της εργατικής τάξης και η επιδίωξη της ανατροπής του κρατούντος καθεστώτος, αφού για πρώτη φορά ένα πολιτικό κόμμα αμφισβήτησε τόσο ριζικά τα θεμέλια της υπάρχουσας κοινωνικής οργάνωσης, οδήγησε στην σύγκρουση της Αριστεράς με τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις. Η περίοδος του Μεσοπολέμου σηματοδεύτηκε από τις έντονες κοινωνικές συγκρούσεις και τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης, οι οποίες κατά κανόνα αντιμετωπίστηκαν με βία και καταστολή. Εκείνο που ένωσε τον διχασμένο αστικό πολιτικό κόσμο ήταν ο φόβος του κομμουνισμού,⁵ φόβος που απόκτησε δυσανάλογες διαστάσεις σε σχέση με την πραγματική δύναμη του κομματικού φορέα της νέας ιδεολογίας.

Τέλος, η κρίση ήταν και ιδεολογική αφού, με την ήττα του 1922, αμφισβητήθηκε η Μεγάλη Ιδέα, το κύριο ιδεολόγημα που συνέιχε τον δημόσιο βίο από τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Η ιδεολογική κρίση αποτυπώθηκε, όπως και διεθνώς, με την αμφισβήτηση του κοινοβουλευτισμού, μέσα και από μαζικές κινητοποιήσεις και την εμφάνιση νέων ιδεολογιών που συνδέθηκαν με συγκεκριμένα κράτη και συμμαχίες. Οι νέες ιδεολογίες που πρόβαλλαν διεθνώς στο Μεσοπόλεμο, η κομμουνιστική και η φασιστική, βρήκαν τους δικούς τους οπαδούς στην Ελλάδα, δημιουργώντας ένα κλίμα έντονων ιδεολογικών εντάσεων και συγκρούσεων που αποτυπώθηκε τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

Πόσο επηρέασαν αυτές οι μείζονες αλλαγές την ανώτατη εκπαίδευση; Πόσο η εκσυγχρονιστική πολιτική που ήθελε να ακολουθήσει η βενιζελική παράταξη, η οποία εκτεινόταν από ζητήματα ασφάλειας έως την περίθαλψη, μετέβαλε τη λειτουργία των πανεπιστημίων και ιδιαίτερα την σύνθεση και την ταυτότητα του φοιτητικού σώματος; Πως μεταβλήθηκε μια ταυτότητα παροδική, όπως είναι η φοιτητική, μια ταυτότητα που καθορίζεται από τη συγκεκριμένη σχέση με το Πανεπιστήμιο και διαρκεί όσα και τα χρόνια σπουδών από την συγκυρία; Πόσο άλλαξε η συλλογική εικόνα του φοιτητικού σώματος, όπως είχε διαμορφωθεί μέσα από την παρουσία των φοιτητών στους συλλογικούς αγώνες και στις διεκδικήσεις; Για να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, θα πρέπει να σκιαγραφήσουμε συνολικά το πεδίο της

⁵ Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 179.

εκπαίδευσης, όπως αναδιατάχθηκε τα χρόνια του Μεσοπολέμου, αλλά και γενικότερα την περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης.

Η εκπαίδευση στο πλαίσιο της βενιζελικής διακυβέρνησης

Από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1910, η νεοεκλεγμένη κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου επιχείρησε να δώσει το δικό της στίγμα στην εκπαίδευση, μέσα από μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν όλες τις βαθμίδες της. Η μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης στο λόγο της βενιζελικής παράταξης αλλά και μιας σειράς διανοουμένων που συστρατεύτηκαν στο πλευρό της, θεωρήθηκε ως το κρίσιμο στοιχείο για την ανάπτυξη και τον εκμοντερνισμό του κράτους, αλλά και ευρύτερα για την πραγμάτωση των εθνικών στόχων. Σε αυτή την κατεύθυνση υπήρξαν εξαρχής σημαντικές μεταρρυθμιστικές κινήσεις που αποτυπώθηκαν στον πρώτο οριστικό κανονισμό λειτουργίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1911) αλλά και στα νομοσχέδια που αφορούσαν την υπόλοιπη εκπαίδευση, όπως εκείνα του Ιωάννη Τσιριμώκου, το 1912.⁶

Η νέα αντίληψη για την σημασία της εκπαίδευσης επικέντρωνε στην ανάγκη εκσυγχρονισμού του δημοσίου τομέα, της σύνδεσης του σχολείου και του πανεπιστημίου με την αγορά και την οικονομία, της δημιουργίας ενός νέου επιστημονικού-επαγγελματικού δυναμικού. Η αντίληψη αυτή διαπερνούσε το σύνολο των εκπαιδευτικών βαθμίδων, συνδεόταν με ένα ευρύτερο όραμα αλλαγής της εκπαίδευσης στη χώρα. Οι βενιζελικές μεταρρυθμίσεις επιχειρούσαν καταρχάς να υψώσουν ένα νέο πλέγμα πολύ πιο έντονου και καθολικού ελέγχου της εκπαίδευσης από το κράτος και τους θεσμούς του. Δεύτερον, στόχευαν στη συνολική στροφή προς μια εκπαίδευση πολύ πιο πρακτικού χαρακτήρα, η οποία θα άφηνε πίσω της την αρχαιολατρία και τον κλασικισμό, και θα στρεφόταν προς την τεχνολογική εξειδίκευση και τη συγκρότηση επαγγελματιών. Σε αυτή τη λογική ήταν κρίσιμη η επέκταση της υποχρεωτικότητας της εκπαίδευσης και του σχολικού δικτύου, όπως και η ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης, η οποία ακόμη και στις αρχές του 20ού παρέμενε υποβαθμισμένη.

⁶ Για την περίοδο αυτή στην εκπαίδευση, βλ. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σ. 183-233· Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Οι απαρχές 1920-1922*, Α', 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 189-282. Βλ. ακόμη τη σχετική ενότητα στο Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το ανακοπτόμενο άλμα. Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2013.

Οι προσπάθειες μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση συνδέθηκαν με το γλωσσικό ζήτημα και τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Η δημιουργία του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της Φοιτητικής Συντροφιάς, το 1910 συνέτεινε στην ανάδειξη μιας σειράς διανοουμένων και παιδαγωγών που εντάσσονταν στο βενιζελικό στρατόπεδο και υποστήριζαν την ανάγκη καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας καταρχάς στη στοιχειώδη βαθμίδα στο πλαίσιο της νέας αγωγής. Παρά την αρχική υποχώρηση του Βενιζέλου, ο οποίος αποδέχτηκε στη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1911 την καθιέρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους και της εκπαίδευσης, οι προθέσεις της βενιζελικής διακυβέρνησης ήταν εξ αρχής φανερές και συνάντησαν τη σθεναρή αντίδραση της φιλοβασιλικής παράταξης, αλλά και θεσμών, όπως το Πανεπιστήμιο και η Εκκλησία.

Το γλωσσικό ζήτημα, αλλά και η στροφή προς την τεχνική εκπαίδευση αποτέλεσαν μείζονα διακυβεύματα και για την ανώτατη. Ήδη την περίοδο πριν το 1922 οι βενιζελικές κυβερνήσεις αναδιαμόρφωναν το τοπίο της ανώτατης εκπαίδευσης στη λογική της αναβάθμισης της ανάλογης επαγγελματικής και τεχνικής: ισοτιμία του Μετσόβιου Πολυτεχνείου με το Αθήνησι και αυτοτέλεια της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών (1914), ίδρυση της Γεωπονικής Σχολής και της ΑΣΟΕΕ (1920). Την ίδια χρονιά εκδόθηκε και το διάταγμα ίδρυσης του Ιωνικού Πανεπιστημίου στη Σμύρνη, ένα εγχείρημα προώθησης ενός νέου τύπου ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος, το οποίο βούλιαξε το 1922. Παράλληλα και στο ίδιο το Πανεπιστήμιο Αθηνών υπήρξαν μεταβολές προς αυτή την κατεύθυνση με τη θέσπιση του Οδοντιατρικού Σχολείου (1911) και τη δημιουργία του Χημικού Τμήματος (1919).⁷

Το μείζον πρόβλημα όμως ήταν το γλωσσικό. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών στάθηκε ιδιαίτερα αρνητικό, βρέθηκε στην πρωτοπορία του αγώνα εναντίον της δημοτικής γλώσσας. Οι λόγοι είναι προφανείς. Σε όλο τον 19^ο έως και τις αρχές του 20ού αιώνα, το Πανεπιστήμιο Αθηνών διατήρησε την αποκλειστική ευθύνη της αναπαραγωγής του επιστημονικού και εκπαιδευτικού δυναμικού της χώρας, στελεχώνοντας τη δημόσια διοίκηση και τον ιδιωτικό τομέα. Αποτέλεσε τον κατεξοχήν χώρο δημιουργίας και διάχυσης της επιστημονικής παραγωγής. Αναγνωρίστηκε ως φορέας δημόσιας παρέμβασης, ως ο θεσμός που διαμόρφωνε το πολιτιστικό κεφάλαιο της χώρας, τις συνισταμένες για τη δόμηση της εθνικής

⁷ Βλ. και Π. Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 227, 228.

ιδεολογίας, συντελώντας ουσιαστικά στη συγκρότηση μιας συνεκτικής εθνικής ταυτότητας των πληθυσμών του ελληνικού κράτους, αλλά και του «έξω ελληνισμού». Σε όλη αυτή την πορεία η σχέση του με την αρχαιότητα και την καθαρεύουσα νομιμοποιούσε τον ρόλο του, αποτελούσε ένα συμβολικό και πραγματικό κεφάλαιο για τους φοιτητές και τους αποφοίτους του, ενώ συνιστούσε και ένα μέσο ελέγχου των υπόλοιπων βαθμίδων της εκπαίδευσης. Η υπεράσπιση της γλώσσας ως συμβολικού κεφαλαίου δεν αφορούσε μόνο τους καθηγητές, αλλά και τους φοιτητές. Είναι χαρακτηριστικά τα Ευαγγελικά (1901) και τα Ορεσטיακά (1903), τα πλέον αιματηρά επεισόδια στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν οι φοιτητές, υπερασπιζόμενοι το αμετάφραστο στη δημοτική των ιερών κειμένων και της αρχαιοελληνικής γραμματείας, διαδήλωσαν δυναμικά στο κέντρο της πόλης και ήλθαν σε σύγκρουση με την αστυνομία, με αποτέλεσμα δεκάδες νεκρούς.⁸

Η αντίθεση ήταν καταρχάς ιδεολογική αλλά και πολιτική. Το παλιό πανεπιστήμιο, παρά τις προσπάθειες του βενιζελικού στρατοπέδου να το «αλώσει», διατήρησε την σταθερή παρουσία μιας μεγάλης ομάδας φιλοβασιλικών καθηγητών που και στον Εθνικό Διχασμό πήραν το μέρος του Βασιλιά και στη συνέχεια στάθηκαν ιδιαίτερα αρνητικοί απέναντι στο βενιζελικό στρατόπεδο και στις μεταρρυθμίσεις του. Το Πανεπιστήμιο της Αθήνας έγινε για τις βενιζελικές ελίτ συνώνυμο της αντίδρασης και της ιδεολογικής σκλήρυνσης.⁹ Η αρνητική τους στάση απέναντι στο ίδρυμα προέκυπτε τόσο από την αντίθεσή τους στην ιδεολογία που παρήγαγε, αλλά και από την ανάγκη τους να διεκδικήσουν το ζωτικό τους χώρο, να υψώσουν την φωνή τους και να εφαρμόσουν τις δικές τους πολιτικές. Η αντίθεση ανάμεσα στους κύριους εκπροσώπους του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Δ. Γληνός, Α. Δελμούζος, Μ. Τριανταφυλλίδης) και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών υπήρξε πολύ έντονη. Οι πρωτεργάτες του Ομίλου διεκδίκησαν τον έλεγχο ή σε διαφορετική περίπτωση την υποβάθμιση του Αθήνησι. Η σύγκρουση εντάθηκε με τον Εθνικό Διχασμό και κορυφώθηκε όταν η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης καθιέρωσε, το 1917, τη δημοτική γλώσσα σε όλη την κατώτερη εκπαίδευση. Το

⁸ Για το γλωσσικό ζήτημα και το Πανεπιστήμιο στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, βλ. Κώστας Γαβρόγλου – Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2014, σ. 175-177.

⁹ Είναι χαρακτηριστική η πολύ σκληρή κριτική του βενιζελικού τότε Γιάννη Κορδάτου για το Αθήνησι σε επιστολή του στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, το 1917, όπου ζητά από τον Ελευθέριο Βενιζέλο να πάρει μέτρα εναντίον του ιδρύματος. Βλ. Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Αλληλογραφία*, επιμ.: Παν. Μουλλάς, Μαρία Βερτσώνη-Κοκόλη, Έφη Πέτκου, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, σ. 997-998.

Πανεπιστήμιο αντέδρασε λυσσαλέα απέναντι στα σχετικά εκπαιδευτικά νομοσχέδια που κατήρτισαν οι βενιζελικοί διανοούμενοι. Κορυφαίοι εκπρόσωποί του συμμετείχαν στην επιτροπή που αποφάσισε την καύση των σχολικών εγχειριδίων που είχαν γραφτεί στη δημοτική και την επιστροφή στην καθαρεύουσα (1920).¹⁰ Η αντίδραση του Πανεπιστημίου Αθηνών απέναντι στις μεταρρυθμίσεις στη μέση εκπαίδευση συνδεόταν όχι μόνο με ιδεολογικούς λόγους, αλλά και με τον φόβο ότι το Πανεπιστήμιο δεν θα είχε πλέον καθοριστικό ρόλο στον καθορισμό του περιεχομένου της όπως συνέβαινε ως τότε με τη συμμετοχή των καθηγητών του σε όλες τις σχετικές επιτροπές.

Από τη δεκαετία του 1910 και ύστερα το Αθήνησι βρέθηκε για πρώτη φορά απέναντι στην εκτελεστική εξουσία για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα διαφωνώντας με βασικούς τομείς της δράσης της, όπως η εκπαιδευτική πολιτική, ενώ την ίδια ώρα έχανε το μονοπώλιό του στον πνευματικό χάρτη της χώρας. Το Πανεπιστήμιο παρέμεινε σταθερά εχθρικό έναντι των φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων διατηρώντας τον συντηρητικό χαρακτήρα του, την έμφαση στην αρχαιολατρία και κυρίως την εικόνα του ως του πλέον γνήσιου εκφραστή της εθνικής παράδοσης και συνέχειας.¹¹

Εκπαιδευτική πολιτική και Πανεπιστήμιο Αθηνών στον Μεσοπόλεμο

«Ενόσω μεν υπήρχεν ανοικτή η Οθωμανική αυτοκρατορία, η Βουλγαρία, η Ρωσία, η Αίγυπτος, η Παλαιστίνη και η Συρία –όλη η μέχρι χθες Ελληνική, ή ελληνίζουσα Ανατολή– ηδύναντο να εύρουν εκεί θέσιν όχι μόνον οι εκείθεν ερχόμενοι, αλλά και οι πλεονάζοντες εντεύθεν. Μετά την μεγάλην όμως συμφοράν κλεισμένοι στενώς εντός των στενών κρατικών ορίων, πού αλλού έχουν ν' αποβλέψουν ή προς το δημόσιον ταμείον;»¹²

Αν η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε μια μείζονα τομή για τη χώρα, η ενσωμάτωση και η εκπαίδευση των προσφυγικών πληθυσμών αποτέλεσε μια σημαντική προτεραιότητα του κρατικού μηχανισμού. Παράλληλα, η ανησυχία για την τύχη των αποφοίτων του ιδρύματος, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, συνδεόταν

¹⁰ Βλ. Αντ. Γαβριήλ (Δημήτρης Γληνός), *Οι χοίροι υίζουν, τα χοιρίδια κοΐζουν, οι όφεις υίζουν»,* Αθήνα, Εστία, 1921.

¹¹ Κώστας Γαβρόγλου – Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Χάιδω Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. xx.

¹² Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Σίμου Μενάρδου τακτικού καθηγητού της Ελληνικής Φιλολογίας. Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το έτος 1925-1926 πεπραγμένων*, Αθήνα 1930, σ. 12-13 [στο εξής οι Πρυτανικοί απολογισμοί θα αναγράφονται με το όνομα του πρύτανη και το ακαδημαϊκό έτος της πρυτανείας. Ο πλήρης τίτλος του απολογισμού παρατίθεται στη βιβλιογραφία].

και με τον φόβο για τη δημιουργία ανταγωνιστικών πανεπιστημίων στα νεαρά βαλκανικά κράτη:

«Σήμερον οι γειτονικοί λαοί, ιδίως οι ιστορικοί αντίπαλοί μας, αφυπνίσθησαν ο εις μετά τον άλλον και ερρίφθησαν εις το στάδιον της διεθνούς αμίλλης. Εάν εκ των νεαρών αυτών Πανεπιστημίων αποφοιτήσουν πολιτικοί, ιατροί, φιλόλογοι, χημικοί, δικασταί εμβριθέστεροι και αρτιότεροι των ημετέρων, τότε η πατρίς των επιστημών πέπρωται να υποστή νέαν, ταπεινοτέραν και σκληροτέραν ήτταν».¹³

Οι φόβοι συνδέονταν και με την συνεχιζόμενη προσπάθεια της βενιζελικής παράταξης για συνολική στροφή προς την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση. Η ίδρυση της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, το 1930, προορισμένης κυρίως για τη στελέχωση του δημοσίου τομέα, περιόριζε ακόμη περισσότερο τη ζωτική θέση και τον κυρίαρχο ρόλο του Πανεπιστημίου.¹⁴ Η ίδρυση όλων αυτών των νέων σχολών, οι περισσότερες από βενιζελικές ή βενιζελογενείς κυβερνήσεις, αμφισβητούσε στην πράξη το μονοπώλιο του Αθήνησι στην ανώτατη εκπαίδευση, πρόσφερε άλλες επαγγελματικές και επιστημονικές διεξόδους στους/στις απόφοιτους/ες των Γυμνασίων της χώρας και στερούσε από το ίδρυμα τον κυρίαρχο ρόλο του σε πολλούς τομείς του δημοσίου πεδίου.

Σε αυτή την κατεύθυνση ήταν χαρακτηριστική η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης. Η αποτυχία του Πανεπιστημίου Αθηνών να το ελέγξει οδήγησε στην δημιουργία ενός φιλελεύθερου γλωσσικά εκπαιδευτικού ιδρύματος, όπου βρήκαν θέση καθηγητές που το παλαιότερο πανεπιστήμιο είχε αρνηθεί να δεχτεί στους κόλπους του. Η λειτουργία του δεν αποσκοπούσε μόνο στην ενίσχυση της ελληνικότητας στους πληθυσμούς των Νέων Χωρών αλλά συντελούσε εμμέσως και εις την βελτίωσιν του εν Αθήναις Πανεπιστημίου, όπως σημείωνε και λίγο απειλητικά προς το παλιότερο ίδρυμα ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπαναστασίου στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του, οι οποίες είχαν γραφτεί από το χέρι του Δημήτρη Γληνού, το 1924.¹⁵

¹³ Στο ίδιο, σ. 25.

¹⁴ Για τις αλλαγές στην εκπαίδευση την περίοδο αυτή βλ. Κ. Παπαπάνος, *Χρονικό – Ιστορία της Ανώτατης μας Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Αμερικάνικο Κολλέγιο Αθηνών (Pierce College), 1970, σ. 159-257 και Νίκος Ε. Παπαδάκης, «Διευρύνοντας την σκέπη της σοφίας. Αναπτυξιακή προοπτική, κοινωνικο-οικονομικές μεταρρυθμίσεις και πανεπιστημιακή πολιτική στο Μεσοπόλεμο: Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΑΣΚΤ, Ανώτατη Γεωπονική Σχολή, ΑΣΟΕΕ και Πάντειος», *Πανεπιστήμιο* 5 (2002), σ. 3-59.

¹⁵ Σπύρος Μαρκέτος, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Κριτική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές*, Αθήνα 21-25

Η φιλελεύθερη πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εκπαίδευση αποτυπώθηκε κατά την τελευταία τετραετία της διακυβέρνησής του, την περίοδο 1928-1932, τόσο μέσα από τα νομοσχέδια Γόντικα για την κατώτερη και μέση εκπαίδευση, όσο και με τον κανονισμό του Πανεπιστημίου του 1932 επί υπουργείας Γεωργίου Παπανδρέου. Αν με τα νομοσχέδια Γόντικα η κυβέρνηση Βενιζέλου εγκαθιστούσε πλέον τη λογική του αστικού σχολείου, με τον οργανισμό του 1932 εκσυγχρόνιζε τη λειτουργία του Αθήνησι και δημιουργούσε ένα νέο μοντέλο διοίκησης, με ισχυρότατο τον ελεγκτικό ρόλο του κράτους, ο οποίος θα διατηρούνταν για τα επόμενα πενήντα χρόνια.¹⁶

Η βενιζελική πολιτική της τελευταίας τετραετίας εγγραφόταν στον συνολικότερο στόχο του εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης και της δημιουργίας δομών που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη της προς νέες πιο παραγωγικές οικονομικά κατευθύνσεις, ενώ παράλληλα θα ενίσχυαν τον κρατικό έλεγχο. Ένας από τους στόχους ήταν η δημιουργία των νέων ελίτ που θα στελέχωναν την εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες. Σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε η προσπάθεια για τον περιορισμό της εξουσίας των τακτικών καθηγητών, που είχε ήδη επιχειρηθεί στην μεταρρύθμιση του 1911, μέσω της επαναφοράς του θεσμού των έκτακτων και της ενίσχυσης του ρόλου τους. Η αντίδραση των τακτικών καθηγητών αποτυπώθηκε καθαρά στην μεταρρύθμιση του 1922, όταν ο νέος οργανισμός του Πανεπιστημίου, ψηφισμένος από την φιλοβασιλική κυβέρνηση του Δημητρίου Γούναρη και με υπουργό Παιδείας τον καθηγητή του ΕΚΠΑ Κωνσταντίνο Μαυρογένη, περιόριζε τη θητεία και τον ρόλο των έκτακτων καθηγητών. Τελικά, η βενιζελική μεταρρύθμιση του 1932 αποκατέστησε τον ρόλο των έκτακτων προκαλώντας και πάλι τις αντιδράσεις των τακτικών καθηγητών.

Εάν κάτι μεταβάλλεται την τελευταία αυτή τετραετία, αυτό αφορά το γλωσσικό ζήτημα. Η βενιζελική κυβέρνηση εμφανίζεται πολύ πιο μετριοπαθής απέναντι στο ζήτημα της δημοτικής, δημιουργώντας γέφυρες με τη συντηρητική παράταξη.¹⁷ Στην πραγματικότητα στους δυο παραδοσιακούς αντιπάλους, δημοτικιστές - καθαρευουσιάνους, είχε προστεθεί και ένας τρίτος, οι μαλλιαροκομμουνιστές, όπως θα ονομαστούν από τους αντιτιθέμενους οι

Σεπτεμβρίου 1987, Αθήνα, ΙΑΕΝ-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, 1989, τ. 2, σ. 403 και γενικότερα το άρθρο σ. 397-420.

¹⁶ Βλ. και Νίκος Παπαδάκης, *Η παλίμψηστη εξουσία. Κράτος, πανεπιστήμιο και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα από τον Ν. 5343/32 στο Ν. 1268/82*, Αθήνα, Gutenberg, 2004.

¹⁷ Βλ. και Π. Κυπριανός, *ό.π.*, σ 199-203.

κομμουνιστές που υιοθέτησαν τη δημοτική γλώσσα. Η εμφάνιση της Αριστεράς είχε μεταβάλει το τοπίο. Η προσχώρηση του Δημήτρη Γληνού στο ΚΚΕ και η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927, η επανασύσταση της Φοιτητικής Συντροφιάς με αριστερό πρόσημο, η εμφάνιση ενεργών κομμουνιστικών πυρήνων στα νεοπαγή συνδικαλιστικά όργανα των εκπαιδευτικών της κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης¹⁸ αποτυπώνουν την σταδιακή ισχυρή σύνδεση της δημοτικής γλώσσας με την Αριστερά, συγκροτώντας έναν νέο «εσωτερικό εχθρό» για το βενιζελικό στρατόπεδο. Σε αυτή την κατεύθυνση, η ποινικοποίηση των κομμουνιστικών ιδεών μέσω του Ιδιώνυμου, το οποίο ψηφίστηκε από όλο το αστικό πολιτικό στρατόπεδο, δημιουργούσε ένα νέο πλέγμα ελέγχου και καταστολής, που όπως θα δούμε στη συνέχεια, επηρέασε το σύνολο της εκπαίδευσης: απολύσεις δασκάλων και καθηγητών, διάλυση φοιτητικών σωματείων, διώξεις φοιτητών. Εάν η δημοτική γλώσσα είχε εισέλθει πλέον στο δημοτικό σχολείο και οι αντιδράσεις στη διδασκαλία της σε αυτή την εκπαιδευτική βαθμίδα έμοιαζαν σταδιακά να υποχωρούν, η σύνδεσή της με τον κομμουνισμό δημιουργούσε ένα νέο διακύβευμα, το οποίο αφορούσε και τους βενιζελικούς και τους φιλοβασιλικούς, αλλά και το ίδιο το Πανεπιστήμιο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών συνεργάστηκε με βενιζελογενείς και βενιζελικές κυβερνήσεις στον αγώνα εναντίον των «μαλλιαροκομμουνιστών», τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε πειθαρχικές πολιτικές.¹⁹ Παράλληλα, παρόλες τις επιφυλάξεις του Αθήνησι απέναντι στο βενιζελικό στρατόπεδο, αυτές δεν το εμπόδισαν να συνεργαστεί σταθερά με τις κυβερνήσεις που προέκυψαν από το συγκεκριμένο πολιτικό χώρο σε μια σειρά από ζητήματα, όπως ήταν η ανάπτυξη του ιδρύματος με την εκπόνηση ενός μεγάλου κτιριακού προγράμματος.

Συνολικά, το Πανεπιστήμιο Αθηνών την περίοδο αυτή διατήρησε την αριθμητική και επιστημονική του πρωτοκαθεδρία, τόσο στο διδακτικό προσωπικό

¹⁸ Το 1921 δημιουργήθηκε η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (ΔΟΕ) και το 1924 η Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ). Στην πρώτη, πολύ μεγαλύτερη αριθμητικά, και με μέλη με χαμηλότερο κοινωνικό προφίλ από την ΟΛΜΕ, αναπτύχθηκε μια ενεργή αριστερή συνδικαλιστική συνιστώσα. Βλ. και Θεοχάρης Αθανασιάδης, *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο. (Η ίδρυση και η πορεία της)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1999.

¹⁹ Για τη μετάβαση από τους μαλλιαρούς στους μαλλιαροκομμουνιστές στο Πανεπιστήμιο βλ. Αγγελική Χριστοδοπούλου, *Από τον Πάγκαλο στον Βενιζέλο: κομμουνιστικό κίνημα και αντικομμουνισμός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1926-1928)*, ανέκδοτη διπλωματική εργασία, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2007. Βλ. γενικότερα για την αντικομμουνιστική πολιτική στα πανεπιστήμια και Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης *Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από τον αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον μακαρθισμό του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2021.

όσο και στο φοιτητικό δυναμικό. Παρόλα αυτά, όμως, ήταν σαφές ότι μια καινούργια εποχή είχε ξεκινήσει με την δημιουργία νέων πανεπιστημίων και σχολών.

Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες στη βιβλιογραφία

Τα τελευταία χρόνια έχει υπάρξει μια σημαντική διεύρυνση της βιβλιογραφίας γύρω από την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα, τον θεσμό του πανεπιστημίου και τα χαρακτηριστικά του. Το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας αφορά κυρίως το Πανεπιστήμιο Αθηνών λόγω της μακράς του διαδρομής και του ρόλου του στον δημόσιο βίο, και ένα, σαφώς μικρότερο, το πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης.²⁰ Οι μελέτες επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στην ιστορία των πανεπιστημίων ή των σχολών, στο πλαίσιο κυρίως χρονικών ή επιμέρους μονογραφιών.²¹ Ως προς το Πανεπιστήμιο Αθηνών, έως και την δεκαετία του 1960, οι περισσότερες μελέτες προήλθαν από το ίδιο το ίδρυμα και συνήθως είχαν αφορμή μια επετειακή συγκυρία.²² Οι εκδόσεις αυτές (κυρίως ιστορίες των σχολών, καθηγητών, εδρών, της πανεπιστημιακής νομοθεσίας, με αριθμητικά και άλλα στοιχεία) γραμμένες από το διδακτικό ή το διοικητικό προσωπικό, κατόπιν ανάθεσης του Αθήνησι παραθέτουν πολύ χρήσιμα δεδομένα και τεκμηριωτικό υλικό. Και αυτό, παρότι συχνά εξωραΐζουν τα πράγματα αποδίδοντας τις δυσλειτουργίες και τα προβλήματα του Αθήνησι σε εξωθεσμικούς, συνήθως κρατικούς, παράγοντες.²³ Η πρώτη συστηματική μελέτη

²⁰ Για την εκτενέστερη παλιότερη βιβλιογραφία, βλ. Σήφης Μπουζάκης και Περσεφόνη Σιμενή – Δούκα, «Ιστοριογραφία της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1836–2005)» στο Χρήστος Τζήκας (επιμ.), *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης. Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006, σ. 57-69 και Βαγγέλης Καραμανωλάκης «Αθήνα – Θεσσαλονίκη: ιστοριογραφικές διαδρομές του πανεπιστημιακού θεσμού στο ελληνικό κράτος» στο Σήφης Μπουζάκης (επιμ.) *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις*, Αθήνα, Gutenberg, 2011, τ. Α', σ. 383-402.

²¹ Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης – Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.* σ. 3. Για την ιστοριογραφία εν γένει και τις πηγές σχετικά με το Πανεπιστήμιο Αθηνών, βλ. στο *ίδιο*, σ. 3-8.

²² Βλ. ενδεικτικά το χρονικό του καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Ι. Πανταζίδη, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889 και την σειρά επετειακών εκδόσεων για την εκατονταετηρίδα του ΕΚΠΑ, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών. *Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Αθήνα, Τμήμα Δημοσιευμάτων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών-τύπ. Πυρσού, 1937· Δημήτριος Σ. Μπαλάνος, *Ιστορία της Θεολογικής Σχολής. Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Αθήνα, Τμήμα Δημοσιευμάτων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών-τύπ. Πυρσού, 1937· Αριστοτέλης Π. Κούζης, *Ιστορία της Ιατρικής Σχολής Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Αθήνα, Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου, 1939· Μιχαήλ Κ.Στεφανίδης, *Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Εκατονταετηρίς 1837-1937*, τ. Α – Β, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο - Τμήμα Δημοσιευμάτων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 1948 και 1952. Βλ και ΕΚΠΑ, *Κατάλογος Έκθεσης Ενθυμημάτων*, Αθήνα, Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1987.

²³ Βλ. χαρακτηριστικά την μεταγενέστερη επισκόπηση από τον επίτιμο Γενικό Γραμματέα του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αριστ. Κ. Σκαρπαλέζο (επιμ.), *Από την ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών*

επιχειρήθηκε το 1970 από τον Κώστα Παπαπάνο,²⁴ καθώς πρώτη φορά γράφτηκε συνολικά ένα εκτεταμένο *Χρονικό* της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης, με βάση την νομοθεσία που την αφορούσε.

Στη Μεταπολίτευση πολλοί ερευνητές ασχολήθηκαν με το Πανεπιστήμιο Αθηνών στο πλαίσιο της μελέτης του 19^{ου} αιώνα, γράφοντας για τη δημόσια παρουσία του, τη συμβολή του στη συγκρότηση της Μεγάλης Ιδέας και γενικότερα της ιδεολογικής ταυτότητας του ελληνικού κράτους.²⁵ Σημαντική ήταν η συμβολή του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ), καθώς η ενίσχυση ερευνών γύρω από την έννοια της «νεότητας» απέδωσε μια σειρά από μελέτες για την εκπαίδευση των νέων, εμπλουτίζοντας ουσιαστικά και τη βιβλιογραφία για την ανώτατη εκπαίδευση.²⁶ Το 1987 το ΙΑΕΝ διοργάνωσε και το πρώτο ελληνικό συνέδριο για την ιστορία των πανεπιστημίων.²⁷

Ταυτόχρονα σημειώθηκε μια σημαντική βιβλιογραφική παραγωγή για την ιστορία της ανώτατης εκπαίδευσης στο πλαίσιο της διερεύνησης των εγχειρημάτων μεταρρύθμισης, ιδιαίτερα κατά τον 20^ο αιώνα, από ερευνητές προερχόμενους από διαφορετικά επιστημονικά πεδία (ιστορία, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, παιδαγωγική κ.ά.).²⁸ Εκτός από τις μελέτες που εστίαζαν σε επιμέρους θέματα,

ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία, Αθήνα 1964. Βλ. και τις ανάλογες μελέτες για το ΕΜΠ, Κώστας Η. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 1957 και για το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Βασίλειος Δ. Κυριαζόπουλος, *Τα πενήντα χρόνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1926-1976*, Θεσσαλονίκη 1976.

²⁴ Κώστας Παπαπάνος, *ό.π.*

²⁵ Βλ. ενδεικτικά την καταστατική μελέτη για αυτού του είδους την προσέγγιση: Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3η Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα 1987· του ίδιου, «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές*, 21- 25 Σεπτεμβρίου 1987, Αθήνα, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19, τ. Α', σ. 43-54.

²⁶ Από τις εκδόσεις του ΙΑΕΝ – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ), βλ. ενδεικτικά Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, 2 τ., Αθήνα 1989, 1994· Βασιλική Μπόμπου – Σταμάτη, *Τα καταστατικά του Σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1995· Αντωνία Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων (1836-1945)*, Αθήνα 2000· Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006.

²⁷ Βλ. τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία*, *ό.π.*

²⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830–1922)*, μτφρ.: Ιωάννα Πετροπούλου – Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977· Χαράλαμπος Νούτσος, *Προγράμματα Μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979· Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Κέδρος, 1987· Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, 2 τ., Αθήνα, Ερμής, 1987· Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985) Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg 1991· Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, Ολκός, 1999· Στρατής Μπουρνάζος, *ό.π.*· Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007. Βλ. και αναφορές στη σχετική βιβλιογραφία: Χριστίνα Κουλούρη, «Η ιστοριογραφία της

επιχειρήθηκε να γραφτεί και η ιστορία των ίδιων των πανεπιστημιακών θεσμών,²⁹ με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τη μελέτη των Κ. Γαβρόγλου, Β. Καραμανωλάκη και Χάιδως Μπάρκουλα (*Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του, 1837–1937*), όπου εκτός από τα αναλυτικά στοιχεία για την ίδρυση, λειτουργία και στελέχωση του ιδρύματος στα εκατό πρώτα ζώή του, υπάρχουν και αναφορές στους φοιτητές του.

Σε αυτήν την ιστοριογραφική παραγωγή, οι φοιτητές ήταν παρόντες. Το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη συμβολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στη διαμόρφωση της μελλοντικής «ηγέτιδας τάξης», το ρόλο του στις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής ή ανέλιξης, τον ιδεολογικό λόγο του ιδρύματος στα εθνικά ή πολιτικά θέματα διασταυρώθηκε εκ των πραγμάτων με την εξέταση του φοιτητικού σώματος.

Στα πρώτα όμως χρόνια της Μεταπολίτευσης αναδείχθηκε και ένα αυτοτελές ενδιαφέρον για το φοιτητικό σώμα ως ένα «νέο συλλογικό ιστορικό υποκείμενο»,³⁰ αποτέλεσμα τόσο της δράσης του κατά τη δεκαετία του 1960 (15% για την Παιδεία, ΕΦΕΕ, Ιουλιανά), όσο κυρίως του αντιδικτατορικού αγώνα των φοιτητών (1971–1973). Η δράση των Ελλήνων φοιτητών συνδέθηκε με τα φοιτητικά κινήματα κυρίως στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1960 και με τον Μάη του '68, γεγονότα που έδωσαν, διεθνώς, νέες προοπτικές στη μελέτη της φοιτητικής ταυτότητας.³¹ Στις νέες μελέτες, οι οποίες συνεχίζονται έως και σήμερα,³² το φοιτητικό κίνημα έγινε

νεοελληνικής εκπαίδευσης: απαρχές και θεσμοθέτηση (1967–2002)» στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.) *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833–2002, Πρακτικά Δ' διεθνούς συνεδρίου Ιστορίας*, τ. Α'. Αθήνα, ΚΝΕ – ΕΙΕ, 2004, σ. 503–506 · Άννυ Βρυχέα – Κώστας Γαβρόγλου, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης 1911–1981*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 1982 · Ρένα Σταυρίδη–Πατρικίου, «Οι ενδοπανεπιστημιακές ισορροπίες και η ανατροπή τους (1910–1926)» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία*, ό.π., τ. Α', σ. 215–222 · Νίκος Παπαδάκης, *Η παλίμψηση εξουσία*, ό.π. · Σήφης Μπουζάκης, *Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα (1836–2005)*, *Τεκμήρια ιστορίας*, 2 τ., Αθήνα, Gutenberg, 2006 · Περσεφόνη Σιμενή, *Μεταρρύθμιση και αντίδραση. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών απέναντι στις εκπαιδευτικές αλλαγές (1899–1926)*, Αθήνα, Gutenberg, 2008 · Περσεφόνη Σιμενή – Τριαντάφυλλος Δούκας – Σήφης Μπουζάκης, «Μεταρρυθμίσεις στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση 1911–1982» στο *Πανόραμα Ιστορίας*, ό.π., τμ. 2^{ος} τμ., σ. 511–555.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά Δήμητρα Τσούχλου – Ασαντούρ Μπαχαριάν, *Η Ανωτάτη Σχολή των Καλών Τεχνών, χρονικό 1836–1984*, Αθήνα, Άποψη, 1984 · Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία 1920–1960*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004 · Χάιδω Μπάρκουλα, *Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών 100 Χρόνια Ιστορίας 1920–2020*, Αθήνα, ΟΠΑ, 2020 και Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, ό.π.

³⁰ Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης – Χ. Μπάρκουλα, ό.π., σ. 5.

³¹ Για την περίοδο και τα φοιτητικά κινήματα βλ. ενδεικτικά: Seymour Lipset – Phillip Altbach (επιμ.), *Students in Revolt*, Βοστόνη, Houghton, Mifflin, 1969 · Jurgen Habermas, *Towards a National Society: Student Protest, Science and Politics*, Λονδίνο, Heinemann Educational, 1971 · Alexander De Conde (επιμ.), *Student Activism: Town and Gown in Historical Perspective*, Νέα Υόρκη, C. Scribner's Sons, 1971.

³² Παράθετουμε μια σειρά βιβλίων και μελετών που σχετίζονται με την περίοδο που μας αφορά: Χρήστος Δ. Λάζος, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821–1973. Κοινωνικοί και Πολιτικοί Αγώνες*, Αθήνα, Γνώση, 1987 · Γιώργος Γιάνναρης, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*. τ. 1: «Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή», Αθήνα, Το Ποντίκι, 1993 · Άλκης Ρήγος, *Ελληνικό πανεπιστήμιο και φοιτητικό κίνημα. Από το χτες στο σήμερα του θεσμού*, τ. Β: «1909–1941», Αθήνα, Παπαζήσης, 2016 καθώς και

πρωταγωνιστής.³³ Το κύριο θέμα ήταν η σχέση του φοιτητικού κινήματος με την πολιτική, δημιουργώντας μια γενεαλογία, η οποία εκκινούσε από τα Σκιαδικά και τις αντιποινικές εξεγέρσεις για να καταλήξει στον αγώνα κατά της Χούντας.³⁴ Πολλές από τις συγκεκριμένες συμβολές προχώρησαν σε μια διαχρονική αποτίμηση του φοιτητικού κινήματος επιχειρώντας να αναδείξουν τον «προοδευτικό» του χαρακτήρα, παραβλέποντας το γεγονός ότι το φοιτητικό σώμα δεν ήταν ενιαίο και ότι οι δράσεις του εγγράφονταν κάθε φορά σε διαφορετικά πλαίσια. Επικεντρώνοντας στην «πρωτοπορία», αναδείκνυαν ανάλογα με την εποχή τα φιλελεύθερα, δημοκρατικά ή «προοδευτικά» χαρακτηριστικά των φοιτητικών εκδηλώσεων κατασκευάζοντας μια εικόνα που δεν ανταποκρινόταν πάντα στις πολυδιάστατες θέσεις και δράσεις της φοιτητικής νεολαίας.

Από την άλλη πλευρά, δημοσιεύθηκαν μελέτες οι οποίες επιχείρησαν να σκιαγραφήσουν τη συνολική φυσιογνωμία του φοιτητικού πληθυσμού και τις διαφορετικές δράσεις του. Η πλέον σημαντική είναι η εργασία του Κώστα Λάππα για τους φοιτητές τον 19^ο αιώνα.³⁵ Αποτελεί έως σήμερα την πιο σημαντική και τεκμηριωμένη μονογραφία για το φοιτητικό σώμα και την οργάνωση του Πανεπιστημίου Αθηνών τον συγκεκριμένο αιώνα. Παράλληλα, γράφτηκαν πιο εξειδικευμένες μελέτες, όπως της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου για τις γυναίκες

τα βιβλία Αντώνης Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Αθήνα, Κέδρος, 1983 και Τάκης Χιουρέας *Αναμνήσεις από το φοιτητικό κίνημα και τη φοιτητική ζωή στην Αθήνα (1931-37)*, Αθήνα 1997 με πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία. Επιπρόσθετα όσον αφορά στη βιβλιογραφία του φοιτητικού κινήματος, βλ και Αντώνης Λιάκος, «Σκέψεις για την ιστορία του φοιτητικού κινήματος», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία*, ό.π., τ. Α', σ. 327-333· Γιώργος Γιάνναρης, *Φοιτητικά κινήματα*, ό.π., τ. Β: «Από την ΕΠΟΝ στο Πολυτεχνείο»· Αναστασία Λυγούρα, *Πανεπιστημιακά ιδρύματα και φοιτητική δράση κατά τα έτη 1940-1944*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2010· Άλκης Ρήγος, *Ελληνικό πανεπιστήμιο*, ό.π., τ. Α: 1837-1909, Αθήνα, Παπαζήσης, 2010· Βαγγέλης Καραδήμας, *Η γέννηση του φοιτητικού κινήματος στην Ελλάδα, Οι σοσιαλιστές φοιτητές την περίοδο 1875-1922*, Αθήνα, Το ανώνυμο βιβλίο, 2014. Για την ιστοριογραφία βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ζητήματα ιστοριογραφίας του φοιτητικού κινήματος στην Ελλάδα» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Εύη Ολυμπίτου – Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, ΑΣΚΙ – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Θεμέλιο, 2010, σ. 194-202.

³³ Μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής των στάσεων του φοιτητικού σώματος, έγινε το 1962 με το βιβλίο του Δημήτρη Ραφτόπουλου, *Η νεολαία στις εθνικές και δημοκρατικές επάλξεις*, έκδοση των Πολιτικών και Λογοτεχνικών Εκδόσεων (ΠΛΕ) του ΚΚΕ, η οποία αποτελεί συναγωγή άρθρων του ίδιου στην εφ. *Αυγή*, κάτω όμως από μια στρατευμένη οπτική. Στη συνέχεια η συμβολή του Μηνά Παπάζογλου, *Ανώτατη παιδεία και φοιτητικό κίνημα*, Αθήνα, Υδροχόος, 1973, επικέντρωνε στα σύγχρονα, κατά τη δικτατορία, προβλήματα φοίτησης και στα ανάλογα αιτήματα. Η πρώτη απόπειρα χαρτογράφησης των ελληνικών φοιτητικών κινήματων από τον 19^ο αιώνα έγινε το 1975, από τους Σύλλα Ζήλια, Αλέκο Ιερεμία και Χρήστο Καρατζά, με την έκδοση του βιβλίου *Ιστορία του φοιτητικού μας κινήματος*, Αθήνα, Νέο φοιτητικό κίνημα, 1975, το οποίο συνοψίζει τη φοιτητική δράση κάτω από μια αριστερή θεώρηση με μια αναχρονιστική τάση και με σημαντικές αβλεψίες.

³⁴ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ζητήματα ιστοριογραφίας», ό.π.

³⁵ Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ - ΓΓΝΓ - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ 39, 2004.

φοιτήτριες κατά τις πρώτες δεκαετίες εισόδου τους στο Αθήνησι, οι οποίες άνοιξαν τον διάλογο για την ανώτατη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα.³⁶ Σημειώνουμε, ακόμη, τη μελέτη του Βασίλη Φούκα για τους φοιτητές και φοιτήτριες της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στο Μεσοπόλεμο.³⁷ Τέλος, έχει δημοσιευθεί τα τελευταία χρόνια μια σειρά άρθρων για τη σύνθεση του φοιτητικού σώματος, τις συλλογικότητές τους, τη φοίτηση και τις συμπεριφορές τους κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου,³⁸ που εμπλούτισαν συνολικά το πεδίο έρευνας. Όμως, παρά την ανάπτυξη της σχετικής βιβλιογραφίας, πολλά ερωτήματα γύρω από τη συγκρότηση και τις διαδρομές του φοιτητικού σώματος εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα, ιδιαίτερα για το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, περίοδο στην οποία εστιάζει η παρούσα διατριβή.

Οι ερευνητικοί άξονες

Βασική υπόθεση εργασίας της παρούσας διατριβής είναι ότι η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτέλεσε μια μείζονα τομή στην ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά του φοιτητή και της φοιτήτριας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μια περίοδος στην οποία διαφοροποιούνται τα χαρακτηριστικά του φοιτητικού σώματος, όπως είχαν διαμορφωθεί στη διαδρομή του Πανεπιστημίου Αθηνών από την ίδρυσή του έως το 1922, με βάση τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις αλλά και τις αλλαγές στη φυσιογνωμία του πανεπιστημιακού θεσμού.

³⁶ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1880-1920*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1988. Βλ. ακόμα της ίδιας, «Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα: 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας» στο Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας*, ό.π., τ. 2, σ. 597-613.

³⁷ Βασίλης Φούκας, *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Σπουδές, σπουδαστές και σπουδάστριες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1926 – 1940)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 2010.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά, Λιλή Κ. Αλιβιζάτου, «“Φοιτητική Συντροφιά” 1925–1926. Με βάση στοιχεία από το αρχείο του Γιώργου Θεοδοκά», *Σύγχρονα Θέματα*, 15 (Σεπτέμβριος 1982), σ. 25-61· Γιώργος Αλυσανδράτος, «Ο “Ακαδημαϊκός Όμιλος” της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1925 – 1936), στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου*, Αθήνα, τ. Β', ΙΑΕΝ – ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986, σ. 667-680· Ρένα Σταυρίδη – Πατρικίου, «Η Φοιτητική Συντροφιά (1910) και το πρόβλημα της προσέγγισης των πρωτοποριακών κινημάτων» στο *ίδιο*, σ. 657-665· Παντελής Κυπριανός, «Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936)», *Τα Ιστορικά*, 24-25 (Ιούνιος–Δεκέμβριος 1996), σ. 225-252· Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, «Η φοίτηση στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο νεαρός Νικόλαος», *Academia*, τ. 1, αρ. 1, 2011, προσβάσιμο στο <https://pasithee.library.upatras.gr/academia/rt/prINTERfriendly/79/223>· Παναγιώτης Κιμουρτζής – Βίκυ Σιγούντου, «Η εποχή που τα πρωτόνια είχαν φύλο. Γυναίκες στη Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1922–1960)», *Academia*, τ. 6, αρ. 1, 2016, προσβάσιμο στο <http://academia.lis.upatras.gr/>

Η μελέτη του φοιτητικού σώματος και της δράσης του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, θα κινηθεί σε τρεις ερευνητικούς άξονες που διατρέχουν το κείμενο που ακολουθεί:

Α. τη μελέτη της σύνθεσης του φοιτητικού πληθυσμού. Ποιοι είναι εκείνοι και εκείνες που φοίτησαν στο Πανεπιστήμιο, ποια ήταν η γεωγραφική και κοινωνική τους σύνθεση και προέλευση, πόσο υπήρξαν νέες κατηγορίες φοιτητών και φοιτητριών ή πως αναδιαμορφώθηκαν οι παλιότερες; Ποιες ήταν οι σχολές που επέλεξαν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες να εγγραφούν; Πόσο επέδρασαν στη σύνθεση του φοιτητικού σώματος τα μεγάλα γεγονότα της εποχής, οι μείζονες κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές; Πόσο διαφοροποιούνται από τους/τις προηγούμενους συναδέλφους τους οι φοιτητές/τριες του Μεσοπολέμου, πόσο ο πληθυσμός αυτός αποκτά νέα χαρακτηριστικά συγκριτικά με τον 19^ο αιώνα;

Β. τη μελέτη των συνθηκών φοίτησης στη συγκεκριμένη περίοδο. Η φοιτητική ταυτότητα συγκροτείται μέσα από τη σχέση του φοιτητή με το Πανεπιστήμιο. Πόσος είναι ο χρόνος που καταλαμβάνει η φοίτηση στην καθημερινότητά του, ποιο είναι το πρόγραμμα μαθημάτων, πόσο υποχρεωτική είναι η παρακολούθηση; Πόσες είναι οι ώρες παραμονής του στις αίθουσες διδασκαλίας ή στα προαύλια του ιδρύματος. Τι σημαίνει, τελικά, να είναι κανείς φοιτητής στον Μεσοπόλεμο, τι υποχρεώσεις γεννά;

Γ. τη μελέτη της συλλογικής δράσης του φοιτητικού σώματος την περίοδο αυτή. Πόσο οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις και οι συνθήκες φοίτησης διαμορφώνουν ένα διεκδικητικό κίνημα μέσα στα πανεπιστημιακά προαύλια; Πόσο η συμμετοχή στους φοιτητικούς αγώνες σφυρηλατεί τις σχέσεις μεταξύ των φοιτητών, δημιουργεί μια νέα ταυτότητα της οποίας χαρακτηριστικό είναι η πολιτική ένταξη και η συλλογική δράση; Πως αντιμετωπίζονται οι φοιτητές και οι φοιτήτριες από το ίδιο το Πανεπιστήμιο, αλλά και τους κρατικούς θεσμούς; Πόσο τα έντονα πολιτικά γεγονότα της περιόδου επιδρούν στις συλλογικές δράσεις των φοιτητών, αλλά και πόσο οι αντιδράσεις τους έχουν επιπτώσεις στις πολιτικές εξελίξεις; Η εμφάνιση ενός οργανωμένου φοιτητικού συνδικαλισμού διαφοροποιεί την παρουσία των φοιτητών στους δρόμους συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο και τις φοιτητικές δράσεις που είχαν συγκλονίσει την Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα; Τι σημαίνει η παρουσία νέων συλλογικοτήτων και οργανώσεων;

Τους τρεις αυτούς ερευνητικούς άξονες για το φοιτητικό σώμα του Μεσοπολέμου θα τους προσεγγίσουμε από τη μια ως αποτέλεσμα της συγχρονίας, στενά συνδεδεμένους δηλαδή με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις και τα

γεγονότα που σημάδεψαν τον Μεσοπόλεμο. Από την άλλη θα τους μελετήσουμε συνδέοντάς τους με την μακρά ιστορία του Αθήνησι και της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Όπως συμβαίνει συνήθως στην ιστορία, οι τομές συνυπάρχουν με τις συνέχειες, τα νέα στοιχεία συνομιλούν με τα παλιά. Η διερεύνηση της μεσοπολεμικής περιόδου απαιτεί την συνεχή σύγκριση με τα όσα έχουν προηγηθεί, με τις παραδόσεις και τα κεκτημένα της φοιτητικής παρουσίας στο ίδρυμα.

Πηγές

Για την συλλογή στοιχείων σχετικά με τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Μεσοπόλεμο η πρώτη και κύρια πηγή ήταν οι αρχειακές ενότητες που διαφυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο του ΕΚΠΑ (ΙΑ ΕΚΠΑ). Πρώτη ενότητα, το αρχείο Πρωτοκόλλου, στο οποίο φυλάσσεται όλη η εισερχόμενη και εξερχόμενη αλληλογραφία και τα διακινούμενα έγγραφα του ιδρύματος. Πιο συγκεκριμένα η υποενότητα «φοιτητικά», η οποία καταλαμβάνει 64 ταξινομικά κουτιά για την περίοδο 1922–1940. Το εν λόγω υλικό στάθηκε μια πλούσια και σε πολύ μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητη πηγή. Αντλήθηκαν πολύ σημαντικά στοιχεία μέσω της αλληλογραφίας του ιδρύματος (είτε εξωτερικής με κρατικούς φορείς και ιδιώτες, είτε εσωτερικής, των πρυτανικών αρχών με τις διοικητικές υπηρεσίες, τους φοιτητές και τις σχολές) και παράλληλα μέσω των αιτήσεων, των υπομνημάτων, των εκθέσεων, των κοινοποιημένων εγγράφων και άλλων τεκμηρίων. Τα στοιχεία αυτά μας διευκόλυναν να κατανοήσουμε τις διαδικασίες φοίτησης, τις ενέργειες των πανεπιστημιακών αρχών ως προς τα φοιτητικά ζητήματα, τα μέτρα απέναντι στα αιτήματα και τις κινητοποιήσεις και τέλος, μέσω της μελέτης ατομικών ή συλλογικών περιπτώσεων, να κατανοήσουμε τα δρώντα υποκείμενα.

Η δεύτερη ενότητα συνδέεται με τους πειθαρχικούς μηχανισμούς του Πανεπιστημίου. Το αρχείο του Πειθαρχικού Συμβουλίου (πρακτικά συνεδριάσεων του Συμβουλίου και συνοδευτικά έγγραφα) καθώς και τα σχετικά τεκμήρια που διασώζονται στο αρχείο Πρωτοκόλλου συντέλεσαν στο να προσδιορίσουμε τί ορίζεται ως φοιτητική παραβατικότητα και να αντιληφθούμε την έννοια της φοιτητικής απείθειας, την εποπτεία των πανεπιστημιακών αρχών και τους μηχανισμούς ελέγχου του φοιτητικού σώματος. Παράλληλα, έγινε και μια επιλεκτική αναζήτηση στα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Συγκλήτου, ιδιαίτερα σε έκτακτες

στιγμές που συνδέονταν με το φοιτητικό σώμα.³⁹ Παρόλο που τα Πρακτικά συνεδριάσεων της Συγκλήτου αλλά και του Πειθαρχικού Συμβουλίου πιθανόν δε μεταγράφουν κατά λέξη τις προφορικές συζητήσεις των μελών τους, αλλά συνοπτικά ή ελλειπτικά, συντελούν σημαντικά στην κατανόηση τόσο των αντιλήψεων, όσο και του χειρισμού που επιφύλασσαν οι πανεπιστημιακές αρχές σε πολλά περιστατικά. Τέλος, μια ακόμα σημαντική πηγή στοιχείων από το ΙΑ ΕΚΠΑ για τους φοιτητές στον Μεσοπόλεμο είναι οι ετήσιοι απολογισμοί των πρυτανικών αρχών. Οι απολογιστικές ομιλίες των πρυτάνεων σε επίσημη τελετή κατά την ολοκλήρωση της θητείας τους διασώζονται για τα περισσότερα έτη που μας αφορούν δημοσιευμένες σε έντυπη μορφή και περιέχουν ένα πλήθος στοιχείων για τη λειτουργία του Πανεπιστημίου, των Σχολών και των παραρτημάτων του, για τις σχέσεις του ιδρύματος με το κράτος και για τα οικονομικά του, καταγραφές για τον φοιτητικό πληθυσμό, πληροφορίες για τα προγράμματα των μαθημάτων και άλλα. Παράλληλα, μέσα από τον προσωπικό τόνο αναδεικνύονται άλλοτε ευθέως, άλλοτε υπαινικτικά και οι αντιλήψεις του εκάστοτε Πρύτανη απέναντι στα ζητήματα που είχε κληθεί να αντιμετωπίσει και, γενικότερα, οι θέσεις των πανεπιστημιακών αρχών απέναντι στο σώμα των φοιτητών.⁴⁰

Αναζητήθηκαν παράλληλα και άλλα στοιχεία που θα συμπλήρωναν την εικόνα για τους φοιτητές του Μεσοπολέμου και σε άλλους αρχειακούς φορείς. Η έρευνα εντόπισε προσωπικά αρχεία προσώπων που είχαν υπάρξει φοιτητές την περίοδο αυτή και είχαν διασώσει, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, υλικά από τις σπουδές τους. Στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) εντοπίστηκαν αρχεία φοιτητών του Μεσοπολέμου που εκτός από τα προσωπικά τεκμήρια που περιέχουν διαφυλάσσουν και στοιχεία των φοιτητικών συσσωματώσεων στις οποίες είχαν εμπλακεί: το αρχείο Αλκιβιάδη Μαργαρίτη με μια σειρά σπάνιων φοιτητικών προκηρύξεων, το αρχείο Ιωάννη Σκαλτσά με σημαντικά έγγραφα δύο φοιτητικών σωματείων (Ομοσπονδία Ελλήνων Φοιτητών και Σύλλογος Φοιτητών Νομικής) και το αρχείο Δημητρίου Σφαέλλου, προέδρου του Εθνικού Παμφοιτητικού Συλλόγου. Ανάλογα, στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) τα προσωπικά αρχεία των φοιτητών Αθανάσιου Μερεμέτη, με τεκμήρια και από την Ομοσπονδία Φοιτητών

³⁹ Τα Πρακτικά της Συγκλήτου έχουν ψηφιοποιηθεί και βρίσκονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/col_praktika1. Η τελευταία επίσκεψη σε όλες τις ηλεκτρονικές διευθύνσεις που παραπέμπονται στη διατριβή έγινε την 30^η Απριλίου 2022.

⁴⁰ Για τους ψηφιοποιημένους ετήσιους απολογισμούς των πρυτανικών αρχών Βλ. https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/col_rectorspeeches

Πανεπιστημίου Αθηνών και τον Σύλλογο Φοιτητών Φιλοσοφικής, των Χαρίλαου Δώδου, Άννας Μαραβά – Χατζηνικολάου, Ηλία Παπαστεργιόπουλου και Αντώνη Φλούντζη εμπλούτισαν τεκμηριωτικά την έρευνα. Παράλληλα αντλήθηκαν στοιχεία και από τη μεσοπολεμική ενότητα του αρχείου του Στράτη Σωμερίτη, καθώς και από τα σωζόμενα τεκμήρια επί δικτατορίας Μεταξά στο αρχείο Ντούνιας Κουσίδου – Σταύρου Σταυρόπουλου.

Στοιχεία για τους φοιτητές εντοπίστηκαν και στις ψηφιοποιημένες συλλογές του αρχείου Ελευθερίου Βενιζέλου, κυρίως σε αυτό που απόκειται στο Ιστορικό Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη. Τέλος, η έρευνα στις αρχειακές συλλογές συμπληρώθηκε με τα κατάλοιπα του καθηγητή της Φιλοσοφικής Νίκου Βέη όπου εντοπίστηκε εκτενής αλληλογραφία με τους μαθητές του, φροντιστηριακές ασκήσεις, σκίτσα – καρικατούρες του ίδιου φτιαγμένα από φοιτητές και φωτογραφικό υλικό.

Οι απογραφές που δημοσίευε η Γενική Στατιστική Υπηρεσία στις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης* από το 1929 αποτέλεσαν μια ιδιαίτερα σημαντική πηγή, γιατί, εκτός από τα αριθμητικά δεδομένα, περιέχουν και άλλα συμπληρωματικά στοιχεία (καταγωγή, κοινωνική προέλευση, μέσα βιοπορισμού κ.ά.) για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες επιτρέποντας μία ευρύτερη χαρτογράφηση του φοιτητικού πληθυσμού του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά και συγκρίσεις με τα άλλα ανώτατα ιδρύματα. Επίσης, αναζητήθηκε στα φύλλα της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως* το νομοθετικό πλαίσιο που αφορούσε τις διαδικασίες φοίτησης στο Πανεπιστήμιο.

Μια ακόμα πολύ σημαντική πηγή αποτέλεσε ο ημερήσιος και περιοδικός Τύπος του Μεσοπολέμου. Η αποδελτίωση των εφημερίδων (*Ελεύθερον Βήμα*, *Εμπρός*, *Ριζοσπάστης*, *Πάλη των τάξεων* και *Σκριπ*) για την περίοδο κυκλοφορίας τους κατά το Μεσοπόλεμο, καθώς και η επιλεκτική έρευνα σε άλλες ημερήσιες εφημερίδες (*Αθηναϊκά Νέα*, *Έθνος*, *Εσπερινή* κ.ά.), αποθησαύρισαν σημαντικές πληροφορίες για το Πανεπιστήμιο Αθηνών και τους φοιτητές. Στα φύλλα τους εντοπίστηκε συστηματική αρθρογραφία τόσο για τους φοιτητές, την ιστορία και τη λειτουργία του Ιδρύματος, όσο και ειδήσεις για τις φοιτητικές κινητοποιήσεις και εν γένει για τις δημόσιες εκδηλώσεις των φοιτητών εκτός του Πανεπιστημίου, φανερώνοντας την ισχυρή θέση που κατείχε το ίδρυμα και οι φοιτητές του στην ελληνική κοινωνία. Παράλληλα η διασταύρωση στοιχείων σε εφημερίδες διαφορετικών πολιτικών κατευθύνσεων αποτέλεσε έναν αξιόπιστο δείκτη για να κατανοήσουμε τις προθέσεις των συντακτών, το πώς γίνονται αντιληπτά τα γεγονότα τη στιγμή που συμβαίνουν και πώς μέσω του Τύπου συνδιαμορφώνεται η εικόνα της

κοινής γνώμης. Ανάλογα, αναζητήθηκαν στοιχεία και σε περιοδικά έντυπα επιμορφωτικού ή άλλου χαρακτήρα (*Αγώνας της γυναίκας, Αναγέννηση, Επιστημολόγος, Νέα Επιθεώρηση, Νέα Εστία, Νέος Δρόμος, Νέοι Πρωτοπόροι* κ.ά.) για να διευρευνηθούν οι αντιλήψεις για την ανώτατη εκπαίδευση και τη φοιτητική ιδιότητα. Τέλος, η αναζήτηση στοιχείων για τους φοιτητές δεν θα μπορούσε να μη συμπεριλάβει και τα έντυπα που εξέδιδαν οι ίδιοι, καθώς και τον νεανικό τύπο του Μεσοπολέμου. Οι φοιτητικές εφημερίδες (*Επανάσταση, Ο Φοιτητής, Φοιτητικό βήμα, Φοιτητική ηχώ, Φοιτητική σημαία, Φοιτητική Συντροφιά* κ.ά.), παρότι ήταν συνήθως βραχύβια εγχειρήματα και υπάρχουν ελλείψεις στα φύλλα τους, αποτέλεσαν μια πολύ σημαντική πηγή «εκ των έσω», προβάλλοντας τις θέσεις των ιδίων των υποκειμένων, τις διαφορετικές αντιλήψεις που είχαν για το Πανεπιστήμιο, τη φοίτηση και τις ποικίλες δράσεις τους.

Στο ίδιο πλαίσιο, οι μαρτυρίες ή αναμνήσεις από την φοιτητική ζωή που υπάρχουν σε μεταγενέστερες εκδόσεις είτε ενταγμένες συνήθως σε ευρύτερο αυτοβιογραφικό αφήγημα, είτε αυτόνομες⁴¹ αποτέλεσαν μια ακόμα, σαφώς διαμεσολαβημένη, πηγή. Με τη δική τους οπτική συνέτειναν στην ανασύνθεση της καθημερινότητας των φοιτητών και των δράσεών τους εντός και εκτός Πανεπιστημίου. Στην ίδια λογική πραγματοποιήθηκαν και δυο συνεντεύξεις φοιτητών και μιας φοιτήτριας κατά τον Μεσοπόλεμο (Αικατερίνη Κουμαριανού,⁴² Μανώλης

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά: Ασημάκης Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, επιμ.: Γιώργος Βακιρτζής, Αθήνα, Κέδρος, ⁴1976· Συνέντευξη του Ν. Σβορώνου στον Νίκο Αλιβιζάτο και τον Στέφανο Πεσμαζόγλου, «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...». Συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο», *Σύγχρονα Θέματα*, 35-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 36-71 (ιδιαίτερα σ. 39-43)· Βάσος Γεωργίου, *Η ζωή μου. Πράγματα και θάματα που 'ζησα, πρόσωπα που γνώρισα*, Αθήνα, Οδηγητής, 1988· Νίτσα Λουλέ – Θεοδωράκη, *Κωνσταντίνος Μητσοτάκης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, ²1996· Αναστάσιος Π. Χριστοφιλόπουλος, *Από τη ζωή μου. Αυτοβιογραφικά κείμενα*, Αθήνα 1998· Δημήτρης Κοπανίτσας, «Παναγής Παπαληγούρας. Από τα φοιτητικά μας χρόνια» στο *Μαρτυρίες μνήμης για τον Παναγή Παπαληγούρα*, Αθήνα, Εστία, 2001, σ. 28-31· Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, τ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 2005· Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τόμος Β', Αθήνα, Ηρόδοτος, 2011 (:Μέρος στ', Επίμετρο: *Φοιτητικές και μεταφοιτητικές εμπειρίες (1928-1944)*), σ. 789-853)· Άντα Κάπολα (επιμ.), *Μπάμπης Δρακόπουλος, ένας δημοκρατικός ηγέτης της Αριστεράς. Ανέκδοτες αναμνήσεις και πολιτικά κείμενα*, Αθήνα, ΑΣΚΙ – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς – Θεμέλιο, 2020. Παράλληλα αναφορές στη φοιτητική ζωή και το Πανεπιστήμιο υπάρχουν και στα βιβλία Γιώργος Γ. Αλυσανδράτος, *Αλέξης Διαμαντόπουλος. Μνημόσυνο*, Αθήνα, Εταιρεία Ελλήνων Συγγραφέων, 1990· Νάσος Δετζώρτζης, *Συνεντεύξεις και έρευνες*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1994· Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα, Εστία, 2000· Μαρία Πολυδούρη, «*Ζωή με παραφορά...*». *Αθηναϊκό ημερολόγιο 1921-1922, 1925*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2005· Ελένη Μπακοπούλου, *Η φίλη μου Κυρία Ντόρα Ρωζέττη. Το νεανικό της Λεύκωμα*, Αθήνα, Οδός Πανός, 2012.

⁴² Βλ. και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αγγελική Χριστοδούλου, «Συζητώντας με την Αικατερίνη Κουμαριανού» στο *Αικατερίνη Κουμαριανού, Σελίδες από τη ζωή και το έργο της*. Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2016, σ. 47-75.

Κριαράς και Μιχαήλ Σακελλαρίου⁴³). Οι αφηγητές, πρόσωπα όλα του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος, διέθεταν ισχυρή μνήμη, παρά την μεγάλη ηλικία και την χρονική απόσταση από τα γεγονότα και κατέθεσαν μαζί με την προσωπική τους εμπειρία σημαντικά στοιχεία για τη φοιτητική ζωή, μέσα και έξω από τις πανεπιστημιακές αίθουσες.

Τέλος, ένα άλλο μονοπάτι που χρησιμοποιήθηκε, μια έμμεση πηγή, είναι η λογοτεχνία. Αν δεχτούμε ότι η λογοτεχνία ιστορεί, έχουν γραφτεί πολλές σελίδες που δίνουν μια άλλη διάσταση στις αναπαραστάσεις της φοιτητικής ζωής.⁴⁴ Φοιτητές του Πανεπιστημίου κατά τον Μεσοπόλεμο, ως επί το πλείστον οι ίδιοι οι πεζογράφοι είτε κατέγραψαν λογοτεχνικά την βιωματική τους εμπειρία, είτε μετέπλασαν το πανεπιστημιακό περιβάλλον με βάση πραγματικά στοιχεία, συντελώντας στο να κατανοήσουμε καλύτερα εντός της εποχής την φοιτητική ιδιότητα.

Δομή της διατριβής

Η διατριβή είναι χωρισμένη σε δύο μεγάλες ενότητες. Στην πρώτη επιχειρείται η ανίχνευση του θεσμικού πλαισίου. Στο πρώτο κεφάλαιο πρόθεσή μας είναι να κατανοήσουμε τις διαδικασίες εισόδου των φοιτητών και των φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τα μέτρα που ελήφθησαν ως προς τον ποσοτικό και ποιοτικό έλεγχο του φοιτητικού σώματος. Για το σκοπό αυτό μελετούμε δύο τομές που σημειώθηκαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: τη θέσπιση εισαγωγικών εξετάσεων και, στη συνέχεια, του προκαθορισμένου αριθμού φοιτητών, τομές που

⁴³ Μέρος της συνέντευξης δημοσιεύθηκε με τίτλο, «Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, “Έμαθα πιο πολλά πράγματα στο προαύλιο”», *The Books' Journal*, 48 (Οκτώβριος 2014), σ. 58-61.

⁴⁴ Από τα μυθιστορήματα τρία είναι αυτά που περιστρέφονται αποκλειστικά γύρω από το Πανεπιστήμιο και τη φοιτητική ζωή στον Μεσοπόλεμο: Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ*, Αθήνα, Εστία, ⁴χχ, Πίνδαρος Μπρεδήμας, *Παιδιά του αιώνα*, Αθήνα, Δίφρος, 1957 και Βασίλης Μοσκόβης, *Γενέα έρχεται*, Αθήνα, Εστία, 1990. Παράλληλα μια σειρά πεζογραφημάτων έχουν ως ήρωες φοιτητές της περιόδου, Έφη Πλιάτσικα – Πανσέληνου, *Δρόμοι της Αθήνας*, Αθήνα 1958· Κώστας Παρορίτης, *Κόκκινος τράγος*, Αθήνα, Κείμενα, 1978· Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά. Η ιστορία μιας εφηβείας*, Αθήνα, Αστήρ, ⁴1980· Μ. Καραγάτσης, διήγημα «Οι “Διαπρεπείς”», στη συλλογή *Νεανικά διηγήματα*, Αθήνα, Εστία, 1993· Ντόρα Ρωζέττη, *Η ερωμένη της*, επιμ.: Χριστίνα Ντουινιά, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2005· Αγγελος Τερζάκης, διήγημα «Οι φιλίες» στη συλλογή *Απρίλης*, Αθήνα, Εστία, ⁷2006· Τάσος Αθανασιάδης, *Τα παιδιά της Νιόβης*, τ. 4, Αθήνα, Εστία, 2010. Για τον Κ. Παλαμά, τις σχέσεις του με τα δημοτικιστικά περιβάλλοντα των φοιτητών και τη θέση του ως Γενικού Γραμματέα του Πανεπιστημίου αφηγείται, ανάμεσα στα άλλα, ο Κώστας Σαρδελής, *Ο ασάλευτος ταξιδιώτης*, τ. Δ', Αθήνα, Εστία, 2003. Ακόμα ο Γρηγόριος Ξενόπουλος δημοσίευσε σε συνέχειες στα *Αθηναϊκά Νέα* (15/3/1933–10/11/1934) το μυθιστόρημα *Παυλίνα* με ηρωίδα μια φοιτήτρια με βιοποριστικά προβλήματα αλλά και ερωτικές απογοητεύσεις. Για τη λογοτεχνία και τους φοιτητές βλ και Ερασμία - Λουίζα Σταυροπούλου, «Το Πανεπιστήμιο και οι φοιτητές στη νεοελληνική πεζογραφία» στο *Πανεπιστήμιο: ιδεολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 565-586 και Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890–1945)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.

έθεσαν -μετά την επιβολή των διδάκτρων, των «εκπαιδευτικών τελών» που είχε καθιερώσει η κυβέρνηση Τρικούπη το 1892-⁴⁵ νέους φραγμούς στην ελεύθερη είσοδο στην ανώτατη εκπαίδευση. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται και η θέση του ίδιου του Πανεπιστημίου ως προς την εφαρμογή των συγκεκριμένων μέτρων και η κριτική του απέναντι στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση και στην υπερπληθώρα των επιστημόνων. Το Πανεπιστήμιο συμμετείχε σε ένα συνεχή διάλογο με την εκάστοτε κρατική εξουσία που βρισκόταν άλλοτε αρωγός, άλλοτε εμπόδιο στη στοχοθεσία του ιδρύματος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η καταγραφή και η ανάλυση της φυσιογνωμίας των φοιτητών και φοιτητριών, μια αναλυτική χαρτογράφηση του φοιτητικού σώματος. Βάσει των στοιχείων που αντλήθηκαν από τους πρυτανικούς απολογισμούς και τις στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης αναζητούνται οι τάσεις στην ανώτατη εκπαίδευση και οι παράγοντες που συνετέλεσαν στην σημαντική αριθμητική αύξηση του φοιτητικού σώματος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο. Χαρτογραφείται ο φοιτητικός πληθυσμός ως προς την γεωγραφική και την κοινωνική προέλευσή του για να γίνουν κατανοητές οι ποιοτικές ή ποσοτικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στη σύνθεσή του, τη συγκεκριμένη περίοδο. Παράλληλα διερευνάται συγκριτικά η θέση του Αθήνησι έναντι των άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Στη συνέχεια εξετάζονται οι επιλογές σπουδών των φοιτητών και αναζητούνται οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή των συγκεκριμένων επιστημονικών πεδίων, ενώ αποτιμάται και ο βαθμός ολοκλήρωσης των σπουδών και η απόκτηση πτυχίου.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται αναλυτικότερα οι παράγοντες που συνέτειναν στην αναδιαμόρφωση του φοιτητικού σώματος. Διερευνώνται οι ιδιαίτερες κατηγορίες που συνέβαλαν τόσο στην αριθμητική, όσο και στην κοινωνική διεύρυνση των νέων ανδρών και γυναικών που επέλεξαν και κατάφεραν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο, μαζί με τους λόγους που τους ώθησαν στην ανώτατη εκπαίδευση. Πρόκειται για την αυξημένη σε σχέση με τα παλαιότερα χρόνια είσοδο των φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αποτέλεσμα της αναβάθμισης της γυναικείας εκπαίδευσης. Μια άλλη μεγάλη κατηγορία αφορά τους πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες που ενεγράφησαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μετά την Μικρασιατική Καταστροφή αναμορφώνοντας κοινωνικά το φοιτητικό σώμα. Πέρα από την

⁴⁵ Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 233-237.

Μικρασιατική Καταστροφή, η πολεμική δεκαετία του 1912-1922 άφησε πίσω της μια σειρά από μαθητές και φοιτητές που είχαν στρατευθεί εγκαταλείποντας ουσιαστικά τις σπουδές τους, τις οποίες συνέχισαν ή ξεκίνησαν μετά την αποστράτευσή τους. Τέλος μια άλλη κατηγορία, που είχε ισχυρή παρουσία στο Αθήνησι ήδη από τον 19^ο αιώνα, ήταν οι «Έλληνες εξ αλλοδαπής», οι ομογενείς. Στον Μεσοπόλεμο διερευνήθηκαν τα κρατικά μέτρα που διευκόλυναν την εγγραφή ή την φοίτηση των προαναφερθέντων κατηγοριών.

Αν στη πρώτη ενότητα εξετάζεται ο φοιτητικός πληθυσμός και τα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία που τον διακρίνουν, στη δεύτερη ενότητα διερευνώνται η έννοια και η εμπειρία της φοίτησης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάλυση του νομοθετικού πλαισίου που διείπε την φοίτηση τη συγκριμένη περίοδο, οι προϋποθέσεις φοίτησης, αλλά και οι υποχρεώσεις που είχαν θεσμικά οι φοιτητές για τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο ως προς τις εγγραφές, τη διδακτική διαδικασία και τις εξετάσεις. Μελετώνται τα μέτρα που θεσπίστηκαν κατά την μεσοπολεμική περίοδο και διερευνάται εάν εν τέλει αυτά συνέβαλαν στην διευκόλυνση ή μη της λειτουργίας του Πανεπιστημίου ως εκπαιδευτικού θεσμού. Παράλληλα, εξετάζονται και οι συνθήκες φοίτησης. Περιγράφονται οι κτιριακές και άλλες υποδομές που διέθετε το Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο, όπως και οι οικονομικές υποχρεώσεις των φοιτητών. Έμφαση δίνεται τόσο στην αντιπαράθεση των επιχειρημάτων των φοιτητών έναντι εκείνων του Πανεπιστημίου, όσο και στο πόσο λυσιτελή υπήρξαν τα μέτρα του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος για την αντιμετώπιση ενός διευρυμένου φοιτητικού σώματος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι φοιτητικές συλλογικότητες και η φοιτητική διαμαρτυρία κατά τον Μεσοπόλεμο, συνεπακόλουθο των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων αλλά και των συνθηκών φοίτησης. Διερευνάται κατά πόσο η αριθμητική αύξηση του φοιτητικού σώματος και οι σπουδαστικές συνθήκες, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη ενός νέου παράγοντα, του συνδικαλισμού στα Πανεπιστήμια, επηρέασαν τη δράση των συλλογικών οργανώσεων και κινηματικών εκδηλώσεων. Μελετώνται, επίσης, οι βασικές φοιτητικές συσσωματώσεις που πιθανόν συνέδραμαν στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου φοιτητικού συνδικαλισμού. Μέσα από την περιγραφή των κινητοποιήσεων των φοιτητών αναζητούνται τα αιτήματα και οι διαστάσεις της φοιτητικής διαμαρτυρίας, η ταυτότητα του διεκδικητικού κινήματος, καθώς και το πολιτικό πρόσημο που αποκτούσε κάθε φορά. Το τρίτο κεφάλαιο της δεύτερης ενότητας εξετάζει την αντίδραση του Πανεπιστημίου

απέναντι στις φοιτητικές δράσεις. Διερευνάται η αντιμετώπιση της φοιτητικής διαμαρτυρίας από το Πανεπιστήμιο, ενώ γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί εν γένει η έννοια του φοιτητικού παραπτώματος, της *απάδουσας* συμπεριφοράς που συνδεόταν με όλες τις πτυχές της φοιτητικής ιδιότητας, σπουδαστικές, κινηματικές και προσωπικές. Για τον λόγο αυτό εξετάζεται η πειθαρχική πολιτική του Πανεπιστημίου που όριζε κάθε φορά ποιά ήταν η απόκλιση από τον κανόνα. Σε αυτό το κεφάλαιο μελετάται και ο θεσμός του Πειθαρχικού Συμβουλίου, ενός νεωτερικού θεσμού που συστάθηκε το 1911, λειτούργησε έως το 1922 και επανασυστάθηκε το 1932, συνδεδεμένος πλέον με τον φόβο της Αριστεράς και της επίδρασής της στη φοιτητική νεολαία. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η προσπάθεια κατανόησης των αντικομμουνιστικών αντιλήψεων που έτρεφε το Πανεπιστήμιο.

Η διατριβή ολοκληρώνεται με την βιβλιογραφία και τις πηγές, καθώς και με ένα παράρτημα όπου παραθέτω τον κατάλογο από το πλέον σημαντικό μέρος ενός συνόλου νομοθετικών και ρυθμιστικών κειμένων της περιόδου που έχω συγκεντρώσει αναφορικά με τη λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών και τη φοίτηση σε αυτό.

Συνοπτικά: η παρούσα μελέτη, εστιασμένη στο φοιτητικό σώμα του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο προσπαθεί να ερευνήσει τις αλλαγές, ποσοτικές και ποιοτικές, που συνέβησαν στο εσωτερικό του και αν αυτές συνέτειναν στην αλλαγή της φυσιογνωμίας του ιδρύματος. Προσπαθεί να ανιχνεύσει εάν οι πολιτικοϊδεολογικές και κοινωνικές εξελίξεις της εποχής διαπέρασαν το ίδρυμα και επέφεραν τριγμούς στην εντός των τειχών ζωή του, επανακαθόρισαν την έννοια της φοιτητικής ιδιότητας και τις προσδοκίες που γεννούσε αυτή. Επιδιώκει να αναδείξει τη νέα φοιτητική ταυτότητα, μια φοιτητική ταυτότητα πολύ πιο πληθυντική στη σύνθεσή της, με μια πιο πολύπλοκη σχέση με το Πανεπιστήμιο και τους θεσμούς του, σφυρηλατημένη από τους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες που χαρακτήρισαν τον Μεσοπόλεμο.

ΜΕΡΟΣ Α΄

**Φοιτητές και φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο
Αθηνών την περίοδο του Μεσοπολέμου**

Κεφάλαιο πρώτο

Η είσοδος των φοιτητών και φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837 αποτελεί το σημείο εκκίνησης της ιστορίας της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η δημιουργία του προίκισε τη χώρα από πολύ νωρίς συγκριτικά με την υπόλοιπη νοτιανατολική Ευρώπη με ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα, το οποίο κυριάρχησε στον επιστημονικό και εκπαιδευτικό χώρο από τον 19^ο αιώνα ως τουλάχιστον τον Μεσοπόλεμο. Παρότι στις αρχές του 20ού αιώνα φάνηκε πως το Αθήνησι ισχυροποιούνταν περαιτέρω με τη δημιουργία το 1904 της Φυσικομαθηματικής Σχολής, και την αυτονόμηση παλιών ή τη δημιουργία νέων πανεπιστημιακών τμημάτων, η περίοδος της «ανόρθωσης» που ακολούθησε το κίνημα στο Γουδί, μετέβαλε το τοπίο. Η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου προχώρησε στη δημιουργία ανώτερων και ανώτατων επαγγελματικών σχολών, ενισχύοντας την κατεύθυνση της επαγγελματικής ανώτατης εκπαίδευσης. Η μονοκρατορία του Πανεπιστημίου Αθηνών κλονίστηκε ακόμη περισσότερο με τη δημιουργία του δεύτερου πανεπιστημίου της χώρας, εκείνου της Θεσσαλονίκης, και τη διεύρυνση του αριθμού των ανωτάτων και ανωτέρων σχολών (Πάντειος, Βιομηχανική, Παιδαγωγικές Ακαδημίες). Παράλληλα, βέβαια, μετασχηματίστηκε και το παλιότερο πανεπιστήμιο της χώρας.

Όλα τα παραπάνω συντέλεσαν στην αύξηση του αριθμού των φοιτητών και των φοιτητριών, τόσο του Πανεπιστημίου Αθηνών όσο και συνολικά στην ανώτατη εκπαίδευση. Η αύξηση αυτή δεν έγινε στον Μεσοπόλεμο με τους όρους που είχαν καθιερωθεί ήδη από τον 19^ο αιώνα, αλλά με νέους, όπως καθορίστηκαν από δύο καινούργια κυβερνητικά μέτρα που καθιερώθηκαν την περίοδο αυτή και επηρέασαν καίρια την φυσιογνωμία του φοιτητικού σώματος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: οι εισιτήριες εξετάσεις και το *numerus clausus*. Πριν, επικεντρωθούμε όμως στα δυο μέτρα, ας αναφερθούμε συνολικά στο καθεστώς εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από την ίδρυσή του ως τον Μεσοπόλεμο.

1.1 Βάζοντας φραγμούς: η εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών έως την καθιέρωση των εισιτηρίων εξετάσεων

Από τη σύστασή του το τριτοβάθμιο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα υπήρξε ένα από τα πλέον φιλελεύθερα της εποχής του, ανοιχτό στην πρόσβαση και χωρίς ιδιαίτερους φραγμούς στο εσωτερικό του. Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, μοναδική προϋπόθεση για την εγγραφή σε αυτό ήταν το απολυτήριο γυμνασίου, ενώ τα προβλεπόμενα δίδακτρα των φοιτητών καταργήθηκαν αμέσως μόλις ξεκίνησε η λειτουργία του. Η είσοδος στο πανεπιστήμιο αποτελούσε, σε μεγάλο βαθμό το επιστέγασμα μιας ευθύγραμμης πορείας, χωρίς θεσμικά τουλάχιστον εμπόδια για τα αγόρια, από το δημοτικό σχολείο στην ανώτατη εκπαίδευση.

Έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες για τον συγκεκριμένο χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Η επιθυμία του ελληνικού κράτους να προσελκύσει ομογενείς φοιτητές, η ανάγκη να στελεχωθεί η κρατική μηχανή, η εξυπηρέτηση του πελατειακού κράτους, αποτέλεσαν ορισμένες από αυτές.⁴⁶ Σε κάθε περίπτωση, η επιβολή των διδασκτρων, το 1892, από την κυβέρνηση Τρικούπη αποτέλεσε τον πρώτο φραγμό στην ελεύθερη πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση.

Η ελεύθερη αυτή πρόσβαση των φοιτητών είχε υπάρξει αντικείμενο κριτικής από τις πανεπιστημιακές αρχές, ήδη από τον 19^ο αιώνα. Κύριο προτεινόμενο μέτρο περιορισμού της υπήρξε η καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων. Σύμφωνα με τον πρύτανη Γεώργιο Ματθαίουπουλο: «από δε του 1871 και δη εντονώτερον από του 1881 και μετέπειτα, εξεφράσθη η γνώμη του δι' εισιτηρίων εξετάσεων ελέγχου των γνώσεων, γεγονός που δεν επιτεύχθηκε ένεκεν διαφόρων αντιδράσεων αφ' ενός και του πνεύματος αφ' ετέρου όπερ διά τας Πανεπιστημιακάς σπουδάς επεκράτει, θέλοντος ταύτας ελευθέρας και προσιτάς δι' όλους».⁴⁷

Το μέτρο των εισιτηρίων εξετάσεων είχε αρχίσει να απασχολεί την Πολιτεία από το 1864, όταν ήταν πλέον φανερή η σταδιακή αύξηση του αριθμού των φοιτητών.⁴⁸ Με εντολή του τότε υπουργού Παιδείας Αλέξανδρου Κουμουνδούρου είχε συσταθεί επιτροπή προκειμένου να εισηγηθεί μέτρα για την αυστηροποίηση της

⁴⁶ Κων. Τσουκαλάς, *ό.π.*· Κ. Λάμπας, *ό.π.*

⁴⁷ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Ματθαίουπουλου, 1928-1929, σ. 6. Το 1910, ο Ανδρέας Παναγιωτόπουλος, υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Στέφανου Δραγούμη, προανήγγειλε την κατάθεση σχεδίων νόμου, όπου προβλέπονταν και οι «εισιτήριες» εξετάσεις για το πανεπιστήμιο, οι οποίες τελικά δεν υλοποιήθηκαν. Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης- Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 200.

⁴⁸ Βλ. Π. Κυπριανός, *Συγκριτική, ό.π.*, σ. 235.

έκδοσης των απολυτηρίων του Γυμνασίου με σκοπό την αναβάθμιση του επιπέδου της εκπαίδευσης.⁴⁹ Στο ίδιο πλαίσιο, οι πρυτάνεις, προκειμένου να «ελεγχθεί» το επίπεδο γνώσεων των εγγραφόμενων στο Πανεπιστήμιο, είχαν εισηγηθεί παρόμοια μέτρα.⁵⁰ Η επιβολή διδασκτρων (εκπαιδευτικών τελών) το 1892, συνδεόταν προφανώς με την κακή δημοσιονομική κατάσταση αλλά αποσκοπούσε και στη μείωση του αριθμού των εισακτέων, ιδιαίτερα από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Τριάντα χρόνια αργότερα, το 1922, θεωρήθηκε πλέον επιτακτική η ανάγκη νομοθετικής ρύθμισης του θέματος υπό την πίεση α) της υπερπληθώρας των αποφοίτων των γυμνασίων και, σύμφωνα με τους πρυτάνεις, το ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο των γνώσεών τους, β) του φοιτητικού υπερπληθυσμού και γ) της αδυναμίας της αγοράς εργασίας να απορροφήσει τους πτυχιούχους,

Η ανάγκη θεσμοθέτησης των εισαγωγικών εξετάσεων υπαγορευόταν, σύμφωνα με τις πανεπιστημιακές αρχές της εποχής, από την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των φοιτητών λόγω της ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών αλλά και την αύξηση των εισακτέων από την παλαιά Ελλάδα, ως απόρροια της επέκτασης του σχολικού δικτύου. Οι δύο αυτές «δεξαμενές» είχαν ως αποτέλεσμα μια υπερπληθώρα επιστημόνων που αποφοιτούσαν από το Πανεπιστήμιο, Στην κριτική για τον πληθωρισμό των αποφοίτων και την ευκολία απόκτησης του πανεπιστημιακού πτυχίου συνέβαλαν και μια σειρά από διευκολύνσεις που νομοθετούσαν οι εκάστοτε κυβερνήσεις προς όσους την προηγούμενη περίοδο είχαν συμμετάσχει στις πολεμικές περιπέτειες της χώρας, στους μαθητές και φοιτητές που υπηρέτησαν στον στρατό, όπως και στους πρόσφυγες του 1922. Τον Σεπτέμβριο 1925 με αφορμή την ψήφιση νομοθετικού διατάγματος με ευεργετικές διατάξεις για την αναδρομική εγγραφή επιστρατευμένων φοιτητών -και μαθητών Γ' Γυμνασίου- και την απαλλαγή τους από τις τμηματικές εξετάσεις οι πανεπιστημιακές αρχές δήλωναν:

[...] η Σύγκλητος του ημετέρου Πανεπιστημίου επανειλημμένως εξήτησε την εισαγωγή εισιτηρίων εξετάσεων, όπως ευθύς εξαρχής αποκλείη τους αμαθεστέρους και αφυεστέρους, τους παρακωλύοντας την πρόοδον των λοιπών. Αλλ' απ' εναντίας η Πολιτεία από τινών ετών ανοίγει συνεχώς νέα μεγάλα ρήγματα προς εισόρμησιν εις το Πανεπιστήμιον και άλλων χιλιάδων φοιτητών και το χειρότερον, προς δημιουργίαν νέων ψευδών τελειοφοίτων. Τοιουτοτρόπως παρασκευάζομεν επιστημονικόν

⁴⁹ Κ. Λάμπας, ό.π., σ. 288 κ. εξ.

⁵⁰ Κώστας Β. Φασούλης, *Η διαχρονική εξέλιξη και αξιολόγηση των διοικητικών, εκπαιδευτικών και οικονομικών θεσμών των ΑΕΙ, στην Ελλάδα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ – Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 1997, σ. 139.

*“προλεταριάτον”, δημιουργούμεν ηγέτιδα τάξιν ανάπηρον πνευματικώς [...] συντελούμεν διά των ιδίων ημών χειρών την εθνικήν παρακμήν [...]. Η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου δηλοί και πάλιν ότι απεκδύεται πάσαν ευθύνην διά το κύμα της αμαθείας, όπερ απειλεί να κατακλύση το Πανελλήνιον.*⁵¹

Η αντιπαράθεση του Πανεπιστημίου με την εκάστοτε κυβέρνηση γύρω από τον αριθμό των εισακτέων είναι ενδεικτική των διαφορετικών αντιλήψεων. Για την Πολιτεία το δικαίωμα εισαγωγής στο πανεπιστήμιο αποτελούσε ένα εργαλείο κοινωνικής πολιτικής, ένα προνόμιο που μπορούσε να παραχωρήσει σε συγκεκριμένες ομάδες ανάλογα με τις συγκυρίες, λ.χ. σεισμόπληκτους, στρατευθέντες, πρόσφυγες και ως ένα μέτρο εκτόνωσης των κοινωνικών διαμαρτυριών. Από την άλλη το Πανεπιστήμιο αφενός ανησυχούσε για την αύξηση των εισαγωγών και την επίπτωσή τους στις συνθήκες φοίτησης και αφετέρου ήθελε να διατηρήσει τον ρόλο του ως του προνομιακού χώρου εκπαίδευσης της μελλοντικής «ηγέτιδας τάξεως».

Δεύτερη αιτία, που προβλήθηκε έντονα στον επίσημο λόγο του πανεπιστημίου για την μείωση των εισακτέων, ήταν η «ανεπάρκεια» της μέσης εκπαίδευσης, καθώς θεωρούνταν άμεσα υπεύθυνη για τον υπερπληθωρισμό των φοιτητών και την πτώση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Όπως σημείωνε στην εισηγητική έκθεση για την τροποποίηση του Οργανισμού το 1926 ο υπουργός και καθηγητής Δημήτρης Αιγινήτης, η κακή λειτουργία του Πανεπιστημίου οφειλόταν και στην «ατελή εγκύκλιο γυμνασιακή μόρφωσι των φοιτητών, η ότε μεν, κατ’ ανάγκην καταβιβάζουσα την Πανεπιστημιακήν διδασκαλίαν εις στοιχειώδες επίπεδον ή υπό το προσήκον».⁵² Το ακατάρτιστο των αποφοίτων των γυμνασίων οφειλόταν πρώτον στην «κακώς εφαρμοσθείσαν νέαν» εκπαιδευτική πολιτική, δεύτερον στην πλημμελή διδασκαλία κατά τους πολεμικούς χρόνους και τρίτον στην μεγάλη επιείκεια των λειτουργών της μέσης εκπαίδευσης.⁵³ Η στοχοποίηση των γυμνασίων αποτέλεσε απόρροια της αρνητικής στάσης και της αντίδρασης του Πανεπιστημίου απέναντι στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, ιδιαίτερα της βενιζελικής παράταξης και κυρίως σε αυτές που συνδέονταν με την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας. Στο στόχαστρο των πανεπιστημιακών αρχών βρέθηκαν πολλές φορές τα γραπτά των υποψήφιων για το

⁵¹ Προσχέδιο υπομνήματος της Συγκλήτου προς το Υπουργείο για το ΝΔ (ΦΕΚ 232/2.9.1925, άρθρο 1), 28/9/1925, Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, φ. 465.3 (στο εξής: ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ).

⁵² Η εισηγητική έκθεση του Δ. Αιγινήτη δημοσιεύεται με την τροποποίηση του Οργανισμού στο ΦΕΚ 195/12.6.1926, βλ. σ. 1570.

⁵³ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Ματθαίουπουλου 1928-1929, σ. 8.

επίπεδο των γνώσεων και ιδιαίτερα για τη λανθασμένη χρήση της ελληνικής γλώσσας:

*Αι εισιτήριοι εξετάσεις κατέδειξαν δυστυχώς την πλήρη ανεπάρκειαν πολλών ουχί μόνον εις τα φυσιογνωστικά μαθήματα, την ιστορίαν και τα λατινικά, αλλά και εις αύτην την ελληνικὴν γλῶσσαν. Αι ανορθογραφίαι αὐτῶν κατέπλησσαν, οἱ βαρβαρισμοί, οἱ σολοικισμοί, αἱ ακυρολεξίαι, ἦσαν παμπληθεῖς, ἡ δὲ ασυναρτησία, ἡ ασυνταξία, καὶ ἡ ἔλλειψις ὅφους εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ιδεῶν αὐτῶν προκάλεσαν πλέον το αἶσθημα τῆς λύπης, ἵνα μὴ τι ἄλλο εἰπῶ, καὶ ευρέθην εἰς τὴν ἀνάγκην καὶ ἀπὸ τῶν στηλῶν τοῦ ἡμερησίου τύπου νὰ υποδείξω τὸν ἐπερχόμενον κίνδυνον σχετικῶς πρὸς τὴν μόρφωσιν τῆς νέας γενεάς, τῆς μετ' ὀλίγον ἡγέτιδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ.*⁵⁴

Ο ἴδιος ο πρύτανης Γ. Ματθαίουπουλος φρόντισε νὰ δημοσιοποιήσῃ στὸν ἡμερήσιο Τύπο ἐκθέσεις ιδεῶν ὅπου, ὅπως τόνιζε δὲν ὑπῆρχε μὴ κόλλα χωρὶς κόκκινες διορθώσεις κάθε 1-2 λέξεις, ἀντιγράφοντας παραθέματα ἀπὸ αὐτές. Λ.χ. «οὐκ ἐπὶ πρόσφυγες ποὺ κατέλλησαν στὰ σχολεῖα» καὶ «ἀνεὺ πειθαρχίας δὲν δυνάμεθα νὰ ζήσωμεν ἀξιόμεμπτοι ἐν τῇ κοινωνίᾳ».⁵⁵ Τὰ ὀρθογραφικὰ καὶ συντακτικὰ λάθη τῶν υποψηφίων χρησιμοποιοῦνταν, στὴ συγκυρία ἀλλὰ καὶ διαχρονικά, ἀπὸ ἕνα συντηρητικὸ λόγο ποὺ διεκδικοῦσε μὴ ἐκπαίδευση γιὰ λίγους καὶ τόνιζε συνεχῶς τοὺς κινδύνους ποὺ καιροφυλακτοῦσαν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῶν φοιτητῶν ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ κατώτερα κοινωνικά στρώματα καὶ ἄρα ἐξ ὀρισμοῦ εἶχαν πλημμελὴ ἐγκύκλια παιδεία.

Οἱ εἰσαγωγικὲς εξετάσεις θεωρήθηκαν ἀπὸ τὶς πανεπιστημιακὲς ἀρχές ὡς τὸ μόνον μέτρο ποὺ μποροῦσε «νὰ σώσῃ τοὺς φοιτητὰς ἀπὸ τὸν σάρακα τῆς ἡμιμαθείας καὶ νὰ φιλοτιμήσῃ πολλὰ γυμνάσια παραλυτικὰ νὰ ὀρθοποδήσωσι καὶ ἐλαττώσῃ τὸ μέγαν ἀριθμὸν τῶν φοιτητῶν ἐπὶ μεγάλη ὠφελείᾳ τοῦ ποιοῦ αὐτῶν, τοῦ μέλλοντος αὐτῶν καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης».⁵⁶ Δὲ θὰ ἐξακριβωνόταν μόνον ἡ εἰδολογικὴ μόρφωση τῶν υποψηφίων φοιτητῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργο τῶν γυμνασίων καὶ ἡ ἰδιοφυΐα καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ σωματικὴ ωριμότητα τῶν μαθητῶν.⁵⁷

Τέλος, γιὰ τὴν μείωση τῶν εἰσερχομένων φοιτητῶν μέσω τῶν εἰσαγωγικῶν εξετάσεων ὑπῆρχε καὶ ἕνας ἀκόμα σημαντικὸς παράγοντας ποὺ δὲν ἀναδείχθηκε ἰδιαίτερα ὡς αἰτιολογία στὸν λόγο τῶν πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν: ἡ ἀνεπάρκεια τῶν υποδομῶν. Ἡ αὐξηση τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ παρατηρήθηκε κυρίως τὴν

⁵⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 7.

⁵⁵ *Ελεύθερον Βῆμα*, 18/11/1928.

⁵⁶ Πρυτανικὸς ἀπολογισμὸς Κ. Ζέγγελη, 1924-1925, σ.13.

⁵⁷ Εἰσηγητικὴ ἐκθεση Δ. Αἰγινήτη, ὁ.π., σ. 1570.

δεκαετία του 1920 δημιούργησε τεράστια προβλήματα, λόγω περιορισμένου διδακτικού και βοηθητικού προσωπικού, ελλείψεων σε κτιριακές εγκαταστάσεις και περιορισμένης χωρητικότητας στις υπάρχουσες αίθουσες. Όπως σημείωνε ο καθηγητής της Θεολογικής Αμίλκας Αλιβιζάτος: «τα εργαστήρια και τις κλινικές που μόλις ήρκουν προ ετών διά την μόρφωσιν και την επιστημονικήν προπόνησιν δύο το πολύ χιλιάδων φοιτητών, θα ήτο δε αστεία η απαίτησις επιστημονικής μορφώσεως δέκα και πλέον χιλιάδων φοιτητών διά των αυτών μέσων».⁵⁸

Όπως είναι φανερό η εγγραφή στα πανεπιστήμια, μετά από επιτυχή εισαγωγική εξέταση, καθιερώθηκε στην Ελλάδα -αλλά και σε όλες τις χώρες της Ευρώπης- τη στιγμή που διαπιστώθηκε ότι η ζήτηση για πανεπιστημιακή εκπαίδευση ήταν μεγαλύτερη από τις εκπαιδευτικές τους δυνατότητες.⁵⁹ Στο μέτρο που ο αριθμός των εισαγόμενων στα πανεπιστήμια συνδέθηκε με τη ζήτηση στην αγορά εργασίας, την επαγγελματική δηλαδή αποκατάσταση των πτυχιούχων, συγκροτήθηκαν πλέον φραγμοί προς την ανώτατη εκπαίδευση.

Για μια χώρα, όπως η Ελλάδα, όπου η ανώτατη εκπαίδευση έως εκείνη την περίοδο είχε αναδειχθεί σε κατεξοχήν μέσο κοινωνικής ανόδου, οι περιορισμοί που έθεταν οι εισαγωγικές εξετάσεις, είχαν προφανώς ως στόχο την αποθάρρυνση εισόδου των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων σε αυτήν. Η νέα αυτή φιλοσοφία ήθελε να αποδυναμώσει τον κρίσιμο στην ελληνική πραγματικότητα ρόλο της ανώτατης εκπαίδευσης ως μηχανισμού κοινωνικής ανέλιξης. Δίπλα στο κόστος των διδάκτρων προστίθετο και εκείνο της προετοιμασίας για τις εισαγωγικές εξετάσεις, κόστη ιδιαίτερα υψηλά για μια χαμηλού εισοδήματος οικογένεια. Πόσο τελικά λειτούργησαν αυτά τα μέτρα; Πόσο περιόρισαν τον φοιτητικό πληθυσμό και πόσο μετέτρεψαν την ανώτατη εκπαίδευση σε υπόθεση των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων; Θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα, εξετάζοντας καταρχάς τις συνθήκες εφαρμογής τους και τις άμεσες συνέπειες τους στον φοιτητικό πληθυσμό.

⁵⁸ Αμίλκας Αλιβιζάτος, «Numerus clausus», *Εστία*, 30/7/1939.

⁵⁹ Κ. Φασούλης, *ό.π.*, σ. 141.

1.2 Οι εισιτήριες εξετάσεις (1926-1941)

Η εφαρμογή των εισαγωγικών εξετάσεων κατοχυρώθηκε θεσμικά στον πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1922.⁶⁰ Ήδη οι εισαγωγικές εξετάσεις είχαν επιβληθεί από το 1864 στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και στο ΕΜΠ το 1887. Στις νέες σχολές, Γεωπονική και ΑΣΟΕΕ επιβλήθηκαν αμέσως με την ίδρυσή τους, το 1920, και το 1926 αντίστοιχα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και εφαρμόστηκαν το 1930.⁶¹

Στον Οργανισμό του 1922, προσδιοριζόταν ρητά ως έτος έναρξης για τη διεξαγωγή των εισαγωγικών εξετάσεων το ακαδημαϊκό έτος 1926–1927.⁶² Δεν είχε όμως καθοριστεί τίποτα περισσότερο σχετικά με τη διαδικασία διεξαγωγής τους (εξετάσεις ανά σχολή, χρονικό διάστημα, εξεταστέα ύλη, συγκρότηση της εξεταστικής επιτροπής κ.ά.). Με μια ασαφή αναφορά περί «ευδοκίμου δοκιμασίας υπό επιτροπείας ης τα πλείονα μέλη είναι καθηγηταί του Πανεπιστημίου»,⁶³ ο Οργανισμός όριζε ότι τα «καθέκαστα» αυτής θα κανονίζονταν εν καιρώ με Βασιλικό Διάταγμα, μετά από πρόταση της Συγκλήτου και τη σύμφωνη γνώμη των Σχολών. Δικαίωμα να δώσουν εισαγωγικές εξετάσεις είχαν οι απόφοιτοι δημόσιου γυμνασίου και πρακτικού λυκείου,⁶⁴ καθώς και των αναγνωρισμένων ως ισότιμων εκπαιδευτηρίων του εξωτερικού.⁶⁵

⁶⁰ Ν. 2905 «Περί Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου», *ΦΕΚ* 127/27.7.1922. [στο εξής: Οργανισμός 1922].

⁶¹ Βλ. Κ. Παπαπάνος, *ό.π.*, σ. 397-398.

⁶² Οργανισμός 1922, άρθρο 403.

⁶³ Στο ίδιο, άρθρο 139.

⁶⁴ Εκτός από τα δημόσια γυμνάσια, δυνατότητα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο είχαν και οι απόφοιτοι του Πρακτικού Λυκείου Αθηνών ή ομοειδούς εκπαιδευτηρίου. Οι τελευταίοι μπορούσαν να γραφτούν μόνο στην Ιατρική και τη Φυσικομαθηματική Σχολή. Οι απόφοιτοι της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής μπορούσαν να γραφτούν στη Θεολογική, χωρίς να τους αποκλείεται η δυνατότητα να γραφτούν σε άλλες σχολές, αν πετύχαιναν στις εξετάσεις. Στο ίδιο, άρθρο 140.

⁶⁵ Σύμφωνα με τον μεταγενέστερο κατάλογο (1938) που συνέταξε το Πανεπιστήμιο, ύστερα από αίτημα του Υπουργείου Παιδείας, ισότιμα αναγνωρίζονταν και τα εξής ελληνικά γυμνάσια και εκπαιδευτήρια μέσης εκπαίδευσης εκτός της ελληνικής επικράτειας: Ανδριανούπολης, Αβερώφειο Αλεξάνδρειας, Αμπέτειος Σχολή Καΐρου, Γρηγορίειον στη Μανσούρα (Αιγύπτου), Πανορμίτειον στο Σουέζ, Ιερατική Σχολή Καισαρείας, Κυδωνιών, τα κυπριακά γυμνάσια Παγκύπριον, Βαρωσίων Αμμοχώστου, Λεμεσού, Πάφου, Αμισμού και το Ελληνικό Φροντιστήριο Τραπεζούντας. Στην Κωνσταντινούπολη το Ζωγράφειο, το Πρότυπο Ελληνογαλλικό Λύκειο Κωνσταντινούπολης, το Ιωακείμειο και το Ζάππειο Παρθεναγωγείο και τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ακόμα τα γυμνάσια Μοναστηρίου, Βενετόκλειο Ρόδου, τη Θεολογική Σχολή Χάλκης και Ιεροσολύμων, το Γυμνάσιο Ιερού Κοινοῦ Πανάγιου Τάφου, την Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης, Βουκουρεστίου, Γαλατσίου Ρουμανίας, τα Ζαρίφεια εκπαιδευτήρια Φιλιππούπολης, το Ελληνογερμανικό Λύκειο Γιαννίκη και Ελληνογαλλικό Λύκειο Αρώνη Σμύρνης, τα Γυμνάσια Καλύμνου, Κω και Λέρου και τέλος, ως ξένο σχολείο, τη Ροβέρτιο Σχολή Κωνσταντινούπολης. Στον κατάλογο, πιθανόν εκ παραδρομής έχει καταχωρηθεί και το Λύκειο «Κοραή» στο Ηράκλειο Κρήτης. «Πίναξ των εν τη αλλοδαπή ελληνικών εκπαιδευτηρίων Μέσης Εκπαιδευσεως», ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 515.1.

Παρότι ο Οργανισμός καθόριζε την διεξαγωγή των εξετάσεων για πρώτη φορά το ακαδημαϊκό έτος 1926–1927, διεξήχθησαν τελικά δύο χρονιές νωρίτερα, το 1924–1925, αλλά μόνο για το Χημικό τμήμα.⁶⁶ Δεν έχουμε σαφή στοιχεία γιατί αποφασίστηκε η διεξαγωγή των εισαγωγικών νωρίτερα από τον προκαθορισμένο χρόνο και γιατί επιλέχθηκε το συγκεκριμένο Τμήμα της Φυσικομαθηματικής Σχολής.⁶⁷ Υποθέτουμε ότι το Υπουργείο έλαβε αυτή την απόφαση κατόπιν πρότασης της Συγκλήτου, ως μια δοκιμή για να μπορέσουν να διορθώσουν νομοθετικά τυχόν προβλήματα που θα προέκυπταν από τη διαδικασία των εξετάσεων. Επιλέχθηκε πειραματικά ένα Τμήμα Σχολής με μικρό αριθμό φοιτητών για να αντιμετωπισθούν οι όποιες δυσλειτουργίες και για να αξιολογηθούν οι τυχόν αντιδράσεις. Ενδεχομένως στην επιλογή του Χημικού να έπαιξε ρόλο και το γεγονός ότι τη χρονιά που εφαρμόστηκαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών οι εισαγωγικές εξετάσεις, πρύτανης του ήταν ο καθηγητής Ανόργανης Χημείας του Τμήματος Κωνσταντίνος Δ. Ζέγγελης.⁶⁸ Κατά τις πρώτες εισιτήριες εξετάσεις⁶⁹ πέτυχαν στο Χημικό 20 φοιτητές και 1 φοιτήτρια, ενώ το προηγούμενο έτος είχαν γραφτεί στο πρώτο έτος 85 φοιτητές και 7 φοιτήτριες.⁷⁰

Δύο χρόνια αργότερα, με νομοθετικό διάταγμα και κατόπιν γνωμοδοτήσεων των σχολών, καθιερώθηκαν οι «εισιτήριες» εξετάσεις στο σύνολο του Πανεπιστημίου.⁷¹ Το διάταγμα είχε συνταχθεί από τον καθηγητή του Αστικού Δικαίου Δημήτριο Παππούλια, νομικού συμβούλου του Πανεπιστημίου και γνωστού βενιζελικού. Οι υποψήφιοι φοιτητές/τριες, όφειλαν να υποβάλουν τον Σεπτέμβριο αίτηση στο Γραφείο Μητρώου δηλώνοντας τη σχολή στην οποία ήθελαν να εισαχθούν, να καταθέσουν το απολυτήριο γυμνασίου και να καταβάλουν 200 δρχ (οι

⁶⁶ Βλ. το σχετικό νομοθετικό διάταγμα στο *ΦΕΚ* 259/14.9.1923.

⁶⁷ Για τη εφαρμογή των εισαγωγικών εξετάσεων στο Χημικό βλ. το σχετικό νομοθέτημα στο *ΦΕΚ* 191/12.8.1924.

⁶⁸ Ο ίδιος είχε συντάξει το νομοσχέδιο. Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, Αρχείο Φυσικομαθηματικής Σχολής, Πρακτικά συνεδριάσεων 1922–1925, τ. 5, Συνεδρίαση 24^η, 31/5/1924.

⁶⁹ Η διαδικασία των πρώτων αυτών εισαγωγικών εξετάσεων ήταν κατά τι λίγο διαφορετική από τις επόμενες. Σύμφωνα με το ΝΔ οι υποψήφιοι φοιτητές έπρεπε να υποβάλουν αίτηση έως τα τέλη Σεπτεμβρίου και να διαγωνιστούν το πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου ενώπιον 4μελούς επιτροπής της ΦΣΜ Σχολής στην έκθεση ιδεών, τη φυσική, την ανόργανη χημεία και τα μαθηματικά. Το περιεχόμενο των ερωτήσεων είχε οριστεί από τη Σχολή και όφειλαν να απαντήσουν σε 2 από τα 3 θέματα. Επιτυχών λογιζόταν ο υποψήφιος που συγκέντρωνε συνολικά βαθμό 6, με άριστα το 10. Τέλος, κάθε εξεταζόμενος όφειλε να καταβάλλει 60 δρχ, οι οποίες διανέμονταν στους εξεταστές. Βλ. το σχετικό νομοθέτημα στο *ΦΕΚ* 191/12.8.1924

⁷⁰ Πρυτανικός απολογισμός Δ. Παππούλια, 1923–1924, σ. 12 και Πρυτανικός απολογισμός Κ. Ζέγγελι, 1924–1925, σ. 9.

⁷¹ ΝΔ «Περί της δοκιμασίας των βουλομένων να εγγραφώσιν εις σχολήν τινά του Πανεπιστημίου Αθηνών», *ΦΕΚ* 325/21.9.1926. Βλ. και Γνωμοδοτήσεις Σχολών ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 465.1.

100 δρχ θα μοιράζονταν στους εξεταστές). Έδιναν εξετάσεις στις αίθουσες των οικείων σχολών το πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου ενώπιον τριμελών επιτροπών από καθηγητές της Θεολογικής, της Φιλοσοφικής και της Φυσικομαθηματικής⁷² σε γνωστικά αντικείμενα προσδιορισμένα ανά Σχολή· στη Θεολογική: α) έκθεση ιδεών, β) αρχαία και γ) λατινικά καθ' υπαγόρευση πεζού κειμένου προς μετάφραση, δ) ιερή ιστορία [θρησκευτικά] και ε) κατήχηση με ανάπτυξη ενός από τα τρία θέματα· στη Νομική: α) έκθεση ιδεών, β) λατινικά καθ' υπαγόρευση πεζού κειμένου προς μετάφραση και γ) πολιτική ιστορία με ανάπτυξη ενός από τα τρία θέματα· στην Ιατρική και στο Οδοντιατρικό Σχολείο α) έκθεση ιδεών, β) φυσική και γ) χημεία με ανάπτυξη ενός από τα τρία θέματα· στη Φιλοσοφική: α) έκθεση ιδεών, β) αρχαία και γ) λατινικά καθ' υπαγόρευση πεζού κειμένου προς μετάφραση, δ) ιστορία με ανάπτυξη ενός από τα τρία θέματα· στο Φυσικό και Μαθηματικό τμήμα α) έκθεση ιδεών, β) μαθηματικά και γ) φυσική με ανάπτυξη ενός από τα τρία θέματα· τέλος, στο Χημικό και το Φαρμακευτικό τμήμα α) έκθεση ιδεών, β) μαθηματικά και γ) χημεία με ανάπτυξη ενός από τα τρία θέματα. Τα θέματα προς εξέταση θα προέρχονταν από τη διδακτέα ύλη των γυμνασίων, ενώ ειδικά για την ακαδημαϊκή χρονιά 1926-1927 οι υποψήφιοι φοιτητές θα εξετάζονταν σε λιγότερα μαθήματα, πιθανόν λόγω των μικρού χρονικού περιθωρίου που είχαν για να προετοιμαστούν από τη στιγμή που δημοσιοποιήθηκε το διάταγμα. Επιτυχόντες θεωρούνταν οι εξεταζόμενοι που είχαν βαθμό 5 και πάνω.⁷³

Παράλληλα, εξ αιτίας της «ατελούς», όπως υποστηριζόταν, εγκύκλιας μόρφωσης αποφασίστηκε στην τροποποίηση του Οργανισμού το 1926, συνταγμένη από τον υπουργό Παιδείας και καθηγητή της Φυσικομαθηματικής Δημήτριο Αιγινίτη να ιδρυθεί στο Πανεπιστήμιο Προπαρασκευαστικό Σχολείο⁷⁴. Το σχολείο αφορούσε τις εισαγωγικές εξετάσεις των υποψήφιων που είτε ήθελαν να προετοιμαστούν γι' αυτές, είτε είχαν δώσει ήδη εξετάσεις και απέτυχαν, με σκοπό την συμπλήρωση της ελλιπούς γυμνασιακής εκπαίδευσής τους. Η φοίτηση θα διαρκούσε ένα χρόνο και το Σχολείο θα ήταν διαχωρισμένο σε δύο τμήματα, με γνωστικά πεδία θεωρητικής

⁷² Για τη συγκρότηση της Εξεταστικής Επιτροπής από καθηγητές των συγκεκριμένων 3 Σχολών και για την εξεταστέα ύλη υπήρχαν επιφυλάξεις και ενστάσεις στη Σύγκλητο, κατά τη σύνταξη του σχεδίου του ΝΔ. βλ. ΙΑΠΑ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Συγκλήτου 1926-1927, τ. 38, Συνεδριάσεις 8/9/1926, 15/9/1926 και 17/9/1926.

⁷³ ΝΔ «Περί τροποποιήσεως του Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου», *ΦΕΚ* 195/12.6.1926 [στο εξής: Τροποποίηση Οργανισμού 1926].

⁷⁴ Τροποποίηση Οργανισμού 1926, άρθρο 10. Προπαρασκευαστική τάξη λειτουργούσε και στην ΑΣΚΤ η οποία αποσκοπούσε στην εξοικείωση των υπόψηφίων σπουδαστών με το μάθημα του σχεδίου κ.ά. Βλ. άρθρο 7 Ν. 4791, *ΦΕΚ* 225/3.7.1930.

(Νομική, Φιλοσοφική και Θεολογική) ή θετικής κατεύθυνσης (Ιατρική, ΦΣΜ και Οδοντιατρικό Σχολείο) ίδια με αυτά των εισαγωγικών. Οι απόφοιτοι του Προπαρασκευαστικού ύστερα από εξετάσεις θα μπορούσαν να γραφτούν στο πρώτο έτος. Το Προπαρασκευαστικό Σχολείο δεν πρόλαβε να λειτουργήσει, μια και καταργήθηκε, μαζί με την τροποποίηση του Οργανισμού, με την πτώση της δικτατορίας Πάγκαλου και την παύση του εμπνευστή του από τη θέση του υπουργού Παιδείας. Ενδεχομένως μαζί με το υψηλό κόστος για την λειτουργία του και την έλλειψη υποδομών, να μην είχε και θετική υποδοχή από το καθηγητικό σώμα -παρότι προσδιορίστηκαν οι διδάσκοντες⁷⁵- το οποίο θα επιφορτιζόταν το καθήκον να αναπληρώσει τα γνωστικά κενά της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παράλληλα είχε ήδη δεχτεί έντονη κριτική και στον Τύπο ως μέτρο άστοχο, ανόητο και εξευτελιστικό για το Πανεπιστήμιο και τους καθηγητές, οι οποίοι έπρεπε να διδάξουν στοιχειώδεις γνώσεις σε αμαθείς που οι ίδιοι ήδη είχαν απορρίψει στις εισαγωγικές εξετάσεις.⁷⁶

Η διεξαγωγή των πρώτων εισαγωγικών εξετάσεων προκάλεσε και αντιδράσεις. Το Σεπτέμβριο 1926 κατατέθηκε στη Σύγκλητο υπόμνημα επιτροπής αποφοίτων όλων των γυμνασίων που ζητούσε αναστολή των εξετάσεων για τη χρονιά εκείνη. Δεν γνωρίζουμε πόσο πραγματικά αντιπροσώπευαν όλα τα γυμνάσια, οι ποιές ενδεχομένως ήταν οι πολιτικές τους προθέσεις, πάντως οι λόγοι που επικαλέστηκαν οι απόφοιτοι ήταν:

α) λόγω συσσωρεύσεως πολυαρίθμων προσφύγων καταλαμβάντων τα Σχολικά Κτίρια κατέστη γενικώς η παιδείσις πλημμελέστατη, επί διετίαν ολόκληρον των μαθημάτων περιορισθέντων εις δύο ή τρεις μόνον ώρας ημερησίως και γενομένων εντός εκκλησιών, υπογείων κλπ. β) Αι λόγω Κυβερνητικών μεταβολών συχναί μεταθέσεις των Καθηγητών από Γυμνασίου εις Γυμνάσιον πολύ κακή υπηρεσίαν προσέφερον ημίν [...] γ) Δεν είναι δυνατόν εντός του ελαχίστου χρονικού διαστήματος μεταξύ της δημοσιεύσεως του σχετικού Διατάγματος και της ημέρας των εξετάσεων να καταρτισθώμεν τελείως εις μαθήματα, άτινα ελλειπέστατα ή και παντελώς δεν εδιδάχθημεν.⁷⁷

Παρά τις αντιδράσεις, οι εισαγωγικές εξετάσεις πραγματοποιήθηκαν με τη συμμετοχή 1.892 υποψηφίων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, απορρίφθηκαν 224

⁷⁵ Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, Πρακτικά συνεδριάσεων Φυσικομαθηματικής Σχολής, Συνεδρίαση 23^{ης} Ιουνίου 1926 και 26^{ης} Ιουνίου 1926.

⁷⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 30/9/1926, σ. 1.

⁷⁷ Υπόμνημα, 14/9/1926, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 467.1.

(11,8%), ποσοστό μικρό, «ένεκα της επικρατήσεως ευνοήτου επιεικειάς».⁷⁸ Σημειώνουμε ότι το προηγούμενο ακαδημαϊκό έτος 1925-1926 είχαν εγγραφεί στο Πανεπιστήμιο, χωρίς εξετάσεις, 3.339 φοιτητές και φοιτήτριες.⁷⁹ Για την επόμενη ακαδημαϊκή χρονιά, 1927–1928, τα αναλυτικά στοιχεία έχουν ως εξής:

Πίνακας 1
Εισαγωγικές εξετάσεις ακαδημαϊκού έτους 1927-1928

Σχολή	Υποψήφιοι		Επιτυχόντες		Αποτυχόντες		αμφιβ ^{*80}	Εγγραφή	
	Ανδρ.	Γυν.	Ανδρ.	Γυν.	Ανδρ.	Γυν.		Ανδρ.	Γυν.
Θεολογική	94	1	68	1	21	0		45	1
Φιλοσοφική	286	42	218	34	68	8		182	31
Νομική	1.027	17	560	16	399	1	68	521	15
Ιατρική	471	28	345	27	103	1	23	228	20
Οδοντιατρικό	101	21	64	21	37	0		70	25
Φυσικό	79	4	60	4	19	0		47	3
Χημικό	50	6	33	6	17	0		33	6
Μαθηματικό	249	4	147	4	99	0	3	116	6
Φαρμακευτικό	69	11	59	11	10	0		54	8
	2.426	133	1.554	123	773	10	99	1.296	115

Ο μέσος όρος αποτυχίας ήταν 30%.⁸¹ Το 1928-1929, η αναλογία των ανδρών προς τις γυναίκες υποψήφιες ήταν 18 προς 1. Τα ποσοστά επιτυχίας όμως ήταν συντριπτικά για τις γυναίκες (92,5%), ενώ για τους άντρες ήταν στο 64%. Το ποσοστό παρέμεινε ίδιο και για τα επόμενα ακαδημαϊκά έτη: από τους 2.679 υποψήφιους/ες του 1928-1929⁸² απορρίφθηκαν οι 881 (33%) και το 1929-1930 από τους 1.936 υποψήφιους/ες απορρίφθηκαν οι 549 (28%).⁸³ Από το 1930–1931 το εγχείρημα της καθιέρωσης προσδιορισμένου αριθμού εισακτέων, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, μαζί με μια σειρά ευεργετικών νόμων ως προς την εισαγωγή φοιτητών

⁷⁸ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Μαθαιόπουλου, 1928-1929, σ. 9. Την ακαδημαϊκή χρονιά 1926-1927 εκτός από τους εισακτέους με τις εισαγωγικές, γράφτηκαν στο Πανεπιστήμιο και άλλοι φοιτητές με ευεργετικούς νόμους. Συνολικά οι εγγεγραμμένοι ήταν 2.490.

⁷⁹ Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 12.

⁸⁰ Αμφίβολοι: Πρόκειται για γραπτά για τα οποία πιθανόν χρειάζονταν επανεξέταση, ενδεχομένως και μετά από αίτημα των ίδιων των υποψηφίων.

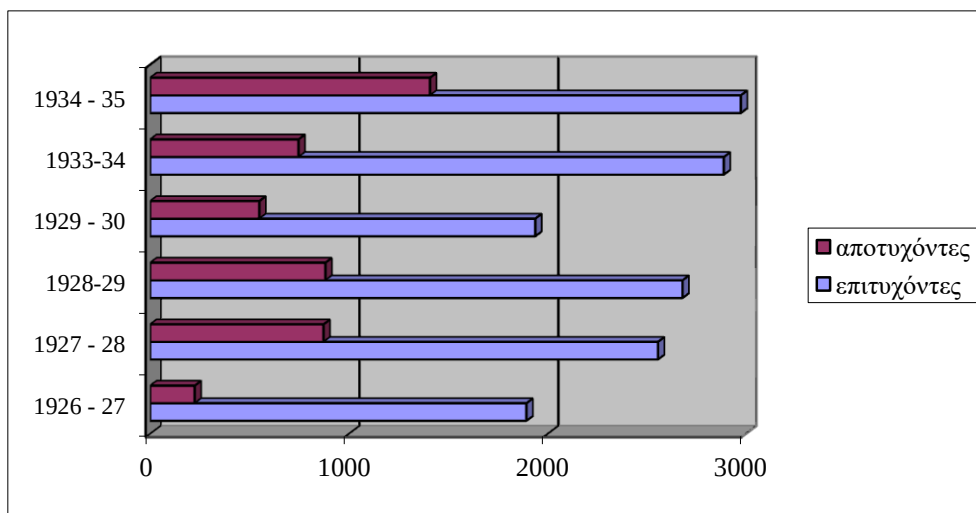
⁸¹ Αριθμητική κατάσταση εισιτηρίων εξετάσεων, 20/7/1928, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 470.4.

⁸² Οι εισαγωγικές εξετάσεις το ακαδημαϊκό έτος 1928-1929 είχαν μετατεθεί για το τρίτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου λόγω της επιδημίας του δάγκειου πυρετού, βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 474.4.

⁸³ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 8.

στο Πανεπιστήμιο Αθηνών,⁸⁴ επαναπροσδιόρισαν την έννοια των εισαγωγικών εξετάσεων. Για τα ακαδημαϊκά έτη 1933–1934 και 1934–1935 (Διάγραμμα 1) τα ποσοστά αποτυχίας ήταν 26% (από τους 2.888 υποψήφιους απέτυχαν οι 746) και 48% (από τους 2.974, απέτυχαν οι 1.407).⁸⁵

Διάγραμμα 1: Εισαγωγικές εξετάσεις 1926-1930, 1933-1935

Παρά τα καταγγελλθέντα προβλήματα,⁸⁶ η καθιέρωση των «εισιτηρίων» εξετάσεων συντελέστηκε το 1926-1927 και αποτέλεσε τομή για τη διαδικασία εισόδου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τα επόμενα χρόνια νέα νομοθεσία συμπλήρωσε ή τροποποίησε τις αρχικές διατάξεις. Ανάμεσα στις νέες ρυθμίσεις, εκείνες του 1932 και του 1934⁸⁷ διαχώρισαν τα εξεταζόμενα μαθήματα σε δύο κατευθύνσεις: για τις θεωρητικές επιστήμες έκθεση ιδεών, αρχαία ελληνικά, λατινικά και ιστορία και για τις θετικές έκθεση ιδεών, μαθηματικά, φυσική και χημεία. Η εξεταστική επιτροπή

⁸⁴ Από τις εισιτήριες εξετάσεις απαλλάσσονταν οι ομογενείς Έλληνες με απολυτήριο ισοδύναμο των ελληνικών γυμνασίων και οι ημεδαποί που οι γονείς τους έμεναν μονίμως στο εξωτερικό. Για την περίοδο 1929–1938 το 83% εισήλθε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με εισαγωγικές εξετάσεις, ενώ οι υπόλοιποι με ευεργετήματα. Βλ. τις αντίστοιχες στατιστικές εκπαίδευσης.

⁸⁵ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 8. Για τα έτη 1930-1933 δεν αναφέρονται οι αριθμοί αποτυχόντων.

⁸⁶ Ανάμεσά τους ήταν το σύντομο χρονικό όριο από την προκήρυξη των εισαγωγικών εξετάσεων για να προετοιμαστούν οι υποψήφιοι και η γνωστική «ανεπάρκεια» των υποψηφίων.

⁸⁷ ΝΔ «Περί εισιτηρίων εξετάσεων εις το Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστημίων Αθηνών», ΦΕΚ 241Α/27.7.1932 και ΦΕΚ 193Α/20.6.1934, το οποίο τροποποιήθηκε με νέο ΝΔ, βλ. ΦΕΚ 274Α / 25.8.1934. Στο ΦΕΚ του 1932 αναφέρεται ακόμα ότι λόγω έλλειψης επαρκούς αριθμού εξεταστών καθηγητών του πανεπιστημίου, προσλαμβάνονται και μέλη των Εκπαιδευτικών Συμβολίων ή Γενικοί Επιθεωρητές των Σχολείων, ωστόσο η πλειοψηφία θα έπρεπε να απαρτίζεται από καθηγητές του Πανεπιστημίου (άρθρο 3).

έγινε τετραμελής, ενώ άλλαζε ο τρόπος βαθμολόγησης (έως το 1934 συνυπολογιζόταν και ο βαθμός του απολυτήριου Γυμνασίου και διέφερε ο συντελεστής των λατινικών και των μαθηματικών ανάλογα με τις Σχολές). Παράλληλα η βάση για τους επιτυχόντες τροποποιήθηκε από τον βαθμό 6 στα 10, σε 11 στα 20 και το 1936 με νέο διάταγμα η συνολική βαθμολογία έπρεπε να έχει άθροισμα 22 και πάνω.⁸⁸

Τέλος, η σημαντικότερη παρέμβαση στην νομοθεσία των εισαγωγικών εξετάσεων σημειώθηκε το 1938 επί δικτατορίας Ιωάννη Μεταξά. Με αναγκαστικό νόμο⁸⁹ η διαδικασία των εισαγωγικών «αφαιρέθηκε» από την αποκλειστική δικαιοδοσία των Πανεπιστημίων Αθηνών (και Θεσσαλονίκης) και οι εξετάσεις συνδέθηκαν με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα προσδιορίστηκε ότι θα γίνονταν στις έδρες των Γενικών Επιθεωρητών Μέσης Εκπαίδευσης, όπου όφειλαν να υποβάλλουν αίτηση οι υποψήφιοι. Την εξεταστική επιτροπή συγκροτούσαν εκτός από τον γενικό επιθεωρητή και καθηγητές γυμνασίων, ενώ τα θέματα ορίζονταν από το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο στο οποίο συμμετείχαν και ένας καθηγητής της Φιλοσοφικής και ένας της Φυσικομαθηματικής σχολής διορισμένοι από το Υπουργείο. Τα γραπτά διορθώνονταν από την Εξεταστική Επιτροπή και στη συνέχεια στέλνονταν στο Πανεπιστήμιο και βαθμολογούνταν ξανά από καθηγητές της Θεολογικής, Φιλοσοφικής και της Φυσικομαθηματικής. Τέλος, τα γραπτά διανέμονταν στις οικείες σχολές, όπου νέα Επιτροπή είχε την ευθύνη να καταλήξει στην τελική βαθμολογία (επιτυχόντες οι εξεταζόμενοι με βαθμό 6 και πάνω). Το 1939 με νέα τροποποίηση⁹⁰ έπαψε η συμμετοχή καθηγητών Πανεπιστημίου στον καθορισμό των θεμάτων, τα οποία ανέλαβε αποκλειστικά το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο.

Το πολυσύνθετο αυτό εξεταστικό σύστημα που μετέθετε την διεξαγωγή των εισαγωγικών εξετάσεων στη μέση εκπαίδευση λειτούργησε έως το 1940–1941.⁹¹ Αποτέλεσε μια ακόμα προσπάθεια του δικτατορικού καθεστώτος στο πλαίσιο της πολιτικής συγκεντρωτισμού και ελέγχου της εκπαίδευσης, να παρέμβει στην ανώτατη βαθμίδα της περιορίζοντας την αυτοτέλειά της και αφαιρώντας της αρμοδιότητες. Η

⁸⁸ ΝΔ «Περί των εισιτηρίων εξετάσεων εις τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης», *ΦΕΚ* 553Α/23.12.1936.

⁸⁹ ΑΝ «Περί του τρόπου διεξαγωγής των εισιτηρίων εξετάσεων εις τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης», *ΦΕΚ* 339Α/17.9.1938.

⁹⁰ ΒΔ «Περί καθορισμού του τρόπου της διενεργείας των εισιτηρίων εξετάσεων εις τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης», *ΦΕΚ* 381Α/11.9.1939.

⁹¹ Κ. Παπαπάνος, *ό.π.*, σ. 404.

εφαρμογή του νέου συστήματος εξετάσεων δεν υπήρξε απρόσκοπτη. Το 1938 τα αποτελέσματα δεν ανακοινώθηκαν έως τον Νοέμβριο. Μειώθηκε η βάση στη Φυσικομαθηματική, την Ιατρική και το Οδοντιατρικό Σχολείο λόγω γενικής αποτυχίας των υποψήφιων στη φυσική. Μέχρι να διευθετηθούν τα ζητήματα οι εγγραφές στο Πανεπιστήμιο έγιναν τελικά τον Ιανουάριο του 1939. Παράλληλα και στις δύο εισαγωγικές εξετάσεις του 1938 και 1939 έγιναν δεκτοί και «επιλαχόντες».⁹²

Σε κάθε περίπτωση, οι εισαγωγικές εξετάσεις με την καθιέρωσή τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών έδωσαν τη δυνατότητα στο ίδιο το ίδρυμα να επιλέγει τους φοιτητές του, με βάση το επίπεδο των γνώσεων τους. Από την άλλη, θεσμοθετήθηκαν για πρώτη φορά φραγμοί στην ανώτατη εκπαίδευση συνδεδεμένοι με την απόδοση των υποψηφίων.⁹³ Οι εισαγωγικές εξετάσεις μαζί με άλλα μέτρα, όπως οι προτάσεις άρσης των ευεργετημάτων για διάφορες κατηγορίες, στόχευαν όχι μόνο στον περιορισμό του αριθμού των φοιτητών αλλά και σε ένα νέο τύπο σπουδών και πειθαρχίας, στην βελτίωση του ακαδημαϊκού επιπέδου διδασκαλίας ενός μικρότερου αριθμού φοιτητών με πρόθεση να ανακοπεί σύμφωνα με τον επίσημο λόγο του Πανεπιστημίου, η υπερπληθώρα των εξερχόμενων από το Πανεπιστήμιο επιστημόνων και η δημιουργία ενός *επιστημονικού προλεταριάτου* εις βάρος της παραγωγικής ικανότητας της χώρας.⁹⁴ Τα πράγματα όμως γρήγορα μεταβλήθηκαν. Το 1930, τέσσερα χρόνια μετά την εφαρμογή των εισαγωγικών εξετάσεων, θεσπίστηκε ένα ακόμα μέτρο για τον περιορισμό του αριθμού των φοιτητών, αυτό του προσδιορισμένου – «κλειστού» αριθμού εισακτέων (*numerus clausus*).⁹⁵

⁹² Στις εξετάσεις της φυσικής δόθηκε αδιάκτο θέμα για τα ερτζιανά κύματα. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα* 24/10/1938, σ. 3, 4/12/1938, σ. 7, 19/12/1938, σ. 3, 21/12/1938, σ. 6 και 3/12/1939, σ. 4.

⁹³ Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης- Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 213-214.

⁹⁴ Πρυτανικός απολογισμός Κ. Ζέγγελι, 1924-1925, σ. 12.

⁹⁵ Άρθρο 7, Ν. 4620 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων του οργανισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ.», *ΦΕΚ* 143Α/7.5.1930. Η απόφαση για τον προκαθορισμένο αριθμό εισακτέων εντάχθηκε και στον νέο οργανισμό. Βλ. άρθρο 111 παρ. 2 Ν. 5343 «Περί οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών», *ΦΕΚ* 86 Α/23.3.1932 [στο εξής: Οργανισμός 1932].

1.3 Η επιβολή του *numerus clausus*

Το μέτρο του *numerus clausus* που αφορούσε και τα δύο πανεπιστήμια, Αθηνών και Θεσσαλονίκης, αποφασίστηκε από τον υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου και, συνδέθηκε με συγκεκριμένες Σχολές: την Ιατρική, τη Νομική και το Οδοντιατρικό Σχολείο.⁹⁶ Ο νόμος δεν καθόριζε τον αριθμό των εισακτέων, αλλά προέβλεπε ότι θα προσδιοριζόταν από το Υπουργείο Παιδείας κάθε χρονιά με συγκεκριμένο διάταγμα. Για την ακαδημαϊκή χρονιά κατά την οποία ψηφίστηκε το μέτρο προτάθηκε η Νομική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών να δεχτεί 500 νεοεισερχόμενους φοιτητές, η Ιατρική 250 και το Οδοντιατρικό Σχολείο 75.⁹⁷

Ωστόσο σύμφωνα με τροποποίηση του νόμου, στον προσδιορισμένο αριθμό των εισακτέων δεν περιλαμβάνονταν οι αλλοδαποί και οι καταγόμενοι από ελληνικές κοινότητες ομογενείς που είχαν πετύχει τη βάση στις εισαγωγικές εξετάσεις,⁹⁸ Σύντομα ο νόμος άλλαξε και καθιερώθηκε η εισαγωγή των συγκεκριμένων χωρίς εξετάσεις και ανεξάρτητα από τον κλειστό αριθμό φοιτητών.⁹⁹

Το *numerus clausus* ίσχυσε την ακαδημαϊκή χρονιά 1930-1931,¹⁰⁰ αλλά τα επόμενα χρόνια σταμάτησε η εφαρμογή του. Πιο συγκεκριμένα, ενώ εκδίδονταν διατάγματα πριν την έναρξη κάθε ακαδημαϊκού έτους, αυτά ανακαλούνταν και εφαρμοζόταν το παλαιότερο καθεστώς, εισάγονταν δηλαδή όλοι όσοι είχαν πετύχει στις εισαγωγικές.¹⁰¹ Αξιοσημείωτο είναι ότι στο ίδιο *ΦΕΚ* το 1934 με τα διατάγματα περί ορισμού εισακτέων για το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καταργούνταν το *numerus clausus* στο πρώτο, ενώ παρέμενε στο

⁹⁶ Πρώτη Σχολή στην οποία ίσχυσε ο κλειστός αριθμός είναι ήταν αυτή των Τοπογράφων Μηχανικών του ΕΜΠ το 1918 (Ν. 1565/1918, άρθρο 4.) και ακολούθησε η ΑΣΟΕΕ το 1923, δηλαδή από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της (ΒΔ της 14ης Σεπτεμβρίου 1923). Βλ. Κ. Φασούλης, *ό.π.*, σ. 143.

⁹⁷ ΝΔ «Περί ορισμού αριθμού εισακτέων φοιτητών εις σχολάς των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης», *ΦΕΚ* 271Α/6.8.1930. Στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης αφορούσε τη Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών και οι εισακτέοι φοιτητές θα ήταν 200.

⁹⁸ Ν.4995, *ΦΕΚ* 141Α/25.5.1931, άρθρο 2.

⁹⁹ Ν. 5384, *ΦΕΚ* 108Α/8.4.1932.

¹⁰⁰ Με τις ευνοϊκές διατάξεις για την εγγραφή αλλοδαπών κ.ά. γράφτηκε στις σχετικές σχολές μεγαλύτερος αριθμός φοιτητών: Νομική 634, Ιατρική 368 και Οδοντιατρικό 100. Βλ. Πρυτανικός απολογισμός Κ. Μελισσηνού, 1930-1931, σ. 5.

¹⁰¹ Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 16/11/1931· ΠΔ «Περί ορισμού των εγγραφησομένων ημεδαπών εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1932-1933 και ανακλήσεως του από 8 Οκτωβρίου 1932 Π. Δ/τος», *ΦΕΚ* 407Α/19.11.32· ΠΔ «Περί ορισμού των εγγραφησομένων ημεδαπών εις τας σχολάς του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το 1933-1934», *ΦΕΚ* 324Α/24.10.1933· ΠΔ «Περί του αριθμού των εγγραφησομένων ημεδαπών εις τας Σχολάς και Σχολεία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1934-1935», *ΦΕΚ* 274Α/25.8.1934· Ν. 4620/1930, *ό.π.*, άρθρο 7, ΠΔ της 25ης Ιουλίου 1932, ΠΔ της 4ης Ιουνίου 1934, ΠΔ της 20ής Αυγούστου 1934 και ΠΔ της 15ης Δεκεμβρίου 1936. Βλ. και Κ. Φασούλης, *ό.π.*, σ. 144.

δεύτερο.¹⁰² Τον Αύγουστο του 1935 με προεδρικό διάταγμα ο ορισμένος αριθμός εισακτέων επεκτάθηκε σε όλες τις σχολές του Αθήνησι, αλλά τον Δεκέμβριο ανακλήθηκε και πάλι.¹⁰³ Τελικά, το μέτρο εφαρμόστηκε για πρώτη φορά μετά το 1930-1931 με την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου το ακαδημαϊκό έτος 1936-1937.¹⁰⁴ Και τότε, όμως, με πολλές διακυμάνσεις στους αριθμούς εισακτέων ανά σχολή -ούτε μια χρονιά δεν έμεινε αμετάβλητος.

Πίνακας 2: Εισακτέοι 1936-1937¹⁰⁵

1936-1937 (1ετείς)	Προσδιορισμός εισακτέων	Πραγματικά εισακτέοι
Θεολογική	60	66
Νομική	500	943
Ιατρική	200	263
Φιλοσοφική	100	94
Μαθηματικό	100	71
Φυσικό	40	32
Χημικό	25	47
Φαρμακευτικό	50	23
Φυσιογνωστικό	25	1
Οδοντιατρικό	60	142
Σύνολο	1160	1682

¹⁰² ΦΕΚ 274Α/25.8.1934. Μόλις δημοσιεύονταν τα αποτελέσματα, άλλοτε με νόμο άλλοτε με διάταγμα, υπήρχε αύξηση του αριθμού των εισαγομένων, είτε ως επιλαχόντων, είτε ως επιτυχόντων με προκαθορισμένη βάση. Πολλές φορές η αύξηση αυτή περιλάμβανε όσους είχαν πάρει την απαιτούμενη βαθμολογία στις εισιτήριες εξετάσεις. Βλ. Κ. Φασούλης, *ό.π.*, σ. 140.

¹⁰³ Το ΠΔ προσδιόριζε για το 1935-1936 τους εξής αριθμούς εισακτέων: Φιλοσοφική 100, Θεολογική 60, Νομική 500, ΦΣΜ: Μαθηματικό 100, Φυσικό 40, Φυσιογνωστικό 25, Χημικό 25, Φαρμακευτικό 50, Ιατρική 200 και Οδοντιατρικό 60. Βλ. ΠΔ «Περί ορισμού αριθμού εγγραφής εις τας σχολάς του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το 1935-1936», ΦΕΚ 369Α/24.8.1935 και ΒΔ «Περί ανακλήσεως του Διατάγματος “Περί ορισμού αριθμού εγγραφής εις τας Σχολάς του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το 1935-1936”», ΦΕΚ 629Α/23.12.1935.

¹⁰⁴ Για το 1936-1937 βλ. ΒΔ «Περί του αριθμού των εγγραφησομένων εις τας διαφόρους Σχολάς Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ», ΦΕΚ 390Α/7.9.1936 με τον ίδιο αριθμό εισακτέων με την προηγούμενη χρονιά. Ακόμα υπήρχε πρόβλεψη να γραφτούν και οι επιτυχόντες σε παλαιότερες εισαγωγικές και όσοι μεταγράφονταν βλ. ΦΕΚ 498/1936. Για το έτος 1937-1938 μειώθηκε ο προσδιορισμένος αριθμός εισακτέων στις εξής Σχολές: Νομική 300, Μαθηματικό 50, Φυσικό 25, Φυσιογνωστικό 10, Φαρμακευτικό 30 και Οδοντιατρικό 40. Βλ. ΒΔ «Περί του αριθμού των εγγραφησομένων εις τας διαφόρους Σχολάς Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ», ΦΕΚ 384Α/1.10.1937. Το ακαδημαϊκό έτος 1938-1939 άλλαξαν οι αριθμοί εισακτέων σε 20 άτομα για το Φυσικό και το Φυσιογνωστικό. Βλ. ΒΔ «Περί καθορισμού του αριθμού των εγγραφησομένων φοιτητών εις τας Σχολάς του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το Ακαδημαϊκόν έτος 1938-1939», ΦΕΚ 342Α/21.9.1938. Τέλος, το 1939-1940 μειώνεται και άλλο ο αριθμός ως εξής: Φιλοσοφική 80, Θεολογική 50, Νομική 270, Μαθηματικό 40, Φυσικό 20, Φυσιογνωστικό 20, Χημικό 20, Φαρμακευτικό 25, Ιατρική 180 και Οδοντιατρικό 35. Βλ. «Περί του αριθμού των εισακτέων ημεδαπών φοιτητών εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών», ΦΕΚ 387 Α/15.9.1939.

¹⁰⁵ Ο πίνακας έχει βασιστεί στον πρυτανικό απολογισμό και στη Στατιστική της ανώτατης εκπαίδευσης του ακαδημαϊκού έτους 1935-1936.

Ο πίνακας είναι ενδεικτικός της απόκλισης ανάμεσα στις στοχεύσεις του υπουργείου και στην κοινωνική ζήτηση (Πίνακας 2). Στην περίπτωση της Νομικής σχολής ο αριθμός των όσων εισήλθαν εντέλει ήταν σχεδόν διπλάσιος από τον προσδιορισμένο. Είναι πιθανό να υπήρξαν μεταγραφές είτε από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης είτε από παρεμφερείς σχολές του Αθήνησι σε συνδυασμό με τις εγγραφές ομογενών από το εξωτερικό. Είναι πιθανόν να υπήρξαν και αναδρομικές εγγραφές από προηγούμενες χρονιές. Σε κάθε περίπτωση εάν στη Νομική ή το Οδοντιατρικό Σχολείο εγγράφηκαν οι διπλάσιοι, στο Φυσιογνωστικό Τμήμα, που μόλις είχε ιδρυθεί, γράφτηκε τελικά μόλις ένας, παρότι είχαν προσδιοριστεί 25 εισακτέοι, ενώ και στα άλλα Τμήματα της ΦΣΜ και τη Φιλοσοφική οι εγγραφές ήταν χαμηλότερες των προβλεπόμενων, απεικονίζοντας με αυτό τον τρόπο και την κοινωνική απήχηση που είχαν οι συγκεκριμένες σχολές, έναντι των υπολοίπων.

Γιατί θεσμοθετήθηκε το *numerus clausus* και γιατί αρχικά αφορούσε στις συγκεκριμένες σχολές; Πρέπει να επισημάνουμε ότι η συζήτηση για την εφαρμογή του είχε ξεκινήσει νωρίτερα, το 1928 και συνδεόταν με την βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική που στόχο είχε τον περιορισμό των κλασικών γυμνασίων και τη στροφή των νέων σε τεχνικά επαγγέλματα.¹⁰⁶ Θεωρώντας ότι οι εισαγωγικές εξετάσεις δεν είχαν περιορίσει τον αριθμό των φοιτητών σε επιθυμητά επίπεδα, το κύριο επιχείρημα βασιζόταν στην λογική της ποιότητας των επιστημόνων που αποφοιτούσαν¹⁰⁷ και εδραζόταν στην ελλιπή κατάρτιση των πτυχιούχων, από τη μια, λόγω της πληθώρας των φοιτητών και από την άλλη στον πληθωρισμό των επιστημόνων, ιδιαίτερα των γιατρών και των δικηγόρων, αναλογικά με τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας. Το φιλοκυβερνητικό *Ελεύθερο Βήμα* υπερθεμάτιζε με την αρθρογραφία του υπέρ της μείωσης, προβάλλοντας την αναγκαιότητα του περιορισμού των εισακτέων βάσει των πραγματικών αναγκών της χώρας και κατόπιν στατιστικής μελέτης.¹⁰⁸ Στη σχετική συζήτηση έφερνε παραδείγματα, όπως τον διαγωνισμό για την πρόσληψη 5 γραφέων στο Συμβούλιο της Επικρατείας, όπου έδωσαν 300 υποψήφιοι, οι περισσότεροι δικηγόροι.¹⁰⁹ Στην κυβερνητική επιχειρηματολογία η χώρα είχε ανάγκη από *πρακτική* γνώση, από εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης και στροφή προς την επαγγελματική εξειδίκευση, ώστε να ανταποκριθεί στις προκλήσεις των καιρών. Ο στόχος ήταν μια

¹⁰⁶ Αφορμή για το θέμα αποτέλεσε και η υπό εκκρεμότητα έναρξη λειτουργίας της Νομικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 9/4/1929 σ. 6, και 21/12/1929 σ. 3. Βλ. και Κ. Παπαπάνος, *ό.π.*, σ. 242.

¹⁰⁷ Βλ. τις δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου στο *Ελεύθερον Βήμα*, 24/8/1930, σ. 7.

¹⁰⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 27/11/1928, σ. 8.

¹⁰⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/2/1929, σ. 1.

Ελλάδα, η οποία δεν θα βασιζόταν μόνο στο αρχαίο κλέος αλλά και στα σύγχρονα επιτεύγματά της.

Όσον αφορά την επιλογή των σχολών η Νομική πρώτα και κατόπιν η Ιατρική αποτελούσαν την περίοδο του Μεσοπολέμου, τις Σχολές με τη μεγαλύτερη ζήτηση σπουδών. Το ακαδημαϊκό έτος 1929-1930, κατά την νομοθέτηση του *numerus clausus*, στη Νομική σπούδαζαν 2.248 φοιτητές και στην Ιατρική 1.879, αποτελώντας το 66% του συνόλου των φοιτητών του Πανεπιστημίου (6.173).¹¹⁰ Αξίζει να επισημάνουμε, όμως, ότι ο αριθμός του ακαδημαϊκού προσωπικού των συγκεκριμένων Σχολών δε συμβάδιζε αναλογικά με των φοιτητών. Στη Νομική το 1931, τους 2.905 εγγεγραμμένους φοιτητές δίδασκαν 12 τακτικοί καθηγητές, 2 έκτακτοι και 7 υφηγητές, ενώ ενδεικτικά στη Φιλοσοφική, που αριθμούσε 577 φοιτητές, οι διδάσκοντες ανέρχονταν σε 18 τακτικούς και 3 υφηγητές. Ανάλογα στη Θεολογική, σχολή με το μικρότερο αριθμό φοιτητών (189), δίδασκαν 9 καθηγητές και 2 υφηγητές.¹¹¹ Η πληθώρα των αποφοίτων απασχόλησε και τον Τύπο. Σε σχετικό δημοσίευμα αναφερόταν ότι στην Αθήνα αντιστοιχούσε 1 δικηγόρος προς 400 πολίτες, στην επαρχία 1 προς 1.200 κατοίκους, ενώ στη Γαλλία 1 προς 5.500.¹¹² Για την Ιατρική, σύμφωνα με τον Γεράσιμο Φωκά, καθηγητή της Χειρουργικής, τον περιορισμό των εισακτέων τον επιδίωκαν οι γιατροί της Αθήνας που ήταν δυσανεστήμενοι με τον αριθμό της πελατείας τους,¹¹³ ενώ οι ανάγκες ήταν διαφορετικές για την επαρχία. Πρόκειται για τις δυο σχολές, οι οποίες διαχρονικά συγκέντρωναν τους μεγαλύτερους αριθμούς φοιτητών, καθώς εξασφάλιζαν επαγγελματική αποκατάσταση και ιδιαίτερα η Νομική, με πολλές διεξόδους. Συνδέονταν με δυο επαγγέλματα, τα οποία πλέον στον Μεσοπόλεμο παρουσίαζαν υψηλό κορεσμό, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα, ενώ από την άλλη πλευρά οι επαγγελματικοί σύλλογοί τους ήταν πολυπληθείς και ιδιαίτερα ισχυροί λόγω κοινωνικού γοήτρου αλλά και πρόσβασης στην πολιτική εξουσία. Είναι πιθανό οι σύλλογοι αυτοί να άσκησαν πίεση για τον περιορισμό της παραγωγής νέων

¹¹⁰ Βλ. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαίδευσεως κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1929-1930, μέρος Δ' Ανωτάτη Εκπαίδευσις*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1934 [στο εξής: *Στατιστική της ανώτατης εκπαίδευσης 1929-1930*, όπως και αντίστοιχα των επόμενων ετών].

¹¹¹ Για τους καθηγητές βλ. Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Επετηρίς του πανεπιστημιακού έτους 1931-1932*, Αθήνα, σ. 8-17.

¹¹² *Ελεύθερον Βήμα*, 26/6/1929, σ. 3.

¹¹³ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/6/1929, σ. 1.

πτυχιούχων, θέλοντας να διατηρήσουν το επάγγελμα «στεγανό», ιδιαίτερα μάλιστα καθώς η κληρονομική διαδοχή αποτελούσε μια από τις πιο συνήθεις πρακτικές.

Αν στη Νομική και την Ιατρική τα επιχειρήματα είχαν βάση, σύμφωνα και με τον αριθμό φοιτητών-φοιτητριών των Σχολών, δε θα μπορούσε να ειπωθεί και το ίδιο για το Οδοντιατρικό Σχολείο. Σε χαμηλή θέση στην επιλογή σπουδών, στην προτελευταία, πριν τη Θεολογική, δεν μπορεί η απόφαση να στηρίχθηκε στον πληθωρισμό των φοιτητών του. Ενδεχομένως στην ένταξή του στο *numerus clausus*, να το «παρέσυρε» η Ιατρική, αφού μέχρι λίγα χρόνια πριν ήταν προσαρτημένο σε αυτή. Πιθανόν να συνδεόταν και με τις περιορισμένες υποδομές (κτίριο και εξοπλισμός για εργαστηριακά μαθήματα και κλινική άσκηση) και με το όριο των φοιτητών που θα μπορούσαν να καταρτιστούν σωστά. Τέλος, υποθέτουμε ότι αφορούσε και τις εκάστοτε πολιτικές αποφάσεις που αναγνώριζαν το δικαίωμα άσκησης επαγγέλματος στους πρακτικούς οδοντιάτρους,¹¹⁴ επάγγελμα ιδιαίτερα διαδεδομένο έως και τον Μεσοπόλεμο, γεγονός που συνέτεινε στην αύξηση του αριθμού απασχολούμενων στον επαγγελματικό αυτό κλάδο.

Ποια ήταν όμως η θέση των πανεπιστημιακών αρχών και του διδακτικού προσωπικού απέναντι στον προκαθορισμένο αριθμό εισακτέων; Παρότι το Πανεπιστήμιο κλήθηκε να γνωμοδοτεί για τον συγκεκριμένο κατ' έτος αριθμό νέων φοιτητών, φαίνεται ότι δεν ήταν επιθυμητό το *numerus clausus*. «Η σκέψις όπως δι' ορισμού του αριθμού των εισακτέων περιορισθή η πληθωρική παραγωγή επιστημόνων», ανέφερε ο πρύτανης Γ. Ματθαίοπουλος το 1929, όταν είχε τεθεί το ζήτημα, «είνε αντεπιστημονική και ανελεύθερος, ουδαμού δ' επεχειρήθη πλην μόνον εις την Ουγγαρίαν, αλλ' εκεί επί μόνω τω σκοπώ του αποκλεισμού των Εβραίων εκ των Πανεπιστημίων».¹¹⁵ Τον Ιούνιο 1930 η Σύγκλητος, σε συνεδρία της αποφάνθηκε ότι δεν ενδείκνυται ο καθορισμός ορισμένου αριθμού εγγραφόμενων, εφ' όσον είναι δυνατόν να περιοριστεί ο αριθμός των φοιτητών με αυστηρότερες εισαγωγικές εξετάσεις ή με την αύξηση της εξεταζόμενης ύλης. Αλλά, αν το Υπουργείο θεωρούσε αναγκαίο τον καθορισμό, θα χρειαζόνταν στατιστικές πληροφορίες.¹¹⁶ Όπως σημείωνε ο πρύτανης Κ. Μελισσηνός στον απολογισμό του τη χρονιά που εφαρμόστηκε το *numerus clausus*, το μέτρο έπρεπε να είχε εφαρμοστεί ή για όλες τις

¹¹⁴ Βλ. πχ ΠΔ «Περί εξετάσεων πρακτικών οδοντιάτρων», *ΦΕΚ* 343/1.10.1926. Ευθύνη για την απόκτηση άδειας εξάσκησης επαγγέλματος των πρακτικών οδοντιάτρων είχε το Ιατροσυνέδριο έως το 1916 και στη συνέχεια το Οδοντιατρικό Σχολείο.

¹¹⁵ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Ματθαίοπουλου 1928-1929, σ. 9.

¹¹⁶ ΙΑ ΕΚΠΑ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Συγκλήτου έτους 1929-1930, Συνεδρίαση 17/6/1930.

σχολές ή για καμία. Επανερχόμενος σε μια από τις θεμελιώδεις αρχές του ιδρύματος, έλεγε ότι το Πανεπιστήμιο ήταν χώρος επιστημονικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης, όπου έπρεπε να εισάγονται όσοι άξιζαν, ανεξάρτητα από αριθμούς και όχι πολυτεχνεία ή στρατιωτικές σχολές, όπου εύλογα υπήρχε συγκεκριμένος αριθμός εισακτέων ανάλογα με τις κοινωνικές ή στρατιωτικές ανάγκες.¹¹⁷

Για τη μη εφαρμογή του *numerus clausus* είχαν κινηθεί με δημόσιες παρεμβάσεις και μέλη του διδακτικού προσωπικού. Ο Γ. Φωκάς, αναφερόμενος στην Ιατρική, έκρινε ολέθρια την αντίληψη να κλείσουν οι θύρες των πανεπιστημίων, αφού αυτά *αμυλώνται* μεταξύ τους για περισσότερους φοιτητές. Και διερωτώμενος ποιά στατιστική αποδείκνυε πληθώρα γιατρών, θεωρούσε ότι ενδεχομένως να ίσχυε σε αστικά κέντρα, αλλά όχι στην επαρχία.¹¹⁸ Παράλληλα, ο καθηγητής Θεολογίας Α. Αλιβιζάτος επικρίνοντας την «εγκληματική» πολιτική των περισσότερων μεταπολεμικών κυβερνήσεων για τις ευεργετήματα και τις διευκολύνσεις που προσέφεραν στους φοιτητές θεωρούσε ότι, αν οι προς το Πανεπιστήμιο «σπεύδοντες» ήταν δυσανάλογα πολλοί, δεν αποτελούσε μέτρο θεραπείας του κακού η μερική απαγόρευση εισόδου σ' αυτό με νόμο, όπως δε θα αποτελούσε σοφό μέτρο σε περίπτωση γενικής δυσπραγίας η δια νόμου απαγόρευση των γεννήσεων αντί της καλλιέργειας των συνθηκών ζωής. Πρότεινε, τέλος, τη βελτίωση των συνθηκών του Πανεπιστημίου και τη συστηματοποίηση των εισαγωγικών εξετάσεων. Και έκρινε το *numerus clausus* μέτρο ανελεύθερο, «απλώς από του ενός άκρου εις το άλλο, από του τρομακτικού επιστημονικού προλεταριάτου, εις την ασυμβίβαστον απολύτως με τας σημερινάς αρχάς επιστημονικήν ολιγαρχίαν του μεσαίωνα». ¹¹⁹ Το 1930 και ο Κ. Καραθεοδωρή στην έκθεσή του για το Πανεπιστήμιο Αθηνών, συνταγμένης κατόπιν ανάθεσης από τον πρωθυπουργό Ε. Βενιζέλο, πρότεινε τη μείωση του αριθμού των φοιτητών με την εφαρμογή πιο αυστηρών εισαγωγικών εξετάσεων και όχι μέσω *numerus clausus*.¹²⁰

Γενικά στον επίσημο λόγο του Πανεπιστημίου υπήρχε η λογική ότι αν είχε αφεθεί ελεύθερο να διεξάγει τις εξετάσεις για κάποια έτη, χωρίς την κρατική παρέμβαση, θα πετύχαινε να εκλείψει ο πληθωρισμός επιστημόνων.¹²¹ Οι πανεπιστημιακές αρχές, και στη μεσοπολεμική περίοδο, θεωρούσαν δυσλειτουργική

¹¹⁷ Πρυτανικός απολογισμός Κ. Μελισσηνού, 1930-1931, σ. 4.

¹¹⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/6/1929, σ. 1.

¹¹⁹ Αμίλκας Αλιβιζάτος, "Numerus clausus", ό.π.

¹²⁰ Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή, *Η αναδιοργάνωσις του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Εθνικών Τυπογραφείον, 1930, σ. 11.

¹²¹ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 8.

την όποια κρατική παρέμβαση στον έλεγχο και στην οργάνωση των πανεπιστημιακών σπουδών και ήταν ιδιαίτερα αρνητικές σε οποιαδήποτε ανάμειξη της κυβερνητικής εξουσίας στα του οίκου τους, κυρίως όταν αυτές οι παρεμβάσεις προέρχονταν από την βενιζελική παράταξη, όπως στην προκειμένη περίπτωση. Η δυσaréσκεια των πανεπιστημιακών αρχών πιθανόν να ήταν ένα ισχυρό κίνητρο για την άσκηση πίεσης ως προς την ανάκληση του *numerus clausus* τα επόμενα χρόνια από την εφαρμογή του. Προφανώς, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι η εφαρμογή του μέτρου θα είχε και εσωτερικές αντιδράσεις στην εκάστοτε κυβέρνηση, ακόμα και σ' αυτή του Ελ. Βενιζέλου που το εφάρμοσε μόνο για ένα έτος, λόγω της αντιδημοφιλίας του και του πολιτικού κόστους που θα συνεπαγόταν, σε μια περίοδο μάλιστα που οι κοινωνικές διαμαρτυρίες είχαν λάβει έντονη μορφή.

Η αντίδραση από τις πανεπιστημιακές αρχές για το *numerus clausus* είχε και μια άλλη σημαντική αιτία, η οποία δεν είναι εμφανής στον επίσημο λόγο, τη μείωση των εσόδων του Πανεπιστημίου. Ένα μεγάλο ποσοστό των εισοδημάτων του ανώτατου ιδρύματος προερχόταν από τα δίδακτρα και τα εξέταστρα των φοιτητών.¹²² Η οικονομική κατάσταση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1929-1930, την προηγούμενη χρονιά από την εφαρμογή του περιορισμένου αριθμού φοιτητών, παρουσιαζόταν ως εξής:

ΕΣΟΔΑ¹²³

<i>Εκ της ιδίας περιουσίας</i>	7.600.000 δρχ.
<i>Εκ διδάκτρων και εξετάστρων</i>	13.000.000 δρχ.
<i>Εκ διαφόρων λογαριασμών</i>	1.000.000 δρχ.
<i>Εκ κρατικών πιστώσεων</i>	6.200.000 δρχ.
Σύνολο εσόδων	27.800.000 δρχ.

¹²² Τα εισοδήματα του Πανεπιστημίου προέρχονταν α) από την περιουσία που κατείχε (δωρεές, κληροδοτήματα, καταθέσεις, μερίσματα και ακίνητη περιουσία), β) από τα δίδακτρα και τα εξέταστρα, γ) από διαφόρους λογαριασμούς και δ) από κρατικές πιστώσεις. Παράλληλα, το ίδρυμα ήταν υπεύθυνο να καλύψει τις οικονομικές ανάγκες για: τη μισθοδοσία του προσωπικού, τις υποτροφίες ή τα βραβεία φοιτητών (από τα κληροδοτήματα), τις υλικοτεχνικές ανάγκες για τη διδασκαλία, τη συντήρηση σπουδαστηρίων, εργαστηρίων και κλινικών, κτιριακό πρόγραμμα (ανέγερση νέων κτιρίων) κ.ά. Βλ. και τη σχετική επιχειρηματολογία στους πρυτανικούς απολογισμούς.

¹²³ Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης – Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 221.

Οι πρόσοδοι λοιπόν που είχε το Πανεπιστήμιο από τις οικονομικές υποχρεώσεις των φοιτητών ήταν οι υψηλότερες, χρηματικό ποσό διπλάσιο από τις κρατικές επιχορηγήσεις. Η μείωση των εσόδων που θα προερχόταν από τον περιορισμό του αριθμού των φοιτητών θα έπληττε τα εισοδήματά του, σε εποχή μάλιστα οικονομικής κρίσης και δυσπραγίας στη δημοσιονομική πολιτική.

Εν τέλει, στα μέσα της δεκαετίας του '20 το κράτος σε συμφωνία με τις πρυτανικές αρχές έθεσε νέους, μετά τα δίδακτρα, φραγμούς στην ανώτατη εκπαίδευση, καθιερώνοντας εισαγωγικές εξετάσεις. Τέσσερα χρόνια μετά, η επιβολή του *numerus clausus* ερχόταν να επιβεβαιώσει την πρόθεση της εκτελεστικής εξουσίας, όπως εκφραζόταν μέσω της εκπαιδευτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων, να ελέγξει πλέον τους μηχανισμούς εισαγωγής, αγνοώντας το Πανεπιστήμιο, το οποίο εξέφραζε την ενόχλησή του για την απώλεια του δικαιώματός του να επιλέγει όσους υποψήφιους και υποψήφιες επιθυμούσε. Τα πράγματα, όμως, δεν εξελίχθηκαν ευθύγραμμα. Ο φόβος του πολιτικού κόστους οδήγησε σε υπαναχωρήσεις και πλημμελή εφαρμογή του μέτρου. Αν τον Δεκέμβριο 1931, λίγο μετά από την εφαρμογή του *numerus clausus* και εν όψει του νέου πανεπιστημιακού Οργανισμού, ο υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου πρότεινε στη Σύγκλητο την επέκταση του μέτρου και στη Φιλοσοφική, Θεολογική και τη Φυσικομαθηματική, σχολές που σχετίζονταν άμεσα με την απορρόφηση στη δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση, δύο χρόνια μετά, ο υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη και βουλευτής του «Κόμματος των Ελευθεροφρόνων» του Ι. Μεταξά, Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, πρότεινε τη μη εφαρμογή του μέτρου, με τη δικαιολογία ότι η έφεση προς τις επιστήμες δε θα έπρεπε να παρακωλύεται με βίαιες κρατικές επεμβάσεις.¹²⁴ Τελικά, η πλήρης επιβολή του θα πραγματοποιούνταν από τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, η οποία στόχευε στην υπονόμευση της αυτοτέλειας των ιδρυμάτων. Συνδεόταν ακόμη με τη συνολική εκπαιδευτική πολιτική του καθεστώτος που αποσκοπούσε στον περιορισμό του αριθμού των μαθητών, οι οποίοι θα συνέχιζαν στις ανώτερες και ανώτατες σπουδές, παρέχοντας δικαίωμα πρόσβασης στις ανώτερες βαθμίδες της «εθνικής μορφώσεως» μόνο στους «εκλεκτούς».¹²⁵ Από την άλλη πλευρά, ο δικτατορικός χαρακτήρας του καθεστώτος, του επέτρεπε να αγνοεί το πολιτικό

¹²⁴ Βλ. υπηρεσιακή αλληλογραφία υπουργών Παιδείας Γ. Παπανδρέου, 3/12/1931, και Θ. Τουρκοβασίλη, 9/10/1933, προς την Πρυτανεία του Πανεπιστημίου Αθηνών, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 486.3 και φ. 494.2.

¹²⁵ Βασίλης Γκόνης, *Η πολιτική του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου απέναντι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1936-1941*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Αθήνα 2017, σ. 40-41.

κόστος και να προχωρεί στην επιβολή αντιδημοφιλών μέτρων που σε άλλες περιπτώσεις θα ξεσήκωναν πολλαπλές αντιδράσεις.

Κατά την περίοδο λοιπόν του Μεσοπολέμου το πρώτο χαρακτηριστικό του φοιτητικού πληθυσμού είναι η αυξητική του τάση, μια τάση η οποία έγινε προσπάθεια να περιοριστεί από την πολιτική εξουσία αλλά και από το Πανεπιστήμιο. Η επιλογή του *numerus clausus* αποτύπωνε την επιθυμία του κράτους να ελέγξει εκείνο την είσοδο στο Πανεπιστήμιο, μια απόφαση όμως που δεν ήταν εύκολο να πραγματοποιηθεί, καθώς σκόνταφτε στο περίφημο «πολιτικό κόστος» και στις αντιδράσεις του ίδιου του Ιδρύματος. Πόσο τελικά λειτούργησαν ανασχετικά τα μέτρα αυτής της περιόδου στην αύξηση του αριθμού των φοιτητών και των φοιτητριών; Και πόσο, επίσης, μέσω αυτών των μέτρων διαφοροποιήθηκε η σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού σε μια περίοδο μάλιστα έντονων πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων που επηρέασαν αναπόφευκτα και το Πανεπιστήμιο; Θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα.

Κεφάλαιο δεύτερο

Ο φοιτητικός πληθυσμός, ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία

2.1 Οι εγγραφές των φοιτητών και φοιτητριών

Η καταγραφή του φοιτητικού πληθυσμού και η ανάλυση της φυσιογνωμίας του με στατιστικά στοιχεία αποτέλεσε στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας μια σύνθετη διαδικασία. Οι κύριες πηγές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τα στοιχεία που παρέχουν οι πρυτανικοί απολογισμοί αλλά και οι στατιστικές της εκπαίδευσης. Οι πρυτανικοί απολογισμοί, με ορισμένα κενά, καλύπτουν σχεδόν όλη την περίοδο έχοντας όμως περιορισμένα στοιχεία, κυρίως όσον αφορά τις εγγραφές αλλά και αποφοιτήσεις κάθε έτους. Στην περίπτωση των στατιστικών της εκπαίδευσης, τα στοιχεία που δηλώνονται για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες είναι πολύ περισσότερα και πιο αναλυτικά.¹²⁶ Η δημοσίευση των στατιστικών αποτελεσμάτων, όμως, ξεκίνησε μόλις το 1929.¹²⁷ Με βάση αυτές τις πραγματικότητες επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε έως το 1929 τους πρυτανικούς απολογισμούς και στη συνέχεια τις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης*, παρά τα όποια προβλήματα παρουσιάζουν οι τελευταίες.¹²⁸ Οι αποκλίσεις ανάμεσα στις δυο πηγές τη δεκαετία του '30 είναι μικρές. Σε κάθε

¹²⁶ Για τους φοιτητές είχε φτιαχτεί το «Ατομικόν στατιστικόν δελτίον σπουδαστού» το οποίο διέθετε η Στατιστική Υπηρεσία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, το οποίο ήταν ενιαίο για όλα τα ανώτατα ιδρύματα. Σε αυτό συμπληρωνόταν από τους φοιτητές το Πανεπιστήμιο, Σχολή/Τμήμα, ονοματεπώνυμο, φύλο, αρ. μητρώου, χρονολογία εγγραφής ή μετεγγραφής, έτος και τόπος γέννησης, εθνικότητα, επάγγελμα πατρός, τόπος κατοικίας γονέων, τίτλοι σπουδών, εισαγωγικές εξετάσεις, απαλλαγή τελών/υποτροφία, έτος φοίτησης, επάγγελμα (για τους εργαζόμενους), μέσα συντήρησης, πειθαρχικές ποινές και στοιχεία για τις τμηματικές ή πτυχιακές εξετάσεις.

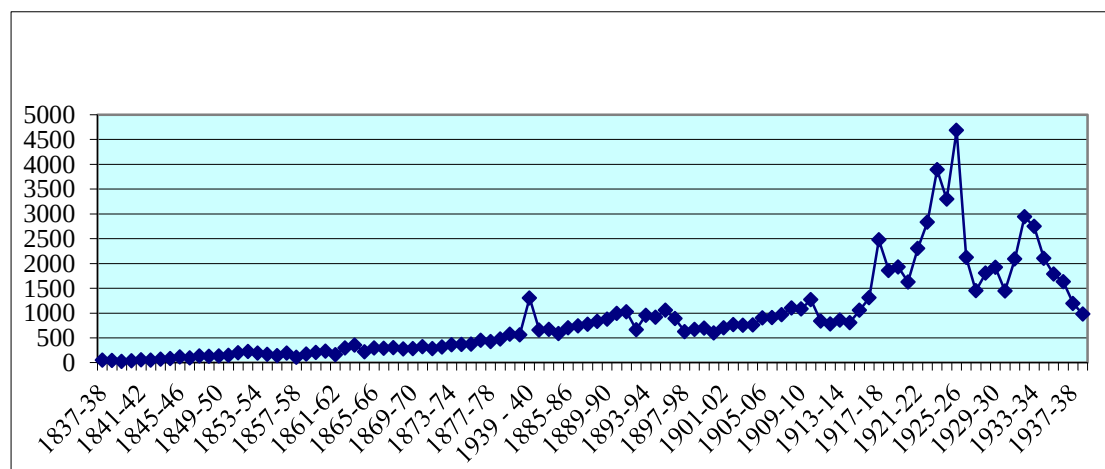
¹²⁷ Το αίτημα για τη συμπλήρωση των δελτίων από την Γενική Στατιστική Υπηρεσία είχε κατατεθεί τον Μάιο 1927 με προθεσμία δυο μηνών. Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 468.2. Κρίνοντας από το ότι η πρώτη έκδοση των *Στατιστικών της ανώτατης εκπαίδευσης* έγινε το 1929-1930, υποθέτουμε ότι, μαζί με τα τυχόν ζητήματα οργάνωσης της νεοσύστατης υπηρεσίας και την επεξεργασία των δεδομένων, υπήρξαν δυσκολίες ή και απροθυμία στη συμπλήρωση δελτίων ενός μεγάλου αριθμού φοιτητών. Μάλιστα, στις 7.9.1934 το Υπουργείο επανήλθε με επιστολή του για να κάνει παράπονα για την ελλιπή συμπλήρωση των δελτίων από τους φοιτητές, συστήνοντας τον επιμελή έλεγχο από τους υπαλλήλους, καθώς και την μη κατασπατάληση των αντιτύπων των δελτίων. Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 497.4.

¹²⁸ Δεν γνωρίζουμε για τα στοιχεία των φοιτητών που εγγράφονται στις Στατιστικές, αν πρώτον διασταυρώνονταν από τη Γραμματεία του Πανεπιστημίου, με βάση τα μητρώα. Δεύτερον, αν ενημερώνονταν κάθε χρόνο, ενδεχομένως με επανασυμπλήρωση από τους φοιτητές ή εάν αυτό γινόταν εφάπαξ. Ακόμα, κρίνοντας από τις αναφορές, κάποιοι φοιτητές δε συμπλήρωναν σωστά ή απέφευγαν να καταγράψουν πλήρη στοιχεία σε πολλές κατηγορίες στις Στατιστικές η ένδειξη «μη δηλωθέν» είναι ποσοτικά αυξημένη, π.χ. στο επάγγελμα γονέα ή στα μέσα βιοπορισμού) ή δεν κατέθεταν καθόλου τα δελτία. Με αυτή την έννοια αξίζει να δει κανείς τα στοιχεία αυτά ως ενδεικτικά τάσεων και δυναμικών, παρά ως μια ακριβή αποτύπωση του φοιτητικού πληθυσμού.

περίπτωση, τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν αποτυπώνουν πιστά την πραγματικότητα, αλλά αναδεικνύουν, όπως και σε κάθε στατιστική έρευνα, τάσεις και ροπές.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου σημειώνεται μια σημαντική αριθμητική αύξηση του φοιτητικού σώματος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί συνέχεια της τάσης που έχει παρατηρηθεί από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, αλλά τη συγκεκριμένη περίοδο παρατηρείται μια εκτίναξη στις εγγραφές. Σε μια σχετική σύγκριση -με όσες διαφοροποιήσεις προκύπτουν στη διαχρονία, ως προς τον πληθυσμό του κράτους, την οργάνωση της εκπαίδευσης και την πρόσβαση σ' αυτή, τις ανάγκες και τα αιτήματα της νεοελληνικής κοινωνίας- για την περίοδο από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1837, έως το 1912 οι φοιτητές που γράφονταν στο Πανεπιστήμιο προσμετρούνται σε 35.517, το 1912-1921 καταγράφονται 15.011 εγγραφές, ενώ στα 18 χρόνια της περιόδου που μας αφορά, 1922-1940, το σύνολο των φοιτητών και των φοιτητριών του Πανεπιστημίου αθροίζεται σε 40.230.¹²⁹

Διάγραμμα 2: Φοιτητές Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1940

Με βάση και το παραπάνω διάγραμμα, σημαντικό χαρακτηριστικό της περιόδου του Μεσοπολέμου για το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτελούσε η ραγδαία αύξηση των εγγραφών που παρατηρήθηκε καταρχάς με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου

¹²⁹ Τα αριθμητικά στοιχεία προέρχονται για την περίοδο 1837-1938 από τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική εφημερίς της Ελλάδος 1939*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, χ.χ., [1940], σ. 501-502· του έτους 1938-1939 από την *Στατιστική της ανώτατης εκπαίδευσης, 1938-1939* και του έτους 1939-1940 από τον Αρ. Σκαρπαλέζο, *ό.π.*, πίνακας εγγραφέντων, χ.σ.

Πολέμου¹³⁰ και η ακόμη μεγαλύτερη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στην αύξηση αυτή, αντανακλώνται αφενός η σημαντική διεύρυνση του πληθυσμού και της έκτασης της χώρας, με την ένταξη των Νέων χωρών και την έλευση των προσφύγων. Αφετέρου η επαναφορά της κανονικής λειτουργίας του Πανεπιστημίου, μετά την εμπόλεμη δεκατία, καθώς και μια σειρά από ευνοϊκά μέτρα, τα «ευεργετήματα» που έλαβαν οι πρώτες μεσοπολεμικές κυβερνήσεις για όσους μαθητές και φοιτητές είχαν επιστρατευτεί και για τους πρόσφυγες. Παράλληλα στην ανάπτυξη αυτή του φοιτητικού σώματος συνέτεινε, ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας 1920 η αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης, η επέκταση του σχολικού δικτύου και η ολοένα αυξανόμενη παρουσία των φοιτητριών. Στον πρυτανικό απολογισμό του 1923-1924, ο πρύτανης Δημήτριος Παππούλιας σημείωνε τους λόγους για τη σημαντική αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού μετά το 1921-1922 «εις σημείον εις ο ουδέποτε από της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου είχαν ανέλθη». Σύμφωνα, λοιπόν, με τον πρύτανη η αύξηση (*δυσαναλογία* την όριζε) οφειλόταν στον περιορισμό των Ελλήνων φοιτητών που σπούδαζαν στο εξωτερικό λόγω οικονομικών συνθηκών και στα ευεργετήματα που είχαν δοθεί σε όσους υπηρέτησαν στο Στρατό τα προηγούμενα χρόνια, με κυριότερο εκείνο της αναδρομικής εγγραφής. Ανάμεσα σε άλλα, επεσήμανε ιδιαίτερα την αύξηση στις καθηγητικές σχολές, συνδεδεμένη, όπως έγραφε, με τη συνολική βελτίωση της θέσης των λειτουργών της Μέσης Εκπαίδευσης.¹³¹

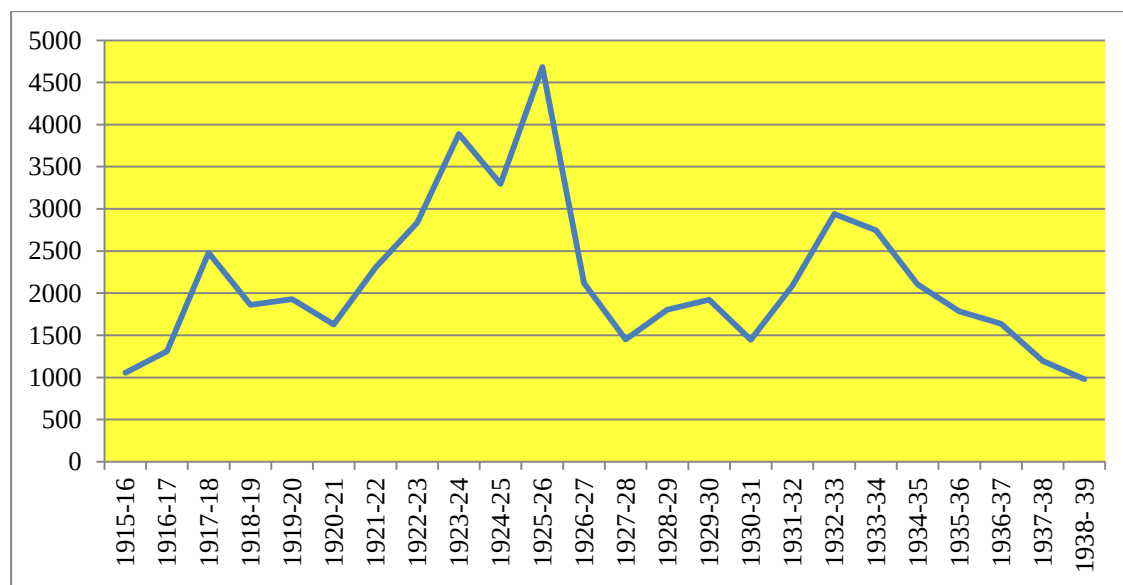
Η αυξητική πορεία των εγγραφών ανακόπηκε το 1926-1927 (Διάγραμμα 2-3 και Πίνακας 3) με την καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων και την σταδιακή απόσυρση των «ευεργετημάτων» προς τους επιστρατευμένους νέους οι οποίοι και ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους και ενδεχομένως με την αύξηση του κόστους των σπουδών. Τα ευεργετήματα, όπως θα δούμε, είχαν βρεθεί στο στόχαστρο των πρυτανικών αρχών εξ αρχής. Είναι χαρακτηριστική η κριτική του πρύτανη Σίμου Μενάρδου την περίοδο 1925-1926: αν η αύξηση των φοιτητών κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετά ήταν πανευρωπαϊκό φαινόμενο, στην Ελλάδα αυτό συνέβη με κάθε «περιφρόνηση της λογικής», με αποτέλεσμα να δοθεί το δικαίωμα αναδρομικής εγγραφής και να εμφανίζονται ως τελειόφοιτοι όχι μόνοι οι στρατευθέντες φοιτητές

¹³⁰ Ενδεικτικά, αν το 1912-1913 κατά τους Βαλκανικούς πολέμους ο αριθμός των εγγεγραμμένων φοιτητών ήταν 779, το 1917-1918 είχε ανέλθει σε 2.478 φοιτητές, *Στατιστική επετηρίς 1939*, ό.π.

¹³¹ Βλ. Πρυτανικός απολογισμός Δ. Παππούλια 1923-1924, σ. 13 Η βελτίωση των συνθηκών των λειτουργών της Μέσης εκπαίδευσης συνδεόταν με τις μισθολογικές αυξήσεις στους καθηγητές που είχε παραχωρήσει το 1923 η «Επανάσταση». Βλ. Π. Κυπριανός, *Συγκριτική*, ό.π., σ. 233.

αλλά και οι στρατευθέντες μαθητές των γυμνασίων, οι πρόσφυγες, οι ασθενείς, ακόμη και οι μόνιμοι αξιωματικοί.¹³²

Διάγραμμα 3: Φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1915 – 1939

Το 1927-1928 παρατηρείται μια μικρή ανοδική τάση, η οποία σταματά δύο χρόνια μετά, με την εφαρμογή του καθορισμένου αριθμού εισακτέων για το ακαδημαϊκό έτος 1930-1931. Η αναστολή του μέτρου οδήγησε και πάλι σε μια αυξητική τάση, η οποία διακόπηκε στα μέσα της δεκαετίας (1936-1937) με την οριστική εφαρμογή του *numerus clausus*, αλλά πιθανόν και με βάση άλλους παράγοντες, όπως η σταδιακή μείωση των μαθητών που αποφοιτούσαν από τα Γυμνάσια,¹³³ οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα εισοδήματα σε συνδυασμό με το δαπανηρό κόστος φοίτησης στο Αθήνησι, η ανεργία σε πολλούς επαγγελματικούς τομείς κ.ά. Για την δεκαετία του 1930, όσον αφορά τη μείωση των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών θα πρέπει να συνυπολογίσουμε έναν ακόμα ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα, την ίδρυση ή «ανάπτυξη» των νέων ανώτερων και ανώτατων σχολών.

¹³² Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου 1925-1926, σ. 9.

¹³³ Ενδεικτικά το 1927-1928 αποφοίτησαν 4.400 μαθητές από τα γυμνάσια και 185 από τα πρακτικά λύκεια, ενώ το 1935-1936 2.782 και 144 αντίστοιχα. Παραθέτουμε δύο χρονιές με τις πιο μεγάλες διαφορές. Τα στοιχεία έχουν αντληθεί από τις *Στατιστικές της μέσης εκπαίδευσης των ανάλογων ετών*.

Πίνακας 3: Εγγραφές στο πρώτο έτος ανά Σχολή, 1922-1939¹³⁴

Έτος	Θεολογική	Νομική	Ιατρική	Φιλοσοφική	ΦΜΣ*				Οδοντιατρικό	Σύνολο
					Μαθηματικό	Φυσικό	Χημικό	Φαρμακευτικό		
1922-23	84	1.372	642	237	60	38	138	174	91	2.836
1923-24	70	1.758	594	676	139	75	231	224	124	3.891
1924-25	113	1.032	661	713	301	138	28	145	166	3.297
1925-26	189	1.962	534	791	403	308	43	225	230	4.685
1926-27	66	827	418	294	181	97	30	100	107	2.120
1927-28	50	557	315	194	120	49	34	57	74	1.450
1928-29	84	733	417	182	33	78	31	78	168	1.804
1929-30	83	829	401	168	157	58	32	70	124	1.922
1930-31	48	678	336	107	115	41	14	47	60	1.446
1931-32	48	1.041	370	174	201	79	24	69	84	2.090
1932-33	59	1.466	580	188	270	102	60	91	124	2.940
1933-34	74	1.544	505	156	170	70	63	87	78	2.747
1934-35	50	1.132	415	146	92	15	51	96	105	2.102
1935-36	37	970	348	112	114	28	39	48	92	1.789* ¹³⁵
1936-37	63	897	259	107	70	31	46	21	140	1.635
1937-38	72	581	231	91	47	22	54	18	70	1.194
1938-39	57	289	294	109	45	19	80	10	68	978
1939-40	57	615	246	126	51	15	122	11	58	1.306
Σύνολο	1.304	18.283	7.566	4.571	2.569	1.263	1.120	1.571	1.963	40232

¹³⁴ Τα στοιχεία έχουν αντληθεί από τη *Στατιστικές επιτηρίδες της Ελλάδος*, των έτων 1930 (σ. 439), 1933 (σ. 374), 1936 (σ. 374) και 1939 (σ. 366) και από τις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης*. Η καταγραφή των εγγραφέντων φοιτητών για το έτος 1939-1940 από το βιβλίο του Αρ. Σκαρπαλέζου, *ό.π.* Οφείλουμε να τονίσουμε ότι με τη διασταύρωση των πηγών (Στατιστικές της εκπαίδευσης, πρυτανικοί απολογισμοί κ.ά), όσον αφορά τους αριθμούς των φοιτητών που εγγράφηκαν και φοίτησαν στο Πανεπιστήμιο παρατηρούνται μικρές ή λίγο μεγαλύτερες διαφορές, χωρίς όμως αυτές να αλλάζουν την συνολική εικόνα του φοιτητικού σώματος.

¹³⁵ Προσμετράται και το Φυσιογνωστικό Τμήμα της ΦΣΜ: εγγραφές 1935-1936: 1 φοιτήτρια· 1936-1937: 1 φοιτήτρια· 1937-1938: 8 (5 φοιτητές και 3 φοιτήτριες)· 1938-1939: 7 (5 φοιτητές και 2 φοιτήτριες).

Η αύξηση του φοιτητικού σώματος δεν αφορά μόνο το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι απόπειρες εκσυγχρονισμού όλης της εκπαίδευσης και η διεύρυνση της ανώτατης, με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, την ανωτατικοποίηση σχολών (ΑΣΟΕΕ, Γεωπονική Σχολή) και τη λειτουργία νέων ανώτατων σχολών (Πάντειος, Παιδαγωγικές ακαδημίες), οδήγησαν κατά τον Μεσοπόλεμο στην διεύρυνση των φοιτητών και σπουδαστών στα παλαιότερα και στα νεοϊδρυθέντα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών έχασε την αποκλειστικότητά του ως το μόνο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα του 19^{ου} αιώνα, αλλά δεν στερήθηκε την κυριαρχία του. Καθ' όλη την περίοδο βρισκόταν στην πρώτη θέση ως προς την επιλογή σπουδών και ως προς τον αριθμό εισερχομένων φοιτητών. Είναι βέβαια προφανές ότι η αύξηση του αριθμού των εγγεγραμμένων φοιτητών σε απόλυτους αριθμούς σχετικοποιείται αν συγκριθεί η αναλογία του με το συνολικό πληθυσμό της χώρας, ο οποίος, επίσης, πολλαπλασιάστηκε αυτή την περίοδο, όπως επισημαίνει και ο Π. Κυπριανός.¹³⁶ Παρόλα αυτά, και για τη συγκεκριμένη έρευνα, το μείζον είναι η διεύρυνση του φοιτητικού πληθυσμού, η οποία δημιουργεί αντιδράσεις και εντείνει πραγματικά προβλήματα, αλλά και ζητήματα φυσιογνωμίας του Αθήνησι.

Πίνακας 4: Ποσοστά φοίτησης στην ανώτατη εκπαίδευση (%), 1929-1939

Ακ. Έτη	ΕΚΠΑ	Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	ΕΜΠ	Ανωτάτη Γεωπονική	ΑΣΟΕΕ	ΑΣΚΤ	Πάντειος	Παιδαγωγικές Ακαδημίες
1929-30	77,32	7,1	6,43	1,79	4,93	2,43		
1930-31	71,89	8,92	6,24	2,1	5,49	2,55	2,81	
1931-32	72,06	10,23	6,08	1,77	5,15	2	2,71	
1932-33	72,75	10,25	6,21	1,55	5,57	1,54	2,13	
1933-34	71,42	11,51	5,98	1,52	6,73	1,55	1,29	
1934-35	70,34	12,5	5,29	1,37	7,03	1,6	1,82	
1935-36	65,64	14,74	5,49	1,61	9,13	1,66	1,73	
1936-37	65,45	14,15	5	1,67	10,38	1,34	2,01	
1937-38	51,59	14,2	4,67		8,75	1,31	11,28	8,16
1938-39	40,22	11,28	5,82		11,92	1,6	14,59	14,53
Σύνολο	65,86%	11,48%	5,72%	1,33%	7,5%	1,75%	4%	2,26%

¹³⁶ Βλ. Π. Κυπριανός, *Φοιτητικός πληθυσμός*, ό.π., σ. 232 και 237.

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα (Πίνακας 4), για την δεκαετία 1929-1939 που έχουμε ακριβή συγκριτικά δεδομένα, μέσω των στατιστικών της εκπαίδευσης,¹³⁷ στην επιλογή σπουδών προηγείται και με μεγάλη διαφορά το Πανεπιστήμιο Αθηνών, με δεύτερο το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τρίτη την ΑΣΟΕΕ. Από το 1936-1937 παρατηρείται πτώση των ποσοστών και αύξηση στις «νεαρές» Σχολές (ΑΣΟΕΕ, Πάντειος και Παιδαγωγικές Ακαδημίες) αποτέλεσμα, ενδεχομένως, της εφαρμογής του *numerus clausus*, της ισοτιμίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, της στροφής προς επιστημονικά πεδία συνδεδεμένα με τη διοίκηση και την οικονομία και τις δυνατότητες που είχαν οι απόφοιτοί τους να απορροφηθούν σε δημόσιες υπηρεσίες και την εκπαίδευση. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Πάντειος, το 1938-1939, κατέλαβε τη δεύτερη θέση και έπονταν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες.¹³⁸ Παρά τη μείωση των εισερχόμενων φοιτητών το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτέλεσε σταθερά την πρώτη επιλογή σπουδών, για λόγους που θα εξηγήσουμε και στη συνέχεια, με ποσοστό συνολικά 65,8%.

Παράλληλα, σε μια συγκριτική οπτική, ενδεικτικά για το έτος 1933-1934 (Πίνακας 5),¹³⁹ διακρίνεται και η εσωτερική κατανομή των φοιτητών ανά σχολές και τμήματα. Προηγούνταν προφανώς το Πανεπιστήμιο Αθηνών κατέχοντας ως πρώτη επιλογή για όλη την ανώτατη εκπαίδευση τη Νομική Σχολή (31,87%) και δεύτερη την Ιατρική (16,87%). Με εξαίρεση την τρίτη θέση -όπου βρισκόταν η Νομική του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (7,61%)- και οι επόμενες σε κατάταξη Σχολές αφορούσαν το ΕΚΠΑ, με τέταρτη τη Φιλοσοφική (5,13%) και πέμπτο το Μαθηματικό Τμήμα της Φυσικομαθηματικής (4,61%), ενώ την έκτη θέση κατείχε η Σχολή Πολιτικών μηχανικών του ΕΜΠ (3,45%).

¹³⁷ Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης, 1929-1939, σ. η'.

¹³⁸ Για τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες στατιστικές καταγραφές εντοπίσαμε στις Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης από το έτος 1937-1938.

¹³⁹ Στατιστική της ανώτατης εκπαίδευσης 1933-1934, σ. ι'.

Πίνακας 5

Επιλογή σπουδών (ποσοστά επί τοις 100%) κατά Τμήματα και Σχολές, 1933-1934

1933-1934	ΕΚΠΑ	Παν.Θεσ/νίκης	ΕΜΠ	Γεωπονική	ΑΣΟΕΕ	ΑΣΚΤ	Πάντειος
Θεολογική	1,59						
Νομική	31,87	7,61					
Ιατρική	16,87						
Φιλοσοφική	5,13	1,07					
Φυσικομαθηματική:	10,3	2,83					
Μαθηματικό	4,61	0,45					
Φυσικό	1,95	0,29					
Χημικό	1,3						
Φαρμακευτικό	2,44						
Οδοντιατρικό	2,66						
Γεωργικό		1,62					
Δασολογίας		0,47					
Πολιτικών μηχανικών			3,45				
Μηχ. Ηλεκτρολόγων			0,43				
Αρχιτεκτόνων			0,96				
Χημικών μηχανικών			0,53				
Τοπογράφων –							
Αγρονόμων			0,24				
Μηχανολόγων			0,17				
Στρατ. Χημικών							
μηχανικών			0,05				
Αεροπορίας			0,15				
Προπαρασκευαστική τάξη						0,56	
Εργαστήριο Γραφικής						0,82	
Εργαστήριο Πλαστικής						0,17	
Σύνολο	71,42	11,51	5,98	1,52	6,73	1,55	1,29

Στην περίοδο αυτή της διεύρυνσης της ανώτατης εκπαίδευσης, το Πανεπιστήμιο Αθηνών διατηρεί σταθερά την πρωτοκαθεδρία του και μάλιστα με μεγάλη απόσταση από τα επόμενα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Αυτή η πρωτοκαθεδρία οφείλεται καταρχάς στον σημαντικό αριθμό γνωστικών πεδίων και αντικειμένων που

περιλαμβάνει το πρόγραμμά του σε σχέση με τις άλλες ανώτατες σχολές. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, ότι στη δεύτερη θέση, έστω και με πολύ μεγάλη ποσοστιαία διαφορά, βρίσκεται το δεύτερο πανεπιστήμιο της χώρας, εκείνο της Θεσσαλονίκης. Η πρωτοκαθεδρία του Αθήνησι οφείλεται επίσης στη μακρόχρονη ζωή του, στην ανάπτυξη των υποδομών του και το διδακτικό προσωπικό του. Ήδη από το 19^ο αιώνα το Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε αναδειχθεί στον σημαντικότερο παράγοντα στελέχωσης του δημόσιου βίου αλλά και του ιδιωτικού τομέα. Κατά τον Μεσοπόλεμο το Αθήνησι έκλεινε τον πρώτο αιώνα λειτουργίας του, γεγονός που εορτάστηκε ανάλογα, ενώ τα υπόλοιπα εκπαιδευτικά ιδρύματα, εκτός από το ΕΜΠ, έκαναν τα πρώτα βήματά τους. Μέσω της διάρκειάς του, αλλά και της «ευθύνης» του ως βασικός φορέας εξευρωπαϊσμού και εκσυγχρονισμού της νεοελληνικής κοινωνίας είχε εμπεδωθεί στις συνειδήσεις των πολιτών ως ο κορυφαίος επιστημονικός θεσμός. Δεύτερον, ως ο κύριος παράγοντας κοινωνικής αναπαραγωγής και κινητικότητας για πολλά χρόνια, ανέπτυξε στους κόλπους του επιστημονικά πεδία ευρέος φάσματος, υψηλού κοινωνικού status και μεγάλης ζήτησης, σε σχέση με τα νεότευκτα ανώτατα ιδρύματα και τις επιστημονικές ειδικότητες που «δοκιμάζονταν» τότε στην ελληνική μεσοπολεμική πραγματικότητα. Παράλληλα, το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτέλεσε με συνεχείς παρεμβάσεις έναν από τους σημαντικότερους διαμορφωτές και εκφραστές της κυρίαρχης-εθνικής ιδεολογίας, γεγονός που το πρόβαλε και το αξιοποίησε ανάλογα. Στην προσπάθεια κατανόησης της κυριαρχίας του Πανεπιστημίου Αθηνών έναντι των άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κατά τον Μεσοπόλεμο, αξίζει να χαρτογραφήσουμε τον φοιτητικό πληθυσμό διερευνώντας τις επιλογές των σπουδών του.

Πίνακας 6: Πανεπιστήμιο Αθηνών Φοιτητές και φοιτήτριες 1922-1939¹⁴⁰

Έτος	Θεολογική		Νομική		Ιατρική		Φιλοσοφική		ΦΜΣ								Οδοντιατρικό		Σύνολο	
	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	Μαθηματικό		Φυσικό		Χημικό		Φαρμακ/κό		♂	♀	♂	♀
									♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀				
1922-23																				
1923-24																			8.898	478
1924-25																			9.479	479
1925-26	380	7	5.851	119	2.292	125	2.254	247	821	16	493	12	403	12	798	148	549	63	13.841	894
1926-27	74	-	1.026	39	658	48	351	78	275	21	123	10	47	2	176	38	151	64	2.881	300
1927-28																				
1928-29																				
1929-30	187	3	2.188	60	1.786	113	462	146	363	18	167	17	81	7	193	47	241	114	5.648	525
1930-31	181	5	2.310	59	1.651	119	415	138	354	12	157	19	82	6	185	42	244	107	5.579	507
1931-32	185	4	2.820	85	1.692	112	403	174	443	15	183	26	80	4	184	50	242	112	6.232	582
1932-33	166	4	3.343	130	1.743	134	378	209	512	14	192	27	113	5	197	14	225	111	6.869	698
1933-34	162	3	3.467	158	1.622	132	326	207	457	22	172	31	126	9	193	61	189	88	6.714	711
1934-35	160	3	3.597	179	1.756	145	331	246	406	25	149	23	136	9	207	78	225	111	6.967	819
1935-36	151	3	3.137	158	1.614	129	253	196	303	21	108	14	120	9	164	55	217	81	6.067	666
1936-37	169	4	3.203	178	1.756	139	217	204	247	17	75	13	123	12	140	45	246	122	6.176	736
1937-38	165	6	2.417	167	1.643	134	179	188	179	11	57	12	131	16	102	34	190	107	5.069	679
1938-39	158	7	1.242	85	1.303	110	142	188	126	14	50	10	167	21	54	12	135	72	3.384	523

¹⁴⁰ Τα στοιχεία έχουν συλλεγεί από τις Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης (έτη 1929-1939), τους πρυτανικούς απολογισμούς (έτη 1923-1925) και από τον Αγώνα της Γυναίκας (έτη 1925-1927). Τα στοιχεία χρησιμεύουν ως ενδεικτικά τάσεων και δυναμικών, παρά ως μια ακριβή αναπαράσταση του φοιτητικού πληθυσμού, αφού δεν πρόκειται για μοναδικές εγγραφές των φοιτητριών και των φοιτητών, αλλά επαναλαμβανόμενες για τα έτη των σπουδών τους.

2.2 Επιλογή σπουδών

Πρώτη στην επιλογή σπουδών των φοιτητών ήταν η Νομική Σχολή και στον Μεσοπόλεμο, με ποσοστό 45% του συνόλου των εγγεγραμμένων (Πίνακας 6). Η πρωτοκαθεδρία της είχε εδραιωθεί ήδη από τον 19^ο αιώνα και συνεχίστηκε και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, με εντυπωσιακή μάλιστα αύξηση του αριθμού των φοιτητών μετά το 1917.¹⁴¹ Η επιστήμη της Νομικής, με υψηλό κύρος στην κοινωνία και με πολλαπλές επαγγελματικές διεξόδους, αποτελέσε την οδό που οδηγούσε στον χώρο του δημοσίου τομέα και σε ενδεχόμενες ανώτερες κρατικές θέσεις (υπουργεία, διπλωματικό σώμα) και του ιδιωτικού (τραπεζικές και εμπορικές εταιρείες), αλλά και στον πολιτικό στίβο.¹⁴² Παράλληλα η άσκηση της δικηγορίας αποτελούσε ένα αρκετά επικερδές επάγγελμα, ενώ αντίστοιχα η ένταξη στο δικαστικό σώμα είχε μια ιδιαίτερη καταξίωση. Για την κατεύθυνση των φοιτητών στη Νομική κατά τον Μεσοπόλεμο πιθανόν έπαιξε ρόλο, από τη δεκαετία του 1910, η επέκταση της χώρας και οι ανάγκες στελέχωσης νέων δημόσιων υπηρεσιών. Στην επιλογή της Νομικής θα πρέπει ακόμα να συνυπολογίσουμε ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και έως την εδραίωση της ΑΣΟΕΕ στην ανώτατη εκπαίδευση, είχε την κυριαρχία στη διδασκαλία των πολιτικών και οικονομικών επιστημών.¹⁴³

Ως προς τις εγγραφές (βλ. Διάγραμμα 4) τα πρώτα χρόνια παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση, συνέχεια των προηγούμενων ετών η οποία ανακόπτεται το 1926, πιθανόν με την εφαρμογή των εισαγωγικών εξετάσεων. Στη συνέχεια παρατηρείται μια «σύντομη» άνοδος στους εγγεγραμμένους φοιτητές, πτώση το 1930 με την εφαρμογή στην συγκεκριμένη Σχολή για το έτος αυτό του *numerous clausus*, ανοδική ξανά πορεία έως το 1933-1934 και έπειτα μια εμφανής συρρίκνωση του αριθμού, πιθανόν λόγω της οριστικής εφαρμογής του προκαθορισμένου αριθμού φοιτητών αλλά και της λειτουργίας της αντίστοιχης σχολής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.¹⁴⁴

¹⁴¹ Ενδεικτικά, αν το 1911-1912 γράφτηκαν στη Νομική 355 πρωτοετείς φοιτητές, δέκα χρόνια μετά, το 1921-1922 οι πρωτοετείς ήταν 1.438. Βλ. Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης – Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. σ. 238. Η αύξηση παρατηρείται έντονα από το 1917-1918, συνδεδεμένη προφανώς με το τέλος του ΑΠΠ, ενώ τα προηγούμενα έτη, 1900-1917 οι εγγραφές ήταν σταθεροποιημένες, με μικρές αποκλίσεις.

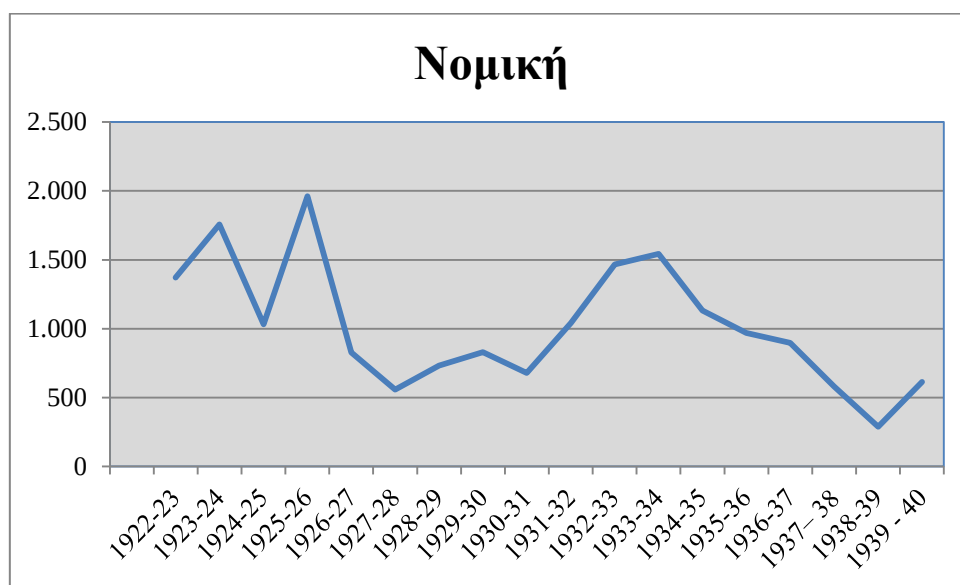
¹⁴² Για τη Νομική βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 440-442 και Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, «Η συμβολή των νομικών σπουδών στη διαμόρφωση των ελίτ: από τα πορίσματα μιας έρευνας» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία*, *ό.π.*, τ. Β', σ. 471-481.

¹⁴³ Με διάταγμα της 19ης Νοεμβρίου 1927 ιδρύεται στη Νομική το Τμήμα Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών. Παράλληλα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ιδρύεται η Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών.

¹⁴⁴ Επισημαίνουμε ότι το Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε και λειτούργησε καθυστερημένα, το ακαδημαϊκό έτος 1930-1931 (βλ. ΠΔ, *ΦΕΚ* 273/ 7.8.1930). Η καθυστέρηση οφειλόταν στον προβληματισμό που αφορούσε και τη Νομική Αθηνών, για την πληθώρα των δικηγόρων.

Αξίζει να επισημάνουμε και εδώ ότι η επιλογή σπουδών των φοιτητών στη Νομική κατά τον Μεσοπόλεμο αποτέλεσε αντικείμενο μεγάλης κριτικής και προβληματισμού και στην πανεπιστημιακή και στον δημόσιο λόγο και ότι όσα μέτρα περιορισμού των εισακτέων συζητήθηκαν ή εφαρμόστηκαν είχαν ως επίκεντρο τη συγκεκριμένη Σχολή.¹⁴⁵

Διάγραμμα 4: Εγγραφές φοιτητών στη Νομική Σχολή, 1922-1939

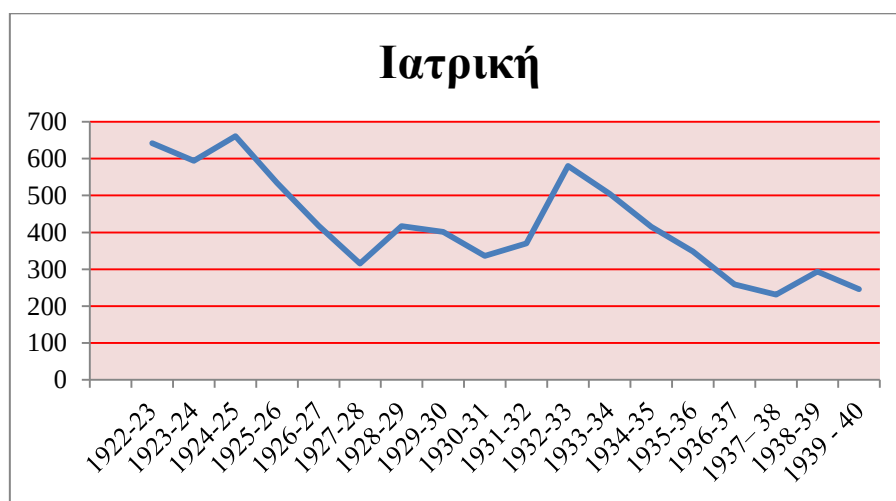
Η Ιατρική, αποτέλεσε τη δεύτερη Σχολή στην επιλογή σπουδών τον Μεσοπόλεμο, με αρκετά χαμηλότερο ποσοστό από αυτό της Νομικής, 19% περίπου και πάνω από 7.000 φοιτητές. Είναι οι δύο σχολές που από τον 19^ο αιώνα υποδέχονταν την συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών και έως τουλάχιστον το 1870 ανταγωνίζονταν για την πρώτη θέση. Από τις αρχές του 20ού αιώνα παγιώθηκε στη δεύτερη θέση, σημειώνοντας αύξηση στις εγγραφές, ιδιαίτερα από το 1907-1908.¹⁴⁶ Η Ιατρική, η «φιλόανθρωπος» επιστήμη, έχαιρε ιδιαίτερης κοινωνικής αναγνώρισης και ως ελεύθερο επάγγελμα για τους πτυχιούχους της αποτελούσε μέσο κοινωνικής ανόδου και οικονομικής αποκατάστασης. Το πτυχίο της έδινε τη δυνατότητα της άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος εντός και εκτός συνόρων, κάτι που δεν αφορούσε τη Νομική με την διαφορά της νομοθεσίας ανά κράτος. Η πρόσβαση για σπουδές στην Ιατρική δεν ήταν για όλους εφικτή. Η φοίτηση σε μια ιδιαίτερα απαιτητική

¹⁴⁵ Βλ. εδώ, την ενότητα 1.3 «Η επιβολή του numerous clausus».

¹⁴⁶ Βλ. πίνακες εγγραφής φοιτητών στο Κώστας Γαβρόγλου – Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Χάιδω Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 154 και 238.

Σχολή που διαρκούσε μάλιστα έξι χρόνια, η υποχρεωτική άσκηση σε εργαστήρια και κλινικές, τα υψηλότερα στο Πανεπιστήμιο δίδακτρα, η αγορά πολλών και ακριβών επιστημονικών συγγραμμάτων και άλλα κόστη, μαζί με αυτά της διαμονής για τους επαρχιώτες φοιτητές, απέτρεπαν εκείνους που είχαν χαμηλότερα εισοδήματα. Παρόλα αυτά και η Ιατρική κατά τον Μεσοπόλεμο ακολούθησε την γενική τάση στις εγγραφές (Διάγραμμα 5), με υψηλότερο αριθμό φοιτητών τα πρώτα χρόνια, μερική μείωση με τις εισαγωγικές εξετάσεις αλλά και την αύξηση των διδασκτρων στο Πανεπιστήμιο, σύντομη άνοδο των εισακτέων το 1932-1934 μετά την αναστολή του *numerous clausus*, για να ακολουθήσει μια σταδιακή μείωση στα τέλη της περιόδου. Παρόλες τις διακυμάνσεις δεν έπαψε να είναι μια ισχυρή Σχολή με κύρος, διατηρώντας μάλιστα και το μονοπώλιο στην ιατρική επιστήμη έως το 1942,¹⁴⁷ παρότι βρέθηκε και αυτή υπό κριτική για τον αριθμό των πτυχιούχων της αναλογικά με τις ανάγκες της κοινωνίας.

Διάγραμμα 5: Εγγραφές φοιτητών στην Ιατρική Σχολή, 1922-1939

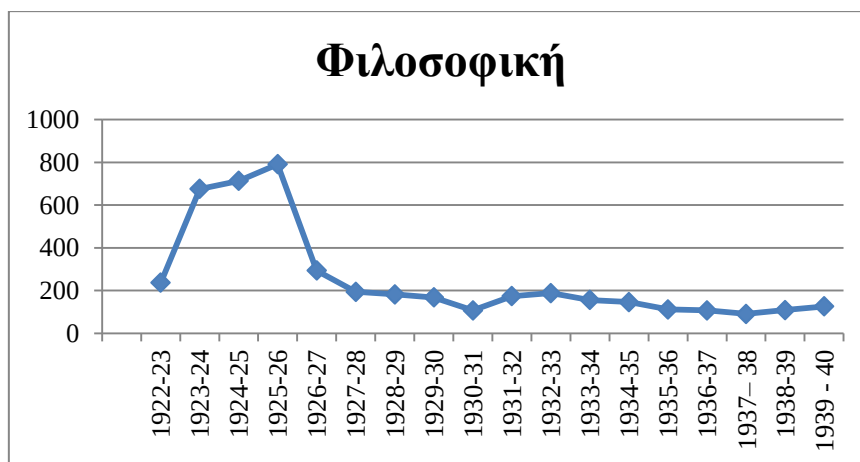

Η τρίτη σχολή στις επιλογές σπουδών, η Φιλοσοφική, με ποσοστό 11% των εγγεγραμμένων στο Πανεπιστήμιο φοιτητών την περίοδο αυτή, διατήρησε μια σταθερή πορεία μέσα στα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Η Φιλοσοφική αποτέλεσε μια Σχολή με τη δική της δυναμική. Η αίγλη της συνδεόταν τόσο με τη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας και της σύνδεσης του παρόντος με το παρελθόν, όσο και με την άσκηση επιρροής, τον ρόλο και λόγο που είχε στην εκπαίδευση: διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο, από τον 19^ο

¹⁴⁷ Όταν ιδρύθηκε η Ιατρική Σχολή στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

αιώνα, στην παραγωγή του εκπαιδευτικού δυναμικού το οποίο στελέχωνε τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης.¹⁴⁸

Διάγραμμα 6: Εγγραφές φοιτητών στη Φιλοσοφική Σχολή, 1922-1939

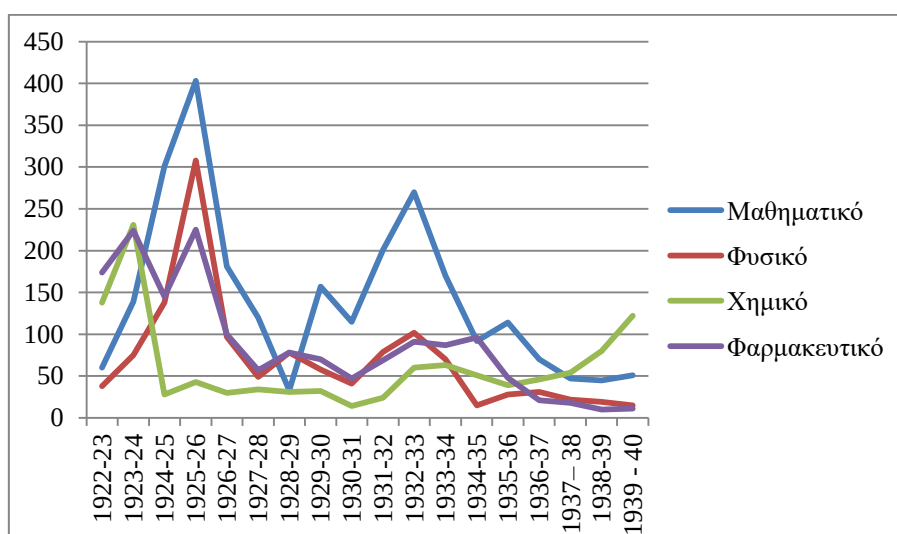
Η επιλογή φοίτησης στη συγκεκριμένη Σχολή αποτέλεσε μια σταθερά για νέες και νέους που επιδίωκαν μια κλασική παιδεία και παράλληλα την δυνατότητα επαγγελματικής απορρόφησής τους ως λειτουργοί στη δημόσια εκπαίδευση. Ως προς την κατεύθυνση των φοιτητών στη Φιλοσοφική εμφανίσε μια αύξηση του δυναμικού της τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια (Διάγραμμα 6)· το 1926 μειώθηκαν οι εγγραφές και αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί σε μια «τομή», στην ίδρυση της ανάλογης Σχολής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, καθώς και στις «εισιτήριες» εξετάσεις. Κατά τα επόμενα ακαδημαϊκά έτη οι εγγραφές παρέμειναν σταθερές έως το 1935 που εμφάνισε μια μικρή πτωτική τάση στον αριθμό των φοιτητών. Η μείωση των φοιτητών τα τελευταία χρόνια, εκτός από την εφαρμογή του «κλειστού» αριθμού εισακτέων, ενδεχομένως να συνδέεται και με την ίδρυση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και την είσοδο σε αυτές ανάλογου ποσοστού σπουδαστών που ενδιαφέρονταν για τη διδασκαλία στην εγκύκλιο εκπαίδευση.

Η Φυσικομαθηματική Σχολή (ΦΣΜ), ως προς την επιλογή σπουδών, θα μπορούσε να βρίσκεται στην τρίτη θέση αφού ο συνολικός αριθμός των φοιτητών της την περίοδο 1922-1940 ανέρχεται σε 16%, αλλά με την κατανομή των ποσοστών στα ανάλογα τμήματα η

¹⁴⁸ Σημειώνουμε ότι η ΦΣΜ αποτελούσε τμήμα της Φιλοσοφικής, έως το 1904 που αυτονομήθηκε. Παράλληλα η Φιλοσοφική κατείχε έναν πρωτεύοντα ρόλο στην ευρύτερη μόρφωση των φοιτητών, αφού ήταν η Σχολή στην οποία διδάσκονταν τα γενικά μαθήματα, που ήταν υποχρεωτικά για τους φοιτητές όλων των Σχολών και τα οποία καταργήθηκαν με τον οργανισμό το 1911. Βλ. Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ – ΓΓΝΓ, 2006, σ. 34-35.

εικόνα αλλάζει. Η Σχολή με τα διαφορετικά επιστημονικά πεδία που εξελίσσονταν και διευρύνονταν ακολουθώντας τις εξελίξεις των φυσικών επιστημών, διέθετε τέσσερα τμήματα: το Μαθηματικό και το Φυσικό που λειτουργούσαν από το 1904, όταν η Σχολή αυτονομήθηκε από την Φιλοσοφική, το Χημικό που ιδρύθηκε το 1919, το Φαρμακευτικό που προσαρτήθηκε στην Σχολή το 1922, ενώ από το 1935 συστήθηκε το Φυσιογνωστικό.¹⁴⁹

Διάγραμμα 7: Εγγραφές φοιτητών στη Φυσικομαθηματική Σχολή, 1922-1939

Πρόκειται για την Σχολή που τα γνωστικά της πεδία συνέβαλαν από τον 19^ο αιώνα τόσο στην οργάνωση του κρατικού μηχανισμού και των επιμέρους λειτουργιών του, όσο και στην ενίσχυση της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας, ενώ η επιστημονική κατάρτιση των φοιτητών της συνδέονταν κυρίως με την εργαστηριακή πρακτική. Διαθέτοντας στοιχεία από το 1904, η εγγραφή φοιτητών στα επιμέρους Τμήματά της, παρουσίασε μια αυξητική τάση, η οποία έγινε πιο έντονη από τα μέσα της δεκαετίας του 1910.

Πρώτο στη ΦΣΜ ήταν το Μαθηματικό Τμήμα, ως προς την επιλογή σπουδών, με 6,3%, ποσοστό διπλάσιο από τα υπόλοιπα τμήματα (Διάγραμμα 7). Αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί λόγω της μελλοντική επαγγελματικής αποκατάστασης των πτυχιούχων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, για τον λόγο αυτό ανήκε στις «καθηγητικές Σχολές», ορισμός που χρησιμοποιούνταν άτυπα. Ακολουθώντας τη γενική τάση στις εγγραφές παρουσιάζε

¹⁴⁹ Η σύσταση του νέου τμήματος Φυσιογνωσίας και Γεωγραφίας στη Φυσικομαθηματική είχε προβλεφθεί στον Οργανισμό του 1932 (άρθρο 180). Το 1934-1935 με διάταγμα (ΦΕΚ 42/31.1.1934) προσδιορίστηκαν τα διδασκόμενα μαθήματα, ενώ σύμφωνα με τις στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης (Στατιστική, 1936-1937), οι πρώτες εγγραφές σε αυτό εντοπίζονται το 1936, μάλιστα πρόκειται για 2 φοιτήτριες. Πρόκειται πιθανόν για Τμήμα που τα μαθήματά του συνδύαζαν τις βιολογικές (ζωολογία, βοτανική, παλαιοντολογία) και γεωλογικές (γεωλογία, ορυκτολογία, σεισμολογία) επιστήμες.

αυξητική πορεία έως το 1926, μια στιγμιαία πτώση στα τέλη της δεκαετίας του 1920, πιθανόν λόγω αύξησης των διδάκτρων, που δε θα συνεχίσει, έως το 1936 περίπου που ο αριθμός των φοιτητών μειώνεται λόγω *numerus clausus*.

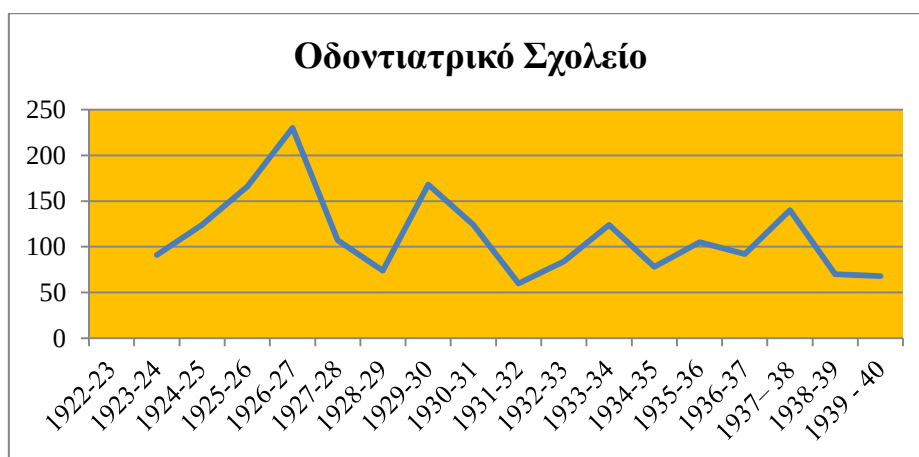
Το δεύτερο Τμήμα της ΦΣΜ στην προτίμηση των φοιτητών ήταν το Φαρμακευτικό, με ποσοστό 3,9%. Η φαρμακευτική ήταν από τις πρώτες επιστήμες που διδάχτηκαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, για να καλύψει τις ανάγκες του νεοσύστατου κράτους σε θέματα υγείας και να αντικαταστήσει με τους πτυχιούχους της τους πρακτικούς φαρμακοποιούς. Το 1922 αποκόπηκε από την Ιατρική και εντάχθηκε στη ΦΣΜ, αφού η φαρμακευτική επιστήμη είχε ως βάση τη χημεία. Κατά τον Μεσοπόλεμο το Τμήμα, λόγω του σαφούς επαγγελματικού του χαρακτήρα, προσέλκυσε αρκετούς φοιτητές που στη συνέχεια θα μπορούσαν να συνδεθούν με την αγορά εργασίας. Έχοντας αυξημένο αριθμό φοιτητών τα πρώτα χρόνια, η είσοδος των φοιτητών μειώθηκε το 1927 για να ακολουθήσει μια σχετικά σταθερή πορεία εγγεγραμμένων φοιτητών στη συνέχεια.

Το Φυσικό τμήμα, τρίτο σε ποσοστά εγγραφής φοιτητών για την ΦΣΜ με 3.1% επί του συνολικού φοιτητικού πληθυσμού, αποτέλεσε ένα από το δύο τμήματα, μαζί με το Μαθηματικό, που συγκρότησαν από τον 19^ο αιώνα τη Φυσικομαθηματική. Ακολουθεί και αυτό τη γενική τάση στις εγγραφές με έντονη όμως μείωση μετά το 1935. Το χαμηλό ποσοστό ως προς την ζήτηση σπουδών πιθανόν να συνδέεται με τις επαγγελματικές προοπτικές, εφόσον οι παραγωγικές και βιομηχανικές δραστηριότητες παρείχαν περιορισμένες θέσεις στις εφαρμοσμένες επιστήμες.

Το Χημικό τμήμα της ΦΣΜ, με το χαμηλό ποσοστό 2,7% ως προς την κατεύθυνση σπουδών σε αυτό, είχε στις αρχές της δεκαετίας του 1920 ένα υψηλότερο αριθμό φοιτητών, ο οποίος ανακόπηκε νωρίτερα από τις άλλες Σχολές, το 1924-1925. Τότε το Χημικό αποτέλεσε το «πειραματικό» τμήμα όπου εφαρμόστηκαν πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών οι εισαγωγικές εξετάσεις. Στη συνέχεια σταθεροποιήθηκε ο αριθμός φοιτητών που σπούδαζε σε αυτό, αλλά από το 1932, ακολουθώντας μια αντίστροφη πορεία από τις άλλες Σχολές, αυξήθηκε το φοιτητικό του σώμα, ιδιαίτερα μετά το 1935. Το χαμηλό ποσοστό στην προτίμηση των φοιτητών θα μπορούσε και εδώ να εξηγηθεί με την ισχύτητα στην ανάπτυξη των παραγωγικών κλάδων που δεν έδινε τη δυνατότητα στους πτυχιούχους να απορροφηθούν στους τομείς αυτούς, ιδιαίτερα αν υπολογίσουμε ότι ενδεχομένως υπήρχε και ανταγωνισμός από απόφοιτους του ΕΜΠ. Τέλος, ως προς το Φυσιογνωστικό Τμήμα δεν θα μπορούσαν να αξιολογηθούν τα στοιχεία καθότι λειτούργησε λίγα χρόνια πριν το τέλος της περιόδου και είχε ελάχιστους φοιτητές.

Στην πέμπτη θέση ως προς τις επιλογές σπουδών βρίσκεται το Οδοντιατρικό Σχολείο, με ποσοστό 5% του συνόλου των φοιτητών. Το Οδοντιατρικό Σχολείο ιδρύθηκε με τον Οργανισμό του 1911 και λειτούργησε το 1915-1916, με σκοπό την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών στα θέματα στοματικής υγιεινής, τον περιορισμό και έλεγχο των πρακτικών οδοντιάτρων. Παρότι η φοίτηση δεν ήταν τόσο απαιτητική όσο στην Ιατρική, περιείχε διδασκαλία θεωρητικών και εργαστηριακών μαθημάτων, ανάμεσά τους κλινικές ασκήσεις. Αν και μικρό «σχολείο» προσέλκυσε αρκετούς φοιτητές.

Διάγραμμα 8: Εγγραφές φοιτητών στο Οδοντιατρικό Σχολείο, 1922-1939

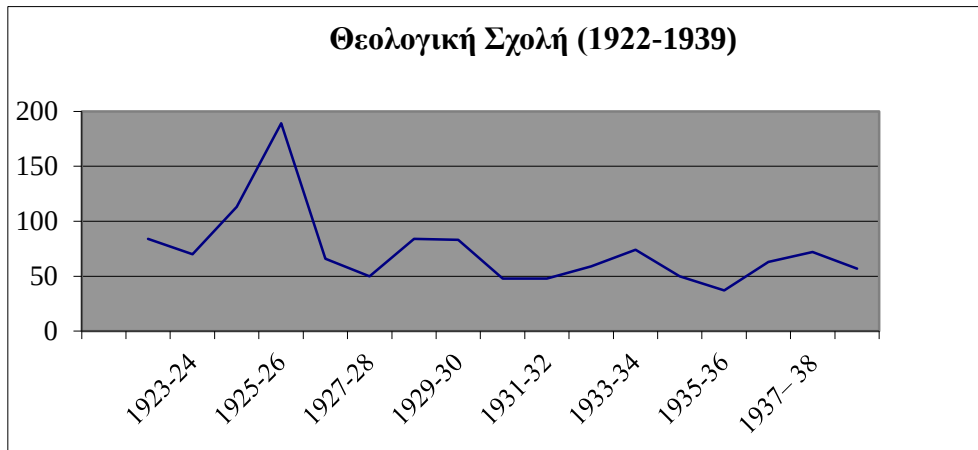

Από το 1922 παρατηρείται μια σημαντική αύξηση των εγγεγραμμένων σ' αυτό φοιτητών (Διάγραμμα 8) σε σχέση με τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του ακολουθώντας τις αντίστοιχες τάσεις στα μέσα της δεκαετίας του 1920, ενώ από το 1930 διατηρεί σχετικά σταθερή πορεία ως προς τους εγγεγραμμένους. Η επιλογή φοιτητών προς το Οδοντιατρικό πιθανόν συνδέεται με τη δυνατότητα άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος, αλλά κυρίως με τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, για επιστημονικά καταρτισμένους οδοντιάτρους ιδιαίτερα στην επαρχία.

Τέλος, η Θεολογική, η πρώτη σε αναφορά Σχολή στην πανεπιστημιακή σειρά, σύμφωνα με τα γερμανικά πρότυπα, βρίσκεται τελευταία στη σχετική κατάταξη ως προς την επιλογή σπουδών με ποσοστό 3,2% και υπολείπεται σημαντικά σε σχέση με τις άλλες σχολές. Η Θεολογική από τον 19^ο αιώνα αποτέλεσε τον αποκλειστικό θεσμό παραγωγής, παροχής και διαχείρισης της θεολογικής σκέψης σε ακαδημαϊκό επίπεδο και οι καθηγητές της κατείχαν ένα συμβολικό κύρος. Μόλις, όμως, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι μη

κληρικοί πτυχιούχοι της Σχολής είχαν τη δυνατότητα να απορροφηθούν στην εκπαίδευση.¹⁵⁰ Παρόλα αυτά, η επιλογή σπουδών στην Θεολογική παρέμεινε χαμηλή και στον Μεσοπόλεμο, καθώς το πτυχίο της δεν ήταν ιδιαίτερα αξιοποιήσιμο επαγγελματικά, μόνο στην εκπαίδευση, χωρίς όμως μεγάλη απορρόφηση.

Διάγραμμα 9: Εγγραφές φοιτητών στη Θεολογική Σχολή, 1922-1939

Η μεγαλύτερη παρουσία φοιτητών στη Θεολογία ανακόπτεται το 1926 (Διάγραμμα 9), παρατηρείται μια μικρή αύξηση τα έτη 1928-1930, για να συνεχίσει η συρρίκνωση τα επόμενα χρόνια, που μπορεί πιθανόν να αποδοθεί στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 όπου περιορίστηκαν οι ώρες διδασκαλίας των θεολόγων στα σχολεία.¹⁵¹

Η αύξηση του αριθμού των φοιτητών και των φοιτητριών δεν μετέβαλε τις επιλογές των σπουδών. Ακολούθησαν λίγο πολύ την εικόνα που είχε σχηματιστεί από την δεκαετία του 1860 και μετά, όταν η επικράτηση των γηγενών φοιτητών έναντι των ομογενών, των «εξ αλυστρώτων μερών», οι οποίοι έως τότε υπερτερούσαν και σπούδαζαν ως επί το πλείστον στην Ιατρική και στη Φιλοσοφική, οδήγησε στην πρωτοκαθεδρία της Νομικής. Η Νομική και η Ιατρική αποτέλεσαν τις κατεξοχήν δυο σχολές που πρόσφεραν επαγγελματική διέξοδο και κοινωνικό κύρος στους αποφοίτους τους. Από την άλλη πλευρά σταθερή ήταν η παρουσία των Σχολών εκείνων που πρόσφεραν σταδιοδρομία στην μέση εκπαίδευση, καταρχάς της

¹⁵⁰ Στην εκπαίδευση η εμφάνιση των θεολόγων γίνεται τη δεκαετία του 1910. Βλ. Δημήτριος Αρκάδας, *Οι επαγγελματίες της θεολογικής σκέψης: το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό της Θεολογικής Σχολής Αθηνών από τον Μεσοπόλεμο μέχρι σήμερα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2011, σ. 14.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 114. Η Θεολογική ήταν μια σχολή ανδροκρατούμενη, με ισχυρά στερεότυπα ως προς την κοινωνική θέση της γυναίκας. Από την άλλη πλευρά, η Εκκλησία είχε σταθεί έως τότε διαχρονικά επιφυλακτική απέναντι στο Πανεπιστήμιο, καθώς άλλωστε είχε και η ίδια τις δικές της ιερατικές σχολές.

Φιλοσοφικής Σχολής και του Μαθηματικού Τμήματος. Η αξιοσημείωτη παρουσία του Φαρμακευτικού Τμήματος αλλά κυρίως του Οδοντιατρικού Σχολείου συνδέεται με τις επαγγελματικές διεξόδους που πρόσφεραν σε αντίθεση λ.χ. με την Θεολογική Σχολή που παρέμενε διαχρονικά η τελευταία επιλογή για το φοιτητικό σώμα.

2.3 Οι πτυχιούχοι/ες του Πανεπιστημίου Αθηνών

Αν, όπως προαναφέραμε, την περίοδο του Μεσοπολέμου γράφτηκαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών πάνω από 40.000 φοιτητές και φοιτήτριες, πόσοι τελικά καταφέραν να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους και να πάρουν πτυχίο; Η διαδρομή από την εγγραφή στο Πανεπιστήμιο έως τις πτυχιακές εξετάσεις, παρότι φαντάζει ως μια ευθύγραμμη (νομοτελειακή) πορεία, δεν ήταν, τουλάχιστον για τους φοιτητές του Μεσοπολέμου που μελετάμε. Μια σειρά πολλών παραγόντων συντελούσαν ώστε να διακοπούν ή να ανασταλούν για κάποια χρόνια οι σπουδές για κάποιους νέους και νέες. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα την περίοδο 1922 – 1940 ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους 19.872 φοιτητές και φοιτήτριες.

Πίνακας 7: Πτυχιούχοι, 1922-1940¹⁵²

Ακ. έτη	Εξεταστέοι	Πτυχιούχοι	Επιτυχία Εξετασθέντων (%)
1922 – 23		1.218	
1923 – 24	2.033	1.521	74,80%
1924 – 25	1.903	1.370	71,90%
1925 – 26	1.471	1.119	76%
1926 – 27	1.604	1.046	65,20%
1927 – 28	1.824	1.116	61,20%
1928 – 29	1.810	1.210	66,80%
1929 – 30	1.690	1.136	67,20%
1930 – 31	1.553	1.097	70,60%
1931 – 32	1.655	1.220	73,70%
1932 – 33	1.467	1.013	69%
1933 – 34	1.317	1.018	77,30%
1934 – 35	1.504	1.219	81%
1935 – 36	1.318	933	75,30%
1936 – 37	1.775	1.141	64,30%
1937 – 38	2.022	1.139	65,30%
1938 – 39	2.174	1.356	62,40%
1939 – 40		1.300	
Σύνολο		19.872	70,12%

¹⁵² Τα στοιχεία έχουν ληφθεί για το ακ. έτος 1922-1923 από την *Στατιστική Επετηρίδα* του 1931, σ. 371, για τα ακ. έτη 1923-1929 από τους ετήσιους πρυτανικούς απολογισμούς, για τα έτη 1929-1939 από τις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης* και για το 1939-1940 από τον Αρ. Σκαρπαλέζο, *ό.π.*

Φαίνεται λοιπόν ότι από τους 40.200 περίπου φοιτητές ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, το μισό, δεν κατέληγε στο πτυχίο. Δεν πρόκειται για κάτι καινούριο, είναι ένα φαινόμενο το οποίο παρατηρείται σε όλη την προηγούμενη περίοδο του Πανεπιστημίου Αθηνών και ήταν πιο έντονο τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, έως τη δεκαετία του 1860,¹⁵³ ενώ στη συνέχεια φαίνεται να υπάρχει μια αύξηση των πτυχιούχων έως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η οποία όμως συναρτάται και από τις συγκυρίες. Ενδεικτικά το 1919-1920, εν μέσω πολέμου, πήραν πτυχίο από το Πανεπιστήμιο Αθηνών 495 φοιτητές, ενώ το 1922-1923 1.218. Τα διαθέσιμα στοιχεία και για την περίοδο 1922-1940 είναι ανεπαρκή ώστε να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Θα ήταν επισφαλές π.χ. να ελέγξουμε πόσοι από τους πρωτοετείς το 1924-1925, πήραν πτυχίο τέσσερα χρόνια μετά το 1928-1929, αφενός γιατί στην Ιατρική Σχολή με μεγάλο ποσοστό φοιτητών, η φοίτηση ήταν εξαιρετική, αφετέρου γιατί μπορεί κάποιοι φοιτητές να καθυστέρησαν την ετήσια ανανέωση εγγραφής τους ώστε να μη δώσουν έγκαιρα εξετάσεις.¹⁵⁴ Ακόμα, κάποιοι φοιτητές που είχαν αποτύχει την πρώτη φορά στις πτυχιακές εξετάσεις, τις επαναλάμβαναν· σημειώνουμε ότι έως το 1932 οι πτυχιακές αφορούσαν όλα τα υποχρεωτικά μαθήματα του τελευταίου έτους και όσα ακόμη έκρινε η σχολή.¹⁵⁵ Ενδεχομένως και κάποιοι νέοι να είχαν γραφτεί στο Πανεπιστήμιο και να μη μετείχαν καθόλου στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι παράγοντες που οδήγησαν φοιτητές στο να εγκαταλείψουν ή να επανέλθουν αργότερα στις σπουδές τους ήταν πολλοί. Οι σπουδαστικές υποχρεώσεις των φοιτητών θα περιγραφούν σε άλλο σημείο, ας επισημάνουμε μόνο ότι τα δίδακτρα, τα εξέταστρα και τα άλλα τέλη που κατέβαλαν οι φοιτητές, οι απαιτήσεις των σχολών, οι δυσκολίες παραμονής στην Αθήνα είναι ορισμένοι από τους λόγους που αιτιολογούν το χαμηλό ποσοστό των πτυχιούχων.

Παρά την μεγάλη απόκλιση εγγεγραμμένων – πτυχιούχων φαίνεται, από τα παραπάνω στοιχεία (Πίνακας 7), ότι από όσους φοιτητές ολοκλήρωσαν τις σπουδές και μπήκαν στη διαδικασία των πτυχιακών εξετάσεων οι 7 στους 10 είχαν επιτυχία. Η αναλογία αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί πολύ ικανοποιητική, σε σχέση και με τις δυσκολίες φοίτησης που αναφέρθηκαν. Οφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι για τα πρώτα χρόνια του Μεσοπόλεμου τα «ευεργετήματα» που είχαν εφαρμοστεί για τους επιστρατευμένους φοιτητές είχαν οδηγήσει σε απονομή πτυχίων με ευνοϊκότερους όρους. Έτσι ενδεχομένως θα

¹⁵³ Από τους 3.503 φοιτητές την περίοδο 1837-1863 πήραν πτυχίο 863. Βλ. Κ.Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης - Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, πίνακας σ. 84 και για τις υπόλοιπες περιόδους στους ανάλογους πίνακες, σ. 154, 238.

¹⁵⁴ Κρίνοντας από τις κατά καιρούς νομοθετικές προβλέψεις που ρύθμιζαν τις αναδρομικές εγγραφές και ανανεώσεις εγγραφής φοιτητών.

¹⁵⁵ Οργανισμός 1922, άρθρο 233. Με τον Οργανισμό του 1932 τα μαθήματα για τις πτυχιακές έγιναν πέντε.

μπορούσε να δικαιολογηθεί και το πιο αυξημένο ποσοστό επιτυχίας που παρατηρείται έως το 1926. Αλλά, τα σταθερά, με μικρές αποκλίσεις, ποσοστά των επόμενων ετών μας κάνουν να υποθέτουμε ότι οι περισσότεροι φοιτητές που ολοκλήρωναν τη φοίτηση ήταν αποφασισμένοι να πάρουν το πτυχίο τους. Δε γνωρίζουμε ποια ήταν η κοινωνική καταγωγή όσων πήραν πτυχίο, ούτε πόσο σε αυτό συνέτεινε λ.χ. το υψηλό μορφωτικό ή κοινωνικό τους επίπεδο ή το αντίθετο, η επιθυμία τους για κοινωνική άνοδο, λόγω της χαμηλής οικονομικής τους κατάστασης. Το ερώτημα παραμένει ανοιχτό.

Όσον αφορά τις επιμέρους σχολές, στα ποσοστά επιτυχίας στις πτυχιακές εξετάσεις υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις, τουλάχιστον στην περίοδο 1929-1939.¹⁵⁶ Από το σύνολο των πτυχιούχων επιλέξαμε εδώ ως δείγμα φοιτητές και φοιτήτριες 23–25 ετών, δηλαδή την ηλικιακή κατηγορία με τα μεγαλύτερα ποσοστά που έδωσε πτυχιακές εξετάσεις, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία (Πίνακας 8).

Πίνακας 8:

Πτυχιακές εξετάσεις, ποσοστά επιτυχίας ανά σχολή και φύλο (1929-1939)

Σχολή / Τμήμα	Σύνολο	Φοιτητές (ετών 23-25)	Φοιτήτριες (ετών 23-25)
Θεολογική	64,20%	74,30%	50%
Νομική	61,30%	68,20%	89,10%
Ιατρική	83,70%	83,10%	87,60%
Φιλοσοφική	74,50%	75,80%	86,40%
Μαθηματικό	68%	68%	75,60%
Φυσικό	73,10%	72,70%	79,70%
Χημικό	70,11%	69%	71,40%
Φαρμακευτικό	65,40%	64,70%	67,70%
Οδοντιατρικό	89,50%	88,60%	92,80%

Η Σχολή με το χαμηλότερο ποσοστό επιτυχίας στις πτυχιακές εξετάσεις (61,3%) τη δεκαετία του 1930 ήταν η Νομική. Μαζί με τις σπουδαστικές απαιτήσεις, αφού η νομική επιστήμη απαιτούσε μια επίμονη μελέτη, ήταν και η Σχολή που απορροφούσε τους περισσότερους φοιτητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αυτό αποτυπωνόταν πιθανόν και στα ποσοστά των φοιτητών που έπαιρναν πτυχίο. Ενώ τα μεγαλύτερα ποσοστά επιτυχίας είχαν το Οδοντιατρικό Σχολείο (89,5%) και στη συνέχεια η Ιατρική (83,7%), ενδεχομένως γιατί προαπαιτούμενο στις πτυχιακές τους εξετάσεις ήταν ο συνυπολογισμός των επιδόσεων των

¹⁵⁶ Τα στοιχεία έχουν αντληθεί από τις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης, 1929-1939*.

φοιτητών στα εργαστήρια και τις κλινικές. Όσον αφορά τις υπόλοιπες σχολές τα ποσοστά προσομοιάζουν.

Παράλληλα, όπως φαίνεται και στους πίνακες (Πίνακας 8 και 9), υπήρχαν και έμφυλες διαφοροποιήσεις ως προς την απόκτηση του πτυχίου.

Πίνακας 9: Πτυχιακές εξετάσεις, ποσοστά επιτυχίας ανά φύλο (1929-1939)

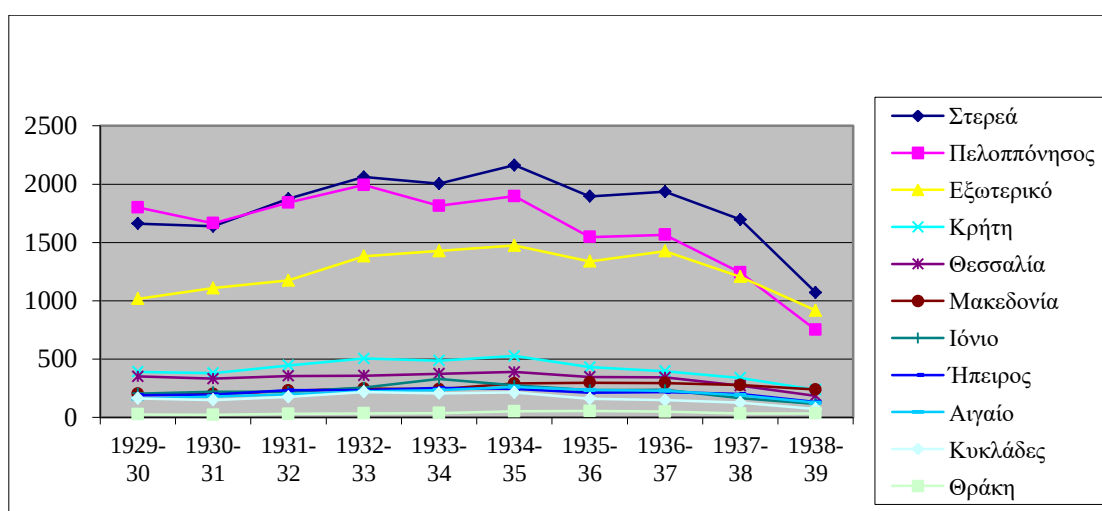
Ακ. έτη	Φοιτητές που έδωσαν πτυχιακές	Πτυχιούχοι φοιτητές	Ποσοστά επιτυχίας	Φοιτήτριες που έδωσαν πτυχιακές	Πτυχιούχες φοιτήτριες	Ποσοστά επιτυχίας
1929 – 30	1.543	1.023	66,30%	137	113	82,50%
1930 – 31	1.406	988	70,30%	129	109	84,50%
1931 – 32	1.524	1.100	72,20%	131	120	91,60%
1932 – 33	1.339	925	69,10%	128	88	68,80%
1933 – 34	1.197	921	77%	120	97	80,80%
1934 – 35	1.363	1.089	80%	141	130	92,20%
1935 – 36	1.191	867	72,80%	127	116	91,30%
1936 – 37	1.617	1.007	62,30%	158	134	84,80%
1937 – 38	1.855	1.025	52,20%	167	114	68,30%
1938 – 39	2.001	1.237	61,20%	173	119	68,80%
	15.036	10.182	68,34%	1.411	1.140	81,36%

Ως προς την κατανομή κατά σχολή, με εξαίρεση την Θεολογική, στις άλλες σχολές υπερτερούσαν ποσοστιαία οι φοιτήτριες έναντι των συναδέλφων τους και μάλιστα σε κάποιες είχαν και μεγάλο προβάδισμα, όπως στη Νομική, τη Φιλοσοφική, το Μαθηματικό. Τα μεγαλύτερα ποσοστά επιτυχίας μας κάνουν να υποθέσουμε ότι οι φοιτήτριες ήταν πιο προσηλωμένες στις σπουδαστικές τους υποχρεώσεις και πιο αποφασισμένες στο να πετύχουν στην επιλογή τους, της εισόδου στην ανώτατη εκπαίδευση. Παράλληλα, ο χαμηλότερος βαθμός επιτυχίας των φοιτητριών της Θεολογικής στην «επί πτυχίω» δοκιμασία, συνδέεται σαφώς με την έλλειψη προετοιμασίας για τις εξετάσεις αλλά υποκρύπτει, ενδεχομένως και το συντηρητικό περιβάλλον της Σχολής, κοντινό στις εκκλησιαστικές αντιλήψεις σε σχέση με τις δυνατότητες του γυναικείου φύλου ή τις επιφυλάξεις για την παρουσία του στον θεολογικό χώρο.

2.4. Η γεωγραφική προέλευση του φοιτητικού σώματος

Ως προς την καταγωγή-τόπο γέννησης των φοιτητών και φοιτητριών συνολικά για την περίοδο 1929-1939 που υπάρχουν επαρκή στοιχεία,¹⁵⁷ η γεωγραφική κατανομή είναι η εξής: Στερεά Ελλάδα (27,72%), Πελοπόννησος (24,8%), εξωτερικό (19,2%), Κρήτη (6,36%), Θεσσαλία (5,08%), Μακεδονία (3,86%), Ιόνιο (3,46%), Ήπειρος (3,25%), Αιγαίο (3,13%), Κυκλάδες (2,50%) και Θράκη (0,55%).

Διάγραμμα 10: Γεωγραφική προέλευση φοιτητών, 1929-1939

Η πρώτη γεωγραφική περιφέρεια ως προς την προέλευση των φοιτητών (Διάγραμμα 10), η Στερεά Ελλάδα, δε θα μπορούσε να ξενίσει, γιατί είναι η σημαντικότερη σε αναλογία πληθυσμού, αφού σ' αυτή λογίζεται και η Αττική -με την πρωτεύουσα, τον Πειραιά και τα περίχωρα- νομός με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση-πυκνότητα κατοίκων κατά τον Μεσοπόλεμο, που ξεπερνούσε το 1 εκατομμύριο.¹⁵⁸ Ως επακόλουθο, είναι και η περιφέρεια με το πιο ανεπτυγμένο δίκτυο γυμνασίων, δημόσιων και ιδιωτικών.¹⁵⁹ Παράλληλα η έλευση των προσφύγων και η εγκατάστασή τους στα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα στην Αττική αύξησε

¹⁵⁷ Βλ. τις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης* της συγκεκριμένης περιόδου.

¹⁵⁸ Βλ. την απογραφή πληθυσμού του 1928 στο *Στατιστική επετηρίς* 1930, σ. 33. Σύμφωνα με την *Στατιστική επετηρίδα* του 1939 ο πληθυσμός της Αττικής με αναλογικό υπολογισμό ανερχόταν σε 1.144.330 κατοίκους, σ. 30.

¹⁵⁹ Στην Αττικοβοιωτία πχ. το 1927, καταμετρούνται 25 γυμνάσια, 3 πρακτικά λύκεια, 2 αστικά σχολεία θηλέων και 81 ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Βλ. *Στατιστική επετηρίς* 1930, σ. 414. Το 1938 αριθμούνται 74 γυμνάσια (παλιού και νέου τύπου), 2 πρακτικά λύκεια και 66 ιδιωτικά γυμνάσια. Βλ. *Στατιστική επετηρίς* 1938, σ. 350, 354.

τον πληθυσμό της συγκεκριμένης περιφέρειας.¹⁶⁰ Ακόμα, σε σχέση με τους καταγόμενους από την ελληνική επαρχία ή το εξωτερικό, οι φοιτητές – κάτοικοι της Αθήνας είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια να γραφτούν στο Πανεπιστήμιο, αφού δεν είχαν το πρόσθετο κόστος της διαμονής και διατροφής, παραμένοντας στην οικογενειακή τους εστία.

Η δεύτερη ως προς την καταγωγή των φοιτητών περιφέρεια είναι η Πελοπόννησος, με μεγάλη ποσοστιαία διαφορά από τα υπόλοιπα γεωγραφικά διαμερίσματα της Ελλάδας που έπονται. Η Πελοπόννησος συνέχιζε κατά τον Μεσοπόλεμο τη μακρά παράδοση του 19^{ου} αιώνα, όπου προέρχεται από αυτήν το μεγαλύτερο ποσοστό από τους ημεδαπούς φοιτητές του Πανεπιστημίου.¹⁶¹ Η Πελοπόννησος, τρίτη σε πληθυσμό περιφέρεια, μετά τη Στερεά και τη Μακεδονία, με αρκετές πόλεις διέθετε διευρυμένο δίκτυο γυμνασίων.¹⁶² Τμήμα της «παλαιάς Ελλάδας», με πρόσβαση στην πρωτεύουσα (οδοί και σιδηρόδρομοι), στελέχωνε παραδοσιακά με επιστημονικό δυναμικό τον δημόσιο τομέα της επικράτειας. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά η «υπερεκπρόσωψη των Πελοποννησίων στον δημόσιο υπαλληλικό μηχανισμό» ήταν τόση, ώστε να χαρακτηρίζεται ως «πελοποννησιακή κυριαρχία» ιδιαίτερα έναντι των Νέων χωρών.¹⁶³ Η ολοκλήρωση των σπουδών στο Πανεπιστήμιο αποτελούσε μηχανισμό κοινωνικής ανόδου και την επικρατέστερη επαγγελματική διέξοδο ιδιαίτερα για τους απόφοιτους γυμνασίου που κατάγονταν από φτωχές ορεινές περιοχές, με μοναδική διέξοδο την αγροτοκτηνοτροφική οικονομία (Αρκαδία κ.ά.). Παράλληλα, καταγράφοντας μεγάλα ποσοστά υπερπόντιας μετανάστευσης από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι μετανάστες γονείς έστελναν χρήματα από το εξωτερικό, με σκοπό τις σπουδές των παιδιών τους.¹⁶⁴ Η οικονομική ανάπτυξη λόγω του εμπορίου στις μεγάλες πόλεις της Πελοποννήσου (Καλαμάτα, Πάτρα), έδινε τη δυνατότητα σε όσους είχαν τα ανάλογα εισοδήματα να σπουδάσουν.

Η τρίτη σε κατανομή κατηγορία ως προς τον τόπο γέννησης των φοιτητών, δε σχετίζεται με γεωγραφικό διαμέρισμα, αλλά αφορά εν γένει τους προερχόμενους από το εξωτερικό φοιτητές. Οι ομογενείς ή «εξ αλλοδαπής φοιτητές» αποτέλεσαν μια σταθερή και

¹⁶⁰ Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, 282.000 πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί στην Αττική, ενώ συνολικά οι πρόσφυγες αριθμούνται σε 1.221.849 (από τη Μικρά Ασία 1.069.957). Βλ. *Στατιστική Επετηρίς* 1930, σ. 39 κ.εξ.

¹⁶¹ Για την περίοδο 1837-1890 το ποσοστό των φοιτητών με προέλευση την Πελοπόννησο ήταν 49,4%, βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 311-332.

¹⁶² Το 1928 η Πελοπόννησος διέθετε 40 γυμνάσια και 3 πρακτικά λύκεια: Αργολίδα και Κορινθία 6 γυμνάσια, Αρκαδία 6 γυμνάσια και 1 πρακτικό λύκειο, Αχαΐα και Ήλιδα 15 γυμνάσια και 1 πρακτικό λύκειο, Λακωνία 4 γυμνάσια, Μεσσηνία 9 γυμνάσια και 1 πρακτικό λύκειο. Βλ. *Στατιστική Επετηρίς* 1930, σ. 413 κ.εξ. Η Μακεδονία π.χ. είχε 21 γυμνάσια και 1 λύκειο. Την ίδια εποχή ο νομός Θεσσαλονίκης διέθετε 9 γυμνάσια και 1 πρακτικό λύκειο και ο νομός Ιωαννίνων 4 γυμνάσια. Το 1933-1934 η Πελοπόννησος διέθετε 38 γυμνάσια και 3 πρακτικά λύκεια. Βλ. *Στατιστική της Μέσης Εκπαίδευσης*, 1933-1934, σ. 4.

¹⁶³ Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 420-422.

¹⁶⁴ Στο Αρχείο Πρωτοκόλλου διαφυλάσσονται επιστολές μεταναστών ανδρών, κυρίως από τις ΗΠΑ, όπου ενδιαφέρονται να μάθουν για την πρόοδο των παιδιών τους.

σημαντική παρουσία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από τον 19^ο αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο. Κατά τη δεκαετία του 1910, με την ένταξη των Νέων χωρών και το 1922 με τη Μικρασιατική καταστροφή, υπήρξε μια μετατόπιση στο γεωγραφικό πλαίσιο του «ελληνισμού» και οι φοιτητές από τις περιοχές αυτές «μετακυλούνταν» και από αλλοδαποί προσδιορίστηκαν εκ των πραγμάτων ως ημεδαποί. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, με την εδαφική ολοκλήρωση του ελληνικού κράτους, οι φοιτητές που είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό διαχωρίστηκαν, θα μπορούσαμε να πούμε, σε δυο κατηγορίες: αυτή των ομογενών, που διατήρησαν τη σύνδεση με τον τόπο καταγωγής τους και αυτή των προσφύγων, που την έχασαν. Οι αλλαγές που συντελέστηκαν με την έλευση των προσφύγων φοιτητών και τα μέτρα που αποφασίστηκαν υπέρ αυτών, αλλά και των ομογενών, θα αναφερθούν σε άλλη ενότητα. Εδώ θα επιχειρηθεί μια χαρτογράφηση του συνόλου των εκ εξωτερικού «ορμωμένων» φοιτητών και φοιτητριών, παρότι στη σχετική νομοθεσία και στα έγγραφα του Πανεπιστημίου δεν προσδιορίζονται αναλυτικά οι πόλεις και οι χώρες προέλευσης. Στους πρόσφυγες φοιτητές, περιλαμβάνονται κατά κύριο λόγο οι Μικρασιάτες, αλλά και όσοι είχαν τόπο γέννησης τον Πόντο, τον Καύκασο – τη Ρωσία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Ανατολική Θράκη, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που είχαν μετοικήσει από την Κωνσταντινούπολη. Ως Έλληνες ομογενείς αναγνωρίζονταν οι φοιτητές από τα «αλύτρωτα μέρη» τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο, την Βόρειο Ήπειρο και από την Τουρκία (Κωνσταντινούπολη, Ίμβρο, Τένεδο), αλλά και από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού· την περίοδο του Μεσοπολέμου εντοπίζονται εγγεγραμμένοι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών φοιτητές από τις ελληνικές κοινότητες/παροικίες της Αιγύπτου (Αλεξάνδρεια, Κάιρο, Πορτ Σάιντ), της Βουλγαρίας (Σόφια, Βάρνα), της Ρουμανίας (Βουκουρέστι, Γαλάτσι), της Σερβίας (Μοναστήρι/Βιτώλια), τα Ιεροσόλυμα και άλλες περιοχές του παροικιακού ελληνισμού.

Για την καταγραφή και το διαχωρισμό των γεννημένων στο εξωτερικό φοιτητών, τόσο ως προς τη χώρα προέλευσης, όσο και ως προς τον καθορισμό των ελλήνων «αλλοδαπών» (ομογενών) και των προσφύγων, τα στοιχεία είναι περιορισμένα. Απουσιάζουν τα στοιχεία ιδιαίτερα για τη δεκαετία του 1920 που είναι η κατεξοχήν περίοδος της υποδοχής του προσφυγικού φοιτητικού σώματος στο Πανεπιστήμιο. Το κενό αυτό μπορούν να καλύψουν, έστω και με αποκλίσεις, οι στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης, από τις οποίες έχουμε μια πρώτη ποσοτική αποτίμηση. Συγκρίνοντας τα αριθμητικά στοιχεία ως προς α) τον τόπο γέννησης των φοιτητών και β) τον τόπο μόνιμης κατοικίας των γονέων τους (Πίνακας 10) σχηματοποιείται, με επιφυλάξεις για την ακρίβεια των αριθμητικών δεδομένων -γιατί

πιθανόν οι εγγραφές δεν ήταν μοναδικές αλλά κάποιες επαναλαμβάνονταν-, η παρακάτω εκτίμηση της αναλογίας μεταξύ Ελλήνων ομογενών και προσφύγων φοιτητών.

Πίνακας 10: Ομογενείς και πρόσφυγες φοιτητές (1929-1939)

	Τόπος γέννησης: Εξωτερικό	Κατοικία γονέων: Εξωτερικό	Πρόσφυγες φοιτητές (πιθ.)
1929-30	1.017	453	564 (55,45%)
1930-31	1.108	559	549 (49,54%)
1931-32	1.175	609	566 (48,17%)
1932-33	1.382	831	551 (39,86%)
1933-34	1.427	911	516 (36,15%)
1934-35	1.473	1.083	390 (26,47%)
1935-36	1.338	919	419 (31,31%)
1936-37	1.425	912	513 (36%)
1937-38	1.206	775	431 (35,73%)
1938-39	916	514	402 (43,88%)

Αν δεχτούμε ότι ο αριθμός των φοιτητών που οι γονείς τους έμεναν στο εξωτερικό συνδέεται κυρίως με τους «εξ ελληνικών κοινοτήτων αλλοδαπής» και «αλυστρώτων μερών» φοιτητές, τους ομογενείς (στήλη 2), θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι υπόλοιποι (στήλη 3) προέρχονται κατά κύριο λόγο από προσφυγικές οικογένειες. Η σταδιακή μείωση του αριθμού των προσφύγων φοιτητών από το 1932-1933 δικαιολογεί αυτήν την υπόθεση, αφού στη δεκαετία του 1930 είχαν περιοριστεί ή καταργηθεί τα ευνοϊκά μέτρα εγγραφής τους, που αποτέλεσαν κίνητρο για τις σπουδές τους.

Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και οι φοιτητές ξένης εθνικότητας και γεννημένοι στο εξωτερικό που γράφτηκαν κατά τον Μεσοπόλεμο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από όσα στοιχεία έχουν συλλεχθεί, πρόκειται για έναν ιδιαίτερα μικρό αριθμό φοιτητών, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις καταγραφές των στατιστικών για την περίοδο 1929 – 1939 (Πίνακας 11),¹⁶⁵ με καταγωγή συνήθως από τις βαλκανικές χώρες οι οποίοι γράφονταν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών χωρίς να δώσουν εισαγωγικές εξετάσεις, αλλά πληρώνοντας δίδακτρα.¹⁶⁶ Πρόκειται για μια παράδοση που ξεκινάει από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου, όταν ένας μικρός αριθμός Βαλκάνιων φοιτητών, Βούλγαροι, Ρουμάνοι κ.ά., βρέθηκαν να σπουδάζουν στην Αθήνα, λόγω έλλειψης πανεπιστημίων στις χώρες τους. Κατά

¹⁶⁵ Βλ. τις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης*, όπου καταγράφονται και οι γεννημένοι στην Ελλάδα ξένης εθνικότητας φοιτητές (από περιοχές όπως η Μακεδονία, η Στερέα, τα Ιόνια, η Κρήτη κ.ά.), οι οποίοι δεν συνυπολογίστηκαν στον παραπάνω πίνακα.

¹⁶⁶ Για τους ξένης εθνικότητας φοιτητές βλ. και την ενότητα 3.2. «Η παρουσία των Ελλήνων ομογενών και ξένων φοιτητών».

τον 19^ο αιώνα, αναλογικά με τον φοιτητικό πληθυσμό, η παρουσία τους ήταν ισχυρότερη, αλλά ο αριθμός τους άρχισε σταδιακά να μειώνεται όταν ιδρύθηκαν πανεπιστήμια στις χώρες τους

Πίνακας 11: Ξένοι φοιτητές (1929-1939)

	Θεολογία	Νομική	Ιατρική	ΦΛΣ	Μαθ/κό	Φυσικό	Χημικό	Φαρμ/κό	Οδον/κό
1929-30					1		1		
1930-31	3	1							2
1931-32	9	34	41	7	4	4		4	7
1932-33	5	45	58	7	2	6	5	10	17
1933-34	4		7		1		3	4	3
1934-35			4		1				2
1935-36	3			4			2	2	
1936-37	3	2		1			1		9
1937-38	9	3	1	8			1		7
1938-39	10	1	8		1		4		5

Η αύξηση του αριθμού των ξένης εθνικότητας φοιτητών τα ακαδημαϊκά έτη 1931-1933 πιθανόν να συνδέεται με την συνολική αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού τα ίδια έτη. Υποθέτουμε ακόμα ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε αυτά τα χρόνια στην Ευρώπη να έκανε οικονομικά πιο «προσβάσιμο» το Πανεπιστήμιο Αθηνών, έναντι άλλων ευρωπαϊκών, ιδιαίτερα για τους Βαλκάνιους γείτονες. Παράλληλα οι μεγάλες διακυμάνσεις μεταξύ των συγκεκριμένων ετών και των υπόλοιπων, πιθανόν να μην έχουν σχέση με τους πραγματικά εγγεγραμμένους ξένους φοιτητές, αλλά με την έλλειψη στοιχείων. Όσον αφορά τις επιλογές σπουδών των φοιτητών αξίζει να επισημανθεί η προτίμηση στη Θεολογική Σχολή πιθανόν λόγω του κοινού ορθόδοξου θρησκευματος και στο Οδοντιατρικό Σχολείο, του οποίου το πτυχίο, λόγω του πρακτικού του προσανατολισμού, θα εξασφάλιζε εργασία στις γειτονικές χώρες.

Αν λοιπόν στη γεωγραφική κατανομή των φοιτητών για την περίοδο 1929 – 1939 κυριαρχούν αριθμητικά, με ποσοστό πάνω από 70% η Στερεά Ελλάδα και η Πελοπόννησος (μαζί με το εξωτερικό) και έπονται με πολύ μικρότερα ποσοστά οι υπόλοιπες περιφέρειες, υπάρχουν αρκετές διαφοροποιήσεις. Οι αναλογίες παρουσιάζονται πολύ πιο σύνθετες, αν προχωρήσουμε στην αντιστοίχιση του αριθμού των φοιτητών με τον απογραμμένο πληθυσμό της γεωγραφικής περιφέρειας απ' όπου προέρχονται.

Πίνακας 12: Κατανομή φοιτητών ανά περιφέρεια

	Πληθυσμός	Φοιτητές	Ποσοστά
Στερεά	1.592.842	17.997	1,13
Θεσσαλία	493.213	3.304	0,67
Επτάνησα	213.157	2.250	1,05
Κυκλάδες	129.702	1.628	1,25
Πελοπόννησος	1.053.327	16.114	1,52
Μακεδονία	1.412.477	2.512	0,18
Ήπειρος	312.634	2.111	0,67
Νησιά Αιγαίου	307.734	2.033	0,66
Κρήτη	386.427	4.135	1,07
Θράκη	303.171	363	0,12

Με βάση την απογραφή του 1928¹⁶⁷ και συγκρίνοντας τον καταγεγραμμένο πληθυσμό ανά περιφέρεια με το σύνολο των καταγόμενων από αυτή φοιτητών της περιόδου 1929-1939 (Πίνακας 12) η Πελοπόννησος έρχεται πρώτη και η Στερεά Ελλάδα μετατίθεται στην τρίτη θέση. Ανάμεσα τους, στη δεύτερη θέση, οι Κυκλάδες, μια μικρή γεωγραφική περιφέρεια με τον μικρότερο πληθυσμό στην επικράτεια, από την οποία όμως σπούδαζε και τον 19^ο αιώνα ένα πολύ μεγάλο ποσοστό φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.¹⁶⁸ Χωρίς αγροτική οικονομία για τα περισσότερα νησιά, η βασική επαγγελματική διέξοδος των κατοίκων ήταν η εμπορική ναυτιλία, η οποία έδινε πιθανόν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν στους απογόνους τους σπουδές στο Πανεπιστήμιο. Τέταρτη περιοχή σε συμμετοχή στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση η Κρήτη, παρότι μικρό και αυτό γεωγραφικό διαμέρισμα. Οι Κρητικοί διατηρώντας οργανικούς δεσμούς με την μητροπολιτική Ελλάδα, σπούδαζαν από τον 19^ο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών¹⁶⁹ και αυτό εξακολούθησε μετά την Ένωσή της και η εγγραφή τους και κατά τον Μεσοπόλεμο αποτελούσε μια συνέχεια σ' αυτή την πρακτική. Νησί με μεγάλες πόλεις (Ηράκλειο, Χανιά) και ανεπτυγμένη αγροτική οικονομία, είχε από νωρίς ένα σχολικό

¹⁶⁷ Στατιστική επετηρίς 1930, σ. 27.

¹⁶⁸ Οι Κυκλάδες βρίσκονταν στις πρώτες θέσεις σε φοιτητικό πληθυσμό στο Πανεπιστήμιο αναλογικά. Βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 316-317, 324-331.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, βλ. πίνακα σ. 313.

δίκτυο¹⁷⁰ που παρείχε τη δυνατότητα στους νέους να συνεχίσουν σπουδές στην ανώτατη εκπαίδευση. Στην πέμπτη θέση τα Επτάνησα διατηρούσαν και αυτά ένα υψηλό ποσοστό μορφωμένων κατοίκων συνδεδεμένων διαχρονικά με τη Δύση. Έπονται η Θεσσαλία, η Ήπειρος και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου.

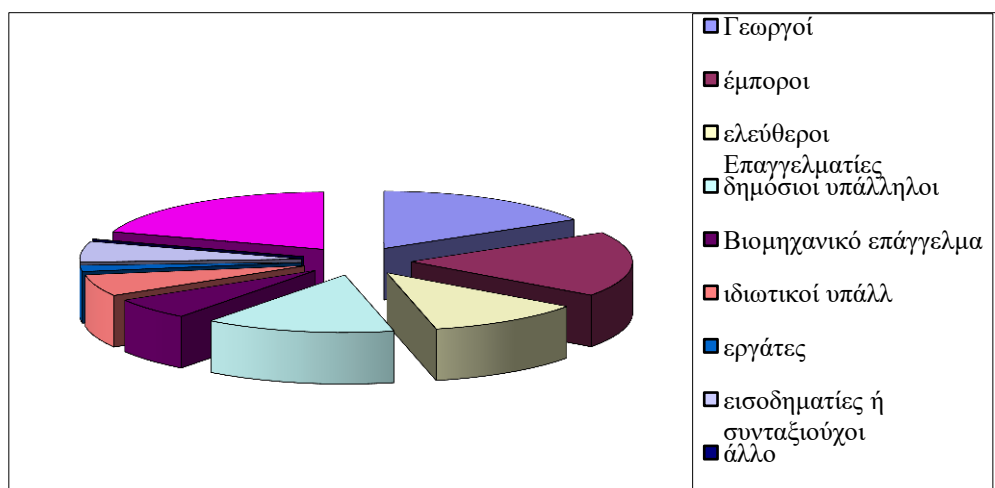
Η Μακεδονία, δεύτερη σε γεωγραφική έκταση και πληθυσμό περιφέρεια της Ελλάδας, είχε αναλογικά πολύ μικρό ποσοστό στο φοιτητικό σώμα του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπως και η Θράκη που ήταν τελευταία στη συμμετοχή των φοιτητών. Οι λόγοι είναι πολλοί: η εθνολογική σύνθεση των συγκεκριμένων περιοχών, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο, η παρουσία μεγάλου αριθμού προσφύγων που δεν μπορούσαν να μετακινηθούν στην Αθήνα για σπουδές, αλλά βέβαια και μετά το 1926, η έναρξη λειτουργίας του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, το οποίο συγκέντρωσε γηγενείς φοιτητές και φοιτήτριες.

¹⁷⁰ Ενδεικτικά το 1927 λειτουργούσαν στην Κρήτη 12 Γυμνάσια, 1 Πρακτικό λύκειο καθώς και 3 ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Βλ. *Στατιστική επετηρίς* 1930, σ. 413 κ.εξ.

2.5 Κοινωνική προέλευση

Ως προς την κοινωνική σύνθεση των φοιτητών, για την περίοδο 1929-1939 που υπάρχουν εκτενέστερα στατιστικά στοιχεία, οι φοιτητές φαίνεται ότι προέρχονταν από οικογένειες που οι επαγγελματικές τους ασχολίες (επάγγελμα πατρός, Διάγραμμα 11) προσδιορίζονταν ως εξής: γεωργικά επαγγέλματα (20,9%), εμπορικά (20,8%), ελεύθερα επαγγέλματα (14,4%), δημόσιοι υπάλληλοι (13,3%), βιομηχανικά επαγγέλματα (5%), ιδιωτικοί υπάλληλοι (4,9%), εργάτες (2,8%), εισοδηματίες και συνταξιούχοι (4%), ενώ το 14% περίπου των φοιτητών δεν είχε δηλώσει επάγγελμα γονέα.¹⁷¹

Διάγραμμα 11: Επάγγελμα πατρός 1922-1939

Η πρώτη σε μέγεθος κατηγορία εκείνη των φοιτητών που κατάγονταν από οικογένειες αγροτικού επαγγέλματος (Διάγραμμα 11), δε ξενίζει αφού η μεσοπολεμική Ελλάδα ήταν μια χώρα με αγροτική οικονομία και οι περισσότεροι φοιτητές προέρχονταν από την επαρχία. Ανάλογα χαρακτηριστικά άλλωστε είχαν και οι φοιτητές στον 19^ο αιώνα, ενώ υποθέτουμε ότι το ίδιο ίσχυε και στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, παρότι δεν υπάρχουν στοιχεία.¹⁷² Αυτό που, όμως, είναι το αξιοσημείωτο στοιχείο είναι η πολύ δυναμική παρουσία των παιδιών εμπόρων, παρουσία σχεδόν ισοδύναμη με εκείνη των αγροτών, την ώρα που σύμφωνα με την απογραφή του 1928 η αγροτική οικονομία απασχολούσε το 61.1% του ελληνικού πληθυσμού και το εμπόριο το 8,6%.

¹⁷¹ Όπως καταχωρούνται στις *Στατιστικές της ανωτάτης εκπαίδευσης*.

¹⁷² Για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των φοιτητών τον 19^ο αιώνα, Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 383 κ.εξ.

Υπήρξε, λοιπόν ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον ή μια μεγαλύτερη δυνατότητα των εμπόρων για τους σπουδές των παιδιών τους,¹⁷³ παράλληλα βέβαια και με τη σταδιακή υποχώρηση του αριθμού όσων ασχολούνταν επαγγελματικά με τη γεωργία. Συνυπολογίζοντας και τους φοιτητές από οικογένειες ελεύθερων επαγγελματιών και δημοσίων υπαλλήλων θα λέγαμε ότι αυτές αποτέλεσαν τις κύριες επαγγελματικές κατηγορίες που προσδιορίζουν την κοινωνική σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού. Μέσα στα χρόνια μάλιστα ο αριθμός των φοιτητών από αγροτικές οικογένειες μειώνεται. Ως προς τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες αξίζει να επισημάνουμε τα χαμηλά ποσοστά φοιτητών εργατικών οικογενειών, βάσει των στατιστικών στοιχείων. Το τελευταίο δικαιολογείται ενδεχομένως και εξ αιτίας του υψηλού κόστους σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών που για πολλές οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα αποτελούσε αιτία αποκλεισμού.

Προχωρώντας σε μια σύνδεση της κοινωνικής σύνθεσης των φοιτητών με τις επιλογές σπουδών θα μπορούσαμε να σχηματοποιήσουμε, έστω και ενδεικτικά, μια εικόνα για τα χαρακτηριστικά του φοιτητικού πληθυσμού. Κατά τη δεκαετία του 1930 και σύμφωνα με τις στατιστικές καταγραφές στην Νομική και στην Ιατρική σπούδαζαν παιδιά ως επί το πλείστον εμπόρων και γεωργών.¹⁷⁴ στη Φιλοσοφική γεωργών και δημοσίων υπαλλήλων· στο Μαθηματικό τέκνα γεωργών και δημοσίων υπαλλήλων· στο Φυσικό γεωργών και εμπόρων· στο Χημικό παιδιά εμπόρων και ασχολούμενων με βιομηχανικά επαγγέλματα· στο Φαρμακευτικό ελεύθερων επαγγελματιών και εμπόρων· στο Οδοντιατρικό παιδιά εμπόρων και ελεύθερων επαγγελματιών και τέλος στη Θεολογική εγγράφονταν παιδιά γεωργών και ελεύθερων επαγγελματιών. Τα στοιχεία είναι ανεπαρκή και πολύ γενικά. Π.χ. όσοι προσδιορίζονταν ως τέκνα γεωργών, είχαν γονείς κτηματίες ή αγρότες με μικρό κλήρο; Οι έμποροι πατέρες ήταν εύποροι επιχειρηματίες ή άνηκαν σε μικροαστικά στρώματα και απασχολούνταν με το μικρεμπόριο; Επισημαίνουμε ακόμα ότι κατά τη δεκαετία του 1930 η οικονομική κρίση δεν έπληξε μόνο τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αλλά επηρέασε και το βιοτικό επίπεδο της μεσαίας τάξης. Η συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών πάντως κατέγραφε ότι συντηρείται από την οικογένειά τους, αλλά υπήρχε και ένα ποσοστό φοιτητών, που κυμαινόταν μεταξύ 6 και 12% που δήλωνε ότι συντηρείται «εξ ιδίων και άλλων πόρων». Ενδεχομένως τα ποσοστά να εμφανίζονται μικρότερα από την πραγματικότητα γιατί θεωρούμε ότι κάποιοι φοιτητές εργάζονταν χωρίς να το δηλώσουν στα στατιστικά δελτία ή απασχολούνταν σε ευκαιριακές εργασίες.

¹⁷³ Π. Κυπριανός, *Φοιτητικός πληθυσμός*, ό.π.

¹⁷⁴ Αναφέρουμε τα δύο πρώτα επαγγέλματα. Οφείλουμε όμως εδώ να επισημάνουμε, όπως παρατηρείται στις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης*, ότι οι φοιτητές δε συμπλήρωναν πάντα το συγκεκριμένο πεδίο και ιδιαίτερα από το 1936-1937 απέφευγαν να δηλώσουν επάγγελμα γονέα.

Κεφάλαιο τρίτο

Οι αλλαγές στη σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού: παλιές και νέες συνιστώσες

Όπως αποτυπώθηκε στις παραπάνω σελίδες την περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρξε μια σημαντική αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού, παρά του φραγμούς που επιχειρήθηκαν να τεθούν από το Πανεπιστήμιο και την Πολιτεία. Η αύξηση αυτή που υπήρξε αποτέλεσμα της γεωγραφικής διεύρυνσης του ελληνικού κράτους, της εξέλιξης του εκπαιδευτικού δικτύου, της ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας και άλλων πολλών παραγόντων, σήμαινε και την αλλαγή της σύνθεσης του φοιτητικού πληθυσμού και την ανάδειξη νέων συνιστωσών εντός του. Δεν πρόκειται για μια μονοδιάστατη διαδικασία, αλλά για μια σύνθεση εξέλιξη που βασίζεται σε διαφορετικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς, εκπαιδευτικούς και άλλους παράγοντες. Στην λογική αυτή, στις σελίδες που ακολουθούν θα εστιάσουμε σε τέσσερις κατηγορίες του φοιτητικού πληθυσμού που εμφανίζονται δυναμικότερα εντός του ή δημιουργούνται για πρώτη φορά στη συγκεκριμένη περίοδο. Αναφερόμαστε αφενός στον γυναικείο φοιτητικό πληθυσμό της περιόδου, καθώς και στους ομογενείς ή στους ξένους φοιτητές και φοιτήτριες. Αφετέρου, σε δυο νέες κατηγορίες που δημιουργούνται τη δεκαετία του '20, απόρροια των εθνικών και πολιτικών εξελίξεων, τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής και τους «στρατευθέντες» της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922.

3.1 Οι φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

3.1.1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΛΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΔΟΥΡΗ: ΜΙΑ ΜΑΚΡΑ ΔΙΑΔΡΟΜΗ

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου η γυναικεία παρουσία στις τάξεις του φοιτητικού σώματος διευρύνθηκε σημαντικά, δημιουργώντας μια νέα ισχυρή συνιστώσα στους κόλπους του. Από την πρώτη και μόνη γυναίκα φοιτήτρια του 1890, την Ιωάννα Στεφανόπολι, το 1937-1938 ο αριθμός των «συναδέλφων» της ανερχόταν σε 679. Στην πραγματικότητα, εάν η είσοδος της Ιωάννας Στεφανόπολι σηματοδότησε μια νέα σελίδα για το Πανεπιστήμιο Αθηνών, οι επόμενες σελίδες χρειάστηκαν αρκετά χρόνια για να γραφτούν στο πλαίσιο μιας

πολύπλοκης διαδικασίας, άρρηκτα συνδεδεμένης με τις κοινωνικές εξελίξεις και τη λειτουργία θεσμικών και νοοτροπιακών παραγόντων.¹⁷⁵

Η οργανωτική δομή και λειτουργία της εγκυκλίου εκπαίδευσης αποτέλεσε έναν από αυτούς. Η είσοδος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών προϋπέθετε απολυτήριο γυμνασίου, ενώ η δημόσια γυναικεία εκπαίδευση κατά τον 19^ο αι. περιοριζόταν στην πρωτοβάθμια· όσον αφορά τη δευτεροβάθμια, η φοίτηση σε αυτή αφορούσε κυρίως κορίτσια από προνομιούχα κοινωνικά στρώματα που είχαν την δυνατότητα να εγγραφούν στα ανώτερα ιδιωτικά παρθεναγωγεία. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια άλλη «μόρφωση», διαφοροποιημένη από αυτή των αγοριών, με υποβαθμισμένο γνωστικά χαρακτήρα και συνδεδεμένη με τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις ως προς τη θέση και τον ρόλο της γυναίκας, τις χωριστές σφαίρες δραστηριότητας των δύο φύλων και τον αποκλεισμό των γυναικών από τον δημόσιο χώρο.¹⁷⁶ Κατά συνέπεια οι υποψήφιες φοιτήτριες έπρεπε να προγυμναστούν ιδιωτικά και να δώσουν εξετάσεις για την απόκτηση του απολυτηρίου του Γυμνασίου. Παρά την έλλειψη τυπικών προσόντων, τις αντιλήψεις για τη θέση των δύο φύλων και την αντίσταση της κοινής γνώμης, η συζήτηση είχε ανοίξει· και σ' αυτό είχαν συμβάλει η Καλλιρόη Παρρέν και ο κύκλος της *Εφημερίδας των Κυριών* που διεκδικούσαν την έξοδο των γυναικών στον δημόσιο βίο, με αρτιότερη εκπαίδευση και τη διεύρυνση των επαγγελματικών δυνατοτήτων. Ουσιαστικό ρόλο είχε παίξει και το γεγονός ότι τα περισσότερα πανεπιστήμια της Ευρώπης κατά τις δεκαετίες του 1860 και 1870 είχαν ανοίξει τις πύλες τους στις φοιτήτριες.¹⁷⁷

Η είσοδος των πρώτων φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών δεν υπήρξε απρόσκοπτη. Στις θέσεις και συμπεριφορές τόσο των πανεπιστημιακών αρχών, όσο και των φοιτητών διακρίνεται μια επιφυλακτική στάση. Εξάλλου και ο πολύ μικρός αριθμός των φοιτητριών δε συνέβαλε στην ενσωμάτωσή τους. Την περίοδο 1890-1902 φοιτούσαν μόλις

¹⁷⁵ Για την γυναικεία εκπαίδευση και την είσοδο των πρώτων φοιτητριών στην ανώτατη εκπαίδευση βλ. ενδεικτικά Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση*, ό.π. και Μαριάνθη Μπέλλα, «Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα» στο <http://criticeduc.blogspot.gr/2013/03/19.html>· Χάιδω Μπάρκουλα, «Η γυναικεία φοιτητική ταυτότητα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από την Ιωάννα Στεφανόπολι στην Άννα Αποστολάκη» στο Ανδρομάχη Οικονόμου - Βασιλική Φλώρου (επιμ.), *Αντίδωρο στην Άννα Αποστολάκη*, Αθήνα, Λύκειο των Ελληνίδων, 2017, σ. 55-77· Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1999· Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήση, 2011· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου «Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση», ό.π.· Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830 – 1910) ένα ανθολόγιο*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987· Κατερίνα Δαλακούρα και Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών, οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και γυναικεία παρέμβαση (18^{ος} – 20^{ος} αι.)* στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2585>.

¹⁷⁶ Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη*, ό.π., σ. 9-13.

¹⁷⁷ Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Προ των Προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα» στο Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου (επιμ.), ό.π., σ. 333- 334.

12 γυναίκες σε σύνολο περισσότερων των 9.000 ανδρών.¹⁷⁸ Πρόκειται ως επί το πλείστον για γυναίκες προερχόμενες από ανώτερα αστικά στρώματα, μεγαλωμένες σε περιβάλλοντα υψηλού μορφωτικού επιπέδου. Μετά την πρώτη εγγραφή στη Φιλοσοφική Σχολή, ακολούθησε το 1892 είσοδος φοιτητριών στην Ιατρική και το Μαθηματικό, το 1895 στο Φυσικό και το Φαρμακευτικό Τμήμα, ενώ οι πρώτες φοιτήτριες στην Νομική και στη Θεολογική έγιναν δεκτές δυο δεκαετίες αργότερα.¹⁷⁹

Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ο αριθμός των φοιτητριών αυξήθηκε σημαντικά, με μια έντονη ανοδική τάση μετά το 1916 και το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁸⁰ Στη Νομική Σχολή η πρώτη φοιτήτρια εισήχθη το 1912.¹⁸¹ Η αργοπορημένη εγγραφή στη συγκεκριμένη σχολή θα μπορούσε να αποδοθεί, στις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις για την έλλειψη ικανοτήτων των γυναικών όσον αφορά τη συγκεκριμένη επιστήμη, όπως αποτυπώθηκε και στο γεγονός ότι δεν τους αναγνωριζόταν το δικαίωμα του *δικηγορείν*. Την περίοδο 1900-1921, πρώτη σε προτίμηση στις επιλογές των φοιτητριών ήταν η Ιατρική, επιστήμη αποδεκτή σύμφωνα με τα κοινωνικά πρότυπα, λόγω της υποτιθέμενης έφεσης των γυναικών στην φροντίδα ασθενών. Στην ίδια λογική και η τρίτη επιλογή, η Φαρμακευτική, ενώ η Φιλοσοφική, ως δεύτερη επιλογή, ήταν συμβατή με τα γυναικεία «χαρίσματα» της διδασκαλίας και της ανατροφής παιδιών. Στη Φυσικομαθηματική Σχολή οι αριθμοί εισόδου ήταν αναιμικοί¹⁸² και αυτό συνδεόταν τόσο με τις ελλείψεις της γυναικείας δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα συγκεκριμένα γνωστικά πεδία, όσο και στις μηδαμινές επαγγελματικές προοπτικές.¹⁸³ Παρόλη την εμφανή αύξηση των φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο αριθμός τους ήταν μικρός, αποτελώντας ένα χαμηλό ποσοστό στο σύνολο των φοιτώντων, αλλά με σταθερές αυξητικές τάσεις. Από 0,4% το 1902, το 1920 είχε ανέλθει σε 5%.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Τα στοιχεία έχουν συλλεχθεί από τους δημοσιευμένους πίνακες φοιτητών/ιών ακαδ. ετών 1837-1929. Βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1930, σ. 440.

¹⁷⁹ Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη*, ό.π., σ. 78.

¹⁸⁰ Χαρακτηριστικά, ενώ τα έτη 1902-1907 εγγράφησαν 15 φοιτήτριες, το ακαδημαϊκό έτος 1921-1922 γράφηκαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 112. Συνολικά τα ακαδημαϊκά έτη 1902-1922, σύμφωνα με τους πίνακες της Στατιστικής Υπηρεσίας, καταγράφονται 482 φοιτήτριες, από τις οποίες 151 στην Ιατρική, 133 στην Φιλοσοφική, 120 στο Φαρμακευτικό Τμήμα, 49 στη Νομική (από το 1915 κ.εξ.), 11 στο Φυσικό, 10 στο Μαθηματικό Τμήμα και 4 στο Χημικό. Βλ. *Στατιστική Επετηρίς*, ό.π., σ. 440.

¹⁸¹ Σύμφωνα με την Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 78. Στις καταγραφές της Στατιστικής Υπηρεσίας καταγράφεται το 1915, βλ. *Στατιστική Επετηρίς*, ό.π., σ. 440. Υπάρχουν χρονολογικές και αριθμητικές αποκλίσεις ανάμεσα στα στοιχεία που παραθέτει η Ζιώγου και στις στατιστικές.

¹⁸² Αναφερόμαστε για μετά το 1904, τη χρονιά ίδρυσης της Σχολής, με την απόσπαση του Φυσικού και Μαθηματικού Τμήματος από τη Φιλοσοφική.

¹⁸³ Για τις φοιτήτριες της Φυσικομαθηματικής Σχολής, βλ. Π. Κιμουρτζής – Β. Σιγούντου, ό.π.

¹⁸⁴ Για την εξέλιξη του φοιτητικού πληθυσμού της περιόδου βλ. ανάλογους πίνακες στο Κ. Γαβρόγλου - Β. Καραμανωλάκης - Χ. Μπάρκουλα, ό.π., σ. 154 και 238-239.

Η αύξηση του αριθμού των φοιτητριών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν αποτελεί μόνο ελληνικό φαινόμενο. Η εδραίωση των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση συντελέστηκε αυτή την περίοδο καταρχάς στο εξωτερικό με πιο θεαματικούς ρυθμούς. Από την άλλη πλευρά, στο άλλο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα, το ΕΜΠ δεν είχαν εγγραφεί σπουδάστριες, παρά μόνο στην Σχολή Καλών Τεχνών, όπου από το 1901 τους είχε επιτραπεί η φοίτηση. Η συμμετοχή των γυναικών στη Σχολή ήταν σημαντική, πχ. το 1904 απαντούσαν 23 σπουδάστριες σε σύνολο 145 σπουδαστών – σπουδαστριών, παρότι προέκυπταν προβλήματα κατά την φοίτησή τους.¹⁸⁵ Όπως και να έχει, κατά τις δύο πρώτες δεκατίες του 20^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη, η συμμετοχή των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση είχε κάνει σημαντικά βήματα, γεγονός που εκβάλλει στην περίοδο που μελετάμε.

3.1.2 Η ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατοχύρωσαν τη θέση τους στην πανεπιστημιακή κοινότητα. Με αργά αλλά σταθερά βήματα η εγγραφή τους απέκτησε στοιχεία κανονικότητας, αφορούσε πλέον όλες τις σχολές. Έτσι αν το ακαδημαϊκό έτος 1923-1924 σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο 438 φοιτήτριες, δέκα χρόνια μετά ήταν σχεδόν οι διπλάσιες, 819. Ο συνολικός αριθμός των φοιτητριών στο Μεσοπόλεμο ήταν 3.464¹⁸⁶ και μέσα στο χρόνο το ποσοστό τους άγγιξε το 10% του φοιτητικού πληθυσμού. Αν ο αριθμός φαντάζει μικρός σε σύγκριση με μεταγενέστερα δεδομένα, ας αναλογιστούμε ότι τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είχαν γραφτεί στο Πανεπιστήμιο 370 φοιτήτριες,¹⁸⁷ ποσοστό που δεν έφτανε το 2% του φοιτητικού σώματος, συνεπώς ο **δεκαπλασιασμός** τους τα επόμενα χρόνια ήταν σημαντικός.

Η αύξηση του γυναικείου φοιτητικού πληθυσμού δεν αφορούσε μόνο το Πανεπιστήμιο Αθηνών, παρότι αυτό βρισκόταν στην πρώτη θέση στην κατάταξη των εγγεγραμμένων στην ανώτατη εκπαίδευση. Στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, λ.χ., η αναλογία των φοιτητριών ήταν υψηλότερη από του Αθήνησι: το 1938-1939 έφτασε το 14%, υποθέτουμε λόγω της Φιλοσοφικής σχολής, αλλά και της ευρύτερης προοδευτικής κατεύθυνσης του ιδρύματος. Πρόκειται, βέβαια, για ποσοστιαία και όχι για αριθμητική

¹⁸⁵ Ενδεικτικά το 1904 επτά καθηγητές του Πολυτεχνείου ζήτησαν να μη γίνονται δεκτές φοιτήτριες στα μαθήματα ζωγραφικής με γυμνά μοντέλα, *Εμπρός*, 7/10/1904, σ. 3. Από την εφημερίδα μάλιστα σχολιαζόταν αρνητικά το ζήτημα, θεωρώντας ότι με αυτή την αντίληψη θα έπρεπε να διωχθούν και οι φοιτήτριες από την Ιατρική, λόγω του μαθήματος της Ανατομίας.

¹⁸⁶ Στοιχεία για την περίοδο 1922-1928 από την *Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος 1930* και από τις *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης* της συγκεκριμένης περιόδου.

¹⁸⁷ Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη*, ό.π., σ. 50.

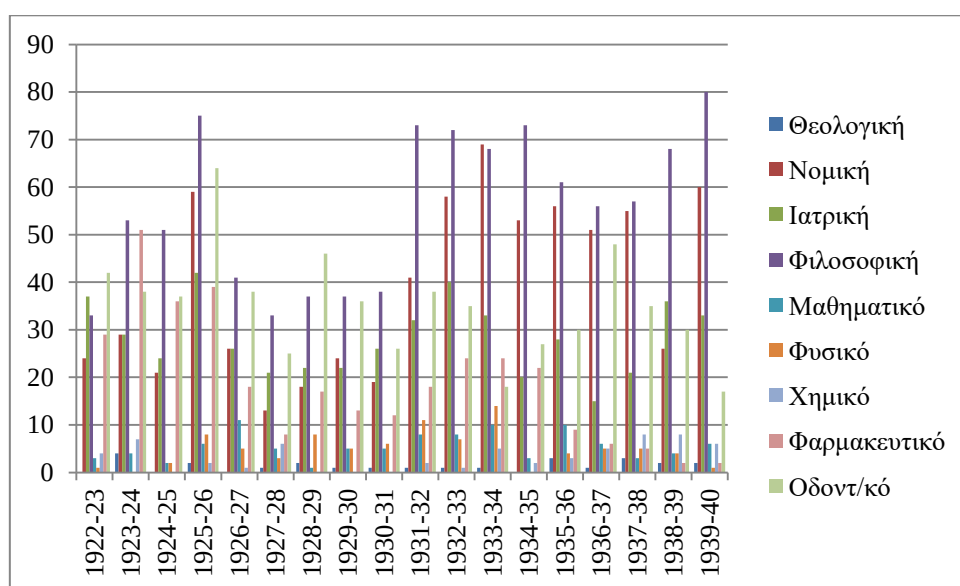
υπεροχή. Την πρώτη θέση σε ποσοστά ως προς τη φοίτηση γυναικών, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, την κατείχε η ΑΣΚΤ, με ποσοστό πάνω από 30% στον Μεσοπόλεμο. Στην ΑΣΟΕΕ η συμμετοχή των γυναικών στη φοίτηση κυμαινόταν γύρω στο 5%, στην Γεωπονική από τα μέσα της δεκαετίας του '30 παρατηρείται μια αύξηση των σπουδαστριών, ενώ στο ΕΜΠ το ποσοστό συμμετοχής ήταν ελάχιστο, δεν ξεπερνά το 1%. Προς τα τέλη της περιόδου του Μεσοπολέμου εμφανής ήταν και η παρουσία σπουδαστριών στην Πάντειο, ιδιαίτερα όμως στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες.¹⁸⁸ Θα λέγαμε λοιπόν ότι κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η είσοδος των φοιτητριών εδραιώθηκε, φαινόμενο όχι μόνο ελληνικό, καθώς υπήρξε αύξηση του γυναικείου φοιτητικού πληθυσμού τον Μεσοπόλεμο, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.¹⁸⁹ Ως προς την επιλογή σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Διάγραμμα 12) πρώτη σε προτίμηση ήταν η Φιλοσοφική, που αποτέλεσε μια σταθερή επιλογή των φοιτητριών με ποσοστό προτίμησης 29% από το σύνολο των εγγεγραμμένων γυναικών, καθώς εξασφάλιζε επαγγελματική απορρόφηση στη μέση εκπαίδευση. Ο αριθμός τους αυξήθηκε τόσο μέσα στην περίοδο, ώστε από το 1937-1938 οι φοιτήτριες ξεπέρασαν τους άντρες συναδέλφους τους στη Σχολή, φτάνοντας την επόμενη χρονιά στο 57%. Είναι η πρώτη φορά στα χρονικά του Πανεπιστημίου Αθηνών που υπερτερούσαν οι φοιτήτριες σε μια σχολή. Μια άλλη σημαντική διαφοροποίηση κατά τον Μεσοπόλεμο αφορά τη Νομική Σχολή, η οποία αναδείχθηκε δεύτερη στις προτιμήσεις των φοιτητριών, με ποσοστό 20,2%, και αυξητική τάση ιδιαίτερα τη δεκαετία του '30. Η εγγραφή στη Νομική δημιουργούσε προϋποθέσεις για την πιθανή εισδοχή στο δημόσιο και θα μπορούσε να συνδεθεί με τις διεκδικήσεις της εποχής ως προς τη γυναικεία εργασία. Παράλληλα στην αύξηση του γυναικείου φοιτητικού πληθυσμού στη Σχολή συνέβαλε και η κατάκτηση του δικαιώματος του *δικηγορείν*, το 1925.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Για την περίοδο 1929-1939, για την οποία έχουμε επίσημα και σχετικά αξιόπιστα στοιχεία από τη Στατιστική Υπηρεσία, ως προς την επιλογή σπουδών, μετά τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, τρίτη και τέταρτη ήταν η ΑΣΟΕΕ και η Πάντειος με ποσοστά 5,1% και 4,3% αντίστοιχα, η Γεωπονική με 2,8% και τελευταίο το ΕΜΠ με το ελάχιστο ποσοστό 0,9%. Εξάιρεση αποτελούσε η ΑΣΚΤ όπου το ποσοστό των γυναικών ήταν πολύ υψηλό, 35% επί των σπουδαστών. Βλ. *Στατιστικές της ανώτατης εκπαίδευσης 1929-1939*.

¹⁸⁹ Ενδεικτικά, στο Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης το 1925-1926 σπούδαζαν 533 φοιτήτριες, ενώ το 1913-1914 ήταν 36. Στην Αυστρία το 1927 είχαν γραφτεί 2.161 φοιτήτριες (σε σύνολο 13.425). Το 1927, στις γερμανικές ιατρικές σχολές η αναλογία ήταν 1 φοιτήτρια προς 7 φοιτητές, *Αγώνας της Γυναίκας*, 4 (15/4/1927), σ. 2. Το 1930-1931 στα γερμανικά πανεπιστήμια, με πρώτη προτίμηση της Χαϊδελβέργης, φοιτούσαν 19.275 φοιτήτριες και 2.722 ακροάτριες, *Αγώνας της Γυναίκας* 134 (15/2/1931), σ. 5. Στη Σορβόνη το 1932, σε σύνολο 33.811 φοιτώντων, οι 9.252 ήταν φοιτήτριες, *Αθηναϊκά Νέα*, 20/2/1932, σ. 3. Στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας το 1934 σπούδαζαν 1.958 φοιτήτριες έναντι 5.048 φοιτητών.

¹⁹⁰ Για την καθυστέρηση εισόδου γυναικών στην Νομική βασική αιτία αποτέλεσε, όπως έχει αναφερθεί, το ό,τι δεν επιτρεπόταν στις πτυχιούχους της Σχολής το δικαίωμα άσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος, έως το 1925. Τη χρονιά αυτή ψηφίστηκε διάταγμα που αναγνώριζε στις γυναίκες την άδεια να εργαστούν ως δικηγόροι, στερούμενες όμως του δικαιώματος του εκλέγεσθαι σε δικηγορικούς συλλόγους. Κυρίως όμως το διάταγμα δεν επέτρεπε τη συμμετοχή των γυναικών νομικών στο Δικαστικό σώμα και στη Διοίκηση και

Διάγραμμα 12: Κατανομή φοιτητριών στις σχολές, 1922-1939

Οι επόμενες επιλογές σπουδών, το Οδοντιατρικό (ποσοστό 18,1% των φοιτητριών) και η Ιατρική (14,6%) συνδέονταν πιθανόν με τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα των επιστημών, που ήταν συμβατός με τα γυναικεία «χαρακτηριστικά», σύμφωνα με τα κοινωνικά πρότυπα και τη δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης. Σημειώνουμε και εδώ ότι την προηγούμενη περίοδο, έως το 1922, η Ιατρική ήταν πρώτη στις προτιμήσεις των νέων κοριτσιών. Ως προς τη Φυσικομαθηματική, το Φαρμακευτικό τμήμα υποδεχόταν τις περισσότερες φοιτήτριες, με ποσοστό 9,6%, λόγω προφανώς πιθανής επαγγελματικής αποκατάστασης. Στα υπόλοιπα τμήματα υπήρχε σταθερή παρουσία, με ελάχιστη την παρουσία φοιτητριών στο Χημικό Τμήμα. Τέλος, η Θεολογική είχε πολύ μικρή συμμετοχή φοιτητριών, 1% επί του συνολικού αριθμού φοιτητριών, ενδεχομένως γιατί μαζί με την μικρή επαγγελματική απορρόφηση να υπήρχαν, σε ένα συντηρητικό περιβάλλον, πιο ισχυρά έμφυλα στερεότυπα.

Ως προς τις σπουδαστικές επιδόσεις των φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αναφερθήκαμε και παραπάνω. Αξίζει όμως να επισημάνουμε και εδώ ορισμένα στοιχεία για να κατανοήσουμε τις αλλαγές που συντελέστηκαν στη συμμετοχή των φοιτητριών στην ανώτατη εκπαίδευση. Στις εισαγωγικές εξετάσεις του Πανεπιστημίου, ενδεικτικά για το ακαδημαϊκό έτος 1938-1939, οι υποψήφιες που πέτυχαν ήταν αναλογικά κατά τι περισσότερες από τους άρρενες συνυποψηφίους τους σε όλες τις σχολές, εκτός από τη Θεολογική, το Φυσικό και το Χημικό. Στη Νομική το ίδιο έτος από τις 92 υποψήφιες

παράλληλα όριζε ρητά ότι το πτυχίο δεν αποτελούσε προσόν για διορισμό ή προαγωγή των γυναικών σε δημόσιες θέσεις. Βλ. *ΦΕΚ* 284/3.10.1925.

πέτυχαν οι 61, ενώ από τους 877 υποψηφίους οι 476. Το 1932-1933, τα ποσοστά επιτυχίας των φοιτητριών στις τμηματικές εξετάσεις ήταν 98%, ενώ των φοιτητών 93%. Ως προς την λήψη πτυχίου, χαρακτηριστικά για το έτος 1928-1929, κατά τις πτυχιακές εξετάσεις της Νομικής συμμετείχαν 766 φοιτητές και πέτυχαν 519, ενώ εξετάστηκαν 14 φοιτήτριες και πέτυχαν όλες. Ανάλογα στην Ιατρική από τις 11 φοιτήτριες πήραν πτυχίο οι 9, ενώ από τους 323 συναδέλφους τους οι 239.¹⁹¹ Αν στην αρχή του Μεσοπολέμου, το 1923, έλαβαν πτυχίο 45 φοιτήτριες που είχαν εγγραφεί τα προηγούμενα έτη, το 1937 ο αριθμός πτυχιούχων φοιτητριών είχε τριπλασταστεί (134). Για τη συνέπεια στις ακαδημαϊκές τους υποχρεώσεις δε θα μπορούσε να υπάρξει μια και μόνη εξήγηση. Πιθανόν οι φοιτήτριες να ήταν πιο προσηλωμένες ή πιο συνειδητοποιημένες στις σπουδές τους. Ίσως να ήθελαν να αποδείξουν ότι είναι ισάξιες-αντάξιες με το μεγάλο σώμα των συμφοιτητών τους, ως προς το μορφωτικό επίπεδο και την ικανότητα να ανταπεξέλθουν στα επιστημονικά πεδία. Ενδεχομένως να μην είχαν την κοινωνική ελευθερία έναντι των συναδέλφων τους να χαρούν τις ελευθερίες της πρωτεύουσας και η φοιτητική ζωή να περιοριζόταν στις σπουδές. Ή απλώς να έτρεφαν έναν συντηρητισμό που να τους επέβαλε σπουδαστική συνέπεια. Τέλος, το γεγονός ότι κατά τεκμήριο προέρχονταν από οικογένειες με υψηλό κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο τους επέτρεπε να ολοκληρώσουν με μεγαλύτερη ευκολία τις σπουδές τους. Όπως και να έχει αυτά είναι μόνο υποθέσεις, γιατί ενώ αναφερόμαστε σε «φοιτητικό σώμα», κάθε περίπτωση φοιτητή-φοιτήτριας είναι μοναδική και ιδιαίτερη, με διαφορετική κοινωνική καταγωγή και αντιλήψεις.

Εν τέλει, μέσα σε λιγότερα από 20 χρόνια, οι γυναίκες κατέκτησαν ως φοιτήτριες το Πανεπιστήμιο. Συμμετείχαν σε όλες τις σχολές, σε ορισμένες με αξιόλογα αριθμητικά μεγέθη, ενώ η αυξανόμενη μέσα στα χρόνια παρουσία τους διεκδικούσε την ισότιμη θέση της γυναίκας στην ανώτατη εκπαίδευση.

3.1.3 ΦΟΙΤΗΤΡΙΕΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΖΗΤΗΜΑ

Τι σηματοδοτούσαν αυτές οι εξελίξεις; Προφανώς σημαντικές κοινωνικές αλλαγές ή όπως ανέφερε και ο πρύτανης Ν. Εξαρχόπουλος στον απολογισμό του για το έτος 1934-1935 «το Πανεπιστήμιον υπείκον εις το ρεύμα των συγχρόνων κοινωνικών αντιλήψεων, ήνοιξεν αναπεπταμένας τας πύλας αυτού εις το γυναικείον φύλον».¹⁹² Αυτά τα σύγχρονα κοινωνικά ρεύματα δεν αφορούσαν μόνο την Ελλάδα. Σε όλο τον δυτικό κόσμο, όπως αναφέραμε, είχε

¹⁹¹ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Ματθαίου, 1928-1929, σ. 11.

¹⁹² Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 31.

σημειωθεί μια γενναία αύξηση των φοιτητριών, απόρροια και της εμπειρίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στην ελληνική περίπτωση, η αλλαγή συνδέθηκε και με ένα σύνολο εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που προωθήθηκαν από το βενιζελικό στρατόπεδο. Η γυναικεία εκπαίδευση αναβαθμίστηκε με την ίδρυση αστικών σχολείων το 1914, Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων θηλέων το 1917. Με τη μεταρρύθμιση του 1929 καθιερώθηκε η κοινή δευτεροβάθμια εκπαίδευση για μαθητές και μαθήτριες.¹⁹³ Το ποσοστό των μαθητριών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο σύνολο των μαθητών από 4% το 1910, το 1936-1937 ανήλθε στο 30%. Έτσι, οι νέες, έχοντας ένα τυπικό και ουσιαστικό προσόν, αυτό των γυμνασιακών σπουδών, μπορούσαν να επιδιώξουν την είσοδό τους στο Πανεπιστήμιο. Οι αλλαγές, όμως, δεν ήταν μόνο εκπαιδευτικές. Την ίδια περίοδο άρχισαν να αλλάζουν και οι όροι με τους οποίους λειτουργούσε το γυναικείο κίνημα. Έγινε συλλογικότερο, με τη συμβολή και του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας από το 1920.¹⁹⁴ Το ζήτημα των δικαιωμάτων άρχισε να τίθεται επί της αρχής της ισότητας των φύλων, με επίκεντρο τα πολιτικά δικαιώματα, αλλά διεκδικώντας και νέο περιεχόμενο στην εκπαίδευση και την επαγγελματική απασχόληση των γυναικών. Παράλληλα γυναίκες και άντρες διανοούμενοι και νεωτεριστές παιδαγωγοί, μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, επαναπροσδιόρισαν τον γυναικείο ρόλο από τη δεκαετία του 1910, και πρότειναν ουσιαστική εκπαίδευση που να απολήγει σε ευρύτερη κοινωνική και επαγγελματική δραστηριότητα.¹⁹⁵

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η πίεση για να ανοίξουν επαγγέλματα για εγγράμματες γυναίκες, οδήγησε το κράτος να δεχτεί στις υπηρεσίες του γυναίκες πτυχιούχους. Έτσι το πτυχίο του Πανεπιστημίου συνδέθηκε όχι μόνο με την επαγγελματική αποκατάσταση αλλά και με τη διεκδίκηση μιας ανώτερης θέσης στον δημόσιο τομέα. Η πιθανή επαγγελματική σταδιοδρομία και η οικονομική ανεξαρτησία αποτέλεσαν ισχυρό κίνητρο για νέες του Μεσοπολέμου ώστε να αποτολμήσουν να μεταβούν από την επαρχία στην Αθήνα για ανώτερες σπουδές.

Η έστω και μερική κατάκτηση του δικαιώματος στην μόρφωση και στην εργασία είχε και μια άλλη συνέπεια: τη διεύρυνση του φάσματος των κοινωνικών τάξεων που επιδίωξαν κατά τον Μεσοπόλεμο να σπουδάσουν. Ακριβή στοιχεία για την κοινωνική προέλευση των φοιτητριών δεν είναι εύκολο να εξαχθούν, αλλά υποθέτουμε ότι οι κοπέλες που επέλεξαν να

¹⁹³ Η κοινή εκπαίδευση για τα δύο φύλα και η συνεκπαίδευση αγοριών κοριτσιών ήταν από τα βασικά αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου. Παραμονές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 η Μαρία Σβώλου δημοσίευσε στον *Αγώνα της γυναίκας* άρθρο με τον τίτλο «Διακοσμητική μόρφωση», χαρακτηρίζοντας έτσι τη γυναικεία εκπαίδευση. Βλ. Έ. Αβδελά – Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 229-232.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 27-29.

¹⁹⁵ Μ. Μπέλλα, *Η εκπαίδευση*, *ό.π.*, σ. 9.

σπουδάσουν στην ανώτατη εκπαίδευση πρέπει να προέρχονταν από οικογενειακά περιβάλλοντα που είχαν ξεπεράσει τις κοινωνικές προκαταλήψεις για τη θέση των γυναικών. Ένα τμήμα των φοιτητριών πιθανόν να καταγόταν από αστικές περιοχές, με πιο ανεπτυγμένο σχολικό δίκτυο θηλέων, ιδιαίτερα της πρωτεύουσας, αφού η μετάβαση μιας νέας κοπέλας από τον αγροτικό χώρο, μόνη της, στην Αθήνα για σπουδές ενδεχομένως να προσέκρουε σε παγιωμένες-πατριαρχικές αντιλήψεις για το όριο της ελευθερίας των γυναικών. Αυτά τα παραπάνω χαρακτηριστικά, δεν αφορούσαν μόνο κορίτσια αστικών οικογενειών, όπως παρατηρείται την προηγούμενη περίοδο. Κατά τον Μεσοπόλεμο θα μπορούσαν να συνδεθούν και με τις νεαρές γυναίκες προσφυγικής καταγωγής αλλά κυρίως με εκείνες που προέρχονταν από χαμηλότερα, μικροαστικά κατά κύριο λόγο, στρώματα. Και εδώ υπεισέρχεται ένας ακόμα παράγοντας, ο οικονομικός. Οι σπουδές και η εξασφάλιση του πτυχίου, άνοιγε τον δρόμο για την επαγγελματική αποκατάσταση και τη διεκδίκηση καλύτερων θέσεων εργασίας, συντελώντας στην κοινωνική εξέλιξη των γυναικών και την οικονομική ανεξαρτησία τους. Θα λέγαμε ότι για τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα το πτυχίο αποτελούσε μια μορφή «προίκας» για τις γυναίκες. Όπως ανέφερε η Μαίρη Σκουλουδάκη, φοιτήτρια της Φιλοσοφικής στα τέλη της δεκαετίας του 1920, ο πατέρας της, μισθοσυντήρητος αξιωματικός του στρατού και συντηρητικών αντιλήψεων, κάλεσε αυτήν και τις δύο αδελφές της και τους δήλωσε ότι δεν είχε την οικονομική ευχέρεια να τις προικίσει, μπορούσε όμως να τις σπουδάσει: «το πτυχίο σας, θα είναι η προίκα σας».¹⁹⁶ Η οικονομική ανεξαρτησία και η κοινωνική ανέλιξη που προσέφεραν οι σπουδές, θεωρούμε ότι αποτέλεσαν σημαντικά κίνητρα για τις οικογένειες χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων, ιδιαίτερα των μικροαστικών, να υπερβούν τις παραδοσιακές/συντηρητικές αντιλήψεις τους για τη θέση των φύλων και να επιτρέψουν την εγγραφή των κοριτσιών τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τα κίνητρα αυτά αφορούσαν και τις νεαρές γυναίκες προσφυγικής καταγωγής. Οι περισσότερες σε άθλιες οικονομικές συνθήκες μετά την έλευσή τους στην Ελλάδα, με επισφαλή επαγγελματική προοπτική, είχαν πολλούς λόγους να επιλέξουν την εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο, ιδίως αυτές που κατοικούσαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά, έχοντας μάλιστα την αρωγή του κράτους για τη φοίτηση, όπως θα δούμε παρακάτω. Στην συγκριμένη περίπτωση, η επιλογή σπουδών στην ανώτατη εκπαίδευση, θα πρέπει να συνδεθεί με την κοινωνική καταγωγή των γυναικών και το μορφωτικό και πολιτισμικό επίπεδο που έφεραν από τον τόπο προέλευσής τους.

¹⁹⁶ Η μεγάλη κόρη Ειρήνη Σκουλουδάκη σπούδασε στο Χημικό, η μεσαία, όπως αναφέραμε, στη Φιλοσοφική και η μικρότερη, η Σοφία, στην ΑΣΟΕΕ. Αφήγηση της Μαίρης Σκουλουδάκη (Μαίρη Ν. Βέη) στη γράφουσα, 28.1.2000.

Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι αυτές ακριβώς οι διαφοροποιήσεις της κοινωνικής προέλευσης των φοιτητριών, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο και στην επιλογή των σπουδών. Για τις προερχόμενες από χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα φοιτήτριες οι βαθμοί ελευθερίας στην επιλογή Σχολής πρέπει να ήταν περιορισμένοι, αφού υπόκειντο σε μεγαλύτερες πιέσεις λόγω αναγκών βιοπορισμού, είτε από την κοινωνική τους «κληρονομιά»,¹⁹⁷ με αποτέλεσμα να καταφεύγουν στην καθηγητική σχολή, τη Φιλοσοφική. Από την άλλη πλευρά, οι επόμενες επιλογές σπουδών των φοιτητριών, η Ιατρική, η Φαρμακευτική και το Οδοντιατρικό σχολείο, εξασφάλιζαν πιο εύκολα επαγγελματική αποκατάσταση, αλλά και κοινωνική άνοδο. Παράλληλα, κάποιες νέες γυναίκες επιδίωξαν να εισέλθουν μαζικότερα σε νέα πεδία και να κατακτήσουν επιστημονικά «άβατα» όπως η Φυσικομαθηματική και η Νομική, αναλαμβάνοντας ενδεχόμενους επαγγελματικούς κινδύνους. Στην επιλογή της Νομικής και την είσοδο των γυναικών σε ένα δύσκολο ελεύθερο επάγγελμα, συνέβαλε το γεγονός ότι το 1925, όπως προαναφέρθηκε, και μετά από αγώνα, επιτράπηκε η άσκηση δικηγορίας σε γυναίκες πτυχιούχους της Σχολής, καθώς και το ότι οι νομικές σπουδές θα αποτελούσαν εν καιρώ ένα πιθανό κλειδί για ανοίξουν οι κλειστές πόρτες για τις γυναίκες στις ανώτερες δημόσιες θέσεις.

Ήταν τελικά εύκολα τα πράγματα; Προφανώς όχι. Οι κοινωνικές αντιλήψεις ως προς το ακατάλληλο των γυναικών για πανεπιστημιακές σπουδές παρέμειναν ισχυρές. Η φοιτήτρια Μαρίκα Κουτσοχέρα περιέγραφε ότι οι γονείς της αρνούσαν να της επιτρέψουν να σπουδάσει παρά τις επανειλημμένες παρακλήσεις της, ώσπου η ίδια, πέντε χρόνια μετά την αποφοίτησή της από το Γυμνάσιο και μελετώντας κρυφά με την υποστήριξη του φοιτητή αδελφού της, έδωσε εν αγνοία τους εξετάσεις στη Νομική και πέτυχε.¹⁹⁸ Η είσοδος γυναικών σε θέσεις του δημοσίου ή σε ελεύθερα επαγγέλματα δεν υπήρξε απρόσκοπτη στον Μεσοπόλεμο, διότι δεν ήταν αποδεκτή η σταδιοδρομία των γυναικών σε ορισμένα επιστημονικά πεδία, παρότι επιτρεπόταν η μαθητεία τους σε αυτά, ενώ το θεσμικό πλαίσιο εσκεμμένα καθήλωνε τις εργαζόμενες γυναίκες σε θέσεις κατώτερες από τα προσόντα τους.¹⁹⁹ Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τη θεσμική απαγόρευση της εργασίας των γυναικών χημικών στο Γενικό Χημείο του Κράτους, από την ίδρυσή του, το 1929, έως το 1955.²⁰⁰

¹⁹⁷ Π. Κιμουρτζής – Β. Σιγούντου, *ό.π.*, σ. 95.

¹⁹⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/11/1939, σ. 3.

¹⁹⁹ Για τη γυναικεία εργασία και εν γένει για τη θέση των γυναικών στο Μεσοπόλεμο. Βλ. Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, σ. 337-359.

²⁰⁰ Π. Κιμουρτζής – Β. Σιγούντου, *ό.π.*, σ. 90. Βλ. και την αίτηση του 1928 των Ελληνίδων χημικών προς το Υπ. Οικονομικών επειδή με ΝΔ του 1923 τις απέκλειε από το να εργαστούν στο Χημικό Εργαστήριο, *Αγώνας της Γυναίκας* 61 (31/1/1928), σ. 6-7.

Εν τέλει, τι σήμαιναν οι φοιτήτριες για το ίδιο το Πανεπιστήμιο, πόσο η παρουσία τους άλλαξε τη φυσιογνωμία του; Οι φοιτήτριες αποτελούσαν πια μια σταθερά στις πανεπιστημιακές αίθουσες, ενταγμένες μέσα στο φοιτητικό σώμα, με τις ίδιες σπουδαστικές υποχρεώσεις και τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες συναδέλφους τους, γι' αυτό και στον επίσημο πανεπιστημιακό λόγο, δεν καταλάμβαναν ειδική θέση. Βέβαια, σύμφωνα με τις αναμνήσεις του Τάσου Χριστοφιλόπουλου, στην Νομική, και κατ' εντολή του καθηγητή Αστικού Δικαίου Δημητρίου Παππούλια, οι φοιτήτριες κάθονταν στο μάθημά του σε χωριστή σειρά καθισμάτων, την οποία ο ίδιος αποκαλούσε Παρθενώνα.²⁰¹

Παρόλη την ενσωμάτωση των φοιτητριών και την τυπικά ισότιμη θέση τους στην πανεπιστημιακή λειτουργία υπήρχαν διακρίσεις συνδεδεμένες με τις αντιλήψεις για το γυναικείο φύλο, καταρχάς ως εκπροσώπου της ομορφιάς και της χάρης. Όταν το Πανεπιστήμιο πρόβαλε το δημόσιο πρόσωπό του, κατά την διάρκεια των επισήμων τελετών του ή κατά τη συμμετοχή του σε εθνικές εορτές, οι φοιτήτριες τοποθετούνταν μπροστά, σε περίοπτη θέση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το 1930, κατά τη συμμετοχή του Πανεπιστημίου στους εορτασμούς των 100 χρόνων από την Επανάσταση του 1821, οι φοιτήτριες παρατάχθηκαν πρώτες στην λαμπαδηφορία. Από την άλλη πλευρά, η μεγάλη μέριμνα για τις αρχές του πανεπιστημίου ήταν να προστατευτούν οι φοιτήτριες, ιδιαίτερα οι κοπέλες που έρχονταν από την επαρχία και εγκαθίσταντο για τις σπουδές τους στην πρωτεύουσα. Οι προσπάθειες από το 1925 για την ίδρυση Οικοτροφείου με διαμονή «εύωνον, άνετον και προφυλάττουσα τας από επαρχίας προς σπουδή νεανίδας, και ιδίως αυτών που οι πόροι είναι μέτριοι, από τους κινδύνους των μεγάλων πόλεων»²⁰² δεν απέδωσαν, παρά το 1938 με την ίδρυση, όχι από τις πανεπιστημιακές αρχές, αλλά από τον Μεταξά, του «Οίκου της Φοιτήτριας», ενός πολύ μικρού οικοτροφείου σε σχέση με τις ανάγκες που υπήρχαν, το οποίο ήταν εποπτευόμενο από το καθεστώς.²⁰³ Οι πανεπιστημιακές αρχές κατά κάποιο τρόπο αναλάμβαναν την «κηδεμονία» των φοιτητριών ασκώντας έναν πατρικό ρόλο· ρόλο ο οποίος ενείχε προθέσεις προστασίας, αλλά και ελέγχου, εντός και εκτός των πανεπιστημιακών τειχών, όπως αποτυπώνεται και στη σωζόμενη ενημερωτική αλληλογραφία του Πανεπιστημίου με τις οικογένειες των φοιτητριών. Η ανησυχία βεβαίως για τους κινδύνους της πόλης, σύμφωνα με τις αρχές, αφορούσε και τους φοιτητές. Εν

²⁰¹ Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 25. Η Ιωάννα Τσάτσου, φοιτήτρια της Νομικής αναφέρει ότι η Ντόρα Βουρλούμη και η ίδια ζήτησαν από τον καθηγητή Κων. Τριανταφυλλόπουλο να μη κάθονται στον «Παρθενώνα» και τους το επέτρεψε, αλλά οι φοιτητές άρχισαν να φωνάζουν «νύφες, νύφες», Ιωάννα Τσάτσου, *Οδός Κυδαθηναίων 9*, Αθήνα, Ασπράλαβος / Ευθύνη, 1993, σ. 38-39.

²⁰² Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 31.

²⁰³ Βλ. Προκήρυξη Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής για τη μίσθωση οικήματος προς εγκατάσταση του ιδρυόμενου «Οίκου της Φοιτήτριας» προς στέγαση 50 τροφίμων, *Ελεύθερον Βήμα*, 19/11/1938, σ. 4.

κατακλείδι το Πανεπιστήμιο είχε αποδεχτεί τις φοιτήτριες και τις είχε εντάξει στο φοιτητικό σώμα. Οι φοιτήτριες συμμετείχαν και σε άλλες δραστηριότητες του φοιτητικού σώματος, λ.χ. στις κινητοποιήσεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Όταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο οι φοιτήτριες διατάρασσαν τα «αυτονόητα» των πανεπιστημιακών αρχών, αναδύονταν αντανakλαστικά που παρέπεμπαν σε παγιωμένα στερεότυπα για το φύλο. Στην μεγάλη απεργία του 1929, όταν μια φοιτήτρια του Φυσικού Τμήματος ζήτησε από τον καθηγητή Δημήτριο Χόνδρο να μην κάνει μάθημα κατά τη διάρκεια της απεργίας, της απάντησε ότι «οι φοιτήτριες κάνουν μόνον για μπουγάδα».²⁰⁴ Σαφώς το καθηγητικό προσωπικό στο σύνολό του δε λειτουργούσε με τον ίδιο τρόπο σε ανάλογα περιστατικά, αλλά αφού είχε δοθεί στις φοιτήτριες η δυνατότητα να μετέχουν στην ανώτατη εκπαίδευση όφειλαν να μην προσβάλουν την εικόνα του ιδρύματος. Στον λόγο των καθηγητών του Πανεπιστημίου, η φοίτηση των γυναικών αντιμετωπιζόταν ως παραχώρηση και όχι ως ένα αυτονόητο δικαίωμά τους, στο πλαίσιο της ισότητας των δυο φύλων.

Η εικόνα αυτή αντανakλούσε και στις σελίδες του Τύπου, όπου οι φοιτήτριες, και όχι μόνο οι Ελληνίδες, αποτελούσαν αγαπημένο θέμα. Εκτός από τα αριστερά έντυπα όπου δεν επικρατεί το «φύλο», αλλά η ένταξη της γυναίκας – φοιτήτριας στις κοινωνικές διεκδικήσεις, στον αστικό τύπο η αναφορά στην ιδιότητα «φοιτήτρια» είχε αμφίσημα χαρακτηριστικά. Από τη μια υπήρχε αρθρογραφία για την πρόοδο και τα επιτεύγματα μεμονωμένων φοιτητριών, από την άλλη αναφορές στη «νέα γυναίκα» με κοντό φουστάνι και μαλλιά, βαμμένα χείλη και τσιγάρο, που κυκλοφορούσε με άνεση στο Πανεπιστήμιο, μελετούσε και συναναστρεφόταν ισότιμα τους συναδέλφους της, που ήταν έτοιμη να αφήσει όμως τις επιστήμες αν έβρισκε καλό γαμπρό. Οι συντάκτες, ιδίως των χρονογραφημάτων, με μια περιπαιχτική γραφή, αποδέχονταν την παρουσία των γυναικών στο Πανεπιστήμιο, αναπαράγοντας όμως τα στερεότυπα ως προς την εμφάνιση και τον χαρακτήρα τους.

Έχει αλλάξει ο τύπος της φοιτήτριας. Απάνω στο κεφαλάκι τους, το παραγεμισμένο με χίλια δυό πράγματα όπως με χημικούς τύπους, αλγεβρικές εξισώσεις και με φιλοσοφικά δόγματα στέκεται ένας κόκκινος μπερές. Στη μικρή κάμαρά τους, δίπλα στα επιστημονικά βιβλία υπάρχει ένα γραμμόφωνο, με τα νέα θεατρικά τραγούδια, φοξ, ρούμπα, βαλς, και πεταμένες οι ερωτικές επιστολές των θαυμαστών. Πιο πέρα πάνω σ' ένα ποινικό Δίκαιο ένα κραγιόνι και ένα κουτί πούδρα ρουζ. Δεν πονοκεφαλιάζουν διαρκώς πάνω από βιβλία, παίζουν τένις, ντόμινο και φλερτάρουν [...] Δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την μόδα, αφού ένα ωραίο

²⁰⁴ Ο Φοιτητής, Δεκαπενθήμερο όργανο των σπουδαστών, φ. 4, 15/2/1930, σ. 2.

*φόρεμα ή ένα καπελάκι είναι όπλα ακατανίκητα και η κομψότητα παίζει σπουδαιότερο ρόλο από το Δίκαιο στη ζωή της γυναίκας.*²⁰⁵

Στα αντίστοιχα άρθρα για τους φοιτητές της περιόδου απουσίαζαν ανάλογου ύφους αναφορές.

Σε κάθε περίπτωση η εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο των φοιτητριών είχε κάθε λόγο να τις κάνει περήφανες. Με την επιτυχία τους κατακτούσαν την ανώτατη εκπαίδευση, σε μια περίοδο που πολλές συνομήλικες τους δεν ολοκλήρωναν ούτε την εγκύκλιο. Εξελίσσονταν σε επιστήμονες με εχέγγυα για να διεκδικήσουν θέση στο επαγγελματικό και στο επιστημονικό πεδίο. Αν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο πρύτανης Γεώργιος Μιστριώτης εκδήλωνε τις ανησυχίες του για την «ευταξία» του ιδρύματος και για το κοινωνικό πρόβλημα που θα δημιουργούσαν οι εγγραφές γυναικών, δυο δεκαετίες αργότερα η παρουσία τους αποτελούσε κανόνα και όχι εξαίρεση.

²⁰⁵ *Φλόγα*, 1 (Μάρτιος 1934), σ. 12.

3.2 Η παρουσία των ομογενών και των ξένων φοιτητών

Η διεύρυνση του φοιτητικού σώματος συνδέθηκε και με την παρουσία μιας άλλης κατηγορίας φοιτητών, των «εξ αλλοδαπής» φοιτητών,²⁰⁶ των ομογενών δηλαδή και των ξένων, η οποία ωστόσο δεν ήταν καινούργια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Υφίσταται από τα πρώτα χρόνια της ιστορίας του Πανεπιστημίου και, σύμφωνα με τον Κωστα Λάππα, αφορούσε νέους ελληνικής καταγωγής προερχόμενους στην πλειονότητά τους από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και από τα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, οι οποίοι μάλιστα έως τη δεκαετία 1850 υπερεπέρσυναν έναντι των ημεδαπών.²⁰⁷ Η εγγραφή τους εδραζόταν στην «ιδέα ότι το Πανεπιστήμιο δεν απευθυνόταν μόνο στους κατοίκους του ελληνικού κράτους αλλά σε όλη την Ανατολή και ότι όφειλε να προσελκύσει τους ομογενείς μαθητές, έτσι ώστε να γίνει ο σύνδεσμος ανάμεσα στον ελεύθερο και τον αλύτρωτο ελληνισμό».²⁰⁸ Ήδη μέσα στον 19^ο αιώνα, με την ενσωμάτωση των Επτανήσων και της Θεσσαλίας-Άρτας, οι καταγόμενοι από αυτές τις περιοχές λογίζονταν πια ως ημεδαποί, ανατρέποντας τις αναλογίες ημεδαπών-αλλοδαπών. Αντίστοιχα στη δεκαετία του 1910 η ενσωμάτωση των Νέων Χωρών και η προσάρτηση της ανατολικής Θράκης το 1920, διεύρυναν ακόμη περισσότερο την επικράτεια από την οποία προέρχονταν ημεδαποί πλέον φοιτητές. Ταυτόχρονα, η σταδιακή έλευση προσφύγων ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1910 που κορυφώθηκε τα πρώτα χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, δημιούργησε μία νέα κατηγορία φοιτητών, εκείνη των «προσφύγων», που προσδιορίστηκε θεσμικά το 1922, με αποτέλεσμα, κατά τον Μεσοπόλεμο, να περιοριστούν γεωγραφικά οι περιοχές του «έξω Ελληνισμού» και να συρρικνωθεί, σε σχέση με τον 19^ο αιώνα, η κατηγορία των ομογενών φοιτητών. Παρότι ανασημασιοδοτήθηκε μέσα στο χρόνο η έννοια του «Έλληνα εξ αλλοδαπής φοιτητού» οι ευνοϊκές προϋποθέσεις για την υποδοχή ελλήνων φοιτητών από περιοχές εκτός του ελληνικού κράτους συνεχίστηκαν και στον 20^ό αιώνα. Το 1910, δηλαδή πριν την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών, εφαρμόστηκε η δωρεάν εγγραφή απόρων ομογενών φοιτητών από τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Ήπειρο, την Κύπρο, την Κρήτη και

²⁰⁶ Ο όρος «αλλοδαποί» κατά τον Μεσοπόλεμο αφορούσε κυρίως την συντριπτική πλειοψηφία των νέων που προέρχονταν είτε από «αλύτρωτες» περιοχές με ισχυρό ελληνικό πληθυσμό μη ενταγμένες στο ελληνικό κράτος, είτε από καταγόμενους από ελληνικές κοινότητες – παροικίες του εξωτερικού. Στην νομοθεσία, αλλά και στον λόγο των πανεπιστημιακών αρχών χαρακτηρίζονταν ως «εξ Ελληνικών Κοινοτήτων αλλοδαπής φοιτητές» ή φοιτητές «αλύτρωτων περιοχών», ή «φοιτητές της αλλοδαπής» ενώ η χρήση της λέξης ομογενείς είναι περιορισμένη.

²⁰⁷ Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 176-179 και 312-316.

²⁰⁸ Στο *ίδιο*, σ. 176 -177. Έως το 1863 οι ομογενείς φοιτητές γίνονταν δεκτοί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών χωρίς απολυτήριο αλλά κατόπιν εξετάσεων, οι οποίες όμως ήταν εξαιρετικά επιεικείς, γεγονός που επέσυρε επικρίσεις για τον τρόπο εγγραφής και την ανεκτικότητα των εξεταστικών επιτροπών, στο *ίδιο*.

τη Μικρασία,²⁰⁹ μέτρο το οποίο και στη συνέχεια «από της εκρήξεως του Παγκοσμίου Πολέμου ουδ' άπαξ απέλειπεν ανακουφίζουσα τους εκ της Αλυτρώτου Ελλάδος φοιτητάς».²¹⁰ Προϋπόθεση για την εγγραφή αποτελούσε η έκδοση πιστοποιητικού απορίας από την οικεία δημογεροντία ή άλλες αρχές, επικυρωμένο από τα κατά τόπους προξενεία ή από εκκλησιαστικές αρχές. Τα ίδια ευεργετικά μέτρα συνεχίστηκαν και στον Μεσοπόλεμο. Σύμφωνα με τον Οργανισμό του 1932, οι ομογενείς και οι ημεδαποί που οι γονείς τους έμεναν μόνιμα στο εξωτερικό, είχαν δικαίωμα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις²¹¹ και γράφονταν επί πλέον του καθορισμένου αριθμού εισακτέων. Παράλληλα οι άποροι υποψήφιοι φοιτητές από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού για όλη την περίοδο είχαν ατέλεια φοίτησης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών προσκομίζοντας αποδεικτικά έγγραφα, τα οποία από το 1935 μπορούσαν να εκδίδουν και τα αναγνωρισμένα σωματεία (σύλλογοι) του τόπου προέλευσής τους.²¹² Ο έλεγχος των εγγράφων των δικαιούχων γινόταν από ειδική Επιτροπή (ατελών εγγραφών) του Πανεπιστημίου και τα έξοδα φοίτησης αποδίδονταν σ' αυτό από το δημόσιο Ταμείο και βάραιναν αρχικά το Υπουργείο Εξωτερικών,²¹³ ενώ στη συνέχεια μετακινήθηκαν στο Υπουργείο Παιδείας.²¹⁴

Στις παραπάνω νομοθετικές ρυθμίσεις του Μεσοπολέμου δεν ορίζονταν ρητά ποιές ήταν οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού από τις οποίες θα μπορούσαν να γραφτούν δωρεάν οι άποροι φοιτητές. Η ασάφεια αυτή επέτρεπε στα αλλεπάλληλα κυβερνητικά σχήματα να διευρύνουν ή να περιορίζουν το εύρος των κοινοτήτων από τις οποίες το πανεπιστήμιο μπορούσε να εγγράφει άπορους ομογενείς φοιτητές. Φαίνεται όμως ότι μέσα στα χρόνια, ενώ επιτρεπόταν η ελεύθερη είσοδος στο Πανεπιστήμιο χωρίς εισαγωγικές

²⁰⁹ Ν. 3678, *ΦΕΚ* 126/31.3.1910. Βλ και ανάλογα Ν. 3776, *ΦΕΚ* 101/3.5.1911.

²¹⁰ Επιστολή πρύτανη προς τον υπουργό Εξωτερικών, 10/10/1922. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 457.3.

²¹¹ Οργανισμός 1932, άρθρο 111, με την προϋπόθεση ότι το απολυτήριο τούς παρείχε δικαίωμα εγγραφής στα πανεπιστήμια της χώρας τους.

²¹² ΝΔ ατελούς εγγραφής απόρων ομογενών, *ΦΕΚ* 155/16.5.1926. Βλ. και *ΦΕΚ* 219/13.10.1927 και Ν. 3720, *ΦΕΚ* 1/3.1.1929. Το 1934 προσδιορίστηκε ότι οι άποροι ομογενείς απαλλάσσονταν από την καταβολή διδάκτρων για φοίτηση σε μίαν μόνο Σχολή, Ν. 6361, *ΦΕΚ* 376Α/31.10.1934. Το 1935 διευκρινίστηκε ότι όσοι δεν μπορούσαν να προσκομίσουν πιστοποιητικό απορίας, θα μπορούσε να γίνει με ένορκη βεβαίωση Προέδρου αναγνωρισμένου Σωματείου, ΑΝ, *ΦΕΚ* 224Α/29.5.1935. Το 1936 αποφασίστηκε ότι όσοι άποροι ομογενείς αποτύγχαναν στις τμηματικές ή πτυχιακές εξετάσεις και έπρεπε να επαναλάβουν το ακαδημαϊκό έτος έχαναν το ευεργέτημα της ατέλειαν ΑΝ 284, *ΦΕΚ* 475Α/ 27.10.1936. Το 1938 αποφασίστηκε ότι η απορία των εξ αλλοδαπής φοιτητών θα βεβαιώνεται από τα ελληνικά προξενεία με εξαίρεση τους καταγόμενους από Κύπρο και Δωδεκάνησα φοιτητές (με ένορκη πιστοποιητικά από Δωδεκανησιακή ή Κυπριακή Νεολαία). Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 513.6 και ΑΝ 1371, *ΦΕΚ* 338Α/17.9.1938. Η ατελής εγγραφή για αλλοδαπούς φοιτητές ίσχυε και σε άλλα ανώτατα ιδρύματα, βλ ενδεικτικά τον Ν. 1479, *ΦΕΚ* 436Α/19.11.1938 για το ΕΜΠ.

²¹³ Βλ Πρυτανικός απολογισμός Κ. Ζέγγελη, 1924-1925, σ. 17, και Πρυτανικός απολογισμός Ν. Αλιβιζάτου, 1927-1928, σ. 27.

²¹⁴ Βλ. *ΦΕΚ* 155/16.5.1926 και *ΦΕΚ* 279/30.9.1925.

εξετάσεις, περιοριζόταν η δωρεάν φοίτηση των συγκεκριμένων φοιτητών.²¹⁵ Η δικτατορία του Μεταξά έθεσε τέλος σε αυτή τη ρευστότητα με τον αναγκαστικό νόμο 284 του 1936 βάσει του οποίου θα προσδιορίζονταν με Πράξη από τον υπουργό Παιδείας Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο «τόποι τινές της αλλοδαπής εξ ων θα επιτρέπεται [...] ατελής εγγραφή».²¹⁶ Με τον ίδιο νόμο καταργήθηκε η ατελής εγγραφή σε ομογενείς φοιτητές από την Κωνσταντινούπολη,²¹⁷ ενώ σύμφωνα με τα σωζόμενα τεκμήρια δεν ήταν δυνατή η δωρεάν εγγραφή απόρων ελλήνων φοιτητών και από την Αίγυπτο.²¹⁸ Φαίνεται ότι τα μέτρα περιορισμού των ευεργετημάτων αφορούσαν μόνον τις «ελληνικές κοινότητες αλλοδαπής», ενώ παρέμειναν σε ισχύ για τις «αλύτρωτες περιοχές».²¹⁹ Με βάση αυτή την υπόρρητη διάκριση διατηρούνταν τα ευεργετήματα για τους ελληνικούς πληθυσμούς της Βόρειας Ηπείρου, των Δωδεκάνησων και της Κύπρου, περιοχές με έντονο ή κυρίαρχο τον ελληνικό πληθυσμό. Φαίνεται ότι το καθεστώς εστίασε κυρίως στις περιοχές του «αλύτρωτου ελληνισμού» σε μία προσπάθεια να ενισχύσει την παρουσία του ελληνικού στοιχείου και τη σύνδεσή του με την μητέρα πατρίδα. Η Κωνσταντινούπολη και η Αίγυπτος δεν αποτελούσαν πλέον μέρος του «αλύτρωτου» ελληνισμού, αλλά ισχυρές εστίες της ελληνικής ομογένειας – και μάλιστα οικονομικά εύρωστες.

Η αρωγή του κράτους στους ομογενείς φοιτητές είχε διττό στόχο. Αφενός την ενίσχυση των εθνικών, πολιτιστικών και ιδεολογικών δεσμών με τις ελληνικές παροικίες μέσω της εκπαίδευσης νέων επιστημόνων, ενδυναμώνοντας έτσι και διατηρώντας ζωντανή την έννοια της «ομογένειας». Αφετέρου, σε ό,τι αφορά τον μετά το 1922 «αλύτρωτο ελληνισμό» (Δωδεκάνησα, Βόρειος Ήπειρος, Κύπρο) η εξασφάλιση απρόσκοπτων σπουδών φοιτητών προερχόμενων από αυτές τις περιοχές ενίσχυε το εθνικό τους φρόνημα και ταυτόχρονα διαμόρφωνε εκεί μια ηγέτιδα τάξη ικανή να διεκδικήσει την ένωση με την μητροπολιτική πατρίδα. Η κάλυψη των δαπανών που απαιτούνταν για τη φοίτηση των ομογενών φοιτητών άλλοτε από το Υπουργείο Παιδείας και άλλοτε από το Υπουργείο

²¹⁵ Ενδεικτικά το *Ελεύθερο Βήμα* το 1935 σχολίαζε ότι εφόσον η κυβέρνηση εκχωρούσε την ατελή εγγραφή απόρων φοιτητών από την Β. Ήπειρο, την Κύπρο και τα Δωδεκάνησα θα έπρεπε το ίδιο μέτρο να εφαρμόζεται και για τους προερχόμενους από τη Ρωσία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και άλλες χώρες. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 3/6/1935, σ. 3.

²¹⁶ ΑΝ 284, *ΦΕΚ* 475Α/27.10.1936, άρθρο 1, παρ. 5. Η πράξη του υπουργού Παιδείας δεν έχει εντοπιστεί.

²¹⁷ Ενημερωτική επιστολή Πρύτανη στο Υπουργείο Εξωτερικών ότι με τον ΑΝ 284 καταργήθηκε η ατελής εγγραφή σε ομογενείς φοιτητές από Κωνσταντινούπολη, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 507.3.

²¹⁸ Ο Πρύτανης σε απάντησή του στο Υφυπουργείο Προεδρείας της Κυβερνήσεως, μετά από αίτηση της Ελένης Παπαστάθη από το Πορτ Σάιντ προς τον Ι. Μεταξά για ατελή εγγραφή, ενημέρωνε ότι σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία δεν δικαιούνταν ατελή εγγραφή οι φοιτητές από Αίγυπτο. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 515.2

²¹⁹ Αν και θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι το κόστος της εγγραφής απόρων φοιτητών αποτέλεσε έναν επιπλέον λόγο για τη διάκριση αυτή, εντούτοις ο ετήσιος αριθμός των άπορων φοιτητών από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού και τις παροικίες δεν ήταν μεγάλος.

Εξωτερικών, καθιστά σαφές ότι το ζήτημα αυτό υπερέβαινε κατά πολύ την άσκηση εκπαιδευτικής και εισερχόταν στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής.

Δεν είναι νέο φαινόμενο· η αλτρωτική πολιτική είχε ισχυρά θεμέλια τον 19^ο αιώνα στο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα και το Αθήνησι αποτέλεσε ένα βασικό φορέα της, τόσο ιδεολογικά, όσο και πρακτικά με την εκπαίδευση των ομογενών νέων. Κατά τον Μεσοπόλεμο, η ανάγκη ενίσχυσης του προερχόμενου εκτός της επικράτειας ελληνικού φοιτητικού πληθυσμού εξακολούθησε να αποτελεί εθνική προτεραιότητα και έχαιρε ειδικής μεταχείρισης από το Πανεπιστήμιο, ενδεχομένως και ως μια μορφή επιβράβευσης των εθνικών φρονημάτων που έτρεφαν οι ίδιοι οι φοιτητές και οι οικογένειές τους.²²⁰ Το 1937 ο υποπρόξενος Αυλώνας εκδήλωνε το προσωπικό του ενδιαφέρον για να σιτιστούν δωρεάν στη Λέσχη δύο αδέρφια φοιτητές από τη Χειμάρρα καθώς ήταν «ακραιφνών πατριωτικών αισθημάτων» και για τον αγώνα τους στα ελληνόφωνα χωριά είχαν φυλακιστεί.²²¹

Πέραν όμως της πολιτείας, τα ευεργετικά μέτρα θεωρήθηκαν και από τις πανεπιστημιακές αρχές απαραίτητα αφού, σύμφωνα με αυτές, μετά το 1922 οι λόγοι που τα υπαγόρευαν στο παρελθόν υφίσταντο πλέον ισχυρότεροι και επιτακτικότεροι και ζητούσαν την «πατρικήν αντίληψιν» του Υπουργείου [Εξωτερικών].²²² Μαζί με τα θεσμοθετημένα μέτρα λήφθηκαν και από την πλευρά της διοίκησης του Πανεπιστημίου μια σειρά από πρωτοβουλίες υπό τη μορφή άτυπων διευκολύνσεων, για την εγγραφή των ομογενών ελλήνων φοιτητών. Το 1928 ο Πρύτανης, κατόπιν απόφασης της Συγκλήτου, ζητούσε από τους υπεύθυνους καθηγητές των εργαστηρίων να δέχονται «για ευνόητους λόγους» και απόφοιτους από τα Δωδεκάνησα που είχαν αποτύχει στις εισαγωγικές εξετάσεις του Πανεπιστημίου για να προετοιμαστούν καλύτερα για τις εξετάσεις του επόμενου έτους.²²³ Επίσης, το 1932 οι πανεπιστημιακές αρχές έκαναν δεκτά τα πιστοποιητικά μόνιμης κατοικίας για τους προερχόμενους από την Β. Ήπειρο χωρίς θεώρηση από κρατικές ή προξενικές αρχές.²²⁴ Το ακαδημαϊκό έτος 1937-1938 η Επιτροπή Ατελών εγγραφών του Πανεπιστημίου εισηγούνταν θετικά στο Υπουργείο Παιδείας, για το αίτημα απόρων ομογενών φοιτητών να

²²⁰ Ενδεικτικά, το 1924 ο φοιτητής της Νομικής Γεώργιος Θ. Μόδης, παραπονούμενος ότι είχαν αποκλειστεί οι Μοναστηριώτες φοιτητές από τη δωρεάν εγγραφή, ανέφερε στην αίτησή του ότι βρισκόταν σε δυσχερή θέση αφού ο δολοφονημένος από τους Βούλγαρους κατά τον Μακεδονικό αγώνα πατέρας του είχε κατασπαταλήσει όλη σχεδόν την περιουσία του «δια την Ελληνικήν Προπαγάνδαν». ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 459.2. Επισημαίνουμε ότι το μέτρο της δωρεάν εγγραφής και για τους φοιτητές από το Μοναστήρι [Βιτώλια] ίσχυε, βλ. στο ίδιο, φ. 463.1.

²²¹ Επιστολή υποπρόξενου Αυλώνας Ι.Α. Φραντζή προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 14/1/1937, κοινοποιημένη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο ίδιο, φ. 504.4.

²²² Στο ίδιο, φ. 457.3.

²²³ Στο ίδιο, φ. 470.1

²²⁴ Επιστολή Πρύτανη στον Σύλλογο των εν Αθήναις και Πειραιεί Βορειοηπειρωτών, 28/9/1932. Στο ίδιο, φ. 487.5.

απαλλαγούν από τα τέλη εργαστηρίων (1.000 δρχ), αφού η καταβολή τους θα ήταν «η καταδίκη των φοιτητών εις φυματίωση εξ υποσιτισμού».²²⁵ Παράλληλα, τις σπουδές μεμονωμένων ελλήνων φοιτητών από την αλλοδαπή ενίσχυαν και κάποιες υποτροφίες, όπως του κληροδοτήματος του καθηγητή Θεοδώρου Μανούση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών «χάριν των αλυτρώτων»²²⁶ ή του Πάγκειου [Μπάγκειου] Ιδρύματος, το οποίο, όπως προκύπτει, το 1934 είχε αναλάβει το κόστος σπουδών 2 φοιτητριών και 8 φοιτητών από την Βόρειο Ήπειρο.²²⁷

Τα αριθμητικά στοιχεία για τους ομογενείς έλληνες φοιτητές, είναι πολύ αποσπασματικά, ιδιαίτερα για την δεκαετία του 1920, αλλά και για την επόμενη δεκαετία οι καταγραφές των στατιστικών της εκπαίδευσης είναι επισφαλείς. Ακόμα και η γεωγραφική κατανομή, με βάση τους τόπους καταγωγής είναι ελλιπής, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτή λεπτομερής χαρτογράφηση του ομογενειακού φοιτητικού πληθυσμού κατά τον Μεσοπόλεμο. Τα επιμέρους στοιχεία όμως δίνουν μια μερική εικόνα για την εγγραφή φοιτητών ελληνικής καταγωγής που ζούσαν εκτός των συνόρων, η οποία επιτρέπει τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων. Τον Νοέμβριο του 1922 ο υπουργός Παιδείας της «επαναστατικής» κυβέρνησης Ιωάννης Σιώτης έδινε τη δυνατότητα αναδρομικής εγγραφής σε 300 και πλέον έλληνες φοιτητές από το εξωτερικό που δεν είχαν καταφέρει να γραφτούν στο Πανεπιστήμιο το 1921-1922, λόγω «των εθνικών».²²⁸ Ο πρύτανης Κωνσταντίνος Δ. Ζέγγελης ανέφερε ότι για το έτος 1924-1925 το Υπουργείο Εξωτερικών είχε αποδόσει στο Πανεπιστήμιο 97.585 δρχ για την εγγραφή 132 φοιτητών «εξ υποδούλων χωρών».²²⁹ Το 1930-1931 στη Φιλοσοφική Σχολή οι φοιτητές «εκ Δωδεκανήσων ή αλυτρώτων μερών» που σπούδαζαν ατελώς ανέρχονταν σε 66.²³⁰ Παράλληλα το ίδιο ακαδημαϊκό έτος το 16,8% των νεοεισερχόμενων φοιτητών είχε εγγραφεί στο Πανεπιστήμιο χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις, δηλαδή 243 άτομα.²³¹ Συνολικά για την περίοδο 1923-1932 οι εγγραφέντες Κύπριοι φοιτητές

²²⁵ Η αίτηση είχε υποβληθεί από τρεις καταγόμενους από τη Ρωσία και δώδεκα από τα Δωδεκάνησα άπορους φοιτητές. Στο ίδιο, φ. 507.2

²²⁶ Πρυτανικός λόγος Σ. Μενάρδου 1925-1926, σ. 21. Το συγκεκριμένο έτος έλαβαν υποτροφία για συνέχιση των σπουδών τους στο εξωτερικό οι Ιωάννης Συκουρής από την Σμύρνη και ο Γεώργιος Μέγας από την Ανατολική Ρωμυλία.

²²⁷ Υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εξωτερικών, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 499.1.

²²⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/11/1922, σ. 3.

²²⁹ Πρυτανικός Κ. Ζέγγελη 1924-1925, σ. 19. Το 1927-1928 εισπράχθηκαν από το Υπουργείο 23.000 δρχ. οφειλές παρελθόντων ετών για τους «καταγόμενους εξ υποδούλων χωρών φοιτητών (Βορειο-ηπειρωτών κλπ)», Πρυτανικός απολογισμός Ν. Αλιβιζάτου, 1927-1928, σ. 27.

²³⁰ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 519.3.

²³¹ *Στατιστική της ανώτατης εκπαίδευσης 1930-1931*, σ. ιε'. Υπολογίζοντας ότι τη συγκεκριμένη χρονιά γράφτηκαν στο α' έτος 1.446 φοιτητές και φοιτήτριες (βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1933, σ. 386), οι 243 φοιτητές στην μεγάλη πλειοψηφία τους ήταν Έλληνες φοιτητές της αλλοδαπής.

ήταν 237 με το μεγαλύτερο ποσοστό να σπουδάζει στην Ιατρική.²³² Το ακαδημαϊκό έτος 1934-1935 γράφτηκαν και ανανέωσαν ατελώς 1.148 φοιτητές, προερχόμενοι από διάφορα μέρη της «έξω Ελλάδος» κατ' εφαρμογή του νόμου.²³³ Το «Γραφείο Επικοινωνίας μετά των γονέων και κηδεμόνων των φοιτητών» το ακαδημαϊκό έτος 1936-1937 είχε διαβιβάσει 650 επιστολές σε γονείς στο εξωτερικό για την πρόοδο και συμπεριφορά των τέκνων τους (από τις 5.000 συνολικά).²³⁴ Παράλληλα, οι οφειλές του Υπουργείου Παιδείας προς το Πανεπιστήμιο για τους άπορους φοιτητές «εξ αλυτρώτων μερών και Κοινοτήτων της Αλλοδαπής» ανερχόταν σε 3.899.025 δρχ. για τα δύο ακαδημαϊκά έτη 1935-1937.²³⁵ Τέλος, το 1939 οι πρυτανικές αρχές απαντώντας σε αίτημα του Προξένου της Τουρκίας συνέταξαν ονομαστικό κατάλογο 167 ελλήνων το γένος φοιτητών από την Κωνσταντινούπολη, ανεξαρτήτως υπηκοότητας που σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, εκ των οποίων και πάλι η πλειοψηφία (73 φοιτητές) φοιτούσε στην Ιατρική.²³⁶

Παράλληλα όμως με την ελληνική πολιτική βούληση και τα μέτρα αρωγής υπέρ των ομογενών φοιτητών, αντίστοιχα μέτρα, προς την αντίθετη κατεύθυνση, λάμβαναν και οι κατά τόπους κυβερνήσεις/διοικήσεις. Έτσι το 1928 η Δωδεκανησιακή Νεολαία, με επιστολή της στην Πρυτανεία διαμαρτυρόταν για την πολιτική «εξιταλισμού των δυσμοίρων Δωδεκανησίων» που ασκούσε η «Δυτική και Πεπολιτισμένη(!) Μεγάλη Δύναμις» και την «βέβηλον χείραν» της στην εκπαίδευση, με την απαγόρευση σχολικών βιβλίων στα οποία αναφερόταν η Ελλάδα και την αντικατάστασή τους με ανάλογα που εξυμνούσαν τον φασισμό και την αίγλη της αρχαίας Ρώμης. Ακόμα κατήγγειλε ότι η ιταλική Διοίκηση ασκούσε πίεση για σπουδές στα ιταλικά πανεπιστήμια, όπου οι δωδεκανήσιοι θα είχαν υλική και ηθική «κυβερνητική προστασία» και θα αποκτούσαν αμέσως άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. Για τον λόγο αυτό ο Σύλλογος ζητούσε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών επιείκεια στις εισαγωγικές εξετάσεις για τους υποψήφιους από τα Δωδεκάνησα, «προστασίαν και παρηγορίαν», για να μην απαρνηθούν «πιεσθέντες και εκβιασθέντες την γλώσσα και τον

²³² Σύμφωνα με έγγραφο του Πρύτανη προς το Υπουργείο Εξωτερικών (Α' Δ/ση Πολιτικών Υποθέσεων, Τμήμα Ευρώπης), 4/8/1933, οι 237 φοιτητές από την Κύπρο για την συγκεκριμένη περίοδο κατανέμονταν ως εξής: Νομική 35, Ιατρική 114, Οδοντιατρικό 22, Φιλοσοφική 28, Θεολογική 5, Μαθηματικό 16, Φυσικό 8, Φαρμακευτικό 3 και Χημικό 6. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 491.1

²³³ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 12.

²³⁴ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Παπαμιχαήλ, 1936-1937, σ. 31.

²³⁵ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 509.5. Για τη χρήση του ακαδημαϊκού έτους 1939-1940 το οφειλόμενο ποσό της κρατικής χορηγίας ήταν 2.397.225 δρχ. Στο ίδιο, φ. 520.3.

²³⁶ Η κατανομή ανά Σχολή: Θεολογική 2 φοιτητές, Φιλοσοφική 11 φοιτητές και 10 φοιτήτριες, Ιατρική 62 φοιτητές και 11 φοιτήτριες, Οδοντιατρικό 15 φοιτητές και 7 φοιτήτριες, Φυσικομαθηματική 26 φοιτητές και 9 φοιτήτριες και Νομική 9 φοιτητές και 5 φοιτήτριες. Στο ίδιο, φ. 514.3.

Εθνισμό των».²³⁷ Αντίστοιχα φαινόμενα προσέλκυσης Ελλήνων από ξένα πανεπιστήμια ανέφεραν μέσω του συλλόγου τους και οι αιγυπτιώτες φοιτητές,²³⁸ ενώ στην Κύπρο προέκυπταν ζητήματα αναγνώρισης των σπουδών στην Ελλάδα από τις βρετανικές αρχές.²³⁹

Φαίνεται όμως ότι υπήρχαν και προσκόμματα πρακτικής φύσης που έπρεπε να επιλυθούν. Οι φοιτητές του Πανεπιστημίου από τα Δωδεκάνησα αντιμετώπιζαν δυσκολίες αναχώρησης ή μετάβασης στον τόπο καταγωγής τους, με την άρνηση των ιταλικών προξενικών αρχών να επικυρώσουν τα διαβατήριά τους²⁴⁰ και κάτι ανάλογο σημειωνόταν και στην Κύπρο.²⁴¹ Το 1935 το ελληνικό Υποπροξενείο στον Αυλώνα ενημέρωνε το Πανεπιστήμιο ότι τα πιστοποιητικά απορίας φοιτητών θα διαβιβάζονταν απευθείας από το ίδιο γιατί η αλληλογραφία, ιδίως των βορειοηπειρωτών, παραβιαζόταν από το αλβανικό ταχυδρομείο.²⁴² Είναι αξιοσημείωτη η αλληλογραφία που διασώζεται μεταξύ των πρυτανικών αρχών, του Υπουργείου Εξωτερικών και των κατά τόπους ελληνικών Προξενείων για τον χειρισμό των διαφόρων ζητημάτων, ιδιαίτερα των ευαίσθητων πολιτικών.²⁴³ Χαρακτηριστικά, όταν το 1939 ο Γενικός Πρόξενος της Τουρκίας ζητούσε κατάλογο φοιτητών τουρκικής υπηκοότητας για να ενημερώσει το Υπουργείο Παιδείας της χώρας, καθώς και της πορείας των σπουδών τους για να κατατοπίσει τους γονείς. Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών σε αλληλογραφία με τον Πρύτανη θεωρούσε «εξόχως απίθανο» το ότι οι Έλληνες το γένος γονείς είχαν επιλέξει αυτόν τον τρόπο ενημέρωσης και ότι ήταν τέχνασμα των τουρκικών αρχών «τις οίδε δια τίνα λόγον» να συλλέξουν στοιχεία. Συμμεριζόταν λοιπόν την άποψη του Πρύτανη ότι αντεδείκνυται η λεπτομερής απάντηση.²⁴⁴

Από την άλλη πλευρά φαίνεται ότι η συνθετότητα των εθνικών ζητημάτων και ο χειρισμός τους από τις πανεπιστημιακές αρχές δημιουργούσαν κάποιες φορές προβλήματα στους καταγόμενους από τις περιοχές αυτές φοιτητές. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του

²³⁷ Στο ίδιο, κ. 475. Ενδεικτική είναι και η αίτηση του φοιτητή Κ. Κυριακάκη από τα Δωδεκάνησα για να συνεχίσει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σύμφωνα με τον ίδιο σπούδαζε Νομική στην Πάδοβα με την αρωγή της ιταλικής κυβέρνησης και εκεί ανέπτυξε αντιϊταλική δράση με συνέπεια οι ιταλικές αρχές να τον περιορίσουν πρώτα στα Δωδεκάνησα και μετά να τον απελάσουν. Στο ίδιο φ. 497.4

²³⁸ Αίτηση Συλλόγου Αιγυπτιωτών Σπουδαστών, 6/2/1932, για την ατελή εγγραφή απόρων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, λόγω της οικονομικής κρίσης, τονίζοντας ότι στην Αίγυπτο υπήρχε συστηματική προπαγάνδα ξένων πανεπιστημίων να προσελκύσουν με παροχή πλεονεκτημάτων φοιτητές, «επί μεγίστη βλάβη του εθνικού φρονήματος». Στο ίδιο, φ. 484.1

²³⁹ Αίτηση Κύπριων τελειόφοιτων Νομικής, 8/12/1934, για να δώσουν πτυχιακές τον Ιούνιο, καθώς στην Κύπρο ένας νέος νόμος θα επέτρεπε την άσκηση δικηγορίας μόνο σε αυτούς που σπούδασαν σε αγγλικά πανεπιστήμια. Στο ίδιο, φ. 497.4.

²⁴⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 3/8/1927, 23/6/1929, σ. 3 και 17/5/1935, σ. 8.

²⁴¹ Καταγγελίες Κυπρίων φοιτητών ότι οι Άγγλοι προέβαιναν σε διάφορα μέσα για να δυσκολέψουν την αναχώρησή από το νησί: έναν φοιτητή για να μην φύγει τον κατηγορήσαν για κομμουνιστή, *Ελεύθερον Βήμα*, 5/11/1931, σ. 5.

²⁴² ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 498.1.

²⁴³ Η αλληλογραφία εντάσσεται στο Αρχείο Πρωτοκόλλου.

²⁴⁴ Στο ίδιο, φ. 514.3.

πτυχιούχου Νομικής Ιωάννη Παναγιώτου από την Δουβιανή της Βόρειας Ηπείρου. Ο Παναγιώτου το 1928 ζητούσε να αντικατασταθεί στο πτυχίο του η φράση Βόρειος Ήπειρος με την λέξη Αλβανία, γιατί αποτελούσε ανυπέρβλητο εμπόδιο στο να του αναγνωρίσει η χώρα το δικαίωμα του δικηγορείν.²⁴⁵

Μαζί με την επικουρία για την υποδοχή των ομογενών φοιτητών υπήρχε παράλληλα και ένας άτυπος μηχανισμός ελέγχου τους από τις πανεπιστημιακές αρχές. Έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί και η αλληλογραφία με την Ειδική Ασφάλεια που ζητούσε στοιχεία για τυχόν αντεθνικά ή αντικοινωνικά φρονήματα για ομογενείς φοιτητές που αιτούνταν ελληνική υπηκοότητα.²⁴⁶ Ο Σύλλογος Δωδεκανήσιων Φοιτητών ανέφερε σε υπόμνημά του ότι υπήρχαν φοιτητές που ήταν όργανα της ιταλικής κατασκοπίας,²⁴⁷ γεγονός που ενδεχομένως ευαισθητοποίησε περισσότερο τις πανεπιστημιακές αρχές. Το Πανεπιστήμιο γινόταν ο αποδέκτης των παραπόνων για τους ομογενείς φοιτητές στο μέτρο που ζούσαν μακριά από τις οικογένειές τους στην πρωτεύουσα. Έτσι, στον Πρύτανη του Πανεπιστημίου είχε απευθυνθεί το 1939 και ο ιδιοκτήτης του ζυθεςτιατόριου «Χαβάι» για το χρέος 20 Κύπριων φοιτητών που έτρωγαν με πίστωση και είχαν εξαφανιστεί.²⁴⁸

Παρόλο που η παρουσία ελλήνων φοιτητών αλλοδαπής υπηκοότητας αποτέλεσε μια αδιάλειπτη παράδοση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από την ίδρυσή του, κατά τον Μεσοπόλεμο η εγγραφή των συγκεκριμένων φοιτητών έγινε αντικείμενο κριτικής. Η κριτική απέρρεε κυρίως από το «ευεργέτημα» της δωρεάν φοίτησης των άπορων ομογενών και εδραζόταν στην αντίληψη ότι όσοι «εξ αλλοδαπής» Έλληνες φοιτητές έχαιραν ατέλειας εγγραφής δεν ήταν όλοι άποροι και αμφισβητούνταν τόσο η εγκυρότητα των πιστοποιητικών απορίας, όσο και ο μηχανισμός ελέγχου τους. Οι αντιδράσεις προερχόταν από το ίδιο το σώμα των φοιτητών, όχι μόνο των γηγενών αλλά και των ίδιων των ομογενών, από κρατικούς θεσμούς και δημόσιους λειτουργούς, ακόμα και από Έλληνες του εξωτερικού. Αρχικά το ζήτημα το είχε θέσει το ίδιο το Υπουργείο Εξωτερικών που αναλάμβανε το κόστος σπουδών των φοιτητών και διευκρίνιζε σε έγγραφό του προς το Πανεπιστήμιο Αθηνών ότι το μέτρο είχε ληφθεί για τους πράγματι άπορους «ελεγχόμενης της απορίας αυτών κατά τρόπον μη επιδεχόμενον ουδεμίαν αμφιβολίαν».²⁴⁹ Για το θέμα αυτό είχαν ενεργοποιηθεί και οι ίδιοι οι ομογενειακοί σύλλογοι φοιτητών. Το 1928 η Δωδεκανησιακή Νεολαία, επειδή υπήρχαν

²⁴⁵ Στο ίδιο, φ. 474.1.

²⁴⁶ Ενδεικτικά, κατά το ακ. έτος 1932-33 διασώζεται αλληλογραφία που αφορούσε έναν Έλληνα φοιτητή Ιατρικής Τούρκο υπήκοο, δύο Κύπριους φοιτητές της Νομικής και έναν της Ιατρικής από τη Σύμη. Στο ίδιο, φ. 487.2 και φ. 487.5.

²⁴⁷ Στο ίδιο, κ. 475.

²⁴⁸ Στο ίδιο, φ. 512.3.

²⁴⁹ Στο ίδιο, κ. 475 και φ. 463.1.

κρούσματα πλαστών πιστοποιητικών απορίας μη Δωδεκανήσιων ή εύπορων φοιτητών, ζητούσε από το Πανεπιστήμιο να τα χορηγεί το ίδιο το σωματείο.²⁵⁰ Στην ίδια λογική εντάσσεται και το αίτημα της Ένωσης Αιγυπτιωτών Σπουδαστών, που το 1931 ισχυριζόταν ότι τα προξενεία δεν πιστοποιούσαν υπεύθυνα την απορία, ότι υπήρχαν ψευδομάρτυρες και ότι οι κοινότητες λειτουργούσαν χαριστικά και έδιναν πιστοποιητικά εν τέλει μόνο στα μέλη τους με ανώτερη κοινωνική θέση.²⁵¹ Στην πραγματικότητα, εκτός από μεμονωμένα περιστατικά αποδεδειγμένης πλαστογραφίας εγγράφων,²⁵² δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πόσο διαδεδομένο ήταν το φαινόμενο, αλλά και πόσοι ήταν οι πραγματικά άποροι φοιτητές που δίκαια έλαβαν το δικαίωμα δωρεάν εγγραφής. Φαίνεται ότι και η Επιτροπή ατελών εγγραφών ή η Γραμματεία του Πανεπιστημίου αντιμετώπιζαν δυσκολίες στον έλεγχο της γνησιότητας των πιστοποιητικών. Ήταν σύνθετη η διασταύρωση στοιχείων από το εξωτερικό, πόσο μάλλον όταν παρά τη γνησιότητά τους ήταν δύσκολο να διαπιστωθεί η ακρίβεια των δηλώσεών τους. Αν κατά τον 19^ο αιώνα για την εγγραφή των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο δηλωνόταν έστω και για τυπικούς λόγους και η αξία της κτηματικής περιουσίας της οικογένειας (με προβλήματα βέβαια ως προς την αξιοπιστία των δηλώσεων και την αξιολόγησή τους),²⁵³ στη συνέχεια αυτό δεν ίσχυσε. Ενδεχομένως οι πανεπιστημιακές αρχές κατά τον Μεσοπόλεμο, στο πλαίσιο της προσέλευσης των νέων της διασποράς, της οργανικής σύνδεσης των «εκτός» και «εντός» Ελλήνων και της ενίσχυσης του εθνικού φρονήματος στους δεύτερους, στόχοι σύμφωνοι με την κρατική πολιτική, να παράβλεπαν συνειδητά αυτές τις ατυπίες.

Η ενόχληση των ημεδαπών φοιτητών κυρίως συνδεόταν με την αίσθηση ότι οι περισσότεροι ομογενείς συνάδελφοί τους, ιδιαίτερα από κοινότητες της Αιγύπτου, της Κύπρου ή των Δωδεκανήσων είχαν υψηλότερο βιοτικό επίπεδο και δεν είχαν ανάγκη του ευεργετήματος της δωρεάν φοίτησης για να μεταβούν για σπουδές στην Αθήνα, σε αντίθεση

²⁵⁰ Στο ίδιο, κ. 475.

²⁵¹ Η ίδια η Ένωση ισχυριζόταν ότι παρείχε πιστοποιητικά σε πραγματικά άπορους φοιτητές επικυρωμένα από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών. Στο ίδιο, φ. 484.1. Παρόμοιες καταγγελίες υπάρχουν σε επιστολή ιδιώτη από την Αλεξάνδρεια το 1933 που ανέφερε ότι τα πιστοποιητικά απορίας χορηγούνταν από προέδρους κοινοτήτων φίλα διακείμενους σε εύπορους γονείς φοιτητών. Υποστήριζε, επίσης, ότι αν είχαν ζητηθεί πιστοποιητικά του ελληνικού Προξενείου Αιγύπτου με ένορκη βεβαίωση δυο μαρτύρων, δεν θα μπορούσε να τα προσκομήσει κανείς από όσους είχαν γραφτεί στο Πανεπιστήμιο. Στο ίδιο, φ. 493.4. Ανάλογη επιστολή καταγγελίας διασώζεται και από ιερομόναχο από τα Ιεροσόλυμα. Το Πανεπιστήμιο ζητούσε από τους καταγγέλλοντες επώνυμες αναφορές. Στο ίδιο φ. 474.1.

²⁵² Από τα σωζόμενα τεκμήρια, φαίνεται ότι βεβαιώθηκε μόνο μια περίπτωση πλαστού πιστοποιητικού απορίας που είχε κατατεθεί στην Γραμματεία του Πανεπιστημίου, σύμφωνα με αναφορά της Ένωσης Αιγυπτιωτών Σπουδαστών, (στο ίδιο, φ. 484.1). Ως προς τα άλλα περιστατικά το πρώτο συνδεόταν με ανώνυμη καταγγελία φοιτητή ότι κάποιοι Δωδεκανήσιοι είχαν υποβάλλει πλαστά απολυτήρια στρατού για να απαλλαγούν από τις τμηματικές εξετάσεις, φ. 469.4, και το δεύτερο για δύο φοιτητές από το Αργυρόκαστρο που είχαν γραφτεί στο Πανεπιστήμιο με πλαστά απολυτήρια Γυμνασίου, φ. 500.5.

²⁵³ Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 383 κ.εξ.

με τους άπορους γηγενείς.²⁵⁴ Το 1926 το *Ελεύθερον Βήμα* σχολίαζε ότι είχε καταρτιστεί διάταγμα περί ατελούς εγγραφής Δωδεκανήσιων φοιτητών, ως αλύτρωτων, ενώ οι φτωχοί γηγενείς κατέβαλλαν δίδακτρα.²⁵⁵ Στην ίδια εφημερίδα δημοσιευόταν το 1927 διαμαρτυρία της Επιτροπής απόρων φοιτητών για την δωρεάν εγγραφή Δωδεκανήσιων (προσφύγων και υιών πεσόντων σε πολέμους) η οποία ανέφερε ότι μόνο οι γηγενείς άποροι δεν είχαν ευεργετήματα, ενώ αναρωτιόταν γιατί θεωρούνταν άποροι οι Δωδεκανήσιοι, όταν ο πιο φτωχός είχε εισόδημα 3.500 μηνιαίως.²⁵⁶ Το 1935 μάλιστα ο πρώην υπουργός Απόστολος Δοξιάδης, σχολίαζε σε άρθρο του, με αφορμή το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των υποψήφιων στις εισαγωγικές εξετάσεις, ότι κάποιοι επιτήδιοι κατάφερναν να βαφτίζονται φοιτητές με όλα τα μέσα, αφού στις εξετάσεις είχαν πετύχει 260 αλλά είχαν γραφτεί 360. Τόνιζε μάλιστα ότι κάποιοι Έλληνες που είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό, αλλά ζούσαν χρόνια εδώ, περνούσαν έτσι στο Πανεπιστήμιο και ότι δεν ήταν λίγα αυτά τα παραδείγματα, αποδίδοντας ευθύνη και στις σχολές που μπορεί να μην εξέταζαν αυστηρά τα πιστοποιητικά.²⁵⁷

Τα φαινόμενα κοινωνικής αδικίας έναντι πολλών φτωχών γηγενών φοιτητών και τα μέτρα που λαμβάνονταν για τη συνδρομή τους ήταν κάτι που απασχολούσε το φοιτητικό σώμα αλλά και την κοινή γνώμη, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Δεν ήταν όλοι οι ομογενείς φοιτητές ίδιοι, ούτε είχαν ένα τόπο καταγωγής. Θεωρούμε ότι αρκετοί προέρχονταν από χαμηλότερα οικονομικά στρώματα και τα ευεργετήματα της ατέλειας ήταν ένα σοβαρό κίνητρο για να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους.²⁵⁸ Οφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι, συνυπολογίζοντας το κόστος διαβίωσης στην Αθήνα για τους φοιτητές από το εξωτερικό και τα επιμέρους έξοδα για τις σπουδές, η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση αφορούσε κυρίως οικογένειες με σημαντικές οικονομικές δυνατότητες.²⁵⁹ Οι περισσότεροι Έλληνες αλλοδαποί σπούδαζαν στην Ιατρική Σχολή με δύο έτη επιπλέον φοίτησης και αγορά ακριβών συγγραμμάτων. Η δυνατότητα έλευσής τους στην Αθήνα,

²⁵⁴ Ο φοιτητής Ιατρικής Αντώνης Φλούντζης ανέφερε στις αναμνήσεις του για την παρέα των Κυπρίων φίλων του το 1924 ότι «οι πióτεροί τους έπαιρναν απ' τα σπίτια τους πάνω από 10 λίρες το μήνα και δεν αντιμετώπιζαν οικονομικές στεναχώριες», Α. Φλούντζης ό.π., σ. 58.

²⁵⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 14/4/1926, σ. 3

²⁵⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/9/1927, σ. 4

²⁵⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/11/1935, σ. 1.

²⁵⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα το ενδιαφέρον του Έφορου των Λαϊκών Υπνωτηρίων το 1938 για να βοηθηθούν δύο άποροι φοιτητές που διανυκτέρευαν σε αυτό. Ο πρώτος, φοιτητής Νομικής από την Κωνσταντινούπολη ορφανός από πατέρα, ο οποίος παρότι είχε ατελή εγγραφή εργαζόταν σε διάφορες δουλειές και κατάφερνε να περνά τα μαθήματα και ο δεύτερος Έλληνας φοιτητής Ιατρικής από τη Ρουμανία, που ο πατέρας του λόγω ανέχειας είχε σταματήσει να του στέλνει χρήματα. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 514.1.

²⁵⁹ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτουν οι *Στατιστικές της ανώτ. εκπαίδευσης* για τη δεκαετία του 1930 οι γονείς των περισσότερων φοιτητών που εγγράφονταν ως γεννημένοι στο εξωτερικό ασχολούνταν με το εμπόριο, παρόλο που ένα μεγάλο ποσοστό φοιτητών δεν είχε δηλώσει το επάγγελμα του πατέρα. Σε αυτούς όμως θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τους πρόσφυγες φοιτητές.

ενδεχομένως να συνδεόταν και με την ισχυρή στην Ελλάδα συναλλαγματική αξία των νομισμάτων των χωρών τους.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι στη ρητορική των αριστερών φοιτητών όσον αφορά τις διεκδικήσεις τους για τους φτωχούς συναδέλφους τους απουσίαζε κάθε αναφορά στους ομογενείς φοιτητές, ενώ οι πρόσφυγες αναφέρονταν ρητά. Από την άλλη πλευρά ο ΕΠΣ, ενώ τους συμπεριλάμβανε όταν σήκωνε τους τόνους απέναντι στα εθνικά ζητήματα και τα «αλύτρωτα μέρη» (Βόρειο Ήπειρο, Δωδεκάνησα, Κύπρο), δεν ενέτασσε τα αιτήματά τους στο διεκδικητικό του ρεπερτόριο. Τέλος και οι σύλλογοι των ομογενών φοιτητών δε φαίνεται να συνέδεαν τα αιτήματά τους που ήταν συνήθως σπουδαστικά (ζητήματα εγγραφής, επιείκειας σε εξετάσεις κ.ά.) με τα ανάλογα οικονομικά των γηγενών συναδέλφων τους. Οι δωρεάν σπουδές για αυτούς σαφώς ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας για την δυνατότητα φοίτησης, αλλά και ένας παράγοντας που τους διαχώριζε από τους υπόλοιπους, ιδίως στις περιπτώσεις στις οποίες κάποιοι είχαν καρπωθεί άδικα την ατέλεια εγγραφής.

Συμπερασματικά. Από τον 19^ο αιώνα, όπως προαναφέρθηκε, το ελληνικό κράτος και οι πανεπιστημιακές αρχές δεν έπαψαν να βλέπουν με συμπάθεια την προσέλευση των ελλήνων ομογενών στο Πανεπιστήμιο. Εξάλλου η ευθύνη της ενίσχυσης του εθνικού φρονήματος για τον «αλύτρωτο» ελληνισμό βάραινε κατά πολύ την εκπαίδευση. Στην ίδια κατεύθυνση και στον Μεσοπόλεμο οι ευεργετικές διατάξεις για τους «Έλληνες εξ αλλοδαπής» θεσπίστηκαν από το κράτος στο πλαίσιο της αλυτρωτικής πολιτικής που ασκούσε και συνέτειναν στην οργανική σύνδεση της μητροπολιτικής Ελλάδας με τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού και ειδικά με τους «αλύτρωτους» τόπους, σύνδεση που φαίνεται ότι ευνοούνταν και από τα ίδια τα μέλη τους.

Οι καταγόμενοι από το εξωτερικό Έλληνες φοιτητές, παρότι προσδιορίστηκαν όλοι με τον όρο «αλλοδαποί», δεν ήταν ίδιοι. Κάτω από την ιδιότητα αυτή συνυπήρχαν εσωτερικές διαφοροποιήσεις και πολλαπλές ταυτότητες, συναρτώμενες με τη χώρα καταγωγής και την πολιτική της, τις ίδιες τις κοινότητες και την κοινωνική τους θέση σε αυτή, τους προσωπικούς οικονομικούς παράγοντες που τους έδιναν ή τους στερούσαν την επιλογή σπουδών, αλλά και τα μέτρα του ελληνικού κράτους για κάθε ομάδα.²⁶⁰

Σε κάθε περίπτωση και με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι περισσότεροι προέρχονταν από τις «αλύτρωτες» περιοχές, ιδιαίτερα των Δωδεκανήσων και της Κύπρου, περιοχές για τις οποίες διατηρήθηκε η ατέλεια εγγραφής σε όλο το

²⁶⁰ Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ούτε και την κατανομή τους στις σχολές του ΕΚΠΑ λόγω της έλλειψης μητρώων εγγραφής της περιόδου αυτής. Με βάση τις ενδείξεις που έχουμε στα μέσα της δεκαετίας του 1920 σταματούν τα Γενικά Μητρώα των φοιτητών, διατηρούνται στις επιμέρους Σχολές, ενώ αρχίζουν και συστήνονται ατομικοί φάκελοι φοιτητών.

Μεσοπόλεμο, έναντι των ελληνικών κοινοτήτων που σταδιακά καταργήθηκε, αποδεικνύοντας και τις στοχεύσεις της κρατικής πολιτικής. Παράλληλα η σύσταση φοιτητικών συσσωματώσεων, όπως η Δωδεκανησιακή Νεολαία, η Κυπριακή Φοιτητική Νεολαία, η Ένωση Αιγυπτιακών Σπουδαστών και η Ένωση Βορειοηπειρωτών Φοιτητών μας επιτρέπουν ενδεχομένως να χαρτογραφήσουμε τους κυριότερους τρόπους καταγωγής των ομογενών φοιτητών.

Εντέλει οι φοιτητές αυτοί διατήρησαν την ιδιαίτερη θέση τους στο Αθήνησι, περιχαρακωμένοι στους δικούς τους συλλόγους και με τα δικά του αιτήματα, καθώς, αν σύμφωνα με το «δίκαιο του αίματος» αναγνωρίζονταν ως Έλληνες και ενισχύονταν για το γένος τους, παράλληλα ήταν και πολίτες μια άλλης χώρας και έπρεπε να διαχειριστούν ταυτόχρονα και τις δύο ιδιότητες και τα προβλήματα που προέκυπταν από αυτές.

Τέλος, στην ενότητα αυτή θα πρέπει να γίνει και μια αναφορά, έστω και περιορισμένη στους ξένους φοιτητές, άλλης εθνικότητας, που σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μια παράδοση που κρατούσε από τον 19^ο αιώνα, όταν στα πρώτα χρόνια του το Οθωμανικό Πανεπιστήμιο ήταν το μοναδικό στον βαλκανικό χώρο.²⁶¹ Φαίνεται ότι και στον Μεσοπόλεμο κάποιοι ξένοι είχαν επιλέξει για σπουδές το Πανεπιστήμιο Αθηνών, αφού είχαν το δικαίωμα της εγγραφής χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις, σημαντική αρωγή για όσους δεν ήταν εξοικειωμένοι αρκετά με την ελληνική γλώσσα και προφανώς θετικό μέτρο υποδοχής τους από την πλευρά του Πανεπιστημίου. Τα στοιχεία είναι ελλιπή, κρίνουμε όμως ότι ο αριθμός τους ήταν πολύ μικρός μέσα στο φοιτητικό σώμα, καθώς και ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών δεν είχε αναπτύξει ιδιαίτερα, σε σχέση με άλλα της Ευρώπης, πολιτική προσέλκυσής τους. Η εγγραφή των ξένων φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών εντασσόταν στην συνήθη επιλογή της μετάβασης των νέων για σπουδές στα πανεπιστήμια της Ευρώπης, ιδιαίτερα της Γαλλίας και της Γερμανίας στο Μεσοπόλεμο, αλλά δε θα μπορούσε να συγκριθεί σε καμία περίπτωση μαζί της σε μέγεθος.

Το 1928 ο Πρύτανης, απαντώντας σε ερωτηματολόγιο της Γερμανικής Πρεσβείας κατέγραφε 24 αλλοδαπούς που σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την τελευταία τετραετία,²⁶² ενώ σε άλλο έγγραφο συμπλήρωνε ότι φοιτούσαν κυρίως ξένοι από τις Βαλκανικές χώρες (Βούλγαροι, Σέρβοι και Ρουμάνοι).²⁶³ Για την δεκαετία 1930 χάρη στις

²⁶¹ Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 339 κ. εξ.

²⁶² Καταγράφουμε τους 24 φοιτητές, όπως παρατίθενται: 7 Αλβανοί, 1 Αιγύπτιος, 1 Οθωμανός, 5 Άγγλοι, 1 Τούρκος, 1 Βούλγαρος, 1 Ιταλός, 3 Ρουμάνοι, 1 Ισπανός, 1 Περουβιανός, 1 Σέρβος και 1 Ισραηλίτης, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 472.3. Δεν μας είναι αντιληπτός ο διαχωρισμός Οθωμανός – Τούρκος. Ακόμα, το 1937 ο Πρύτανης απαντούσε στην Confédérations des Etudiants Orientaux ότι σπούδαζαν 2 αλλοδαποί φοιτητές από την Συρία. Στο ίδιο, φ. 502.1.

²⁶³ Απάντηση σε ερωτηματολόγιο της Κοινωνίας των Εθνών, 2/1928. Στο ίδιο, φ. 470.1.

στατιστικές της εκπαίδευσης γνωρίζουμε, έστω και με αποκλίσεις, τον αριθμό των ξένης εθνικότητας φοιτητών, χωρίς να καταγράφονται οι χώρες απ' όπου προήλθαν. Η ίδια πηγή μας πληροφορεί ότι συνολικά οι ξένοι φοιτητές στην Ελλάδα κατευθύνονταν κατά μεγάλη πλειοψηφία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για σπουδές και αυτό εξηγείται από τις επιλογές σπουδών τους (Θεολογική, Ιατρική, Οδοντιατρική κ.ά.). Δε γνωρίζουμε κατά πόσο αντιμετώπιζαν δυσκολίες εξ αιτίας της ελληνικής γλώσσας. Ανάλογα, δεν έχουμε στοιχεία αν υπήρχε κάποια σχετική πρόβλεψη ως προς τις σπουδές τους ή είχε τεθεί το ζήτημα από τις πανεπιστημιακές αρχές, η γνώση της γλώσσας δε φαίνεται όμως να ήταν προαπαιτούμενη.²⁶⁴ Υποθέτουμε ότι για να επιλέξουν την εγγραφή τους σε ελληνικό πανεπιστήμιο θα είχαν επαρκείς γνώσεις της ελληνικής. Η πλειοψηφία των φοιτητών εξάλλου προερχόταν από τις βαλκανικές χώρες και λόγω της επικοινωνίας των πληθυσμών και της παρουσίας ελληνικών κοινοτήτων σε αυτές ίσως ήταν εξοικειωμένοι με την ομιλούμενη γλώσσα ή είχαν σπουδάσει σε ελληνικά σχολεία των κοινοτήτων. Όσοι μάλιστα είχαν επιλέξει σπουδές στη Θεολογική, ενδεχομένως να είχαν μελετήσει τα ιερά κείμενα στο πρωτότυπο και ανάλογα όσοι στρέφονταν στις κλασικές σπουδές να γνώριζαν την αρχαιοελληνική γραμματεία. Όπως και να έχει, η παρουσία των ξένων φοιτητών στο Πανεπιστήμιο ήταν αναιμική και αυτό δε μας βοηθά να συνάγουμε συμπεράσματα.

Παράλληλα, στο αρχείο του Πανεπιστημίου εντοπίζονται επιστολές αλλοδαπών που ενδιαφέρονταν για τη φοίτηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών,²⁶⁵ καθώς και ξένων οργανώσεων που ζητούσαν πληροφορίες για τη δυνατότητα φοίτησης σ' αυτό. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή της εβραϊκής οργάνωσης από την Πολωνία, *Auxilium Academicum Judaicum*, το 1938, που ζητούσε πληροφορίες για τη δυνατότητα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών πολωνοεβραίων με αφορμή τη δίωξη εβραίων φοιτητών από τα πανεπιστήμια της Ιταλίας, της Αυστρίας και της Γερμανίας.²⁶⁶ Η είσοδος των αλλοδαπών φοιτητών απασχολούσε και τους μηχανισμούς του κράτους. Σύμφωνα με νόμο η εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών γινόταν κατόπιν άδειας του Υπουργείου Εξωτερικών²⁶⁷ και το ίδιο ίσχυε, από το 1929 όσο γνωρίζουμε, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.²⁶⁸

²⁶⁴ Αναφέρουμε ενδεικτικά έναν νόμο που έχουμε εντοπίσει για την εγγραφή, φοίτηση και τις εξετάσεις Σέρβων φοιτητών στη Θεολογική σχολή, στον οποίον δεν προσδιορίζονται συγκεκριμένες προϋποθέσεις ως προς την γνώση της ελληνικής γλώσσας. Ν. 2089, *ΦΕΚ* 62/14.3.1920.

²⁶⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις επιστολές 2 ενδιαφερόμενων κοριτσιών από ΗΠΑ και Μ. Βρετανία. Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 517.4.

²⁶⁶ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 515.1.

²⁶⁷ Ενδεχομένως πρόκειται για τον Ν. 4310, *ΦΕΚ* 287/16.8.1929 περί εγκατάστασης και κίνησης αλλοδαπών, ο οποίος όμως δεν έχει συγκεκριμένη πρόβλεψη για την φοίτηση στις ανώτατες Σχολές. Βλ. και την απαντητική επιστολή του Πανεπιστημίου στη Γιουγκοσλαβική πρεσβεία με πληροφορίες για τον σερβικής υπηκοότητας

3.3 Οι μικρασιάτες πρόσφυγες

Μια νέα και μάλιστα πολυπληθής συνιστώσα στο φοιτητικό σώμα του Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν οι πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες, ιδιαίτερα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι προσπάθειες του ελληνικού κρατικού μηχανισμού για την αποκατάσταση και την ένταξή των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, επεκτάθηκε εκ των πραγμάτων και στην εκπαίδευση. Στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση η έλευση των προσφύγων δημιούργησε πολλά προβλήματα λειτουργίας τη δεκαετία του '20. Πολλά από τα σχολικά κτίρια χρησιμοποιήθηκαν για την προσωρινή εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού,²⁶⁹ με αποτέλεσμα την έλλειψη στέγης τόσο για τους γηγενείς όσο και τους πρόσφυγες μαθητές και μαθήτριες. Επίσης, δημιουργήθηκαν υποτυπώδεις και πολύ συχνά ακατάλληλες κτιριακά σχολικές μονάδες σε προσφυγικούς οικισμούς, ενώ και οι ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό ήταν φανερές. Αντίθετα, στην ανώτατη εκπαίδευση, η είσοδος των προσφύγων συντελέστηκε πολύ γρήγορα και χωρίς ανάλογα προβλήματα. Σε αυτό καταλυτικό ρόλο έπαιζαν μια σειρά νομοθετημάτων που θεσπίστηκαν για να διευκολύνουν την εγγραφή τους στο μόνο Πανεπιστήμιο της χώρας, εκείνο της Αθήνας. Τον Οκτώβριο του 1922 δημοσιεύθηκαν δύο νομοθετικά διατάγματα που προσδιόριζαν τις προϋποθέσεις για την εγγραφή των υποψηφίων προσφύγων φοιτητών και φοιτητριών. Σύμφωνα με το πρώτο όσοι και όσες δεν μπορούσαν να προσκομίσουν τα ανάλογα αποδεικτικά σπουδών, θα μπορούσαν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο με ένορκη κατάθεση (σε Ειρηνοδικείο) δύο καθηγητών του Γυμνασίου τους ότι είχαν απολυτήριο αναγνωρισμένου από το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας εκπαιδευτικού ιδρύματος.²⁷⁰ Παράλληλα, με το δεύτερο νομοθετικό διάταγμα, απαλλάσσονταν από την καταβολή διδάκτρων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όχι μόνοι οι νεοεισερχόμενοι μετά το 1922 νεαροί και νεαρές μικρασιατικής καταγωγής, αλλά και όσοι πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί παλιότερα, αφού η νομοθεσία προσδιόριζε ότι είχαν τις

φοιτητή Φιλοσοφικής Στυλιανό Λίποβατς, από το Κατάρου Δαλματίας ο οποίος γράφτηκε με άδεια του Υπουργείου Εξωτερικών. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 514.3.

²⁶⁸ Στατιστική της ανώτατης εκπαίδευσης 1929-1930, σ. ζ'.

²⁶⁹ Όπως αφηγείται στις αναμνήσεις του ο Κ. Δεσποτόπουλος κατά την πρώτη εγκατάσταση της οικογένειας κοντά στην Ακρόπολη τα μαθήματα γίνονταν στο Άγιο Δημήτριο τον Λουμπαρδιάρη, καθώς στο κτίριο του σχολείου ήταν εγκατεστημένοι πρόσφυγες, ενώ στη συνέχεια στον Βύρωνα το 15^ο Ελληνικό Σχολείο στεγαζόταν στον ναό του Προφήτη Ηλία. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, *ό.π.*, σ. 41, 44. Βλ. και σχετικό δημοσίευμα για τη συνεργασία των υπουργών Παιδείας και Πρόνοιας προς εκκένωση των σχολικών κτιρίων από τους πρόσφυγες. Το δημοσίευμα προέβλεπε ότι εντός του Οκτωβρίου του 1924 θα άδειαζαν 10-15 σχολικά κτίρια, *Εμπρός*, 26/9/1924, σ. 4.

²⁷⁰ Στη συνέχεια και μετά από έλεγχο των σχετικών στοιχείων, η αρμόδια Επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας θα κοινοποιούσε τα ονόματα των υποψηφίων προς εγγραφή προσφύγων στον Πρύτανη. ΝΔ., *ΦΕΚ* 184/1.10.1922. Ανάλογες προβλέψεις εφαρμόστηκαν και για την Μέση Εκπαίδευση με βασιλικό διάταγμα στο *ΦΕΚ* 179/28.9.1922.

προϋποθέσεις όλοι οι «άποροι πρόσφυγες ομογενείς» φοιτητές, κατόπιν αίτησης και προσκομίζοντας πιστοποιητικό απορίας από το Υπουργείο Περίθαλψης ή από την αρμόδια αστυνομική αρχή.²⁷¹ Η καταβολή των διδάκτρων (εξετάστων, φροντιστηριακών ασκήσεων κ.ά.) θα γινόταν από το Υπουργείο Περίθαλψης στο ταμείο του Πανεπιστημίου, κατόπιν έγκρισης της αρμόδιας Επιτροπής του Υπουργείου Παιδείας.²⁷² Η δωρεάν φοίτηση των απόρων αφορούσε βέβαια και το Πολυτεχνείο και στη συνέχεια και τις άλλες ανώτερες και ανώτατες σχολές (Γεωπονική, ~~Ήνταις~~, ΑΣΟΕΕ κ.ά.).²⁷³ Σύμφωνα, όμως, με τη μεταγενέστερη μαρτυρία των Χρυσόστομου Θεοδωρίδη, προέδρου της Ομοσπονδίας Προσφύγων Φοιτητών και Σωκράτη Κλαδά, προέδρου της Ένωσης Ποντίων Φοιτητών, το Πανεπιστήμιο Αθηνών συγκέντρωνε την «μέγιστην πλειοψηφίαν» των προσφύγων φοιτητών.²⁷⁴ Για τις πρώτες γενιές νέων προσφύγων που θέλησαν να σπουδάσουν, τουλάχιστον για αυτούς που εγκαταστάθηκαν στην Αττική, το Αθήνησι αποτέλεσε σχεδόν μονόδρομο, αφού προσέφερε περισσότερα γνωστικά πεδία σε σχέση με το ΕΜΠ, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης δεν είχε ιδρυθεί και τα άλλα «νεοπαγή» ιδρύματα ήταν στη διαδικασία εδραίωσης τους στην ανώτατη εκπαίδευση.

Τα ευεργετικά μέτρα υπέρ των προσφύγων φοιτητών και φοιτητριών θα εξακολουθήσουν σε όλη τη δεκαετία του 1920: από το 1923 οι γυναίκες πρόσφυγες πτυχιούχοι αναγνωρισμένων διδασκαλείων θηλέων, μπορούσαν να γραφτούν ως φοιτήτριες στο Οδοντιατρικό Σχολείο.²⁷⁵ Το 1925 οι πρόσφυγες φοιτητές που δεν είχαν γραφτεί στο Πανεπιστήμιο για οποιοδήποτε λόγο από το ακαδημαϊκό έτος 1922-1923 και εξής μπορούσαν να εγγραφούν αναδρομικά αρχικά έως τον Ιανουάριο 1926,²⁷⁶ ενώ στην συνέχεια, με νέα διατάγματα, η προθεσμία αναδρομικής εγγραφής παρετεινόταν και τα

²⁷¹ Στη συνέχεια φαίνεται ότι δόθηκε η δυνατότητα να εκδίδουν πιστοποιητικά απορίας και οι προσφυγικοί σύλλογοι. Βεβαιώσεις έδωσαν σωματεία, όπως ο Επαρχιακός Σύλλογος Προσφύγων «Η Πισσιδία», ο Σύλλογος Προσφύγων Κεντρίας Μ. Ασίας, η Παμπροσφυγική Οργάνωσις Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων, η Παμπροσφυγική Πειραιώς, η Γενική Ένωσις Προσφύγων Περιστερίου κ.ά. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 489.3.

²⁷² ΦΕΚ 196/10/10/1922, ΝΔ για εγγραφή και εξετάσεις απόρων προσφύγων. Σε επόμενη νομοθετική ρύθμιση η καταβολή διδάκτρων για τους πρόσφυγες φοιτητές θα γινόταν από το Υπουργείο Παιδείας, βλ. ΦΕΚ 279/30.9.1925, ΠΔ για στρατευθέντες κ.ά. Στη συνέχεια από το Δημόσιο Ταμείο Νόμος 4039 (ΦΕΚ 89/7.3.1929). Στην Επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας προήδρευε ο Μητροπολίτης Εφέσου Χρυσόστομος. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 17/9/1923, σ. 3.

²⁷³ Βλ. ενδεικτικά ΝΔ, ΦΕΚ 240/21.11.1922 για την ΑΣΟΕΕ.

²⁷⁴ Στους οποίους είχαν προσφέρει σημαντική αρωγή ο Κωστής Παλαμάς, γενικός γραμματέας του Πανεπιστημίου και ο Δημοσθένης Δημητριάδης, διευθυντής των οικονομικών υπηρεσιών του, καταγόμενος από τη Ριζούντα του Πόντου, βλ. Χρυσόστομος Θεοδωρίδης – Σωκράτης Κλαδάς, *Πρόσφυγες φοιτηταί και σπουδασταί μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν*, Αθήνα 1974, σ. 24.

²⁷⁵ ΦΕΚ 67/14.3.1923. Βλ. και τη σχετική αίτηση εγγραφής της Μερόπης Μυροκίδου, από τη Σμύρνη, 28/4/1923, ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 456.1.

²⁷⁶ ΦΕΚ 279/30.9.1925, ΠΔ για στρατευθέντες κ.ά.

επόμενα ακαδημαϊκά έτη.²⁷⁷ Οι τελειόφοιτοι της Μεγάλης του Γένους Σχολής στην Κωνσταντινούπολη που δεν κατάφεραν, λόγω ανυπέρβλητου κωλύματος, να πάρουν απολυτήριο μπορούσαν να γραφτούν στο Αθήνησι μετά από εξέταση ενώπιον επιτροπής καθηγητών Γυμνασίου ή τριμελούς επιτροπής καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής.²⁷⁸ Οι πρόσφυγες απόφοιτοι ρωσικών γυμνασίων που δεν μπορούσαν «εκ των περιστάσεων» να υποβάλουν τα απολυτήριά τους, μπορούσαν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο με ένορκη βεβαίωση δύο «ευπόληπτων» μαρτύρων καθώς και πιστοποίηση αναγνωρισμένου Σωματείου ή Συλλόγου του τόπου καταγωγής τους και, στη συνέχεια, με εξετάσεις ενώπιον επιτροπής αποτελούμενης από δύο καθηγητές της Φιλοσοφικής και έναν της Φυσικομαθηματικής.²⁷⁹

Τα παραπάνω μέτρα θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτέλεσαν μια συνέχεια των ευεργετικών μέτρων που είχε αναλάβει το κράτος για τους άπορους ομογενείς και ίσχυσαν και στον Μεσοπόλεμο, αλλά παράλληλα συνέστησαν και μια τομή. Παρόλο που πληθυσμιακές μετακινήσεις προς την Ελλάδα είχαν πραγματοποιηθεί και παλιότερα, από την δεκαετία του 1910, ως αποτέλεσμα των πολεμικών συγκρούσεων στη Βαλκανική αλλά και των πολιτικών ανατροπών στη Ρωσία και οι καταφυγόντες είχαν δεχτεί μέτρα προστασίας και αρωγής από το ελληνικό κράτος, η έλευση των μικρασιατών προσφύγων ήταν αυτή που εισήγαγε τον όρο «πρόσφυγας φοιτητής» στην πανεπιστημιακή νομοθεσία. Έως το 1922 όσοι πρόσφυγες νέοι και νέες είχαν θελήσει να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και τηρούσαν τις προϋποθέσεις των «ευεργετημάτων», εντάσσονταν στα μέτρα που αφορούσαν τους άπορους ομογενείς φοιτητές.²⁸⁰

Ο διαχωρισμός των «προσφύγων» φοιτητών από τους ομογενείς που εγγραφόντουσαν στο Πανεπιστήμιο συστηματικά από τον 19^ο αιώνα, συντελέστηκε de facto, μέσα σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης. Οι πρώτοι πολιτογραφήθηκαν «αυτοδικαίως».²⁸¹ Οι δεύτεροι δεν είχαν χάσει τη σύνδεση με τον τόπο γέννησής τους και είχαν τη δυνατότητα να

²⁷⁷ ΝΔ, ΦΕΚ 305/15.9.26· ΝΔ περί αναδρομικής και ατελούς εγγραφής προσφύγων, ΦΕΚ 267/13.11.1927 και Ν. 3721, ΦΕΚ 1/3.1.1929.

²⁷⁸ ΠΔ για στρατευθέντες κ.ά., ΦΕΚ 279/30.9.1925.

²⁷⁹ ΦΕΚ 155/16.5.1926. Μάλιστα με το ΝΔ περί ατελούς εγγραφής άπορων αλλοδαπών, ΦΕΚ 219/13.10.1927 προστίθεται ότι μπορούν να γραφτούν και όσοι είχαν απολυτήριο από το προσφυγικό Ρώσικο Γυμνάσιο που βρίσκεται στην Αθήνα επιτρεπόμενης και της αναδρομικής εγγραφής τους από τότε που πήραν απολυτήριο.

²⁸⁰ Πριν το 1922 το μόνο μέτρο σχετικό με την εκπαίδευση που εντοπίσαμε ήταν το 1914 και αφορά την απαλλαγή τελών εγγραφής στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης από τους πρόσφυγες μαθητές. Ν. 433, ΦΕΚ 356/2.12.1914.

²⁸¹ Βλ. ΝΔ «Περί αθρόας πολιτογραφήσεως των εκ Τουρκίας εις Ελλάδα καταφυγόντων ομογενών», ΦΕΚ 236/23.8.1923 και ΦΕΚ 242/29.09.1924. Μάλιστα το Δ.Σ. της Ένωσης Προσφύγων Φοιτητών σχολιάζοντας δημοσίευμα στα Χρονικά (στις 17/10/1923) που ανέφερε ότι το Πανεπιστήμιο ανάγκαζε τους πρόσφυγες φοιτητές να πολιτογραφηθούν, δήλωνε ότι κράτος δεν ήταν υποχρεωμένο να σπουδάσει Τούρκους στο φρόνημα φοιτητές, γιατί τέτοιοι θα έπρεπε να θεωρούνται οι μη πολιτογραφημένοι μέχρι σήμερα. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 23/10/1923 σ. 3. Το παραπάνω δημοσίευμα των Χρονικών δεν εντοπίστηκε.

επιστρέψουν μετά το πέρας των σπουδών στις ελληνικές κοινότητες απ' όπου κατάγονταν. Οι νέοι από την Μικρά Ασία και τις άλλες περιοχές που ανήκαν και αυτοί στο σώμα των ομογενών και η υποδοχή τους στο Πανεπιστήμιο ήταν μια σταθερή και αδιατάρακτη διαδικασία, το 1922 υπό έκτακτες συνθήκες προσδιορίστηκαν στιγμιαία ως «καταφυγόντες» (ο όρος από το νομοθετικό διάταγμα για τις πολιτογραφήσεις) και κλήθηκαν να διαχειριστούν άμεσα τις νέες βιοτικές και σπουδαστικές πραγματικότητες. Για αυτούς λήφθηκαν αποφάσεις και μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, εκ μέρους των πανεπιστημιακών αρχών, του κράτους και άλλων θεσμών, κάτω από επείγουσες και πιεστικές ανάγκες για την ένταξή τους το 1922, και σε αυτά εντάχθηκαν και όσοι εγκαταστάθηκαν νωρίτερα και αργότερα, με την ανταλλαγή πληθυσμών, από την (Ανατολική) Θράκη, την Κωνσταντινούπολη, τη Βουλγαρία, τον Πόντο, τον Καύκασο και τη Ρωσία στη νέα πατρίδα τους. Η επαγγελματική απορρόφηση των προσφύγων θεωρήθηκε ως βασική προτεραιότητα των κρατικών αρχών, καθώς ήταν δυσβάσταχτο το βάρος της οικονομικής στήριξης δεκάδων χιλιάδων οικογενειών. Σε αυτή την πολιτική, της αυτάρκειας και αυτοσυντήρησης, πρέπει να ενταχθούν και τα «ευεργετήματα», οι διευκολύνσεις δηλαδή στους πρόσφυγες φοιτητές για την ολοκλήρωση των σπουδών τους. Παράλληλα, οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις που επιδίωξαν την ταχύτερη αφομοίωση των προσφύγων είχαν και έναν άλλο στόχο: μέσα σε ένα κλίμα έντονης κοινωνικής δυσaráσκειας, τα διάφορα προνοιακά μέτρα, αποτελούσαν μια μορφή πρόληψης για την εκτόνωση κοινωνικών πιέσεων προς αποφυγή της ενδεχόμενης ριζοσπαστικοποίησης του προσφυγικού στοιχείου και την πρόκληση κοινωνικών αναταραχών.²⁸² Ο φόβος αφορούσε τους νέους και τις νέες που σε συνθήκες ένδειας και ανεργίας θα μπορούσαν εύκολα να στραφούν στις «ανατρεπτικές» ιδέες, οι οποίες είχαν κάνει σταδιακά μέσα στη δεκαετία του 1920 την εμφάνισή τους και στις αίθουσες του Πανεπιστημίου.

Για την προσφυγική νεολαία που επέλεξε την εγγραφή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τα στοιχεία είναι πολύ αποσπασματικά, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια. Επιμέρους στοιχεία έχουν αντληθεί για τους άπορους πρόσφυγες φοιτητές, ενώ απουσιάζουν οι πληροφορίες για τους πρόσφυγες νέους που μπήκαν στο Πανεπιστήμιο χωρίς να εμπίπτουν στην ευεργετική συνδρομή της ατέλειας. Από το σωζόμενο αρχειακό υλικό εντοπίζεται ότι κατά το ακαδημαϊκό έτος 1922-1923 γράφτηκαν δωρεάν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ή ανανέωσαν

²⁸² «δια προνομίων τινών άτινα αποτέλεσαν ένα τελέσφορον χαλινόν δια την πρόληψιν ενδεχομένης κοινωνικής αναστατώσεως, αν όχι και ανατροπής». Από το άρθρο Σ. Παπαδόπουλου, τελειόφοιτου Φιλολογίας (με τίτλο «Η ατελής εγγραφή των προσφύγων φοιτητών μας»), *Προσφυγικός κόσμος*, 7/10/1928, σ. 3. Βλ. και Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση 1922-1930» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770 -2000*, τ. 7: «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, Αθήνα, Τα Νέα – Ελληνικά Γράμματα», 2003, σ. 101-118.

την εγγραφή τους 267 άποροι πρόσφυγες φοιτητές.²⁸³ Το 1922 το Πανεπιστήμιο Αθηνών παρείχε τη δυνατότητα να γραφτούν σ' αυτό 52 μαθητές που αποφοίτησαν από την Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης το 1921-1922.²⁸⁴ Το 1924 από τους 342 περιθαλπτόμενους από το Υπουργείο Πρόνοιας άπορους πρόσφυγες οι 230 σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.²⁸⁵ Στον απολογισμό του ο Πρύτανης Κωνσταντίνος Ζέγγελης ανέφερε ότι το έτος 1924-1925 το Υπουργείο Παιδείας κάλυψε οικονομικά την εγγραφή 506 προσφύγων φοιτητών.²⁸⁶ Την ίδια χρονιά στον κατάλογο που είχε συντάξει ο διευθυντής της Πανεπιστημιακής Λέσχης με 50 τελειόφοιτους άπορους πρόσφυγες οι οποίοι θα λάμβαναν οικονομική ενίσχυση από την ελληνική παροικία του Αμβούργου²⁸⁷ δίπλα στα ονόματα των φοιτητών και τον τόπο καταγωγής, αναγραφόταν και η οικογενειακή κατάσταση («προστάτης επταμελούς οικογενείας, πατήρ γέρων άεργος»), η οικονομική («απορώτατος»), ενώ ορισμένοι φοιτητές δεν είχαν διεύθυνση μόνιμης κατοικίας.²⁸⁸ Στον απολογισμό του ο πρύτανης Νικόλαος Αλιβιζάτος για το έτος 1927-1928 ανέφερε ότι το Δημόσιο τον Μάιο 1927 είχε καταθέσει 2.000.000 δραχμές στο ταμείο του Πανεπιστημίου έναντι των οφειλόμενων από τα παλιότερα έτη για τους άπορους πρόσφυγες που σπούδαζαν σε αυτό.²⁸⁹ Τέλος ο πρόεδρος της Ομοσπονδίας Προσφύγων Φοιτητών Χρ. Θεοδωρίδης, στο βιβλίο του²⁹⁰ παραθέτει βιογραφικά στοιχεία αρκετών προσφύγων φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τα στοιχεία είναι σαφώς ανεπαρκή για να γίνει μια πλήρης και αξιόπιστη καταγραφή των προσφύγων φοιτητών, ιδιαίτερα για τη δεκαετία του 1920. Υποθέτουμε όμως ότι πολλοί νέοι και νέες από οικογένειες προσφυγικής καταγωγής, ενδεχομένως σε εξαθλιωμένη κατάσταση και με επισφαλή επαγγελματική προοπτική στον νέο τόπο εγκατάστασης, ιδίως αυτοί που προήλθαν από προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά,²⁹¹

²⁸³ Σύμφωνα με μεταγενέστερη επιστολή του Πρύτανη προς το Υπουργείο Πρόνοιας, 8/8/1932, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 486.2

²⁸⁴ Στο ίδιο, φ. 457.3

²⁸⁵ Σύμφωνα με τις χφ σημειώσεις στον ονομαστικό κατάλογο και τη συνοδευτική επιστολή. Οι υπόλοιποι σπούδαζαν στο ΕΜΠ. Στο ίδιο, φ. 460.4.

²⁸⁶ Πρυτανικός απολογισμός Κ. Ζέγγελη, 1924-1925, σ. 19. Το ύψος της δαπάνης υπολογίζονταν σε ύψος 273.000 δρχ.

²⁸⁷ Βλ. τη σχετική έκθεση, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 462.5.

²⁸⁸ Για τις περιπτώσεις προσφύγων φοιτητών που ενδεχομένως δεν είχαν εγκατασταθεί σε μόνιμη κατοικία αναγραφόταν είτε η Σχολή που φοιτούσαν ή κάποια άλλη διεύθυνση (Πολυκλινική, Αστεροσκοπείο, Συσσίτιο Βαρβακείου, Καφενείο Βυζάντιο, Μητροπόλεως 44 [Μέγαρο ΧΑΝ]). Στο ίδιο. Σημειώνουμε ότι το 1930 περισσότερες από 30.000 προσφυγικές οικογένειες ζούσαν σε τρώγλες και παράγκες. Βλ. Ε. Κοντογιώργη, ό.π., σ. 113.

²⁸⁹ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Αλιβιζάτου, 1927-1928, σ. 27.

²⁹⁰ Χρυστόστομος Θεοδωρίδης - Σωκράτης Κλαδάς, ό.π., σ. 52 – 251.

²⁹¹ Σύμφωνα με την Ε. Κοντογιώργη, ό.π., σ. 117, 327.000 πρόσφυγες ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα και τον Πειραιά. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, από τους 1.221.849 (της Μικρασιατικής 1.069.957) πρόσφυγες, οι 282.000 έμεναν στην Αττική (*Στατιστική επετηρίς*, έτους 1930, σ. 39 κ.εξ.).

επέλεξαν ως γόνιμη λύση την εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο, έχοντας ένα ισχυρό κίνητρο: τα ευεργετήματα της δωρεάν φοίτησης και σίτισης που ανέλαβαν το κράτος και άλλοι θεσμοί. Για την εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών πιθανόν να συνεπικούρησε και ένας ακόμα παράγοντας. Οι ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας και της Θράκης, ως επί το πλείστον ανεπτυγμένες οικονομικά και πολιτιστικά, διέθεταν ένα εκτεταμένο δίκτυο ελληνικών σχολείων και φημισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα (Μεγάλη του Γένους Σχολή, Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης, το Φροντιστήριο στην Τραπεζούντα, η Ακαδημία στις Κυδωνιές κ.ά.), τα οποία εξασφάλιζαν και τυπικά την δυνατότητα σε νέους πρόσφυγες που είχαν περατώσει ή περάτωναν την εκπαίδευση τους πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή να επιλέξουν την εγγραφή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Και παρότι η έλευσή τους στην Ελλάδα, κάτω από αντίξοες συνθήκες, συνέτεινε στη φτωχοποίηση των περισσότερων προσφυγικών οικογενειών, η παλιότερη κοινωνική θέση και το μορφωτικό επίπεδο τούς οδηγούσε στην εγγραφή τους ως φοιτητών και φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο. Από το 1926, ένας άλλος παράγοντας συνέβαλε στην αύξηση των δυνατοτήτων σπουδών των προσφύγων, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Στο μέτρο όπου το μεγαλύτερο τμήμα προσφύγων της «αγροτικής αποκατάστασης» το υποδέχτηκε η Βόρεια Ελλάδα, ιδιαίτερα η Μακεδονία και ένα πολύ μεγάλο της «αστικής» η Θεσσαλονίκη και άλλες κοντινές πόλεις, τα παιδιά των εγκατεστημένων εκεί οικογενειών επέλεξαν για τις σπουδές τους το νεοϊδρυθέν ίδρυμα.²⁹² Μάλιστα, ο εκπρόσωπος της Ένωσης Ποντίων Φοιτητών στο Α΄ Φοιτητικό Συνέδριο, το 1924, Σωκράτης Κλαδάς υποστήριξε σθεναρά την ίδρυση του Πανεπιστημίου αυτού που θα διευκόλυνε την σπουδάζουσα νεολαία των βορείων επαρχιών και ιδιαίτερα την προσφυγική νεολαία, ένα πολύ μικρό μέρος της οποίας είχε κατορθώσει να φτάσει μέχρι την Αθήνα.²⁹³

Για την ενίσχυση των άπορων προσφύγων φοιτητών ενεργοποιήθηκαν οι πανεπιστημιακές και κρατικές αρχές και μαζί τους μια σειρά άλλων φορέων, οργανώσεων ακόμα και πρωτοβουλίες πολιτών. Το 1924 συστήθηκε Επιτροπή από το Υπουργείο Υγιεινής για τη διενέργεια εράνων επί τριετία στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις «υπέρ εξευρέσεως των αναγκαίων πόρων εις πρόσφυγας απόρους φοιτητάς, δι' ων θα καταστή εφικτή η αποπεράτωση των σπουδών των φοιτητών τούτων».²⁹⁴ Η Ανώτατη Διεύθυνση Προσφύγων, σύμφωνα με επιστολή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον Μάιο 1926, προμήθευσε σε 400 άπορους πρόσφυγες φοιτητές βιβλία και πανεπιστημιακά συγγράμματα, όπως είχε κάνει και

²⁹² Βλ. Β. Φούκας, *ό.π.*, σ. 347-348.

²⁹³ Χ. Θεοδωρίδης – Σ. Κλαδάς, *ό.π.*, σ. 30-31.

²⁹⁴ Η Επιτροπή συστάθηκε από τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο, τον Πρύτανη, τον Αντιπρύτανη και τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Αλιβιζάτο, τον πρόεδρο της ΕΑΠ Χένρι Μοργκεντάου, τους πληρεξούσιους Σ. Παπαρηγοριάδη και Αγγ. Κωνσταντιλιέρη, τον Διοικητή της ΕΤΕ Αλέξανδρο Διομήδη και της Τράπεζας Αθηνών Ιωάννη Ηλιάσκο. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 459.4.

για το ακαδημαϊκό έτος 1923-24 και ενδεχομένως και προηγουμένως.²⁹⁵ Παράλληλα, από το 1923, το Υπουργείο Περιθάλψεως διέθετε σε αυτούς βοήθημα 120 δραχμών το μήνα που αργότερα αυξήθηκε σε 300 δρχ, ενώ οι φοιτητές ζητούσαν 500. Το βοήθημα καταργήθηκε επί δικτατορίας Πάγκαλου.²⁹⁶

Ακόμα, οι Χ. Θεοδωρίδης και Σ. Κλαδάς αναφέρουν χωρίς να τεκμηριώνεται από αλλού, ότι ο υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας Απόστολος Ορφανίδης (1924-1925) παραχώρησε στέγη σε πρόσφυγες φοιτητές που οι οικογένειές τους διέμεναν εκτός Αθηνών, κυρίως στους συνοικισμούς Πολυγώνου και Νέων Σφαγείων, από τα ξύλινα παραπήγματα των γερμανικών αποζημιώσεων του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.²⁹⁷ Από την άλλη πλευρά, για τις ανάγκες διαμονής απόρων φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών που θα κατευθύνονταν στην Μέση εκπαίδευση είχε ιδρυθεί το Ακαδημαϊκό Οικοτροφείο.²⁹⁸ Στα δύο χρόνια λειτουργίας του από το 1924 έως το 1926 -καταργήθηκε επί δικτατορίας Πάγκαλου-, φαίνεται ότι διέμεναν και πρόσφυγες φοιτητές. Επισημαίνεται και εδώ ότι μη έχοντας διαθέσιμο κτήριο, οι τρόφιμοι του Οικοτροφείου στεγάστηκαν στα άδεια, μετά την έκπτωση της βασιλείας, Ανάκτορα, καταλαμβάνοντας τις μεγάλες αίθουσες του παλατιού. Το 1924 μάλιστα είχε δημιουργηθεί ζήτημα και είχαν κινητοποιηθεί το Υπουργείο Παιδείας και οι πανεπιστημιακές αρχές, με απειλή επιβολής ποινών, κατόπιν καταγγελιών του Αρχηγού της Βρετανικής Αστυνομικής Αποστολής, ότι «το έμπροσθεν του κτιρίου των Παλαιών Ανακτόρων μέρος είνε πλήρες ακαθαρσιών παντοειδών και περιτωμάτων, οφειλομένων εις τους φοιτητάς τούτους, τουθ' όπερ προκαλεί την αγανάκτησιν πάντων και δημιουργεί σκάνδαλον εις βάρος του Πανεπιστημίου».²⁹⁹

Αξίζει να σημειωθεί, ότι για την διευκόλυνση των προσφύγων φοιτητών υπήρξαν ακόμα και πολιτικές παρεμβάσεις σε ατομικό επίπεδο, όπως ενδεικτικά του Νικόλαου Πλαστήρα το 1923 για την φοιτήτρια Ε. Σ. από τις Σαράντα Εκκλησιές της Θράκης, που

²⁹⁵ Στο ίδιο, φ. 465.1

²⁹⁶ Ακόμα συζητήθηκε η παύση του προσφυγικού συσσιτίου και αναβλήθηκε η παραχώρηση δωρεάν βιβλίων στους πρόσφυγες φοιτητές, *Φοιτητικό Βήμα*, 27/1/1926, σ. 3. Σημειώνω ότι είχε καταργηθεί επί Παγκάλου και το Υπ. Πρόνοιας, στοχεύοντας συνολικά στον περιορισμό των παροχών.

²⁹⁷ Χ. Θεοδωρίδης – Σ. Κλαδάς, *ό.π.*, σ. 26. Το στοιχείο δεν διασταυρώθηκε από άλλες πηγές.

²⁹⁸ Το Ακαδημαϊκό Οικοτροφείο άρχισε να οργανώνεται από τον Ν. Πλαστήρα και λειτούργησε επί πρωθυπουργίας Αλ. Παπαναστασίου για 2 χρόνια, με σκοπό τη φιλοξενία αριστούχων άπορων απόφοιτων γυμνασίου που είχαν εισαχθεί στις καθηγητικές Σχολές του Πανεπιστημίου (Φιλοσοφική, Μαθηματικό, Θεολογική) και σπούδαζαν δωρεάν. Μετά το πτυχίο στέλνονταν να στελεχώσουν τα σχολεία των Νέων χωρών. Οι φοιτητές του Ακαδημαϊκού Οικοτροφείου σιτίζονταν και αυτοί στο συσσίτιο της οδού Σχολείου. Βλ. τη συνέντευξη Εμμ. Κριάρα, *ό.π.*: *Ριζοσπάστης*, 29/5/1928, σ. 1,2· *Ελεύθερον Βήμα*, 10/10/1926, σ. 3· Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 145.

²⁹⁹ Αιτία του περιστατικού ήταν το ότι οι φοιτητές είχαν εγκατασταθεί σε αίθουσα χωρίς τουαλέτα και η πλησιέστερη ήταν αρκετά μακριά. Βλ. Έκθεση Αρχηγού της Βρετανικής Αστυνομικής Αποστολής προς το Υπουργείο Παιδείας, Δεκέμβριος 1924 και Επιστολή Πρύτανη Κ. Ζέγγελη προς την επόπτρια του Οικοτροφείου προσφύγων φοιτητών στα Παλαιά Ανάκτορα, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 461.2

ζητούσε την ευνοϊκή έκβαση για την εγγραφή της στο Πανεπιστήμιο, αφού είχε αποφοιτήσει το 1919 από το Ζάππειο Γυμνάσιο Κωνσταντινούπολης, δύο χρόνια δηλαδή πριν αυτό αναγνωριστεί ως ισότιμο με τα ελληνικά γυμνάσια.³⁰⁰

Παράλληλα, το Πατριωτικό Ίδρυμα Ελληνίδων, στη συνέχεια Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως,³⁰¹ έχοντας ήδη οργανώσει συσσίτια για τους Καυκάσιους φοιτητές, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αθηνών,³⁰² σύστησε το 1924 συσσίτιο διευρύνοντάς το για όλους τους άπορους πρόσφυγες φοιτητές, με την οικονομική συνδρομή του Υπουργείου Πρόνοιας (500 δρχ. μηνιαία για κάθε φοιτητή).³⁰³ Σε αυτό, σύμφωνα με τον Χ. Θεοδωρίδη σιτιζόνταν οι φοιτητές που οι οικογένειές τους διέμεναν εκτός Αθηνών, ενώ οι μετέχοντες δεν είχαν δικαίωμα του βοηθήματος από το Υπουργείο Πρόνοιας,³⁰⁴ στοιχεία που δεν επιβεβαιώνονται από αλλού. Στην εφημερίδα *Φοιτητής* αναφερόταν ότι «τον πρώτο χρόνο σιτίστηκαν λίγοι με πολύ περιποίηση, το δεύτερο χρόνο περισσότεροι μα λιγόστευσε η φροντίδα, τον τρίτο χρόνο ακόμα περισσότεροι».³⁰⁵ Κατά την περίοδο της λειτουργίας του, αρχικά στο Βαρβάκειο Λύκειο και στη συνέχεια στην Πλάκα (οδός Σχολείου 3 ή 4 σύμφωνα με τον Αντώνη Φλούντζη), ακολουθούσε τη λογική του ακαδημαϊκού έτους (διέκοπτε τη λειτουργία του καλοκαίρι και τις γιορτές). Οι σιτιζόμενοι πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες κυμαίνονταν από 400 έως 700 κατά έτος.³⁰⁶ Το 1928 δέχτηκε εν γένει άπορους φοιτητές,³⁰⁷ λειτουργώντας συρρικνωμένο ως το 1930. Τα ζητήματα του προσφυγικού συσσιτιού των φοιτητών, ιδιαίτερα μετά το 1927, της ποιότητας της τροφής, των ενδεχόμενων ατασθαλειών στη διαχείριση, των πρωτοβουλιών των φοιτητών, της επιλογής των σιτιζόμενων και της διαγραφής φοιτητών θα μας απασχολήσουν και στη συνέχεια. Εδώ μόνο ας αναφερθεί ότι το συσσίτιο λειτουργούσε χωρίς την άμεση εμπλοκή από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και

³⁰⁰ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 456.2. Οι πολιτικές παρεμβάσεις δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο, αντιθέτως συχνά πολιτικά πρόσωπα έδειχναν ενδιαφέρον για τις σπουδές των «προστατευόμενων» τους, ασκώντας πίεση στο διδακτικό προσωπικό. Βλ. και τα σχετικά σημειώματα στο προσωπικό αρχείο του καθηγητή Νίκου Βέη, ανάμεσά τους και ένα του υπουργού Παιδείας Γεωργίου Παπανδρέου.

³⁰¹ Για την ίδρυση, τις μετονομασίες και τη δράση του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως, βλ. Βασιλική Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού» στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξεργιζόγλου - Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015, σ. 82-100.

³⁰² Επιστολή του Πατριωτικού Ιδρύματος Ελληνίδων (με υπογραφή της αντιπροέδρου Ιουλίας Στρέιτ και της Γενικής Γραμματέας Ευφημίας Εμπεδοκλή) προς τον Πρύτανη. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 456.2.

³⁰³ Το ποσό αυτό κρινόταν ως μικρό γιατί στις 500 δρχ. συνυπολογίζονταν και οι μισθοί υπαλλήλων, τα λειτουργικά έξοδα, η συντήρηση κτιρίου κ.ά. *Ριζοσπάστης*, 29/5/1928, σ. 1, 2.

³⁰⁴ Χ. Θεοδωρίδης - Σ. Κλαδάς, *ό.π.*, σ. 24-25.

³⁰⁵ *Ο Φοιτητής*, δεκαπενθήμερον όργανον των σπουδαστών, 8/3/1930, σ. 3.

³⁰⁶ Μαζί με τους υπότροφους φοιτητές του Ακαδημαϊκού Οικοτροφείου. Βλ. Α. Φλούντζη, *ό.π.*, σ. 145 και *Ριζοσπάστης*, 29/5/1928, σ. 1, 2.

³⁰⁷ Χ. Θεοδωρίδης - Σ. Κλαδάς, *ό.π.*, σ. 24-25 και *Ελεύθερον Βήμα*, 11/12/1931, σ. 1, 2. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* το 1928 σιτιζόνταν 450 φοιτητές, εκ των οποίων οι 70 μη πρόσφυγες. *Ριζοσπάστης*, 29/5/1928, σ. 1, 2 και το 1930, 265. Βλ. *Ο Φοιτητής*, 8/3/1930, σ. 3.

εξαρτιόταν από τις κρατικές επιδοτήσεις και την εκάστοτε πολιτική βούληση που αναδιαμόρφωνε τους όρους λειτουργίας του, τη συνέχιση ή διακοπή του, προκαλώντας και τις ανάλογες κινητοποιήσεις των φοιτητών.³⁰⁸

Σημαντική ήταν και η αρωγή της Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων (ΧΑΝ), τα πρώτα χρόνια έλευσης των νεαρών προσφύγων. Σύμφωνα με δημοσιεύματα στο *Ελεύθερο Βήμα*, τον Δεκέμβριο του 1922 η ΧΑΝ αναζητούσε οικογένειες στην Αθήνα για φιλοξενία 50 «αρίστων» προσφύγων φοιτητών. Τα έξοδα διαμονής θα τα διέθετε η Επιτροπή Περιθάλψεως Ευρωπαίων Φοιτητών (με έδρα τη Γενεύη) και παράλληλα θα χορηγούσε ένα ελάχιστο βοήθημα σε 100 άτομα. Ταυτόχρονα το ελληνικό Τμήμα της ΧΑΝ από τον Σεπτέμβριο 1922 έως το 1923 ενίσχυσε 161 πρόσφυγες φοιτητές με επιδόματα σε απορότερους (100 δρχ μηνιαίως), βιβλία, εργαλεία και ρουχισμό, συνολικής αξίας 340.000 δρχ.³⁰⁹ Στα γραφεία της ΧΑΝ (οδός Μητροπόλεως 44) στεγάστηκε η Ομοσπονδία Προσφύγων Φοιτητών, ενώ η Αδελφότητα παρείχε δωρεάν εγγραφή στα μαθήματα που διοργάνωνε (ξένες γλώσσες, στενογραφία, λογιστικά). Για το 1924, παρόλα τα περιορισμένα κονδύλια που είχε το ελληνικό Τμήμα, λόγω γενικευμένων αναγκών σε άλλες χώρες, συνέδραμε 110 πρόσφυγες φοιτητές με 150-300 δρχ τον μήνα.³¹⁰ Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει και η συμβολή του «Σμυρνιού» γιατρού Θωμά Βαλάσση υπέρ των προσφύγων και η συνεργασία του με στελέχη του Φοιτητικού Τμήματος της ΧΑΝ σε πολλούς τομείς, κυρίως στην ίδρυση της πρώτης Πανεπιστημιακής Λέσχης στην οδό Πειραιώς, όπου ο Βαλάσσης διετέλεσε Διευθυντής της.³¹¹

Εκτός από την κρατική ή συλλογική παρέμβαση, υπήρξαν και κάποιες ιδιωτικές πρωτοβουλίες Ελλήνων του εξωτερικού για την ενίσχυση των προσφύγων φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ενδεικτικά, η ελληνική κοινότητα του Αμβούργου είχε συστήσει την «Επιτροπή συλλογής εράνων υπέρ των απόρων προσφύγων φοιτητών του εν Αθήναις Πανεπιστημίου», στην οποία δραστηριοποιούνταν ο καπνέμπορος Δημήτριος Τσάκας. Το 1925 διέθεσε 250 χρυσές λίρες Αγγλίας για να ενισχύσει τελειόφοιτους να ολοκληρώσουν τις

³⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά *Φοιτητικό Βήμα*, 27/1/1926, σ. 3 και *Ριζοσπάστης* 1/12/1929, σ. 4.

³⁰⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/12/1922, σ. 2 και 20/11/1923, σ. 3. Για την δράση της Επιτροπής Περιθάλψεως Ευρωπαίων Φοιτητών, που αποτελούσε ανεξάρτητο τμήμα της Παγκόσμιας Φοιτητικής Χριστιανικής Ομοσπονδίας, *Ελεύθερον Βήμα*, 19/5/1924, σ. 4.

³¹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 19/5/1924. Βλ. και Χ. Θεοδωρίδης – Σ. Κλαδάς, *ό.π.*, σ. 22- 23.

³¹¹ Για την συνεισφορά της ΧΑΝ στην ίδρυση της Πανεπιστημιακής Λέσχης, τη σύσταση Φοιτητικού Τμήματος ΧΑΝ και τις δράσεις του βλ. Δέσποινα Φαρφαραντζή, *Ίδρυση, δομές και λειτουργία της Πανεπιστημιακής Λέσχης του Πανεπιστημίου Αθηνών*, διπλωματική εργασία, Αθήνα, ΕΚΠΑ – Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2014.

σπουδές τους.³¹² Για «την υλική και ηθική υποστήριξη» των φοιτητών κινητοποιήθηκαν και Έλληνες μετανάστες στις ΗΠΑ, με πρωτοβουλία της εφημερίδας *Εθνικός Κήρυξ*.³¹³

Δεν πρέπει να παραληφθεί, έστω και με μια μικρή αναφορά εδώ, η συμβολή των ίδιων των προσφύγων φοιτητών μέσω των σωματείων τους. Πρόκειται για φοιτητικούς συλλόγους που ιδρύθηκαν άμεσα, μετά την εγκατάσταση των μελών τους στην Ελλάδα, με εθνοτοπικά χαρακτηριστικά (Μικρασιατών, Πόντου, Θράκης, Κωνσταντινούπολης, Καυκάσου κ.ά.), οι οποίοι στη συνέχεια συγκρότησαν την Ομοσπονδία Προσφύγων Φοιτητών (ΟΠΦ). Αργότερα κάποιοι πρόσφυγες φοιτητές εκπροσωπήθηκαν μέσω της κομμουνιστικής Εκτελεστικής Επιτροπής Προσφυγικών Οργανώσεων.³¹⁴ Η Ομοσπονδία πιο ενεργή κατά τη δεκαετία του 1920, έχοντας έναν ενιαίο προσφυγικό χαρακτήρα, συνδιαλέχτηκε με μετριοπάθεια με τις πανεπιστημιακές και κρατικές αρχές για την υπεράσπιση των σπουδαστικών αιτημάτων των προσφύγων και τη διευκόλυνση της ζωής τους, παρότι δεν έλειψαν και οι αριστερές καταγγελίες ότι η διοίκησή τους λειτουργούσε παρελκυστικά έναντι των αξιώσεων από το κράτος.³¹⁵ Οι φοιτητές-μέλη που συγκρότησαν την ΟΕΦ άνηκαν στην βενιζελική παράταξη, γι' αυτό πιθανόν τον λόγο η Ομοσπονδία κρατούσε μια διαλλακτική συμπεριφορά ως προς την επίτευξη των φοιτητικών αιτημάτων. Όμως στους κόλπους της υπήρχαν και αριστεροί φοιτητές, οι οποίοι το 1929 διαγράφηκαν από την ΟΕΦ,³¹⁶ φανερώνοντας ότι αυτή συμβάδιζε με τις πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης Βενιζέλου για την εφαρμογή του Ιδιωνύμου. Η σύσταση της Εκτελεστικής Επιτροπής Προσφυγικών Οργανώσεων, πιθανόν από τους φοιτητές που διαγράφηκαν, σε μια περίοδο που είχε αρχίσει να αμφισβητείται μέσα στο προσφυγικό σώμα η πολιτική του Ελ. Βενιζέλου δείχνει ότι οι αντιθέσεις που υπήρχαν σε αυτό επηρέαζαν και το σώμα των προσφύγων φοιτητών.

Παράλληλα, σε κινήσεις ενίσχυσης των προσφύγων φοιτητών προχώρησαν και οι συνάδελφοί τους: είτε δυναμικότερα, μέσω των κινητοποιήσεων, εντάσσοντας στα γενικότερα αιτήματά τους και τα προσφυγικά, είτε μέσω εκπολιτιστικών και ψυχαγωγικών

³¹² ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 462.5

³¹³ Στην ευχαριστήρια μάλιστα επιστολή του προς την εφημερίδα ο πρότανης του Πανεπιστημίου ανέφερε ότι η κίνηση αυτή τον συγκίνησε βαθύτατα «γινώσκων εξ αμέσου αντιλήψεως την εξ απόψεως οικονομικής δεινотάτην θέσιν των φοιτητών τούτων». ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 458.2.

³¹⁴ *Ριζοσπάστης*, 4/10/1928.

³¹⁵ Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 343-345.

³¹⁶ Κυριακή Α. Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια (1923- 1967)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2020, σ. 274.

εκδηλώσεων διοργανωμένων από φοιτητικές συλλογικότητες, τα έσοδα των οποίων αποδίδονταν σε άπορους πρόσφυγες φοιτητές.³¹⁷

Δε γνωρίζουμε ακριβώς αν όλα τα προαναφερόμενα μέτρα ήταν λυσιτελή, τι ποσοστό απόρων προσφύγων φοιτητών ευεργετήθηκε και εν τέλει αν αποδίδονταν δίκαια.³¹⁸ Οι φοιτητές πάντως τα θεωρούσαν ανεπαρκή, ενώ υπήρχαν και οι αριστερες φωνές που μιλούσαν για «εθνοπατέρες πρόσφυγες», ατομικά συμφέροντα, μεσιτεία και ψηφοθηρία των πολιτικών³¹⁹ και κάποιες άλλες για πρόσφυγες φοιτητές χωρίς συνοχή που με απάθεια εξέλεγαν αδρανείς διοικήσεις συλλόγων.³²⁰ Ο αυτοδιαχωρισμός των προσφύγων φοιτητών από τους υπόλοιπους περιχαράκωνε τους πρώτους μόνο στα δικά τους αιτήματα και αποδυνάμωνε έτσι τη μαζικότητα των συνολικών διεκδικήσεων.

Αν στην πρώτη περίοδο τα «ευεργετήματα» υπέρ των απόρων προσφύγων φοιτητών έγιναν αποδεκτά ενταγμένα στην ευρύτερη κρατική πολιτική της αποκατάστασης, με τα χρόνια δημιούργησαν δυσарέσκεια σε γηγενείς. Το 1927 τα μέλη της Επιτροπής απόρων φοιτητών, με επιστολή τους δημοσιευμένη στο *Ελεύθερο Βήμα*,³²¹ διαμαρτύρονταν για την νομοθετική ρύθμιση περί ατελούς εγγραφής προσφύγων φοιτητών (υιών πεσόντων σε πολέμους και Δωδεκανήσιων). Υποστήριζαν ότι μόνο οι γηγενείς άποροι δεν είχαν ευεργετήματα και πλήρωναν 3.500 δρχ εγγραφή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με την Επιτροπή, θεωρούνταν άποροι όλοι ανεξαιρέτως οι πρόσφυγες και όχι οι γηγενείς που φυτοζωούσαν με 600 δρχ. τον μήνα, με τον μισθό τους δηλαδή από την εργασία τους και που δεν έτρωγαν στα συσσίτια τρεις φορές την ημέρα. Ζητούσαν λοιπόν άμεση λύση γιατί αλλιώς δεν θα είχε αποτελέσματα η «αντικομμουνιστική ενέργεια» του κράτους.

³¹⁷ Ενδεικτικά, παράσταση του Συλλόγου Φοιτητών Ιατρικής υπέρ των προσφύγων φοιτητών στο Βασιλικό Θέατρο, *Ελεύθερον Βήμα*, 11/11/1922, σ. 2· παράσταση στο θέατρο «Απόλλων» υπέρ της Ένωσης Προσφύγων Φοιτητών Θρακών - Κωνσταντινουπολιτών με τη σύμπραξη του Θεατρικού Φοιτητικού Ομίλου, *Σκριπ*, 10/4/1926, σ. 2· εσπερίδα «Μποέμικη αποκρία» από τον Θεατρικό Φοιτητικό Όμιλο, σε συνεργασία με λογοτέχνες στην αίθουσα «Οασίς» Αλάμπρα, *Σκριπ*, 24/2/1927, σ. 2· εκδήλωση του Συλλόγου Φοιτητών Φιλοσοφικής για τους πρόσφυγες συμφοιτητές τους, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 483.5.

³¹⁸ Τον Απρίλιο 1925, αφού είχε συνταχθεί ο κατάλογος των προτεινόμενων απόρων προσφύγων στους οποίους θα μοιράζονταν οι 250 λίρες της δωρεάς της ελληνικής κοινότητας Αμβούργου, παρενέβη η ΟΠΦ και αιτήθηκε στον Πρύτανη να διαχειριστεί η ίδια την διανομή, γνωρίζοντας τους πραγματικά άπορους, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 463.5. Σύμφωνα με μαρτυρίες δεν αποδόθηκε δίκαια από την Ομοσπονδία, αλλά μοιράστηκε μεταξύ της διοίκησής της. Βλ. Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 344. Ακόμα, το Υπουργείο Πρόνοιας το 1925 επί υπουργού Φιλ. Μανουηλίδη, κατά τη δικτατορία Πάγκαλου, μετά από έλεγχο, διέγραψε από τις δωρεάν παροχές 50 πρόσφυγες φοιτητές με το αιτιολογικό ότι ήταν εργαζόμενοι ή εύποροι. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 21/9/1925 και *Εμπρός*, 27/8/1925 σ. 2.

³¹⁹ *Ριζοσπάστης*, 31/3/1927, σ. 1 και 21/11/1927, σ. 3.

³²⁰ *Φοιτητικό Βήμα*. 'Όργανο πάλης των σπουδαστών, 26/3/1928, σ. 2.

³²¹ Υπογεγραμμένη από τους φοιτητές Δ. Φωκά, Γ. Γεωργόπουλο, Χ. Σταυρίδη και Ι. Φίνο, *Ελεύθερον Βήμα*, 22/9/1927, σ. 5.

Στο πλαίσιο της ίδιας αντίληψης και η εφημερίδα *Σκριπ* που εξέφραζε το 1928 το πικρό παράπονο άπορων γηγενών φοιτητών για τη συνεχιζόμενη διάκριση μεταξύ γηγενών και προσφύγων, αφού και οι πρώτοι στρατεύονταν, πλήρωναν φόρους και δεν βρίσκονταν «εις ήττονα τραγικήν οικονομικήν θέσιν των προσφύγων».³²² Το παράπονο δεν ήταν παράλογο, στο μέτρο που όντως στην Ελλάδα της δεκαετίας του '20, ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας μαστίζονταν από τη φτώχεια. Φυσικά δεν μπορεί κανείς να μη το συνδέσει και με τη γενικότερη προκατάληψη ακόμα και εχθρότητα απέναντι στους πρόσφυγες και την αντίληψη ότι αυτοί είχαν ευνοηθεί σε σχέση με τους άπορους γηγενείς. Σε κάθε περίπτωση, όμως, όσον αφορά τους πρόσφυγες φοιτητές οι αντιδράσεις ήταν περιορισμένες και συγκυριακές.³²³ Ανάλογα αντανakλαστικά, αλλά σαφώς πολύ μεμονωμένα, είχαν εκδηλωθεί και μέσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Όπως κατήγγειλαν οι φοιτητές, ο φιλοβασιλικών αρχών καθηγητής Πολιτικής Δικονομίας Μιχαήλ Λιβαδάς κατά την εξέταση του μαθήματός του έβριζε τους πρόσφυγες και, όσων το όνομα κατέληγε σε «όγλου». Πρόσθετε, επίσης, ότι τα μεγαλύτερα κακά ήταν οι πρόσφυγες και οι σεισμοί της Κορίνθου, ενώ έναν φοιτητή που διάβαζε την αντιβενιζελική εφημερίδα *Σκριπ* τον προβίβασε χωρίς εξετάσεις.³²⁴

Το ζήτημα φαίνεται ότι απασχολούσε και τη διοίκηση του Πανεπιστημίου. Ο διευθυντής της Λέσχης Θ. Βαλάσσης, στα προτεινόμενα ονόματα προσφύγων φοιτητών που θα λάμβαναν χορηγία, είχε προσθέσει και κάποιων γηγενών απόρων. Θεωρούσε επιβεβλημένο να θυμίσει ότι υπήρχαν και μη πρόσφυγες φοιτητές απορώτεροι πολλών προσφύγων, δεδομένου ότι οι τελευταίοι είχαν εξασφαλίσει τουλάχιστον παροχή τροφής και απαλλαγή διδάκτρων.³²⁵ Με διαφορετική αφετηρία, τον Οκτώβριο του 1927, ο πρύτανης εξέφραζε στον υπουργό Παιδείας την αντίθεσή του για τις ατέλειες στην εγγραφή των προσφύγων φοιτητών, αφού κόστιζαν στο Πανεπιστήμιο 1,5 εκατομμύριο δρχ. τον χρόνο και τα οικονομικά του ιδρύματος δεν ήταν καλά.³²⁶

³²² *Σκριπ*, 24/10/1928, σ. 1.

³²³ Οι διαμαρτυρίες των γηγενών φοιτητών του Πανεπιστημίου για τα ευνοϊκά μέτρα δεν αφορούσαν μόνο τους πρόσφυγες αλλά και τους καταγόμενους από τα Δωδεκάνησα φοιτητές τους οποίους θεωρούσαν εύπορους.

³²⁴ *Φοιτητής*, 29/9/1930, σ. 4. Κάτι ανάλογο για τον καθηγητή Μιχαήλ Λιβαδά αναφέρει στις αναμνήσεις του και ο φοιτητής της Νομικής Ασημάκης Πανσέληνος: «σοφό στριμμένο γερόντιο, με πρασινισμένο από το χρόνο σακάκι αποφαινόταν αυθεντικά από την έδρα του πως την Ελλάδα την καταστρέψανε τα αυτοκίνητα, οι πρόσφυγες και ο Πλαστήρας. Τότες εμείς τον κοροϊδεύαμε», *Τότε που ζούσαμε*, ό.π., σ. 186.

³²⁵ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 462.5.

³²⁶ *Σκριπ*, 3/10/1927, σ. 4. Παρότι το κόστος δωρεάν φοίτησης αποδιδόταν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το δημόσιο Ταμείο, φαίνεται ότι οι εκταμιεύσεις καθυστερούσαν. Σύμφωνα με τον Πρύτανη Β. Αιγινήτη (πρυτανικός απολογισμός 1926-1927, σ. 14) η μη έγκαιρη καταβολή οφειλόμενων από το κράτος έφτανε τα 6-7 εκατομμύρια ετησίως.

Τα «ευεργετικά» μέτρα υπέρ των προσφύγων φοιτητών σταδιακά υποχώρησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Δεν αποφασίστηκε κάποια άλλη ρύθμιση για τις προϋποθέσεις εγγραφής των νεοεισερχόμενων προσφυγικής καταγωγής φοιτητών στο Πανεπιστήμιο. Το πιο πιθανόν είναι ότι οι πρόσφυγες μαθητές από το 1922 και μετά είχαν συνεχίσει τις εγκύκλιες σπουδές τους και είχαν αποφοιτήσει από τα γυμνάσια της ελληνικής επικράτειας. Η σημαντικότερη όμως τροποποίηση συνδεόταν με τις αλλαγές στην δωρεάν φοίτηση στο Πανεπιστήμιο. Αρχικά, τον Μάιο 1928 υποβλήθηκε στη Βουλή διαμαρτυρία από προσφυγικές φοιτητικές οργανώσεις για τη μη ψήφιση της «ατελούς» εγγραφής των προσφύγων φοιτητών.³²⁷ Το θέμα επανήλθε για να ρυθμιστεί τελικά τον Οκτώβριο, κατόπιν πιέσεων στον υπουργό Παιδείας των προσφύγων βουλευτών Δημήτριου Μαρσέλλου και Λεωνίδα Ιασωνίδη, της Φιλελεύθερης Νεολαίας και της Ομοσπονδίας Προσφύγων Φοιτητών,³²⁸ καθώς διέτρεχαν τον κίνδυνο οι πρόσφυγες φοιτητές να χάσουν το ακαδημαϊκό έτος. Λίγους μήνες όμως μετά, η κυβέρνηση ψήφισε την μεταβατική προσαρμογή της δωρεάν φοίτησης, ανάλογα με το έτος σπουδών: οι τεταρτοετείς πρόσφυγες φοιτητές θα σπούδαζαν δωρεάν, οι τριτοετείς καταβάλλοντας το μισό των διδάκτρων (εξέταστων και άλλων τελών) και οι δευτεροετείς τα δύο τρίτα,³²⁹ θέτοντας με αυτό τον τρόπο τη σταδιακή αναστολή της δωρεάν εγγραφής.³³⁰ Μαζί με τα νομοθετικά μέτρα για τις σπουδές των προσφύγων φοιτητών, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 είχαν περιοριστεί ή ανασταλεί και οι υπόλοιπες παροχές από τους εμπλεκόμενους φορείς, συνεχίζονταν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις,³³¹ ή σε μεμονωμένα περιστατικά.³³² Όπως ανέφερε ο Κ. Δεσποτόπουλος, με καταγωγή από την Σμύρνη, όταν το 1929 ο πατέρας του βρέθηκε άνεργος «δεν είχε

³²⁷ Ριζοσπάστης, 15/5/1928, σ. 4 και *Ελεύθερον Βήμα*, 16/5/1928, σ. 3.

³²⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 2/10/1928, σ. 5 και 29/10/1928, σ. 7. *Προσφυγικός κόσμος*, 7/10/1928, σ. 3. Σύμφωνα με τον *Προσφυγικό κόσμο*, για το επίμαχο πρόβλημα η Κυβέρνηση ταλαντευόταν ένα έτος μεταξύ της ευνοϊκής ή της δυσμενούς λύσης του προβλήματος, μιλώντας για επιστημονικό εξωστρακισμό των προσφύγων φοιτητών.

³²⁹ Ν. 4039, *ΦΕΚ* 89/7.3.1929. Πρόκειται για τους προσφυγικής καταγωγής φοιτητές που είχαν ανανεώσει την εγγραφή τους για το ακαδημαϊκό έτος 1927-1928 και το Δημόσιο Ταμείο θα κατέβαλε το υπόλοιπο αντίτιμο στο Πανεπιστήμιο, όπως και για τους τώως τρόφιμους του Ακαδημαϊκού Οικοτροφείου. Τέλος, μαζί και με άλλες επιμέρους διευκολύνσεις (πχ. για τους φοιτητές της Ιατρικής), προσδιόριζε ότι επιτρεπόταν σε όλους τους πρόσφυγες φοιτητές για τα ακαδημαϊκά έτη 1928-1929 και 1929-1930 να πληρώνουν τα 2/3 των διδάκτρων, ενώ το 1/3 θα το κατέβαλε το Δημόσιο Ταμείο. Πρόκειται πιθανόν μια σειρά μεταβατικών διατάξεων.

³³⁰ Το 1933 μάλιστα, σύμφωνα με το *Ελεύθερο Βήμα*, καταρτίστηκε διάταγμα από το Υπουργείο Παιδείας με το οποίο καταργούνταν οι ατέλειες εγγραφής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για τα τέκνα απόρων προσφύγων, *Ελεύθερον Βήμα*, 18/6/1933, σ. 4. Το Διάταγμα δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί.

³³¹ Κατόπιν παράκλησης του πρύτανη ο υπουργός Πρόνοιας ενέκρινε ποσό 102.000 δρχ. για την αγορά συγγραμμάτων σε άπορους πρόσφυγες φοιτητές, *Ελεύθερον Βήμα*, 7/9/1931 σ. 5. Βλ. και ανακοίνωση του πρύτανη, στις 3/3/1933, ότι από το Ταμείο Ανταλλάξιμων διατέθηκαν στο Πανεπιστήμιο 30.000 δρχ για τον ίδιο σκοπό, με την προϋπόθεση ότι οι αιτούμενοι θα έπρεπε να είχαν πάρει βαθμό τουλάχιστον λίαν καλώς στις τελευταίες τμηματικές εξετάσεις. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 489.3.

³³² Ενδεικτικά ο Δήμος Αθηναίων το 1935 ανέλαβε τα νοσήλια στο Σανατόριο Πάρνηθας της φοιτήτριας Φιλολογίας Έλλης Ιωαννίδου, άπορης και ορφανής προσφύγισσας με φυματίωση, επειδή το Ταμείο Νοσηλείας Φοιτητών δεν μπορούσε να καλύψει περαιτέρω έξοδα χρόνιων νοσημάτων. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 497.2.

τελεσφορήσει προσπάθεια της μητέρας να επιτύχομε οικονομική ενίσχυση για τις σπουδές μας. Επισκεφθήκαμε στο Υπουργείο Παιδείας η μητέρα μας και τα δύο παιδιά [Κωνσταντίνος και Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος], με τα απολυτήρια Γυμνασίου βαθμού άριστα ως τίτλο, τον Διευθυντή Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως [...] και αυτός αρκέστηκε να εκφράσει τα συγχαρητήριά του για τους βαθμούς και μας δήλωσε απλώς αναρμοδιότητα».³³³

Πιθανόν η παγκόσμια οικονομική κρίση που είχε αρχίσει να αντανακλάται και στη ελληνική δημοσιονομική πολιτική να οδήγησε το κράτος στην άρση των οικονομικών ευεργετικών μέτρων υπέρ των προσφύγων φοιτητών με σκοπό τον περιορισμό των δημόσιων δαπανών. Εκτός όμως από αυτό, οι ανάλογοι φορείς (Υπουργείο Παιδείας, Πρόνοιας, Πατριωτικό Ίδρυμα κ.ά.) έκριναν ότι, ενώ οι πρώτες γενιές των προσφύγων φοιτητών έχριζαν αρωγής, οι επόμενες –μαζί με τις οικογενειές τους– είχαν ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία και δεν χρειάζονταν την ανάλογη προνοιακή πολιτική. Ήταν εξάλλου η περίοδος, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, που σταδιακά ανακόπτονταν γενικότερα τα μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων και οι ανάλογοι θεσμοί ολοκλήρωναν τη δράση τους, όπως η ΕΑΠ, που διέκοψε τη λειτουργία της το 1930.³³⁴

Η είσοδος των προσφύγων φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών υπήρξε ένας παράγοντας που συνέτεινε στην αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού του ιδρύματος. Το Αθήνησι, από την ίδρυση του, ήταν εξοικειωμένο να δέχεται φοιτητές από περιοχές εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως επρόκειτο για μεμονωμένα άτομα και όχι για μαζικές εισροές, όπως συνέβη με την εγγραφή των Μικρασιατών προσφύγων, σε ιδιαίτερες και εσπευσμένες συνθήκες, οι οποίες αναδιαμόρφωσαν εν τέλει και το φοιτητικό σώμα. Τα νομοθετήματα που θεσπίστηκαν για τους άπορους φοιτητές διευκόλυναν τη φοίτησή τους. Από την άλλη πλευρά, δεν ήταν όλοι οι πρόσφυγες φοιτητές, όπως εν γένει οι πρόσφυγες, μια ομοιογενής ομάδα. Επρόκειτο για ένα κοινωνικό σώμα με εσωτερικές διαφοροποιήσεις που απέρρεαν από τον τόπο προέλευσης, το μορφωτικό επίπεδο και την κοινωνική θέση. Οι πρόσφυγες που κατάφτασαν στην Ελλάδα πριν το 1922 ή όσοι έφυγαν υπό ομαλότερες συνθήκες ενδεχομένως έφερναν μαζί τους οικονομίες σε κινητές αξίες. Ένα τμήμα είχε εκ των προτέρων οικονομικές συναλλαγές στην Ελλάδα. Κάποιοι, ακόμη, αποκόμισαν μικρά κεφάλαια από τις αποζημιώσεις των περιουσιών και τα παιδιά τους μπόρεσαν να γραφτούν με διαφορετικούς όρους στο Πανεπιστήμιο. Σε κάθε περίπτωση, όπως έχει ήδη γραφτεί, με βάση αυτή την

³³³ Κ. Δεσποτόπουλος, *ό.π.*, σ. 73.

³³⁴ Βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 79-88.

πολυμορφία είναι δύσκολο να γίνει μια ποσοτική αποτίμηση των φοιτητών προσφυγικής καταγωγής κατά τη δεκαετία του 1920. Ο προσφυγικός φοιτητικός κόσμος «όστις αποτελεί ανέκαθεν την συνειδητήν μερίδα και το άνθος της παρατάξεως εξ ης προέρχεται»³³⁵ έγινε δεκτός στο φοιτητικό σώμα, χωρίς τριγμούς ουσιαστικά και από την δεκαετία του 1930 δεν υπήρχαν στοιχεία ρητής διαφοροποίησής του που να εκκινούσαν από την ιδιότητα του «πρόσφυγα».

³³⁵ *Προσφυγικός κόσμος*, 7/10/1928, σ. 3.

3.4 Οι στρατευθέντες φοιτητές

Μια ακόμα κατηγορία που συνέτεινε στην αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού κατά την δεκαετία του 1920 ήταν οι επιστρατευμένοι φοιτητές που κλήθηκαν να εκπληρώσουν τη θητεία τους κατά την εμπόλεμη δεκαετία 1912-1922. Η επιστροφή τους στα πανεπιστημιακά έδρανα μετά το 1922 καθώς και η εγγραφή, κάτω από ευνοϊκές διατάξεις, μαθητών γυμνασίου που είχαν και αυτοί κληθεί στο στρατό συντέλεσαν στο φαινόμενο της εκτίναξης του φοιτητικού πληθυσμού την περίοδο 1922-1926. Η θέσπιση μιας σειράς «ευεργετημάτων» από το Υπουργείο Παιδείας, πιθανόν κατόπιν συνεννόησης με το Υπουργείο Στρατιωτικών, αποσκοπούσε στο να δείξει η Πολιτεία την ευγνωμοσύνη της στους επιστρατευμένους νέους που πολέμησαν για την πατρίδα, δίνοντας το δικαίωμα σε μια σειρά στρατευθέντων νέων που είχαν αφήσει ή δεν είχαν αρχίσει τις σπουδές τους να συνεχίσουν. Ανάλογα μέτρα είχαν ληφθεί και για τα τέκνα πεσόντων και αναπήρων πολέμου.³³⁶ Τα «ευεργετήματα» αυτά θεσπίστηκαν κάτω και από τις κοινωνικές πιέσεις που άσκησαν οι επιστρατευμένοι κυρίως όταν επέστρεψαν από τους πολέμους, ενώ ανάλογα είχαν ψηφιστεί και κατά τη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου.³³⁷

Το 1921 ένα βασιλικό διάταγμα έδωσε τη δυνατότητα στους φοιτητές που υπηρέτησαν στο στρατό να ανανεώσουν αναδρομικά την εγγραφή τους και να προχωρήσουν στις πτυχιακές εξετάσεις, σε προσδιορισμένα από τις Σχολές μαθήματα. Δεν χρειάζονταν να έχουν παρακολουθήσει τις διδασκαλίες και τις ασκήσεις (πρακτικές, φροντιστηριακές, κλινικές), ούτε να έχουν υποστεί απαραίτητα τις τμηματικές εξετάσεις. Παράλληλα, αν, όπως π.χ. στην Ιατρική, οι φοιτητές της είχαν δώσει πριν τη θητεία τους σε κάποιο από τα δέκα εξεταζόμενα μαθήματα τμηματικές εξετάσεις, το κατοχύρωναν και δεν εξετάζονταν ξανά στις πτυχιακές. Οι επί πτυχίω εξετάσεις θα ήταν προφορικές, ενώπιον της ολομέλειας των Καθηγητών, και θα απαλλάσσονταν από τις ανάλογες γραπτές, εάν αυτές απαιτούνταν σε κάποια μαθήματα.³³⁸ Οι χαριστικές διατάξεις συνεχίστηκαν και μετά τη λήξη της επιστράτευσης. Χαρακτηριστικά, το 1924 ένα νέο διάταγμα προσδιόριζε τις προϋποθέσεις

³³⁶ Τα συγκεκριμένα μέτρα είχαν ληφθεί για τους ανάπηρους πολέμου φοιτητές, τα ορφανά τέκνα «των εν πολέμω πεσόντων» και τα τέκνα αναπήρων πολέμου, τα οποία αρχικά απαλλάσσονταν από τα δίδακτρα. Τα μέτρα αυτά συνεχίστηκαν και αναπροσαρμόστηκαν σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Βλ. ενδεικτικά ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 475.5, φ. 494.1 και ΑΝ 970, *ΦΕΚ* 480/26.11.1937, άρθρο14 [τροποποίηση Οργανισμού 1937].

³³⁷ Βλ. ενδεικτικά τον Ν. 101, *ΦΕΚ* 263/23.12.1913 για τις εξετάσεις των πρωτοετών και δευτεροετών φοιτητών που υπηρετούσαν στον στρατό και για την παράταση προθεσμίας εγγραφής τους.

³³⁸ ΒΔ, *ΦΕΚ* 197/13.10.21 και ιδιαίτερα άρθρο 3, παρ. 1.

απαλλαγής από τις τμηματικές εξετάσεις για τους φοιτητές που υπηρέτησαν στο στρατό για ένα τουλάχιστον εξάμηνο, έως τις 15 Οκτωβρίου 1923.³³⁹

Τα ευεργετικά μέτρα όμως δεν περιορίστηκαν στους ήδη εγγεγραμμένους φοιτητές που πολέμησαν, αλλά επεκτάθηκαν ως προς την ηλικιακή κατηγορία και τις περιπτώσεις των στρατευμένων νέων. Το διάταγμα του 1921³⁴⁰ επέτρεψε την εγγραφή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αναδρομικά για τα έτη 1917-1922, και των επιστρατευμένων αποφοίτων γυμνασίου που απολύθηκαν από τον στρατό. Στη συνέχεια η νομοθεσία επέτρεψε ακόμα στους μαθητές της Δ΄ Γυμνασίου, αν είχαν υπηρετήσει στο μέτωπο πάνω από εξάμηνο και είχαν πάρει μετά το στρατό το απολυτήριο Γυμνασίου, να γραφτούν στο 3^ο έτος της Θεολογικής, Νομικής, Φιλοσοφικής και στο Μαθηματικό τμήμα και στις άλλες Σχολές στο 2^ο έτος.³⁴¹ Πολύ σύντομα ένα νέο διάταγμα συμπεριέλαβε στις παραπάνω διατάξεις και τους μαθητές που είχαν πάρει ενδεικτικό της Γ΄ τάξης Γυμνασίου,³⁴² ενώ φαίνεται ότι εισήχθησαν στο Πανεπιστήμιο και μαθητές της Β΄ τάξης.³⁴³ Όπως ανέφερε το 1925 ο πρύτανης Κων. Ζέγγελης για την εγγραφή χρειαζόταν μόνο μια ένορκη βεβαίωση καθηγητή γυμνασίου ότι ο υποψήφιος είχε λάβει απολυτήριο, πολλές όμως από τις βεβαιώσεις είχαν αποδειχθεί πλαστές.³⁴⁴ Τα ευεργετήματα υπέρ των στρατευθέντων φοιτητών βαθμιαία επεκτάθηκαν και «εις νέους μηδέποτε υπηρετήσαντας κατά τον πόλεμον και εις νέους μη στρατευσίμους καν».³⁴⁵ Οι διευκολύνσεις συνεχίστηκαν και τα επόμενα έτη,³⁴⁶ έως το 1928, όταν μέσα σε ένα νέο νομοθετικό πλαίσιο προσδιορίστηκαν οι προϋποθέσεις αναβολής στράτευσης λόγω σπουδών.³⁴⁷

³³⁹ Δ, ΦΕΚ 64/25.3.1924.

³⁴⁰ Στο ίδιο.

³⁴¹ Το Διάταγμα στο ίδιο, άρθρο 3. Στους μαθητές περιλαμβάνονταν και αυτοί των γυμνασίων της Ανατολικής Μακεδονίας που έχασαν την 4^η τάξη λόγω της εισβολής των Βουλγάρων το 1916.

³⁴² ΠΔ, ΦΕΚ 183/5.8.1924.

³⁴³ Σύμφωνα με υπόμνημα του πρύτανη προς τον υπουργό Παιδείας, για το ακαδημαϊκό έτος 1924-1925, οι στρατευθέντες μαθητές Β΄ τάξης γυμνασίου που είχαν πάρει ενδεικτικό της Γ΄ τάξης και είχαν γραφτεί με απολυτήριο στο Πανεπιστήμιο αιτούνταν να μετρηθούν τα γυμνασιακά έτη ως πανεπιστημιακά, αίτημα το οποίο απέρριψε η Σύγκλητος. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ φ. 463.2

³⁴⁴ Πρυτανικός απολογισμός Κ. Ζέγγελι 1924-1925, σ. 12

³⁴⁵ Στο ίδιο.

³⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά το ΠΔ για τους στρατευθέντες φοιτητές, ΦΕΚ 279/30.9.1925 και τον Ν.3385, ΦΕΚ 101/30.5.1927.

³⁴⁷ Σύμφωνα με την νομοθεσία που έχουμε εντοπίσει, φαίνεται ότι οι φοιτητές που συμπλήρωναν το 20^ο έτος της ηλικίας τους όφειλαν να υπηρετήσουν στο στρατό. Αναβολή κατάταξης λογιζόταν μόνο σε περίοδο ειρήνης. αφού την αιτούνταν οι ίδιοι και αφορούσε τους φοιτητές που διένυναν το τελευταίο και προτελευταίο έτος σπουδών τους (αναβολή για 1 ή 2 χρόνια αντίστοιχα), βλ. Ν. 1528, ΦΕΚ 151/16.6.1887 και Ν. 425, ΦΕΚ 360/4.12.1914. Μετά το 1922 αναβολή για όλα τα έτη σπουδών φαίνεται ότι προσδιορίστηκε με Διάταγμα το 1927 (ΦΕΚ 134/3.7.1927) και ιδιαίτερα με τον Ν. 3644 (ΦΕΚ 140/28.7.1928, άρθρα 62 – 66) όπου είχαν δικαίωμα αναβολής στράτευσης οι φοιτητές και σπουδαστές του Πανεπιστημίου Αθηνών, της ΑΣΟΕΕ και του ΕΜΠ, σε περίοδο ειρήνης και μέχρι το τέλος του νενομισμένου χρόνου φοίτησης. Οι παραπάνω λόγοι αναβολής έπρεπε να υφίστανται τον Ιανουάριο που ο φοιτητής έκλεινε τα 20ά του χρόνια και όχι αργότερα. Στους φοιτητές του Πανεπιστημίου δίνονταν και 3 μήνες παράταση για τις πτυχιακές εξετάσεις. Σε περίπτωση μη

Η έλευση των παλαιότερων στρατευθέντων φοιτητών και η εγγραφή μαθητών γυμνασίων με τις ευνοϊκές διατάξεις δημιούργησαν προβλήματα στο Πανεπιστήμιο. Για τις πανεπιστημιακές αρχές το πρόβλημα δεν ετίθετο μόνο λόγω της αύξησης του φοιτητικού πληθυσμού, αν και αυτό αποτέλεσε ένα σοβαρό ζήτημα. Αφορούσε και αυτή καθαυτή την εκπαιδευτική λειτουργία του Πανεπιστημίου. Τα ανάλογα «ευεργετήματα», με την είσοδο στο Πανεπιστήμιο μαθητών γυμνασίου που δεν είχαν ολοκληρώσει σωστά την εγκύκλιο εκπαίδευση και είχαν πάρει απολυτήριο κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, η παράκαμψη ακαδημαϊκών ετών, η απαλλαγή από τις τμηματικές εξετάσεις για τα έτη όπου οι φοιτητές υπηρετούσαν τη θητεία τους και η ευνοϊκότερη μεταχείρισή τους κατά τις πτυχιακές είχαν σαν συνέπεια, εκτός από την επιβάρυνση των ήδη ελλειπόν πανεπιστημιακών υποδομών με μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών, την υποβάθμιση του μέσου επιπέδου εγκυκλίων γνώσεων και ως επακόλουθο την αδυναμία του Πανεπιστημίου να παρέχει σε αυτούς αρτιότερη ακαδημαϊκή εκπαίδευση. Το ακαδημαϊκό έτος 1925-1926 ο κοσμήτορας της Φυσικομαθηματικής σχολής, Κ. Μαλτέζος, εξέφραζε στον πρότανη την διαμαρτυρία της Κοσμητείας εν όψει της ψήφισης και νέου ευεργετήματος για τους στρατευθέντες φοιτητές, υποστηρίζοντας ότι αυτά ήταν «επιζημιώτατα», όχι μόνο για την κοινωνία, αλλά και για όσους θεσπίζονταν και αποτελούσαν θύρα σε νέους «αγεύστους πάσης επιστημονικής τροφής» οι οποίοι χωρίς ασκήσεις, μαθήματα κ.ά. έδιναν πτυχιακές εξετάσεις και πολλοί των πλάσματι τελειόφοιτων αυτών έδιναν δεκάκις φορές εξετάσεις και απορρίπτονταν και ξανάδιναν πληρώνοντας και τα επαναληπτικά τέλη.³⁴⁸ Χαρακτηριστικά, κατά τις πτυχιακές εξετάσεις του πανεπιστημιακού έτους 1927-1928 ενώ από τους 689 φοιτητές που σπούδασαν κανονικά στη Νομική Σχολή πέτυχαν οι 443, από τους 163 στρατευθέντες πέτυχαν στις πτυχιακές 55, λιγότερο δηλαδή από το ένα τρίτο.³⁴⁹ Ανάλογα υπομνήματα είχαν υποβάλει

ανανέωσης της ετήσιας εγγραφής έχαναν το δικαίωμα αναβολής και όφειλαν οι ίδιοι να ενημερώνουν το οικείο Στρατολογικό γραφείο για την εγγραφή και την ανανέωση. Παράλληλα, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα τεκμήρια στο ΙΑ ΕΚΠΑ, παρείχε στοιχεία και η Γραμματεία του Πανεπιστημίου. Όσοι έπαυαν τις σπουδές τους όφειλαν να καταταγούν εντός 29 ημερών. Σε αυτούς θα πρέπει να συμπεριληφθούν και οι φοιτητές που είχαν τιμωρηθεί με αποβολή πάνω από ένα ακαδημαϊκό έτος από το Πανεπιστήμιο. Η αναβολή χορηγούνταν άπαξ και δε δινόταν άλλη για επανεξέταση μαθημάτων ή αν έπρεπε ένας φοιτητής, λόγω αποτυχίας, να επαναλάβει το ίδιο ακαδημαϊκό έτος. Παράλληλα φαίνεται ότι με τροπολογίες στη νομοθεσία δινόταν ανά καιρούς η δυνατότητα για «αντιστήκωμα», το οποίο αφορούσε θητεία περιορισμένου χρονικού διαστήματος και εξαγορά της υπόλοιπης προβλεπόμενης. Ενδεικτικά, το 1926 ο Γεώργιος Κονδύλης, που τελούσε και χρέη υπουργού Στρατιωτικών, έδωσε την δυνατότητα σε όσους φοιτητές κλάσης 1924 είχαν υπηρετήσει πάνω από 3 μήνες στο στρατό να απολυθούν με καταβολή αντιστηκώματος, *Ελευθερον Βήμα*, 4/9/1926. Το 1931 ένας νέος νόμος περί στρατολογίας (Ν. 5237, *ΦΕΚ* 279/14.8.1931) παρέτεινε τους παραπάνω λόγους αναβολής στο 21ο έτος ηλικίας και έδωσε παράταση αναβολής για δύο έτη στους πτυχιούχους της Ιατρικής για άσκηση σε νοσοκομεία. Οι στρατεύσιμοι κλάσης 1924 και παλιότερα που είχαν υποχρέωση ή υπόλοιπο θητείας λόγω αναβολής ή άλλων αιτιών μπορούσαν να την εξαγοράσουν με 5.000 δρχ. και οι ανάλογοι φοιτητές κλάσεων 1926-1928 που είχαν αναβολή σπουδών και δεν είχαν καταστεί ανυπότακτοι υπηρετούσαν 4μηνο και κατέβαλλαν 6.000 δρχ.

³⁴⁸ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 464.2

³⁴⁹ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Αλιβιζάτου, 1927-1928, σ.5.

και άλλες Σχολές,³⁵⁰ ιδιαίτερα όμως οι πρυτάνεις προς το Υπουργείο Παιδείας, εφιστώντας την προσοχή στα ευεργετήματα που υποβίβαζαν την ακαδημαϊκή λειτουργία του Πανεπιστημίου. Ενδεικτικά, ο πρύτανης Σίμος Μενάρδος στον απολογισμό του το 1925-1926 ανέφερε ότι η υπόληψη του Πανεπιστημίου ως επιστημονικού διδακτηρίου κατέρρεε λόγω των αναδρομικών εγγραφών, των κατ' ευφημισμό «ευεργετημάτων» που παρείχε η πολιτεία στους λεγόμενους στρατεύσιμους. Αναφέροντας ότι μετά τον *φοβερώτατον των πολέμων* είχε παρατηρηθεί σε όλη την Ευρώπη αθρόα τροπή της νεολαίας προς τα Πανεπιστήμια,³⁵¹ τόνιζε ότι πουθενά δεν συνέβη ό,τι έγινε στην Ελλάδα, τόση σύγχυση, τόση ατασθαλία, τόση περιφρόνηση της λογικής, αφού με απόφαση μίας εκ των Επαναστάσεων η στρατιωτική θητεία θεωρήθηκε ως επιστημονική φοίτηση και οι πολεμήσαντες τελειόφοιτοι των γυμνασίων, απαλλάχθηκαν κάθε τμηματικής εξέτασης και «χειροτονούνταν» αμέσως τελειόφοιτοι. Σημείωνε ακόμα ότι ήταν μάταιες οι διαμαρτυρίες και ότι είχαν γραφτεί στο Πανεπιστήμιο ακόμα και μαθητές της β' γυμνασιακής τάξης, λέγοντας ειρωνικά ότι «επομένως έχομεν καθήκον να ευχαριστήσωμεν την πολιτείαν, ότι δεν εχορήγησεν εισέτι “ευεργετήματα” περατώσεως Πανεπιστημιακών σπουδών και εις τους αποφοίτους των δημοτικών σχολείων».³⁵² Παράλληλα, η γνωστική ανεπάρκεια των στρατευθέντων³⁵³ εντάχθηκε στη βασική επιχειρηματολογία των πανεπιστημιακών αρχών για την καθιέρωση το 1926 των θεσπισμένων ήδη με τον πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1922 εισαγωγικών εξετάσεων.

Μέσα στον πανεπιστημιακό λόγο ήταν εμφανές ότι η ενόχληση αυτή συνδεόταν με τις παρεμβάσεις του κράτους στην ακαδημαϊκή διαδικασία, ενώ έμμεσα η κριτική αφορούσε και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. «Πρώτην φοράν εδημιουργείτο νέα θεωρία, ότι η Πολιτεία ηδύνατο δια νομοθετημάτων να διανέμη γνώσεις», θα σχολίαζε, λίγα χρόνια μετά, ο γερουσιαστής του Πανεπιστημίου Κ. Ζέγγελης, ασκώντας κριτική στα συγκεκριμένα μέτρα,

³⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά έγγραφο του κοσμήτορα της Νομικής προς τον πρύτανη, τον Φεβρουάριο 1927, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 467.4.

³⁵¹ Έφερε μάλιστα ως παράδειγμα το Πανεπιστήμιο Παρισιού όπου το 1900 ήταν εγγεγραμμένοι 11.000 φοιτητές, ενώ το 1922, 25.153 με 5.737 ξένους φοιτητές. Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 9. Παράλληλα, στον πίνακα που παραθέτει ο Π. Κυπριανός, *Συγκριτική*, ό.π., σ. 232, με τους φοιτητές σε Ευρώπη και ΗΠΑ αποτυπώνεται ευκρινώς η αριθμητική αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού μεταξύ των ετών 1910 και 1920, ο οποίος σε μερικές χώρες (Γερμανία, Ρωσία, Ιταλία) υπερδιπλασιάστηκε.

³⁵² Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 9.

³⁵³ Ο Μιχαήλ Σακελλαρίου περιέγραφε στη συνέντευξή του ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα στο οποίο ήταν παρών «Ήταν ένας φοιτητής από την ομάδα των πρώην φαντάρων. Ο Μενάρδος εξέταζε στην Ακαδημία γιατί ήταν Γενικός Γραμματέας της σε ένα γραφείο που είχε, στο γραφείο είχε και μια υδρόγειο σφαίρα. Έγινε λοιπόν λόγος στην εξέταση για τη Σικελία και ρώτησε τον φοιτητή-πρώην φαντάρο που είναι η Σικελία στην υδρόγειο και δεν την έβρισκε, κοίταζε πάνω προς την Αρκτική. Πώς μπήκε στο Πανεπιστήμιο δεν μπορώ να καταλάβω, αυτός θα πρέπει να ήταν κακός μαθητής και στο γυμνάσιο, αφού δεν είχε και αυτές τις στοιχειώδεις γνώσεις. Πιθανόν το κράτος να κατάργησε τεκμήρια και να ενθάρρυνε τους στρατευθέντες να μπουν στο Πανεπιστήμιο. Ίσως με τις ευεργετικές διατάξεις να μπήκαν και παιδιά που δεν είχαν σκοπό να περάσουν στο Πανεπιστήμιο».

στο λόγο του στη Γερουσία για τον Οργανισμό του 1932.³⁵⁴ Όμως, χωρίς να εμφανίζεται στον δημόσιο λόγο, η ενόχληση για τα ευεργετήματα των στρατευθέντων φοιτητών εδραζόταν ενδεχομένως και σε έναν ακόμα παράγοντα, τον οικονομικό. Η εγγραφή σε μεγαλύτερα έτη και η απόκτηση πτυχίου χωρίς την ουσιαστική φοίτηση στερούσε το Πανεπιστήμιο από την ετήσια καταβολή διδάκτρων, σε μια περίοδο που οι δημοσιονομικές δυσκολίες καθιστούσαν μη τακτική την κρατική επιχορήγηση.

Και αν μετά τη λήξη της εμπόλεμης περιόδου το Πανεπιστήμιο επέδειξε μια ανοχή και επιείκεια για τις πρώτες «γενιές» επιστρατευμένων φοιτητών που επέστρεψαν στις σπουδές τους, δεν ίσχυσε το ίδιο με την παράταση των ανάλογων ευεργετημάτων. Όπως σημειωνόταν, ήδη, το 1923 «οίτινες περιβληθέντες επί σειρά ετών την τιμίαν του στρατιώτου στολήν» κρίνονταν από καιρό με ιδιαίτερη επιείκεια από τους καθηγητές τους στις πτυχιακές εξετάσεις αφού αυτοί ζητούσαν μόνο στοιχειώδεις γνώσεις, αλλά δε θα έπρεπε στο εξής μέσω των ευεργετημάτων να δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι ο «μηδέποτε» φοιτήσας μπορεί να δώσει πτυχιακές.³⁵⁵ Ανάλογο αίτημα είχε υποβληθεί προς τον υπουργό Στρατιωτικών, με το επιχείρημα ότι το κράτος απέτεινε τον οφειλόμενο φόρο προς «νέους προκινδυνεύοντας προς εκπλήρωσιν υπέρτατου καθήκοντος», αλλά η κοινωνία κινδύνευε από ακατάρτιστους και ανίκανους επιστήμονες. Ζητούνταν μετά την αποστράτευση να τεθεί φραγμός στα ευεργετήματα και το Πανεπιστήμιο να επιστρέψει στην κανονική του λειτουργία μέσω της αναβολής προσέλευσης των φοιτητών στο στρατό μέχρι το πέρας των σπουδών.³⁵⁶

Οι πανεπιστημιακές αρχές υπερασπίστηκαν σταθερά την αναβολή στράτευσης για τους φοιτητές ως το πιο λυσιτελές μέτρο για τη σωστή φοίτηση και την επιστημονική επάρκεια,³⁵⁷ στο μέτρο όμως που αυτή αφορούσε τους πραγματικούς φοιτητές και δε θα αποτελούσε μια ακόμα ευκαιρία κατάχρησης της αναβολής για να αποφύγουν τη θητεία.³⁵⁸

Παρόλες όμως τις ενέργειες του Πανεπιστημίου για τον περιορισμό των ευεργετημάτων για τους στρατευθέντες αυτά συνεχίστηκαν, όπως αναφέραμε, ενδεχομένως κάτω από κοινωνικές πιέσεις ή για λόγους ψηφοθηρίας από τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Ο υπουργός Παιδείας Δημήτριος Αιγινήτης το 1926, παρότι αναγνώριζε τον κίνδυνο για την κοινωνία εξ αιτίας των ανεργμάτων επιστημόνων, όντας καθηγητής και ο ίδιος, θεωρούσε

³⁵⁴ Κ.Δ. Ζέγγελι, Γερουσιαστού και Καθηγητού του Πανεπιστημίου, *Αγόρευσις επί του Πανεπιστημιακού Οργανισμού, γενομένη κατά τη συνεδρίαν της 19^{ης} Μαρτίου 1932 εν τη Γερουσία, χ.χ., χτε.*

³⁵⁵ Απάντηση αντιπρύτανη προς τον υπουργό Παιδείας μετά από σχετικό υπόμνημα στρατευθέντων φοιτητών προς τον Νικόλαο Πλαστήρα, 2/4/1923. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 457.2.

³⁵⁶ Υπόμνημα αντιπρύτανη προς τον υπουργό Στρατιωτικών, 15/8/1923, στο ίδιο.

³⁵⁷ Όπως ανέφερε ο Σ. Μενάρδος, η μακρά διακοπή σπουδών ήταν ολέθρια, γιατί με την επάνοδο οι φοιτητές είχαν ξεχάσει τα διδασκόμενα, Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 21.

³⁵⁸ Βλ. Πρυτανικός απολογισμός Δ. Παππούλια, 1923-1924, σ. 14.

ότι νομοθετήθηκαν «κατ' αναπόδραστον ανάγκην» και ότι η ανώμαλη πολιτική κατάσταση και οι συνεχείς κυβερνητικές αλλαγές δεν επέτρεψαν την αναστολή τους. Αδυνατούσε όμως και ο ίδιος να συντελέσει στην οριστική άρση τους και ουσιαστικά ανέθετε στο Πανεπιστήμιο τον ανάλογο χειρισμό κατά τις πτυχιακές εξετάσεις.³⁵⁹ Φαίνεται ότι ήταν πολύ ισχυρές οι κοινωνικές πιέσεις για τους φοιτητές που είχαν υπηρετήσει την πατρίδα. Ο Μιχαήλ Σακελλαρίου, στην προφορική μαρτυρία του στη γράφουσα, ανέφερε ότι «ήταν ζήτημα για την κοινωνία όλοι αυτοί οι φοιτητές που πολέμησαν και τι θα γίνουν. Η κυβέρνηση μάλλον έδειξε το άκρον άωτον της φιλανθρωπίας για να περάσουν να πάρουν πτυχίο». Και παρότι υπήρξαν και ανάλογες διαμαρτυρίες προς το Πανεπιστήμιο από επαγγελματικές οργανώσεις, όπως το 1927 από τον Ιατρικό Σύλλογο και τον Φαρμακευτικό Σύλλογο Πειραιά για την παράταση των ευεργετημάτων,³⁶⁰ οι εκάστοτε κυβερνήσεις ήταν απρόθυμες να άρουν τα «ευεργετήματα».

Κατά τον Μεσοπόλεμο όσοι είχαν βρεθεί στα μέτωπα κατά την εμπόλεμη περίοδο είχαν συστήσει ισχυρές οργανώσεις, όπως οι Επιστράτοι, παλαιότερα, οι Παλαιοί Πολεμιστές και οι ανάπηροι πολέμου και ασκούσαν έντονες πιέσεις, αξιώνοντας την έμπρακτη αναγνώριση της προσφοράς τους στα μέτωπα, υλικές και ηθικές ανταμοιβές για το πολεμικό παρελθόν τους.³⁶¹ Δεν ήταν μόνο ελληνικό φαινόμενο. Την επομένη του Μεγάλου Πολέμου οι απόστρατοι και οι συγγενείς των πεσόντων ανδρών συνιστούσαν στις μεταπολεμικές κοινωνίες της Ευρώπης μια πολυπληθή κατηγορία με διακριτή ταυτότητα, μια ισχυρή ομάδα πίεσης που διεκδικούσε να εξαργυρώσει τη προσφορά της στην πατρίδα.

Στην ελληνική περίπτωση, ήταν πολύ κρίσιμα τα δίκτυα που είχαν συγκροτηθεί, αλλά και γενικότερα η παρουσία του στρατού στο δημόσιο βίο και με την εμπλοκή των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή της χώρας, στηρίζοντας ή υπονομεύοντάς την. Για τις βενιζελογενείς κυβερνήσεις της δεκαετίας του 1920 τα συγκεκριμένα «ευεργετήματα» για τους στρατευθέντες φοιτητές αποτέλεσαν τμήμα των μέτρων που έλαβαν για την εκτόνωση κοινωνικών διαμαρτυριών. Υποθέτουμε ότι η επιστροφή των επιστρατευμένων φοιτητών στα πανεπιστημιακά έδρανα, η εγγραφή των μαθητών που είχαν πολεμήσει στο Πανεπιστήμιο

³⁵⁹ Επιστολή υπουργού Δ. Αιγινήτη προς τον πρύτανη, 2/4/1926. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 465.1.

³⁶⁰ Βλ. υπομνήματα των δύο Συλλόγων 2/6/1927 και 16/6/1927. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 469.2 και 469.1 αντίστοιχα.

³⁶¹ Βλ. ενδεικτικά την επίσκεψη Επιτροπής Παλαιών πολεμιστών στο Υπουργείο Παιδείας σχετικά με τις γραπτές πτυχιακές εξετάσεις των φοιτητών, *Ριζοσπάστης* 1/11/1924, σ. 4. Για τους Επίστρατους και τους Παλαιούς Πολεμιστές βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996· Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Οι επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και “ακροδεξιές” συμπεριφορές», *Αρχειοτάζιτο*, 16 (Νοέμβριος 2014), σ. 13-22· Αλέξανδρος Μακρής, «Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: Παλαιοί Πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940), ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2020.

και η απόκτηση πτυχίου υπό ευνοϊκότερες διατάξεις ικανοποιούσε τους φοιτητές και τις οικογένειές τους, ευνοώντας πολιτικά τις εκάστοτε κυβερνήσεις, ενώ παράλληλα αποτελούσε ένα «ευεργέτημα» χωρίς οικονομικό κόστος για το κράτος. Υποθέτουμε ακόμα, ότι τα συγκεκριμένα μέτρα για τους στρατεύσιμους αποτέλεσαν κινήσεις που αντιστάθμιζαν τα ευεργετήματα προς τους πρόσφυγες φοιτητές, επιδιώκοντας εν τέλει να εξευμενίσουν τους γηγενείς και να περιορίσουν τυχόν αντιδράσεις στον χώρο του Πανεπιστημίου αλλά και στην κοινωνία. Οι θυσίες των νέων για την πατρίδα αναγνωρίστηκαν ως μια ισχυρή μετοχή και για εκπαιδευτικό τους μέλλον.

Την δεκαετία του 1920 και έως περίπου το 1927 ήταν συστηματική η υποβολή αιτημάτων προς το Πανεπιστήμιο, το Υπουργείο Παιδείας, ακόμα και προς τον Πρόεδρο της κυβέρνησης από Επιτροπές επιστρατευθέντων και στρατευθέντων φοιτητών, μεταξύ των οποίων και του Συλλόγου Στρατευθέντων Φοιτητών που ζητούσαν κυρίως διευκολύνσεις σε σπουδαστικά ζητήματα, αλλά και τη δυνατότητα της αναβολής θητείας.³⁶² Στα προβλήματα φοίτησης που αντιμετώπιζαν οι στρατευθέντες συμπαραστάθηκαν οι συνάδελφοί τους, εντάσσοντάς τα στα ευρύτερα φοιτητικά αιτήματα,³⁶³ ενώ οι όποιες διαμαρτυρίες που προέκυπταν από τους φοιτητές συνδέονταν με περιστατικά συναδέλφων τους που παράτυπα ή άδικο επωφελούνταν των διατάξεων.³⁶⁴

Οφείλουμε να τονίσουμε ότι, παρόλες τις σχετικές διαμαρτυρίες των πανεπιστημιακών αρχών για την υποβάθμιση της λειτουργίας του ιδρύματος, οι άμεσα πληττόμενοι ήταν οι ίδιοι οι φοιτητές που είτε είχαν βρεθεί από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στα εμπόλεμα μέτωπα, είτε στη συνέχεια διέκοπταν λόγω στρατιωτικής θητείας τις σπουδές τους. Και παρότι κάποιοι καρπώθηκαν των ευνοϊκών διατάξεων η εμβόλιμη στρατιωτική θητεία αποσπούσε τους φοιτητές από την εκπαιδευτική διαδικασία και τις γνώσεις που είχαν αποκομίσει και η έλλειψη συνεπούς παρακολούθησης, πρακτικών και άλλων ασκήσεων καθιστούσε προβληματική για τους ίδιους την αποφοίτησή τους. Βέβαια οι προαναφερόμενες περιπτώσεις δεν ήταν όλες ίδιες. Οι φοιτητές που είχαν εγγραφεί με

³⁶² Βλ. ενδεικτικά: Ψήφισμα της ΓΣ αποστρατευθέντων και στρατεύσιμων τελειόφοιτων για τα εξεταζόμενα μαθήματα, 19/9/1923. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 459.1· αίτηση τελειόφοιτων και τεταρτοετών στρατεύσιμων φοιτητών ΦΣΜ, Φιλοσοφικής και Θεολογικής για συνέχιση του ΝΔ του 1921, 6/11/1924, στο ίδιο, φ. 462.2· αίτηση στρατεύσιμων φοιτητών για αναστολή θητείας τους, 31/1/1925, στο ίδιο, φ. 462.3 και αίτηση γονέων στρατεύσιμων φοιτητών κλάσης 1926 για την απόλυση των φοιτητών από τον στρατό μετά από 14μηνη πραγματική θητεία, 22/11/1927, στο ίδιο, φ. 471.4.

³⁶³ Βλ. ενδεικτικά συγκέντρωση φοιτητών στα Προπύλαια, 18/2/1927, ύστερα από προκήρυξη της Επιτροπής Φοιτητών Ιατρικής. Ανάμεσα στα άλλα αιτήματα ζητήθηκε και η απαλλαγή στρατευθέντων από τις εξετάσεις, η περιστολή της στρατιωτικής θητείας, η αναστολή στρατευσίμων κ.ά. *Ριζοσπάστης* 19/2/1927, σ. 4.

³⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά αναφορά φοιτητή Φιλολογίας που θεωρούσε άδικο οι στρατευθέντες φοιτητές και απόφοιτοι γυμνασίων που δεν υπηρέτησαν ούτε εξάμηνο να εξισωθούν με τελειόφοιτους που υπηρέτησαν 2-3 χρόνια, αναφέροντας μάλιστα περιστατικό φοιτητή που υπηρέτησε 5 ημέρες και με το απολύτηριο στρατού εντάχθηκε στις διατάξεις, χ.χ. [1925]. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 363.1.

κανονικές προϋποθέσεις και είχαν διακόψει τις σπουδές τους λόγω επιστράτευσης ή στη συνέχεια λόγω θητείας δε μπορούν να εξισωθούν με τους στρατευθέντες μαθητές γυμνασίων που δεν είχαν ολοκληρώσει επαρκώς τις εγκύκλιες σπουδές τους και είχαν τη δυνατότητα να γραφτούν στο δεύτερο ή τρίτο έτος στο Πανεπιστήμιο.

Εν τέλει τα ζητήματα των στρατευμένων φοιτητών και τα ανάλογα «ευεργετήματα» άρχισαν να περιορίζονται προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Σε αυτό συνετέλεσε η σταδιακή ολοκλήρωση των σπουδών των επιστρατευμένων κατά τους πολέμους νέων, φοιτητών και μαθητών, η καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων που απαιτούσε ένα επίπεδο εγκύκλιων γνώσεων καθώς και η αποκατάσταση της σπουδαστικής διαδικασίας με την εφαρμογή της αναβολής στράτευσης. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς αριθμητικά στοιχεία για το ποσοστό των στρατευθέντων φοιτητών.³⁶⁵ Ουσιαστικά, παρότι έχαιραν ειδικών διευκολύνσεων, δεν αποτέλεσαν μια ειδική κατηγορία, όπως οι πρόσφυγες ή οι Έλληνες ομογενείς φοιτητές. Σύμφωνα όμως με τις ανάλογες αναφορές στους πρυτανικούς λόγους, φαίνεται ότι συνετέλεσαν ουσιαστικά στην αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού κατά τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου.

Συνολικά, στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε τις καινούργιες κατηγορίες φοιτητών και φοιτητριών που αναδείχθηκαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Καταρχάς καταλυτική υπήρξε η αύξηση του αριθμού των φοιτητριών, σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους, συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της μέσης εκπαίδευσης αλλά και την υπέρβαση κοινωνικών στερεοτύπων και πρακτικών, χάρη και στον αγώνα των ίδιων των γυναικών. Η αύξηση του ποσοστού των φοιτητριών στο συνολικό φοιτητικό πληθυσμό (που έφτασε το 10%) δεν διέυρνε μόνο τους αριθμούς. Έδινε μια νέα διάσταση στην φοιτητική ταυτότητα, προσθέτοντας «θηλυκά» χαρακτηριστικά τα οποία έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν αποκλεισμένα, ενώ στον Μεσοπόλεμο αποτέλεσαν κανονικότητα.

Η δεύτερη κατηγορία αφορούσε τους ομογενείς Έλληνες φοιτητές, μια κατηγορία η οποία υπήρξε από την έναρξη λειτουργίας του ελληνικού πανεπιστημίου και συνδέθηκε με τις εδαφικές επεκτάσεις και τις γενικότερες περιπέτειες του ελληνικού κράτους. Η πολιτική του τελευταίου στον Μεσοπόλεμο για την ενίσχυση της δυνατότητας εγγραφής και παρακολούθησης στο Πανεπιστήμιο των «αλύτρωτων» Ελλήνων οδήγησε στη συνέχιση της

³⁶⁵ Έχουμε εντοπίσει ελάχιστα αριθμητικά στοιχεία, όπως σε περιπτώσεις συλλογικών υπομνημάτων, βλ. ενδεικτικά την αίτηση 104 πρωτοετών στρατευθέντων φοιτητών προς το Υπουργείο Παιδείας, την Πρυτανεία και τον πρωθυπουργό, για απαλλαγή τους από τις εξετάσεις, 22/3/1924, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 459.4. Θεωρούμε όμως ότι είναι ανεπαρκή για να ανασυστήσουμε ποσοτικά τον φοιτητικό πληθυσμό των στρατευθέντων.

παρουσίας τους στα πανεπιστημιακά έδρανα, αποτελώντας οργανικό τμήμα του διευρυμένου φοιτητικού σώματος.

Η τρίτη κατηγορία συνδέεται απόλυτα με τη συγκυρία, πρόκειται για τους πρόσφυγες φοιτητές και φοιτήτριες της Μικρασιατικής Καταστροφής, οι οποίοι/ες έγιναν δεκτοί/ές στο Πανεπιστήμιο μετά από τα σχετικά ευεργετήματα. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και οι στρατευθέντες, άμεσα εμπλεκόμενοι στις πολεμικές περιπέτειες της δεκαετίας του '10 και '20 που ενισχύθηκαν από την Πολιτεία να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός και δείγμα των σχέσεων της Πολιτείας με το Πανεπιστήμιο, ο καθοριστικός ρόλος της πρώτης στην μείωση ή αύξηση του αριθμού των φοιτητών-τριών. Την ίδια ώρα που επιχειρούσε να ελέγξει μέσω των εισαγωγικών εξετάσεων και το *numerus clausus* τον αριθμό των φοιτητών, την ίδια ώρα, ασκώντας κοινωνική πολιτική δια του Πανεπιστημίου, διεύρυνε τον φοιτητικό πληθυσμό. Οι εγγραφές στο Πανεπιστήμιο ως προνόμιο που δινόταν σε ευάλωτα ή πληττόμενα μέρη του πληθυσμού οδηγούσε νομοτελειακά στην αύξηση του αριθμού των απόρων φοιτητών και σε μια νέα φυσιογνωμία του φοιτητικού κινήματος, στενά συνδεδεμένου με διεκδικήσεις, οι οποίες στη δύσκολη πολιτικά και οικονομικά μεσοπολεμική συγκυρία, άλλαξαν περιεχόμενο και επανακαθόρισαν την φοιτητική ταυτότητα.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΖΩΗ ΕΝΤΟΣ-ΕΚΤΟΣ

ΤΩΝ ΑΙΘΟΥΣΩΝ

Κεφάλαιο πρώτο: Η φοίτηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον Μεσοπόλεμο

1.1 Το νομοθετικό πλαίσιο για τη φοίτηση

Ο Μεσοπόλεμος ξεκίνησε για το Πανεπιστήμιο Αθηνών με «έναν νέο ολοκληρωμένο και εκσυγχρονισμένο Οργανισμό»,³⁶⁶ αυτόν του 1922, μια δεκαετία μετά από τον προηγούμενο του 1911. Ο νέος οργανισμός ψηφίστηκε μέσα σε ιδιαίτερα δύσκολες συγκυρίες, με τη χώρα σε εμπόλεμη κατάσταση. Όπως και να έχει το ανώτατο ίδρυμα ενοποιημένο πια σε «Αθήνησιν Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον», μετά τη διαίρεσή του το 1911,³⁶⁷ έμπαινε σε μια άλλη εποχή. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της ήταν η διεύρυνση του φοιτητικού πληθυσμού, ενός πληθυσμού, που είχε πολλαπλές ταυτότητες, κάποιες συνδεδεμένες με τη συγκυρία (πρόσφυγες, στρατεύσιμοι φοιτητές κ.ά.). Δέκα χρόνια μετά ένας ακόμα Οργανισμός, του 1932, θα καθόριζε τη λειτουργία του Πανεπιστημίου για τις επόμενες πέντε δεκαετίες. Η προσπάθεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά να επιβάλει έναν νέο κανονισμό δεν πέτυχε. Ο «εφήμερος» Οργανισμός του 1938³⁶⁸ ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκε, ενώ παράλληλα δεν επέφερε τροποποιήσεις ως προς την φοίτηση.

Μέσα στο έκρυθμο πολιτικό περιβάλλον του Μεσοπολέμου, με τις συνεχείς εναλλαγές των κυβερνήσεων, τα στρατιωτικά κινήματα και τις δικτατορίες θα ήταν αδύνατον να μείνει η ανώτατη εκπαίδευση ανεπηρέαστη. Και αυτό αποτυπώνεται και στην πανεπιστημιακή νομοθεσία. Σε λιγότερο από είκοσι χρόνια ψηφίστηκαν 3 καταστατικοί νόμοι (Οργανισμοί) για το Πανεπιστήμιο Αθηνών, οι οποίοι δέχτηκαν συνεχώς τροποποιήσεις. Σε ολόκληρη την περίοδο κάθε νέα κυβέρνηση και οι υπουργοί Παιδείας της αναιρούσαν νομοθετικές ρυθμίσεις της προηγούμενης για το Αθήνησι, ψηφίζοντας νέους νόμους και διατάγματα για επιμέρους ή γενικότερα ζητήματα. Όπως σημείωνε ο πρύτανης Σ. Μενάρδος: «τα υπουργεία πάσης αποχρώσεως ήνοιγαν νέα ρήγματα εις τον περίβολον του Πανεπιστημίου, ενώ αι Σύγκλητοι αντέτασσαν άμυναν απεγνωσμένην».³⁶⁹ Τα

³⁶⁶ Κ. Παπαπάνος, *ό.π.*, σ. 178

³⁶⁷ Το 1911 το Πανεπιστήμιο Αθηνών για να απορροφήσει το κληροδότημα Ιωάννη Δόμπολη χωρίστηκε σε δύο πανεπιστήμια, το Εθνικό και το Καποδιστριακό.

³⁶⁸ ΑΝ 1430, ΦΕΚ 394Α/22.11.1938 [στο εξής: Οργανισμός 1938].

³⁶⁹ Πρυτανικός απόλογισμός Σ. Μενάρδου, 1925- 1926, σ. 9.

«ευεργετήματα», οι αναθεωρήσεις του τρόπου εξέτασης των φοιτητών, οι προθεσμίες ανανέωσης εγγραφής, η στρατιωτική θητεία ή η αναβολή στράτευσης, οι φοιτητές παρελθόντων ετών, τα υποχρεωτικά μαθήματα, η τρίτη εξεταστική περίοδος, τα δίδακτρα και εξέταστρα κ.ά. αποτέλεσαν μια σειρά θεμάτων ως προς τη φοίτηση, μέσα στα γενικότερα ζητήματα του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τα οποία η νομοθεσία αναπροσαρμοζόταν συνεχώς κατά τη βούληση των κυβερνήσεων, κάτω και από έσωθεν ή έξωθεν πιέσεις. Η πολυνομία αυτή δημιουργούσε σύγχυση τόσο στους φοιτητές, όσο και στις υπηρεσίες του Πανεπιστημίου, «εν χάος, αγνοών ποίαι διατάξεις το διέπουν». ³⁷⁰ Όπως ανέφερε ο γερουσιαστής του Πανεπιστημίου και καθηγητής Κωνσταντίνος Ζέγγελης στον λόγο του στη Γερουσία, εν όψει της συζήτησης για το νέο Οργανισμό που ψηφίστηκε το 1932: «έκτοτε [από τον Οργανισμό του 1922] δεν παρήλθεν ουχί έτος, αλλά μην, κατά τον οποίον την πανεπιστημιακήν γαλήνην να μη διαταράττη, αναλόγως του εκάστοτε κρατούντος πολιτικού ανέμου, συνεχής πνοή νέων νόμων, ήτις, κατά τα μεταπολεμικά έτη, έλαβεν ενίοτε την μορφήν καταιγίδος», τονίζοντας στη συνέχεια ότι καλύτερα θα ήταν να ψηφιστεί ένας κακός οργανισμός παρά ο σημερινός κυκεώνας νομοθετημάτων. ³⁷¹ Τελικά ούτε ο Οργανισμός του 1932 κατάφερε να μείνει αμετάβλητος. Για τα επόμενα μεσοπολεμικά χρόνια ψηφίστηκαν πάνω από 20 νόμοι και εκδόθηκαν δεκάδες διατάγματα και υπουργικές αποφάσεις. ³⁷²

Η αναλυτική χαρτογράφηση του πλήρους πεδίου των προϋποθέσεων της φοίτησης είναι ένα έργο εξαιρετικά δύσκολο. Αφενός, υπάρχει ένας κυκεώνας ρυθμίσεων γύρω από τις σπουδαστικές υποχρεώσεις που μεταβάλλονταν πολύ συχνά. Αφετέρου, δεν γνωρίζουμε πραγματικά αν οι θεσμοθετημένες τροποποιήσεις πρόλαβαν να εφαρμοστούν ή έμειναν μόνο στην δημοσίευσή τους στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης*. Στις σελίδες που ακολουθούν θα περιγράψουμε τα όσα μπορούμε με σιγουριά να επιβεβαιώσουμε ότι ίσχυσαν, ορίζοντας ένα συγκεκριμένο, με μικρότερες ή μεγαλύτερες αλλαγές μέσα στο χρόνο, πλαίσιο φοίτησης, ξεκινώντας από την αρχή, με την διαδικασία εισόδου των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο.

Δικαίωμα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είχαν οι απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με απολυτήριο δημόσιου Γυμνασίου ή αναγνωρισμένου ως ομοταγούς εκπαιδευτηρίου, συμπεριλαμβανομένων και αυτών της αλλοδαπής. ³⁷³ Ειδικά για

³⁷⁰ Κ. Παπαπάνος, *ό.π.*, σ. 268.

³⁷¹ Κ. Ζέγγελης, *Αγόρευσεις*, *ό.π.*, σ. 4, 5.

³⁷² Κ. Παπαπάνος, *ό.π.*, σ. 271-2. Βλ. και Αρ. Σκαρπαλέζος, *ό.π.*, σ. 59.

³⁷³ Η φοίτηση στο γυμνάσιο ήταν τετραετής, έχοντας προηγηθεί το τριετές ελληνικό. Το 1922 υπήρχε μόνο ένα πρακτικό λύκειο, αυτό των Αθηνών, αλλά μέσα στη δεκαετία του 1920 άρχισαν να επεκτείνονται. Σημειώνουμε ότι υπήρχαν διαφοροποιήσεις στην εγκύκλιο εκπαίδευση μεταξύ της «παλιάς» Ελλάδας και των Νέων Χωρών. Με την μεταρρύθμιση του 1929 η μέση εκπαίδευση ενοποιείται, γίνεται εξαετής, καταργείται το ελληνικό σχολείο και δίνεται έμφαση στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση (κατώτερα επαγγελματικά σχολεία, μέσες επαγγελματικές σχολές) και στην ίδρυση περισσότερων πρακτικών λυκείων, στα οποία το πρόγραμμα

την Ιατρική, τη Φυσικομαθηματική και το Οδοντιατρικό Σχολείο γινόταν δεκτό και το απολυτήριο του πρακτικού Λυκείου ή αντίστοιχου αναγνωρισμένου.³⁷⁴ Παράλληλα είχαν δυνατότητα εγγραφής στη Θεολογική σχολή και απόφοιτοι του θεολογικού τμήματος της Ριζαρείου Σχολής.³⁷⁵ Ουσιαστική καινοτομία για την φοίτηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτέλεσε η καθιέρωση των *εισιτηρίων* εξετάσεων το 1926 σε όλες τις σχολές, που όπως είδαμε, έδωσαν τη δυνατότητα στο Πανεπιστήμιο να επιλέγει μόνο του τους φοιτητές του, με βάση τις επιδόσεις των υποψήφιων στις εξετάσεις. Σύντομα, ο Οργανισμός του 1932 άλλαξε τις προϋποθέσεις και έδωσε τη δυνατότητα στους αποφοίτους των πρακτικών Λυκείων να εγγραφούν σε όποια σχολή επέλεγαν, μετά από τις ανάλογες εισαγωγικές εξετάσεις.³⁷⁶ Παράλληλα από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 άρχισε η εφαρμογή ενός ακόμα μέτρου περιορισμού των φοιτητών ο προκαθορισμένος αριθμός εισερχομένων (*numerous clausus*), μέτρο που στην ουσία αναιρέθηκε πολλές ακαδημαϊκές χρονιές για να εφαρμοστεί εν τέλει το 1936 επί Μεταξά.

Κατά την εγγραφή τους οι πρωτοετείς φοιτητές, μετά από έλεγχο των πιστοποιητικών τους από το Πανεπιστήμιο, έπαιρναν δελτίο αναγνώρισης (φοιτητική ταυτότητα) και βιβλιάριο σπουδών, στο οποίο σημειώνονταν από τους καθηγητές οι παρουσίες, ιδιαίτερα στις ασκήσεις, ενώ οι Γραμματείες συμπλήρωναν τα ανάλογα στοιχεία για την φοίτηση. Στην αρχή του ακαδημαϊκού έτους και σε ορισμένη ημερομηνία οι πρωτοετείς καλούνταν ενώπιον του πρύτανη, παρουσία και του οικείου κοσμήτορα, «να υποσχεθούν δια χειραψίας» ότι θα τηρούν τους νόμους του Πανεπιστημίου,³⁷⁷ ενώ ως προς τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο Πανεπιστήμιο οι φοιτητές θεωρούνταν ενήλικες. Η ανανέωση της εγγραφής επαναλαμβανόταν κάθε πανεπιστημιακό έτος.

Από το 1934 οι υποψήφιοι φοιτητές που είχαν πετύχει στις εισαγωγικές για να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο θα έπρεπε να περάσουν από υγειονομική εξέταση από καθηγητές και επιμελητές της Ιατρικής. Σε μια προσπάθεια περιορισμού των μεταδοτικών νοσημάτων στην πανεπιστημιακή κοινότητα, που την περίοδο του Μεσοπολέμου μάστιζαν την ελληνική κοινωνία (ελονοσία στην ύπαιθρο, φυματίωση στις πόλεις, δάγγειος πυρετός

μαθημάτων διαφοροποιείται από του γυμνασίου στην τρίτη τάξη. Το καθεστώς Μεταξά επανέφερε το τετρατάξιο δηματικό και έκανε οκτατάξιο το γυμνάσιο βλ. Π. Κυπριανός, *Συγκριτική*, ό.π., σ. 219, 225, 228.

³⁷⁴ Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, *Γενικός οδηγός φοιτητών*, Αθήναι 1923.

³⁷⁵ Οργανισμός 1922, άρθρο 140.

³⁷⁶ Οργανισμός 1932, άρθρο 111.

³⁷⁷ Η διαδικασία αυτή έπαιρνε συνήθως την μορφή της τελετής υποδοχής των πρωτοετών, όπου ο πρύτανης εκφωνούσε σχετικό λόγο. Βλ. Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Ο προορισμός του φοιτητού. Λόγος εκφωνηθείς εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου υπό του Πρυτάνεως Γεωργίου Θ. Φωτεινού προς τους πρωτοετείς φοιτητάς κατά την τελετήν της επισήμου δεξιώσεως αυτών εν τω Πανεπιστημίω τη 20 Νοεμβρίου 1937 και προσφώνησις υπό του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ιωάννου Μεταξά*, Αθήνα 1937.

κ.ά.), απαγορευόταν, σύμφωνα με νόμο, να εγγραφούν οι νέες και νέοι που έπασχαν από λέπρα, μεταδοτικά δερματικά νοσήματα, τραχώματα οξεία και χρόνια, και εν ενεργεία φυματίωση.³⁷⁸

Παράλληλα, το Πανεπιστήμιο παρείχε τη δυνατότητα μετεγγραφής από άλλο ανώτατο ίδρυμα, από ομοταγή σχολή και από άλλη σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Για το έτος φοίτησης στο οποίο θα εγγραφόταν ο αιτών φοιτητής θα αποφάσιζε η οικεία σχολή του Πανεπιστημίου, ανάλογα με τα μαθήματα που είχε παρακολουθήσει και της επίδοσής του κατά την προηγούμενη φοίτηση. Με τον Οργανισμό του 1932 η κατάταξη του μετεγγραφόμενου θα μπορούσε να εξαρτηθεί και από την επιτυχία του σε εξετάσεις.³⁷⁹

Τέλος, ο φοιτητής έχανε την ιδιότητά του με την καθυστέρηση ανανέωσης εγγραφής, με την λήψη αποφοιτηρίου,³⁸⁰ με την επιβολή σ' αυτόν προσωρινής ή διαρκούς αποβολής και με την παρέλευση ενός ακαδημαϊκού έτους -δύο με τον Οργανισμό του 1932- από τη συμπλήρωση συγκεκριμένου χρόνου φοίτησης.

³⁷⁸ Ν. 6324, *ΦΕΚ* 391/10.11.1934. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πρώτη γνωμάτευση της Ιατρικής, η οποία πρότεινε μεταξύ των προαναφερόμενων ασθενειών και την «φρενοπάθεια», 13/6/1934. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 493.1. Ενδεικτική είναι η αίτηση αποφοίτων γυμνασίου Λευκάδας, μεταξύ αυτών και ο Ν. Σβορώνος που δεν μπορούν, λόγω της επιδημίας του δάγκειου να μεταβούν για τις εισιτήριες εξετάσεις, 31/8/1928, στο ίδιο, φ. 474.4.

³⁷⁹ Για τις μεταγραφές, βλ. άρθρο 188-189 (Οργανισμός 1922) και άρθρο 156-157 (Οργανισμός 1932).

³⁸⁰ Αποφοιτήριο λάμβαναν όσοι φοιτητές αποχωρούσαν χωρίς να ολοκληρώσουν τον χρόνο φοίτησης ή χωρίς να έχουν δώσει πτυχιακές εξετάσεις και στο οποίο αναγράφονταν τα μαθήματα που παρακολούθησαν, οι εξετάσεις που έδωσαν και οι τυχόν πειθαρχικές ποινές. *Γενικός οδηγός*, ό.π., σ. 32.

1.2 Η φοίτηση

Το Πανεπιστήμιο αποτελείτο από πέντε Σχολές τη Θεολογική, τη Νομική, την Ιατρική, τη Φιλοσοφική και τη Φυσικομαθηματική. Η τελευταία χωριζόταν σε τέσσερα τμήματα το Μαθηματικό, το Φυσικό, το Χημικό,³⁸¹ το Φαρμακευτικό. Από το 1935 λειτούργησε στη Σχολή και το Φυσιογνωστικό τμήμα, με ελάχιστες όμως εγγραφές φοιτητών. Παράλληλα από το 1916 είχε συσταθεί και το Οδοντιατρικό Σχολείο ως παράρτημα της Ιατρικής, το οποίο λειτούργησε αυτόνομα στο Μεσοπόλεμο.³⁸² Αλλά και στις άλλες Σχολές έγιναν διαφοροποιήσεις την περίοδο αυτή. Για να υπάρξει μεγαλύτερη εξειδίκευση κατά κλάδους η Νομική διαχωρίστηκε σε δύο τμήματα, της Νομικής και των Πολιτικών και Οικονομικών επιστημών, ενώ η κατεύθυνση προσδιοριζόταν στο 4^ο έτος σπουδών.³⁸³ Αντίστοιχα και η Φιλοσοφική, το 1926, χωρίστηκε, τουλάχιστον νομοθετικά, σε τμήμα Φιλολογικό–Φιλοσοφικό και Ιστορικό–Αρχαιολογικό.³⁸⁴ Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι διαχωρισμοί αυτοί των συγκεκριμένων Σχολών σαφώς συνδέονταν με την ανάγκη υψηλότερης κατάρτισης στα εξειδικευμένα επιστημονικά πεδία, αλλά ενδεχομένως ήταν αποτέλεσμα και της παρουσίας νέων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με ανάλογα γνωστικά πεδία, την ΑΣΟΕΕ και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Η φοίτηση στη Νομική, Φιλοσοφική, ΦΣΜ, Θεολογική και το Οδοντιατρικό διαρκούσε 4 ακαδημαϊκά έτη, ενώ στην Ιατρική ανήλθε από 5 που ήταν παλαιότερα, σε 6 χρόνια.

Τα μαθήματα διεξάγονταν κατά έτη σπουδών και η φοίτηση ήταν οργανωμένη με βάση το διδακτικό έτος. Κάθε ακαδημαϊκό έτος η διδασκαλία ξεκινούσε στις 11 Οκτωβρίου και έληγε στις 20 Μαΐου. Ως προς την παρακολούθηση, οι οργανικοί νόμοι του 1911 είχαν επιφέρει ριζικές μεταβολές καθιερώνοντας την υποχρεωτική παρακολούθηση όλων των διδασκομένων μαθημάτων.³⁸⁵ Η υποχρεωτική παρακολούθηση υπήρξε καθοριστική για την σπουδαστική συνέπεια των φοιτητών, αλλά η παρουσία στις πανεπιστημιακές αίθουσες του συνόλου των εγγεγραμμένων αναδείκνυε τις στεγαστικές αδυναμίες του ιδρύματος. Έτσι το 1922 με νέες οργανικές διατάξεις άλλαξαν οι διατάξεις που αφορούσαν την υποχρεωτική φοίτηση. Η παρακολούθηση των διδασκόμενων μαθημάτων οριζόταν από αποφάσεις κάθε σχολής που προσδιόριζε ποια μαθήματα ήταν υποχρεωτικά. Η διαζευκτική επιλογή (υποχρεωτικά ή προαιρετικά) βασιζόταν στην κατανομή της διδασκαλίας των υποχρεωτικών

³⁸¹ Το Χημικό Τμήμα είχε ιδρυθεί το 1919.

³⁸² Κανονισμός λειτουργίας Οδοντιατρικού Σχολείου. ΒΔ 175, *ΦΕΚ* 175/20.9.1916. Βλ. και τον Οργανισμό του Ν.2573, *ΦΕΚ* 68/26.4.1921.

³⁸³ Οργανισμός 1922, άρθρο 217 και ΠΔ, *ΦΕΚ* 369/21.10.1926.

³⁸⁴ ΠΔ, στο *ίδιο* *ΦΕΚ* 369/21.10.1926.

³⁸⁵ Οργανισμοί 1911, άρθρο 13, παρ. 2.

μαθημάτων σε όποιες σχολές υπήρχαν περισσότερες από μια ομοειδείς καθηγητικές έδρες³⁸⁶ και στα μαθήματα για τα οποία δεν είχε συσταθεί ειδική έδρα όπου η παρακολούθηση δεν ήταν υποχρεωτική.³⁸⁷ Με τον Οργανισμό του 1922 καθιερώθηκε πρώτη φορά ένα πρόγραμμα σπουδών που έδινε τη δυνατότητα επιλογής στους φοιτητές από μια σειρά προαιρετικών μαθημάτων. Οι καθηγητές εξάλλου ήταν υπεύθυνοι για τον έλεγχο της συνεπούς παρουσίας των φοιτητών στις ακαδημαϊκές τους υποχρεώσεις, αν και ο έλεγχος αυτός κατά τη διδασκαλία στις πανεπιστημιακές αίθουσες ήταν δύσκολος λόγω των μεγάλων ακροατηρίων σε έναν περιορισμένο για τις ανάγκες χώρο.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία μαθημάτων αποτελούσαν οι φροντιστηριακές, εργαστηριακές ή κλινικές ασκήσεις. Με τον Οργανισμό του 1922 οργανώθηκαν περαιτέρω και επεκτάθηκαν στο πρόγραμμα μαθημάτων σε σχέση με αυτόν του 1911. Η υποχρεωτική παρακολούθησή τους είχε μια άλλη λογική συγκριτικά με εκείνη των ακαδημαϊκών παραδόσεων. Εξασφάλιζε την πρακτική γνώση, την εξάσκηση των φοιτητών στην επιστήμη τους. Βασικό επιδιωκόμενο ήταν η αυτενέργεια, η εκμάθηση συγκεκριμένων πρακτικών και μεθόδων, είτε αυτό αφορούσε την ανατομία είτε την συγγραφή μιας επιστημονικής εργασίας. Παράλληλα μέσω των ασκήσεων, οργανωμένων σε πιο ολιγομελή τμήματα από τις διδασκαλίες, οι καθηγητές είχαν τη δυνατότητα να εποπτεύουν την επιστημονική συγκρότηση των φοιτητών, αλλά και τη σπουδαστική συνέπεια αφού έπρεπε να σημειώνουν την ανελλιπή (ελλιπή ή ουδόλως) παρακολούθηση στα ατομικά βιβλιάρια σπουδών τους.³⁸⁸

Με τον Οργανισμό του 1932 δεν υπήρξαν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στα υποχρεωτικά ή μη μαθήματα, αλλά και σε αυτόν δόθηκε ακόμη μεγαλύτερο βάρος στην επιστημονική άσκηση, με την πρόβλεψη για τον πολλαπλασιασμό των σχετικών θεσμών, σπουδαστηρίων, εργαστηρίων, μουσείων και κλινικών.³⁸⁹ Η σημασία που αποδίδονταν στις ασκήσεις ήταν τόσο μεγάλη, ώστε να δίνεται το δικαίωμα στους καθηγητές να αποφασίζουν την απαλλαγή από την δοκιμασία στις τμηματικές εξετάσεις, στο μέτρο που ο φοιτητής είχε επιτύχει στις αντίστοιχες φροντιστηριακές ή εργαστηριακές ασκήσεις.³⁹⁰ Το πρόγραμμα σπουδών, σύμφωνα με τον Οργανισμό, καθοριζόταν από κάθε σχολή, εγκρινόταν από τη

³⁸⁶ Οργανισμός 1922, άρθρο 171.

³⁸⁷ Στο *ίδιο*, άρθρο 192. Παράλληλα η επιλογή αυτή συνδεόταν με την εισαγωγή *ειδικών ή ανωτέρων* μαθημάτων που αποσκοπούσαν στον «εν επιστημονικώ τινί κλάδω συγχρονισμόν των οικείων επιστημόνων», άρθρο 171, παρ. 3 και άρθρο 177 – 180.

³⁸⁸ Οργανισμός 1922, άρθρο 198 – 200.

³⁸⁹ Για τα σπουδαστήρια, εργαστήρια κ.ά. βλ. τον Οργανισμό του 1932 και ιδιαίτερα τα άρθρα 283 έως και 319. Σύμφωνα μάλιστα με τις προτάσεις του, ο Κ. Καραθεοδωρή έκρινε ιδιαίτερα σημαντική τη ριζική αναμόρφωση της από καθέδρας διδασκαλίας, αφού θεωρούσε ότι τουλάχιστον τα μισά μαθήματα θα έπρεπε να είναι φροντιστηριακές ή εργαστηριακές ασκήσεις.

³⁹⁰ Οργανισμός 1932, άρθρο 175, παρ. 3.

Σύγκλητο, αλλά την τελική απόφαση γι' αυτό θα είχε ο υπουργός Παιδείας.³⁹¹ Η ανάθεση στον υπουργό της επικύρωσης των υποχρεωτικών ή προαιρετικών μαθημάτων έθιγε την αυτοτέλεια του ιδρύματος, αλλά ήταν και ένας τρόπος επίλυσης των προβλημάτων εντός των σχολών. Η επιβάρυνση των προγραμμάτων σπουδών με μεγάλο αριθμό υποχρεωτικών μαθημάτων και η αναγκαία περικοπή τους αποτελούσε αντικείμενο διαφωνιών αλλά και πιέσεων από τους καθηγητές με βάση και το ειδικό βάρος που ο καθένας διέθετε.

Ο Οργανισμός του 1932 καθόρισε ως υποχρεωτική και την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά ή ιταλικά) κατά το πρώτο και δεύτερο έτος σπουδών, η διδασκαλία της οποίας γινόταν στην Πανεπιστημιακή Λέσχη.³⁹² Ακόμα, σύμφωνα με την παλαιότερη νομοθεσία, οι πρωτοετείς και δευτεροετείς φοιτητές και φοιτήτριες για να προβιβαστούν όφειλαν να παρακολουθούν τα μαθήματα γυμναστικής στο Πανεπιστημιακό Γυμναστήριο, ασκούμενοι τρεις ώρες την εβδομάδα.³⁹³ Ως προς τη διδασκαλία, για πρώτη φορά με νόμο καθορίστηκε το 1922 το ανώτερο όριο υποχρεωτικών ωρών παρακολούθησης παραδόσεων και φροντιστηριακών και άλλων ασκήσεων κάθε εβδομάδα που δεν μπορούσε να υπερβαίνει τις τριάντα ώρες για όλες τις Σχολές και τις τριάντα έξι για την Ιατρική.³⁹⁴

Τέλος για τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών οι φοιτητές πλήρωναν ετησίως δίδακτρα, συνήθως σε δύο δόσεις τον Οκτώβριο και τον Μάρτιο – Απρίλιο. Παράλληλα κατέβαλαν εξέταστρα τμηματικών και πτυχιακών εξετάσεων, μέρος των οποίων αποδιδόταν στους καθηγητές,³⁹⁵ καθώς και ένα χρηματικό ποσό στο Ταμείο Νοσηλείας Φοιτητών.³⁹⁶ Τα δίδακτρα είχαν επιβληθεί το 1892 από την κυβέρνηση Χαρ. Τρικούπη, ως εκπαιδευτικά τέλη και εισπράττονταν από το κράτος.³⁹⁷ Το 1918 τα εκπαιδευτικά τέλη μετονομάστηκαν σε δίδακτρα και αποδόθηκαν πλέον στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.³⁹⁸ Στο Μεσοπόλεμο, σύμφωνα με τον Οργανισμό του 1922, δίδακτρα κατέβαλαν οι φοιτητές και για τα ειδικά προαιρετικά μαθήματα τα οποία αποδίδονταν απευθείας στον διδάσκοντα.³⁹⁹ Έδιναν, ακόμη, ένα ανάλογο ποσό για την Λέσχη, η οποία, έως το 1931, δεν είχε τις προϋποθέσεις να δεχτεί τον ανάλογο

³⁹¹ Οργανισμός 1932, άρθρο 137. Για τον προσδιορισμό των μαθημάτων βλ. ενδεικτικά τα ΠΔ για τα υποχρεωτικά μαθήματα της Νομικής και Ιατρικής, *ΦΕΚ* 81/29.3.1933 και *ΦΕΚ* 161/24.6.1933 αντίστοιχα.

³⁹² Ο φοιτητής έπρεπε να προσκομίσει ενδεικτικό ευδοκίμησης σε μια ξένη γλώσσα για να δώσει τις τμηματικές εξετάσεις του δεύτερου έτους. Οργανισμός 1932, άρθρο 181.

³⁹³ Βλ. Οργανισμός Πανεπιστημιακού Γυμναστηρίου, *ΦΕΚ* 142/5.5.1930.

³⁹⁴ Οργανισμός 1922, άρθρο 193. Το 1934 αυξήθηκε για την Ιατρική σε 40 ώρες διδασκαλίας την εβδομάδα, Ν. 6324, *ΦΕΚ* 391/10.11.1934, άρθρο 2.

³⁹⁵ Βλ. Οργανισμός 1932, άρθρο 179.

³⁹⁶ Οργανισμός 1922, άρθρο 163-164.

³⁹⁷ Κ. Φασούλης, *ό.π.*, σ. 306.

³⁹⁸ ΒΔ, *ΦΕΚ* 149/5.7.1918.

³⁹⁹ Οργανισμός 1922, άρθρο 169 και 190.

αριθμό φοιτητών.⁴⁰⁰ Ο Οργανισμός του 1932 επανέφερε και τα «άσκηστρα», τα οποία το 1918 είχαν συγχωνευτεί στα ετήσια δίδακτρα, ως επιστρεπτέα όμως αποζημίωση εάν δεν υπήρχαν φθορές στα χρησιμοποιούμενα όργανα των εργαστηρίων κ.ά.⁴⁰¹ Το κόστος φοίτησης κυμαινόταν ανάλογα με τις σχολές, με ακριβότερες την Ιατρική και τη Νομική, τις Σχολές δηλαδή με την μεγαλύτερη ζήτηση, και αναπροσαρμοζόταν μέσα στον χρόνο.

Ας αναφέρουμε ένα παράδειγμα για τα δίδακτρα που είχαν προβλεφθεί το έτος 1925 – 1926. Οι ήδη εγγεγραμμένοι φοιτητές πλήρωναν για τις σπουδές τους στην Ιατρική, τη Νομική, το Χημικό, Φαρμακευτικό και Οδοντιατρικό 900 δρχ. και για τις άλλες Σχολές και Τμήματα (Θεολογική, Φιλοσοφική, Μαθηματικό, Φυσικό) 300 δρχ. Όσοι αποτύγχαναν στις εξετάσεις και έπρεπε να επαναλάβουν το πανεπιστημιακό έτος κατέβαλαν 600 και 200 δρχ αντίστοιχα. Τα εξέταστρα για την επανάληψη των τμηματικών ήταν 200 δρχ για την πρώτη ομάδα Σχολών και 100 δρχ. για τις επόμενες, ενώ τα επανεξέταστρα για κάθε μάθημα ήταν 50 δρχ. Οι πρωτοετείς το 1925 – 1926 εγγράφονταν με πιο αυξημένα δίδακτρα, 1.500 και 800 δρχ στις παραπάνω Σχολές και αν έπρεπε να επαναλάβουν το έτος 1.000 και 600 δρχ. Για τις εξετάσεις πλήρωναν 300 και 150 δρχ αντίστοιχα και 100 δρχ επανεξέταστρα για κάθε μάθημα. Οι παλαιότεροι φοιτητές για τις πτυχιακές εξετάσεις πλήρωναν στις πρωτοαναφερόμενες Σχολές 600 δρχ και στις άλλες 300 δρχ. και σε περίπτωση αποτυχίας και επανάληψης των πτυχιακών 400 και 200 δρχ., ενώ τα επανεξέταστρα για μεμονωμένα μαθήματα ήταν 100 δρχ για κάθε ένα. Οι πρωτοετείς θα καλούνταν να πληρώσουν 1.000 και 500 δρχ για τις πτυχιακές, 600 και 300 κατά την επανάληψη των πτυχιακών και σε μεμονωμένα μαθήματα 200 δρχ για κάθε ένα. Παράλληλα τα πιστοποιητικά σπουδών κόστιζαν 50 δρχ, τα αποφοιτήρια 250, το πτυχίο 300 δρχ, κάθε άλλο πιστοποιητικό 25 δρχ (και 10 δρχ κάθε αντίγραφο), το αντίγραφο του φοιτητικού βιβλιαρίου σπουδών 50 και της ταυτότητας 25 δρχ.⁴⁰² Η παραπάνω σχολαστική παράθεση των οικονομικών υποχρεώσεων των φοιτητών απέναντι στο Πανεπιστήμιο έγινε για δύο λόγους. Πρώτον για να αντιληφθούμε το υψηλό κόστος της φοίτησης στο Πανεπιστήμιο, το οποίο, σε συνδυασμό με τις διαβαθμίσεις των διδάκτρων, έστρεφε ενδεχομένως τους φοιτητές και τις φοιτήτριες χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, όσους/ες δεν άνηκαν στις κατηγορίες της ατελούς εγγραφής απόρων, σε «φθηνότερες» λύσεις ως προς την επιλογή σπουδών, στις Σχολές δηλαδή με χαμηλότερα δίδακτρα (Φιλοσοφική, Μαθηματικό κ.ά.). Ενδεικτικά, την ίδια

⁴⁰⁰ Το Πανεπιστήμιο εισέπραττε από τους φοιτητές εισφορές για την Λέσχη από το 1909 και για τα επόμενα χρόνια, έως το 1923. Βλ. Ν. 3413, *ΦΕΚ* 270/19.11.1909. Για τη σύσταση της Λέσχης βλ. Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 19-20. Βλ. ΒΔ, *ΦΕΚ* 278/19.12.1922 Ν. 5147, *ΦΕΚ* 211/16.7.1931 και Δέσποινα Φαρφαρατζή, *ό.π.*

⁴⁰¹ Βλ. και Οργανισμός 1932, άρθρο 165.

⁴⁰² *Γενικός οδηγός των φοιτητών*, *ό.π.*, σ. 33 – 36.

περίοδο, σύμφωνα με τις μισθολογικές καταστάσεις των υπαλλήλων του δημοσίου, ο μηνιαίος μισθός ενός δημοδιδασκάλου με δεκαπενταετή προϋπηρεσία ήταν 180 δρχ., ενός τμηματάρχη β' τάξεως 320 δρχ., ενός ειρηνοδίκη α' τάξης 250 δρχ., ενώ οι καθηγητές του Αθήνησι αμείβονταν με 500 δρχ.⁴⁰³ Δεύτερον, για να κατανοήσουμε ότι, εκτός από την πολυνομία, και οι επιμέρους ρυθμίσεις είχαν μια πολυπλοκότητα που δεν διευκόλυνε τους φοιτητές στην κατανόηση ακόμη και των υποχρεώσεων τους απέναντι στο Πανεπιστήμιο.

Τέλος ο Οργανισμός του 1932 προσπάθησε να μειώσει ένα ακόμα έξοδο για τους φοιτητές, αυτό των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων. Τα προβλήματα στη φοίτηση που επέφεραν οι ελλείψεις πανεπιστημιακών εγχειριδίων, όπως και βιβλιοθηκών και σπουδαστηρίων, και η αναγκαστική αγορά τους από τους φοιτητές θα τεθούν παρακάτω, αλλά, σε κάθε περίπτωση, οι διατάξεις του Οργανισμού προσπάθησαν να θεσπίσουν έναν ορθολογικότερο τρόπο έκδοσης των απαραίτητων διδακτικών συγγραμμάτων από το ίδιο το Πανεπιστήμιο, κατόπιν της διατίμησής τους.⁴⁰⁴ Το ζήτημα της έκδοσης είχε τεθεί και στον Οργανισμό του 1922, με το τίμημα να ορίζεται από την Σύγκλητο και τον συγγραφέα,⁴⁰⁵ αλλά και στον Οργανισμό του 1911.⁴⁰⁶ Τα νομοθετικά μέτρα δεν έφεραν αποτέλεσμα λόγω της έλλειψης υποδομών στο Ίδρυμα και των αντιστάσεων των ιδίων των καθηγητών να διαθέσουν σε μειωμένες τιμές την πνευματική τους παραγωγή. Παράλληλα οι διατάξεις για την σύσταση Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης δεν εφαρμόστηκαν ποτέ.⁴⁰⁷

Εκτός από τους φοιτητές, ακολουθώντας την παράδοση του 19^{ου} αιώνα, παράδοση που είχε μεγάλη ανταπόκριση κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Αθήνησι σε βαθμό που είχε δημιουργήσει προβλήματα στην διδασκαλία, υπήρχε η δυνατότητα παρακολούθησης μαθημάτων από ακροατές.⁴⁰⁸ Κατά τον Μεσοπόλεμο οι ακροατές ήταν κυρίως φοιτητές άλλων σχολών και όχι πολίτες όπως συνέβαινε κατά τον 19^ο αιώνα. Ενώ υπήρχαν θεσμοθετημένες οι υποχρεώσεις των ακροατών,⁴⁰⁹ σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις δεν τηρούνταν από τους φοιτητές των άλλων σχολών, οι οποίοι παρακολουθούσαν σποραδικά τις διδασκαλίες που τους είχαν κινήσει το ενδιαφέρον.

⁴⁰³ ΝΔ «Περί των αποδοχών των δημοσίων πολιτικών υπαλλήλων», ΦΕΚ 236/25.9.1924.

⁴⁰⁴ Οργανισμός 1932, άρθρο 259.

⁴⁰⁵ Οργανισμός 1922, άρθρα 301–303.

⁴⁰⁶ Κ. Παπαπάνος, *ό.π.*, σ. 169

⁴⁰⁷ Οργανισμός 1932, άρθρα 318–319.

⁴⁰⁸ Οργανισμός 1922, άρθρο 167 και Οργανισμός 1932, άρθρο 134.

⁴⁰⁹ Σύμφωνα με τον Οργανισμό, οι ακροατές θα έπρεπε να λάβουν άδεια από τον διδάσκοντα, να εγγραφούν στο Βιβλίο ακροατών και να λάβουν ανάλογο βιβλιάριο σπουδών, στο *ίδιο*. Ενδεικτικά, ο Τάσος Χριστοφιλόπουλος παρακολουθούσε τα μαθήματα του Νίκου Βέη, ο οποίος είχε σταθερά ακροατήρια και από άλλες σχολές, *Αν. Χριστοφιλόπουλος, ό.π.*, σ. 24-25.

1.3 Εξετάσεις

Οι εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν ετήσιες, αφού τα μαθήματα διαρκούσαν όλο το ακαδημαϊκό έτος και χωρίζονταν σε τμηματικές, οι οποίες είχαν καθιερωθεί με τους οργανικούς νόμους του 1911,⁴¹⁰ και σε πτυχιακές. Η καθιέρωση των τμηματικών εξετάσεων αποσκοπούσε αφενός στο να γίνουν οι φοιτητές πιο συνεπείς στην παρακολούθηση των διδασκομένων μαθημάτων ανά ακαδημαϊκό έτος, γεγονός που θα τους οδηγούσε σε επιτυχία στις τμηματικές εξετάσεις, αφετέρου στον επιμερισμό της επιστημονικής τους κατάρτισης μέσω ενός ετήσιου ελέγχου. Με τον Οργανισμό του 1922 και την καθιέρωση των εργαστηρίων είχε θεσπιστεί και η πρακτική εξέταση, τόσο για τις τμηματικές, όσο και για τις πτυχιακές η οποία αφορούσε τα διδασκόμενα μαθήματα στα οποία υπήρχε αντίστοιχη φροντιστηριακή, εργαστηριακή ή κλινική άσκηση. Η εξέτασή τους γινόταν με την ολοκλήρωση των ασκήσεων και πριν τις προφορικές ή γραπτές εξετάσεις.

Ως προς τις τμηματικές εξετάσεις η βαθμολογική κλίμακα οριζόταν ως: άριστα, επιτυχώς και ανεπιτυχώς. Οι φοιτητές που είχαν βαθμό ανεπιτυχώς επανέρχονταν τον Οκτώβριο του επόμενου ακαδημαϊκού έτους,⁴¹¹ πληρώνοντας επανεξέταστρα. Σε περίπτωση αποτυχίας μόνο σε ένα μάθημα είχαν την δυνατότητα της τρίτης εξέτασης (τρίτη εξεταστική περίοδος) ενώπιον επιτροπής αποτελούμενης από τον διδάσκοντα και δύο ακόμα καθηγητές. Όσοι φοιτητές αποτύγχαναν και πάλι, μαζί με όσους είχαν αποτύχει σε παραπάνω από ένα μαθήματα, ήταν υποχρεωμένοι να επαναλάβουν το ίδιο ακαδημαϊκό έτος.⁴¹²

Μεγαλύτερη βαρύτητα δινόταν στις πτυχιακές εξετάσεις. Οι διατάξεις του οργανισμού του 1922 καθιέρωσαν όπως αναφέρθηκε, εκτός από τις γραπτές και προφορικές εξετάσεις και τις πρακτικές και η διαδικασία οριζόταν ως εξής: οι φοιτητές με το πέρας των φροντιστηριακών κ.ά. ασκήσεων σε όσα μαθήματα προβλέπονταν ασκήσεις, έδιναν πρακτικές εξετάσεις και σε περίπτωση επιτυχίας ήταν δυνατή η προσέλευση στις ανάλογες γραπτές. Οι πτυχιακές ολοκληρώνονταν με τις προφορικές εξετάσεις, κατόπιν επιτυχίας και στις γραπτές. Η περίοδος των πτυχιακών εξετάσεων, γραπτών και προφορικών, προσδιοριζόταν από τις Σχολές κατά την διάρκεια του διδακτικού πανεπιστημιακού έτους (1 Οκτωβρίου – 15 Ιουνίου).⁴¹³ Η προσέλευση των τελειόφοιτων σε αυτές επιτρεπόταν από τον

⁴¹⁰ Οργανισμοί 1911, άρθρο 15. Έως το 1911 δίνονταν μόνο «διδασκαλικά» (πτυχιακές) εξετάσεις για όσους φοίτησαν 4 έτη με υποβολή μελέτης («διατριβής»), καθώς και «απολυτήριες» ή τελειοδίδακτες εξετάσεις για όσους φοίτησαν 3 έτη. Βλ. Κ. Φασούλης, *ό.π.*, σ. 168.

⁴¹¹ Ενώ στις πρακτικές ασκήσεις ο φοιτητής που απέτυχε σε αυτές είχε τη δυνατότητα να εξεταστεί με την επόμενη φοιτητική ομάδα

⁴¹² Οργανισμός 1922, άρθρα 204 – 216.

⁴¹³ Γενικός οδηγός των φοιτητών, *ό.π.* σ. 6.

Οκτώβριο μετά το τελευταίο έτος φοίτησης, εκτός από την Ιατρική όπου οι φοιτητές έδιναν πτυχιακές από τον Απρίλιο του τελευταίου έτους φοίτησης.

Οι γραπτές πτυχιακές εξετάσεις διεξάγονταν ενώπιον τριμελούς επιτροπής (διδάσκων και δύο καθηγητές ίδιου ή συναφούς μαθήματος) και οι προφορικές με την παρουσία του κοσμήτορα και των διδασκόντων των προβλεπόμενων για τις εξετάσεις μαθημάτων. Η εξεταστέα ύλη των πτυχιακών αποτελείτο από τα υποχρεωτικά μαθήματα του τελευταίου έτους και όσα μαθήματα παλαιότερων ετών έκρινε η κάθε σχολή, με σκοπό να ελεγχθεί αν είχε εμπεδώσει και συγκρατήσει ο τελειόφοιτος όσα είχε διδαχθεί κατά τα παρελθόντα έτη φοίτησης. Η βαθμολογία κυμαινόταν ως εξής: άριστα (4), λίαν καλώς (3), καλώς (2), μετρίως (1) και κακώς (0) και προβιβάσιμος ήταν ο βαθμός καλώς. Ως προς τις γραπτές εξετάσεις ο τελειόφοιτος μπορούσε να επαναλάβει το μάθημα ή τα μαθήματα στα οποία είχε αποτύχει σε διάστημα μεταξύ 2-6 μηνών. Οι προσθεσμίες για την επανάληψη των εξετάσεων μεταβάλλονταν. Ως προς τις προφορικές υπήρχαν δύο προβλέψεις: α) όσοι φοιτητές είχαν πάρει στα μισά μαθήματα μετρίως ή κακώς θα έπρεπε να επαναλάβουν όλες τις προφορικές εξετάσεις μετά από 3-9 μήνες και β) όσοι είχαν αποτύχει σε λιγότερα από τα μισά μαθήματα θα έδιναν μόνο τα συγκεκριμένα σε χρόνο που θα όριζε η Σχολή.⁴¹⁴ Παράλληλα οι φοιτητές των «καθηγητικών» Σχολών (Θεολογική, Φιλοσοφική, Μαθηματικό και Φυσικό) μετά το πτυχίο τους είχαν το δικαίωμα διορισμού στη μέση εκπαίδευση με την προϋπόθεση απόκτησης Παιδαγωγικού ενδεικτικού.⁴¹⁵

Το προαναφερόμενο σύστημα των τμηματικών και πτυχιακών εξετάσεων στις Σχολές του Πανεπιστημίου ήταν ιδιαίτερα σύνθετο και επιβάρυνε τη φοίτηση. Η κύρια αδυναμία των πρακτικών, γραπτών και προφορικών εξετάσεων ήταν ο μεγάλος αριθμός διδασκόμενων μαθημάτων για τα οποία καλούνταν οι φοιτητές να δώσουν τμηματικές και πτυχιακές εξετάσεις,⁴¹⁶ όχι απαραίτητα με την ανάλογη επιστημονική κατάρτιση.

⁴¹⁴ Για τις πτυχιακές εξετάσεις, βλ. Οργανισμός 1922, άρθρα 218-231.

⁴¹⁵ Οργανισμός 1922, άρθρα 236, 253, 255 και Οργανισμός 1932, άρθρα 217 και 219 παρ. 2 και ενδεικτικά ΦΕΚ 146/8.6.1926. Π.χ. το ακ. έτος 1929-1930 παιδαγωγικό ενδεικτικό πήραν 138 φοιτητές και 23 φοιτήτριες που όλες σπούδαζαν στη Φιλοσοφική. Οι φοιτητές κατανέμονται ως εξής: Θεολογική 16, Φιλοσοφική 122, Φυσικό 4 και Μαθηματικό 19, Πρυτανικός απολογισμός Θ. Βορέα, 1929-1930, σ. 21-22.

⁴¹⁶ Στο ίδιο. Για τον αυξημένο αριθμό μαθημάτων ενδεικτικά αναφέρουμε το πρόγραμμα της Φιλοσοφικής, σύμφωνα με το Διάταγμα του 1926 που καθόριζε τα υποχρεωτικά μαθήματα της Σχολής. Οι φοιτητές του 4^{ου} έτους της Φιλολογίας το 1926-1927 διδάσκονταν στο 4^ο έτος τα εξής μαθήματα α) ερμηνεία ελλήνων ποιητών και ιστορία ελληνικών γραμμάτων, α) ερμηνεία λατίνων ποιητών και ιστορία των ρωμαϊκών γραμμάτων, γ) γλωσσολογία ελληνική και λατινική γραμματική, δ) ιστορία της φιλοσοφίας ε) παιδαγωγική, στ) ιστορία του ελληνικού έθνους και ζ) αρχαιολογία. Παράλληλα, είχαν φροντιστηριακές ασκήσεις στα ελληνικά, λατινικά, γλωσσολογία, φιλοσοφία, ιστορία της φιλοσοφίας και μεσαιωνική και νεώτερη ελληνική φιλολογία. Ως προς τις πτυχιακές εξετάσεις τα ελληνικά και τα λατινικά ήταν προφορικά και γραπτά, ενώ τα υπόλοιπα μαθήματα ήταν προφορικά. Στις προφορικές εξετάσεις οι εξεταζόμενοι δοκιμάζονταν στην γλωσσική «πραγματική», ψυχολογική, ηθική και αισθητική ερμηνεία ελλήνων και λατίνων ποιητών και συγγραφέων, στην Ιστορία των Ελληνικών και ρωμαϊκών γραμμάτων, στη μετρική των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων, στην γνώση του

Ο Οργανισμός του 1932 συνέταξε ένα πλέγμα μέτρων με σκοπό να βελτιώσει το εξεταστικό σύστημα. Ως προς τις τμηματικές εξετάσεις που εξακολούθησαν να γίνονται γραπτά, προφορικά και πρακτικά ο αριθμός των εξεταζόμενων μαθημάτων περιορίστηκε σε (έως) τρία, ενώ για τα υπόλοιπα μαθήματα οι φοιτητές θα αξιολογούνταν από τις φροντιστηριακές, εργαστηριακές και κλινικές ασκήσεις.⁴¹⁷ Δόθηκε μεγαλύτερη λοιπόν βαρύτητα στις ασκήσεις ώστε οι φοιτητές να έχουν μια συστηματική παρακολούθηση σε αυτά και να κρίνονται σε όλη τη διάρκεια της ετήσιας διδασκαλίας για την εμπέδωση της επιστημονικής γνώσης και όχι στη στιγμιαία διαδικασία των εξετάσεων όπου έπαιζε ρόλο και ο παράγοντας τύχη. Παράλληλα προσδιορίστηκε και η περίοδος των τμηματικών εξετάσεων για το διάστημα 21 Μαΐου – 5 Ιουνίου και της επανεξέτασης στις 1 – 10 Οκτωβρίου, για να διαχωρίζεται μέσα στο ακαδημαϊκό έτος η διδακτική από την εξεταστική διαδικασία. Αναπροσαρμόστηκε ακόμη η βαθμολογική κλίμακα με άριστα το 10 και προβιβάσιμο τον βαθμό καλώς (5).⁴¹⁸ Οι φοιτητές που αποτύγχαναν σε κάποια μαθήματα τα ξαναέδιναν και σε περίπτωση που βαθμολογούνταν σε δύο μαθήματα με «κακώς» επαναλάμβαναν τα μαθήματα του έτους.⁴¹⁹ Με αυτόν τον τρόπο ο Οργανισμός του 1932 κατάργησε την τρίτη εξεταστική περίοδο για ένα μάθημα, ενώπιον επιτροπής καθηγητών, όπως προέβλεπε ο παλιότερος νόμος.

Οι πτυχιακές εξετάσεις ήταν γραπτές, προφορικές και πρακτικές και οι πρακτικές προηγούνταν των δύο πρώτων, ενώ ολοκληρωνόταν η διαδικασία με τις προφορικές εξετάσεις. Ως προς το χρονικό διάστημα, γραπτές εξετάσεις μπορούσαν να δώσουν οι τελειόφοιτοι από τον Μάιο του τελευταίου έτους φοίτησης και προφορικές από τον επόμενο Οκτώβριο, κατόπιν προσδιορισμού της περιόδου από τις Σχολές.⁴²⁰ Τα εξεταζόμενα μαθήματα περιορίστηκαν σε πέντε,⁴²¹ με σημαντική αναβάθμιση, όπως και στις τμηματικές, των φροντιστηριακών κ.ά. ασκήσεων και με την προϋπόθεση ότι η εξέταση των πέντε μαθημάτων δεν θα γινόταν ταυτόχρονα. Για τις πρακτικές και γραπτές εξετάσεις την ευθύνη της εξέτασης και βαθμολόγησης είχαν οι διδάσκοντες. Οι προφορικές γίνονταν όπως όριζε ο

δημοσίου και ιδιωτικού βίου τους, στην ιστορία, εγκυκλοπαιδεία και μεθοδολογία της φιλολογίας, στην κριτική και ερμηνευτική, στη γλωσσολογία, στην μεσαιωνική και νεώτερη ελληνική φιλολογία, στη φιλοσοφία, στην ιστορία της φιλοσοφίας, στη γνώση των περί κόσμου θεωριών και των διδαγμάτων όλων των επι μέρους φιλοσοφικών επιστημών, Βλ. σχετικό Διάταγμα στο *ΦΕΚ* 369/ 21.10.1926.

⁴¹⁷ Οργανισμός 1932, άρθρο 175 και 185.

⁴¹⁸ Άριστα (10 και 9), λίαν καλώς (8 και 7), καλώς (6 και 5), μετρίως (4, 3 και 2), κακώς (1 και 0), στο ίδιο, άρθρο 186.

⁴¹⁹ Στην περίπτωση που βαθμολογούνταν σε ένα μάθημα κακώς και στα άλλα μετρίως ή καλώς θεωρούνταν προβιβαστέοι όσοι φοιτητές είχαν συνολικό βαθμό 6 και πάνω, στο ίδιο, άρθρο 117. Παράλληλα οι επανεξεταστέοι απαλλάσσονταν της υποχρεωτικής καταβολής εκ νέου εξετάσεων, στο ίδιο, άρθρο 179.

⁴²⁰ Άρθρο 184, στην Ιατρική οι φοιτητές μπορούσαν να δώσουν προφορικές εξετάσεις και από τον Μάρτιο του τελευταίου έτους, στο ίδιο.

⁴²¹ Στο ίδιο, άρθρο 185, παρ. 5.

παλιότερος νόμος (παρουσία κοσμήτορα και καθηγητών) και η επίδοση κρινόταν από τον κοσμήτορα και δύο καθηγητές και ανακοινώνονταν αμέσως στους εξεταζόμενους φοιτητές. Ο συνολικός βαθμός του πτυχίου εξαγόταν από το άθροισμα όλης της εξεταστικής διαδικασίας (πρακτικής, γραπτής και προφορικής).⁴²²

Σε περίπτωση αποτυχίας στις γραπτές εξετάσεις οι φοιτητές είχαν τη δυνατότητα να προσέλθουν πάλι και να δώσουν τα συγκεκριμένα μαθήματα σε διάστημα δύο – τεσσάρων μηνών. Στις προφορικές εξετάσεις οι φοιτητές θεωρούνταν «επιτυγχόντες» αν είχαν συγκεντρώσει συνολικά τον βαθμό καλώς (αθροιζόμενος βαθμός και διαιρούμενος με τον αριθμό εξεταστών), εκτός αν είχαν δύο βαθμούς κακώς ή έναν κακώς και δύο μετρίως, οπότε θα έπρεπε να επανεξεταστούν σε τρεις μήνες.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Οργανισμός του 1932 όρισε την εξεταστική διαδικασία δεν έμελλε να μακροημερεύσει. Πολύ σύντομα μια σειρά τροποποιήσεων ή μεταβολών ανακάλεσαν πολλές διατάξεις του. Ενδεικτικά λίγους μήνες μετά την ψήφισή του, τον Αύγουστο του 1932 μια τροποποίησή του προσδιόρισε δύο επαναληπτικές εξεταστικές (Οκτώβριο και Νοέμβριο) για τους φοιτητές παρελθόντων ετών,⁴²³ ενδεχομένως αποτέλεσμα των πιέσεων που άσκησαν οι ίδιοι οι φοιτητές κατά την πολυήμερη και δυναμική απεργία τους τον Μάρτιο του 1932.

Τα παραπάνω αποτελούσαν σε κύριες γραμμές τις προϋποθέσεις φοίτησης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο που το διέπει στον Μεσοπόλεμο. Οι οργανισμοί και οι επιμέρους νόμοι που υιοθετήθηκαν είχαν σαφώς πρόθεση να εκσυγχρονίσουν το ανώτατο ίδρυμα και να το καταστήσουν παραγωγικό ως προς την αρτιότερη επιστημονική κατάρτιση και λειτουργικό ως προς τη φοίτηση των νέων φοιτητών και φοιτητριών που είχαν εισέλθει στο Αθήνησι. Οι προθέσεις όμως συχνά δεν υλοποιούνταν. Δεν ήταν μόνο η πολυνομία και οι συνεχείς μεταβολές στην εκάστοτε νομοθεσία, αποτέλεσμα πρωτοβουλιών της Πολιτείας, των πανεπιστημιακών αρχών ή πιέσεων των φοιτητών. Ούτε οι όποιες αγκυλώσεις του Πανεπιστημίου στο να υιοθετήσει μια πιο εκσυγχρονισμένη εκπαιδευτική πολιτική. Ούτε τα «ευεργετήματα» υπέρ των στρατευμένων, προσφύγων κ.ά. φοιτητών που διαμόρφωσαν μια φοίτηση πολλών ταχυτήτων. Ήταν και οι οικονομικές συνθήκες που συντελούσαν στο να μη υλοποιηθούν κάποια λυσιτελή μέτρα που είχαν προβλεφθεί. Όπως ανέφερε ο Κ. Καραθεοδωρή στην έκθεσή του για την αναδιοργάνωση του Πανεπιστημίου, τονίζοντας το γεγονός ότι ο προϋπολογισμός του Πανεπιστημίου εξαρτιόταν απολύτως από τα δίδακτρα των φοιτητών,

⁴²² Στο ίδιο, άρθρο 190.

⁴²³ Ν. 5583, *ΦΕΚ* 288/31.8.1932. Βλ. και Ν. 5739, *ΦΕΚ* 102/27.4.1933

«μια εξυγίανσις του Πανεπιστημίου ουδέποτε θα είναι δυνατή εάν δεν αποφασίσει η πολιτεία να διάθεση τα απολύτως αναγκαία μέσα διά την κανονικήν λειτουργίαν του ιδρύματος, η έλλειψις κτιριακών εγκαταστάσεων και η έλλειψις διδακτικών βιβλίων ή η ανεπάρκεια αυτών είναι εις των κυριωτέρων λόγων διά τους οποίους υστερεί η διδασκαλία του Πανεπιστημίου Αθηνών».⁴²⁴ Από τις προθέσεις των νομοθετών έως τις πραγματικές συνθήκες φοίτησης, υπήρχε ένα μεγάλο χάσμα.

⁴²⁴ Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή, *Η αναδιοργάνωσις*, ό.π., σ. 12.

1.4 Οι πραγματικές συνθήκες φοίτησης

Πως ήταν τελικά η φοίτηση τα χρόνια του Μεσοπολέμου που ακολούθησαν την ψήφιση του Οργανισμού του 1922; Τα μέτρα που θεσπίστηκαν προσπάθησαν να επιλύσουν μια σειρά ζητημάτων, αλλά τα προβλήματα και οι ελλείψεις στην εκπαιδευτική λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών οφείλονταν σε ένα πλέγμα παραγόντων.

Πρώτο ζήτημα ήταν η έλλειψη των βασικών υποδομών για την διδακτική διαδικασία, όπως αίθουσες διδασκαλίας, εργαστήρια και κλινικές. Έτσι, ενώ η νομοθεσία έδινε βαρύτητα στις ασκήσεις, στα φροντιστήρια, εργαστήρια, μουσεία και κλινικές, η υλοποίησή της προσέκρουε στην έλλειψη αναγκαίων πόρων. Αναλογικά με τον φοιτητικό πληθυσμό υπήρχαν ελάχιστες αίθουσες διδασκαλίας, περιορισμένες εργαστηριακές κ.ά. υποδομές αλλά και τεχνικά μέσα (όργανα, συσκευές, βιβλία, αναλώσιμα). Παράλληλα υπήρχε έλλειψη κατώτερου επιστημονικού προσωπικού (επιμελητές εργαστηρίων, βοηθοί, παρασκευαστές κ.ά.) για τη διδασκαλία και τις εφαρμογές των πρακτικών ασκήσεων. Η έλλειψη σπουδαστηρίων, βιβλιοθηκών και διδακτικών συγγραμμάτων ήταν άλλη μια βασική αδυναμία, που έκανε προβληματική τη φοίτηση.

Δεύτερο ζήτημα, ο μεγάλος αριθμός των φοιτητών σε σχέση με τις δυνατότητες και υποδομές του Πανεπιστημίου. Ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1920, η θέσπιση ευεργετικών διαταγμάτων σε συνδυασμό με την επιβάρυνση των ήδη ελλιπών υποδομών είχε ως συνέπεια -σύμφωνα με τις πανεπιστημιακές αρχές- την υποβάθμιση του επιπέδου εγκύκλιων γνώσεων των φοιτητών και την αδυναμία του Πανεπιστημίου να καλύψει τα κενά και να παρέχει εκπαίδευση ανώτερου επιπέδου.⁴²⁵

Το τρίτο ζήτημα υπήρξε απόρροια και των παραπάνω. Η διδακτική διαδικασία εξακολούθησε να στηρίζεται κυρίως στις «καθ' έδρας» παραδόσεις γεγονός που είχε να κάνει είτε με τα προβλήματα οργάνωσης μέσα στις Σχολές και τις περιορισμένες υποδομές, είτε με τους τακτικούς καθηγητές, από τους οποίους πολλοί αντιδρούσαν σε κάθε εκσυγχρονιστική πρωτοβουλία. Τα προγράμματα μαθημάτων διαμορφώνονταν με βάση τις έδρες των καθηγητών και δεν ακολουθούσαν πάντα τις ανάγκες που δημιουργούσε η εξέλιξη των επιστημών. Σε συνδυασμό με την έλλειψη συγγραμμάτων, σπουδαστηρίων, εργαστηρίων και βιβλιοθηκών οι φοιτητές αναγκάζονταν να κρατούν σημειώσεις των παραδόσεων,

⁴²⁵ Τα αίτια της ατελούς λειτουργίας του Πανεπιστημίου ανέλυε το 1926 στην εισηγητική του έκθεση και ο υπουργός Παιδείας Δημήτριος Αιγινήτης για την τροποποίηση του Οργανισμού του Πανεπιστημίου, βλ. τροποποίηση Οργανισμού 1926, σ. 1570.

ιδιαίτερα στις θεωρητικές σχολές και να αξιολογούνται στις εξετάσεις κυρίως μέσω των γνώσεων που είχαν αποκομίσει στις παραδόσεις.

Τέταρτο ζήτημα, ο μεγάλος αριθμός μαθημάτων σε ορισμένες Σχολές, όπως στην Ιατρική και τη Φιλοσοφική, που επιβάρυναν τόσο την εκπαιδευτική και την εξεταστική διαδικασία, όσο και την πανεπιστημιακή καθημερινότητα των φοιτητών. Οι διδασκαλίες άρχιζαν νωρίς το πρωί και τελείωναν αργά το βράδυ, με κενά ανάμεσα στα μαθήματα για να καλυφθούν οι ανάγκες άλλων παραδόσεων, αναγκάζοντας τους φοιτητές να παραμένουν στα πανεπιστημιακά προαύλια.

Τελευταίο, αλλά όχι έσχατο, πρόβλημα ήταν τα οικονομικά. Η έλλειψη οικονομικών πόρων και τα προβλήματα διαχείρισης της περιουσίας του Πανεπιστημίου αποτέλεσαν ίσως τη βασικότερη αιτία των παραπάνω ελλείψεων. Η οικονομική και δημοσιονομική στενότητα του Μεσοπολέμου είχε επιπτώσεις και στα έσοδα του Αθήνησι. Οι αναπροσαρμογές στην επιχορήγηση του Πανεπιστημίου από το κράτος ή η μη έγκαιρη καταβολή των οφειλόμενων, η δυσκολία διαχείρισης των κληροδοτημάτων, το ενοικιοστάσιο στα ακίνητα που του ανήκαν και άλλοι παράγοντες συνέβαλαν στην οικονομική δυσπραγία του. Αυτό είχε δύο επιπτώσεις. Πρώτον την καθυστέρηση της ολοκλήρωσης κτιριακών και άλλων υποδομών και της στελέχωσής του. Και δεύτερον, την αναπροσαρμογή του κόστους φοίτησης, με την αύξηση των διδάκτρων, εξέταστων κ.ά. γεγονός που δημιουργούσε έντονες αντιδράσεις στο φοιτητικό σώμα και οδηγούσε πολλούς φοιτητές είτε να εγκαταλείψουν, είτε να καθυστερήσουν τις σπουδές τους. Η σχετική με την καταβολή των διδάκτρων πανεπιστημιακή νομοθεσία, κάτω και από κοινωνικές πιέσεις, τροποποιούνταν συνεχώς, διαμορφώνοντας διαβαθμίσεις και προνομιακές σχέσεις.

Οι παραπάνω αδυναμίες, σε συνδυασμό με τις ελλείψεις στη διοικητική λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών και την πολύπλοκη πανεπιστημιακή νομοθεσία δημιουργούσαν δυσκολίες στις συνθήκες φοίτησης.

Το κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου και τα παραρτήματά του δε μπορούσαν να καλύψουν, όπως έχει αναφερθεί, τις ανάγκες ενός εκσυγχρονισμένου προγράμματος σπουδών για τον διευρυμένο φοιτητικό πληθυσμό κατά τον Μεσοπόλεμο. Τα προβλήματα αυτά δεν απασχολούσαν μόνο τους φοιτητές, αλλά και τους καθηγητές και τις πρυτανικές αρχές αφού «το γεραρόν ίδρυμα του 1839 [που] προδήλως εκτίσθη χάριν των χιλίων το πολύ φοιτητών»,⁴²⁶ στέγαζε έναν πολλαπλάσιο αριθμό και η ανεπάρκεια των χώρων, αλλά και των μέσων διδασκαλίας κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν μεγάλη. «Ασφυκτιούσε» λοιπόν, αφού είχε

⁴²⁶ Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 15.

πρόβλεψη μόνο για το 1/3 των φοιτητών.⁴²⁷ Ο πρύτανης Σίμος Μενάρδος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι οι φοιτητές που δεν έβρισκαν κάθισμα ήταν περισσότεροι από τους καθισμένους και μετά μισή ώρα κουράζονταν και άρχιζαν να χτυπούν τις ράβδους, *τα μόνα εφόδιά των*,⁴²⁸ ενώ η ανεπάρκεια χώρου διδασκαλίας ανάγκαζε τους καθηγητές να διδάξουν δύο φορές τα μαθήματα και στις πρακτικές ασκήσεις περιοριζόταν ο χρόνος των ασκήσεων σε σημαντικά μαθήματα.⁴²⁹ Η συζήτηση για τις κτιριακές ανάγκες και την ενίσχυση των υποδομών του Πανεπιστημίου είχε τεθεί από νωρίς, στον Οργανισμό του 1922,⁴³⁰ και οι ίδιες οι πανεπιστημιακές αρχές κατά τον Μεσοπόλεμο αναγνώριζαν τις βασικές ελλείψεις του ιδρύματος. «Επιβάλλετο η έναρξη του οικοδομικού προγράμματος λόγω των χειρίστων όρων που ζουν οι φοιτητές οι οποίοι και την υγείαν τους κατέστρεφον και το ηθικόν τους κατέρριπτον».⁴³¹

Και ενώ είχε εκπονηθεί από την δεκαετία του 1920 ένα ευρύτατο και σύγχρονο κτιριακό πρόγραμμα η υλοποίησή του «σκόνταφτε», σύμφωνα με τις πρυτανικές αρχές, στην έλλειψη πόρων του Πανεπιστημίου και οικονομικής ενίσχυσης από την Πολιτεία.⁴³² Οι πανεπιστημιακές αρχές σχολιάζοντας αρνητικά την απουσία αρωγής από τις κυβερνήσεις φρόντιζαν να τονίσουν ότι το ελληνικό κράτος δαπανούσε για το Πανεπιστήμιο τα πιο λίγα χρήματα από κάθε άλλο βαλκανικό κράτος και ότι αυτό εγκυμονούσε εθνικούς κινδύνους. Τελικά κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου 1928 – 1932 εγκρίθηκε η οικονομική στήριξη του κτιριακού προγράμματος του Πανεπιστημίου και επισπεύθηκαν οι εργασίες.⁴³³ Μαζί όμως με την κρατική ενίσχυση ένας άλλος παράγοντας συνέτεινε στην υλοποίηση των έργων. Ήταν η «κατακλύσασα πληθώρα των φοιτητών» μεταπολεμικά, αυτή που είχε «παραλύσει» την λειτουργία του Πανεπιστημίου, που «επέπρωτο μοιραίως» να

⁴²⁷ Πρυτανικός απολογισμός Κ. Ζέγγελη, 1924-1925, σ. 31.

⁴²⁸ Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 17.

⁴²⁹ Πρυτανικός απολογισμός Δ. Παππούλια, 1923-1924, σ. 16.

⁴³⁰ Ο Οργανισμός του 1922 (άρθρο 415) όριζε ειδική οικοδομική επιτροπή από καθηγητές, αρχιτέκτονες κ.ά, δημόσιους λειτουργούς για την ανέγερση των αναγκαίων κτιρίων για τη λειτουργία του Πανεπιστημίου.

⁴³¹ Πρυτανικός απολογισμός Β. Αιγινήτη, 1926-1927 σ. 7.

⁴³² Το 1927 ο πρύτανης Β. Αιγινήτης απέδιδε τη δυσχερή οικονομική θέση του Πανεπιστημίου στην πτώση της δραχμής, στο ενοικιοστάσιο, στα μικρά μερίσματα της ΕΤΕ, στη διακοπή προσόδων από το κληροδότημα Δόμπολη, στην περικοπή της κρατικής επιχορήγησης, στην επιβάρυνση του Πανεπιστημίου με τα έξοδα της Αστυκλινικής και στην αύξηση του μισθού των υπαλλήλων. Πρυτανικός απολογισμός Β. Αιγινήτη, 1926-1927, σ. 11. Ένα από τα βασικά αιτήματα που απηύθυναν τόσο οι πανεπιστημιακές αρχές, όσο και οι φοιτητές προς το κράτος ήταν η άρση του ενοικιοστασίου για τα πανεπιστημιακά ακίνητα που είχαν περιέλθει σε αυτό μέσω κληροδοτημάτων, ώστε με την αύξηση των μισθώσεων να εξοικονομηθούν χρήματα. Οι φοιτητές το ζητούσαν ως αντίμετρο για να μειωθούν τα διδάκτρα. Βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 4/10/1927 και *Ριζοσπάστης*, 7/10/1927.

⁴³³ Βλ. Ν. 5145, *ΦΕΚ* 207/16.7.1931. Η αρχική πρόταση ήταν να συσταθεί Πανεπιστημιακή Πόλη στο Γουδί. Βλ. Γεωργίου Αθανασιάδου, τακτικού Καθηγητού της Φυσικής εν τω Πανεπιστημίω Αθηνών, *Το οικοδομικόν πρόβλημα του Πανεπιστημίου και η υπό της Κυβερνήσεως δοθείσα λύσις αυτού*, τυπ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1931. Για το κτιριακό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου βλ. Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης – Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 194-196.

δώσει τη λύση.⁴³⁴ Ο πολλαπλάσιος αριθμός φοιτητών κατά τη δεκαετία 1920 αύξησε σημαντικά τα έσοδα του ιδρύματος λόγω των διδάκτρων που πλήρωναν και, σε συνδυασμό με την αύξηση των διδάκτρων το 1927, άφησαν αξιόλογα πλεονάσματα. Παρά λοιπόν τις αντιδράσεις του Πανεπιστημίου για τον φοιτητικό πληθωρισμό, αυτό, τελικά, είχε βγει κερδισμένο και μπορούσε να επενδύσει και με ίδια μέσα στην ανάπτυξή του. Έτσι, το 1933-1934 ξεκίνησαν την λειτουργία τους τα εργαστήρια και οι αίθουσες της Ιατρικής στο Γουδί, ενώ αργότερα στεγάστηκαν εκεί και εργαστήρια της Φυσικομαθηματικής.⁴³⁵ Στο Χημείο, που κάλυπτε τις διδακτικές και εργαστηριακές ανάγκες πολλών Σχολών (Φυσικό, Χημικό, Φαρμακευτικό και Ιατρική), μετά την ανακατασκευή του κτιρίου το 1918⁴³⁶ προστέθηκε ένας ακόμα όροφος το 1927. Το κτίριο Θεωρητικών Επιστημών στην οδό Σόλωνος, η σημερινή Νομική, ολοκληρώθηκε το 1936 με πρόβλεψη να εγκατασταθούν σε αυτό η Νομική, η Φιλοσοφική, η Θεολογική και το Μαθηματικό. Παράλληλα έγιναν εργασίες ανακαίνισης και στις αίθουσες διδασκαλίας του κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου, με την εγκατάσταση θέρμανσης, μετατροπή ηλεκτρισμού και άλλων παροχών. Το 1930 άρχισε η τμηματική λειτουργία της νέας Πανεπιστημιακής Λέσχης στην οδό Ιπποκράτους, ενώ το 1931 παραχωρήθηκε στο Αθήνησι η Καπνικαρέα ως επίσημος ναός του Πανεπιστημίου.⁴³⁷

Η ολοκλήρωση του νέου κτιριακού προγράμματος συνετέλεσε ουσιαστικά στην αναβάθμιση του επιπέδου σπουδών και στον εκσυγχρονισμό τους, αλλά καθώς επετεύχθηκε τελικά στα μέσα της δεκαετίας του 1930 είχε ως αποτέλεσμα οι περισσότερες γενιές του φοιτητικού σώματος κατά τον Μεσοπόλεμο να σπουδάσουν με πιο δυσμενείς συνθήκες φοίτησης. Για την κατανόησή τους θα επιχειρήσουμε μια στοιχειώδη ανασύσταση του περιβάλλοντος στο οποίο κινούνταν οι φοιτητές και των σπουδαστικών τους υποχρεώσεων κατά τη δεκαετία του 1920, μέσα από παραδείγματα, κάνοντας χρήση του λόγου των πανεπιστημιακών αρχών και των ίδιων των φοιτητών.

Τα μεγαλύτερα προβλήματα ως προς τις υποδομές τα είχαν η Φυσικομαθηματική και η Ιατρική, σχολές που διέθεταν ένα διευρυμένο σώμα φοιτητών για το οποίο ήταν αναγκαία τα εργαστήρια και οι κλινικές. Στην Ιατρική η φοίτηση ήταν διασκορπισμένη σε πολλούς χώρους. Τα εργαστήρια σε παραρτήματα του Πανεπιστημίου (οδό Σίνα, Ακαδημίας,

⁴³⁴ Γ. Αθανασιάδου, *ό.π.*, σ. 7. Έως το 1931 το Πανεπιστήμιο είχε δαπανήσει 70 εκατομμύρια δραχμές για το κτιριακό πρόγραμμα, στο *ίδιο*, σ. 9. Το πλεόνασμα αναγνώριζε και η *Έκθεσις επί της περιουσιακής καταστάσεως του Πανεπιστημίου Αθηνών*, χ.τ.ε., Δεκέμβριος 1930, σ. 15, που είχε συνταχθεί από τους Θρ. Πετμεζά, Κυρ. Βαρβαρέσο, Εμμ Τσουδερό και Δ. Μάξιμο.

⁴³⁵ Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης – Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 195.

⁴³⁶ Το Χημείο είχε καταστραφεί ολοσχερώς από πυρκαγιά το 1911. Το 1918 ανοικοδομείται με την προσθήκη δεύτερου ορόφου, βλ. Αρ. Σκαρπαλέζος, *ό.π.*, σ. 42.

⁴³⁷ Για την άσκηση φοιτητών Θεολογίας και «προς θεραπείαν των θρησκευτικών αναγκών των εν τω Πανεπιστημίω διδασκόντων και διδασκομένων ορθοδόξων». Βλ. και Οργανισμός 1932, άρθρο 281.

Μασσαλίας, Σωκράτους) και οι κλινικές στα νοσοκομεία (Συγγρού, Αρεταίειο, Αιγινήτειο, Αστυκλινική, Πολιτικό Νοσοκομείο κ.ά).⁴³⁸ Το Ανατομείο είχε πρόβλεψη για 40 φοιτητές και το 1926 διδάσκονταν 400. Η κλινική διδασκαλία ήταν ανεπαρκής, το 1928 για την κλινική πρακτική 600 φοιτητών υπήρχαν 25 κλίνες και η εξέταση ασθενών γινόταν κατ' ανάγκη επιπόλαια.⁴³⁹ Στα εργαστήρια της Ιατρικής αλλά και της Φυσικομαθηματικής οι ανάγκες ήταν επιτακτικότερες. Οι ελλείψεις σε χωρητικότητα, βοηθητικό προσωπικό (επιμελητές, βοηθοί, παρασκευαστές) και υλικοτεχνικές υποδομές (οργάνων, παρασκευασμάτων, εξοπλισμού) ανάγκαζαν τους καθηγητές να επαναλαμβάνουν το ίδιο μάθημα 3 και 4 φορές, ενώ είχαν σημειωθεί και λιποθυμίες από τον συνωστισμό και τα αέρια. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Φοιτητικό Βήμα* το 1926 οι φοιτητές στα εργαστήρια, έκαναν πρακτική εξάσκηση με ανεπαρκή (λίγα, φθαρμένα, παλιά) τεχνικά μέσα, σε άθλιες αίθουσες με κίνδυνο ασθενειών για τους φοιτητές, αφού 3 συνάδελφοί τους είχαν φυματίωση.⁴⁴⁰ Παράλληλα το εργαστήριο της Φαρμακευτικής Χημείας έως το 1927 ήταν εγκατεστημένο στο υπόγειο της Νομικής, όπου υπήρχαν πολλά προβλήματα λόγω αναθυμιάσεων και ανυπαρξίας εξαερισμού.⁴⁴¹

Στεγαστικά και λειτουργικά προβλήματα είχαν και οι άλλες Σχολές. Το Κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου που φιλοξενούσε τη Φιλοσοφική, τη Θεολογική και το Μαθηματικό τμήμα και παράλληλα τις διοικητικές υπηρεσίες (Πρυτανεία, Γραμματεία, Ταμείο, Δικαστικό, την αίθουσα τελετών κ.ά.) δε μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες των Σχολών. Η Φιλοσοφική διέθετε μόλις ένα αμφιθέατρο και μια μικρότερη αίθουσα. Στο αμφιθέατρο χωρητικότητας 150 ατόμων παρακολουθούσαν πολλαπλάσιοι φοιτητές,⁴⁴² οι οποίοι παρέμεναν όρθιοι ή καθισμένοι στα σκαλιά, στη βάση της έδρας και τα παράθυρα και καλούνταν να κρατήσουν σημειώσεις. Ο Β. Μοσκόβης, παρωδώντας τους *Μοιραίους* του Βάρναλη περιέγραφε μεταγενέστερα τη φοίτηση στη Φιλοσοφική:

⁴³⁸ Τα βασικά στοιχεία για τις κτιριακές υποδομές του Πανεπιστημίου προέρχονται από τους πρυτανικούς απολογισμούς ετών 1923-1931 και από τις επετηρίδες που εξέδιδε το Πανεπιστήμιο κάθε αναδημαϊκό έτος. Βλ. ενδεικτικά, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, *Επετηρίς του πανεπιστημιακού έτους 1931-1932*, Αθήνα 1931.

⁴³⁹ Το ζήτημα της παραχώρησης νοσοκομείων (πχ. Δημοτικό - Πολιτικό, Προσφυγικό Νοσοκομείο, Παίδων κ.ά.) για την κλινική άσκηση των φοιτητών απασχόλησε για πολλά έτη το Πανεπιστήμιο. Παράλληλα οι εποπτευόμενες από το Πανεπιστήμιο κλινικές δεν είχαν τις ανάλογες υποδομές. Ενδεικτικά το 1924 η Παιδιατρική κλινική στεγαζόταν σε ιδιωτική οικία και η Αστυκλινική έως το 1932 στο οικία Ιωάννη Ευταξία, επί της Αριστείδου.

⁴⁴⁰ *Φοιτητικό Βήμα*, 11/2/1926, σ. 2.

⁴⁴¹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/10/1927, σ. 1-2. Σύμφωνα με το *Φοιτητικό Βήμα*, ό.π., το Φαρμακευτικό Χημείο βρισκόταν σε σκοτεινό υπόγειο, χωρίς ήλιο και αέρα, με αποπνιχτική οσμή από τα χημικά που δημιουργούσε αναπνευστικά προβλήματα, με τοίχους μαύρους, υγρούς και βρώμικους, πάτωμα με πλάκες υγρό και ακάθαρτο και τοίχους και πάγκους μουχλιασμένους. Σημειώνουμε ότι το 1930 εγκαταστάθηκε εκεί το Εργαστήριο του Ζωολογικού Μουσείου.

⁴⁴² Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρει 600-700 φοιτητές, 10/10/1927, σ. 3.

*Μες τα θρανία στριμωγμένοι
σαν τις σαρδέλες στο κουτί
κι' απ' έξω οι καθυστερημένοι
εγράφαμε όλοι – τι κουτοί!
εψές σαν όλες μας τις μέρες
μες των τραμπούκων τις φοβέρες
Σαν μηχανές γράφουμε αράδα
και από τη βρώμα την πολλή
φριχτή μας έρχεται ζαλάδα
ενώ η κοιλιά παίζει βιολί...*⁴⁴³

Στις αίθουσες του κεντρικού κτιρίου δεν υπήρχε θέρμανση και το καλοκαίρι όταν άνοιγαν τα παράθυρα ο θόρυβος εμπόδιζε τη διδασκαλία. Ο πρόεδρος Β. Αιγινήτης ανέφερε ότι η διδασκαλία στο κεντρικό κτίριο ήταν αδύνατη λόγω της φασαρίας που δημιουργούσαν τα τραμ και τα αυτοκίνητα.⁴⁴⁴ Ανάλογα προβλήματα είχε και η Νομική. Η Σχολή με τον μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών είχε στη διάθεσή της ένα μεγάλο αμφιθέατρο και 2 ακόμα αίθουσες διδασκαλίας στην οδό Σίνα, ενώ μέχρι την ανέγερση του Μεγάλου Θεωρητικών Επιστημών, για το οποίο γκρεμίστηκε το παλιό οίκημα που λειτουργούσε, χρησιμοποιήθηκαν προσωρινά και αίθουσες του Χημείου και άλλα κτίρια του Πανεπιστημίου.

Τέλος, το Οδοντιατρικό Σχολείο είχε ζήσει και αυτό τις δικές του περιπέτειες. Κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου μετακινήθηκε διαδοχικά σε τρία κτίρια,⁴⁴⁵ καθώς αυτά ήταν μικρά και ακατάλληλα, οι συνθήκες ήταν δυσχερείς, με ανθυγιεινές και περιορισμένες σε χωρητικότητα αίθουσες εργαστηρίων, σε υπόγεια «που μόνο φυματικοί παρά επιστήμονες βγαίνουν οι φοιτητές».⁴⁴⁶ Υπήρχε ακόμη έλλειψη οδοντιατρικών οργάνων και εδράνων, ενώ ένας ασθενής αντιστοιχούσε σε 40 φοιτητές.⁴⁴⁷ Ανάλογες συνθήκες επικρατούσαν και στα παραρτήματα του Πανεπιστημίου. Το φοιτητικό Αναγνωστήριο φιλοξενούνταν στην Εθνική Βιβλιοθήκη έως την μετεγκατάστασή του στη νέα Λέσχη, περίπου το 1932-1933, και δεν κάλυπτε τις ανάγκες των φοιτητών. Η αίθουσα ήταν ανεπαρκής, διέθετε λίγες θέσεις (150 – 250 φοιτητών) δεν είχε θέρμανση, ενώ ο φωτισμός ήταν ακατάλληλος, αφού αρχικά προοριζόταν για βιβλιοστάσιο. Διέθετε ελάχιστα αντίτυπα συγγραμμάτων, τα οποία ήταν

⁴⁴³ Β. Μοσκοβίης, *ό.π.*, σ. 417. Το συγκεκριμένο ποίημα ο συγγραφέας το αποδίδει στον φοιτητή και ποιητή «Λευκία» που δεν ήταν άλλος παρά ο κύριος ποιητής Τεύκρος Ανθίας. Ο Β. Μοσκοβίης στο μυθιστόρημά του περιγράφει την φοίτηση στο Πανεπιστήμιο και τη φοιτητική ζωή κατά τον Μεσοπόλεμο, βασισμένη σε πραγματικά πρόσωπα και γεγονότα. Για την ταύτιση των προσώπων βλ. Αν. Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 37-44.

⁴⁴⁴ Πρυτανικός απολογισμός Β. Αιγινήτη, 1926-1927, σ. 5. Από την οδό Γρηγορίου Ε' περνούσαν οι γραμμές του τραμ.

⁴⁴⁵ Την περίοδο 1921-1927 λειτούργησε στην οδό Τζωρτζ στην Πλατεία Κάνιγγος, τον Νοέμβριο 1927 μεταφέρθηκε στην οδό Σίνα 3, έως το 1938 που μετεγκαθίσταται στην οδό Χαλκοκονδύλη 15.

⁴⁴⁶ *Φοιτητική Ηχώ*, 10/2/1926, σ. 2.

⁴⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Πρυτανικός απολογισμός Κ. Λογοθετόπουλου, 1932-1933, σ. 12. και υπόμνημα 369 φοιτητών της Οδοντιατρικής για τις συνθήκες του Οδοντιατρικού Σχολείου και την έλλειψη κατάρτισης των φοιτητών, 30/11/1932, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 491.3. Βλ. και εφ. *Φοιτητής*, 15/2/1930, σ. 3.

πολύ φθαρμένα από τη χρήση και με σκισμένες σελίδες. Παράλληλα οι φοιτητές για να κάνουν χρήση του κεντρικού αναγνωστηρίου της Βιβλιοθήκης έπρεπε να έχουν άδεια από καθηγητή για προσδιορισμένα βιβλία.⁴⁴⁸ Αλλά και στα Σπουδαστήρια των σχολών οι χώροι και οι υποδομές ήταν στοιχειώδεις, ενώ ο εμπλουτισμός τους με επιστημονικά βιβλία και περιοδικά περιοριζόταν λόγω έλλειψης πόρων. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* το 1927 το Σπουδαστήριο του Μαθηματικού τμήματος διέθετε έναν πίνακα και δύο τραπέζια,⁴⁴⁹ ενώ της Φιλοσοφικής ήταν μια «λιλιπούτεια βιβλιοθηκούλα για 10 αναγνώστες».⁴⁵⁰

Η Πανεπιστημιακή Λέσχη όταν λειτούργησε σταδιακά, από το 1930 – 1931, στο νέο και μεγάλο οίκημα της οδού Ιπποκράτους, με σύγχρονες υποδομές και πολλές παροχές στους φοιτητές, αποτέλεσε το πρώτο μεγάλο έργο του κτιριακού προγράμματος του Πανεπιστημίου που αποπερατώθηκε. Μέχρι τότε στεγαζόταν στην οδό Πειραιώς 29, στην οικία του καθηγητή Σ. Μαγγίνα και είχε οργανωθεί με την συνεργασία της ΧΑΝ.⁴⁵¹ Τα σχέδια για τη σύστασή της είχαν τεθεί από το 1911, «διότι έκτοτε κατενοήθη η ανάγκη να απομακρυνθώσι οι φοιτηταί από του αέρος των καφενείων».⁴⁵² Παρά τις προθέσεις, η Λέσχη στην Πειραιώς κατά τη δεκαετία του 1920 δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις ώστε να ανταποκριθεί στον προορισμό της, ήταν πολύ μικρή, ενώ βρισκόταν μακριά από το Πανεπιστήμιο. Το αναγνωστήριο της Λέσχης χωρούσε 32 άτομα, τα βιβλία και περιοδικά που διέθετε ήταν περιορισμένα και άσχετα με τις πανεπιστημιακές σπουδές, το κουρείο ακριβό, ενώ στο μικρής χωρητικότητας εστιατόριο της η μερίδα ήταν ελάχιστη και ακριβή.⁴⁵³

Η έλλειψη κτιριακών και άλλων υποδομών του Πανεπιστημίου είχε ως φυσική συνέπεια τη διατάραξη της διδακτικής διαδικασίας. Οι περιορισμένες αίθουσες διδασκαλίας, και το συμπυκνωμένο πρόγραμμα σπουδών είχαν σαν αποτέλεσμα μερικές φορές να συμπίπτουν μαθήματα και ανάμεσα σε άλλα να μεσολαβεί κενό. Η πρώτη περίπτωση αφορούσε κυρίως την Ιατρική, όπου οι φοιτητές καλούνταν να μεταβούν σε πολλά σημεία για τη διδασκαλία τους. Ο Αντ. Φλούντζης π.χ. περιέγραφε ότι την ίδια ώρα ήταν υποχρεωμένος να εξασκηθεί στο εργαστήριο της Ιατροδικαστικής στη Σωκράτους και στο

⁴⁴⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 21/9/1927 και 5/3/1928, σ. 3. Βλ. ακόμη *Ριζοσπάστης*, 10/10/1927, σ. 3.

⁴⁴⁹ *Ριζοσπάστης*, 10/10/1927 σ. 3. Για τη διδασκαλία στο Μαθηματικό τμήμα βλ. και εφ. *Ο Φοιτητής*, 8/3/1930.

⁴⁵⁰ Μαρτυρία του φοιτητή Π. Παπά, όπως την παραθέτει ο Αντ. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 110. Και ο Μιχαήλ. Σακελλαρίου στη συνέντευξή του στη γράφουσα επιβεβαίωνε ότι και τα δύο Σπουδαστήρια της Φιλοσοφικής, το Φιλολογικό και το Ιστορικό – Αρχαιολογικό ήταν μικρά, 7-8 ατόμων.

⁴⁵¹ Με την μεταφορά της Λέσχης στο νέο κτίριο αποφασίστηκε στο παλιό κτίριο να ιδρυθεί «Στέγη φοιτήτριας» για διαμονή απόρων φοιτητριών, ωστόσο η απόφαση δεν υλοποιήθηκε. Βλ. άρθρο 14, Ν. 5147, *ΦΕΚ* 211/16.7.1831.

⁴⁵² Πρυτανικός απόλογισμός Σ. Μενάρδου, 1925- 26, σ. 19.

⁴⁵³ Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* στη βιβλιοθήκη της Λέσχης τα βιβλία ήταν σχεδόν άχρηστα, άφθονα ξενόγλωσσα θρησκευτικά και τα περιοδικά και ο ημερήσιος τύπος του καφενείου, *Ριζοσπάστης*, 6/11/1927, σ. 3.

αντίστοιχο της Γυναικολογίας στο Αρεταίειο.⁴⁵⁴ Επισημαίνουμε ότι οι καθηγητές, ιδιαίτερα στις πρακτικές ασκήσεις έπαιρναν παρουσίες και στο τέλος του ακαδημαϊκού έτους, επιβεβαίωναν τη συνεπή παρακολούθηση υπογράφοντας στο βιβλιάριο των φοιτητών, οι οποίοι έτσι προβιβάζονταν. Σε κάθε Σχολή υπήρχαν διαφοροποιήσεις ως προς το πρόγραμμα μαθημάτων, αλλά και τις προτεραιότητες των διδασκαλιών.⁴⁵⁵ Η δεύτερη περίπτωση, των κενών ανάμεσα στις παραδόσεις, συνδεόταν κυρίως με τις καθηγητικές Σχολές.⁴⁵⁶ Σύμφωνα με τον Μιχ. Σακελλαρίου στη Φιλοσοφική «πηγαίναμε 9 με 1 το μεσημέρι και 2 με 7 το απόγευμα, εκτάκτως από τις 8 πμ έως τις 8 μμ. [...]. Δεν συνέβαινε βέβαια κάθε μέρα να τελειώνεις 1 το μεσημέρι και να αρχίζεις στις 2. Υπήρχαν συχνά διαλείμματα και αυτά έτρεφαν τον κόσμο του προαυλίου».⁴⁵⁷ Φαίνεται ότι ήταν σύνηθες κάποιοι φοιτητές να παρακολουθούν και διδασκαλίες που τους ενδιέφεραν σε άλλες σχολές, πιθανόν και για να καλύψουν τον χρόνο τους ανάμεσα στα μαθήματα.⁴⁵⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι παραδόσεις του Ν. Βέη που γίνονταν μεσημέρι, 2 με 3, όταν είχαν διακοπεί τα άλλα μαθήματα, οι οποίες προσέλκυαν μεγάλο αριθμό φοιτητών άλλων σχολών.⁴⁵⁹

Ως προς τις εξετάσεις των μαθημάτων, οι προφορικές εξετάσεις των πτυχιακών ήταν πολύ απαιτητικές γιατί πέρα από τον μεγάλο αριθμό μαθημάτων στα οποία εξετάζονταν φοιτητές έως το 1932, η εξέταση γίνονταν σε μια ημέρα. Οι φοιτητές προσέρχονταν σε μια μεγάλη αίθουσα με τους διδάσκοντες να βρίσκονται περιμετρικά καθισμένοι στα τραπέζια και καλούνταν να εξεταστούν χωρίς συγκεκριμένη σειρά μαθημάτων, αλλά σε όποιον καθηγητή ήταν διαθέσιμος.⁴⁶⁰ Παράλληλα υπήρχαν και οι περιπτώσεις καθηγητών που εξέταζαν στα σπίτια τους ή σε άλλα γραφεία.⁴⁶¹ Η ταυτόχρονη εξεταστική διαδικασία μέσα

⁴⁵⁴ Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 107 – 108.

⁴⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά άρθρο με υπογραφή «Φοιτήτρια Φυσικών» για την έλλειψη εργαστηριακών μαθημάτων στο Φυσικό, που δεν γίνονταν συστηματικά και κατέληγαν να είναι 10 διδασκαλίες κάθε ακαδημαϊκό έτος. Βλ. *Ο Φοιτητής*, 17/12/1929, σ. 3

⁴⁵⁶ Βλ. και υπόμνημα του Εθνικού Παιμφοιτητικού Συλλόγου με προτάσεις για την αναδιοργάνωση του Πανεπιστημίου, όπου προτείνεται το πρόγραμμα παραδόσεων να μην έχει κενά, ιδίως στις θεωρητικές σχολές όπου οι φοιτητές είχαν ανάμεσα στα μαθήματα χρόνο, 21/10/1930, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 519.1

⁴⁵⁷ Συνέντευξη στη γράφουσα.

⁴⁵⁸ Ο Παναγής Παπαληγούρας περιγράφει ότι παρακολούθησε Νομικά και Πολιτικές Επιστήμες, αλλά παράλληλα άκουγε μαθήματα στη Μαθηματική και Φιλοσοφική. Βλ. Απόστολος Στρογγύλης, *Παναγής Παπαληγούρας, ο ευρωπαϊός πολιτικός*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995, σ. 21. Και ο Άγγελος Τερζάκης, στο αυτοβιογραφικό αφήγημα *Οι φίλιες*, *ό.π.*, σ. 68 ανέφερε ότι: «η ανταλλαγή των πληθυσμών είχε καθιερωθεί ανάμεσα στους πρωτοετείς: οι γιατροί έρχονταν στη Νομική να μαθητεύσουν πρόχειρα στη Σχολή της αναρχίας, οι φοιτητές της Νομικής πηγαίνανε να σταθούν στα παράθυρα του Ανατομείου, να χαζέψουν».

⁴⁵⁹ Μεγάλο ακροατήριο προσέλκυαν στις διδασκαλίες τους και οι Κ. Τσάτσος (Φιλοσοφία του Δικαίου), Π. Κανελλόπουλος (Κοινωνιολογία), Ι. Συκουτρός (Αρχαία Ελληνικά), Κ. Άμαντος (Βυζαντινή Ιστορία) κ.ά.

⁴⁶⁰ Όπως αφηγείται ο Ασημάκης Πανσέληνος, *ό.π.* σ. 187, «οι εξετάσεις, προφορικές μόνο τότες, γινόταν σε μια μέρα μέσα και το βράδυ ο κλητήρας ο Φώτης φώναζε τα ονόματα μόνο όσων επέτυχαν και έπαιρνε το μπαξίσι».

⁴⁶¹ Πχ ο Κ. Ράλλης καθηγητής της Νομικής εξέταζε στο σπίτι του, στο *ίδιο*, σ. 187-8· ανάλογα ο Ερ. Σκάσσης της Φιλοσοφικής, ενώ ο Σίμος Μενάρδος στην Ακαδημία Αθηνών, Συνέντευξη Μιχ. Σακελλαρίου, *ό.π.* Ο

σε μια ημέρα, με μια διδακτέα ύλη, όπως την όριζε κάθε φορά η Σχολή (τα υποχρεωτικά μαθήματα του τελευταίου έτους και κάποια μαθήματα παλαιότερων ετών), απαιτούσε καλή προετοιμασία στα γνωστικά πεδία,⁴⁶² αλλά και πνευματική και ψυχική ηρεμία για να ανταπεξέλθουν οι φοιτητές.

Όπως έχει αναφερθεί για τις σπουδές τους οι φοιτητές πλήρωναν δίδακτρα, εξέταστρα και άλλα τέλη για τη Λέσχη κλπ., αγόραζαν τα συγγράμματα που απαιτούνταν, ενώ το φοιτητικό εισιτήριο στις συγκοινωνίες είχε πολύ περιορισμένη χρήση.⁴⁶³ Τα δίδακτρα και οι άλλες οικονομικές απαιτήσεις του Πανεπιστημίου αναπροσαρμόζονταν σε όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου,⁴⁶⁴ την ώρα που οικονομικές δυσχέρειες δεν έπλητταν μόνο το Πανεπιστήμιο, αλλά και τους ίδιους τους φοιτητές, ιδιαίτερα όσους προερχόταν από χαμηλότερες εισοδηματικά τάξεις ή τάξεις που είχαν πληγεί από την οικονομική κρίση. Οι φοιτητές που δε διέθεταν τα απαιτούμενα ποσά για τις σπουδές τους συνήθως επέλεγαν τις καθηγητικές Σχολές. Με χαμηλότερο κόστος σπουδών και χωρίς υποχρεωτική καθημερινή παρουσία, πέρα από τα φροντιστήρια, έδιναν τη δυνατότητα σε φοιτητές από την επαρχία να μη βρίσκονται συνέχεια στην Αθήνα και σε κάποιους φοιτητές να εργάζονται.⁴⁶⁵ Η εγγραφή στις άλλες Σχολές απαιτούσε συστηματική και ανελλιπή φοίτηση λόγω των πρακτικών ασκήσεων και ιδιαίτερα στην Ιατρική που, μαζί με τις εξαιτείες σπουδές και τα υψηλότερα δίδακτρα, απαιτούσε και την αγορά ακριβών εγχειριδίων.⁴⁶⁶ Όπως μας μεταφέρει ο Μιχ. Σακελλαρίου «δεν υπήρχε πλουσιόπαιδιο στη Φιλοσοφική. Με μας έμοιαζε και η

Σακελλαρίου μάλιστα ανέφερε για τον Ερρ. Σκάσση «ότι κατά τη διάρκεια των εξετάσεων είχε δίπλα του το τηλέφωνο και χτυπούσε συνέχεια, διέκοπτε, το σήκωνε και μιλούσε “πούλα, αγόρασε”, έπαιζε στο χρηματιστήριο, ήταν γαμπρός της οικογένειας Φιξ».

⁴⁶² Σημειώνουμε ότι την περίοδο του Μεσοπολέμου λειτουργούσαν ιδιωτικά φροντιστήρια, ιδιαίτερα για τη Νομική και για άλλες Σχολές. Βλ. ενδεικτικά τα Νομικά Φροντιστήρια Ι Κουμουτσόπουλου και Θεοδοσιάδου, *Ελεύθερον Βήμα*, 16/12/1922, σ. 2, το βιολογικό φροντιστήριο Κισθινίου– Αδαμόπουλου, και το Φροντιστήριο μαθηματικών Ξανθάκη-Αραχωβίτη, *Ελεύθερον Βήμα*, 23/9/1924.

⁴⁶³ Η φοιτητική έκπτωση στις συγκοινωνίες και η εξομοίωσή της με τη στρατιωτική ήταν σταθερό αίτημα των φοιτητών από το 1923. Κατόπιν διαπραγματεύσεων των πανεπιστημιακών αρχών από το 1927 εφαρμόστηκε μερικώς έκπτωση, αλλά φαίνεται ότι δεν καθιερώθηκε, γιατί επανερχόταν το αίτημα. Για τις υπεραστικές συγκοινωνίες δικαιούνταν έκπτωση (50%) σε σιδηροδρόμους και πλοία οι φοιτητές από την επαρχία για εφάπαξ μετάβαση και επιστροφή μόνο προς τον τόπο καταγωγής τους στις διακοπές, ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 472.2. Στις αστικές συγκοινωνίες της Αθήνας, την δεκαετία 1930 η Ηλεκτρική Εταιρεία Μεταφορών (τραμ) έκανε έκπτωση μόνο στους φοιτητές της Ιατρικής σε καθορισμένα δρομολόγια προς τα νοσοκομεία, στο ίδιο φ. 484.5. Βλ. και την αίτηση 100 και πλέον φοιτητών από τον Πειραιά για έκπτωση στα εισιτήρια του τραίνου 16/3/1933. Στο ίδιο, φ. 487.3.

⁴⁶⁴ Π.χ. τα δίδακτρα το 1930–1931 είχαν ανέλθει σε α) Ιατρική, Οδοντιατρικό, Φυσικό, Χημικό και Φαρμακευτικό 3.560 δρχ. β). Νομική 2.560 και γ) Φιλοσοφική, Θεολογική και Μαθηματικό 2.060 δρχ. ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 481.3. Το 1939–1940 οι φοιτητές πλήρωναν 3.750 δρχ δίδακτρα σε όλες τις σχολές και επί πλέον 1.000 δρχ. σε Ιατρική, Φυσικομαθηματική και Οδοντιατρικό για ασκήσεις και εργαστήρια. Στο ίδιο, φ. 520.2.

⁴⁶⁵ Όπως ανέφερε ο Μ. Σακελλαρίου «Για την επαρχία την ελληνική να σπουδάξει κανείς ήταν πολύ δύσκολο. Οι επαρχιώτες φοιτητές έπαιρναν τα βιβλία και διάβαζαν σπίτια τους», Συνέντευξη Μιχ. Σακελλαρίου, ό.π. Βλ. και Τ. Χιουρέας, ό.π., σ. 19–20.

⁴⁶⁶ Για τα επιστημονικά συγγράμματα και τις απόπειρες εξαναγκασμού για την αγορά τους, βλ. παρακάτω.

Φυσικομαθηματική και η Θεολογική. Η Νομική έχει μεικτό πληθυσμό (πλούσιοι – φτωχοί) και η Ιατρική πιο εύπορους».⁴⁶⁷

Μαζί με το κόστος σπουδών θα πρέπει να συνυπολογιστούν και οι δαπάνες που επέφερε η διαμονή στην πρωτεύουσα. Όπως αναφέραμε, το μεγαλύτερο τμήμα των φοιτητών προερχόταν από την επαρχία, οπότε η εγκατάστασή τους στην Αθήνα απαιτούσε ενοίκιο για τη στέγαση και έξοδα διαβίωσης (τροφή, μετακινήσεις κ.ά.). Το ίδιο το Πανεπιστήμιο προσδιόριζε για το 1928 το κόστος διαβίωσης για έναν φοιτητή σε 3.000 – 3.500 δραχμές μηνιαίως,⁴⁶⁸ ενώ το ενοίκιο για ένα φθινό δωμάτιο, συνήθως με συγκάτοικο, στις γειτονιές πέριξ του Πανεπιστημίου κυμαινόταν κατά τον Μεσοπόλεμο από 500 έως 1.000 δρχ.⁴⁶⁹ Και ενώ είχαν υπάρξει συζητήσεις από τις πανεπιστημιακές αρχές για την σύσταση φοιτητικής στέγης για τους άπορους φοιτητές,⁴⁷⁰ ο «Οίκος του Φοιτητού» λειτούργησε αργά, το 1937, με πρωτοβουλία του καθεστώτος Μεταξά, με πολύ περιορισμένη δυνατότητα φιλοξενίας, αφού μπορούσαν να στεγαστούν 100 σπουδαστές από όλα τα ανώτατα ιδρύματα.⁴⁷¹

Η Πανεπιστημιακή Λέσχη παρείχε σίτιση στους φοιτητές, αλλά δεν ήταν δωρεάν. Κρινόταν ως ακριβή και πολλοί φοιτητές επέλεγαν φθηνότερες λύσεις.⁴⁷² Ο πρύτανης Ν. Εξαρχόπουλος ανέφερε, ότι επειδή πολλοί φοιτητές αδυνατούσαν να πληρώσουν τις 20 δραχμές για γεύμα και δείπνο στη Λέσχη, καθιέρωσε το 1934 και ένα άλλο συσσίτιο με 12 δρχ. Αλλά και πάλι για μια μεγάλη μερίδα φοιτητών και το ποσό αυτό ήταν υψηλό, τόσο

⁴⁶⁷ Συνέντευξη Μιχ. Σακελλαρίου, ό.π. Το ίδιο ανέφερε και ο Εμμ. Κριαράς για τη Φιλοσοφική «όλοι φτωχοί ήμασταν, εγώ δε θυμάμαι πλούσιο συμφοιτητή μου». Συνέντευξη στον Βαγγέλη Καραμανωλάκη και στην γράφουσα, 20/5/2011.

⁴⁶⁸ Απάντηση της Πρυτανείας στη Γερμανική Πρεσβεία για τους αλλοδαπούς φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, με πληροφορίες σχετικές με το κόστος διαμονής, Ιούνιος 1928. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 472.3.

⁴⁶⁹ Τα ποσά ενοικίων εντοπίζονται σε καταγγελίες ιδιοκτητών σπιτιών προς το Πανεπιστήμιο για οφειλές φοιτητών. Ενδεικτικά, βλ. καταγγελία σπιτονοικοκυράς που νοίκιαζε δωμάτιο στην οδό Γραβιάς 6 σε δυο φοιτητές Νομικής από την Καβάλα και αναχώρησαν νύχτα για να μην πληρώσουν αφού πήραν τα πράγματά τους. Η ίδια το χαρακτήριζε ως διαγωγή ανάρμοστη για φοιτητές. Οφείλαν 500 δρχ για μίσθωμα ενός μηνός, 100 δρχ για λεκάνη που έσπασαν και 50 δρχ για πλύση ρούχων, 4/4/1933. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 490.2.

⁴⁷⁰ Για τον «Οίκο της Φοιτήτριας» βλ. πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου 1934-1935, σ. 31 και *Ελεύθερον Βήμα*, 13/8/1926. Σημειώνουμε ότι στον Μεσοπόλεμο λειτουργούσαν για φοιτητές και φοιτήτριες ιδιωτικά οικοτροφεία με υψηλότερο κόστος, όπως το Οικοτροφείο Κωνσταντινίδη, ένα ακόμα στην οδό Νεοφύτου Δούκα 12, των εκπαιδευτηρίων «Σωτήρος» κ.ά.

⁴⁷¹ Ο Οίκος του Φοιτητή εγκαινιάστηκε στις 22/12/1936, ενώ τον Οκτώβριο είχε φτιαχτεί φοιτητικό υπνωτήριο. Βλ. Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, *Ο απολογισμός μιας διετίας. 4^η Αυγούστου 1936 – 1938*, Αθήνα, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αρ. 21, 1939, σ. 9 και 11. Βλ. και *Ελεύθερον Βήμα*, 16/12/1936, σ. 5 και 4/8/1937, σ. 3. «Οίκος του Φοιτητή» είχε συστήσει το 1934 και ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος, (Πατησίων και Κωδριγκτώνος 18) αλλά λόγω ελλείψεων πόρων δε γνωρίζουμε για πόσο διάστημα λειτούργησε, *Ελεύθερον Βήμα*, 28/8/1934, σ. 2.

⁴⁷² Σύμφωνα με τους αριστερούς φοιτητές το φαγητό της Λέσχης ήταν ελεεινό και ακριβό, εξαιτίας της κερδοσκοπίας του επιχειρηματία που είχε αναλάβει το συσσίτιο. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 19/3/1932, σ. 1. Όπως δηγιόταν η Έφη Πανσέληνου η φοιτητική παρέα της έτρωγε στο μικρό εστιατόριο η «Πρωτεύουσα» και «όταν δεν είχαμε λεφτά παραγγέλναμε ψαρόζουμο με κρεμμύδια, πατάτες και σέλινο, 2,50 δρχ. το πιάτο, βουτούσαμε και μέσα κανα δυο μερίδες ψωμί και ψυχοπιάναμε», *Δρόμοι της Αθήνας*, ό.π, σ. 49. Στο Αρχείο Πρωτοκόλλου, διαφυλάσσονται συχνές καταγγελίες εστιατόρων για χρέη φοιτητών, γεγονός που μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι ένα μεγάλο τμήμα φοιτητών δεν προτιμούσε τη Λέσχη.

ήταν η ένδεια μεταξύ των φοιτητικών τάξεων, ώστε καθιερώθηκε ένα τρίτο συσσίτιο με 5 δρχ ημερησίως, κάτω από το κόστος, όπου σιτίζονταν και άποροι φοιτητές που δεν ήταν αριστούχοι, αλλά περνούσαν τις τμηματικές εξετάσεις, για να αποφεύγεται ο «παρασιτισμός».⁴⁷³ Σύμφωνα με την πανεπιστημιακή νομοθεσία δωρεάν σίτιση δικαιούνταν μόνο οι άποροι αριστούχοι.

Η ένδεια των φοιτητικών τάξεων απασχολούσε συστηματικά τόσο τις πανεπιστημιακές αρχές, όσο και τους ίδιους τους φοιτητές.⁴⁷⁴ Η οικονομική αστάθεια του Μεσοπολέμου και οι υψηλές οικονομικές απαιτήσεις του Πανεπιστημίου είχαν οδηγήσει πολλές οικογένειες φοιτητών σε δυσχέρειες ως προς την χρηματοδότηση των σπουδών των τέκνων τους.⁴⁷⁵ Για την ενίσχυση των άπορων φοιτητών το Πανεπιστήμιο λάμβανε συνδρομή και από άλλους φορείς, όπως το Πατριωτικό Ίδρυμα,⁴⁷⁶ αλλά αυτή δεν αφορούσε τις οικονομικές υποχρεώσεις που είχαν οι φοιτητές έναντι του Πανεπιστημίου για τις σπουδές τους. Η πανεπιστημιακή νομοθεσία είχε μεριμνήσει για την ενίσχυση των απόρων αριστούχων φοιτητών οι οποίοι απαλλάσσονταν από τα δίδακτρα, ως μια μορφή υποτροφίας από το Πανεπιστήμιο,⁴⁷⁷ οι ευεργετημένοι όμως ήταν ελάχιστοι. Το 1924-1925 π.χ. είχαν ατελή εγγραφή 17 φοιτητές,⁴⁷⁸ το 1929 – 1930 31 αριστεύσαντες και το 1934-1935 82,⁴⁷⁹ μικρό ποσοστό φοιτητών, αναλογικά με το σύνολο του φοιτητικού πληθυσμού.⁴⁸⁰ Οι δυσκολίες προέρχονταν και από τις προϋποθέσεις της παροχής αυτής: η δωρεάν εγγραφή

⁴⁷³ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 26.

⁴⁷⁴ Από την πλευρά των φοιτητών υπάρχουν πολλά παραδείγματα συλλογικοτήτων που ενήργησαν υπέρ των άπορων συναδέλφων τους, είτε με κινήσεις για συγκέντρωση χρημάτων, είτε πιο συστηματικά, όπως ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος που συνέστησε ανάλογο τμήμα. Ο όρος «φτωχοί φοιτητές» υπάρχει σταθερά στον ημερήσιο και φοιτητικό Τύπο, ιδιαίτερα τον αριστερό. Βλ. «Το καθήκον των φτωχών φοιτητών της Φιλοσοφικής σχολής», *Ριζοσπάστης*, 25/1/1929, σ. 2· «Η κίνηση των φτωχών φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης», *Ο Φοιτητής*, φ. 5, 8/3/1930, σ. 3· «Γιατί αγωνίζεται η φοιτητική φτωχολογία», *Πρωτοπόροι*, 11-12 (Δεκέμβριος 1931- Ιανουάριος 1932), σ. 442-443.

⁴⁷⁵ Ο Ασημάκης Πανσέληνος ανέφερε: «περνούσα τότε φτώχεις μεγάλες. Τα εμβάσματα από την Μυτιλήνη ήταν αραιά και αυτό που μου στέλναν το διαχειριζόμουν αδέξια [...] Περνούσα από τα Χαντεία και λίμαζα τα γλυκίσματα [...] Ο Αλέκος ο Αμμανίτης και εγώ είχαμε ο καθένας μας ένα κουστούμι», ορίζοντας την περίοδο των φοιτητικών του σπουδών ως την *εξοικείωση με το λίγο*. Βλ. Α. Πανσέληνος, *ό.π.*, σ. 169-170. Και ο Μ. Σακελλαρίου, παρότι καταγόταν από μια παλιά οικογένεια κτηματιών των Πατρών, μια σειρά επενδύσεων του πατέρα του που δεν πήγαν καλά έφερε την οικογένεια σε οικονομική δυσχέρεια.

⁴⁷⁶ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 26.

⁴⁷⁷ Βλ. Οργανισμός 1922, άρθρο 294 και Οργανισμός 1932, άρθρο 251.

⁴⁷⁸ 6 φοιτητές της Νομικής, 6 της Ιατρικής, 3 του Φαρμακευτικού, 1 του Μαθηματικού και 2 φοιτητές στο Χημικό. Πρυτανικός απολογισμός Κ. Ζέγγελη, 1924-1925, σ. 17-18.

⁴⁷⁹ Πρυτανικός απολογισμός Θ. Βορέα, 1929- 1930, σ. 24· Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 11.

⁴⁸⁰ Ενδεικτικά βλ. την ονομαστική κατάσταση των αριστευσάντων φοιτητών στις τμηματικές εξετάσεις στη Νομική το 1925-1926. Επρόκειτο για 11 πρωτοετείς, 17 δευτεροετείς και 10 τριτοετείς, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 467.5. Ανάμεσά τους ήταν και ο λογοτέχνης Νίκος Καλαμάρης (ψευδώνυμο Νικόλαος Κάλας), όπως και η Δώρα Βουρλούμη και ο Ιάκ. Ζαγκαρόλας που θα μας απασχολήσουν και σε άλλα σημεία. Δεν γνωρίζουμε πόσοι από τους συνολικά 38 αριστούχους φοιτητές της Νομικής έτυχαν ατέλεια εγγραφής, αλλά κρίνοντας ότι την προηγούμενη χρονιά που είχαν πάρει 6, η αναλογία ήταν μικρή.

ανανεωνόταν σε κάθε ακαδημαϊκό έτος, αφού ο φοιτητής ή η φοιτήτρια είχαν πάρει συνολικό βαθμό άριστα για όλα τα μαθήματα του προηγούμενου έτους. Αφενός λοιπόν λογιζόταν από το β' έτος φοίτησης και εξής και αφετέρου, αν στο επόμενο έτος κάποιος φοιτητής δεν πετύχαινε αυτήν την επίδοση, έχανε το δικαίωμα της δωρεάν εγγραφής.⁴⁸¹ Οι μικροί αριθμοί των «αριστευσάντων» απόρων δείχνουν τη δυσκολία που είχαν οι φτωχοί φοιτητές να έχουν υψηλές επιδόσεις, εφόσον έπρεπε να φροντίσουν και ζητήματα βιοπορισμού. Το 1932 ο φοιτητής Φιλοσοφικής Αθαν. Καραγκούνης ζητούσε από το Πανεπιστήμιο να ενταχθεί ως αριστούχος στις υποτροφίες του κληροδοτήματος Βαρύκα γιατί θα αναγκαζόταν να διακόψει τις σπουδές του, αφού βρισκόταν σε απόλυτη πενία και λόγω της οικονομικής κρίσης δεν έβρισκε δουλειά για να πληρώνει τα δίδακτρα.⁴⁸² Τα ανάλογα περιστατικά ήταν πολλά και, όπως έχει αναφερθεί, ένα μεγάλο ποσοστό φοιτητών εγκατέλειπε ή καθυστέρουσε τη φοίτησή του. Ένα τμήμα των φοιτητών εργαζόταν συστηματικά ή περιστασιακά για να εξοικονομεί τα αναγκαία χρήματα για τις σπουδές του και τα παραδείγματα από τις σωζόμενες μαρτυρίες είναι αρκετά.⁴⁸³ Χαρακτηριστικές ακόμα ήταν και οι αγγελίες φοιτητών στον Τύπο, συνήθως για εύρεση εργασίας,⁴⁸⁴ αλλά και πιο «ιδιότυπες» για οικονομική υποστήριξη.⁴⁸⁵

Παρότι λοιπόν ο πρύτανης Κων. Ζέγγελης δήλωνε ότι «δυνάμεθα να βεβαιώσωμεν ότι Έλληνες άποροι φοιτηταί, όταν φέρουν εν εαυτοίς γενναία εφόδια ζήλου και επιμελείας,

⁴⁸¹ Βλ. την αίτηση το 1936 της άπορης φοιτήτριας της Ιατρικής Μαρίκας φον Κότσορ, να της χαριστεί το 1/6 (από τον δεκαδικό) που της έλειπε στη συνολική βαθμολογία, ώστε να αριστεύσει και να έχει ατελή εγγραφή, με χφ σημείωση της Γραμματείας «απορρίπτεται». ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 505.5.

⁴⁸² Αίτηση προς τον πρύτανη, 22/9/1932. Στο ίδιο, φ. 491.3.

⁴⁸³ Αναφέρουμε κάποια: Ο Κ. Δεσποτόπουλος για να καλύψει τα σπουδαστικά του έξοδα εργάστηκε λίγο ως εμποροϋπάλληλος και στη συνέχεια γραφέας σε συμβολαιογραφείο και έκτακτος υπάλληλος στο Υπουργείο Οικονομικών, αλλά απολύθηκε με την κυβερνητική αλλαγή το 1933. Αντίστοιχα ο αδελφός του Αλέξανδρος ως ταμίας σε κρεοπωλείο και στο λογιστήριο καταστήματος υφασμάτων. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, *ό.π.*, σ. 73 και 78-81. Η Έφη Πλιάτσικα εργαζόταν στο «Θρακικό Κέντρο», βλ. Α. Πανσέληνος, *ό.π.*, σ. 169. Ο Ν. Σβορώνος που ο πατέρας του ήταν τσαγκάρης εργαζόταν τα καλοκαίρια στην Εφορία, ως γραφέας, Βλ. Συνέντευξη του Ν. Σβορώνου, *ό.π.* Ο Μ. Σακελλαρίου σημείωνε στην συνέντευξη στη γράφουσα, ότι πολλοί συμφοιτητές του εργάζονταν «στο λεξικό του Δημητράκου, δούλευαν 5 ώρες την ημέρα και βγάζαν χαρτζιλίκι» και ο Νάσος Δετζώρτζης στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Πυρσού, Ν. Δετζώρτζης, *Συνεντεύξεις και έρευνες*, Αθήνα, Γαβρηλίδης, 1994, σ. 98. Ο Βάσος Γεωργίου εργάστηκε ως «παιδί για όλα τα θελήματα» σε Υπουργείο και στη συνέχεια στην εφημερίδα *Ημερήσιος τύπος*, Β. Γεωργίου, *ό.π.*, σ. 132, 192. Τέλος, σύμφωνα με τις πρυτανικές αρχές, κάποιοι επιμελείς φοιτητές εργάζονταν ως μισθοδοτούμενοι βοηθοί στα εργαστήρια, σπουδαστήρια και τις κλινικές του Πανεπιστημίου.

⁴⁸⁴ Ενδεικτικά «Άπορος και ορφανός φοιτητής, αναγκασθείς να διακόψει τις σπουδές του αναζητεί οποιαδήποτε θέση αντί ύπνου και φαγητού [έκανε και ιδιαίτερα μαθήματα], γράψτε Γ.Κ. Ναυπλίου 47», *Ελεύθερον Βήμα*, 17/12/1931 σ. 6 και «Φοιτητής Μαθηματικής, καλής οικογενείας με άριστες συστάσεις, τριετή πείρα, κάνει προγυμνάσεις, μέτρια αμοιβή, [...]». *Ελεύθερον Βήμα*, 15/12/1931, σ. 5.

⁴⁸⁵ «Νέος ηλικίας 20 ετών, επιθυμών να εξακολουθήσει τα σπουδές του, ζητεί εις γάμον νέαν, σοβαράν, έντιμον και μορφωμένη και έχουσαν εισόδημα εξ ου να δύναται να συντηρηθή μέχρις αποπερατώσεως των σπουδών του. Γράψατε [...]» *Ελεύθερον Βήμα*, 16/5/1925 και «Νέος επιμελέστατος, αδυνατών λόγω οικονομικών δυσχερειών να σπουδάσει παρακαλεί οιονδήποτε να τον σπουδάσει και αν θέλει να τον υιοθετήσει. [...]» στο *ίδιο*, 24/6/1926.

δύνανται να είναι βέβαιοι ότι θα διανύσουν τας σπουδάς των κατά μέρος ή και εν όλω χωρίς ο εφιάλτης του προβλήματος της ζωής να πιέζει την ψυχήν αυτών»⁴⁸⁶ και παρόλη την μέριμνα που επιδείκνυε το Πανεπιστήμιο απέναντι στους πιο άπορους,⁴⁸⁷ πολλοί φοιτητές δυσκολεύονταν να ανταπεξέλθουν στις σπουδαστικές τους υποχρεώσεις. Σε μερικές περιπτώσεις εις βάρος της υγείας τους. Σύμφωνα με εκθέσεις του Γραφείου Νοσηλείας φοιτητών της Πανεπιστημιακής Λέσχης, το 1928 το 90% των νοσούντων έπασχε από φυματίωση,⁴⁸⁸ ενώ το 1938 το 3% του συνολικού αριθμού των φοιτητών διαγνώστηκε με ενεργή φυματίωση, το 7% με έντονη αδενοπάθεια και 210 φοιτητές με ελονοσία.⁴⁸⁹ Επισημαίνουμε ότι κατά την εγγραφή τους οι φοιτητές πλήρωναν ένα ποσό που αναλογούσε στο Ταμείο Νοσηλείας για ιατρική εξέταση, φάρμακα ή νοσηλεία. Θεωρούμε την υπηρεσία αυτή ως μια σημαντική μέριμνα για τους φοιτητές, αν υπολογίσουμε μάλιστα ότι η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη δεν ήταν δεδομένη κατά τον Μεσοπόλεμο. Αλλά και αυτή είχε πεπερασμένα όρια και δε μπορούσε να καλύψει μακροχρόνιες θεραπείες, όπως της φυματίωσης, λόγω του υψηλού κόστους με το οποίο επιβαρυνόταν το Πανεπιστήμιο και του περιορισμένου προϋπολογισμού που διέθετε η Λέσχη.⁴⁹⁰

Αυτές ήταν σε γενικές γραμμές οι συνθήκες κάτω από τις οποίες σπούδαζαν οι φοιτητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο, συνθήκες που οδήγησαν στη διαμόρφωση των αιτημάτων τους και που σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως θα αποτυπωθούν παρακάτω, προκάλεσαν τις έντονες κινητοποιήσεις του φοιτητικού σώματος. Σαφώς υπήρχαν διαφοροποιήσεις και οι συνθήκες της φοίτησης δεν έπλητταν με τον ίδιο τρόπο όλα τα μέλη του, αλλά φαίνεται ότι οι επιδιώξεις των φοιτητών για την καλύτερεύσή τους είχαν γενική αποδοχή στη φοιτητική κοινότητα.

⁴⁸⁶ Πρυτανικός απολογισμός Κ. Ζέγγελη, 1924-1925, σ. 20.

⁴⁸⁷ Ενδεικτικά το 1935-1936 σιτιτίστηκαν με δαπάνες της Λέσχης και 40 άποροι φοιτητές υποσιτισμένοι ύστερα από ασθένεια ή υπερκόπωση. Πρυτανικός απολογισμός Π. Ζερβού, 1935-1936, σ. 20.

⁴⁸⁸ Έκθεση του διευθυντή της Παν. Λέσχης Θωμά Βαλάση προς την Πρυτανεία για την ανάγκη σωματικής αγωγής των φοιτητών, 22/1/1928. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 470.4. Επισημαίνουμε μάλιστα ότι είχε συσταθεί και Σύλλογος Φυματικών Φοιτητών ο οποίος εντοπίζεται το 1935. Βλ. το τηλεγράφημα διαμαρτυρίας του Συλλόγου για την άδικη αποβολή δύο ασθενών φοιτητών από τον υπαίθριο χώρο του Νοσοκομείου «Σωτηρία», 18/6/1935. Στο ίδιο, φ. 498.5

⁴⁸⁹ Παράλληλα από ψυχικά και νευρολογικά νοσήματα 59, τραχώματα 14 και άλλα μεταδοτικά νοσήματα 275 φοιτητές. Συνολικά το Γραφείο Νοσηλείας παρείχε περίθαλψη για το 1938 σε 4.115 φοιτητές και φοιτήτριες. Βλ. Ετήσια έκθεση για το 1938 του Διευθυντή Υγειονομικής Υπηρεσίας της Πανεπιστημιακής Λέσχης, *Ελεύθερον Βήμα*, 18/3/1940, σ. 4.

⁴⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά την επιστολή του καθηγητή Ιατρικής Μιχαήλ Κατσαρά για τον νοσηλευόμενο για καιρό στο Αιγινήτειο φοιτητή Ν.Μ., ο οποίος έπασχε από πρωτόγονη άνοια και παραλήρημα. Στην απάντηση του πρύτανη σημειωνόταν ότι το Πανεπιστήμιο, σύμφωνα με τον Οργανισμό, δεν μπορούσε να καταβάλει νοσήλεια παρά μόνο σε όσους φοιτητές έπασχαν από οξύ νόσημα και για βραχύ διάστημα, Ιούνιος 1930. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 479.5

Ο Άγγελος Τερζάκης, προσπαθώντας να συστήσει μια τυπολογία των φοιτητών του Μεσοπολέμου σε διήγημά του με αυτοβιογραφικά στοιχεία από την φοίτησή του στη Νομική,⁴⁹¹ όριζε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη ήταν αυτή της *πρέφας*, οι «χαραμοφάδες που σέρνονταν ολημερίς στους καφενέδες». Η δεύτερη της *καθέδρας*, οι εύποροι φοιτητές αστικών οικογενειών, εκπρόσωποι της ιθύνουσας τάξης, με υψηλές διασυνδέσεις και εξασφαλισμένο μέλλον. Και η τρίτη κατηγορία, στην οποία ο συγγραφέας άνηκε, ήταν της *φυλλάδας*, των φοιτητών μικροαστικών ή λαϊκών σπιτιών, με περιορισμένα μέσα που διάβαζαν με ζήλο την επιστήμη τους, όχι στα απρόσιτα συγγράμματα, αλλά σε φυλλάδες κακοτυπωμένες.⁴⁹² Ο ιδεότυπος του φοιτητή που σπούδαζε με στερήσεις απαντάται και σε παλιότερες λογοτεχνικές αναφορές.⁴⁹³ Όμως σε όλα σχεδόν τα μυθιστορήματα που αφηγούνταν τη φοιτητική ζωή στο Μεσοπόλεμο και τα οποία είναι γραμμένα από τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα,⁴⁹⁴ αποκτούν πρωταγωνιστικό ρόλο. Φαίνεται ότι κατά την μεσοπολεμική περίοδο τα προβλήματα της πανεπιστημιακής φοίτησης είχαν πάρει τέτοια διάσταση, ώστε να βρουν αποτύπωση και στη λογοτεχνική αφήγηση.

⁴⁹¹ Α. Τερζάκης, *ό.π.*, σ. 66-90. Βλ. και Α. Καστρινάκη, *ό.π.*, σ. 331-349.

⁴⁹² Α. Τερζάκης, *ό.π.*, σ. 71-73.

⁴⁹³ Όπως στο μυθιστόρημα του Ιωάννη Κονδυλάκη, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, γραμμένο το 1894. Βλ. Έρη Σταυροπούλου, *ό.π.*, σ. 568-569.

⁴⁹⁴ Σημειώνουμε και εδώ ότι με εξαίρεση τον Γρηγόριο Ξενόπουλο και τον Κώστα Παρορίτη, οι υπόλοιποι συγγραφείς υπήρξαν φοιτητές στον Μεσοπόλεμο. Αναφέρουμε και το ποίημα του Γιώργου Κοτζιούλα «Ένας φοιτητής βλέπει Σαρλώ», από τη συλλογή, *Σιγανή φωτιά*, Αθήνα 1938, όπου χαρακτηριστικά ένα τετράστιχο αναφέρει: «Κι ο νέος που γυρίζει μεσοχείμωνα/ σε δρόμους κεντρικούς με πανταλόνια τρύπια,/ φέρνει ολοένα στο μυαλό του τα τερτίπια/ που συχνάλλάζει ο κωμικός ο θαυμαστός». Ο Κοτζιούλας σπούδαζε στη Φιλοσοφική.

Κεφάλαιο δεύτερο

Φοιτητικές συσσωματώσεις στον Μεσοπόλεμο

2.1 Το φοιτητικό σώμα και οι συλλογικές του εκφράσεις

Ο Μεσοπόλεμος αποτέλεσε μια κρίσιμη περίοδο για την ανάπτυξη των σπουδαστικών διεκδικήσεων· μια περίοδο όπου η έννοια της φοιτητικής διεκδίκησης έγινε πολυδιάστατη και άρχισε να αποκτά σταθερά χαρακτηριστικά. Η αριθμητική αύξηση του φοιτητικού σώματος, οι σπουδαστικές συνθήκες και η ανάπτυξη του συνδικαλισμού στα Πανεπιστήμια σε συνδυασμό με την εμφάνιση των κομμουνιστικών ιδεών και του έκρυθμου πολιτικού περιβάλλοντος, σηματοδότησε μια τομή. Εμφανίστηκαν, για πρώτη φορά, φοιτητικές παρατάξεις με συγκεκριμένο πολιτικό χαρακτήρα και σταθερή σύνδεση με κομματικούς φορείς, ενώ παράλληλα αμφισβητήθηκε με τόσο έντονο και σταθερό τρόπο, έστω και από μερίδα των φοιτητών, η αυθεντία και η εξουσία των δασκάλων τους και κυρίως του πανεπιστημιακού θεσμού.

Οι φοιτητικές διαμαρτυρίες δεν αποτέλεσαν νέο φαινόμενο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φοιτητικές κινητοποιήσεις εκδηλώνονταν σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και ξεκινούσαν είτε από διάφορα πανεπιστημιακά αιτήματα, λ.χ. την οργάνωση των σπουδών ή τη συμπεριφορά και τον τρόπο διδασκαλίας συγκεκριμένων καθηγητών, είτε για πολιτικά και εθνικά θέματα, μέσα στο μεγαλοϊδεατικό κλίμα του 19^{ου} αιώνα.⁴⁹⁵

Τη μετάβαση στον νέο αιώνα σηματοδότησαν τα Ευαγγελικά, το 1901, και τα Ορεστιάκα, το 1903. Τα γεγονότα και ο πρωταγωνιστικός ρόλος του φοιτητικού σώματος στις πρωτοφανούς έκτασης κοινωνικές διαμαρτυρίες ενάντια σε όσους «επιβουλεύονταν» τη γλώσσα, έχουν αναπτυχθεί διεξοδικά από μελετητές.⁴⁹⁶ Αποτέλεσαν ένα σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα των μακροχρόνιων αντιπαραθέσεων γύρω από το γλωσσικό ζήτημα, προοιωνίζοντας και τις αντιδράσεις στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν κατά τα επόμενα έτη στην εκπαίδευση, αντιδράσεις στις οποίες, όπως αναφέρθηκε, συμμετείχε

⁴⁹⁵ Για τις κινητοποιήσεις και τις συλλογικές δραστηριότητες των φοιτητών κατά τον 19^ο αιώνα αναλυτικότερα. Βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 453-624.

⁴⁹⁶ *Ευαγγελικά (1901) - Ορεστιάκα (1903), νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας – Σχολή Μωραΐτη, 2005. Για τα Ευαγγελικά βλ. και την αφήγηση των συμμετεχόντων φοιτητών, Γ. Σωτηρίου – Λ. Ματλής – Δ. Λεονταρίτης, *Φοιτητικά σελίδες του 1901, ήτοι πλήρης περιγραφή των κατά των μεταφράσεων του Ι. Ευαγγελίου εξεγέρσεως των φοιτητών και του λαού μετά των προκαλεσάντων αυτήν αιτιών*, Αθήνα 1902.

ενεργά το Πανεπιστήμιο. Λίγα χρόνια μετά, το 1907, σημειώθηκε μια λιγότερο γνωστή φοιτητική κινητοποίηση, τα «Γυμναστικά», με αφορμή την θέσπιση του υποχρεωτικού μαθήματος της σουηδικής γυμναστικής, έναντι των στρατιωτικών ασκήσεων που αιτούνταν οι ίδιοι. Η εξέγερση των φοιτητών, στην οποία μετείχε δυναμικά και ο φοιτητής της Νομικής Γεώργιος Παπανδρέου⁴⁹⁷ -ο οποίος κλήθηκε μετέπειτα, ως υπουργός Παιδείας, να αντιμετωπίσει τη μεγάλη φοιτητική απεργία του 1929- και το αίτημα της στρατιωτικής εκπαίδευσης των νέων συνδέονταν με την ανάμνηση της Πανεπιστημιακής φάλαγγας, του ένοπλου φοιτητικού σώματος κατά τον 19^ο αιώνα αλλά και με τη βαριά σκιά που είχε αφήσει η ήττα του 1897.⁴⁹⁸

Οι παραπάνω φοιτητικές «ταραχές» θα μπορούσαμε να πούμε ότι έκλειναν τον μακρύ 19^ο αιώνα, συνδεδεμένες με τις στάσεις και τις νοοτροπίες που είχε διαμορφώσει το φοιτητικό σώμα όλη την προηγούμενη περίοδο. Πολύ σύντομα νέες πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις θα επαναπροσδιόριζαν τις συμπεριφορές των φοιτητών. Το 1909 ένα τμήμα της φοιτητικής νεολαίας που συσπειρώθηκε γύρω από τον σύλλογο «Πανεπιστημιακή Ένωσις», τάχθηκε στο πλευρό του Στρατιωτικού Συνδέσμου και στήριξε το κίνημα στο Γουδί.⁴⁹⁹ Οι συνέπειες του Κινήματος στο Πανεπιστήμιο και κυρίως οι εκκαθαρίσεις του καθηγητικού προσωπικού, το 1910, οι οποίες διατάραζαν και την εκπαιδευτική διαδικασία, δεν άφησαν ανεπηρέαστο το φοιτητικό σώμα. Λίγους μήνες μετά το Γουδί η πρωτοβουλία σύστασης της Φοιτητικής Συντροφιάς, το 1910, ενός δημοτικιστικού σωματίου φοιτητών που συμπορεύθηκε δίπλα στον Εκπαιδευτικό Όμιλο και τον *Νουμά* κατά την περίοδο της μεγάλης «γλωσσικής φουρτούνας»⁵⁰⁰ αποτέλεσε τον κύριο εκφραστή του κινήματος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού μέσα στους φοιτητές. Η Φοιτητική Συντροφιά διεκδικώντας «την ανύψωση την πνευματική, για το ξεσκλάβωμα από το ζυγό της σχολαστικότητας που αλυσσοδένει την ελληνική διανόηση, για τη νίκη της αληθινής μας, της ζωντανής γλώσσας»,⁵⁰¹ βρέθηκε πολλές φορές σε άμυνα έναντι του μεγαλύτερου τμήματος του φοιτητικού πληθυσμού, αλλά και της γλωσσικής καθαρότητας που πρέσβευε το Αθήνησι.

⁴⁹⁷ Μια γλαφυρή περιγραφή των Γυμναστικών, της συμμετοχής και της σύλληψης του Γεωργίου Παπανδρέου γράφει ο Φρέντν Γερμανός στο μυθιστόρημά του «*Ακριβή μου Σοφία...*», Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.

⁴⁹⁸ Περσεφόνη Α. Σιμενή, *Φοιτητικές ταραχές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: η περίπτωση των «Γυμναστικών» του 1907*, στο <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/simeni.htm>. Βλ. και Α. Ρήγος, *Ελληνικό πανεπιστήμιο*, ό.π., τ. Α, σ. 263-269. Για το μάθημα της γυμναστικής στο Πανεπιστήμιο βλ. και Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870 – 1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ – ΓΓΝΓ – ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1997, σ. 75.

⁴⁹⁹ Χρ. Λάζος, ό.π., σ. 202-214· Α. Ρήγος, ό.π., σ. 270-274· Β. Καραδήμας, ό.π., σ. 110-111.

⁵⁰⁰ Άρθρο του Γ.Θ. [Γιώργου Θεοτοκά], *Φοιτητική Συντροφιά*, 1/2/1926.

⁵⁰¹ *Μανιφέστο της Φοιτητικής Συντροφιάς*, 1920. Παρατίθεται στο άρθρο του Γ.Θ. [Γιώργου Θεοτοκά], στο ίδιο. Για την ίδρυση, τη δράση και τις διώξεις της Φοιτητικής Συντροφιάς βλ. Ρένα Σταυρίδη – Πατρικίου, *Η Φοιτητική Συντροφιά*, ό.π.

Απέναντι στη Φοιτητική Συντροφιά τάχθηκαν ο «γλωσσαμύντωρ» καθηγητής Γεώργιος Μιστριώτης και η «Μεγάλη των φοιτητών Επιτροπεία» η οποία, το 1911, κατά την ψήφιση του Συντάγματος που θα έκρινε το ζήτημα της επίσημης γλώσσας, είχε προβεί σε έντονες κινητοποιήσεις.⁵⁰²

Η εμπόλεμη δεκαετία (1912–1922) διατάραξε την ομαλή λειτουργία του Πανεπιστημίου, αφού οι φοιτητές επιστρατεύθηκαν στα μέτωπα. Το Πανεπιστήμιο, κατεξοχήν φορέας συγκρότησης εθνικής μνήμης, ανέλαβε τη μνημόνευση της θυσίας των νεκρών στους πολέμους φοιτητών,⁵⁰³ τονίζοντας τη θυσία τους ως μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας. Οι αναθηματικές στήλες που αποκαλύφθηκαν στα Προπύλαια το 1914 (Βαλκανικοί) και το 1919 (Α΄ Παγκόσμιος) αναδείκνυαν ένα διπλό μήνυμα: αφενός οι φοιτητές διδάχτηκαν στο Πανεπιστήμιο την αγάπη για την πατρίδα που έφτανε και στην υπέρτατη θυσία, ενώ παράλληλα αποτελούσαν παράδειγμα για τους διαδοχούς τους.⁵⁰⁴

Εάν η συλλογική μνήμη βασιζόνταν στην έννοια της ενότητας και της ομοψυχίας, στην πραγματικότητα τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά, καθώς ο Εθνικός Διχασμός άφηνε βαρύ το στίγμα του και στα φοιτητικά ακροατήρια διαμορφώνοντας δύο διακριτούς πόλους. Οι βενιζελικοί και οι φιλοβασιλικοί φοιτητές συγκρούστηκαν έντονα κατά την διάρκεια αιματηρών συλλαλητηριών τον Οκτώβριο του 1916 και στα Νοεμβριανά του ίδιου έτους.⁵⁰⁵ Ο διχασμός μέσα στο φοιτητικό σώμα θα εξακολουθήσει και τα επόμενα χρόνια, όταν με τη σύσταση της Συνταγματικής Νεολαίας (φιλοβασιλική) και της Δημοκρατικής Νεολαίας (βενιζελική), αποτελούμενες ως επί το πλείστον από φοιτητές, θα υπάρξουν έντονες ρήξεις σε αυτό, που θα εκφραστούν κατά την περίοδο του Πολιτειακού ζητήματος.⁵⁰⁶

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 ένας ακόμα πόλος είχε αρχίσει να κάνει δειλά την εμφάνισή του μέσα στα πανεπιστημιακά προαύλια, η Ένωσις Σοσιαλιστών Φοιτητών και Σπουδαστών, ως αποτέλεσμα της ίδρυσης του ΣΕΚΕ, μια συσσωμάτωση με μικρή απήχηση στο χώρο του Πανεπιστημίου, η οποία αγωνιζόταν κυρίως για τα ζητήματα της επιστράτευσης των φοιτητών.⁵⁰⁷ Παρόλα αυτά, η παρουσία της αποτύπωνε τις κοινωνικές και ιδεολογικές μεταβολές που είχαν συντελεστεί με την Οκτωβριανή επανάσταση, οι οποίες θα εκβάλουν στο Πανεπιστήμιο πολύ πιο έντονα κατά την επόμενη περίοδο.

⁵⁰² Γ. Γιάνναρης, *ό.π.*, τ. Α, σ. 360, Α. Ρήγος, *Ελληνικό πανεπιστήμιο*, *ό.π.*, τ. Β, σ. 45-60.

⁵⁰³ Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021, σ. 253.

⁵⁰⁴ Στο ίδιο και γενικότερα, σ. 252-254.

⁵⁰⁵ Α. Ρήγος, *ό.π.* σ. 90.

⁵⁰⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 10/12/1923 και 12/12/1923. Για τη Δημοκρατική Νεολαία βλ. Χρ. Λάζος, *ό.π.*, σ. 219.

⁵⁰⁷ Β. Καραδήμας, *ό.π.*, σ. 130-141. Η Ένωσις Σοσιαλιστών Φοιτητών Σπουδαστών το 1921 μετονομάστηκε σε Ένωση Κομμουνιστών Φοιτητών.

Όλες οι παραπάνω εκδηλώσεις, οι αντιθέσεις και οι ρήξεις μέσα στο σώμα των φοιτητών δημιούργησαν σαφώς μια παρακαταθήκη για τις μετέπειτα μεσοπολεμικές γενιές που φοίτησαν στο Πανεπιστήμιο.

Συνολικά, για τις διεργασίες που συνέτειναν στην αλλαγή της φυσιογνωμίας της φοιτητικής διαμαρτυρίας κατά τον Μεσοπόλεμο, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν και άλλοι παράγοντες, με προεξάρχοντα το έκρυθμο πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό περιβάλλον της περιόδου. Κατά τα πρώτα χρόνια, η ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, που προκάλεσε ένα άνευ προηγουμένου κύμα προσφύγων, οδήγησε, επίσης, σε μία συνολική διάλυση του κράτους. Η Ελλάδα βρισκόταν με καθυστέρηση στην κατάσταση που τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη είχαν αντιμετωπίσει μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η λεγόμενη «επανάσταση» των Ν. Πλαστήρα, Στ. Γονατά και Νικ. Φωκά, έδωσε βάρος στην ανασυγκρότηση του στρατού, στην καταδίκη και εκτέλεση των Έξι και στην αποκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων. Το δικτατορικό αυτό καθεστώς, μέσω και της λογοκρισίας που είχε επιβάλει, δεν επέτρεψε να διαφανούν οι ρωγμές που είχαν προκληθεί στην ελληνική κοινωνία ήδη από την περίοδο του Διχασμού και οι οποίες είχαν διευρυνθεί τα μετέπειτα χρόνια. Οι εκλογές όμως του Δεκεμβρίου 1923 αποτέλεσαν την αρχή μίας περιόδου εκδήλωσης της πολιτικής αμφισβήτησης θεσμών, με σημαντικότερη την κατάλυση της βασιλείας και την ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας. Το πολιτικό τοπίο αναδιατάσσεται συνολικά, η οικονομική κατάσταση του κράτους και κατά συνέπεια των εργαζόμενων δημιουργεί εντάσεις και απαιτήσεις που εκδηλώνονται συχνά και με δυναμικό τρόπο. Τίποτε δεν έμοιαζε σταθερό και αμετάβλητο μέσα σε αυτό το κλίμα.

Το τέλος της εμπόλεμης δεκαετίας (1912–1922) σηματοδότησε μια νέα εποχή και για το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Όπως έχει αναφερθεί, η αριθμητική εκτίναξη του φοιτητικού σώματος δημιούργησε μια σειρά πρακτικών και λειτουργικών προβλημάτων. Το Πανεπιστήμιο, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1920, δεν είχε ούτε τις κτιριακές υποδομές, ούτε και τις υλικοτεχνικές προϋποθέσεις για να φιλοξενήσει έναν τόσο μεγάλο αριθμό φοιτητών. Παράλληλα με τα λειτουργικά προβλήματα φοίτησης, υπήρξαν και μια σειρά κρατικών παρεμβάσεων που δυσχέραιναν τις διαδικασίες σπουδών. Οι εκάστοτε αλλαγές στην εκπαιδευτική πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση, η θέσπιση νόμων για το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ανάκλησή τους από τις συνεχώς εναλλασσόμενες κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου,⁵⁰⁸ τα μέτρα άλλοτε υπέρ και άλλοτε κατά των φοιτητών που προέκυπταν με τη συναίνεση του Πανεπιστημίου ή ερήμην του, η πολυνομία εν τέλει που καθόριζε την

⁵⁰⁸ Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο πρύτανης Σ. Μενάρδος, κατά τη διάρκεια της Πρυτανείας του άλλαξαν 8 υπουργοί Παιδείας και ένας υφυπουργός, Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 6.

φοίτηση στον Μεσοπόλεμο δημιουργούσε σύγχυση τόσο στους φοιτητές, όσο και στην πανεπιστημιακή διοίκηση.

Για όλους τους παραπάνω παράγοντες, παρατηρείται η εμφάνιση ενός διεκδικητικού φοιτητικού κινήματος. Για την ακρίβεια όχι κίνημα, αλλά κινήματα διαφορετικής προέλευσης και απήχησης που απασχόλησαν το Πανεπιστήμιο Αθηνών και τις κρατικές αρχές σε όλα σχεδόν τα χρόνια του Μεσοπολέμου. Παρόλο που είναι προφανές ότι δεν θα μπορούσε να γίνει μια εξαντλητική αναφορά των φοιτητικών διαμαρτυριών, στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε μια αναλυτική περιγραφή πολλών από αυτές. Αυτή η πυκνή περιγραφή στοχεύει στο να αναδείξει τις συνιστώσες και να επισημάνει τις συγκυρίες μέσα από τις οποίες το φοιτητικό κίνημα απέκτησε βασικά χαρακτηριστικά που θα το ακολουθήσουν και τα επόμενα χρόνια.

Η περιγραφή που ακολουθεί βασίστηκε στην συστηματική μελέτη των πρακτικών της Συγκλήτου, του Πρωτοκόλλου του Πανεπιστημίου, του Τύπου, ημερήσιου αλλά και φοιτητικού, όσο ήταν δυνατόν. Η αξιοποίηση των συγκεκριμένων πηγών είναι ο δεύτερος λόγος για την αναλυτική περιγραφή που ακολουθεί. Η τελευταία επιδιώκει μια όσο το δυνατόν πιο αξιόπιστη περιγραφή των γεγονότων, επιχειρώντας να δώσει μια συνολική εικόνα, διορθώνοντας λάθη και ανασκευάζοντας ασάφειες που υπάρχουν σε προηγούμενες προσπάθειες καταγραφής των γεγονότων. Πριν όμως αναφερθούμε στις ίδιες τις φοιτητικές κινητοποιήσεις, θα σταθούμε πρώτα σε έναν από τους πλέον βασικούς παράγοντες για την εκδίπλωσή τους, δηλαδή στις συσσωματώσεις που συγκρότησε το φοιτητικό σώμα την περίοδο αυτή και αυτές οι οποίες διαμόρφωσαν το αίσθημα του συνανήκειν γύρω από την ταυτότητα του φοιτητή και συντέλεσαν στην οργάνωση και ανάπτυξη του φοιτητικού συνδικαλισμού.

2.2 Η αίσθηση του συνανήκειν: οι φοιτητικές συσσωματώσεις

Η δυνατότητα δημιουργίας φοιτητικών συσσωματώσεων αποτέλεσε ένα πάγιο αίτημα των φοιτητών και του φοιτητικού κινήματος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ένα αίτημα, το οποίο συνάντησε την αντίδραση των πανεπιστημιακών αρχών, αλλά κυρίως της Πολιτείας, η οποία το αντιμετώπισε αρνητικά, ιδιαίτερα κατά την οθωνική περίοδο, όταν με βάση και την ευρωπαϊκή εμπειρία, ήταν έντονος ο φόβος για τους φοιτητές ως εν δυνάμει αντιδυναστικά στοιχεία. Μετά την έξωση του Όθωνα υπήρξαν προσπάθειες για τη συγκρότηση συλλόγων από τους φοιτητές, οι οποίες συνάντησαν την άρνηση τις περισσότερες φορές του ιδρύματος, εξαιτίας και της έλλειψης ενός οργανωμένου νομοθετικού πλαισίου. Τελικά, οι οργανισμοί του 1911 προέβλεπαν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι στους φοιτητές, ενώ επιτρέπονταν οι συνελεύσεις τους με τη συγκατάθεση των αρχών του ιδρύματος.⁵⁰⁹ Το 1922, καθορίζονται οι διαδικασίες αναγνώρισης των φοιτητικών συλλόγων/σωματείων από τις πανεπιστημιακές αρχές, δίνοντας ιδιαίτερα εκτεταμένη εξουσία στον πρύτανη και στην Σύγκλητο, αφενός σχετικά με την ίδρυση και αφετέρου τη δυνατότητα διάλυσής τους.⁵¹⁰ Λίγα χρόνια μετά, το 1926, επί δικτατορίας Πάγκαλου με τροποποίηση του Οργανισμού από τον υπουργό Δ. Αιγινήτη,⁵¹¹ απαγορεύθηκαν τα φοιτητικά σωματεία «οιασδήποτε φύσεως», μέτρο το οποίο έδωσε τη δυνατότητα στις πανεπιστημιακές αρχές για τη δίωξη, μεταξύ άλλων, της δημοτικιστικής *Φοιτητικής Συντροφιάς*.⁵¹² Η πτώση του Πάγκαλου συμπαρέσυρε τον τροποποιημένο οργανισμό, ο οποίος δεν ίσχυσε στο εξής. Στη μεταρρύθμιση του 1932, προστέθηκε η υποχρεωτική κατάθεση του καταστατικού του κάθε φοιτητικού σωματείου στο Πανεπιστήμιο, έχοντας προηγηθεί η νόμιμη αναγνώρισή του από το Πρωτοδικείο, κατά τα πρότυπα των επαγγελματικών σωματείων, ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την έγκρισή του από τον πρύτανη.⁵¹³ Εάν η μεταρρύθμιση του 1922 έδινε σαφές περιεχόμενο και διαδικασίες στην ασαφή μεταρρύθμιση του 1911, εκείνη του 1932 ενίσχυε περισσότερο τον ρόλο της Πολιτείας, αφαιρώντας από τις πανεπιστημιακές αρχές το αποκλειστικό προνόμιο αναγνώρισης των φοιτητικών συλλόγων.

⁵⁰⁹ Βλ. Κ. Παπαπάνος, *ό.π.*, σ. 170.

⁵¹⁰ Οργανισμός 1922, άρθρα 153-156 για τις φοιτητικές συνελεύσεις και άρθρα 157-160 για τα φοιτητικά σωματεία.

⁵¹¹ Τροποποίηση Οργανισμού 1926, άρθρο 12.

⁵¹² Αφορμή για τη δίωξη της Φοιτητικής Συντροφιάς ήταν ότι δεν είχε καταθέσει καταστατικό. Βλ. το άρθρο του πρώην υπουργού Παιδείας Ιωάννη Λυμπερόπουλου, *Ελεύθερον Βήμα*, 18/5/1926 και ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 469.2.

⁵¹³ Οργανισμός 1932, άρθρα 128-129.

Οι δεκαετίες του 1920 και του 1930 χαρακτηρίστηκαν από πληθώρα φοιτητικών οργανώσεων και συλλόγων που αποτυπώνουν το σύνθετο τοπίο του φοιτητικού σώματος. Χαρακτηριστικό της περιόδου αποτέλεσαν οι σύλλογοι με πολιτικό χαρακτήρα, συνδεδεμένοι με αντίστοιχες πολιτικές στρατεύσεις και με την έντονη συμμετοχή του φοιτητικού σώματος στην πολιτική. Πλάι σε αυτούς όμως συνυπήρξαν διαφορετικού τύπου σύλλογοι είτε με χαρακτηριστικά ταυτότητας, καταγωγής ή φύλου (προσφυγικοί, εθνοτοπικοί, γυναικείοι) είτε με παιδαγωγικό χαρακτήρα (επιμορφωτικοί, πολιτιστικοί).

Οι σύλλογοι αυτοί δημιουργήθηκαν αποτυπώνοντας την πολυδιάσπαση του φοιτητικού κόσμου, αλλά και τα πολυποίκιλα ενδιαφέροντά του. Κατά πρώτον, υπήρξαν συλλογικότητες που συνδέονταν με το ζήτημα της εκπροσώπησης του φοιτητικού σώματος αλλά και με το πολύπλοκο πολιτικό σκηνικό (εθνικιστές, φιλελεύθεροι, σοσιαλιστές, κομμουνιστές, αρχαιομαρξιστές κ.ά.). Κατά δεύτερον, συλλογικότητες που προέκυψαν μέσα από τις νέες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις (προσφυγικό, κίνημα για την ειρήνη κ.ά.). Τέλος συλλογικότητες που συνδέονταν είτε με την εθνική ή άλλη ταυτότητα των συμμετεχόντων είτε με τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους (εθνοτοπικοί, σύλλογοι αλλοδαπών, γυναικείοι, αθλητικοί, επιμορφωτικοί, πολιτιστικοί κ.ά.).

Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα πολύπλοκο και πολυδύναμο τοπίο, του οποίου η περιγραφή υπερβαίνει τους στόχους της παρούσας διατριβής. Τα προβλήματα για τη χαρτογράφηση του είναι πολλαπλά και διασταυρούμενα. Πολλές από αυτές τις συλλογικότητες ήταν άτυπες δεν αναγνωρίστηκαν ποτέ επίσημα. Αλλά και σε περιπτώσεις φοιτητικών σωματείων που απέκτησαν νομική υπόσταση, λανθάνουν οι πληροφορίες για την δράση και διάρκεια ζωής τους.⁵¹⁴ Από την άλλη πλευρά και στο μέτρο που η φοιτητική ιδιότητα είναι πεπερασμένη, υπήρξε μια συνεχής εναλλαγή μελών για την οποία γνωρίζουμε ελάχιστα. Λειτουργήσαν, οι περισσότερες μέσα στη φοιτητική κοινότητα, οι δράσεις τους περιορίστηκαν εντός της, σε κάποιες μόνο περιπτώσεις έκαναν αισθητή την παρουσία τους και εκτός Πανεπιστημίου. Ελέγχονταν πάντα, όμως, από τις πανεπιστημιακές αρχές στις οποίες ήταν υπόλογες, παράλληλα με το υπόλοιπο νομοθετικό και ελεγκτικό πλαίσιο.

Πολλές από αυτές τις συλλογικότητες έδρασαν και πολύ συχνά διαλύθηκαν μέσα σε σύντομο διάστημα. Κάποιες συλλογικότητες ατόνισαν μέσα στο χρόνο, σε άλλες τα ίχνη τους εμφανίζονταν σποραδικά, ενώ άλλοτε τις ξανασυναντούμε μετά από αρκετό διάστημα αδράνειας από την πρώτη εμφάνισή τους, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε αν

⁵¹⁴ Μια σημαντική χαρτογράφηση των εγκεκριμένων από το Πρωτοδικείο φοιτητικών συλλόγων έχει γίνει στο ερευνητικό Πρόγραμμα με επιστημονική υπεύθυνη την καθηγήτρια Έφη Αβδελά «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες» (2012-2015) προσβάσιμο στο <http://www.public-sociality.uoc.gr>.

αποτελούν συνέχεια είτε αναβίωση των πρώτων ή δεν έχουν καμία σχέση. Για ορισμένες γνωρίζουμε πολλά, για κάποιες μόνο τον τίτλο τους.

Πέραν, όλων αυτών, ακόμη και στις περιπτώσεις που διαθέτουμε τα ιδρυτικά κείμενα αυτών των συλλογικοτήτων είναι πολύ δύσκολο να αντιληφθούμε το περιεχόμενο της δράσης τους, καθώς συνήθως οι προγραμματικοί τους στόχοι είναι πολλαπλοί και ασαφείς και είναι δύσκολο να τους ταξινομήσουμε. Καθώς η παρουσία τους συνδεόταν με την συγκυρία, η στοχοθεσία τους μεταβάλλονταν μέσα στο χώρο και στον χρόνο, όπως και οι μορφές δράσης τους που προκαλούσαν και το ενδιαφέρον ή την αντίδραση της κοινής γνώμης.

Η δημιουργία των συλλόγων και η δράση τους είναι προφανές ότι διαφοροποίησε την έννοια του ελεύθερου φοιτητικού χρόνου. Επηρέασε τη ζωή πολλών φοιτητών και των φοιτητριών εντός και εκτός Πανεπιστημίου. Η συμμετοχή σε συσσωματώσεις αποτέλεσε πλέον ένα νέο χαρακτηριστικό της φοιτητικής ιδιότητας, στο μέτρο άλλωστε όπου οι φοιτητές και οι φοιτήτριες μπορούσαν να συμμετέχουν σε περισσότερες από μία, ανάλογα με την ταυτότητα και τα ενδιαφέροντά τους. Την ίδια στιγμή οι σύλλογοι αποτελούσαν εστίες κοινωνικότητας, πραγματικούς και συμβολικούς χώρους συνεύρεσης.⁵¹⁵ Οι σύλλογοι υπήρξαν ένα εργαστήρι δημιουργίας κοινωνικών σχέσεων, αλλά και συλλογικών δράσεων και κοινών εμπειριών. Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο σε ένα παράδειγμα μελετώντας ένα καινοτόμο στοιχείο του Μεσοπολέμου, την γυναικεία συμμετοχή στις συσσωματώσεις, μια συμμετοχή η οποία προφανώς διεύρυνε τα όρια της παρουσίας των γυναικών στο δημόσιο χώρο και παράλληλα μετέβαλε σημαντικά την εικόνα του φοιτητικού σώματος.

⁵¹⁵ Για τις εθελοντικές συσσωματώσεις καθώς και για την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 28-41 και Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα» στο *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας*, ό.π. σ. 11-38.

3.3 Η συμμετοχή των φοιτητριών σε συσσωματώσεις

Ανάμεσα στις πολλές φοιτητικές οργανώσεις κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου είχαν συσταθεί δύο αμιγώς γυναικείες.⁵¹⁶ Πρόκειται για τον Σύνδεσμο Ελληνίδων Φοιτητριών που εντοπίζεται από νωρίς, το 1921.⁵¹⁷ Σκοπός του ήταν «ο σύνδεσμος μεταξύ των φοιτητριών, η ηθική και πνευματική τους ανάπτυξη και η εξυπηρέτηση των φοιτητικών τους συμφερόντων και των γυναικείων ζητημάτων».⁵¹⁸ Συνομιλούσε με τον προοδευτικό Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ),⁵¹⁹ αλλά και με το συντηρητικό Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων. Στις δραστηριότητές του καταγράφεται η διοργάνωση σειράς διαλέξεων για την ιστορία και τη θέση των γυναικών, με ομιλητές, εκτός από τις ίδιες τις φοιτήτριες-μέλη του Συνδέσμου, καθηγητές και λογοτέχνες (Αδαμάντιος Αδαμαντίου, Παύλος Καρολίδης, Άλκης Θρύλος κ.ά.). Παράλληλα τα μέλη του Συνδέσμου οργάνωναν επιμέρους συναντήσεις και ενημερώσεις των φοιτητριών στις σχολές τους, ενώ υπήρχε πρόβλεψη για την οργάνωση ανάλογου Αθλητικού Ομίλου.⁵²⁰ Όμως ο Σύνδεσμος δεν περιοριζόταν μόνο στα φοιτητικά ζητήματα, αντιθέτως είχε ενεργό λόγο σε πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Νοέμβριο του 1923, μετά την «αντεπανάσταση» του Οκτωβρίου,⁵²¹ συνυπέγραψε την έκκληση προς τον Νικόλαο Πλαστήρα για επίδειξη επιείκας στους στασιαστές.⁵²² Το 1925 μαζί με άλλες γυναικείες οργανώσεις συνυπέγραψε ψήφισμα προς την Εθνοσυνέλευση για τη γυναικεία ψήφο προκειμένου να τεθεί το ζήτημα κατά την επεξεργασία του συντάγματος.⁵²³ Η δράση του Συνδέσμου ατόνησε το 1926 και πάντως δεν εντοπίζεται κάποια δημόσια δράση ή παρέμβασή του την επόμενη περίοδο, όπως παρατηρείται συχνά σε φοιτητικά σωματεία. Το

⁵¹⁶ Αξίζει να σημειώσουμε ότι την ίδια εποχή συγκροτήθηκε και μια τρίτη γυναικεία οργάνωση δημιουργήμα του ίδιου περιβάλλοντος, των πανεπιστημιακών εδράνων, ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων. Συστάθηκε το 1924 από απόφοιτες του Πανεπιστημίου (το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο είχε μέλη τις νομικούς Μ. Φλαμπουριάρη (Πρόεδρο) και Κ. Πετρουντζή, τη γιατρό Ισμήνη Περράκη, τη φυσικό Κ. Σακελλαρίου, τις φαρμακοποιούς Κ. Καρύδη, Ν. Κιοσέ και Μ. Μπότση, τη μαθηματικό Θηρεσία Σερβετά, τη φιλόλογο Ε. Δουκάκη, την οδοντίατρο Μ. Λεούση και την μηχανικό Κ. Κανελλοπούλου) με σκοπό την εξυπηρέτηση επαγγελματικών και επιστημονικών συμφερόντων, την πρόοδο του γυναικείου φύλου και της εργαζόμενης γυναίκας κ.ά., *Αγώνας της γυναίκας* 13 (Οκτώβριος 1924), σ. 11.

⁵¹⁷ Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, 1985, σ. 529.

⁵¹⁸ *Αγώνας της Γυναίκας* 17 (Φεβρουάριος 1925), σ. 10. Το περιοδικό μας ενημερώνει μάλιστα ότι μετά από 1,5 χρόνο αδράνειας ο Σύνδεσμος ξανάρχιζε τις εργασίες του και στις 8/2/1925 έγινε Γενική Συνέλευση, όπου εκλέχθηκαν στο Διοικητικό Συμβούλιο οι φοιτήτριες Μ. Καλιοντζή, πρόεδρος, και μέλη οι Ι. Νικολάου, Π. Παπάζογλου, Ειρ. Σκορδούλη, Α. Σπετσέρη, Μ. Λιδάκη, Χ. Ξανθοπούλου και Ε. Χρήστου.

⁵¹⁹ Ο ΣΔΓ τον Φεβρουάριο 1924 διοργάνωσε ειδική συγκέντρωση για τις ελληνίδες φοιτήτριες, με ομιλήτριες τις Αύρα Θεοδωροπούλου, Ρόζα Ιμβριώτη και τις φοιτήτριες Λίζα Κόττου, Μ. Φλαμπουριάρη και Γαρέζου, *Αγώνας της Γυναίκας*, 8 (Μάρτιος 1924), σ. 8.

⁵²⁰ *Αγώνας της Γυναίκας*, 17 (Φεβρουάριος 1925), σ. 10.

⁵²¹ Πρόκειται για το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου.

⁵²² *Ελεύθερον Βήμα*, 12/11/1923.

⁵²³ Το ψήφισμα υπογράφουν τα μέλη του ΔΣ Μ. Καλιοντζή, Ε. Καπασακάλη, Ειρ. Σκορδούλη, Ν. Κωνσταντινίδου, Αθηνά Αδαμοπούλου, *Αγώνας της Γυναίκας*, 21 (Ιούνιος 1925), σ. 2-3.

1935, εμφανίζεται εκ νέου Σύνδεσμος Ελληνίδων Φοιτητριών ως αρτισύστατος,⁵²⁴ χωρίς να είναι σαφές κατά πόσο συνδεεται με τον ομώνυμο του 1921. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στην πρώτη διάλεξη του Συνδέσμου, προσκεκλημένη να μιλήσει στο πυκνό ακροατήριο ήταν η πρώτη φοιτήτρια της Ιατρικής και επίσης πρώτη υφηγήτρια της Σχολής Αγγελική Παναγιωτάτου, η οποία εισηγήθηκε για τη θέση της γυναίκας στην επιστήμη.⁵²⁵ Στις αρχές του 1936 ο Σύνδεσμος συμμετείχε στην ίδρυση της βραχύβιας Ένωσης Προοδευτικών Οργανώσεων Φοιτητών Σπουδαστών και στην διοργάνωση του Α΄ Παμφοιτητικού Συνεδρίου, ενώ την ίδια χρονιά συνυπέγραφε ψηφίσματα διαμαρτυριών για την αστυνομική καταστολή έναντι των φοιτητών, για την μη υλοποίηση δεσμεύσεων σχετικά με φοιτητικά αιτήματα κ.ά.. Με την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά, αποτέλεσε μια από τις φοιτητικές συλλογικότητες των οποίων η λειτουργία ανεστάλη.

Στην αντίπερα όχθη του Συνδέσμου Ελληνίδων Φοιτητριών συγκροτήθηκε, το 1935 η Γενική Ένωσης Ελληνίδων Φοιτητριών «με γενικήν και ειδικήν κατεύθυνσιν την προόδον και προαγωγήν της Ελληνίδος Φοιτητρίας, εντός του πλαισίου των νόμων, με έμβλημα την Πατρίδα, την Θρησκείαν και οικογένειαν και βάσιν και ιεράν παρακαταθήκην το αθάνατον Ελληνικόν προγονικόν πνεύμα».⁵²⁶ Πρόκειται για μια οργάνωση με συντηρητικές αρχές, η οποία ενδεχομένως να συστήθηκε για να τεθεί απέναντι στον Σύνδεσμο Ελληνίδων Φοιτητριών. Λανθάνουν στοιχεία για τις ενέργειες της Ένωσης το πρώτο χρονικό διάστημα, εκτός του ότι δε συμμετείχε το 1936 στο Α΄ Πανσπουδαστικό Συνέδριο, καταγγέλλοντάς το ως «κομμουνιστικό». Η δράση της αναπτύχθηκε με την δικτατορία του Ι. Μεταξά, αφού μαζί με τον Εθνικό Παμφοιτητικό Σύλλογο αποτέλεσαν τα φοιτητικά σωματεία που ενίσχυσε το καθεστώς. Υπό την προστασία της συζύγου του δικτάτορα και άλλων συζύγων υπουργών, με επίτιμη πρόεδρο την πριγκίπισσα Αικατερίνη, η Ένωση διοργάνωνε διαλέξεις, χορούς και άλλες εκδηλώσεις.⁵²⁷ Παράλληλα ανέπτυξε πλούσια προπαγανδιστική δράση αποσκοπώντας στην ένταξη στους κόλπους της όσο το δυνατόν περισσότερων φοιτητριών που θα συνεισέφεραν στο έργο της 4^{ης} Αυγούστου.⁵²⁸ Μετά την ίδρυση της ΕΟΝ, κατά τον Μάιο του 1937 απορροφήθηκε σε αυτήν και μετεξελίχθηκε στην Υποδιοίκηση Θηλέων Ανωτάτων

⁵²⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/12/1935.

⁵²⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 16/12/1935.

⁵²⁶ Το Καταστατικό της Ένωσης υπογράφουν οι φοιτήτριες Ελ. Γκίκα, Χρυσούλα Ν. Κωνσταντινίδου, και Αντιγόνη Γ. Λουκίδου. Βλ. τη βάση δεδομένων στο ερευνητικό πρόγραμμα *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας*, ό.π.

⁵²⁷ Βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 4/3/1937, σ. 2 και 5/3/1937, σ. 1.

⁵²⁸ Στην πρώτη επέτειο της 4^{ης} Αυγούστου η πρόεδρος της Ένωσης Αντιγόνη Λουκίδου -μετέπειτα Διοικήτρια του τμήματος φοιτητριών της ΕΟΝ- καλούσε με γλαφυρό ύφος τις ελληνίδες φοιτήτριες να συμμετάσχουν «σαν αρχαίες εστιάδες» στους εορτασμούς «της γοργόφερης και ελπιδοφόρας 4^{ης} Αυγούστου» στο Στάδιο, φορώντας φούστα μπλε, μπλούζα άσπρη και μπλε γραβάτα, *Ελεύθερον Βήμα*, 3/8/1937, σ. 5.

Σχολών με αρχηγό την Αντιγόνη Λουκίδου, ιδρυτικό μέλος της Ένωσης.⁵²⁹ Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, πρόβαλε στον Τύπο τις δραστηριότητές της και ενίσχυε τη συγκεκριμένη οργάνωση, όπως έπραττε συνολικά για τη μεταξική νεολαία. Ο χαρακτήρας της Ένωσης μετά την επιβολή της δικτατορίας και τη μετεξέλιξή της σε μηχανισμό του φασιστικού καθεστώτος, διαφοροποιεί κατά πολύ τη συγκεκριμένη συσσωμάτωση από τις υπόλοιπες που έδρασαν στο χώρο του Πανεπιστημίου. Δεν θα μπορούσαμε συνεπώς να τη χαρακτηρίσουμε ως αυτόνομη συλλογικότητα.

Τα αποσπασματικά στοιχεία σχετικά με τις φοιτητικές συσσωματώσεις, και κυρίως η απουσία καταλόγων μελών, δεν μας επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το ποσοστό συμμετοχής των φοιτητριών στις ποικίλες συσσωματώσεις. Παράλληλα φοιτήτριες συμμετείχαν και σε συλλογικότητες στις οποίες κυριαρχούσε η ιδιότητα και όχι το φύλο. Η συμμετοχή των φοιτητριών στη διοίκηση των επιμέρους συλλόγων ήταν αναιμική και η ακριβής καταγραφή γυναικών μελών είναι ελλιπής, ωστόσο εντοπίζεται έστω και μερικώς η παρουσία τους. Από τους συλλόγους των Σχολών φυσικά ο Σύλλογος Φοιτητών της Φιλοσοφικής είχε τις πιο πολλές φοιτήτριες μέλη, ενώ δε λείπουν φοιτήτριες που δραστηριοποιούνται στον Σύλλογο Φοιτητών της Νομικής. Παράλληλα, φοιτήτριες μετείχαν τόσο σε συντηρητικές συσσωματώσεις, όπως ο Ακαδημαϊκός Κοινωνικός Σύνδεσμος, όσο και σε πιο προοδευτικές, όπως ο Ακαδημαϊκός Όμιλος της Φιλοσοφικής. Φαίνεται μάλιστα ότι όσο πιο πολύ ένας σύλλογος είχε προοδευτικές αρχές, τόσο πιο ενεργή ήταν η συμμετοχή των φοιτητριών. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Φοιτητικής Συντροφιάς. Τον Μάρτιο του 1928 η εκπρόσωπος της Φοιτητικής Συντροφιάς Δώρα Βουρλούμη συμμετείχε στην πρώτη δημόσια συγκέντρωση για τη γυναικεία ψήφο στις δημοτικές εκλογές και τόνιζε ότι «ως προοδευτικό σωματείο σπουδαστών δε θα μπορούσε παρά να αποδοκιμάζει την ανισότητα των φύλων, μια και την έχει ολότελα καταργήσει μέσα στην οργάνωσή της» βλέποντας «ότι η φιλική και αδελφική συνεργασία των κοριτσιών και των νέων τόσο στο επιστημονικό επίπεδο, όσο και στα γενικότερα φοιτητικά και ιδεολογικά προβλήματα έδωκε ίσαμε τα σήμερα τα καλύτερα αποτελέσματα».⁵³⁰

Η δράση των φοιτητριών επεκτεινόταν πέραν της συμμετοχής στους συλλόγους και στις κινητοποιήσεις όπου μαζί με τους συναδέλφους τους διακήρυτταν τα αιτήματά τους.⁵³¹ Όπως αφηγείται η Ιωάννα Τσάτσου: «με μεγάλη ικανοποίηση πραγματοποίησα την πρώτη

⁵²⁹ Βλ. *Η Νεολαία* [ΕΟΝ], 2 (15/10/1938), σ. 64 και 3 (29/10/1938), σ. 107.

⁵³⁰ *Αγώνας της Γυναίκας* 65 (15-31 Μαρτίου 1928), σ. 11-12.

⁵³¹ Ενδεικτικά, κατά την φοιτητική απεργία του Οκτωβρίου 1927 στο περιοδικό *Αγώνας της Γυναίκας* (55, 15/10/1927) εκφραζόταν η ικανοποίηση για την αλληλεγγύη που έδειξαν οι φοιτήτριες στους φοιτητές παίρνοντας ενεργό μέρος στις διαδηλώσεις και τις συγκεντρώσεις, διαπαιδαγωγώντας έτσι τη νέα γενιά σχετικά με το ό,τι η γυναίκα αποτελεί οργανικό μέλος των κοινωνικών ομάδων.

μου ανταρσία. Ο Πάγκαλος, τότε δικτάτορας, είχε επιβάλλει σε δυο κλέφτες αναδρομικά την ποινή του θανάτου. Εμείς οι νεοφώτιστοι του δικαίου που είχαμε μόλις διδαχτεί το “Nulla poena sine legge” θεωρήσαμε πρώτον καθήκον μας να διαμαρτυρηθούμε, βγήκαμε στους δρόμους διαδηλωτές, ζητώντας την εφαρμογή του νόμου. Εκείνη την εποχή ήμασταν λίγες φοιτήτριες, θυμάμαι όλο αγόρια γύρω μου. Αφού επιτελέσαμε το πολιτικό μας καθήκον πήραμε πειναλέοι ένα κουλούρι και καθίσαμε στο πεζούλι, περιμένοντας το επόμενο μάθημα». ⁵³² Πέραν αυτής της μαρτυρίας δασώζονται αναφορές για φοιτήτριες οι οποίες σκαρφαλωμένες στα κάγκελα των προαυλίων φώναζαν, πετούσαν πέτρες και αποδοκίμαζαν την αστυνομία. ⁵³³ Επίσης περιστατικά στα οποία, εν ώρα συμπλοκής με την αστυνομία, δέχτηκαν επίθεση και τραυματίστηκαν από τους χωροφύλακες, ενώ δεν έλειψαν και συλλήψεις. ⁵³⁴

Η ενεργοποίηση φοιτητριών μαζί με τους συναδέλφους τους προς υπεράσπιση των σπουδαστικών τους ζητημάτων έχει και άλλα δείγματα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. ⁵³⁵ Το 1928 ξέσπασε σκάνδαλο στο Οδοντιατρικό Σχολείο, μετά από καταγγελία των φοιτητών του στην Πρυτανεία, που αφορούσε τον εκβιασμό που ασκούσε ο καθηγητής Οδοντικής Χειρουργικής Νικόλαος Παπαντωνόπουλος και οι επιμελητές του για την υποχρεωτική αγορά του συγγράμματός του από φοιτητές προκειμένου να πετύχουν στις εξετάσεις. Την καταγγελία υπέγραφαν 18 φοιτητές και 8 φοιτήτριες. Επιπρόσθετα το 1935, οι φοιτήτριες κινητοποιήθηκαν αυτοτελώς εναντίον μέτρου που έθιγε τα δικαιώματά τους στην εργασία: τον Νοέμβριο, η δικτατορική κυβέρνηση Κονδύλη με συντακτική πράξη περί της πολυθεσίας, ενέταξε ειδικό άρθρο που απαγόρευε την ανάληψη θέσεων στο δημόσιο -και στις υψηλόβαθμες θέσεις στον ιδιωτικό τομέα- από γυναίκες, ως μέτρο «περιφρούρησης της οικογενείας». Κάτω από αυτή την απειλή οι φοιτήτριες και των δύο πανεπιστημίων, Αθηνών και Θεσσαλονίκης, δραστηριοποιήθηκαν. Ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Φοιτητριών μαζί με τον Σύνδεσμο Ελληνίδων Επιστημόνων, αδελφό σωματείο, αφού και αυτό προερχόταν από τις τάξεις του Πανεπιστημίου, καθώς και άλλες γυναικείες οργανώσεις διοργάνωσαν

⁵³² Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου* ό.π., σ. 239. Η Ιωάννα Σεφεριάδη (-Τσάτσου) ήταν η πρώτη αριστούχος φοιτήτρια που το 1930 αγορεύτηκε Διδάκτωρ της Νομικής. Το περιοδικό του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας *Ο Αγώνας της Γυναίκας* συνεχάρη τη νέα διδάκτορα με την ευχή να εξακολουθήσει με την ίδια αφοσίωση τις επιστημονικές εργασίες της χαίρετιζοντας ιδιαίτερα τη νίκη μιας φεμινίστριας. Βλ. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 118 (15/6/1930), σ. 6-7.

⁵³³ *Σκριπ*, 29/11/1929.

⁵³⁴ Ενδεικτικά: σύλληψη της φοιτήτριας Έφης Καπασακάλη στη φοιτητική απεργία του 1929, *Ριζοσπάστης*, 11/1/1930· της φοιτήτριας Μάγδας Αλεξίου κατά τη διάρκεια κινητοποιήσεων συμπαρατάσσας στην Κύπρο το 1931, *Ελεύθερον Βήμα*, 12/11/1931 και των φοιτητριών Ελένης Ρουσάκη και Κανελλέα σε διαδήλωση, *Ριζοσπάστης*, 18/2/1933.

⁵³⁵ Πρώτη σχετική αναφορά εντοπίζεται τον Μάιο 1923. Η φοιτήτρια της Νομικής Δώρα Παπάρα μαζί με άλλους συναδέλφους της κλήθηκε από την Πρυτανεία σε απολογία ως πρωταίτια απεργίας, *Ελεύθερον Βήμα*, 4/5/1923, σ. 4.

συγκεντρώσεις, στις οποίες μετείχαν πάνω από 250 φοιτήτριες, επέδωσαν διαμαρτυρίες και ψηφίσματα και ενήργησαν δυναμικά.⁵³⁶

Η δυναμική συμμετοχή των φοιτητριών αφορούσε ένα μεγάλο τμήμα τους ή επρόκειτο για μεμονωμένες περιπτώσεις; Είναι δύσκολο να αντιληφθούμε το ποσοστό συμμετοχής των φοιτητριών τόσο στις φοιτητικές συσσωματώσεις όσο στις κινητοποιήσεις. Οι πληροφορίες που διασώζονται σχετίζονται μόνο με φοιτήτριες οι οποίες είτε «κέντρισαν» το ενδιαφέρον του Τύπου, είτε προκάλεσαν με τις πράξεις τους τις πανεπιστημιακές αρχές. Αν και καταγράφονται μέσα στο φοιτητικό σώμα φοιτήτριες με ενεργή δράση και με λόγο στα συνδικαλιστικά και εν γένει στα κοινωνικά ή πολιτικά ζητήματα, πιθανότατα η πλειονότητα των νέων κοριτσιών που σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών απείχαν από αυτές τις διαδικασίες και περιορίζονταν στα ακαδημαϊκά τους καθήκοντα.

⁵³⁶ Οι φοιτήτριες συγκεντρώθηκαν στον κινηματογράφο «Ιρις» και επέδωσαν ψήφισμα στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού, Ριζοσπάστης, 16/11/1935, σ. 2. Στα *Αθηναϊκά Νέα*, (2/2/1935, σ. 1), σχολιάζεται: ότι «ο θήλυς ελληνικός κόσμος δεν πρόκειται να παραδώσει αμαχητί τας οχυράς επάλξεις που έχει καταλάβει εις τον κοινωνικόν αγώνα και θα διεξάγει επ' αυτών αγώνα απεγνωσμένο και θα εξέλθει νικητής, όπως συμβαίνει πάντοτε εις την σύγκρουσίν του με το κατ' ευφημισμό ισχυρόν φύλον».

2.4 Η ομοσπονδιακή οργάνωση των φοιτητικών συλλόγων

Σημαντικό μέρος των συλλόγων λειτούργησε ως εκφραστής των φοιτητικών αιτημάτων, διεκδίκησε την εκπροσώπηση των φοιτητών και των φοιτητριών στις πανεπιστημιακές αρχές αλλά και την ελληνική κοινωνία. Μέσα από τους συγκεκριμένους συλλόγους ενδυναμώνονταν οι πολιτικές ταυτότητες, συγκροτούνταν κοινές πολιτισμικές αναφορές, διατυπώνονταν νέα συλλογικά οράματα. Το κρίσιμο για την εκπροσώπηση του φοιτητικού σώματος ήταν η δημιουργία ομοσπονδιακών σχημάτων, τα οποία θα εγγυόνταν ότι αντιπροσώπευαν το σύνολο των φοιτητών, πέρα από σχολές και άλλους διαχωρισμούς. Θα εστιάσουμε στους συλλόγους εκείνους που επιδίωκαν, λοιπόν, να εκφράσουν το σύνολο του φοιτητικού σώματος, κυρίως στη λογική της ομοσπονδίας, και οι οποίοι κλήθηκαν επιτυχώς ή μη να διαδραματίσουν έναν καθοριστικό ρόλο στη διατύπωση των φοιτητικών αιτημάτων και στην εκπροσώπηση των φοιτητών και των φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο και την Πολιτεία.

Η συγκρότηση των συγκεκριμένων συλλόγων αποτελούσε ισχυρή ένδειξη του νέου πνεύματος και νέων πραγματικοτήτων που κυριάρχησαν στον Μεσοπόλεμο συνδέοντας άρρηκτα το φοιτητικό κίνημα όχι απλώς με την τρέχουσα πολιτική, αλλά με όλο το ιδεολογικό φάσμα από την άκρα δεξιά στην κομμουνιστική αριστερά. Η συγκρότηση αυτών των ομοσπονδιών συνδέεται και με έναν άλλο θεσμό που καθιερώνεται για πρώτη φορά στον Μεσοπόλεμο, τα παμφοιτητικά συνέδρια. Τα συγκεκριμένα συνέδρια αποτύπωσαν τις διεργασίες εντός του φοιτητικού σώματος, αλλά αποτέλεσαν παράλληλα και έναν κρίσιμο παράγοντα για την αναδιάταξη της συλλογικής φοιτητικής ταυτότητας στο πνεύμα των ημερών του Μεσοπολέμου.

2.4.1 Η ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ (ΟΕΦ)

Η ΟΕΦ ανασυγκροτήθηκε κατά τη διάρκεια του Α΄ Παμφοιτητικού Συνεδρίου, τον Νοέμβριο του 1924. Παρότι η Ομοσπονδία προϋπήρχε, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για προγενέστερη δράση της φαίνεται ότι ήταν ουσιαστικά αδρανής.⁵³⁷ Μέσα όμως από το

⁵³⁷ Παρότι οι Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 174 και Α. Ρήγος, *Ελληνικό πανεπιστήμιο*, τ. Β΄, *ό.π.*, σ. 131 αναφέρονται στην ίδρυση της ΟΕΦ τον Νοέμβριο του 1924 στο Α΄ Συνέδριο, προγενέστερα τεκμήρια μαρτυρούν την ύπαρξή της από το 1923. Βλ. σχετικά απόκομμα Τύπου με διαμαρτυρία του Προέδρου της ΟΕΦ Μ. Κρητικού για τη βελτίωση της παρεχόμενης τροφής στη Λέσχη, κοινοποιημένο στο Πανεπιστήμιο από τον «Αρχηγό της Επανάστασεως» Ν. Πλαστήρα τον Ιούνιο του 1923, καθώς και αίτηση του Συλλόγου Φοιτητών Ιατρικής εξ

Συνέδριο κρίθηκε αναγκαία η αναδιοργάνωση ενός επίσημου, θεσμικά, φορέα με σκοπό τον συντονισμό των φοιτητικών κινητοποιήσεων. Η ΟΕΦ αποτελούμενη από τους συλλόγους των Σχολών του Πανεπιστημίου Αθηνών (Σύλλογος Φοιτητών Ιατρικής, Νομικής κ.ά.) είχε ως κύριο μέλημα την παρακολούθηση των φοιτητικών ζητημάτων, την εξασφάλιση ευκολιών (π.χ. αναστολή θητείας), τη διοργάνωση διαλέξεων και εκδρομών, την «εν γένει ηθική και υλική υποστήριξη των φοιτητών» και την ανάπτυξη δεσμών με ανάλογες οργανώσεις του εξωτερικού.⁵³⁸

Η ΟΕΦ δραστηριοποιήθηκε κυρίως κατά την περίοδο 1926-1927, στην προσπάθειά της να συντονίσει τη φοιτητική απεργία του Νοεμβρίου 1927 που πραγματοποιήθηκε λόγω της αύξησης των διδάκτρων.⁵³⁹ Τα μέλη της ήταν κυρίως συντηρητικοί φοιτητές⁵⁴⁰ οι οποίοι περιορίζονταν συνήθως σε υποβολή αιτημάτων και προτάσεων προς την Πρυτανεία και το Υπουργείο Παιδείας. Μάλιστα, όταν την περίοδο της δικτατορίας του Πάγκαλου, αποφασίστηκε, το 1926, από τον υπουργό Παιδείας και καθηγητή της Ιατρικής Δ. Αιγινήτη η απαγόρευση των φοιτητικών σωματείων,⁵⁴¹ η ΟΕΦ μέσα σε ένα κλίμα «δυσμενούς ατμόσφαιρας και συκοφαντίας της» απήθυνε έκκληση στον υπουργό να εξαιρεθεί από την απαγόρευση. Διαβεβαίωνε, ακόμη, ότι είχε «πλήρη αίσθηση των ιερών υποχρεώσεων των φοιτητών στην πατρίδα και στα ιερά ιδεώδη».⁵⁴² Τον Μάρτιο 1927 σε μια προσπάθεια ενδυνάμωσής της και ευρύτερης ανάπτυξης των φοιτητικού συνδικαλισμού αποφασίστηκε η συνεργασία της με σωματεία άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και την σύσταση της Ομοσπονδίας (ή Ένωσης) Ελλήνων Φοιτητών και Σπουδαστών.⁵⁴³ Παρά τις προσπάθειες αυτές όμως η ΟΕΦ δεν μακροημέρευσε και η δράση της ατόνησε, πιθανόν ως αποτέλεσμα του τρόπου διαχείρισης των φοιτητικών ζητημάτων, αλλά και ενδεχομένως της εναλλαγής στη διοίκηση φοιτητών που δεν ενδιαφέρονταν επί της ουσίας για τα φοιτητικά θέματα.

Κατά τη διάρκεια της ενεργής δράσης της η ΟΕΦ δέχτηκε κριτική από όλες τις πλευρές. Πρώτα από φοιτητές με συντηρητικές αρχές που την κατηγορούσαν ότι δεν

ονόματος της ΟΕΦ για αναστολή στράτευσης στους τελειόφοιτους, χ.χ. [1922-1923]. ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 456.3 και φ. 456.2.

⁵³⁸ Βλ. Υπόμνημα ΟΕΦ προς τον υπουργό Παιδείας για την επικείμενη διάλυση των φοιτητικών σωματείων 18/3/1926. Στο ίδιο, φ. 469.2. Βλ. ακόμα τα σωζόμενα τεκμήρια στο αρχείο του Προέδρου της ΟΕΦ κατά την περίοδο 1927-1928 Ιωάννη Σκαλτσά. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ιωάννη Σκαλτσά, φ. 1, υποφ. 1.

⁵³⁹ Βλ. απόσπασμα πρακτικών της ΟΕΦ για τον χειρισμό της απεργίας, 16/11/[1927]. ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ φ. 472.1. Για τη φοιτητική απεργία βλ. παρακάτω.

⁵⁴⁰ Ο Ιω. Σκαλτσάς φαίνεται ότι μετείχε με ομιλία στο Β' Εθνικό Συνέδριο της Εταιρείας «Ελληνισμός» το 1927. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ιωάννη Σκαλτσά, φ. 1, υποφ. 3.

⁵⁴¹ Βλ. άρθρο 12 στο ΝΔ για την τροποποίηση του Οργανισμού, *ΦΕΚ* 195/12.6.1926.

⁵⁴² Υπόμνημα ΟΕΦ προς τον υπουργό Παιδείας. ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 469.2.

⁵⁴³ Εντάχθηκαν και σπουδαστές της Ανωτάτης Εμπορικής, Πολιτικών Μηχανικών του ΕΜΠ και της Ανωτάτης Γεωπονικής. Βλ. προκήρυξη 26/3/1927 και τα ανάλογα υπομνήματα στους υπουργούς Εθνικής Οικονομίας και Στρατιωτικών, χ.χ. [1927]. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ιωάννη Σκαλτσά, ό.π. Βλ. και *Σπάρτακος*, 23/12/1928.

εξυπηρετούσε τους φοιτητές αλλά τα μέλη της ήταν «αδρανή ανθρωπάρια», «θεσιθήρες» που ήθελαν προεδρία και τίτλους.⁵⁴⁴ Κατά δεύτερον από αριστερούς φοιτητές που τη χαρακτήριζαν ως όργανο της Πρυτανείας, το οποίο, «ενώ θα έπρεπε να κάνει κυβερνήσεις να τρέμουν», χρησίμευε μόνο «για να βάζουν κάποιοι στα επισκεπτήριά τους πομπώδεις τίτλους».⁵⁴⁵ Στην πραγματικότητα, όπως θα φανεί στη συνέχεια, η ΟΕΦ προσπαθώντας να κρατήσει τις ισορροπίες μεταξύ των φοιτητών και των πανεπιστημιακών αρχών με μετριοπαθή στάση και ήπιους τόνους. Αποδείχτηκε, όμως, άτολμη απέναντι σε ζωτικά φοιτητικά ζητήματα, γύρω από τα οποία αναπτύχθηκαν εν τέλει πιο έντονες δυναμικές τις οποίες ανέλαβαν να διαχειριστούν άλλες κινήσεις που δεν είχαν τον θεσμικό χαρακτήρα της. Σύντομα συγκροτήθηκε διάδοχη συλλογικότητα, παράλληλα και με την ανάδυση άλλων ισχυρών φοιτητικών συλλόγων.

2.4.2 Η ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ (ΟΦΠΑ)

Η ΟΦΠΑ δημιουργήθηκε πιθανόν το 1929, εκπροσωπώντας και αυτή τους συλλόγους των σχολών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η πρώτη δραστηριότητα που ανέλαβε, όπως φαίνεται, ήταν η συμβολή της στη διεξαγωγή εράνου για την ανέγερση του ανδριάντα του Ιω. Καποδίστρια.⁵⁴⁶ Η επανεμφάνιση ενός συλλογικού οργάνου των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο το 1929 δε μοιάζει τυχαία σε μία περίοδο που υπήρχαν καίρια φοιτητικά ζητήματα, εν όψει και των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων της κυβέρνησης Βενιζέλου. Είχε, επίσης, παρατηρηθεί μια αναστάτωση στο φοιτητικό σώμα που εκδηλώθηκε στο μέγιστο βαθμό με την κήρυξη φοιτητικής απεργίας τον Νοέμβριο 1929.⁵⁴⁷ Η ΟΦΠΑ, κλήθηκε να αντιμετωπίσει εν μέσω μεγάλων εντάσεων και διάστασης μέσα στο φοιτητικό σώμα την απεργία, παρότι η ίδια δεν την ενέκρινε. Ακολουθώντας την παράδοση της ΟΕΦ, τήρησε και αυτή στάση ήπιων τόνων και «κόσμιας» διεκδίκησης των αιτημάτων, προτρέποντας τους φοιτητές να την ακολουθήσουν και να αποφεύγουν παραινήσεις «αυτοσυνιστώμενων επιτροπών».⁵⁴⁸ Η προτεινόμενη αυτή τακτική προσπεράστηκε όμως μέσα στη δυναμική των γεγονότων γρήγορα και η ΟΦΠΑ βρέθηκε να ακολουθεί τις εξελίξεις.

Αλλά και μετά από την απεργία, η ΟΦΠΑ αντιμετώπισε την κριτική -κυρίως αριστερών φοιτητών- για το ότι αποτελούνταν από συντηρητικούς φοιτητικούς συλλόγους

⁵⁴⁴ *Φοιτητική Ηχώ*, 10/2/1926 και 8/3/1926.

⁵⁴⁵ *Ριζοσπάστης* 5/2/1925. Βλ. ακόμα *Φοιτητικό Βήμα*, 27/1/1926, 26/3/1928 και Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 177.

⁵⁴⁶ Βλ. αίτηση προς την Πρυτανεία, 5/11/1929, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 478.4 και *Ελεύθερον Βήμα*, 6/11/1929.

⁵⁴⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 28/11/1929. Για τη φοιτητική απεργία του 1929 βλ. αναλυτικά παρακάτω.

⁵⁴⁸ *Ακρόπολις*, 29/11/1929.

που δεν ανανέωναν σκόπιμα τη θητεία των διοικήσεών τους.⁵⁴⁹ Φαίνεται όμως πως στη συνέχεια υπήρξαν αναδιατάξεις στη φοιτητική εκπροσώπηση με ένταξη αριστερών φοιτητών (στο Σύλλογο Φοιτητών Μαθηματικού, Νομικής, Χημικού κ.ά.), οι οποίοι υπέβαλαν σειρά ευρύτερων και πιο προοδευτικών αιτημάτων,⁵⁵⁰ αναδιατάξεις που δημιουργούσαν τριγμούς στη διοίκηση της ΟΦΠΑ. Μέσα από τις διαφορετικές και αντιτιθέμενες ιδεολογικές τάσεις που επικρατούσαν στους φοιτητές, ο συντονισμός των φοιτητικών διεκδικήσεων από την Ομοσπονδία δεν ήταν εύκολος, όπως φαίνεται και από την επιστολή παραίτησης του προέδρου της, Αθανάσιου Μερεμέτη στις 23 Νοεμβρίου 1933. Η παραίτηση, η οποία επικαλούνταν ανυπακοή των μελών της Ομοσπονδίας στις αποφάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου και απροθυμία εκπλήρωσης των καθηκόντων τους, τελικά δεν έγινε δεκτή.⁵⁵¹ Οι εντάσεις μέσα στο σώμα της ΟΦΠΑ εκδηλώθηκαν και το 1933, όταν αυτή κοινοποίησε στις εφημερίδες επιστολή του Συνδέσμου Αλλοδαπών Φοιτητών Πολυτεχνείου Δρέσδης, η οποία προσπαθούσε να διασκεδάσει τις πληροφορίες για «ενδογερμανικά συμβάντα» και διώξεις Γερμανών καθηγητών από τους ναζί, δικαιολογώντας και «το boycott κατά των εβραϊκών καταστημάτων εν Γερμανία όπερ δέον να θεωρηθεί μόνον ως μέτρο αμύνης που έλαβε μια εξαιρετικώς ήρεμον και πειθαρχημένην πορείαν». Η δημοσίευση της επιστολής μέσω της Ομοσπονδίας προκάλεσε στο εσωτερικό της έντονες αντιδράσεις, ιδιαίτερα από τον Σύνδεσμο Φοιτητών Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών, και ο Αθ. Μερεμέτης κλήθηκε να ανακαλέσει στέλνοντας ανασκευαστική επιστολή στις εφημερίδες.⁵⁵² Δεν είναι σαφείς οι λόγοι για τους οποίους ο Πρόεδρος της ΟΦΠΑ δημοσιοποίησε την επιστολή,⁵⁵³ ωστόσο είναι δηλωτική του πολιτικού προσανατολισμού της Ομοσπονδίας, της οποίας, άλλωστε, βασικός συνομιλητής της ήταν ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος. Τις περισσότερες μάλιστα φορές, ιδιαίτερα στις φοιτητικές κινητοποιήσεις, ο Παμφοιτητικός επιδεικνύοντας πιο δυναμική παρουσία, υποσκελίζει την ΟΦΠΑ, διατηρώντας η ίδια έναν πιο μετριοπαθή και

⁵⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά, *Φοιτητής*, 15/2/1930.

⁵⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά, Υπόμνημα της ΟΦΠΑ, εγκεκριμένο σε παμφοιτητική συγκέντρωση, εν όψει της ψήφισης νέου οργανισμού. Ανάμεσα στα άλλα αιτήματα ήταν η απαλλαγή απόρων από τα δίδακτρα, η εκπροσώπηση φοιτητών στη Διοίκηση της Λέσχης και στο Πειθαρχικό Συμβούλιο, οι πολιτικές και επιστημονικές ελευθερίες, η επαναφορά των αποβληθέντων φοιτητών κ.ά., 23/5/1930. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 479.1. Βλ. και *Φοιτητής* 8/3/1930 και 29/3/1930, καθώς και Τ. Χιουρέας, *ό.π.*, σ. 47-48.

⁵⁵¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο Αθανάσιου Μερεμέτη, κ.1, φ. 1, όπου διασώζονται αποσπασματικά τεκμήρια της ΟΦΠΑ της περιόδου 1933-1934.

⁵⁵² Βλ. Επιστολή του Συνδέσμου 11/4/1933 και χφ. προσχέδιο επιστολής του Αθ. Μερεμέτη προς διευθυντή εφημερίδας, στο ίδιο.

⁵⁵³ Ο Αθ. Μερεμέτης την περίοδο 1937-1940 μετέβη στο Βερολίνο όπου με υποτροφία του γερμανικού κράτους ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή στο ομώνυμο Πανεπιστήμιο, ενώ είχε εκλεγεί και πρόεδρος του Συλλόγου Ελλήνων Φοιτητών Βερολίνου.

διεκπεραιωτικό ρόλο υπομνημάτων και «πλατωνικών διαμαρτυριών», όπως της είχαν προσάψει οι αντιτιθέμενοί της.⁵⁵⁴ Τα έτη 1934-1936 η δράση της ατόνησε.

2.4.3 Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΠΑΜΦΟΙΤΗΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ (ΕΠΣ)

Ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος ιδρύθηκε το 1929, όταν, σύμφωνα με υπόμνημά του, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και σε άλλες ανώτατες σχολές «κυριολεκτικώς επεκράτουν κομμουνίζουσai και κομμουνιστικάί ιδέαι».⁵⁵⁵ Ξεκίνησε τη δράση του με περιορισμένο αριθμό μελών (50 τον πρώτο χρόνο) διοργανώνοντας διαλέξεις,⁵⁵⁶ αλλά κατά τα επόμενα χρόνια εργάστηκε «συστηματικότερα και αθόρυβα» ώστε να τεθεί επικεφαλής της σπουδάζουσας νεολαίας και να την «προσδέσει στο άρμα της εθνικής δράσης». Το 1930 ιδρύθηκε και το παράρτημά του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, η Εθνική Παμφοιτητική Ένωση (ΕΠΕ).⁵⁵⁷ Σύμφωνα με τον ίδιο, το 1934 αριθμούσε 3.000 μέλη σε όλα τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ισχυρισμός που υπερέβαινε κατά πολύ την πραγματικότητα.⁵⁵⁸ Ο ΕΠΣ ήταν οργανωμένος σε τμήματα: α) Φοιτητικής αλληλεγγύης, για την ενίσχυση απόρων, β) Εξωτερικών υποθέσεων, για τα εθνικά ζητήματα (Κυπριακό, Δωδεκάνησα και Β. Ήπειρος), γ) Φοιτητικών ζητημάτων «διά να μην ευρίσκουν έδαφος δημοκοπίας οι πράκτορες του Κομμουνιστικού κόμματος», δ) Κεντρική Επιτροπή Εθνικών Παραρτημάτων, για την ένταξη «της μαθητιώσας νεολαίας», ε) Εξεύρεσης εργασίας, για να μην «ησπάζοντο τας αναρχικάς ιδέας λόγω της οικονομικής δυστυχίας» οι φοιτητές, στ) Φυσικής αγωγής ζ) *Μαχητικό*, «εξ 100-150 φοιτητών εξαιρετικής σωματικής διαπλάσεως, πατάσσοντες πάντα ταραχοποιόν» για να επιβάλλουν την τάξη στα προαύλια του Πανεπιστημίου, η) Εφημερίδα *Φοιτητικά Νέα*, «έναντι των 3 κομμουνιστικών φοιτητικών εφημερίδων» θ) Προπαγάνδας και

⁵⁵⁴ *Φοιτητής*, 17/12/1929.

⁵⁵⁵ Υπόμνημα ΕΠΣ προς το ΔΣ της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος για οικονομική ενίσχυση, 23/5/1933, ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημητρίου Σφαέλλου, φ. 1.2. Το υπόμνημα του ΕΠΣ προς την Τράπεζα πρόβαλε έντονα την αντικομμουνιστική του δράση.

⁵⁵⁶ Η πρώτη διάλεξη έγινε στις 18/2/1929 στον κινηματογράφο «Σπλέντιτ» στον Πειραιά με ομιλητή τον Δ. Φαράντο για τον «Ελληνισμόν διά μέσω των αιώνων». Βλ. Πρόσκληση προς τον Ελ. Βενιζέλο, ΙΑΜΜ, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, φ. 379. Βλ. και την 4^η διάλεξη στην Πανεπιστημιακή Λέσχη του καθηγητή Κυριάκου Βαβαρέσου για την ενεστώσα οικονομική οργάνωση, διοργανωμένη από τον ΕΠΣ. *Ελεύθερον Βήμα*, 1/11/1929.

⁵⁵⁷ Υπόμνημα ΕΠΣ προς το ΔΣ της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος για την οικονομική ενίσχυση του Συλλόγου, 23/5/1933. ΕΛΙΑ, Αρχείο Δ. Σφαέλλου, φ. 1.2.

⁵⁵⁸ Βλ. Λογοδοσία Κεντρικού Ταμείου κατά την ΓΣ του ΕΠΣ, 26/2/1934, από τον ταμία του ΕΠΣ Χρ. Λάσκαρη, ΕΛΙΑ, στο ίδιο. Θεωρούμε τον αριθμό υπερβολικό. Από την Λογοδοσία με υπολογισμό συνάγεται ότι ενεργά και ταμειακώς ενήμερα πρέπει να ήταν γύρω στα 320 μέλη του ΕΠΣ. Παράλληλα στο αρχείο διασώζεται ψηφοδέλτιο από τις αρχαιρεσίες του ΕΠΣ, με σημειωμένο αριθμό 236 ψηφισάντων μελών.

ι) Εθνικών Εργατικών Νεολαιών, για την ένταξη των εργαζόμενων νέων.⁵⁵⁹ Ιδεολογικά ο ΕΠΣ, σύμφωνα με τη διακήρυξή του, προσέγγιζε την «ιδεοκρατία και τον χριστιανισμό», εννοώντας πιθανόν τον ιδεαλισμό και τη θρησκεία, έναντι του μαρξιστικού υλισμού, ενώ αυτοπροσδιοριζόταν ως Εθνικομεταρρυθμιστικό Κίνημα και καλούσε τους φοιτητές να ενταχθούν στις «φάλαγγες» του,⁵⁶⁰ προασπιζόμενοι τη δράση και τη ζωή της «Φυλής».⁵⁶¹ Οικονομικά ο Σύλλογος βασιζόταν στις συνδρομές των μελών του, ενώ λάμβανε οικονομικές ενισχύσεις από διάφορους κρατικούς φορείς και ιδιώτες, ακόμα και από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, στον δε προϋπολογισμό του προβλέπονταν έξοδα για τα «πρωτοστατούντα» μέλη κατά τη διάρκεια φοιτητικής απεργίας.⁵⁶²

Ο ΕΠΣ ανέλαβε ηγετικό ρόλο στη φοιτητική κοινότητα μετά την μεγάλη απεργία του 1929 ή πιθανόν εξαιτίας αυτής. Δε γνωρίζουμε με ακρίβεια τις διαδικασίες ανάπτυξής του, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάτω από συγκεκριμένες συγκυρίες, της ανάληψης των φοιτητικών διεκδικήσεων από φοιτητές αριστερών παρατάξεων (κομμουνιστές, αρχαιομαρξιστές), κρίθηκε αναγκαία από το συντηρητικό τμήμα των φοιτητών να συσταθεί μια αντίπαλη ιδεολογικά οργάνωση που με σαφή αντικομμουνιστικό προσανατολισμό και με μια νέα δυναμική, αυτή που δεν είχαν επιδείξει οι ομοσπονδίες, θα μπορούσε να ανακόψει την επιρροή των *ανατρεπτικών ιδεών* στο φοιτητικό σώμα. Κάτω ακριβώς από την ίδια λογική θεωρούμε πιθανό να ενήργησαν και οι πανεπιστημιακές αρχές, οι εκάστοτε κυβερνήσεις, ακόμα και ο Τύπος⁵⁶³ και να αναγνώρισαν τον ΕΠΣ ως αποδεκτό εκπρόσωπο των φοιτητών, παρότι δεν επρόκειτο για μια θεσμικά – επίσημη φοιτητική οργάνωση. Η υποβολή υπομνημάτων για τα φοιτητικά αιτήματα που απηχούσαν την γνώμη «μιας μεγάλης μερίδος φοιτητών, της και *φοιτητικωτέρας*»⁵⁶⁴ και οι επαφές με το Υπουργείο Παιδείας, την κυβέρνηση ή την Πρυτανεία, οι καταγγελίες κατά αντιτιθέμενων φοιτητών⁵⁶⁵ ή οι αιτήσεις

⁵⁵⁹ Υπόμνημα ΕΠΣ, ό.π. Σύμφωνα με την εφ. *Μακεδονία* η ΕΠΕ ιδρύθηκε με την έγκριση της Πρυτανείας και την εύνοια των καθηγητών, η οποία υποσχέθηκε να υπερασπίσει την Ελλάδα εναντίον των «εθνοφθόρων επιβουλών της Φοιτητικής Συντροφιάς». Βλ. *Μακεδονία*, 5/3/1931.

⁵⁶⁰ Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος, *Διακήρυξη*, 1/11/1933. Αρχείο Δ. Σφαέλλου, ό.π.

⁵⁶¹ *Προκήρυξη* ΕΠΣ, στο ίδιο.

⁵⁶² Ενδεικτικά, ο ΕΠΣ για το έτος 1933-1934 είχε λάβει χορηγίες από: την Εθνική Τράπεζα 40.000 δρχ., το Πανεπιστήμιο Αθηνών 8.000 δρχ., την κυβέρνηση 3.000 δρχ, τον κ. Χατζίσκο 1.000 δρχ και από συλλόγους, όπως τον Εμπορικό και Βιομηχανικό Σύλλογο Πειραιώς. Βλ. Λογοδοσία Κεντρικού Ταμείου, ό.π. Για τη διοργάνωση «Φοιτητικής Εβδομάδας» ο ΕΠΣ είχε ενισχυθεί οικονομικά από την Ένωση Τραπεζών, την Ένωση Βιομηχάνων και την Ένωση Κτηματιών και άλλους φορείς, *Νέοι Πρωτοπόροι*, 2 (Ιανουάριος 1934), σ. 83.

⁵⁶³ Το *Ελεύθερον Βήμα* υποστήριζε και πρόβαλε εμφανώς τον ΕΠΣ, τουλάχιστον έως το 1936.

⁵⁶⁴ Υπόμνημα ΕΠΣ για την αναδιοργάνωση του Πανεπιστημίου, 21/10/1930. ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 519.1.

⁵⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά καταγγελία του ΕΠΣ ότι στο προαύλιο της Φιλοσοφικής, ο τριτοετής φοιτητής Νομικής Άγγελος Ματρώζος επιτέθηκε στον τέως πρόεδρό του Δ. Σφαέλλο, ζητώντας πειθαρχική τιμωρία, 25/5/1931. ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 519.1.

για διευκόλυνση μεμονωμένων συναδέλφων τους⁵⁶⁶ και κυρίως η προσπάθεια ελέγχου των φοιτητικών κινητοποιήσεων καταδείκνυαν εμφανώς από τη μια την τακτική του ΕΠΣ να αναλάβει την διαχείριση των φοιτητικών ζητημάτων και από την άλλη την αποδοχή που είχε από τις κρατικές και πανεπιστημιακές αρχές. Αλλά και στις επίσημες εκδηλώσεις του ΕΠΣ, για την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου ή την Φοιτητική Εβδομάδα που διοργάνωσε, παρίσταντο πάντα επίσημοι εκπρόσωποι της Πολιτείας και του Πανεπιστημίου και με αυτό τον τρόπο τονιζόταν η επίσημη αναγνώριση που είχε.⁵⁶⁷ Η οικονομική ενίσχυση από διάφορους φορείς και από το Πανεπιστήμιο του ΕΠΣ αντανακλούσε αυτή την αποδοχή.

Τι ήταν όμως ο ΕΠΣ; Ήταν οι Παμφοιτητικοί⁵⁶⁸ «φασίστες», όπως τους χαρακτήριζαν οι αντίπαλοί τους αριστεροί φοιτητές, «προδότες» των φοιτητικών αγώνων σε συνεργασία με την Πρυτανεία, μήπως η διοίκησή του αποτελείτο από λωποδύτες και απατεώνες που εξαγόραζαν φοιτητές για να τους στρατολογήσουν;⁵⁶⁹ Το *Εθνικό μανιφέστο* του ΕΠΣ⁵⁷⁰ ήταν αντιγραφή των αρχών του Χίτλερ;⁵⁷¹ Ήταν νεαροί δανδήδες αστικών οικογενειών,⁵⁷² με παιδιάστικη αφέλεια και νεολαία «γιο-γιο»;⁵⁷³ Ή «κατάντημα ιδεολογίας»

⁵⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά αίτηση Τμήματος Φοιτητικής Αλληλεγγύης ΕΠΣ προς τη Σύγκλητο για διευκόλυνση του άπορου φοιτητή Οδοντιατρικής Γ. Χατζηγεωργίου ο οποίος ζητούσε δωρεάν εγγραφή και εξέταση ή καταβολή του απαιτούμενου ποσού σε μικρές δόσεις βραχυπρόθεσμα. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 484.1.

⁵⁶⁷ Ο ΕΠΣ διοργάνωσε τον Ιανουάριο 1934 την «Φοιτητική εβδομάδα», με σκοπό «την αναπέρωση του εθνικού φρονήματος της σπουδάζουσας νεολαίας» με σειρά εκδηλώσεων, ομιλιών, εκδρομών, τελετουργιών σε μνημεία και τόπους, λαμπαδηφορίες κ.ά. Κατά την εναρκτήρια εκδήλωση στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, όπου οι Παμφοιτητικοί ορκίστηκαν «τον αρχαίο εφηβικό όρκο», παρέστησαν ο πρωθυπουργός Παναγής Τσαλδάρης, οι υπουργοί Στρατιωτικών Γεώργιος Κονδύλης και Ναυτικών Αλέξανδρος Χατζηκυριακού, ο πρύτανης Στ. Σεφεριάδης, ο διευθυντής της Λέσχης Θ. Βαλάσσης, καθηγητές, κληρικοί και δήμαρχοι. *Ελεύθερον Βήμα*, 22/1/1934.

⁵⁶⁸ Χρησιμοποιούμε την λέξη «Παμφοιτητικοί» γιατί αυτή χρησιμοποιούσαν οι φοιτητές της εποχής για τα ενεργά μέλη του ΕΠΣ.

⁵⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης* 9/12/1931 και 3/12/1933 και *Νέος Λενινιστής*, 8 (Γενάρης 1935), σ. 5-8. Βλ. και Τ. Χιουρέας, *ό.π.*, σ. 35-36. Βλ. και άρθρο χωρίς τίτλο και συγγραφέα για το ελληνικό εθνικοσοσιαλιστικό κίνημα αναρτημένο από τις εκδόσεις Περισκόπιο και διαθέσιμο στη ηλεκτρονική διεύθυνση <https://avarakotos.files.wordpress.com/2015/08/fasismos.pdf> στο οποίο εντάσσεται ιδεολογικά και ο ΕΠΣ. Παρά τις επιφυλάξεις μας για την προέλευσή του δίνονται σημαντικές πληροφορίες για τα μέλη και τη δράση του Συλλόγου, σ. 24-26.

⁵⁷⁰ ΕΠΣ, *Το εθνικόν μανιφέστον. Αι εθνικάί – φιλοσοφικάί και κοινωνικάί αρχαί του Εθνικού Παμφοιτητικού Συλλόγου*, Πειραιάς, τυπ. Γ. Υφαντίδη, 1932. Βλ. και άρθρο του «Φορτούνιο» [Σπύρου Μελά], *Ελεύθερον Βήμα*, 26/10/1932. Επίσης βλ. και Κ.Θ. Δημαράς, «Η κίνησις των ιδεών. Τρεις φοιτητικές προσπάθειες», *Νέα Εστία*, 151 (1 Απριλίου 1933), σ. 388-389, όπου ο Δημαράς σχολίαζε στο *μανιφέστο* τις έννοιες της Φυλής, του εθνισμού και του Χριστιανισμού, όπως τις έθετε ο ΕΠΣ, τονίζοντας ότι θα έπρεπε να περιοριστεί σε ουσιώδη και κατευθυντήρια θέματα και όχι σε ασφαφείς πολυλογίες.

⁵⁷¹ Άρθρο των φοιτητών Σάββα Κωνσταντόπουλου και Τάσου Χριστοφιλόπουλου απευθυνόμενο στον καθηγητή Κων. Τσάτσο με υπαινιγμό ότι επεξεργάστηκε το *Εθνικό μανιφέστο*, βλ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, 3-4 (Μάρτιος-Απρίλιος 1933). Για τα άρθρα προς τον Κων. Τσάτσο βλ. και Αν. Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 61-74 και Γ. Γιάνναρης, *ό.π.*, σ. 445.

⁵⁷² Ενδεικτικά, στον ΕΠΣ μετείχαν και ο Αλέξανδρος Κανελλόπουλος, γιος βιομηχάνου και μετέπειτα Κυβερνητικός Επίτροπος της ΕΟΝ και ο Στέφανος Στρέιτ.

⁵⁷³ *Λυτρωμός*, 7 (Δεκέμβριος 1933), σ. 195 και *Ριζοσπάστης*, 28/3/1933. Σκωπτικός χαρακτηρισμός των Παμφοιτητικών. Το παιχνίδι «γιο-γιο» ήταν της μόδας εκείνη την εποχή και πιθανόν να το είχαν φέρει οι Παμφοιτητικοί στα προαύλια. Βλ. και Τ. Χιουρέας, *ό.π.* σ. 36.

όπως τους θεωρούσε τμήμα των «συμπαθούντων» συντηρητικών φοιτητών;⁵⁷⁴ Δεν γνωρίζουμε κάτω από ποιο ιδεολογικό πρόσχημο ιδρύθηκε ο ΕΠΣ, αλλά στην μεγάλη του ανάπτυξη το 1933 – 1934 είχε σαφώς αντικομμουνιστικό και εθνικιστικό χαρακτήρα. Δεν ήταν εξάλλου η μόνη συσσωμάτωση με τέτοια χαρακτηριστικά,⁵⁷⁵ αλλά ήταν αυτή που κυριάρχησε μέσα στα πανεπιστημιακά προαύλια, χωρίς να ξεφύγει και αυτή του ελέγχου των αστυνομικών αρχών.⁵⁷⁶ Δεν θεωρούμε ότι ήταν αμιγώς φασιστική οργάνωση, θα μπορούσαμε όμως να της αναγνωρίσουμε φασιστικά χαρακτηριστικά ή πρότυπα. Άλλωστε η Αριστερά, ιδιαίτερα η κομμουνιστική, είχε ως αντανakλαστικό να χαρακτηρίζει οποιονδήποτε ιδεολογικό αντίπαλό της ως φασίστα, όπως τους αρχειομαρξιστές (αρχειοφασίστες).⁵⁷⁷ Εξάλλου κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο ήταν διαδεδομένος ανάμεσα σε πολιτικούς και διανοούμενους, βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, ένας εκλεκτικιστικός θαυμασμός προς τα επιτεύγματα της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας.⁵⁷⁸ Πιθανόν ο ΕΠΣ ή κάποια επιτελικά μέλη του είχαν επιρροές από φασιστικές αρχές και πρακτικές, οι οποίες ενδυναμώθηκαν μέσα στα χρόνια. Η σύσταση του *Μαχητικού* τμήματος και οι συχνές καταγγελίες φοιτητών για επιθέσεις από τους Παμφοιτητικούς σε αυτό προσιδιάζε.⁵⁷⁹ Και η δράση του «παραρτήματός» του, της ΕΠΕ, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, η οποία φαίνεται ότι λειτουργούσε και αυτόνομα, είχε ανάλογα χαρακτηριστικά, με έντονες μάλιστα αντισημιτικές αρχές, συγκλίνοντας με την ακραία οργάνωση Εθνική Ένωση Ελλάς (ΕΕΕ).⁵⁸⁰ Όταν μάλιστα ο Πρόεδρος του ΕΠΣ Δ. Σφαέλλος

⁵⁷⁴ Επικριτικό άρθρο για το έντυπο *Φοιτητικά Νέα* του ΕΠΣ, ως «απογοητευτικό, αντιεπιστημονικό, γεμάτο ανοησίες και ασυνταξίες που δεν τα αναδημοσίευε ο *Επιστημολόγος* χάρη του γοήτρου του ΕΠΣ». Αν δεν ήξεραν ότι ο ΕΠΣ έχει κατά μέγα μέρος μέλη άξια, «θα λέγαμε ότι το σωματείο αυτό είναι άξιο *εμπυσμού*. Οι χειρότεροι ανέλαβαν την έκδοση του περιοδικού, αλλά δεν απαλλάσσεται ο ΕΠΣ για το κατόντημα της ιδεολογίας του». Βλ. *Επιστημολόγος*, 1 (Ιανουάριος 1932), σ. 13.

⁵⁷⁵ Ένα χρόνο πριν, τον Ιούνιο του 1928, είχε συσταθεί στο Αθήνησι ο «Εθνικιστικός Φοιτητικός Σύλλογος» ο οποίος πιθανόν δεν είχε ούτε διάρκεια ούτε ανταπόκριση. *Ελεύθερον Βήμα*, 6/7/1928 και *Ριζοσπάστης*, 29/6/1928. Παράλληλα, ένα μικρό τμήμα των φοιτητών είχε προσεγγίσει στην Ένωση Ελλήνων Φασιστών, η οποία αποτέλεσε εφήμερο εγχείρημα. Βλ. *Σκριπ*, 19/4/1928.

⁵⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά την απόρρητη αναφορά της Διεύθυνσης Χωροφυλακής προς το Υπουργείο Εσωτερικών, κοινοποιημένη στο Πανεπιστήμιο για τη Γενική Συνέλευση του ΕΠΣ στο «Τριανόν» 8/12/1931, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 486.5.

⁵⁷⁷ Βλ Προκήρυξη Φοιτητικής Κομμουνιστικής Αχτίδας, *Ριζοσπάστης*, 28/11/1929.

⁵⁷⁸ Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 180. Σύμφωνα με την Αι. Κουμαριανού, φέρνοντας ως παράδειγμα τον φιλελεύθερο και αγγλόφιλο βενιζελικό πατέρα της, «μέσα και στα σπίτια ακόμη οι άνθρωποι είχαν αρχίσει να θαυμάζουν το θάυμα της Γερμανίας. Ακόμα δεν είχαν συνειδητοποιήσει ότι υπάρχει μια τρομακτική απειλή για την Ευρώπη, αλλά και γενικά για την ανθρωπότητα, δεν θα το έλεγα ότι ήταν φασίζουσα η στάση τους, ήταν ένας θαυμασμός άπειρος». Βλ. συνέντευξή της στη γράφουσα.

⁵⁷⁹ Η Αι. Κουμαριανού στην ίδια συνέντευξη ανέφερε ότι μια φορά που είχαν πάει να διακόψουν μάθημα στη Νομική κατά τη διάρκεια απεργίας, τους επιτέθηκαν βίαια οι Παμφοιτητικοί, αλλά την ίδια κατά τη διάρκεια της συμπλοκής την έβγαλαν έξω επειδή ήταν γυναίκα.

⁵⁸⁰ Σύμφωνα με την *Μακεδονία*, η ΕΠΕ ήταν παράρτημα της ΕΕΕ και προέβαινε σε ενέργειες, «τη ομοφώνω γνώμη του Εθνικού Παμφοιτητικού Συλλόγου Αθηνών», *Μακεδονία*, 4/9/1931. Τον Απρίλιο 1931, σε επίσκεψη 80 φοιτητών του ΕΠΣ στη Θεσσαλονίκη, τους υποδέχτηκαν η ΕΠΕ και η ΕΕΕ και ο εκπρόσωπος της τελευταίας χαρακτήρισε τον ΕΠΣ φωτεινή λαμπάδα «ακραιφονούς εθνικισμού», *Μακεδονία*, 23/4/1932. Για την

μετά την αποχώρησή του από τη θέση αυτή ίδρυσε το 1933 το παράρτημα της ΕΕΕ στην Αθήνα, η νέα οργάνωση συστεγάστηκε με τον ΕΠΣ στην οδό Κέκροπος 7.⁵⁸¹ Την ίδια περίοδο και ο νέος Πρόεδρος του Κυριάκος Καραμάνος είχε ιδρύσει μαζί με την Σίτσα Καραϊσκάκη τις εκδόσεις *Νέα Γενεά*, με μεταφράσεις εθνικοσοσιαλιστικών έργων.⁵⁸² Από την άλλη, ο ΕΠΣ είχε εκφραστεί φιλοβενιζελικά. Κατά την περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης σημειώθηκε η ανάπτυξή του, ενώ οι Παμφοιτητικοί είχαν πιο εύκολη πρόσβαση στους αρμόδιους (πρωθυπουργό, υπουργό Παιδείας κ.ά.) για να διαπραγματευτούν για τα φοιτητικά αιτήματα, κυρίως κατά τις απεργίες. Θεωρούμε ότι αυτό που «ένωνε» την παράταξη των Φιλελευθέρων και τον εθνικιστικό/φασίζοντα ΕΠΣ ήταν ο έντονος αντικομμουνισμός που διέκρινε και τις δύο πλευρές. Ο ΕΠΣ ήταν αποδεκτός στο μέτρο που αποτέλεσε στο Πανεπιστήμιο το αντίπαλον δέος στους κομμουνιστές φοιτητές. Πιθανόν η ανάπτυξη του ΕΠΣ μέσα στα πανεπιστημιακά προαύλια το 1929, όταν ψηφίστηκε το Ιδιώνυμο, να μην ήταν συμπτωματική. Το 1935 με την ανακίνηση του πολιτειακού υπερασπίστηκε την αβασίλευτη δημοκρατία, αντιλαμβανόμενος ότι και το μεγαλύτερο τμήμα των φοιτητών είχε κινητοποιηθεί υπέρ αυτής. Ενδεχομένως για την θέση του αυτή και ίσως λόγω εσωτερικών διαφωνιών στον ΕΠΣ, τον Νοέμβριο 1935 διατάχθηκε με παρέμβαση του Νομάρχη η παύση του εκλεγμένου ΔΣ του Συλλόγου,⁵⁸³ αλλά ουσιαστικά δεν αντιμετώπισε καμία άλλη δίωξη. Φαίνεται ότι τελικά με μια σταθερά αντικομμουνιστική ρητορική, ο ΕΠΣ προσαρμοζόταν στις πολιτικές συγκυρίες και λειτουργούσε ανάλογα.⁵⁸⁴ Έτσι, κατά την δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, υιοθέτησε αμέσως τις αρχές του καθεστώτος και αναγνωρίστηκε ως η επίσημη οργάνωση των φοιτητών, μέχρι να απορροφηθεί στην ΕΟΝ. Δεν γνωρίζουμε τι ανταπόκριση είχε ο ΕΠΣ στα άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά κρίνοντας από τη δράση του και τα σωζόμενα τεκμήρια, δρούσε κυρίως στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αποτέλεσε έναν πολύ ισχυρό φοιτητικό σύλλογο που ανέλαβε έντονη δραστηριότητα, με ποικίλες εκδηλώσεις και ηγήθηκε φοιτητικών κινητοποιήσεων, βρισκόμενος στην απέναντι πλευρά από τους αριστερούς φοιτητές.

ΕΠΕ, αλλά και γενικότερα τις ακροδεξιές οργανώσεις του Μεσοπολέμου, βλ. και Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό, ό.π.*, σ. 102-107.

⁵⁸¹ Βλ. και προκήρυξη του ΕΠΣ με χαιρετισμό της ΕΕΕ Αθηνών προς τη σπουδάζουσα νεολαία και χρ. σημειώσεις από συνδιοργανωμένη αντικομμουνιστική συγκέντρωση στον Πειραιά. ΕΛΙΑ Αρχείο Δημ. Σφαέλλου, φ. 1.2.

⁵⁸² Για τον εκδοτικό οίκο *Νέα Γενεά* βλ. Γιάννης Στάμος, «Μεταφράζοντας γερμανική ιδεολογία στα ελληνικά: Η Σίτσα Καραϊσκάκη και ο εθνικοσοσιαλισμός» στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος - Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων* στο <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/109325/>

⁵⁸³ *Ελεύθερον Βήμα*, 7/11/1935.

⁵⁸⁴ Οφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι με την ανακοίνωση του θανάτου του Ελ. Βενιζέλου το ΔΣ του ΕΠΣ συνεδρίασε εκτάκτως και αποφάσισε να σταλούν συλλυπητήρια στην οικογένεια του εκλιπόντα και να γίνει δωρεά στη μνήμη του υπέρ του «Οίκου του Φοιτητή», *Ελεύθερον Βήμα*, 25/3/1936.

2.4.4 ΈΝΩΣΗ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ (ΕΠΟΦΣ)

Η Ένωση Προοδευτικών Οργανώσεων Φοιτητών Σπουδαστών ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο 1936 μετά από πρωτοβουλία της Ένωσης Κρητών Φοιτητών, με σκοπό «τον αγώνα για την ολόπλευρη καλύτερευση της θέσης των φοιτητών και της εξυπηρέτησης των συμφερόντων τους, έχοντας παράλληλα επιδιώξεις στον εκπολιτιστικό και κοινωνικό τομέα».⁵⁸⁵ Σε αυτήν εντάχθηκαν σύλλογοι και οργανώσεις φοιτητών και σπουδαστών κυρίως από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά και από άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα.⁵⁸⁶ Ο βίος της ήταν βραχύς και η δράση της ανακόπηκε με την δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Ο χαρακτήρας της ήταν προοδευτικός, αποτέλεσμα της σύμπτωσης δυο διαφορετικών παραγόντων: αφενός του συνασπισμού των δημοκρατικών φοιτητών που είχε συγκροτηθεί για την υπεράσπιση του πολιτεύματος εν όψει του δημοψηφίσματος του 1935. Αφετέρου της αλλαγής της στάσης της κομμουνιστικής Αριστεράς έναντι του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου (σοσιαλιστές, αγροτιστές κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου κ.ά.) με σκοπό την ίδρυση Ενιαίου Μετώπου απέναντι στον φασισμό, απόφαση που είχε αντίκρισμα και στις φοιτητικές οργανώσεις. Η ΕΠΟΦΣ μετείχε ενεργά στους φοιτητικούς αγώνες προβάλλοντας, εκτός από τα επιμέρους προβλήματα, ως καίριο το ζήτημα του πανεπιστημιακού ασύλου και των ακαδημαϊκών ελευθεριών.⁵⁸⁷ Τον Μάρτιο του 1936, η Ένωση συμμετείχε αφανώς στην μεγάλη φοιτητική απεργία, στηρίζοντας την απεργιακή Επιτροπή, ενώ βρισκόταν σε αντίθεση με τον ΕΠΣ. Ταυτόχρονα είχε και ευρύτερη πολιτική δράση. Κατά την διάρκεια της απεργίας διοργάνωσε σύσκεψη αντιπροσώπων του επαγγελματικού, πολιτικού και επιστημονικού κόσμου για τα φοιτητικά ζητήματα⁵⁸⁸ και υπέβαλε ανάλογα υπομνήματα.

⁵⁸⁵ Ριζοσπάστης, 4/2/1936.

⁵⁸⁶ Στην ΕΠΟΦΣ μετείχαν οι Σύλλογοι Κρητών, Μεσσηνίων, Λακώνων, Λευκάδιων και Λέσβιων Φοιτητών, τα Φοιτητικά τμήματα της Δημοκρατικής Νεολαίας και της Σοσιαλιστικής Πρωτοπορίας, η Αριστερή Παράταξη Φοιτητών, ο Ακαδημαϊκός Όμιλος Φιλοσοφικής Σχολής, ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Φοιτητριών, ο Σύλλογος Φοιτητών Μαθηματικού και ο Σύλλογος Φοιτητών Φυσικού του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο φοιτητικός Σύνδεσμος Φίλων της Ειρήνης, η Διεθνής Ένωση Φιλειρηνιστών Φοιτητών, η Δημοκρατική Ένωση Πολυτεχνείου και Επιτροπή πρωτοετών φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/2/1936, *Ριζοσπάστης* 4/2/1936 και 13/2/1936.

⁵⁸⁷ Ενδεικτικά, Επιτροπή της ΕΠΟΦΣ υπέβαλε υπόμνημα στον πρότανη Π. Ζερβό για τα εξής: α) το ζήτημα άρσης ασυλίας, β) τις τρεις πλήρεις εξεταστικές, γ) την επέκταση βιβλιοθηκών, δ) τις αποβολές φοιτητών και ε) τη λειτουργία συσσιτίων απόρων φοιτητών, *Ριζοσπάστης*, 9/2/1936.

⁵⁸⁸ Επιστολή - πρόσκληση της ΕΠΟΦΣ προς τον Στρ. Σωμερίτη του Σοσιαλιστικού Κόμματος για τη σύσκεψη, ΑΣΚΙ, Αρχείο Στράτη Σωμερίτη, κ. 22, φ. 5 και *Ελεύθερον Βήμα*, 11/3/1936.

Παράλληλα, και σε ευρύτερο πλαίσιο, καταδίκασε την πολιτική του Μουσολίνι,⁵⁸⁹ έκανε κινητοποιήσεις στο Πανεπιστήμιο για τα γεγονότα του Μάη του 1936 στη Θεσσαλονίκη,⁵⁹⁰ ενώ συμμετείχε στην Φιλειρηνική Ένωση Οργανώσεων Νέων (ΦΕΟΝ) με καταγγελίες για τον πόλεμο στην Αβησσυνία, την εγκατάσταση γερμανικών στρατευμάτων στη Ρηνανία, τον επαπειλούμενο πόλεμο στην Ευρώπη κ.ά.⁵⁹¹ Η ΕΠΟΦΣ, παρότι δεν ήταν μια κομμουνιστική οργάνωση, αντιμετωπίστηκε με προκατάληψη από τις πανεπιστημιακές αρχές. Δεν αναγνωρίστηκε από το Πανεπιστήμιο, ο Πρύτανης Π. Ζερβός δεν έδινε άδειες για τις συγκεντρώσεις της,⁵⁹² ενώ μέλη της υπέστησαν διώξεις. Κατά την απεργία του 1936 και κατόπιν αναφοράς της Ειδικής Ασφάλειας κλήθηκαν σε απολογία στο Πειθαρχικό Συμβούλιο δύο φοιτητές με το αιτιολογικό ότι στις 12 Φεβρουαρίου 1936 διένειμαν προκηρύξεις της ΕΠΟΦΣ «ήτις στεγάζεται με εξωπανεπιστημιακάς οργανώσεις και διότι διατελούσι μέλη φοιτητικών Σωματείων μη αναγνωρισμένων υπό της Πρυτανείας».⁵⁹³ Οι διώξεις εντάθηκαν κατά την σημαντικότερη κίνηση της ΕΠΟΦΣ στη σύντομη διάρκεια της ζωής της, την διοργάνωση, όπως θα δούμε στη συνέχεια του Α΄ Πανσπουδαστικού Συνεδρίου.

⁵⁸⁹ Βλ. την απάντηση της ΕΠΟΦΣ σε έκκληση του Μουσολίνι προς τους φοιτητές όλου του κόσμου, υπερασπιζόμενη και τους Δωδεκανήσιους. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/3/1936.

⁵⁹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 12/5/1936 και *Ριζοσπάστης*, 12/5/1936.

⁵⁹¹ Την ΦΕΟΝ, συστημένη από 300 οργανώσεις, συναποτελούσαν φοιτητικές συσσωματώσεις όπως η ΕΠΟΦΣ, ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Φοιτητριών, ο Σύνδεσμος Φοιτητών Νέας Σμύρνης, η Εργατική Βοήθεια Πανεπιστημίου, η Ακαδημαϊκή Συντροφιά. Για τα μέλη της βλ. *Ριζοσπάστης* 2/6/1936, *Νεολαία* (ΟΚΝΕ) 13/3/1936. Βλ. και επιστολή ΦΕΟΝ για τη διοργάνωση Συνεδρίου, ΑΣΚΙ, Αρχείο Στράτη Σωμερίτη, κ. 22, φ. 5.

⁵⁹² Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 9/2/1936.

⁵⁹³ Οι φοιτητές Φιλοσοφικής Φ.Β. και Ιατρικής Π.Π. καταδικάστηκαν από το Πειθαρχικό Συμβούλιο, ερήμην, σε αποβολή διά παντός από το Πανεπιστήμιο. Στη συνέχεια, κατόπιν ανακοπής της απόφασης, οι ποινές μετατράπηκαν σε μηνιαία αποβολή για τον Φ.Β., μετά από απολογία του ότι οι προκηρύξεις δεν έγραφαν κάτι παράνομο, ενώ στον Π.Π. επιβλήθηκε ποινή επίπληξης, λόγω αμφιβολιών. Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, Πρακτικά συνεδριάσεων Πειθαρχικού Συμβουλίου, Συνεδρία 6^η, 3 Μαρτίου 1936 και Συνεδρία 11^η, 2 Απριλίου 1936.

Κεφάλαιο τρίτο

Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις στον Μεσοπόλεμο

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της φοιτητικής ταυτότητας, όπως συγκροτήθηκε, από την αρχή της λειτουργίας του Πανεπιστημίου ήταν η ενεργητική συμμετοχή των φοιτητών σε κινητοποιήσεις, συνδεδεμένες, όπως έχει αναφερθεί, είτε με σπουδαστικά αιτήματα είτε με την ευρύτερη πολιτική συγκυρία. Τα παραδείγματα είναι πολλά, εκκινώντας από διαμαρτυρίες φοιτητών έναντι καθηγητών τους για ζητήματα διδασκαλίας και φτάνοντας έως την ανάδειξη του φοιτητικού σώματος ως κρίσιμου παράγοντα για την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, όπως συνέβη λ.χ. με τα Σκιαδικά ή με την έξωση του Όθωνα και τα Ευαγγελικά. Σε κάθε περίπτωση, δεν επρόκειτο για την πορεία ενός προοδευτικού φοιτητικού κινήματος που δραστηριοποιήθηκε σε μια ριζοσπαστική λογική, διεκδικώντας δημοκρατία και ελευθερία.

Οι σελίδες που ακολουθούν είναι αφιερωμένες στις φοιτητικές κινητοποιήσεις στον Μεσοπόλεμο. Η καταγραφή τους αποσκοπεί στην ανάδειξη και μελέτη ενός σύνολου δραστηριοτήτων που αποτυπώνουν τα αιτούμενα του φοιτητικού σώματος και παράλληλα τις νέες μορφές δράσεις του στον Μεσοπόλεμο. Δράσεις καθοριστικές όχι μόνο για τη δημόσια εικόνα του φοιτητικού σώματος, αλλά και για την συγκρότηση της φυσιογνωμίας του μέσα στις νέες συνθήκες της εποχής. Πριν προχωρήσουμε όμως στην περιγραφή των δράσεων των φοιτητών αξίζει να σταθούμε σε ένα στοιχείο καθοριστικό για την διεξαγωγή τους, τον χώρο.

3.1. Ο τόπος – οι χώροι διαμαρτυρίας

Η φοιτητική αμφισβήτηση δεν προσδιορίζεται μόνο χρονικά αλλά και χωρικά. Στην οργανική σχέση των φοιτητών με το Πανεπιστήμιο, η φοίτηση διεκδικούσε τον δικό της χρόνο, διαμορφώνοντας παράλληλα και τον χώρο στον οποίο κινιόταν η σπουδάζουσα νεολαία. Οι σπουδαστικές υποχρεώσεις καθόριζαν ένα χωρικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργούσαν οι φοιτητές· εκτός από τις αίθουσες διδασκαλίας υπήρχαν καθορισμένα σημεία στα οποία ανάλωναν τον ελεύθερο χρόνο τους εντός του ιδρύματος. Χώροι συνύπαρξης των φοιτητών, οι οποίοι κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες αποκτούσαν μια άλλη διάσταση και γίνονταν σημεία ζυμώσεων και κινητοποιήσεων.

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου τα προαύλια του Πανεπιστημίου αποτέλεσαν τους κατεξοχήν χώρους συνύπαρξης. Τα προαύλια, οι εσωτερικές αυλές στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου, ιδιαίτερα της Φιλοσοφικής (το ανατολικό, προς την οδό Πατριάρχου

Γρηγορίου, στην πλευρά της Ακαδημίας Αθηνών) και έπειτα της Φυσικομαθηματικής (το δυτικό, προς την οδό Ρήγα Φεραίου και την Εθνική Βιβλιοθήκη) υπήρξαν οι χώροι που παρείχε το ίδιο το ίδρυμα στο φοιτητικό σώμα. Λειτουργήσαν καταρχάς ως καθημερινό στέκι κατά τη διάρκεια του κενού χρόνου ανάμεσα στα μαθήματα και τόπος συνάντησης φοιτητών απ' όλες τις σχολές. Παράλληλα, αποτέλεσαν σημείο ιδεολογικών συζητήσεων, συγκρούσεων και κινητοποιήσεων. Από εκεί ξεκινούσαν συνήθως οι φοιτητικές διαμαρτυρίες και διαχέονταν σε όλο των ευρύτερο χώρο των Προπυλαίων, πριν οδηγηθούν στην πόλη, και εκεί κατέληγαν. Θα λέγαμε ότι στον Μεσοπόλεμο δεν ήταν απλώς τα Προπύλαια, αλλά κυρίως τα προαύλια που είχαν αποκτήσει μια συμβολική διάσταση. Όπως μαρτυρούσε η Αικατερίνη Κουμαριανού:

Εκεί λοιπόν το προαύλιο ήταν δικό μας το είχαμε καταλάβει η παρέα η δική μας και υπήρχε και ένα κουβούκλιο που υποτίθεται ότι ήταν για το φύλακα του προαυλίου. Ήταν τόπος συγκεντρώσεως, όχι αναγκαστικά μόνο κινητοποιήσεων, αλλά και συγκεντρώσεως και έρχονταν και οι παλιότεροι φοιτητές και έτσι είχαμε γνωρίσει αρκετούς, όχι ότι μας δίνανε εμάς σημασία, αλλά εμείς τους ξέραμε [...] Ο ένας ρήτορας, ο άλλος, από κάτω εμείς η κλάκα και έπεφτε ξύλο.⁵⁹⁴

Από την πλευρά του ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος χαρακτήριζε το προαύλιο ως *παραπανεπιστήμιο*, γράφοντας ότι «τα χρόνια εκείνα ο Περίβολος του Πανεπιστημίου, ο προς το Κτίριο της Ακαδημίας, αποτελούσε χώρο φοιτητικών συναντήσεων και πολύ ζωντανού διαλόγου επίλεκτων φοιτητών για θέματα πολιτικής, φιλολογίας, φιλοσοφίας».⁵⁹⁵ Και εκεί συναντούσε, λιγότερο μέσα στις αίθουσες διδασκαλίας: «τους ενταγμένους στην ιδεολογία της Αριστεράς, όχι όμως της ορθόδοξης» δραστήριους συμφοιτητές του.⁵⁹⁶

«Πρωτοετείς, κάπου τον Οκτώβριο, στην αρχή, βλέπω στο προαύλιο να μαζεύεται κόσμος. Γινόταν μονομαχία μιας κοπέλας ξανθής με γαλανά μάτια πολύ έξυπνης και ενός

⁵⁹⁴ Συνέντευξη στη γράφουσα. Η Αι. Κουμαριανού, τότε Καίτη Τριανταφυλλίδου, φοιτήτρια Φιλολογίας, ήταν οργανωμένη στην Αριστερή παράταξη και για την δράση της τιμωρήθηκε με αποβολή από το Πειθαρχικό Συμβούλιο το 1935, αλλά επανήλθε αργότερα. Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 498.3 και Βιβλίο Πρακτικών Πειθαρχικού Συμβουλίου, Συνεδρία 32^η, 8 Μαΐου 1935 και Συνεδρία 2^η, 9 Δεκεμβρίου 1935.

⁵⁹⁵ Εκεί γνώρισε τον ποιητή Κισκήρα, τον Ελύτη, τον Γκάτσο, τον μετέπειτα αρχαιολόγο Νίκο Ζαφειρόπουλο, τον Μιχαήλ Σακελλαρίου, τον Σπύρο Χαιρετάκη, πρόεδρο των φοιτητών της Φιλοσοφικής και αξιωματικό αργότερα στη Μέση Ανατολή. Από φοιτήτριες (γιατί οι άλλες μετείχαν ελάχιστα εκεί) «ξεχώριζε η Σοφία Καλλέργη, της γνωστής ιστορικής οικογένειας, με διάφορες πρωτοβουλίες, ενώ διέλαμπε η Κρινώ Καλομοίρη, κόρη του μουσικοσυνθέτη, με την αστραφτερή ομορφιά της και αργότερα η Λώρα Μπαχώμη, εκείνη όχι απλώς με την ομορφιά της αλλά προπάντων με διάχυτη, ανεπιδιώκτη, γοητεία σε πλήθος φοιτητών». Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, *ό.π.*, σ. 85-86.

⁵⁹⁶ Τον μετέπειτα καθηγητή Νομικής Αναστάσιο Χριστοφιλόπουλο, τον «διάσημο δημοσιογράφο αργότερα της άκρας Δεξιάς» Σάββα Κωνσταντόπουλο και τον καθηγητή της ΑΣΚΤ Άγγελο Προκοπίου, στο *ίδιο*. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Σ. Κωνσταντόπουλος και ο Τ. Χριστοφιλόπουλος είχαν αρθρογραφήσει και στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, έντυπο της «ορθόδοξης» Αριστεράς. Για τους *Νέους Πρωτοπόρους* βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Αθήνα ²1999.

αγοριού που την πείραζε. Απαντούσε με ευστροφία και πρωτοτυπία που τους έκανε όλους να σιγήσουν» περιέγραφε ο Μιχαήλ Σακελλαρίου, ενώ στο προαύλιο άκουσε τον Νάσο Δετζώρτζη να απαγγέλει από τη *Στροφή* του Σεφέρη.⁵⁹⁷ Ο Νίκος Σβορώνος μάλιστα δε δίσταζε να πει ότι θεωρούσε κατά κύριο λόγο τον εαυτό του ως «φοιτητή του προαυλίου και όχι των παραδόσεων. Και των παραδόσεων, φυσικά, αλλά κυρίως του προαυλίου».⁵⁹⁸ Την άποψη αυτή ασπαζόταν και ο Τάσος Χριστοφιλόπουλος συμπληρώνοντας ότι οι φοιτητές περνούσαν μεγάλο μέρος της ημέρας στο προαύλιο, ιδιαίτερα στο ανατολικό, με ζωηρές συζητήσεις, άλλοτε φιλολογικές για το αιώνιο γλωσσικό ζήτημα, άλλοτε πολιτικές που πολλές φορές κατέληγαν σε ξυλοκοπήματα.⁵⁹⁹

«Το Ανατολικό προαύλιο ήταν κυρίως ο χώρος που γίνονταν οι ζυμώσεις – “πηγαδάκια” και οι συγκεντρώσεις, ενώ ένα παγκάκι ήταν το βήμα των ομιλητών [...] συμφωνούσαμε μια καθορισμένη ώρα που θα ήταν γεμάτο το προαύλιο, αιφνίδια αρχίζαμε χειροκροτήματα και συγκλίναμε προς το παγκάκι – βήμα, απ’ όπου ο ομιλητής ανέπτυσε το θέμα και ταυτόχρονα ρίχναμε και προκηρύξεις».⁶⁰⁰ Ενώ ο Οδυσσέας Ελύτης περιέγραφε το ανατολικό προαύλιο ως «ίδιο κατάστρωμα καραβιού που απόμεινε ακυβέρνητο».⁶⁰¹

Η φοιτητική ζωή στα προαύλια είχε βρει και τις λογοτεχνικές της αναπαραστάσεις. Όπως αφηγούνταν η Έφη Πανσέληνου,

*Ο Ηλίας –της Νομικής– ανεβασμένος πάνω στο κεφαλόσκαλο έβγαζε λόγο. Το προαύλιο βούιζε, τα παιδιά φτάνουνε κύματα, κύματα τα παλαμάκια αντηχήσανε μέσα στην πρωινή Αθήνα. Κι’ οι απλοί διαβάτες σταθήκανε λίγο κι’ ύστερα τραβήξανε κουνώντας το κεφάλι πέρα δώθε. Μα το Κράτος έστησε το πελώριο αυτί του και παρουσιάστηκε μπροστά στο Πανεπιστήμιο με τις μαύρες επίσημες στολές των Αστυφυλάκων».*⁶⁰²

Στον ίδιο τόνο, ο Β. Μοσκόβης έπλεκε τον ιστό του μυθιστορηματός του *Γενεά έρχεται* μεταξύ των αιθουσών διδασκαλίας και των αυλών, βασισμένο σε πραγματικά πρόσωπα και περιστατικά. Κάτι ανάλογο συνέθετε τη βάση των αναμνήσεων του Πίνδαρου Μπρεδήμα στα *Παιδιά του αιώνα*,⁶⁰³ ενώ και οι τρεις παραπάνω μυθιστοριογράφοι –φοιτητές στον Μεσοπόλεμο– μετέφεραν στα έργα τους τα βιώματά τους και από τις μεγάλες φοιτητικές απεργίες.

⁵⁹⁷ Η φοιτήτρια ήταν η Σοφία Αναστασιάδη. Συνέντευξη Μιχαήλ Σακελλαρίου.

⁵⁹⁸ Συνέντευξη του Ν. Σβορώνου, *ό.π.*, σ. 40.

⁵⁹⁹ Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 34-35.

⁶⁰⁰ Τ. Π. Χιουρέας, *ό.π.*, σ. 41. Ο Τ. Χιουρέας, φοιτητής στο Μαθηματικό το 1931-1937, ήταν οργανωμένος στην Αριστερή Παράταξη φοιτητών.

⁶⁰¹ Αφηγούμενος μια συγκέντρωση φοιτητών που κατέληξε σε συμπλοκή. Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, Ίκαρος. Αθήνα 1982, σ. 320-321.

⁶⁰² Έφη Πλιάτσικα - Πανσέληνου, *ό.π.*, σ. 60. Η συγγραφέας τη δεκαετία του 1930 ήταν φοιτήτρια της Νομικής

⁶⁰³ Πίνδαρος Μπρεδήμας, *ό.π.*

Παράλληλα με τα προαύλια τα Προπύλαια, υπήρχε η είσοδος του Πανεπιστημίου και η πλατεία μπροστά στο κεντρικό κτίριο. Από τη μια αποτελούσε στην πανεπιστημιακή καθημερινότητα το σημείο εισόδου των φοιτητών στο ίδρυμα για τις σπουδαστικές τους υποχρεώσεις και για τις τυχόν επαφές με τη Γραμματεία και την Πρυτανεία. Μάλιστα, το 1926 – 1927 ο πρότανης Β. Αιγινήτης, επειδή ο μεγάλος αριθμός των φοιτητών, «συνωστιζομένων και θορυβούντων εις τα Προπύλαια» προκαλούσε *θέαμα αηδές* απαγόρευσε την είσοδο από την κεντρική θύρα και επέβαλε οι φοιτητές να εισέρχονται από τις πλαϊνές εισόδους στις αυλές.⁶⁰⁴ Από την άλλη τα Προπύλαια ήσαν σηματοδοτημένα διαχρονικά ως τόπος μαζικών συγκεντρώσεων και εκδήλωσης διαμαρτυριών, ενίοτε και συγκρούσεων, πριν διαχυθούν οι φοιτητές στην πόλη. Σε όλο τον Μεσοπόλεμο, από τη πρώτη συγκέντρωση των φοιτητών στα Προπύλαια, στις 15 Σεπτεμβρίου 1922, για την υποδοχή του ελληνικού στρατού μετά τη Μικρασιατική εκστρατεία,⁶⁰⁵ έως την τελευταία, τη μεγάλη φοιτητική διαδήλωση στις 28 Οκτωβρίου 1940,⁶⁰⁶ τα Προπύλαια σηματοδοτήθηκαν ως χώρος υποδοχής και έκφρασης της φοιτητικής διαμαρτυρίας, μιας παράδοσης που συνεχιζόταν από τον 19^ο αιώνα.⁶⁰⁷ Όταν οι ταραχές της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1926 για την διάλυση των «Δημοκρατικών Ταγμάτων» είχαν φτάσει στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου και κάποιοι φοιτητές είχαν εμπλακεί σε αυτές,⁶⁰⁸ ο πρότανης Σ. Μενάρδος αναστοχαζόταν στον απολογισμό του

*ήτο μια των θλιβερωτέρων της πατρίδος ημερών. Ηκούοντο πυκναί ομοβροντίαι και εις τους δρόμους είχαν ήδη αρχίσει αι συγκρούσεις των δημοκρατικών ταγμάτων. Και ενώ έσπευδα προς το Πρυτανείον δια να ασφαλίσωμεν όπως δήποτε το γηραιόν οικοδόμημα, συνεβούλευα τους συνωθουμένους εις τα προπύλαια φοιτητάς και τας φοβισμένας φοιτήτριαις να απομακρυνθούν ησύχως από του χώρου, όπου μετ' ολίγον ελίμναζεν αδελφικόν αίμα [...].*⁶⁰⁹

Τέλος, εντός της πανεπιστημιακής επικράτειας, και ένας ακόμα χώρος συνάθροισης των φοιτητών και εκδήλωσης της φοιτητικής διαμαρτυρίας, συγκυριακός όμως, ήταν το Πανεπιστημιακό (ή Ακαδημαϊκό) Γυμναστήριο. Αυτόνομο κτίριο με υπαίθριο χώρο πίσω από το Χημείο, στην οδό Χαριλάου Τρικούπη, δεν υπήρξε ποτέ στέκι κατά τον ελεύθερο χρόνο των φοιτητών ή σημείο συνάντησης, παρά μόνο ο χώρος για να ασκηθούν στο

⁶⁰⁴ Πρυτανικός απολογισμός Β. Αιγινήτη, 1926-1927, σ. 42.

⁶⁰⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 15/9/1922, σ. 4

⁶⁰⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/10/1940, σ. 1, 2.

⁶⁰⁷ Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 562-3.

⁶⁰⁸ Βλ. Α. Φλούντζης σ. 374. Οι συλληφθέντες από τις ταραχές, μαζί και κάποιοι φοιτητές, είχαν μεταφερθεί στο Φάληρο και μετά στον Ναύσταθμο. *Ελεύθερον Βήμα*, 11/9/1926, σ. 4. Τις διαδηλώσεις και τη συμμετοχή των φοιτητών περιγράφει και ο Γιώργος Θεοτοκάς στο μυθιστόρημά του *Αργώ*.

⁶⁰⁹ Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου 1925-1926, σ. 26. Ο πρότανης δεν κατονομάζει τις συγκεκριμένες ταραχές, αλλά το εικάζουμε από τα συμφραζόμενα.

υποχρεωτικό μάθημα της γυμναστικής. Αποτέλεσε όμως μια κατά συνθήκη παραχώρηση των πανεπιστημιακών αρχών στους φοιτητές από τα τέλη της δεκαετίας 1920· ιδιαίτερα εν μέσω παμφοιτητικών απεργιών, όταν η Σύγκλητος, απαντώντας στις φοιτητικές κινητοποιήσεις και με σκοπό να κατευνάσει τις εντάσεις, έκλεινε το Πανεπιστήμιο –«λοκ – άουτ» σύμφωνα με τους αριστερούς φοιτητές- και διέκοπτε τις διδασκαλίες. Στο Πανεπιστημιακό Γυμναστήριο γίνονταν οι συνελεύσεις⁶¹⁰ που καλούσαν οι απεργιακές επιτροπές και από αυτό ξεκινούσαν οι φοιτητικές πορείες στην πόλη. Πιθανόν η διάθεση του Γυμναστηρίου από τις πανεπιστημιακές αρχές να αποσκοπούσε στον περιορισμό των κινητοποιημένων φοιτητών σε ένα ελεγχόμενο πανεπιστημιακό κτίριο και στην αποφυγή συγκεντρώσεων στους δρόμους.

Οι φοιτητές δεν περιορίζονταν για τις κινητοποιήσεις τους μόνο στους χώρους που διέθετε το Πανεπιστήμιο. Επεκτείνονταν στην πόλη, οργανώνοντας συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, ομιλίες και φοιτητικές συνελεύσεις σε θέατρα (Αλάμπρα, Απόλλων κ.ά.), κινηματογράφους (Ακροπόλ) και αίθουσες διαλέξεων (Εταιρεία Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών), καθώς για αυτές δεν χρειαζόταν αίτημα προς τις πανεπιστημιακές αρχές και χορήγηση άδειας για τη διοργάνωσή τους, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια.⁶¹¹ Μάλιστα, όπως αφηγείται ο Α. Πανσέληνος, η Μαρίκα Κοτοπούλη διέθετε δωρεάν στο θέατρό της για τις συγκεντρώσεις των αριστερών, επειδή ήταν βασιλόφρων και είχε ενοχληθεί με τον Βενιζέλο.⁶¹²

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, οι χώροι συγκέντρωσης των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο βρίσκονταν υπό την εποπτεία των αρχών του, οι οποίες έπαιρναν σχετικά μέτρα «φρονηματοισμού». Οι ενέργειες των πανεπιστημιακών αλλά και των κρατικών αρχών απέναντι στις φοιτητικές εκδηλώσεις θα περιγραφούν πιο κάτω. Ενδεικτικά όμως να αναφέρουμε, ότι τον Νοέμβριο 1932 ο Πρύτανης ζητούσε από την Αστυνομία Πόλεων τη διάθεση 2 αστυφυλάκων για να βοηθήσουν στον έλεγχο των εισερχόμενων στα προαύλια φοιτητών,⁶¹³ ενώ το 1934 ο Πρύτανης Νικόλαος Εξαρχόπουλος, για τη διαφύλαξη της «ιερότητας» των χώρων και εν γένει του Πανεπιστημίου, απαγόρευε την διανομή εντύπων τα οποία ενδεχομένως θα προκαλούσαν αντιγνώμεις και αντεγκλήσεις, ενώ συνιστούσε θερμότητα στους φοιτητές την αποφυγή αγορεύσεων και συζητήσεων που μπορεί να απέβαιναν αιτία ταραχών και θα εξέθεταν στα μάτια του κοινού τους ίδιους και το Ίδρυμα.⁶¹⁴

⁶¹⁰ Φοιτητικές συγκεντρώσεις και συνελεύσεις για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με φοιτητικά ζητήματα των επιμέρους σχολών, κυρίως πριν την προκήρυξη απεργιών γίνονταν και στις αίθουσες των Σχολών (αμφιθέατρο Φιλοσοφικής, Χημείο κ.ά.).

⁶¹¹ Σε μεταγενέστερο χρόνο, επιβλήθηκε και για αυτές η χορήγηση άδειας από τις αρχές Ασφαλείας.

⁶¹² Α. Πανσέληνος, *ό.π.*, σ. 217.

⁶¹³ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 487.5.

⁶¹⁴ Στο ίδιο, φ. 497.4.

Ταυτόχρονα έλεγχο στους πανεπιστημιακούς χώρους ασκούσαν και «έξωθεν». Το 1924 για μια φοιτητική συγκέντρωση έπρεπε να δοθεί άδεια, εκτός από την Πρυτανεία και από το Α΄ Σώμα Στρατού,⁶¹⁵ ενώ το 1933 η Ειδική Ασφάλεια ενημέρωνε τις πανεπιστημιακές αρχές εν όψει απεργίας ότι οι φοιτητές «επέστρεψον και εισήλθον εις τα προπύλαια ένθα παρέμεινον μέχρι της 11.30 μ.μ. και έφτασαν εις μικροδιαπληκτισμούς».⁶¹⁶

Χαρτογραφώντας το Πανεπιστήμιο Αθηνών στο Μεσοπόλεμο, θα λέγαμε ότι εκτός από τις «κλειστές» αίθουσες διδασκαλίας, οι υπαίθριοι χώροι του Ιδρύματος, προαύλια και Προπύλαια, είχαν κατακτηθεί από τους φοιτητές, αποκτώντας ως χώροι έναν πρακτικό αλλά και συμβολικό χαρακτήρα και η λειτουργία τους, από καθημερινός χώρος συνάντησης σε αφετηρία κινητοποιήσεων, αναπροσαρμοζόταν ανάλογα με τις συγκυρίες.

⁶¹⁵ Ριζοσπάστης, 3/11/1924 σ. 4.

⁶¹⁶ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 487.3.

3.2. Το χρονικό των κινητοποιήσεων (1922-1940)

3.2.1. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Η περίοδος του Μεσοπολέμου υπήρξε μια ταραγμένη περίοδος και για τα φοιτητικά κινήματα στην Ευρώπη. Οι αρνητικές επιπτώσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ιδιαίτερα για τους ηττημένους, η ανάδειξη του κομμουνισμού και του φασισμού ως δυο ιδεολογιών που αμφισβητούσαν το κοινοβουλευτικό σύστημα, η οικονομική κρίση επηρέασαν την ανώτατη εκπαίδευση σε όλη την Ευρώπη. Η ανάδειξη των φασιστικών αλλά και των κομμουνιστικών δυνάμεων στο πολιτικό πεδίο βρήκαν τα αντίστοιχά τους στον φοιτητικό χώρο, δημιουργώντας έντονες διαμάχες και συγκρούσεις. Η ανάδειξη αυταρχικών καθεστώτων λειτούργησε καθοριστικά και για την φυσιογνωμία των πανεπιστημίων και του φοιτητικού σώματος. Στην ηττημένη, λ.χ., Γερμανία οι περισσότεροι φοιτητές υποστήριζαν συντηρητικές εθνικιστικές οργανώσεις, θεωρώντας ότι το «χάος» στη Γερμανία και η «ταπείνωση» των Βερσαλλιών προκλήθηκε από τους «κομμουνιστές και τους Εβραίους», ενώ μόνο μια μικρή μειοψηφία φοιτητών το 1918 επέλεξε την Αριστερά. Μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους Ναζί το 1933 η ακαδημαϊκή ελευθερία έπαψε να υφίσταται. Οι φοιτητικοί σύλλογοι και οι αδελφότητες διαλύθηκαν και όλοι οι κομμουνιστές φοιτητές εκδιώχτηκαν συστηματικά από κάθε πανεπιστημιακό ίδρυμα από φοιτητές-μέλη ναζιστικών οργανώσεων.⁶¹⁷

Στη φασιστική Ιταλία της δεκαετίας του 1920, όπως και στη Γερμανία του Χίτλερ της δεκαετίας του 1930, η πολιτική εποπτεία των Πανεπιστημίων έγινε κύριο μέλημα του νέου ολοκληρωτικού καθεστώτος και σημαδεύτηκε από εκκαθαρίσεις και κυρώσεις εναντίον φοιτητών που με διάφορους τρόπους είχαν δείξει την εχθρότητά τους προς το φασιστικό καθεστώς.

Στη Ρουμανία, από την άλλη πλευρά, αντικομμουνιστές εθνικιστές φοιτητές ξεκίνησαν ένα κίνημα διαμαρτυρίας υπό την ηγεσία ενός φοιτητή νομικής, του Corneliu Codreanu (1899–1938), ενάντια στον «συνωτισμό» στα πανεπιστήμια, καθιστώντας ανεπιθύμητους όλους τους φοιτητές που ανήκαν σε εθνικές μειονότητες και ιδιαίτερα τους Εβραίους, τους οποίους θεωρούσαν υπεύθυνους για την «κομμουνιστική απειλή». Όταν ο αποκλεισμός των Εβραίων φοιτητών και καθηγητών δεν πέτυχε αμέσως, οι φοιτητές

⁶¹⁷ Giles Geoffrey, *Students and National Socialism in Germany*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1985, σ. 149.

επέλεξαν την ένοπλη συνωμοτική δράση με στόχο τη δολοφονία φιλελεύθερων πολιτικών και Εβραίων τραπεζίτών.⁶¹⁸

Στην Ισπανία, το 1922 μετά την επιβολή της δικτατορίας του στρατηγού Πρίμο ντε Ριβέρα, το καθεστώς κατάργησε την πανεπιστημιακή αυτονομία και πίεσε τους φοιτητές, χωρίς μεγάλη επιτυχία, να γίνουν μέλη των Juventudes Patrióticas, της νεολαίας του κόμματός του. Από το 1926 και μετά όμως συγκροτήθηκε ένα ισχυρό αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα που συντέλεσε στην πτώση του δικτάτορα. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 στα ισπανικά πανεπιστήμια άρχισαν να σημειώνονται βίαιες αντιπαραθέσεις μεταξύ αντιπάλων ομάδων ένστολων και ένοπλων φοιτητών που ανήκαν στο φασιστικό πανεπιστημιακό κίνημα, το Sindicato Español Universitario (SEU) και τους Νέους Σοσιαλιστές και το Κομμουνιστικό Κόμμα.⁶¹⁹ Από την αρχή του εμφυλίου πολέμου (1936-1939) και μετά τη νίκη των μοναρχικών πολλοί κομμουνιστές και φιλελεύθεροι φοιτητές αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το Πανεπιστήμιο.⁶²⁰

Στη Γαλλία, η πανεπιστημιακή φάλαγγα (Phalange Universitaire), μια δεξιά, αυταρχική, αντικομμουνιστική και παραστρατιωτική οργάνωση, με πολλά φοιτητικά παραρτήματα και 10.000 μέλη στην ακμή της μέχρι το 1933, είχε καταφέρει να κυριαρχήσει στον φοιτητικό κόσμο ασκώντας συστηματικά τρομοκρατία με ξυλοδαρμούς των κομμουνιστών φοιτητών και διακόπτοντας τις διαλέξεις καθηγητών που θεωρούνταν «δημοκρατικοί». Οι δημοκρατικές και κομμουνιστικές φοιτητικές ενώσεις ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα ανίσχυρες απέναντι σε αυτή τη δεξιά βία, μέχρι που η ιδέα ενός ευρύτερου μετώπου ενάντια στο φασισμό έγινε κυρίαρχη μεταξύ των φοιτητών και δημιουργήθηκε το Αντιφασιστικό Πανεπιστημιακό Μέτωπο (Front Universitaire Antifasciste). Μετά την εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου το 1936 η Πανεπιστημιακή Φάλαγγα με όλα τα φοιτητικά της παραρτήματα τέθηκε εκτός νόμου από τη νέα Κυβέρνηση και έκτοτε δεν κατάφερε να επιβιώσει ως οργάνωση.⁶²¹

Στη Μεγάλη Βρετανία, το διεθνές κίνημα ειρήνης αποτέλεσε τη βάση για ένα αριστερό φοιτητικό κίνημα που δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στον πανεπιστημιακό κόσμο

⁶¹⁸ I. Livezeanu, "Fascists and Conservatives in Romania: Two Generations of Nationalists" στο M. Blinkhorn (επιμ.), *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-century Europe*, Λονδίνο, Routledge, 1990, σ. 218-239.

⁶¹⁹ Miguel Ángel Ruiz Carnicer, *Spanish Universities Under Franco. Universities Under Dictatorship*, Πενσυλβάνια, Penn State Press, 2005, σ. 189.

⁶²⁰ Tejada S Rodríguez, "The anti-Franco student movement's contribution to the return of democracy in Spain" στο *Espacio, Tiempo y Educación*, 2(2), σ. 81, https://www.researchgate.net/publication/281507743_The_anti-Franco_student_movement%27s_contribution_to_the_return_of_democracy_in_Spain.

⁶²¹ J.-P. Worms, 'The French Student Movement' στο S. M. Lipset (επιμ.), *Student Politics*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1967, 268-271.

αλλά ριζοσπαστικοποιήθηκε συνδέοντας τα προβλήματα «ειρήνης, ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης» με τον αντιφασισμό.⁶²² Για έναν μεγάλο αριθμό φοιτητών αυτή η πολιτικοποίηση-ριζοσπαστικοποίηση συνδυάστηκε με τη συμπάθεια για τον κομμουνισμό και ως προπύργια του αριστερού φοιτητικού κινήματος αναδείχθηκαν τα πανεπιστήμια του Κέμπριτζ, της Οξφόρδης και το London School of Economics.⁶²³

Αυτή η μικρή περιπλάνηση στα φοιτητικά κινήματα άλλων ευρωπαϊκών χωρών αναδεικνύει δυο βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου: αφενός τη σύγκρουση ανάμεσα στις φασιστικές ή στις φιλοφασιστικές δυνάμεις και αφετέρου τις κομμουνιστικές, καθώς και την ύπαρξη ενός ισχυρού συντηρητικού πόλου μέσα στο φοιτητικό κίνημα.

Στην ελληνική περίπτωση, η έμφαση στο μεσοπολεμικό φοιτητικό κίνημα έχει δοθεί κατά κύριο λόγο στην Αριστερά, σε ένα μεγάλο βαθμό δίκαια, καθώς οι δυνάμεις της υπήρξαν ιδιαίτερα δραστήριες, ενώ τα αιτήματά τους, με έντονη πολιτική διάσταση και η ευρύτερη στάση τους ήταν πρωτόγνωρα για το Πανεπιστήμιο. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεν υπήρξε ποτέ ένα διαχρονικά προοδευτικό φοιτητικό κίνημα. Αντίθετα και στο παρελθόν σε πολλές περιπτώσεις ενεργοποιήθηκε υποστηρίζοντας συντηρητικά αιτήματα, δημιουργώντας μέτωπα εναντίον των προοδευτικών ιδεών της εποχής, όπως συνέβη λ.χ. στην περίπτωση των Ευαγγελιακών και των Ορεσטיακών. Στην ιστορία του ελληνικού φοιτητικού κινήματος, η ενεργητικότητά και γενικότερα ο ακτιβισμός δεν υπήρξαν μονοπώλιο της Αριστεράς. Στις σελίδες που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε τον φοιτητικό συνδικαλισμό της περιόδου, αναδεικνύοντας τα βασικά χαρακτηριστικά του.

3.2.2. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Το 1922 σηματοδότησε για το Πανεπιστήμιο Αθηνών την επαναφορά στην κανονική του λειτουργία μετά από μια ταραγμένη δεκαετία, με εκκαθαρίσεις καθηγητών και επιστράτευση των φοιτητών. Παράλληλα, ο νέος Οργανισμός, που είχε ψηφιστεί τον Ιούλιο του 1922 δημιουργούσε νέες προϋποθέσεις για τη φοίτηση και διαμόρφωνε αντίστοιχα αιτήματα. Μέσα όμως σ' ένα στο ιδιαίτερα τεταμένο πολιτικό κλίμα, η νέα ακαδημαϊκή χρονιά βρήκε τους φοιτητές του Πανεπιστημίου να υποβάλλουν διαμαρτυρίες για τις «σφαγές του Κεμάλ» και εκκλήσεις για τους πρόσφυγες, να οργανώνουν συγκέντρωση υποδοχής του ελληνικού Στρατού στα Προπύλαια και να καταθέτουν ψήφισμα στην

⁶²² E. Ashby και M. Anderson, *The Rise of the Student Estate in Britain*, Κέϊμπριτζ Μασσαχουσέτης, Harvard University Press, 1974, σ. 69-72.

⁶²³ J. Kotek, *La jeune Garde. La jeunesse entre KGB et CIA. 1917-1989*, Παρίσι, Seuil, 1996, σ. 45-46.

Επαναστατική Επιτροπή για την τιμωρία των ενόχων της εθνικής καταστροφής.⁶²⁴ Την ίδια στιγμή φοιτητική επιτροπή κατέθετε υπόμνημα στο Υπουργείο Παιδείας, με το οποίο ζητούσε την επαναφορά των απολυμένων από τις εκκαθαρίσεις καθηγητών και την λήψη μέτρων ώστε οι κομματικές διαμάχες να μην έχουν πια αντίκτυπο στο Πανεπιστήμιο. Ζητούσαν, επίσης, και τη μη εφαρμογή του νέου Οργανισμού.⁶²⁵ Σημειώνουμε, ότι η διάκριση ανάμεσα στη σπουδαστική και πολιτική διάσταση των αιτημάτων των φοιτητών δεν είναι πάντα ευκρινής. Το παραπάνω π.χ. αίτημα για την επαναφορά των απολυμένων καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών συνδεόταν με την ανάγκη των φοιτητών για την πληρέστερη ακαδημαϊκή μόρφωση και την αποκατάσταση της λειτουργίας του Ιδρύματος αλλά ενδεχομένως η υπεράσπιση των βενιζελικών καθηγητών είχε και πολιτικά κίνητρα.

Η πρώτη φοιτητική απεργία στο Μεσοπόλεμο εκδηλώθηκε τον Μάιο 1923 από τους πρωτοετείς φοιτητές, όταν μετά από συγκέντρωση στο θέατρο «Αλάμπρα» στις 30 Απριλίου 1923, χωρίς να έχουν πάρει άδεια από τον πρύτανη Δημήτριο Παππούλια,⁶²⁶ αποφάσισαν αποχή από τα μαθήματα. Σύμφωνα με τους φοιτητές ο νέος Οργανισμός του 1922 με την καθιέρωση των τμηματικών εξετάσεων δεν τους επέτρεπε να δώσουν δεύτερη φορά εξετάσεις σε περίπτωση αποτυχίας. Στις 2 Μαΐου 1923 ο πρύτανης δήλωνε εγγράφως ότι αφού εξέτασε τα αιτήματα των πρωτοετών διαπίστωσε ότι είχαν άγνοια του νόμου και μπορούσαν να δώσουν εξετάσεις. Τους προσκαλούσε λοιπόν να σταματήσουν την απεργία και να προσέλθουν στα μαθήματα, αλλιώς θα τιμωρούνταν.⁶²⁷ Την επόμενη μέρα, στις 3 Μαΐου κατά τη διάρκεια φοιτητικής συνέλευσης στη Νομική, επενέβη με άδεια του πρύτανη η αστυνομία και μετά από άρνηση των φοιτητών να δείξουν τα «διαπιστευτήριά» τους συνέλαβε 3 φοιτητές που αφέθηκαν ελεύθεροι μετά από παρέμβαση συναδέλφων τους και του πρύτανη, ενώ 15 φοιτητές (μεταξύ αυτών και ο Ηλίας Τσιριμώκος) και 1 φοιτήτρια

⁶²⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/9/1922, 10/9/1922 και 15/9/1922· *Σκριπ*, 2/11/1922.

⁶²⁵ *Εμπρός*, 18/9/1922 και 27/11/1922. Πρόκειται για τις απολύσεις βενιζελικών καθηγητών το 1920 από την κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη. Ο υπουργός Παιδείας και καθηγητής της Ιατρικής Θ. Ζαΐμης, που είχε απολυθεί και ο ίδιος το 1918, επανέφερε τους παλαιότερα απολυθέντες φιλοβασιλικούς καθηγητές και ακύρωσε τις νέες προσλήψεις. Εκκαθαρίσεις καθηγητών του Πανεπιστημίου είχαν ξεκινήσει από το 1910 από την κυβέρνηση Δραγούμη, μετά το κίνημα στου Γουδί, με τη σύμφωνη γνώμη του Στρατιωτικού Συνδέσμου και συνέχισαν από τον Βενιζέλο το 1917 κατά τον Εθνικό Διχασμό. Βλ. Κ. Γαβρόγλου – Β. Καραμανωλάκης – Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 197-198, 209. Σύμφωνα μάλιστα με τον πρύτανη Δ. Παππούλια: «τα πλήγματα όμως άτινα από δεκαπενταετίας περίπου επανειλημμένως υπέστη το Πανεπιστήμιον δια των απαισιών εκκαθαρίσεων, ως εκλήθησαν αι ανατιολόγητοι καθηγητών αυτού ομαδικαί απολύσεις, αίτινες πρωτοφανείς ούσαι εις τα χρονικά των πανεπιστημίων του κόσμου ουδέν έτερον επήνεγκον ειμή τη διάσεισιν του γοήτρου αυτού ουχί τόσο εν τη ξένη, ένθα προσηκόντως τιμάται, αλλά κυρίως εν Ελλάδι, έπαυσαν ευτυχώς εκδηλούμενα κατά τα τελευταία έτη». Βλ. Πρυτανικός απολογισμός Δ. Παππούλια, 1923-1924, σ. 10.

⁶²⁶ Υπόμνημα πρύτανη προς το Υπουργείο Παιδείας στις 28/4/1923 ότι η Επιτροπή πρωτοετών φοιτητών τοιχοκόλλησε προκηρύξεις για Γενική Συνέλευση στο «Αλάμπρα», χωρίς να ζητήσουν προ 24ωρου άδεια σύμφωνα με τον Οργανισμό και ρωτούσε αν το Υπουργείο έκρινε εύλογο να μην γίνει η Συνέλευση, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 457.2.

⁶²⁷ Στο ίδιο.

κλήθηκαν σε απολογία στην Πρυτανεία ως πρωταίτιοι. Όταν παρουσιάστηκαν, βρέθηκαν απέναντι στον αστυνομικό διευθυντή Στέφανο Βοβολίνη που τους υπέβαλλε *ερωτήσεις*, ενώ ο πρύτανης, συγχωρώντας τους φοιτητές «εν μακροθυμία του», τους συνέστησε λύση της απεργίας και να μη «θορυβοποιούν» γιατί αλλιώς θα επέβαλαν τάξη οι στρατιωτικές αρχές. Επιτροπή φοιτητών με ανακοίνωσή της εξέφραζε τη λύπη της για την ειρωνική και προσβλητική στάση του πρύτανη και για την πρωτοφανή ανάμειξη της Αστυνομίας σε εσωτερικά φοιτητικά ζητήματα. Η πρώτη μεσοπολεμική απεργία των φοιτητών έληξε στις 7 Μαΐου 1923 κατόπιν δέσμευσης του Υπουργείου Παιδείας να εξετάσει τα φοιτητικά αιτήματα.⁶²⁸ Την ίδια μέρα δημοσιεύτηκε στη συντηρητικών αρχών εφημερίδα *Εμπρός*, επιστολή φοιτητή της Νομικής που αναγνώριζε το δίκιο των πρωτοετών και καταδίκαιε την επέμβαση της αστυνομίας και την παραβίαση του ασύλου του Πανεπιστημίου, το οποίο είχε την όψη φρουρούμενου κέντρου κακοποιών, ενώ οι εντεταλμένοι την τάξη αστυνομικοί για να σκοτώσουν την ώρα τους έκαναν κόρτε σε φοιτήτριες. Ο φοιτητής απέδιδε ευθύνη στον πρύτανη που θα μπορούσε να είχε προλάβει την απεργία και να ανακόψει τον «ιό του φατριασμού».⁶²⁹

Η φοιτητική απεργία του 1923, συγκρότησε έναν τρόπο συμπεριφοράς και αντιμετώπισης των φοιτητικών κινητοποιήσεων, τόσο από την πλευρά των φοιτητών όσο των πανεπιστημιακών αρχών, που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως επαναλαμβανόμενο μοτίβο και για τα επόμενα χρόνια με μεγαλύτερη ή μικρότερη όξυνση ανάλογα με την μαχητικότητα των φοιτητών και την προθυμία των κρατικών και πανεπιστημιακών αρχών για διαπραγμάτευση. Δεν ήταν ένα καινούργιο φαινόμενο, παρατηρείται με τις ανάλογες διαφοροποιήσεις σε όλο τον 19^ο αιώνα και στη συνέχεια,⁶³⁰ αλλά στο Μεσοπόλεμο η φοιτητική διαμαρτυρία αποκτά μεγαλύτερη συχνότητα, όπως και οι επεμβάσεις των αστυνομικών αρχών σε συνεργασία με την εκάστοτε Πρυτανεία.

Τον Δεκέμβριο του 1923 η πολιτική επικαιρότητα εισέρχεται ορμητική μέσα στα πανεπιστημιακά προαύλια. Σε μια ιδιαίτερα τεταμένη πολιτικά περίοδο, παραμονές εκλογών και μέσα στο κλίμα του Διχασμού για το πολιτειακό και την επάνοδο του Ελ. Βενιζέλου οι φοιτητές διχάστηκαν και αυτοί. Από την μια πλευρά συστήθηκε η φιλοβασιλική Συνταγματική Νεολαία από Αρκάδες φοιτητές, μέλη της «Ελληνικής Νεολαίας», των

⁶²⁸ Για την φοιτητική απεργία, βλ. ενδεικτικά τις εφημερίδες *Ελεύθερον Βήμα*, 30/4/1923 και 4/5/1923, *Ριζοσπάστης*, 4/5/1923, *Εμπρός* 2/5/1923, 4/5/1923, σ. 2 και 7/5/1923.

⁶²⁹ Υπέγραφε ως Τ. Θεοδ., *Εμπρός*, 7/5/1923, σ. 4.

⁶³⁰ Βλ. ενδεικτικά την αντιμετώπιση των «Σκιαδικών» το 1859, τις κινητοποιήσεις για την επιβολή εκπαιδευτικών τελών (διδάκτρων) το 1892 από την κυβέρνηση Τρικούπη, τα «Γαλβανικά» το 1896-1897, Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 500 – 515, 606 – 611 και 613, καθώς και τα «Γυμναστικά» το 1907. Π. Σιμενή, *Φοιτητικές ταραχές*, *ό.π.*

«Βασιλοφρόνων φοιτητών» και άλλους.⁶³¹ Από την άλλη πλευρά, βρισκόταν η Δημοκρατική Νεολαία Αθηνών, η οποία αποτελούνταν και αυτή ως επί το πλείστον από φοιτητές.⁶³² Και οι δυο νεολαίες πήραν μέρος είτε στις φιλοβασιλικές διαδηλώσεις είτε στις αντιμοναρχικές, με πιο χαρακτηριστική αυτή της 9ης Δεκεμβρίου 1923⁶³³ όπου σημειώθηκαν και αιματηρά επεισόδια.⁶³⁴ Οι ελάχιστοι κομμουνιστές φοιτητές κρατώντας απόσταση, στιγματίζουν την «διαγωγή και των δυο αστικών φατριών» και τους ψευδοδημοκράτες – βασιλοκόλακες φοιτητές.⁶³⁵ Τα επεισόδια δεν άργησαν να εκδηλωθούν και εντός του Πανεπιστημίου, ιδιαίτερα όταν ο Καθηγητής της Νομικής Τιμολέων Ηλιόπουλος στο μάθημά του, παραμονές της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1924, μίλησε για το καθήκον του πολίτη, ιδιαίτερα των φοιτητών να υπεραμύνονται του πολιτεύματος (της συνταγματικής βασιλείας) και προέτρεψε τους ακροατές του να συμμετάσχουν στο συλλαλητήριο.⁶³⁶ Τις επόμενες ημέρες οι φοιτητές της Συνταγματικής Νεολαίας έκαναν αποχή και σημειώθηκαν και επεισόδια.⁶³⁷ Επεισόδια σημειώθηκαν και λίγους μήνες μετά, κατά τις παραμονές του δημοψηφίσματος, τον Απρίλιο 1924, όταν δημοκρατικοί φοιτητές παρενέβησαν στο μάθημα και πάλι του καθηγητή Τ. Ηλιόπουλου.⁶³⁸ Τα γεγονότα δεν πήραν μεγαλύτερες διαστάσεις γιατί μεσολάβησαν οι διακοπές του Πάσχα και οι φοιτητές απουσίαζαν. Η διάσπαση του φοιτητικού σώματος για πολιτικούς – ιδεολογικούς λόγους θα συνεχίσει και τα επόμενα χρόνια, με άλλα όμως διακυβεύματα.

Οι επόμενες «θορυβώδεις σκηναί» συντελέστηκαν τον Νοέμβριο 1924. Στις 2 Νοεμβρίου είχε οργανωθεί συγκέντρωση φοιτητών στο Χημείο για τα αιτήματά τους (ελάττωση διδάκτρων, παράταση εγγραφών, πανεπιστημιακά συγγράμματα κ.ά.) και ενώ είχαν πάρει άδεια από τον πρότανη Κωνσταντίνο Ζέγγελη για τη πραγματοποίησή της, βρήκαν κλειστό το Χημείο και φρουρούμενο από την Αστυνομία. Οι 3.000 συγκεντρωμένοι φοιτητές συγκρούστηκαν με τους αστυνομικούς, ενώ «κομμουνίζοντες», σύμφωνα με τον Τύπο, φοιτητές μοίρασαν προκηρύξεις και στη συνέχεια πήγαν στο σπίτι του Κ. Ζέγγελη, ο

⁶³¹ *Εμπρός*, 8/12/1923 και *Σκριπ*, 8/12/1923.

⁶³² *Ελεύθερον Βήμα*, 9/12/1923 σ. 4. Για τις δύο Νεολαίες βλ. και Α. Ρήγο, *Ελληνικό πανεπιστήμιο*, ό.π., τ. Β, σ. 109- 110. Ο Άλκης Ρήγος τις προσδιορίζει ως κομματικές νεολαίες, αλλά θεωρούμε ότι ήταν κάτι πιο ευρύτερο.

⁶³³ *Ελεύθερον Βήμα*, 10/12/1923 και *Εμπρός* 10/12/1923. Βλ και *Σκριπ*, 11/12/1923.

⁶³⁴ Σημειώνουμε ότι το καλοκαίρι του 1923, τον Αύγουστο ξέσπασαν μεγάλες εργατικές απεργίες λόγω της απόφασης του τότε υπουργού οικονομικών και ταυτοχρόνως πρόεδρου του ΣΕΒΒ και ιδιοκτήτη της ΑΓΕΤ, Ανδρέα Χατζηκυριάκου, να μειώσει τα εργατικά ημερομίσθια κατά 30-40%. Το κράτος, θα καταστείλει βίαια τις απεργίες και θα προχωρήσει σε συλλήψεις απεργών και και σε κατάργηση των συνδικάτων. Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918 – 1926*, Αθήνα, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2007, σ. 141-153.

⁶³⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 14/12/1923.

⁶³⁶ *Σκριπ*, 9/12/1923, σ. 4 και 12/12/1923, σ. 4· *Εμπρός*, 11/12/1923, σ. 2,

⁶³⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 12/12/1923, σ. 4 και *Σκριπ*, 12/12/1923, σ. 4.

⁶³⁸ *Σκριπ*, 11/4/1924, σ. 2.

οποίος απουσίαζε. Σημειώθηκαν και εκεί άγριες συμπλοκές, τραυματισμοί και συλλήψεις (3 φοιτητών) και στη συνέχεια διαμαρτυρία στους δρόμους. Η εφημερίδα *Εμπρός* ανέφερε ότι οι φοιτητές είχαν πέσει θύματα κομμουνιστικής σπείρας, ενώ η φοιτητική Επιτροπή διευκρίνιζε ότι η συγκέντρωση δεν είχε καμία κομμουνιστική χροιά.⁶³⁹ Ταυτόχρονα ο *Ριζοσπάστης* δημοσίευσε επιστολή του φοιτητή Δ. Α. Ζακυθινού ο οποίος θεωρούσε αδιάφορο αν οι κομμουνιστές φοιτητές αναμείχθηκαν χάριν της ιδεολογίας τους, σημασία είχε ότι όλοι θα μοιράζονταν την καλή ή κακή έκβαση του αγώνα, και ότι όλοι έπρεπε να στηρίζουν τα θύματα. Και συνέχιζε ότι μόνο τότε η φοιτητική νεολαία θα ήταν ενωμένη, όταν άρχιζε να μοιράζεται τόσο τις υπηρεσίες όσο και τα βάρη των μελών της.⁶⁴⁰ Σύμφωνα με τον Αντώνη Φλούντζη, που συμμετείχε σε αυτά, τα γεγονότα της 2^{ης} Νοεμβρίου αποτέλεσαν την πρώτη συνειδητή και οργανωμένη μαζική εκδήλωση του νεαρού τότε φοιτητικού κινήματος.⁶⁴¹ Την ίδια περίοδο, ένα άλλο γεγονός εξέφραζε ακόμη πιο έντονα την ανάγκη οργάνωσης της συλλογικής έκφρασης του φοιτητικού σώματος.

3.2.3. ΤΟ Α΄ ΠΑΜΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Τον Νοέμβριο 1924 συνήλθαν οι πρόεδροι των φοιτητικών σωματείων του Πανεπιστημίου Αθηνών και αποφάσισαν τη σύγκληση του Α΄ Παμφοιτητικού Συνεδρίου. Είχε προηγηθεί το 1923 ένα «διαφορετικό» Φοιτητικό Συνέδριο στον Μαραθώνα από το οποίο ιδρύθηκε η Χριστιανική Ένωση Ελλήνων Φοιτητών, με σκοπό την χριστιανική μόρφωση ατόμων και κοινωνίας και την προσχώρηση στην Παγκόσμια Συνομοσπονδία Χριστιανών, ενδεχομένως μια κίνηση υπό την επιρροή της ΧΑΝ.⁶⁴² Το Α΄ Παμφοιτητικό Συνέδριο ξεκίνησε τις εργασίες του στις 30 Νοεμβρίου 1924 στο Εθνικό Θέατρο, με παρουσία πολιτικών προσώπων (Αλ. Παπαναστασίου, Στ. Γονατάς, Ι. Τσιριμώκος, Γ. Ράλλης) και καθηγητών του Πανεπιστημίου (Ν. Αλιβιζάτος, Ε. Σκάσσης) στην έναρξη και τη

⁶³⁹ Για τη φοιτητική συγκέντρωση και τα επεισόδια βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 3/11/1924· *Ριζοσπάστης*, 3/11/1924 σ. 4· *Σκριπ*, 3/11/1924, σ. 5· *Εμπρός* 3/11/1924, σ. 3. Βλ. ακόμη Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 153-157 και Γιάνναρης, *ό.π.*, σ. 395-397.

⁶⁴⁰ *Ριζοσπάστης*, 4/11/1924.

⁶⁴¹ Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 152.

⁶⁴² Τα θέματα που συζητήθηκαν ήταν: α) μερικής φύσης, σπουδαστικά, όπως η κάλυψη κενών εδρών, τα πανεπιστημιακά συγγράμματα κ.ά. και β) γενικής, όπως η καταπολέμηση έκλυτων ηθών μέσω του χριστιανισμού και η βελτίωση των όρων της ζωής. Το ψήφισμα που συντάχθηκε μετά το Συνέδριο το υπέγραψαν 37 φοιτητές, μεταξύ των οποίων ο Α. Τερζάκης, ο Άγγελος Σεφεριάδης, αδελφός του Γ. Σεφέρη και ο Θ. Βαλάσσης της Πανεπιστημιακής Λέσχης. Βλ. Έκθεση πεπραγμένων προς την Πρυτανεία, ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 456.2. Για την Παγκόσμια Ομοσπονδία Χριστιανών Φοιτητών, βλ. Διονύσιος Δ. Παπαγιαννόπουλος, *Το εν Βουλγαρία Διεθνές Συνέδριον της Παγκοσμίου Ομοσπονδίας Χριστιανών Φοιτητών*, Αθήναι, τυπ. Π. Κυριακού, 1936.

λήξη του. Συστήθηκε Οργανωτική Επιτροπή⁶⁴³ από τα διοικητικά συμβούλια των φοιτητικών συλλόγων (σχολών, τοπικών, προσφυγικών και στρατευθέντων), ενώ μπορούσε να το παρακολουθήσει κάθε φοιτητής/ια με σχετική άδεια εισόδου από τον οικείο σύλλογο. Η σύγκλησή του θεωρήθηκε ως «απόρροια ανάγκης να διορθώσει ότι μπορέσει για τους φοιτητές, την προνομιούχο τάξη της κοινωνίας που όλοι αγαπούσαν και ήθελαν να βοηθήσουν».⁶⁴⁴ Το συνέδριο, με πολλές εισηγήσεις εκπροσώπων, αλλά και διαφωνίες και αντεγκλήσεις έθεσε στο επίκεντρο των εργασιών του πολλά και καίρια σπουδαστικά ζητήματα⁶⁴⁵ και ολοκλήρωσε τις εργασίες του στις 7 Δεκεμβρίου 1924. Κύριο αποτέλεσμά του ήταν η οργάνωση και ενίσχυση του δευτεροβάθμιου συλλογικού οργάνου, της Ομοσπονδίας Ελλήνων Φοιτητών (ΟΕΦ). Από τα υπόλοιπα σπουδαστικά ζητήματα που συζητήθηκαν και για τα οποία λήφθηκαν αποφάσεις, ορισμένες έμειναν στο επίπεδο προτάσεων και δεν υλοποιήθηκαν (έκδοση πανεπιστημιακών συγγραμμάτων, αναστολή στράτευσης κ.ά.), γιατί ήταν διαφορετικές οι προθέσεις της Πολιτείας. Άλλες που πραγματοποιήθηκαν, ήταν αποτέλεσμα των αποφάσεων και πάλι της Πολιτείας, ανεξάρτητα από τις αποφάσεις του Συνεδρίου (π.χ. ίδρυση έδρας Νεοελληνικής Φιλολογίας στην Αθήνα και δημιουργία Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Δεν γνωρίζουμε την ανταπόκριση που είχε το Συνέδριο στους φοιτητές και πόσοι μετείχαν. Αφορούσε κυρίως εκπροσώπους των φοιτητών, οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα ήταν, στην πλειοψηφία τους, υπό την «έγκριση» των πανεπιστημιακών αρχών που επόπτευε τους φοιτητικούς συλλόγους. Το βέβαιο είναι ότι το «παρακολούθησαν» σιωπηρά και όργανα του Ε' αστυνομικού τμήματος που συνέταξε απόρρητη αναφορά κοινοποιημένη στο Υπουργείο Παιδείας και τον πρύτανη. Τα όργανα επεσήμαναν το ζήτημα «της ανακινούμενης κομμουνιστικής προπαγάνδας» στο Πανεπιστήμιο, αναφέροντας ότι μεταξύ «των αγορητών δριμείς υπήρξαν τέκνα αστών

⁶⁴³ Αξίζει να σημειώσουμε ότι στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου μετείχαν και ο πρόσφυγας φοιτητής Πέλος (Πελοπίδας) Κατσέλης και ο Ηλίας Τσιριμώκος. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/12/1924.

⁶⁴⁴ Προκήρυξη για τη Σύγκληση του Συνεδρίου, την οποία υπέγραφε η Οργανωτική Επιτροπή από τους προέδρους Συλλόγων Χ Πανταζή, Γ. Καρούζο, Γ Γεργόπουλο, Π Σαμαρά και Π. Κατσέλλη. ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 465.2 και *Εμπρός*, 30/11/1924. Αναλυτικά για το Συνέδριο βλ. *Εμπρός*, 1/12/1924-3/12/1924 και 8/12/1924· *Ριζοσπάστης*, 3/12/1924 και 6/12/1924 σ. 4. Βλ. ακόμα Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 167-176· Γ. Γιάνναρης, *ό.π.*, τ. Α, σ. 442-444· Α. Ρήγος, *ό.π.*, τ. Β, σ. 129-135.

⁶⁴⁵ Σύμφωνα με τα κείμενα του Συνεδρίου: α) οργάνωση Ομοσπονδίας Ελλήνων Φοιτητών, β) σχέσεις με ξένους φοιτητές, γ) εξακολούθηση αναστολής στράτευσης, δ) συμπλήρωση κενών εδρών και δημιουργία έδρας Νεοελληνικής Φιλολογίας, ε) ίδρυση Σχολής Πολιτικών Επιστημών, στ) ίδρυση και οργάνωση εργαστηρίων ζ) έκδοση συγγραμμάτων και μετάφραση ξένων στο Εθνικό Τυπογραφείο με ατέλεια χάρτου, η) οργάνωση Φοιτητικού Αναγνωστηρίου στην ΕΒΕ και διεύρυνση της υπάρχουσας αίθουσας, θ) ίδρυση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ι) βελτίωση υπάρχουσας Πανεπιστημιακής Λέσχης μέχρι την ίδρυσης νέας, δημιουργίας ιδρυμάτων βοήθειας και υποτροφιών για φοιτητές, ια) φοιτητική έκπτωση σε μέσα μεταφοράς και θεάματα, ιβ) οικονομική ενίσχυση προσφύγων και ατελή εγγραφή άπορων γενικώς φοιτητών, ιγ) ορισμός θαλάμων στο Πολιτικό Νοσοκομείο ή αλλού για την νοσηλεία φοιτητών, ιδ) μη ανάμειξη της πολιτικής στο Πανεπιστήμιο και τανάπαλιν, ιε) εισαγωγή φοιτητικής ασυλίας και στην Ελλάδα και ιστ) μια σειρά από ειδικά θέματα των Σχολών. Βλ. Προκήρυξη *ό.π.*, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 465.2 και *Εμπρός*, 30/11/1924.

πολιτευομένων των κ. Τσιριμώκου [Ηλίας Τσιριμώκος, πρόεδρος του Συλλόγου Φοιτητών Νομικής] και Ξηρού εμποτισθέντες από τα νάματα του μπολσεβικισμού ουχί βεβαίως παρά των οικογένειών των [...] αλλά τις οίδε ποιών ώστε να γίνουν οι θερμότεροι οπαδοί». ⁶⁴⁶ Οι προαναφερθέντες δεν ήταν κομμουνιστές, αλλά η προσπάθεια ανακάλυψης του εσωτερικού εχθρού, ενοχοποιούσε ευρύτερες ομάδες.

Το Συνέδριο δεν ικανοποίησε την κομμουνιστική Αριστερά, καθώς ο *Ριζοσπάστης* ισχυριζόταν ότι άφησε αδιάφορους τους φοιτητές, ότι πραγματοποιήθηκαν μόνο ακαδημαϊκές συζητήσεις και ότι οι αποφάσεις του δεν θα υιοθετούνταν από το κράτος, ενώ το προεδρείο αποδείχτηκε ότι είχε αναχρονιστικές ιδέες και δεν ήταν θαρραλέο στην υποστήριξη των φοιτητικών αιτημάτων. ⁶⁴⁷ Η απόφαση για την διοργάνωση Συνεδρίου, ακόμα και με αμφίβολα αποτελέσματα, φανέρωνε την επιθυμία ενός αρκετά διευρυμένου φοιτητικού σώματος να εκφράσει μέσω επίσημων διαδικασιών -της σύγκλησης συνεδρίου- τα αιτήματά του και να συστήσει έναν αναγνωρισμένο φορέα ο οποίος θα μπορούσε να εκπροσωπεί το φοιτητικό σώμα θεσμικά.

3.2.4 ΟΙ ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΣΕ ΚΑΙΡΟΥΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Παράλληλα με το Α΄ Συνέδριο συνεχίστηκαν οι δράσεις του φοιτητικού κινήματος με αφορμή σπουδαστικά ζητήματα. Τέλη 1924 ξεκίνησε μια ακόμα απεργία με αιτήματα σχετικά με τις εξετάσεις των στρατεύσιμων φοιτητών ⁶⁴⁸ που συνεχίστηκε στη Φιλοσοφική για τις γραπτές εξετάσεις ⁶⁴⁹ και τον Ιανουάριο 1925 στους φοιτητές της Ιατρικής, μετά από απόφαση της Επιτροπής Οικονομικών να καταργήσει 7 έδρες στη συγκεκριμένη Σχολή. ⁶⁵⁰ Στις αρχές του 1925 εκδηλώθηκε μια έντονη κινητοποίηση των φοιτητών με αφορμή τα εθνικά ζητήματα. Η απέλαση του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντίνου από τους Τούρκους ξεσήκωσε τους φοιτητές, συστάθηκε Επιτροπή που κάλεσε τους συναδέλφους τους στα Προπύλαια στις 1 Φεβρουαρίου 1925 για να συντάξουν ψήφισμα και να προβούν σε διαμαρτυρίες. Η Ομοσπονδία Προσφύγων Φοιτητών έστειλε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας σε φοιτητικές οργανώσεις του εξωτερικού, ενώ ανάλογα διαβήματα έκανε και η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου η οποία διέκοψε τα μαθήματα. Η Δημοκρατική Νεολαία και η Ένωση

⁶⁴⁶ Αναφορά αστυνομικού Περράκη Ε΄ Αστυνομικού Τμήματος προς τη Δ/ση Δημοσίας Ασφαλείας, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 462.2

⁶⁴⁷ *Ριζοσπάστης*, 6/12/1924 και 9/1/1925.

⁶⁴⁸ *Εμπρός*, 19/12/1924.

⁶⁴⁹ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 363.1

⁶⁵⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/1/1925. Σύμφωνα με τον Φλούντζη στην απεργία της Ιατρικής είχε συσταθεί Επιτροπή με μέλος τον Κώστα Γυφτοδήμο [- Καραγιώργης], Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 180-181 και 192.

Φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών δήλωσαν τη συμμετοχή τους στο παλλαϊκό συλλαλητήριο στους Στύλους Ολυμπίου Διός, αλλά η νεοσυσταθείσα ΟΕΦ επέλεξε μια πιο ουδέτερη στάση, υποδεικνύοντας στους φοιτητές να αφήσουν τους αρμόδιους ανεπηρέαστους στα καθήκοντά τους, ενώ ο *Ριζοσπάστης* χαρακτήριζε τις φοιτητικές ενέργειες ως φιλοπόλεμους δονκιχωτισμούς.⁶⁵¹

Τα σπουδαστικά ζητήματα των φοιτητών ετέθησαν σε ισχυρότερη βάση σε παμφοιτητική συγκέντρωση που διοργανώθηκε στο θέατρο «Αλάμπρα» στις 13 Δεκεμβρίου 1925, μέσα στη δικτατορία Πάγκαλου. Η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε κατόπιν άδειας της αστυνομίας και κατέληξε σε ψήφισμα με 30 αιτήματα, το οποίο κατατέθηκε στο Υπουργείο και στην Πρυτανεία.⁶⁵² Τα αιτήματα αντιμετωπίστηκαν με ειρωνεία από τον πρύτανη Σίμο Μενάρδο στον απολογισμό του: το φοιτητικό συλλαλητήριο ψήφισε την αξίωση το Πανεπιστήμιο να χορηγεί δωρεάν όχι μόνο πνευματική τροφή, αλλά και υλική, άφθονη εννοείται και υγιεινή σε όλους τους εγγεγραμμένους και ακόμα κατοικία και βιβλία. Η ολιγάρκεια αυτών των νέων ήταν άξια συμπάθειας, αφού παρέλειπαν τα υποδήματα, τα ενδύματα, τους λαιμοδέτες και τα λοιπά χρειώδη. Και συνέχιζε γράφοντας ότι δυστυχώς οι φοιτητές κατήγγειλαν αλλήλους αναπόδεικτα, τα φοιτητικά φύλλα έγραφαν ασεβώς περί καθηγητών, η αστυνομία κατήγγειλε τους δημοτικιστές ως κομμουνιστές, μέχρι που η πολιτεία διέλυσε τους φοιτητικούς συλλόγους.⁶⁵³

Στη διάρκεια της δικτατορίας Πάγκαλου μαζί με την απαγόρευση και τις διώξεις των φοιτητικών συλλόγων συρρικνώθηκαν και οι φοιτητικές κινητοποιήσεις.⁶⁵⁴ Περιορίστηκαν σε φοιτητικά ζητήματα, όπως η διαμαρτυρία στο Πολιτικό Γραφείο του Θεόδωρου Πάγκαλου φοιτητών κυρίως της Νομικής, Φιλοσοφικής και Θεολογικής για την σχεδιαζόμενη διχοτόμηση του Πανεπιστημίου Αθηνών και τη μεταφορά των Σχολών στο

⁶⁵¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/2/1925 και *Σκριπ*, 1/2/1925. Βλ και το σχόλιο του *Ριζοσπάστη*, 3/2/1925.

⁶⁵² Αναφέρουμε τα πιο γενικά: ελάττωση διδάκτρων και εξετάστρων, εξομοίωση φοιτητικών εισιτηρίων με στρατιωτικά, λειτουργία Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, νέα Πανεπιστημιακή Λέσχη και βελτίωση της υπάρχουσας, πλήρωση κενών εδρών, μη υποχρεωτική αγορά συγγραμμάτων καθηγητών και έκδοση συγγραμμάτων από Εθνικό Τυπογραφείο, αναστολή εξαιτούς φοίτησης στην Ιατρική μέχρι την ίδρυση νέας Αστυκλινικής για την εκπαίδευση των φοιτητών, αύξηση επιχορήγησης και επέκταση Οδοντιατρικού Σχολείου, επανεξέταση απορριφθέντων στρατευμένων φοιτητών, διεύρυνση αιθουσών παράδοσης, διαίρεση Νομικής σε Τμήμα Νομικό και σε Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, δυνατότητα πτυχιακών εξετάσεων τον Ιούνιο κ.ά. *Ελεύθερον Βήμα*, 14/12/1925.

⁶⁵³ Πρυτανικός απόλογισμός Σίμου Μενάρδου, 1925- 1926, σ. 11.

⁶⁵⁴ Την ίδια περίοδο ακραίες εκδηλώσεις είχαν σημειωθεί και στην Ευρώπη. Στην Ιταλία ψηφίστηκε νόμος που υποχρέωνε τους φοιτητές να προσχωρήσουν στο κόμμα του Μουσολίνι, συστήνοντας φασιστική φάλαγγα, *Σκριπ*, 29/12/1926, σ. 2. Στη Ρουμανία 200 φοιτητές που μετείχαν σε φοιτητικό συνέδριο στο Ιάσιο επιτέθηκαν κατά του εβραϊκού πληθυσμού, *Σκριπ*, 4/12/1926. Ανάλογα επεισόδια, αλλά με μεγαλύτερη ένταση συνέβησαν και ένα χρόνο μετά στην Τρανσυλβανία από φοιτητές μέλη αντισημιτικής οργάνωσης, οι οποίοι σύμφωνα με το *Σκριπ* επιτέθηκαν κατά Ούγγρων και Εβραίων με ζημιές και φωτιές σε κτήρια, *Σκριπ*, 10/12/1927 και 11/12/1927, σ. 6. Σε αντισημιτικές εκδηλώσεις είχαν προβεί και φοιτητές του Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου, σπάζοντας βιτρίνες καταστημάτων, *Ελεύθερον Βήμα*, 14/2/1926.

νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.⁶⁵⁵ Η απόφαση αυτή, σχέδιο του ίδιου του Θ. Πάγκαλου συνάντησε μαζί με τις αντιδράσεις των φοιτητών και έντονη διαφωνία από τις αρχές του Πανεπιστημίου και τους καθηγητές του που δεν ήθελαν σε καμία περίπτωση να δουν το Αθήνησι να συρρικνώνεται, με αποτέλεσμα να ματαιωθεί.⁶⁵⁶ Παρά τις λίγες φοιτητικές εκδηλώσεις, κάποιες απέκτησαν ένα πιο συμβολικό χαρακτήρα, όπως η υποδοχή που επεφύλαξαν οι φοιτητές, ιδιαίτερα οι δημοτικιστές, στον καθηγητή Μεσαιωνικής και Νεότερης Φιλολογίας Νίκο Βέη, κατά τον εναρκτήριο λόγο του στις 18 Ιανουαρίου 1926, όταν στο πρώτο μέρος της ομιλίας του μίλησε στη δημοτική. Η υποδοχή αυτή χαρακτηρίστηκε, με βάση τη θέση των συντακτών των κειμένων, είτε ως «ακράτητες και ενθουσιαστικές ζητωκραυγές και χειροκροτήματα που ποτέ δεν ακούστηκαν σε αίθουσα του Πανεπιστημίου»,⁶⁵⁷ είτε ως «οχλοκρατικές εκδηλώσεις μαλλιαρών», άκοσμο θέαμα που παρατάθηκε έως να επιβάλει ο πρόεδρος την τάξη.⁶⁵⁸ Ο Σύνδεσμος Ακαδημαϊκής Προόδου προέβη σε διαμαρτυρίες στην Κοσμητεία της Φιλοσοφικής αναφερόμενος σε «οργανώσεις εγκαθέτων».⁶⁵⁹ Ο εναρκτήριος λόγος του Ν. Βέη αποτέλεσε αφορμή για να αναδυθούν στην επιφάνεια οι έντονες διαφοροποιήσεις καθαρευουσιάνων-δημοτικιστών φοιτητών, όταν μάλιστα οι δεύτεροι είχαν αρχίσει να αποκτούν ένα πιο διευρυμένο ακροατήριο, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Παράλληλα είχαν αρχίσει να εντείνονται και οι διώξεις των αριστερών φοιτητών.⁶⁶⁰ Τον Φεβρουάριο 1926 κλήθηκαν σε απολογία από τη Σύγκλητο οι

⁶⁵⁵ Σκριπ, 27/1/1926 και Φοιτητικό βήμα, 27/1/1926, σ. 4.

⁶⁵⁶ Βλ. και Σπ. Μαρκέτος, *Η ίδρυση*, ό.π., σ. 413.

⁶⁵⁷ Φοιτητική Συντροφιά, φ. 1, 1/2/1926, σ. 8. Για τις εκδηλώσεις των φοιτητών και την ομιλία του στη δημοτική ο Ν. Βέης κλήθηκε από τον υπουργό Παιδείας να υποβάλλει έγγραφη απολογία εντός 24 ωρών.

⁶⁵⁸ *Εμπρός*, 19/1/1926. Στον εναρκτήριο λόγο του Βέη είχαν παραστεί πολιτικοί, όπως ο Αλ. Παπαναστασίου και ο Γ. Παπανδρέου, καθώς και διανοούμενοι όπως ο Δ. Γληνός, ο Αλ. Δελμούζος, ο Μ. Παπαμαύρος, η Ρόζα Ιμβριώτη, ο Μάρκος Τσιριμώκος, και μέλη της Φοιτητικής Συντροφιάς και πιθανόν του Ακαδημαϊκού Ομίλου της Φιλοσοφικής. Στο *ίδιο*.

⁶⁵⁹ Αναφορά [κοσμήτορα Φιλοσοφικής Θ. Κακριδή] στον πρόεδρο σχετικά με καταγγελία του Συνδέσμου Ακαδημαϊκής Προόδου, ότι στο Πανεπιστήμιο υπήρχαν «εγκάθετοι», εννοώντας τους δημοτικιστές και αυτό αποδείχτηκε, άλλη μια φορά, στον εναρκτήριο του Βέη. Ο κοσμήτορας τόνιζε ότι ο Σύνδεσμος παριστάνει τα γεγονότα διαφορετικά απ' ότι συνέβησαν, 23/1/1926, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 465.4. Βλ και *Εμπρός*, 22/1/1926, σ. 4.

⁶⁶⁰ Για τη συγγραφή της διατριβής και ιδιαίτερα για την περιγραφή των φοιτητικών κινητοποιήσεων έχουμε επιλέξει τον γενικό όρο «αριστεροί φοιτητές». Σε αυτόν εντάσσονται οι σοσιαλιστές φοιτητές, οι κομμουνιστές και όλες οι συνιστώσες που είχαν διαχωριστεί και οι ιδεολογικά αντίθετες παρατάξεις από το ΚΚΕ κατά την δεκαετία του 1920, αποτέλεσμα των εσωκομματικών κρίσεων της περιόδου, οι οποίες είχαν ανταπόκριση στο φοιτητικό σώμα (ομάδα Πουλιόπουλου-«Σπάρτακος», τροτσκιστές, αρχειομαρξιστές). Οι λόγοι ουσιαστικά είναι δύο. Πρώτον, ότι οι πηγές που προέρχονται από το ίδιο το Πανεπιστήμιο όπως είναι φυσικό δεν παρέχουν ανάλογες διευκρινίσεις. Στην νοοτροπία των πανεπιστημιακών και κρατικών αρχών συγχωνεύονται όλοι ως «κομμουνιστάι», «κομμουνίζοντες» ή φορείς «ανατρεπτικών ιδεών» και ανάλογους όρους χρησιμοποιεί συνήθως και ο αστικός Τύπος. Δεύτερον, η επιλογή του όρου «αριστεροί» μας διευκολύνει στις περιπτώσεις κινητοποιήσεων ή φοιτητικών επιτροπών όπου συμμετείχαν πολλές από τις αναφερόμενες παρατάξεις ή όταν δεν είναι κατανοητή η ιδεολογική τάση των φοιτητών που εμπλέκονται σε συγκεκριμένα γεγονότα, υπολογίζοντας ότι κάποιοι μάλιστα μεταπηδούν σε άλλες οργανώσεις. Όταν έχουμε μια σαφή αίσθηση της πολιτικής παράταξης των δρώντων υποκειμένων αυτό θα δηλώνεται. Επισημαίνουμε τέλος ότι κατά την δεκαετία του 1930 και η ίδια η οργάνωση των κομμουνιστών φοιτητών που υπόκειται στο ΚΚΕ μετονομάζεται σε Αριστερή Παράταξη Φοιτητών, (παλιότερα Φοιτητική Αχτίδα Πανεπιστημίου, περιλαμβάνοντας

συντάκτες της εφημερίδας *Φοιτητικό Βήμα*, οι κομμουνιστές φοιτητές της Νομικής Μίνως Μουντράκης και της Φιλοσοφικής Πάνος Παπάς.⁶⁶¹

Μετά την πτώση του Θ. Πάγκαλου μεσολάβησε για το Πανεπιστήμιο Αθηνών μια περίοδος που οι διεκδικήσεις των φοιτητών του δε πήραν δυναμικές διαστάσεις παρόλο που δεν έλειψαν τα αιτήματα προς τις πανεπιστημιακές αρχές και το Υπουργείο, μια και οι σπουδαστικές συνθήκες και τα ανάλογα προβλήματα των φοιτητών δεν είχαν βελτιωθεί.⁶⁶² Η πρώτη κινητοποίηση δεν αφορούσε τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά τους σπουδαστές των σχολών του ΕΜΠ που τον Νοέμβριο 1926 κήρυξαν απεργία εξ αιτίας της δυνατότητας που είχε δοθεί στους αξιωματικούς του Μηχανικού της Σχολής Ευελπίδων να αποκτούν δίπλωμα πολιτικού μηχανικού.⁶⁶³

Τα πράγματα δεν άργησαν όμως να αλλάξουν για το Πανεπιστήμιο Αθηνών, καθώς μέσα από τις πανεπιστημιακές αίθουσες ξεκίνησε μια κινητοποίηση, η οποία συνδεόταν με την διάθεση («εμπόριο») από καθηγητές των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων τους. Καταγγέλλονταν ο εκβιασμός για την αγορά τους, με τιμές που καθόριζαν οι ίδιοι οι διδάσκοντες, αλλιώς οι φοιτητές θα απορρίπτονταν στο μάθημα.⁶⁶⁴ Επισημαίνεται και εδώ ότι τα πανεπιστημιακά εγχειρίδια δεν ήταν δωρεάν και το συνολικό αντίτιμο για την αγορά τους ήταν υψηλό σε σχέση με τις οικονομικές δυνατότητες των περισσότερων φοιτητών, παρά τις προβλέψεις που είχε ορίσει ο Οργανισμός του 1922.⁶⁶⁵ Η διευθέτηση του ζητήματος των βιβλίων (φθηνά συγγράμματα και δωρεάν για τους άπορους) ήταν σταθερό αίτημα των φοιτητών προς τις πανεπιστημιακές αρχές, από το 1924, που κατέκριναν όχι μόνο το εμπόριο αλλά και την ποιότητά τους. Έπληττε περισσότερο τις θετικές επιστήμες, κυρίως όμως τις

κομμουνιστικούς Πυρήνες σχολών), έχοντας πιθανόν συμπεριλάβει και άλλες τάσεις, στο πλαίσιο και των διεργασιών του ΚΚΕ για ευρύτερα πολιτικά μέτωπα ή θέλοντας να δείξει ότι τις έχει συμπεριλάβει.

⁶⁶¹ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 465.2 και *Ελεύθερον Βήμα*, 19/5/1926. Βλ. και Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 216-218. Η εφημερίδα *Φοιτητικό Βήμα* εκδόθηκε τον Ιανουάριο 1926, ως όργανο της φοιτητικής οργάνωσης της Κομμουνιστικής Νεολαίας Αθήνας (α' περίοδος), μέχρι τον Μάιο 1926, όταν συνελήφθησαν οι Μίνως Μουντράκης και Ορφέας Οικονομίδης και επανεκδόθηκε το 1928 από τον Μ. Μουντράκη και άλλους φοιτητές που είχαν ενταχθεί στην ομάδα Πουλιόπουλου. Κώστας Γ. Τσικνάκης, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1915 – 1936). Καταγραφή*, Αθήνα, ΙΑΕΝ–ΓΓΝΓ, 1986 σ. 299-301.

⁶⁶² Ενδεικτικά, φοιτητική συγκέντρωση στη Φιλοσοφική όπου, μεταξύ άλλων, τέθηκε η κατάργηση του αντισυνταγματικού άρθρου που απαγόρευε τους φοιτητικούς συλλόγους (βλ. τροποποίηση Οργανισμού, 1926), *Ριζοσπάστης*, 25/11/1926 σ. 4· συγκέντρωση στα Προπύλαια ύστερα από προκήρυξη της Επιτροπής Φοιτητών Ιατρικής, όπου μετείχαν φοιτητές από όλες τις Σχολές και συζητήθηκαν η παραχώρηση του Πολιτικού Νοσοκομείου και ευρύτερα φοιτητικά ζητήματα. Στη συνέχεια οι φοιτητές πήγαν στη Βουλή και κατέθεσαν ψήφισμα, *Ριζοσπάστης*, 19/2/1927· συγκέντρωση από την Ομοσπονδία Προσφύγων Φοιτητών για την κατάργηση του μηνιαίου επιδόματος (ύψους 150.000 δρχ.) για άπορους πρόσφυγες φοιτητές, *Ριζοσπάστης*, 24/3/1927.

⁶⁶³ *Ριζοσπάστης*, 27/11/1926.

⁶⁶⁴ Για τα πανεπιστημιακά συγγράμματα βλ. Α. Φλούντζης, *ό.π.* σ. 134-143 και Α. Χριστοδούλου, *Από τον Πάγκαλο*, *ό.π.*, σ. 71-75.

⁶⁶⁵ Το Πανεπιστήμιο ήταν υποχρεωμένο να εκδίδει και να πουλά τις παραδόσεις των καθηγητών, σε τιμή που οριζόταν από την Επιτροπή δημοσιευμάτων με τη σύμφωνη γνώμη του καθηγητή, στον οποίο αποδιδόταν ένα ποσό μετά την εκκαθάριση των εξόδων. Βλ. Κ. Παπαπάνου, *ό.π.*, σ. 205.

σπουδές στην Ιατρική σχολή, που για την περάτωσή τους χρειάζονταν πολλά και ακριβά επιστημονικά εγχειρίδια.⁶⁶⁶

Ήδη από το 1926 ο Γεώργιος Πωπ, υπουργός Παιδείας κατά τη σύντομη δικτατορική κυβέρνηση Αθανάσιου Ευταξία, είχε επισημάνει το φαινόμενο σε επιστολή του στον Πρύτανη, κατόπιν καταγγελιών από φοιτητές, αναφέροντας ότι «από της ελευθέρα βουλήσει αγοράς μέχρι της εξαναγκαστικής τοιαύτης, υπήρχε διαφορά μεγίστη». Χαρακτήριζε, ακόμη, άτοπη την πίεση των καθηγητών και σκληρή για τους φτωχούς φοιτητές και ζητούσε ενημέρωση.⁶⁶⁷ Η «εμπορία βιβλίων» πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις τον Μάιο του 1927 και έγινε ανάλογη επερώτηση στη Βουλή από βουλευτή του Ενιαίου Μετώπου.⁶⁶⁸ Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* υποβλήθηκαν μηνύσεις φοιτητών κατά καθηγητών για αισχροκέρδεια, ενώ παρενέβη ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών που ανάθεσε σε ανακριτή την υπόθεση.⁶⁶⁹ Τον Μάρτιο του 1928 οι ανακρίσεις οδήγησαν στην απαγγελία κατηγορίας κατά οκτώ καθηγητών του Πανεπιστημίου «επ' εκβίασει».⁶⁷⁰

Η παραπομπή των καθηγητών, κάτω από διάφορες πιέσεις, υποθέτουμε και από το ίδιο το Πανεπιστήμιο, δε τελεσφόρησε,⁶⁷¹ παρ' ότι είχε μεσολαβήσει εντολή από τον Ανακριτή για την κράτηση του καθηγητή Γεωργίου Σκλαβούνου. Οι πανεπιστημιακές αρχές είχαν χαρακτηρίσει ως διασυρμό την παραπομπή των καθηγητών στη δικαιοσύνη, επικαλούμενοι μάλιστα ότι περιστατικά σαν αυτά έπρεπε να κρίνονται αποκλειστικά από τα όργανα που είχε συστήσει το ίδιο το Πανεπιστήμιο.⁶⁷² Πράγματι, ο καθηγητής του Οδοντιατρικού Σχολείου Νικόλαος Παπαντωνόπουλος, τιμωρήθηκε από το Πειθαρχικό Συμβούλιο των Καθηγητών του Πανεπιστημίου με προσωρινή απόλυση ενός μηνός για άλλες

⁶⁶⁶ Τα συγγράμματα Ιατρικής κόστιζαν συνολικά 16.000 δρχ, σύμφωνα με άρθρο του *Ριζοσπάστη*, 16/5/1927. Στις υπόλοιπες σχολές, ιδίως εκείνες των θεωρητικών επιστημών, οι φοιτητές κρατούσαν σημειώσεις κατά την διάρκεια των παραδόσεων βάσει των οποίων εξετάζονταν.

⁶⁶⁷ Επιστολή του υπουργού Παιδείας στην Πρυτανεία, 25/7/1926, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ. φ. 466.2. Επισημαίνουμε ότι στη συνέχεια ο πρύτανης κοινοποίησε το έγγραφο στους καθηγητές, της Ιατρικής Κ. Μελισσηνό, Γ. Σκλαβούνου, Ιωάννη Γεωργιάδη και της ΦΣΜ Θ. Σκούφο και Γ. Ματθαίουπουλο.

⁶⁶⁸ *Ριζοσπάστης*, 16/5/1927.

⁶⁶⁹ *Ριζοσπάστης*, 24/5/1927. Για τη διαδικασία βλ. και *Ελεύθερον Βήμα* 1/3/1928 σ. 7· *Εμπρός* 14/9/1927, σ. 3· *Ριζοσπάστης*, 19/10/1927, σ. 4· *Σκριπ*, 13/9/1927 σ. 4, 9/2/1928 σ. 4 και 4/3/1928 σ. 5.

⁶⁷⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/3/1928 σ. 7 και *Σκριπ*, 9/2/1928, σ. 4. Πρόκειται για τους καθηγητές της Ιατρικής Κ. Σάββα, Υγιεινής και Μικροβιολογίας, Γ. Σκλαβούνου, Περιγραφικής Ανατομικής, Α. Αραβαντινό, Παθολογικής Κλινικής και Ειδικής Νοσολογίας, Κ. Μελισσηνό, Παθολογικής Ανατομικής, Γ. Φωκά, Χειρουργικής, Ι. Γεωργιάδη, Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας, τον καθηγητή Οργανικής Χημείας στην Φυσικομαθηματική Σχολή Γ. Ματθαίουπουλο και τον ειδικό καθηγητή του Οδοντιατρικού Σχολείου Ν. Παπαντωνόπουλο.

⁶⁷¹ Ο υπουργός Δικαιοσύνης Θ. Τουρκοβασίλης κατά τη διαδικασία έκδοσης βουλεύματος Πλημμελειοδικών για τον Γ. Σκλαβούνου, εξέφραζε τη γνώμη του ότι δεν θεωρούσε εκβιασμό τον τρόπο πώλησης συγγραμμάτων από τους πανεπιστημιακούς καθηγητές, γιατί ως συγγραφείς υποβάλλονταν σε υλικές θυσίες. Βλ. *Εμπρός* 5/3/1928, σ. 4. Για την υπόθεση βλ. ακόμα *Ελεύθερον Βήμα*, 4/3/1928, σ. 3 και *Ριζοσπάστης* 4/3/1928, σ. 2 και 5/3/1928 σ. 4.

⁶⁷² Βλ. και *Ριζοσπάστης*, 9/3/1928, σ. 3.

όμως καταγγελίες και όχι με την κατηγορία του εκβιασμού φοιτητών,⁶⁷³ και αποτέλεσε τη μοναδική περίπτωση τιμωρίας. Στην υπεράσπιση του καθηγητή Παπαντωνόπουλου πρωτοστάτησε η εφημερίδα *Εσπερινή*, αποδίδοντας τη δίωξή του σε ενδοπανεπιστημιακές αντιπαλότητες και στοχοποιώντας τον πρότανη Νικόλαο Αλιβιζάτο και δευτερευόντως τον καθηγητή Σπυρίδωνα. Δοντά, κατόπιν «έρευνας» στο Οδοντιατρικό Σχολείο.⁶⁷⁴ Από την άλλη πλευρά, η στάση των φοιτητών φανέρωνε μια αμφισημία. Σύμφωνα με τον Αντώνη Φλούντζη, που κλήθηκε ως μάρτυρας κατηγορίας από τον ανακριτή, πολλοί φοιτητές δίστασαν να παρουσιαστούν και να καταθέσουν στον ανακριτή εναντίον καθηγητών τους,⁶⁷⁵ ενώ άλλοι τους υπερασπίστηκαν.⁶⁷⁶ Η κινητοποίηση κατά των καθηγητών που άσκησαν εκβιαστικές μεθόδους προήλθε πιθανόν από κομμουνιστές φοιτητές, κρίνοντας και από την ανάδειξη του θέματος από τον *Ριζοσπάστη*, για μια άδικη πρακτική με κοινωνικό περιεχόμενο και ταξικά στοιχεία που έθιγε όσους φοιτητές τους βάραινε το κόστος σπουδών, ιδιαίτερα τους φτωχούς. Υπήρχε, όμως και ένα τμήμα του φοιτητικού κόσμου που δεν ήθελε να βάλει κατά του ίδιου του Πανεπιστημίου και ιδιαίτερα κατά του καθηγητικού προσωπικού του. Η υπόθεση των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων, οι κριτικές και οι καταγγελίες, συνεχίστηκαν και στο επόμενο διάστημα.⁶⁷⁷

Την ίδια χρονιά, το 1927, η Σύγκλητος σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας, λόγω του ότι «αι διατυμπανισθείσαι αιματηραί οικονομίαι της δικτατορίας, επέπεσαν δυστυχώς εύθυσ αμέσως επί τω Πανεπιστημίω, ούτινος η κρατική επιχορήγησης εξ 7 εκατομμυρίων ηλλατώθη αποτόμως εις 2,5», αποφάσισε τον Σεπτέμβριο 1927 όταν

⁶⁷³ Πρυτανικός απολογισμός Ν.Αλιβιζάτου 1927-1928 σ. 12-13. Για τις καταγγελίες, το βούλευμα και την απόφαση του Συμβουλίου Εφετών *Ριζοσπάστης*, 30/3/1928 σ. 2, 25/5/1928, σ. 4 και 28/11/1928, σ. 4. Βλ. και ΙΑ ΕΚΠΑ, Πειθαρχικό Συμβούλιο Καθηγητών φ. 367, για την παραπομπή του Ν. Παπαντωνόπουλου. Σημειώνουμε ότι το Πειθαρχικό Συμβούλιο των καθηγητών ήταν διαφορετικό από αυτό των φοιτητών (που είχε καταργηθεί και επανήλθε το 1932) και απαρτιζόταν από τη Σύγκλητο και έξι Αρεοπαγίτες. Βλ. Οργανισμός 1922, άρθρο 73.

⁶⁷⁴ Βλ. χφ. μεταγραφή άρθρων της *Εσπερινής* του Φεβρουαρίου 1928, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ε. Βενιζέλου, 374 ~ 28-29, <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=73490>.

⁶⁷⁵ Βλ. Α. Φλούντζη, *ό.π.*, σ. 140 και *Ριζοσπάστης*, 7/3/1928, σ.1-2, 9/3/1928 σ. 1-2.

⁶⁷⁶ Στο *Ελεύθερο Βήμα* στις 9/3/1928 δημοσιεύθηκε διαμαρτυρία 370 περίπου φοιτητών της Ιατρικής για τις ανυπόστατες συκοφαντίες κατά του καθηγητή Σκλαβούνου περί εξαναγκασμού και εκβιασμού αγοράς βιβλίων. Από την άλλη, σύμφωνα με το *Φοιτητικό Βήμα*, ήταν «ανέντιμη» και «ραγιάδικη» η στάση των φοιτητών της Ιατρικής που υπέγραψαν το ανακοινωθέν υπέρ των καθηγητών. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 6, 26/3/1928, σ. 2. Βλ. και ανάλογο δημοσίευμα υπεράσπισης για τον καθηγητή Νομικής Στ. Σεφεριάδη, *Ελεύθερον Βήμα*, 15/2/1928.

⁶⁷⁷ Η εφημερίδα *Φοιτητής* (φ. 8, 9/6/1930, σ. 1) σε άρθρο με τίτλο «Σκεπασμένη επαιτεία» αναφερόταν στον πρότανη Θ. Βορέα που από τριετίας κατακρατούσε χρήματα από τους φοιτητές για έκδοση συγγράμματος «Πειραματικής ψυχολογίας» που δεν είχε ακόμα τυπώσει και ανώνυμα σε άλλους δύο καθηγητές του Φυσικού και της Ιατρικής. Βλ. και *Φοιτητής*, φ. 7, 28/4/1930, σ. 2. Το 1935-1936 κατατέθηκε από τις πρυτανικές αρχές πρόταση ίδρυσης πανεπιστημιακού τυπογραφείου για να μπορούν οι φοιτητές να αγοράζουν σε φτηνή τιμή και με δόσεις τα διδακτικά συγγράμματα. Πρυτανικός Απολογισμός Π. Ζερβού, 1935-1936, σ. 16.

απουσίαζαν οι φοιτητές, την αύξηση των διδασκτρων.⁶⁷⁸ Τελικά, όμως, δεν απέφυγαν τις φοιτητικές αντιδράσεις. Την 1^η Οκτωβρίου 1927, με την έναρξη της ακαδημαϊκής χρονιάς, οργανώθηκε από τον Σύλλογο Φοιτητών Νομικής συγκέντρωση για το θέμα αυτό στο Δημοτικό Θέατρο. Την συγκέντρωση άνοιξε ο πρόεδρος του Συλλόγου και της ΟΕΦ, Ι. Σκαλτσάς, ο οποίος πρότεινε συγκεκριμένο ψήφισμα. Καθώς το τελευταίο θεωρήθηκε μετριοπαθές από το σώμα, εκλέχθηκε μια προσωρινή Επιτροπή φοιτητών. Η Επιτροπή διοργάνωσε φοιτητική διαδήλωση που κατευθύνθηκε προς το Πολιτικό Γραφείο του πρωθυπουργού Αλεξ. Ζαΐμη, φωνάζοντας διάφορα συνθήματα στους δρόμους. Εκεί οι φοιτητές γιουχάρησαν τον υπουργό Συγκοινωνιών Ιωάννη Μεταξά και επέδωσαν ψήφισμα στον υπουργό Παιδείας Θεολόγο Νικολούδη, ο οποίος άνηκε στο κόμμα του Μεταξά. Ψήφισμα παρέδωσε παράλληλα και η ΟΕΦ. Τα πράγματα ήταν έκρυθμα. Οι φοιτητές είχαν ενοχληθεί για τα νέα μέτρα που δυσχέραιναν τις σπουδές τους, καθώς «αι θύραι του Πανεπιστημίου κλύονται οριστικώς δι' ημάς τους απόρους».⁶⁷⁹ Πιθανό γι' αυτό ένα μεγάλο μέρος τους να παρέκαμψε τις στοιχειώδεις και μετριοπαθείς κινήσεις της Ομοσπονδίας και να επεδίωξε πιο λυσιτελείς ενέργειες από μια Επιτροπή με πιο δυναμικό χαρακτήρα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι από τα μέλη που συνέθεταν την φοιτητική Επιτροπή, η πλειοψηφία ήταν κομμουνιστές, οι οποίοι θεωρήθηκαν πολύ πιο δυναμικοί.⁶⁸⁰ Η φοιτητική συγκέντρωση επαναλήφθηκε και τις επόμενες ημέρες στο θέατρο «Απόλλων», υπό την ηγεσία της Επιτροπής, με διαμαρτυρίες, αντεγκλήσεις και επεισόδια μεταξύ των φοιτητών και με την επέμβαση της αστυνομίας.⁶⁸¹ Στις 6 Οκτωβρίου 1927, κατόπιν σύσκεψης της Συγκλήτου με τον υπουργό Παιδείας αποφασίστηκε να καταβάλουν οι φοιτητές προσωρινά τα παλιά δίδακτρα μέχρι οριστικής λύσης. Παράλληλα κρίθηκε απαραίτητη η τιμωρία των φοιτητών που ηγήθηκαν της διαδήλωσης.⁶⁸² Για τον λόγο αυτό αλλά και για τον εν γένει φρονηματισμό των φοιτητών ενεργοποιήθηκαν οι πειθαρχικοί μηχανισμοί του Πανεπιστημίου: κλήθηκαν σε απολογία στη Σύγκλητο πέντε από τα οκτώ μέλη της φοιτητικής Επιτροπής και τους επιβλήθηκε η ποινή της αποβολής για ένα μήνα. Για τις

⁶⁷⁸ Σύμφωνα με το σχετικό διάταγμα στο *ΦΕΚ* 189/9.9.1927 τα δίδακτρα ορίζονταν 2.000-3.500 ενώ ήταν 300-900 δρχ. Βλ και διάταγμα στο *ΦΕΚ* 254/16.9.1925.

⁶⁷⁹ Προκήρυξη της Επιτροπής Παμφοιτητικής Συγκεντρώσεως για τις 3/11/1927, ΕΛΙΑ, Αρχείο Αλκιβιάδη Μαργαρίτη, φ. 1.

⁶⁸⁰ Η Επιτροπή αποτελούνταν από τους: Δ. Ρώτα, Π. Παπά, Ελένη Ρουσάκη, Μαν. Γριλωνάκη, Ν. Σαραντόπουλο, Ιάκ. Ζαγκαρόλα, Κ. Παπακωνσταντίνου, Α. Φλούντζη. Τα πέντε μέλη ήταν οργανωμένοι στους Κομμουνιστικούς Πυρήνες των Σχολών του Πανεπιστημίου. Βλ. Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 267. Ο φοιτητής της Νομικής Κων. Παπακωνσταντίνου αποχώρησε στη συνέχεια διαφωνώντας με την Επιτροπή, βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 472.1. Για το θέμα των φοιτητικών κινητοποιήσεων βλ. αναλυτικότερα Α. Χριστοδούλου, *Από τον Πάγκαλο*, *ό.π.*, σ. 56-63.

⁶⁸¹ Βλ. ενδεικτικά *Σκριπ*, 2/10/1927 σ. 6· *Ριζοσπάστης* 3/10/1927 σ. 4, 4/10/1927 σ. 4, 6/10/1927, σ. 4· *Εμπρός*, 4/10/1927, σ. 3· *Ελεύθερον Βήμα*, 4/10/1927 και 5/10/1927.

⁶⁸² *Ελεύθερον Βήμα*, 7/10/1927.

πειθαρχικές διαδικασίες θα γράψουμε παρακάτω, εδώ αξίζει να επισημάνουμε ότι η συγκεκριμένη αποτελεί την πρώτη αποβολή και μάλιστα ομαδική, η οποία είχε ως κριτήριο, έστω και έμμεσο, τα πολιτικά φρονήματα.⁶⁸³

3.2.5 Η ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΑΠΕΡΓΙΑ ΤΟΥ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1927

Στα μέσα Νοεμβρίου 1927, και επειδή η υπόθεση της αύξησης των διδάκτρων δεν είχε λήξει, η ΟΕΦ συγκάλεσε παμφοιτητική συγκέντρωση στο Δημοτικό θέατρο για το συγκεκριμένο ζήτημα. Είχαν προηγηθεί επαφές εκπροσώπων της με τον υπουργό Οικονομικών Γεώργιο Καφαντάρη, της οικουμενικής κυβέρνησης Αλ. Ζαΐμη, και τον Πρύτανη ο οποίος, παρότι αναγνώριζε το δίκαιο των αιτημάτων, δεν επιδοκίμαζε απεργιακές ενέργειες. Η συγκέντρωση με πάνω από 3.000 φοιτητές⁶⁸⁴ πραγματοποιήθηκε στις 14 Νοεμβρίου 1927 με την παρουσία αστυνομίας.⁶⁸⁵ Παρόλες τις εντάσεις που δημιουργήθηκαν μεταξύ αριστερών φοιτητών και της διοίκησης της ΟΕΦ, συντάχθηκε ψήφισμα που δήλωνε ότι αν δεν ελαττώνονταν τα δίδακτρα έως τις 18 Νοεμβρίου, θα κηρυσσόταν απεργία. Ακολούθησε διαδήλωση για να επιδώσουν οι φοιτητές το ψήφισμα στον πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη αλλά δέχτηκαν την επίθεση της αστυνομίας και σημειώθηκαν συμπλοκές. Στη συνέχεια κατευθύνθηκαν προς τα Προπύλαια για να καταθέσουν και στον πρύτανη το ψήφισμα, ενώ κατά την διάρκεια ομιλιών εκπροσώπων τους υπήρξε και πάλι επέμβαση της αστυνομίας. Από τις παραπάνω συμπλοκές τραυματίστηκαν σοβαρά τρεις φοιτητές. Η αντιμετώπιση των φοιτητών από την αστυνομία προκάλεσε τη δυσαρέσκεια, όχι μόνο των ίδιων, αλλά και της κοινής γνώμης, επισείοντας κατηγορίες για υπέρβαση καθήκοντος.⁶⁸⁶

Τα γεγονότα κατέστησαν τους φοιτητές πιο αποφασισμένους και πιο δυναμικούς ως προς στη διεκδίκηση των αιτημάτων τους, αφού συνέταξαν και ένα πρωτόκολλο τιμής ότι θα συμμετείχαν στην απεργία. Παράλληλα το Διοικητικό Συμβούλιο της ΟΕΦ και γενικότερα οι

⁶⁸³ Η κατηγορία που τους απαγγέλθηκε ήταν ότι εμφανίστηκαν στον πρύτανη αποδίδοντας πράξεις και λόγους δικούς τους σε άλλους και ότι ειρωνεύτηκαν και έβρισαν την κυβέρνηση και τον υπουργό Παιδείας περιφερόμενοι «εν συλλαλητηρίω τας οδούς της πόλεως». Πρακτικά Συγκλήτου 1927- 28, Συνεδρίαση 6^η 13/10/1927, 9^η 29/10/1927, 10^η 3/11/1927. Βλ. και *Ριζοσπάστης*, 15/10/1927, σ. 4 · *Ελεύθερον Βήμα*, 15/10/1927 και 2/11/1927· *Αναγέννηση* 4 (1/12/1927), σ. 189.

⁶⁸⁴ Η ανακοίνωση της ΟΕΦ ανέφερε 6.000, *Ελεύθερον Βήμα* 15/11/1927, σ. 8 ενώ το *Σκριπ* 3.000 φοιτητές, 15/11/1927, σ. 4

⁶⁸⁵ *Ριζοσπάστης*, 15/11/1927 σ. 4. Εξάλλου, ήδη από τις 1/11/1927, ο πρύτανης είχε ζητήσει από τη Διεύθυνση Ασφαλείας να αποσπάσει 2 τουλάχιστον αστυνομικούς για την διατήρηση της τάξης στο Πανεπιστήμιο που είχε διασαλευτεί και μπορούσε να διασαλευτεί και πάλι λόγω της κομμουνιστικής κίνησης που παρέσυρε τους φοιτητές. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 471.1.

⁶⁸⁶ Τραυματίστηκαν σοβαρά οι φοιτητές της Ιατρικής Καψάσκης, της Νομικής Θ. Χασάπης και Χρ. Παπαϊωάννου και ένας αστυνομικός. Για τη συγκέντρωση και τις διαμαρτυρίες βλ. τα ανάλογα δημοσιεύματα στις εφ. *Ριζοσπάστης*, *Εμπρός*, *Σκριπ* και *Ελεύθερον Βήμα*, 15/11/1927.

πιο μετριοπαθείς φοιτητές καταδίκασαν τις ενέργειες των αριστερών, όπως τη διατάραξη του μαθήματος του καθηγητή Νομικής Μιχαήλ Λιβαδά.⁶⁸⁷

Από την πλευρά τους οι πανεπιστημιακές αρχές θεώρησαν άστοχη και αδικαιολόγητη την επικείμενη απεργία επειδή η Σύγκλητος βρισκόταν σε διαδικασία διαπραγμάτευσης για τα οικονομικά του Πανεπιστημίου.⁶⁸⁸ Μια ημέρα πριν την λήξη της προθεσμίας των φοιτητών, η Σύγκλητος σε έκτακτη συνεδρίαση αποφάσισε τη διακοπή της λειτουργίας του Πανεπιστημίου για οκτώ ημέρες με σκοπό την αποφυγή περαιτέρω επεισοδίων,⁶⁸⁹ ενώ ζητήθηκαν και από την Αστυνομία μέτρα τήρησης της τάξης στο Πανεπιστήμιο.⁶⁹⁰ Παράλληλα στην ίδια συνεδρίαση, η Σύγκλητος προέβη και σε άλλα «αντίμετρα». Επέβαλλε τις σκληρότερες, έως τότε, ποινές σε πέντε κομμουνιστές φοιτητές και μία φοιτήτρια, αποβολές που στη συγκεκριμένη συγκυρία δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν τυχαίες, αφού μάλιστα αφορούσαν ένα παλαιότερο περιστατικό.⁶⁹¹ Οι πανεπιστημιακές αρχές ενδεχομένως να έτρεφαν το φόβο ότι θα καρπώνονταν οι αριστερές παρατάξεις των φοιτητών την έκρυθμη κατάσταση και θα ηγούνταν της απεργίας, όπως είχε συμβεί με τις κινητοποιήσεις τον Οκτώβριο.

Παρόλες τις ενέργειες της Συγκλήτου, η φοιτητική απεργία ξεκίνησε όπως είχε εξαγγελθεί στις 18 Νοεμβρίου 1927. Η ΟΕΦ συγκρότησε δωδεκαμελή Επιτροπή για τον έλεγχό της, καθώς και ομάδα περιφρούρησης στο Πανεπιστήμιο.⁶⁹² Παράλληλα, η Αστυνομία είχε περικυκλώσει τα Προπύλαια, ενώ την πλατεία Ανακτόρων [Συντάγματος] φρουρούσε λόχος πεζικού με ίλη ιππικού και είχαν φτάσει υδραντλίες στη Βουλή.⁶⁹³ Την ίδια στιγμή η Ομοσπονδία φρόντιζε να ξεκαθαρίσει ότι η απεργία γινόταν από όλους τους φοιτητές, ότι «τα κυκλοφορούντα περί κομμουνιστικού δακτύλου είναι όλα συκοφαντικά» και τα συντηρητικότερα φοιτητικά στοιχεία που την αποτελούσαν εγγυούνταν την τήρηση της τάξης, ενώ συνιστούσε την αποφυγή φοιτητικών συγκεντρώσεων στο Πανεπιστήμιο για

⁶⁸⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 17/11/1927.

⁶⁸⁸ *Σκριπ*, 16/11/1927 και *Ελεύθερον Βήμα*, 20/11/1927.

⁶⁸⁹ Σύμφωνα με τον πρότανη Ν. Αλιβιζάτο η κατάσταση «θα ηδύνατο ίσως να λάβη ευρύτερας διαστάσεις, αν εν τω μεταξύ κομμουνιστικά τινές ταραχαί δεν με έπειθον περί της ανάγκης να εισηγηθώ ως μέτρον προνοίας την επί οκταήμερον διακοπήν των μαθημάτων, χάριν εις την οποίαν συγχρόνως θα εματαιώνον ούτω και την καθ' οδόν φοιτητικήν απεργίαν με τας εξ αυτής δυσαρέστους συνεπείας της». Πρυτανικός απολογισμός Ν. Αλιβιζάτου, 1927-1928, σ. 14.

⁶⁹⁰ Βλ. αλληλογραφία πρότανη με τη Διεύθυνση Ασφαλείας, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 471.1.

⁶⁹¹ Συνεδρίαση Συγκλήτου 13^η, 17 Νοεμβρίου 1927, Πρακτικά Συγκλήτου 1927 – 1928, ό.π.

⁶⁹² Βλ. απόσπασμα Πρακτικών ΟΕΦ για την απεργιακή Επιτροπή και την περιφρούρηση κοινοποιημένο στην Πρυτανεία, 16/11/1927, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 472.1.

⁶⁹³ *Εμπρός*, 19/11/1927, σ. 4· *Ελεύθερον Βήμα*, 19/11/1927, σ. 8· *Σκριπ* 19/11/1927, σ. 3, 4. Βλ. για την απεργία του Νοεμβρίου 1927 και Αγγ. Χριστοδούλου, *Από τον Πάγκαλο*, ό.π., σ. 65 – 72· Α. Φλούντζης, ό.π., σ. 309-338· Γ. Γιάνναρης, ό.π., σ. 411-414· Α. Ρήγος, ό.π., τ. Β', σ. 201 – 212. Για την ΟΕΦ και τις ενέργειές της κατά την απεργία βλ. και τα ανάλογα τεκμήρια του Προέδρου της Ι. Σκαλτσά, ΕΛΙΑ, Αρχείο Ιωάννη Σκαλτσά, υποφ. 1, Ομοσπονδία Ελλήνων Φοιτητών, 1923 – 1928.

να μην υπάρξουν ταραχές.⁶⁹⁴ Παράλληλα, σε όλη τη διάρκεια της «εγερθείσας ανωμαλίας», η Σύγκλητος συνέχιζε τις προσπάθειες διευθέτησης του ζητήματος με την κυβέρνηση. Από την πλευρά της και η ΟΕΦ είχε επαφές με πολιτικούς αρχηγούς, τον υπουργό Παιδείας και την Πρυτανεία, ενώ υπήρξαν και διαμαρτυρίες για την δήλωση του αξιωματικού της Χωροφυλακής Φοντάνα ότι «αύριο θα κλάψουν σπίτια».⁶⁹⁵ Τα πράγματα όμως παρέμεναν έκρυθμα και οι φοιτητές συνέχισαν να συγκεντρώνονται έξω από την Εθνική Βιβλιοθήκη, αφού στα Προπύλαια παρέμενε αστυνομική δύναμη, ενώ πραγματοποιούνταν και ομιλίες από τα μέλη της αριστερής απεργιακής Επιτροπής. Η ΟΕΦ, προσπαθώντας να κρατήσει χαμηλά τους τόνους και επισείοντας τον φόβο των επεισοδίων, ζήτησε την αναβολή της συγκέντρωσης που είχε προγραμματιστεί για τις 23 Νοεμβρίου στο «Σαλόν Ιντεάλ», γιατί υπήρχαν «σαφείς πληροφορίες ότι κατά την συγκληθείσαν σήμερον συγκέντρωσιν ωρισμένα στοιχεία κομμουνιστικά και άλλα αναρχικά έχουν λάβει ρητάς διαταγάς να δημιουργήσουν θόρυβον και ταραχάς».⁶⁹⁶ Παρά την αναβολή, 2.000 φοιτητές συμμετείχαν σε συγκέντρωση στην Εθνική Βιβλιοθήκη, καθώς το «Ιντεάλ» το φρουρούσε η αστυνομία. Στη συγκέντρωση μίλησαν εκπρόσωποι των αριστερών φοιτητών και της μειοψηφικής πλευράς της διοίκησης της ΟΕΦ, η οποία είχε διαφωνήσει με την αναβολή της συγκέντρωσης.⁶⁹⁷

Ταυτόχρονα οι πρυτανικές αρχές, κάτω από τη δυναμική των φοιτητικών διεκδικήσεων, πέτυχαν να αποσπάσουν την υπόσχεση της κυβέρνησης Αλ. Ζαΐμη για την ρύθμιση των οικονομικών ζητημάτων του Πανεπιστημίου, γεγονός που επέτρεπε τη μείωση των διδάκτρων αφαιρώντας από «τον φοιτητικόν κόσμον οιανδήποτε αφορμήν διαμαρτυριών και παραπόνων».⁶⁹⁸ Η ΟΕΦ ανακοίνωσε την λήξη της απεργίας στις 26 Νοεμβρίου 1927, ενώ ολοκληρωνόταν και το «λοκ-άουτ» της Συγκλήτου, και η επιστροφή των φοιτητών στα μαθήματά τους. Τον Μάρτιο 1928 με Διάταγμα αναπροσαρμόστηκαν τα δίδακτρα, επιβάλλοντας υψηλά δίδακτρα μόνο στους πρωτοετείς.⁶⁹⁹

Η πρωτοβουλία των πρυτανικών αρχών για τη μείωση των διδάκτρων νομιμοποιούσε σε μεγάλο βαθμό τους χειρισμούς της ΟΕΦ. Η τελευταία, ως ο επίσημος φοιτητικός φορέας γινόταν ευκολότερα αποδεκτή από τις πανεπιστημιακές και κρατικές αρχές, οι οποίες την αναδείκνυαν ως τον κύριο συνομιλητή τους, εν' όψει της παρουσίας των κομμουνιστών

⁶⁹⁴ *Εμπρός*, 18/11/1927.

⁶⁹⁵ *Εμπρός*, 18/11/1927, σ. 4 και *Ριζοσπάστης*, 18/11/1927, σ. 4.

⁶⁹⁶ *Εμπρός* 23/11/1927, σ. 3· *Σκριπ*, 23/11/1927, σ. 3· *Ελεύθερον Βήμα*, 23/11/1927, σ. 5.

⁶⁹⁷ *Ριζοσπάστης*, 24/11/1927, σ. 4.

⁶⁹⁸ Επιστροφή ποσού 2,5 εκατομμυρίων δρχ. και άρσης του ενοικιοστασίου για την ακίνητη περιουσία του Πανεπιστημίου, Πρυτανικός απολογισμός Ν. Αλιβιζάτου, 1927-1928, σ. 14.

⁶⁹⁹ Δ. περί τροποποίησης διδάκτρων, *ΦΕΚ* 34/12.3.1928. Βλ. και *Εμπρός*, 26/11/1927, σ. 3 και *Ελεύθερον Βήμα*, 25-26/11/1927.

φοιτητών και του κινδύνου να αναλάβουν εκείνοι την ηγεσία των φοιτητικών κινητοποιήσεων. Η παρουσία της ΟΕΦ οριοθετούσε την ένταση των φοιτητικών εκδηλώσεων και αποτελούσε εγγύηση για πιο συμβιβαστικές ενέργειες αλλά και για μεγαλύτερη διαπραγματευτική ικανότητα με τις πανεπιστημιακές αρχές και την πολιτική ηγεσία. Από την άλλη πλευρά, η επιλογή της ΟΕΦ για μετριοπαθέστερες κινήσεις και οι πρωτοβουλίες της κατά των κομμουνιστών («δια τους κομμουνιστάς [φοιτητάς] είχε ανατεθεί εις τους φρουρούς φοιτητάς άμεσος παρακολούθησις και εν ανάγκη η σύλληψις τούτων και η άμεσος παράδοσις εις την αστυνομίαν»)⁷⁰⁰ προκαλούσαν εντάσεις μέσα στο φοιτητικό σώμα και την κριτική της Αριστεράς. Πέρα από την υπερβολή των αριστερών εντύπων για τη στάση της ΟΕΦ ως «οργανέτο της Πρυτανείας» και για τους «επίσημους χαφιέδες τύπου Πατριαρχέα» και τις «προδοτικές» της ενέργειες κατηγορήθηκε από μερίδα φοιτητών για έλλειψη τόλμης, λιποταξία «όταν οι υποκόπανοι των αστυνομικών έπεφταν στα φοιτητικά κεφάλια» και ότι δρούσε κατά βούληση.⁷⁰¹ Κατηγορήθηκε, ακόμη, και για την αποστασιοποιημένη στάση της απέναντι στις αποβολές των φοιτητών.⁷⁰² Σε κάθε περίπτωση, και παρόλη την διευθέτηση των φοιτητικών αιτημάτων από την ΟΕΦ, μια νέα κατάσταση δημιουργούνταν εντός του φοιτητικού σώματος: η παρουσία και η μαχητικότητα των αριστερών κατά τις φοιτητικές κινητοποιήσεις του Οκτωβρίου – Νοεμβρίου 1927 ενεργοποιούσαν το συντηρητικότερο τμήμα των φοιτητών, δημιουργώντας ένα διασπασμένο φοιτητικό σώμα, με τριγμούς στο πεδίο των διεκδικήσεών του.

Η εντονότερη παρουσία κομμουνιστών φοιτητών συνδεόταν με την απόφαση του ΚΚΕ, το 1926, να αναδιοργανώσει τη νεολαία του, την ΟΚΝΕ και να εντάξει και τους «φτωχούς» φοιτητές στη δυναμική της,⁷⁰³ αλλά και της αριστερής «αντιπολίτευσης» (τροτσκιστές, αρχειομαρξιστές, κ.ά.) να κινηθούν στον σπουδαστικό κόσμο.⁷⁰⁴ Η δράση αυτή, όπως θα δούμε, είχε ενεργοποιήσει άμεσα τα αντανεκλαστικά του Πανεπιστημίου Αθηνών έναντι των επαγγελιών «των ψευδοπροφητών του νέου κοινωνικού παραδείσου», κατά τον Πρύτανη Νικόλαο Αλιβιζάτο το 1927.⁷⁰⁵ Το κλείσιμο του Πανεπιστημίου θα μπορούσε να αποδοθεί στον «φόβο πλατύτερης κίνησης των φοιτητών που είχαν αποφασίσει

⁷⁰⁰ Ανακοίνωση της ΟΕΦ δημοσιευμένη στο *Εμπρός*, 18/11/1927, σ. 4.

⁷⁰¹ *Φοιτητικό Βήμα*, φ. 6, 26/3/1928, σ. 3· άρθρο «Η προδοσία της φοιτητικής απεργίας», απόκομμα από τον *Ριζοσπάστη*, 26/11/1927 και Προκήρυξη της Φοιτητικής Αχτίδας. Βλ. Αρχείο Αλκ. Μαργαρίτη, ό.π. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Συμβούλιο της ΟΕΦ υπήρχαν και μη «συντηρητικοί» φοιτητές, οι Καψάσκης, Μαρκοβίτης και Κωνσταντόπουλος, αλλά αυτοί αποτελούσαν μειοψηφία στο σώμα, *Ριζοσπάστης*, 24/11/1927, σ. 4 και 27/11/1927, σ. 4.

⁷⁰² Βλ. *Το Επαναστατικό Δίκτυο*, φ. 5, 1/2/1928, σ. 2. Για τις αποβολές των φοιτητών βλ. και *Νέα αγωγή*, 11-12 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1927), σ. 11-12.

⁷⁰³ Η Φοιτητική Αχτίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών άνηκε στην Κομμουνιστική Νεολαία Αθήνας (ΚΝΑ).

⁷⁰⁴ Βλ. Α. Φλούντζης, ό.π., σ. 241-249.

⁷⁰⁵ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Αλιβιζάτου, 1927-1928, σ. 37.

να παλέψουν χωρίς την ΟΕΦ».⁷⁰⁶ Όπως σχολιαζόταν στο αριστερό περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση* «η φοιτητική απεργία για την ελάττωση των διδάκτρων, οι μεσαιωνικοί αναχρονισμοί της Πρυτανείας κατόπιν στενής συμμαχίας με τη χωροφυλακή για την τρομοκράτηση της ελεύθερης σκέψης [...] ένα πράγμα αποδεικνύουν: ότι καινούργιος άνεμος φυσά στο Πανεπιστήμιο με την επαναστατική πνοή των ξυπνημένων φοιτητών».⁷⁰⁷ Και αν οι κινητοποιήσεις του 1927 έληξαν με την επικράτηση των συντηρητικών φοιτητικών στοιχείων, η πνοή αυτή, παρά τις αντιστάσεις, αποτελούσε πλέον ένα νέο παράγοντα στην πανεπιστημιακή κοινότητα για την οποία έπρεπε να ληφθούν μέτρα.

Η φοιτητική απεργία του Νοεμβρίου 1927 δε θα μπορούσε να γίνει κατανοητή αποκομμένη από το ευρύτερο κύμα κινητοποιήσεων εργατών–επαγγελματιών που είχαν εκδηλωθεί σε μια περίοδο πολιτικής αστάθειας και μέτρων για την ανάκαμψη της οικονομίας. Εξάλλου στα μέτρα αυτά εντασσόταν και η περικοπή της κρατικής επιχορήγησης προς το Πανεπιστήμιο που προκάλεσε, ως αντίμετρο, την αύξηση των διδάκτρων. Μέσα στο 1927 είχαν σημειωθεί σημαντικές απεργιακές κινητοποιήσεις. Οι απεργίες των αυτοκινητιστών για την σύμβαση με την αγγλική εταιρεία Πάουερ που υπέγραψε ο υπουργός Συγκοινωνιών Ιω. Μεταξάς, των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα και σε άλλες πόλεις, των μικροεπιχειρηματιών κατά της απόφασης άρσης του ενοικιοστασίου⁷⁰⁸ και άλλες κινητοποιήσεις συνέτειναν σε μια έκρυθμη κατάσταση για την οποία ενοχοποιούνταν κατά κύριο λόγο από τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις οι «ανατρεπτικές ιδέες».

3.2.6 ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΕΣ ΑΠΕΡΓΙΕΣ

Η φοιτητική απεργία δεν έλυσε μόνιμα τα ζητήματα των φοιτητών. Λίγες εβδομάδες μετά, οι πρωτοετείς φοιτητές συνέχισαν τις κινητοποιήσεις γιατί σε αυτούς είχαν επιβληθεί αυξημένα δίδακτρα. Στην περίπτωση τους οι πανεπιστημιακές αρχές ήταν ανυποχώρητες, με το αιτιολογικό ότι έδωσαν εισιτήριες εξετάσεις εν γνώσει της αύξησης των διδάκτρων και ότι οι φοιτητικές κινητοποιήσεις δεν είχαν αποδόσει.⁷⁰⁹ Τον Δεκέμβριο 1927 έγιναν συμπλοκές μεταξύ φοιτητών, αλλά και συλλήψεις μετά από επέμβαση της αστυνομίας με υπόδειξη της μίας πλευράς των φοιτητών, κατά τη διάρκεια Γενικής Συνέλευσης του Συλλόγου Φοιτητών

⁷⁰⁶ Βλ. και *Φοιτητικό Βήμα*, φ. 6, 26/3/1928, σ. 1 και 3.

⁷⁰⁷ *Νέα Επιθεώρηση*, τ.1 (5), Ιανουάριος 1928, σ. 50.

⁷⁰⁸ Στοιχεία για τις απεργιακές κινητοποιήσεις έχουν αντληθεί από το Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927 – 1931)*, Αθήνα, Κομμούνια, 1985.

⁷⁰⁹ *Ριζοσπάστης*, 27/11/1927, σ. 4 και 4/12/1927, σ. 2.

Νομικής, όταν η απερχόμενη Διοίκηση προσπάθησε να διαλύσει τη συνέλευση.⁷¹⁰ Στις 20 Μαΐου 1928 η αστυνομία, διέλυσε βίαια τη συνέλευση του Συλλόγου Κρητών Φοιτητών στο θέατρο «Απόλλων», κατόπιν παρέμβασης του Πρύτανη που την είχε απαγορεύσει, με το αιτιολογικό ότι το σωματείο δεν είχε ζητήσει άδεια για τη διενέργειά της, ως όφειλε από τον Οργανισμό.⁷¹¹

Η οποιαδήποτε συνδικαλιστικής μορφής εκδήλωση των φοιτητών βρισκόταν υπό παρακολούθηση, όπως η συνέλευση προσφύγων φοιτητών, με τη συμμετοχή της φιλοβενιζελικής Ομοσπονδίας Προσφύγων Φοιτητών (ΟΠΦ), την 1^η Απριλίου 1928 στο θέατρο «Κοσμικόν»,⁷¹² όπου «επόπτευαν» όργανα της Διεύθυνσης Ασφαλείας. Τα τελευταία υπέβαλαν σχετική αναφορά, η οποία κατέληξε και στις πρυτανικές αρχές. Τον Μάιο 1928 έγιναν «έκτροπες σκηνές» στο προσφυγικό συσσίτιο κατά τη διάρκεια εκλογής της νέας Διαχειριστικής Επιτροπής του συσσιτίου και συνελήφθηκαν 5 φοιτητές και 2 φοιτήτριες.⁷¹³ Είχαν σημειωθεί διαμαρτυρίες σιτιζόμενων για τις περικοπές από το Υπουργείο Πρόνοιας των επιδομάτων των προσφύγων φοιτητών και του συσσιτίου τους, την πλημμελή εποπτεία του από τους υπαλλήλους του Υπουργείου, για την ποιότητα της τροφής⁷¹⁴ και τέλος είχε αμφισβητηθεί η οικονομική διαχείρισή του και η ΟΠΦ.⁷¹⁵ Ο Πρύτανης δεν έδωσε άδεια για συγκέντρωση στην Εκτελεστική Επιτροπή (Ε.Ε.) προσφυγικών φοιτητικών οργανώσεων και η αστυνομία μετά τα «έκτροπα» φρουρούσε το συσσίτιο.⁷¹⁶ Τα φοιτητικά επεισόδια συνεχίστηκαν παίρνοντας πιο δυναμική μορφή τον Οκτώβριο του 1928, όταν το Υπουργείο Πρόνοιας αποφάσισε τον αποκλεισμό από τη σίτιση 51 φοιτητών. Έγιναν διαμαρτυρίες από τους φοιτητές, την Ε.Ε. και την ΟΠΦ για την επαναφορά τους,⁷¹⁷ αλλά δε γνωρίζουμε ούτε την αιτία της αποπομπής, ούτε και αν επανήλθαν. Υποθέτουμε, σύμφωνα και με δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη*, ότι επρόκειτο για κομμουνιστές φοιτητές ή για φοιτητές που ενεργοποιήθηκαν πιο δυναμικά για την βελτίωση των συνθηκών σίτισης, σε μια εποχή που το Υπουργείο Πρόνοιας είχε αποφασίσει την ανάκληση των μέτρων αρωγής των προσφύγων

⁷¹⁰ *Ριζοσπάστης*, 12/12/1927, σ. 4.

⁷¹¹ *Ριζοσπάστης*, 21/5/1928, σ. 4. Σύμφωνα με τη Διεύθυνση Δημοσίας Ασφαλείας δε θα επιτρεπόταν καμία φοιτητική συγκέντρωση χωρίς την άδεια της Πρυτανείας, βλ. επιστολή Δ/ντή Δημ. Ασφαλείας, 27/4/1928, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 470.4.

⁷¹² Στο ίδιο.

⁷¹³ *Σκριπ*, 27/5/1928, σ. 6 και *Ριζοσπάστης*, 29/5/1928, σ. 1-2.

⁷¹⁴ Και μετά τις διαμαρτυρίες, στα τέλη του 1928 οι σιτιζόμενοι κατήγγειλαν δύο φορές ομαδική δηλητηρίαση, επειδή χορηγήθηκε σάπιο κρέας, *Ριζοσπάστης*, 29/11/1928, σ. 6 και *Ελεύθερον Βήμα*, 1/12/1928, σ. 5 και 3/12/1928.

⁷¹⁵ Βλ. και Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 343-350. Για το προσφυγικό συσσίτιο βλ. και *Φοιτητής*, φ. 5, 8/3/1930, σ. 4.

⁷¹⁶ *Ριζοσπάστης*, 4/6/1928, σ. 4 και 18/6/1928, σ. 4. Υποθέτουμε ότι η Εκτελεστική Επιτροπή Προσφυγικών Φοιτητικών Οργανώσεων είχε συσταθεί από αριστερούς φοιτητές, παράλληλα με την ΟΠΦ, αλλά με πιο διεκδικητικό χαρακτήρα.

⁷¹⁷ *Ριζοσπάστης*, 3/10/1928 σ. 2 και 4/10/1928 σ. 4.

φοιτητών και παράλληλα είχαν ενταθεί τα αντικομμουνιστικά μέτρα.⁷¹⁸ Ενδεχομένως να ήταν αποτέλεσμα και των διαφωνιών μεταξύ των προσφυγικών οργανώσεων (κομμουνιστικής, πιθανόν, Ε.Ε. και βενιζελικής ΟΠΦ) για την ανάληψη της διαχείρισης του συσσιτίου.⁷¹⁹ Ήταν η περίοδος που ένα τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού, αντιλαμβανόμενο ότι ο Βενιζέλος, ο οποίος είχε σχηματίσει πρόσφατα κυβέρνηση, είχε πρόθεση να εξομαλύνει τις σχέσεις της χώρας με την Τουρκία, αναιρούσε βαθμιαία τη στήριξή του στην παράταξή του. Παράλληλα προετοιμαζόταν από την κυβέρνηση η ψήφιση του Ιδιωνύμου, έχοντας προηγηθεί σε όλη την Ελλάδα ένα πολύ μεγάλο κύμα απεργιών (καπνεργάτες, αρτεργάτες, ναυτεργάτες κ.ά.) τον Ιούνιο του 1928, ενώ η εκδήλωση της επιδημίας του δάγγειου πυρετού είχε πλήξει το σύνολο της επικράτειας.

Τον Απρίλιο του 1929 κήρυξαν απεργία οι φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής για τα σπουδαστικά τους ζητήματα. Είχε προηγηθεί μια ανάλογη απεργία των σπουδαστών της ΑΣΟΕΕ.⁷²⁰ Η απεργία στη Φιλοσοφική ξεκίνησε στις 6 Απριλίου 1929 μετά από συνέλευση του Συνδέσμου Φοιτητών Φιλοσοφικής και υποβολή των αιτημάτων τους στην Κοσμητεία και τον πρύτανη Γεώργιο Ματθαίουπουλο, ο οποίος αφού τα απέρριψε επέστρεψε και το υπόμνημα των φοιτητών.⁷²¹ Στις 8 Απριλίου οι φοιτητές παρέμειναν στο προαύλιο της Φιλοσοφικής, όρισαν περιφρούρηση και απεργιακή επιτροπή. Υπήρξαν, όμως, διαπληκτισμοί τόσο των φοιτητών μεταξύ τους, όσο και με τον καθηγητή Κωνσταντίνο Λογοθέτη. Επενέβη η αστυνομία, που είχε κληθεί για φύλαξη της τάξης από τον Πρύτανη και με χρήση γκλομπ σταμάτησε τα επεισόδια στη Σχολή.⁷²² Η επέμβαση της αστυνομίας κατόπιν εντολών των πανεπιστημιακών αρχών δε σχολιάστηκε θετικά από τον φιλοκυβερνητικό Τύπο,⁷²³ ενώ από τον συντηρητικότερο κατακρίθηκε η ίδια η απεργία, ως τακτική που δεν άρμοζε σε φοιτητές αλλά σε εργάτες.⁷²⁴ Τις επόμενες μέρες έγιναν

⁷¹⁸ *Ριζοσπάστης*, 7/10/1928, σ. 4 και 16/10/1928, σ. 2. Βλ. και ανακοίνωση της ΟΠΦ, *Προσφυγικός Κόσμος*, 20/1/1929, σ. 4. Επισημαίνουμε ότι το φιλοκυβερνητικό *Ελεύθερο Βήμα* δε δημοσιεύει σχετικά άρθρα, παρά μόνο αργότερα στις 9/1/1929, σ. 3 και 15/1/1929, σ. 5.

⁷¹⁹ *Ριζοσπάστης*, 30/11/1928, σ. 2.

⁷²⁰ *Ριζοσπάστης*, 17/2/1929, σ. 4.

⁷²¹ Τα κύρια αιτήματα ήταν τα εξής: ελάττωση ωρών παραδόσεων, επανεξέταση εντός διμήνου, προφορικές εξετάσεις μία την ημέρα, εξέταση τελειόφοιτων τον Ιούνιο και επανεξέταση αποτυχόντων σε ένα ή περισσότερα μαθήματα, προσέλευση για πτυχιακές στο τέλος 4ου έτους, έκδοση εγχειρίδιων για τα διδακτέα μαθήματα, χωρισμός Σχολής σε Τμήματα, ίδρυση Πρότυπου σχολείου για πρακτική, προσθήκη εδρών της νεοελληνικής φιλολογίας, ξένων φιλολογιών, γεωγραφίας και κοινωνιολογίας και νέες αίθουσες διδασκαλίας. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 7/4/1929, σ. 6 και 9/4/1929, σ. 4.

⁷²² *Ελεύθερον Βήμα*, 9/4/1929 σ. 5· *Ριζοσπάστης*, 9/4/1929 σ. 4· *Σκριπ*, 9/4/1929. σ. 3.

⁷²³ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/4/1929. σ. 3. Βλ. και *Ριζοσπάστης*, 10/4/1929, σ. 3.

⁷²⁴ Το *Σκριπ* σχολίαζε ότι οι φοιτητές έγιναν αντιπαθείς, έπεφταν σε επίπεδο φορτοεκφορτωτών και κατέφευγαν σε απεργία. Στη συνέχεια έγραφε ότι δε χρειαζόταν η τιμωρία τους αλλά το Υπουργείο και η Πρυτανεία να υποδείξουν στους θερμόαιμους φοιτητές ότι ή θα ζούσαν για την επιστήμη ή για τον κομμουνισμό, συμβιβασμός δε χωρούσε, *Σκριπ*, 13/4/1929, σ. 1.

προσπάθειες από τον κοσμήτορα της Σχολής Ερρίκο Σκάσση να γίνουν δεκτά κάποια αιτήματα. Οι φοιτητές από την πλευρά τους επέρριπταν ευθύνη στον Κ. Λογοθέτη για το επεισόδιο με τον ίδιο.⁷²⁵ Η Σύγκλητος αποφάσισε τη διακοπή των μαθημάτων της Φιλοσοφικής για το διάστημα 11-18 Απριλίου.⁷²⁶ Μέσα στο φοιτητικό σώμα υπήρξε διάσταση, που εκδηλώθηκε με συμπλοκές και εκατέρωθεν καταγγελίες, ενώ μέλη της απεργιακής Επιτροπής άρχισαν να προβάλλουν διάφορα προσκόμματα.⁷²⁷ Στην πραγματικότητα, η διάσταση προϋπήρχε, είχαν προηγηθεί και καταγγελίες εναντίον του Συλλόγου Φοιτητών Φιλοσοφικής και τους χειρισμούς του Πρόεδρου του Παναγιώτη Πατριαρχέα.⁷²⁸

Παρά τις όποιες διαφωνίες μέσα στους φοιτητές, η απεργία της Φιλοσοφικής αποφασίστηκε να συνεχιστεί μετά από ψηφοφορία (130 υπέρ της απεργίας, 119 κατά και 3 λευκά) σε συγκέντρωση στο «Απόλλων». Από τη μεριά τους, οι πανεπιστημικές αρχές ήταν αποφασισμένες να συζητήσουν τα φοιτητικά αιτήματα με τη λήξη της απεργίας,⁷²⁹ ενώ, σύμφωνα με το Υπουργείο Παιδείας και την Πρυτανεία, η Σχολή θα άνοιγε «χάριν των σωφρονούντων φοιτητών» που έκαναν ανάλογα διαβήματα.⁷³⁰ Η απεργία έληξε τελικά δύο μέρες μετά, στις 18 Απριλίου, χωρίς να έχουν ικανοποιηθεί τα αιτήματα των φοιτητών. Κατά τον Πρύτανη Γ. Ματθαίοπουλο οι φοιτητές «ελαφρώς προσηνέχθησαν κατά την περίστασιν αυτήν», αφού τα περισσότερα αιτήματά τους είχαν ήδη προταθεί από την Σχολή και εκκρεμούσε η έγκριση της Συγκλήτου [...] και «παρεσύρθησαν υπ' ολίγων ζωηρών και τινών κομμουνιστών». ⁷³¹ Δεν θεωρούμε ότι η απεργία της Φιλοσοφικής προήλθε από τους «κομμουνιστές», έστω και αν την στήριξαν. Εξάλλου τα μέλη της Απεργιακής Επιτροπής τόνιζαν ότι κακώς τους αποδίδεται η ιδιότητα του κομμουνιστή,⁷³² αλλά και τα αιτήματα των φοιτητών δεν προσidiaζαν σε κάτι τέτοιο. Παρόλα αυτά, οι διεκδικήσεις των φοιτητών θεωρήθηκαν επικίνδυνες. Σε μια συντηρητική Σχολή με παγιωμένες τις αντιλήψεις για τη ακαδημαϊκή διαδικασία και το περιεχόμενό της τόσο στο καθηγητικό προσωπικό, όσο και σε ένα τμήμα φοιτητών, η αμφισβήτηση της διδασκαλίας και των διδασκόντων με δυναμικές

⁷²⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 10/4/1929 σ. 5.

⁷²⁶ Σύμφωνα με την ίδια, και κατόπιν αιτήματος πολλών φοιτητών που δεν ενέκριναν την στάση των απεργών συναδέλφων τους, η Σχολή θα λειτουργούσε πάλι στις 15 Απριλίου με το μάθημα του καθηγητή Εμμ. Πεζόπουλου, προειδοποιώντας μάλιστα ότι όσοι φοιτητές ενοχλούσαν τη διδασκαλία ή διατάραζαν την τάξη θα αποβάλλονταν. Έγγραφο της Συγκλήτου προς την Κοσμητεία, 10/4/1929, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 473.3.

⁷²⁷ *Ριζοσπάστης*, 11/4/1929, σ. 6 και 12/4/1929, σ. 4.

⁷²⁸ Υπόμνημα φοιτητών της Φιλοσοφικής προς τον πρύτανη για τους αντιδημοκρατικούς χειρισμούς στον Σύλλογο Φοιτητών Φιλοσοφικής Σχολής και τον *υπερτελειόφοιτο* Π. Πατριαρχέα που μεσα στ' αλλά δεν επέτρεπε την εγγραφή νέων μελών, 20/2/1928, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 471.2.

⁷²⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 12/4/1929, σ. 6 και 17/4/1929 σ. 6· *Ριζοσπάστης*, 17/4/1929 σ. 4.

⁷³⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 17/4/1929, σ. 6· *Σκριπ*, 17/4/1929, σ. 4.

⁷³¹ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Ματθαίοπουλου, 1928-1929, σ. 12.

⁷³² *Σκριπ*, 16/4/1929, σ. 4.

κινητοποιήσεις και οι εκσυγχρονιστικές προτάσεις των απεργών (νέες έδρες, διευκόλυνση φοίτησης και δημιουργία νέων τμημάτων) δημιουργούσαν μεγάλη ανησυχία. Ήταν το σώμα των καθηγητών που όφειλαν να αποφασίσουν για τις όποιες αλλαγές στη Σχολή και όχι οι διδασκόμενοι. Όπως και να έχει με το τέλος της απεργίας η Σύγκλητος αποφάσισε και πάλι την παραπομπή αριστερών φοιτητών, μεταξύ των οποίων του προέδρου της Φοιτητικής Συντροφιάς Κωνσταντίνου Φωτιάδη, στον οποίον επιβλήθηκε στις 25 Απριλίου 1929 η ποινή της διαρκούς αποβολής.⁷³³

3.2.7. Η ΠΑΜΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΑΠΕΡΓΙΑ ΤΟΥ 1929

Εάν το ακαδημαϊκό έτος 1928-1929 τέλειωσε με μια φαινομενική ηρεμία, κάτω από την νηνεμία της θάλασσας η φουρτούνα караδοκούσε.⁷³⁴ Οι κινητοποιήσεις που ερχόντουσαν θα καθόριζαν τα επόμενα χρόνια του Μεσοπολέμου τη φοιτητική διεκδίκηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η απόφαση της Πρυτανείας, τον Νοέμβριο του 1929, για την κατάργηση της τρίτης εξεταστικής περιόδου αποτέλεσε την αφορμή για μια νέα φοιτητική απεργία. Τα αίτια όμως ήταν βαθύτερα και συνδέονταν, σύμφωνα με την εφημερίδα *Φοιτητής*, με τα ευρύτερα, επί διετίας, μέτρα αποκλεισμού, Πρυτανείας και Κυβέρνησης, ενός μέρους των φοιτητών που προέρχονταν από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.⁷³⁵ Ανάμεσα στα άλλα που είχαν προηγηθεί, η κυβέρνηση Ε. Βενιζέλου στο πλαίσιο της ευρύτερων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που ήθελε να εισάγει με νέο πανεπιστημιακό οργανισμό, είχε ξεκινήσει τη συζήτηση για τον περιορισμό του αριθμού φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και είχε επανέλθει το θέμα της «αγραμματοσύνης» των υποψήφιων,

⁷³³ Οι κατηγορίες που του αποδίδονταν ήταν: ότι κατά την αποχή των φοιτητών της Φιλοσοφικής εμφανίστηκε ως πρόεδρος Σωματείου μη αναγνωρισμένου, ότι παρέβη τον οφειλόμενο σεβασμό στις πανεπιστημιακές αρχές, ιδιαίτερα στον κοσμήτορα της Φιλοσοφικής επιδίδοντας σε αυτόν με ασεβή τρόπο τα αιτήματα των φοιτητών (για τις οποίες ήδη έλαβε γνώση η Σύγκλητος και δεν ανέχθηκε την ανάγνωση) και γιατί έγινε «παραίτιος» διατάραξης ησυχίας και τάξης. Έγγραφο κλήσης του φοιτητή Κ. Φωτιάδη, 25/4/1929. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 507.2. Για τις αποβολές βλ. και *Ριζοσπάστης*, 20/4/1929, σ. 4, 23/4/1929, σ. 4, και 31/5/1929, σ. 3-4.

⁷³⁴ Την ίδια περίοδο, οι δημοκρατικοί φοιτητές στη Μαδρίτη και στη συνέχεια σε όλα τα Πανεπιστήμια της Ισπανίας, αντιδρούσαν κατά του δικτάτορα Πρίμο ντε Ριβέρα, εκδίδοντας επαναστατικά μανιφέστα, με απεργίες και μεγάλες διαδηλώσεις στους δρόμους. Οι διαμαρτυρίες συνεχίστηκαν και με την πτώση της δικτατορίας, ζητώντας οι φοιτητές την επιστροφή των απολυμένων καθηγητών τους και του Μιγέλ ντε Ουναμούντο. Βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 15/3/1929, σ. 6, 30/1/1930 σ. 6, 27/3/1931 σ. 6· *Σκριπ*, 20/3/1929, σ. 1 και *Ριζοσπάστης*, 31/1/1930, σ. 4.

⁷³⁵ *Φοιτητής*, φ. 1, 17/12/1929, σ. 3-4. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το συγκεκριμένο έντυπο, με αριστερό λόγο, πρωτοκυκλοφόρησε μέσα στην φοιτητική απεργία και με την επιρροή αρχειομαρξιστών φοιτητών. Για τους αρχειομαρξιστές φοιτητές, την οργάνωσή τους και τη δράση τους, ιδιαίτερα κατά την απεργία του 1929, βλ. Κώστας Παλούκης, *Η Οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού (1919 – 1934), κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Κρήτης-Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, 2015, σ. 301 – 313 και passim. Για τους αρχειομαρξιστές, αλλά με πολύ περιορισμένες αναφορές στους φοιτητές βλ και του ίδιου, *Αρχειομαρξιστές. Οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ασίνη, 2020.

της μη επαρκούς κατάρτισης των φοιτητών και του επιστημονικού πληθωρισμού.⁷³⁶ Παράλληλα οι σπουδαστικές συνθήκες έμεναν οι ίδιες. Τα αυξημένα δίδακτρα και εξέταστρα, η υποχρεωτική αγορά συγγραμμάτων, οι ελλείψεις υποδομών και παροχών του Πανεπιστημίου (αναγνωστήρια, αίθουσες, εργαστήρια, Λέσχη κ.ά.) σε συνδυασμό με τον περιορισμό ευεργετημάτων υπέρ των φοιτητών δημιουργούσαν μια ασφυκτική συνθήκη φοίτησης για ένα μεγάλο τμήμα του φοιτητικού σώματος. Την ίδια στιγμή είχαν ενταθεί και οι κλήσεις για την πειθαρχική παραπομπή των φοιτητών, γεγονός συνδεδεμένο με την πολιτική συγκυρία. Τον Ιούλιο του 1929 είχε ψηφιστεί το Ιδιώνυμο, σε μια προσπάθεια του Βενιζέλου να καταστείλει τις εργατικές κινητοποιήσεις και την επιρροή που ασκούσαν οι κομμουνιστές (αρχαιομαρξιστές κ.ά) στον εργατικό συνδικαλισμό. Ας δούμε τα γεγονότα της φοιτητικής απεργίας.

Στις 26 Νοεμβρίου 1929, κατά τη συνεδρίαση της Βουλής, έγινε συζήτηση για τα ζητήματα αναδιοργάνωσης του Πανεπιστημίου.⁷³⁷ Την ίδια μέρα οι φοιτητές συγκεντρωμένοι στα Προπύλαια αποφάσισαν τη σύσταση μιας πρόχειρα εκλεγμένης Επιτροπής που θα καλούσε σε φοιτητική συγκέντρωση στις 27 Νοεμβρίου στο «Τριανόν» σε συνεργασία με το Συμβούλιο της Ομοσπονδίας των φοιτητών [ΟΦΠΑ], για το ζήτημα των τμηματικών εξετάσεων.⁷³⁸ Η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε με μεγάλη συμμετοχή 3.500 φοιτητών, ομιλίες εκπροσώπου της ΟΦΠΑ και άλλων φοιτητών και σύνταξη ψηφίσματος.⁷³⁹ Προς το τέλος της συγκέντρωσης και ενώ τα μέλη της Ομοσπονδίας πρότειναν την διάλυσή της ήσυχα, οι φοιτητές αποφάσισαν να κάνουν πορεία για να επιδώσουν το ψήφισμα. Κατευθύνθηκαν προς το Πανεπιστήμιο, όπου παρά τις προσπάθειες της αστυνομίας να διαλύσει τη διαδήλωση, έφτασαν στα Προπύλαια και επιτροπή φοιτητών επέδωσε το ψήφισμα στον Πρύτανη Θ. Βορέα. Στη συνέχεια, χιλιάδες φοιτητές κατευθύνθηκαν στο Πολιτικό Γραφείο του Ελ. Βενιζέλου, το οποίο περιφρουρούσαν αστυνομικές δυνάμεις. Ο πρωθυπουργός απουσίαζε και σύμφωνα με τους φοιτητές εκδιώχθηκε η Επιτροπή φοιτητών και συνελήφθη ένα μέλος της. Οι φοιτητές στη συνέχεια κατευθύνθηκαν στην κατοικία του

⁷³⁶ Βλ. ενδεικτικά την αρθρογραφία του καθηγητή Γ. Φωκά και τις απαντήσεις του υφυπουργού Χρηστομάνου στο *Ελεύθερον Βήμα*, 13/7/1929, σ. 1 και 6/7/1929, σ. 7.

⁷³⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 27/11/1929, σ. 4.

⁷³⁸ *Φοιτητής*, 17/12/1929, σ. 3-4. Ο τύπος της περιόδου αναφέρεται σε Ομοσπονδία των φοιτητών, χωρίς να διευκρινίζεται. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα όχι για την ΟΕΦΣ, αλλά για την Ομοσπονδία Φοιτητών Πανεπιστημίου Αθηνών (ΟΦΠΑ).

⁷³⁹ Τα αιτήματα ήταν τα εξής: α) οι τμηματικές εξετάσεις Δεκεμβρίου να μην θεωρηθούν επαναληπτικές, αλλά κανονικές για να ξαναδώσουν οι απορριφθέντες, β) όσοι φοιτητές δεν έδωσαν τον Οκτώβριο και θεωρούνταν απορριπτέοι να δώσουν τον Δεκέμβριο, γ) στον νέο οργανισμό να οριστούν κατά τρίμηνο εξετάσεις, δ) σε μελλοντικά νομοσχέδια να ενταχθεί διάταξη για τους απορριφθέντες και στρατευθέντες φοιτητές και ε) παράταση προθεσμίας εγγραφών, *Ελεύθερον Βήμα*, 28/11/1929, σ. 6 και *Ριζοσπάστης*, 28/11/1929, σ. 4.

Βενιζέλου στο «Πτι Παλαί»,⁷⁴⁰ αλλά και εκεί ενημερώθηκαν ότι απουσίαζε. Οι φοιτητές το αμφισβήτησαν, επιχείρησαν να εισέλθουν και σημειώθηκε μεγάλη συμπλοκή με την αστυνομία. Οι αστυνομικοί χτυπούσαν με γκλομπ, ενώ οι φοιτητές πετούσαν πέτρες και αμύνονταν κρατώντας ξύλα ή μπαστούνια. Διαλύθηκαν όταν υδραντλίες άρχισαν να τους πετούν νερό. Οι συγκρούσεις στο «Πτι Παλαί» κατέληξαν σε τραυματισμούς πολλών φοιτητών και σε 15 συλλήψεις.

Παράλληλα ενημερώθηκαν για τα επεισόδια και όσοι φοιτητές δε συμμετείχαν στην πορεία και κάποιοι τολμηρότεροι επιχείρησαν να πάνε στο Γ' Αστυνομικό Τμήμα για να απελευθερώσουν τους συλληφθέντες συναδέλφους τους, αλλά και εκεί έγιναν συμπλοκές και συλλήψεις. Το απόγευμα της ίδιας μέρας οι φοιτητές οργανώθηκαν σε νέα συγκέντρωση στα Προπύλαια, απομακρύνοντας με φωνές την αστυνομία και αποδοκιμάζοντας τον Πρύτανη. Η Επιτροπή που κάλεσε σε συγκέντρωση στο «Τριανόν» καθαιρέθηκε, ενώ η Ομοσπονδία συνεδρίαζε κλεισμένη στον «Μαύρο Γάτο».⁷⁴¹ Οι αστυνομικοί επιχείρησαν εκ νέου να διώξουν τους φοιτητές και ξεκίνησαν νέες συγκρούσεις, με την υποχώρηση τελικά της αστυνομίας.

Οι φοιτητές στα Προπύλαια κήρυξαν απεργία συγκροτώντας νέα Επιτροπή για την διεξαγωγή του απεργιακού αγώνα, άσκησαν κριτική στην ΟΦΠΑ για μετριοπαθείς πρακτικές και συνέταξαν νέο ψήφισμα εντάσσοντας σε αυτό την απελευθέρωση των κρατούμενων φοιτητών και την παραίτηση του πρύτανη, ενώ διαμαρτύρονταν και για τα μέτρα καταστολής και τους «βανδαλισμούς» της αστυνομίας. Όμως τα πράγματα δεν ηρέμησαν. Αντίθετα μάλιστα, με τη διάδοση της φήμης ότι ένας τραυματισμένος φοιτητής στο «Πτι Παλαί» υπέκυψε στα τραύματά του και εν όψει της κατάθεσης του ψηφίσματος στη Βουλή από την απεργιακή Επιτροπή έγινε διαδήλωση με νέες συμπλοκές και συλλήψεις. Τα επεισόδια συνεχίστηκαν και οι φοιτητές, έκαψαν εφημερίδες που καταδίκάζαν την απεργία και φώναζαν, μαζί με το «κάτω ο Πρύτανης» και «κάτω η κυβέρνηση και η αστυνομία». Η τελευταία, ενισχυμένη με 2 αντλίες και μεγάλο αριθμό ανδρών, επιτέθηκε ξανά κατά των φοιτητών στην Ακαδημία και στα Προπύλαια, διαλύοντάς τους. Η πρώτη ημέρα των κινητοποιήσεων έληξε στις 9 μ.μ. μετά από συνεννόηση με τον επικεφαλής της αστυνομικής

⁷⁴⁰ Στο Πτι Παλαί (Petit Palais), τη σημερινή Ιταλική πρεσβεία στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας και Σέκερη ήταν το 1929 η κατοικία του Ελ. Βενιζέλου. βλ. http://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.as_px?id=20.

⁷⁴¹ Καφενείο γνωστό κυρίως τη δεκαετία 1910 ως στέκι φοιτητικών, διανοουμένων και του *Νουμά*, στην συμβολή των οδών Ασκληπιού και Ακαδημίας. Βλ. Θανάσης Γιοχάλας, Τόνια Καφετζάκη, *Αθήνα, ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και λογοτεχνία*, Αθήνα, Εστία, 2013, σ. 219-220.

δύναμης ο οποίος επέτρεψε στους φοιτητές που είχαν οχυρωθεί μέσα στην Εθνική Βιβλιοθήκη να αποχωρήσουν.⁷⁴²

Έτσι ολοκληρώθηκε η πρώτη ημέρα των φοιτητικών κινητοποιήσεων, «η πλουσιώτερη σε γεγονότα και ζωνρότητα από όλες τις άλλες μέρες»,⁷⁴³ με έναρξη της απεργίας και ένα χλευαστικό σατυρικό τραγούδι που έμεινε στην μνήμη πολλών φοιτητών που μετείχαν σε αυτή:

*Πέρα εκεί προς το Πτι Παλαί/ Σπάσαν κεφαλαί φοιτητών πολλάί/και ο Λευτέρης εκεί ψηλά /μας χαμογελά και μας τραγουδά...*⁷⁴⁴

Τις επόμενες ημέρες τα πράγματα ήταν έκρυθμα. Οι φοιτητές εμφανίζονταν πολύ ενοχλημένοι με την αδιαλλαξία της πολιτικής ηγεσίας να συνομιλήσει μαζί τους και με τα μέτρα καταστολής της Αστυνομίας. Στις 28 Νοεμβρίου η διοίκηση της ΟΦΠΑ καταδίκασε τις απεργιακές ενέργειες, υποβάλλοντας και ανάλογα ψηφίσματα, ενώ στη συνέχεια υπαναχώρησε παρόλο που κάποιοι φοιτητικοί σύλλογοί της (της Φυσικομαθηματικής) είχαν ταχθεί εξ αρχής με την απεργία. Παράλληλα, ο Βενιζέλος εξέφρασε τη λύπη του για τις σκηνές, δηλώνοντας ότι δε θα δεχτεί επιτροπές φοιτητών πριν λάβει γνώση για τα αιτήματα. Οι φοιτητές είχαν κατακλύσει το Πανεπιστήμιο και είχαν κρεμάσει και μια μεγάλη μαύρη σημαία που έγραφε ΣΟΣ. Η αστυνομία τους εμπόδισε να εισέλθουν, αλλά τελικά κατάφεραν να κλειστούν στα προαύλια περίπου 1.000 φοιτητές και για να αμυνθούν στις αστυνομικές δυνάμεις διέλυσαν έπιπλα, έσπασαν μάρμαρα, προκαλώντας ζημιές στο κτίριο. Παρόμοια περιστατικά σημειώθηκαν και στο Πανεπιστημιακό Γυμναστήριο, όπου οι φοιτητές πετούσαν τούβλα στους αστυνομικούς, ενώ έγιναν και συμπλοκές φοιτητών – αστυνομίας γύρω από το Πανεπιστήμιο και το Πολιτικό Νοσοκομείο και πάλι με τραυματισμούς και συλλήψεις. Η απεργιακή Επιτροπή κατέθεσε στη Σύγκλητο εκ νέου σειρά ευρύτερων αιτημάτων,⁷⁴⁵ ενώ ο Πρύτανης, σε συνεννόηση με τον υπουργό Παιδείας Κωνσταντίνο Γόντικα, δήλωσε ότι θα επιληφθεί των αιτημάτων όταν αποκατασταθεί η τάξη. Την ίδια μέρα η Σύγκλητος αποφάσισε τη διακοπή της λειτουργίας του Πανεπιστημίου για 5 μέρες και

⁷⁴² Για την πρώτη ημέρα της φοιτητικής απεργίας και τα επεισόδια, βλ. *Φοιτητής*, φ. 1, 17/12/1929, σ. 3-4· *Ριζοσπάστης*, 28/11/1929, σ. 4· *Ελεύθερον Βήμα*, 28/11/1929, σ. 6· *Σκριπ*, 28/11/1929, σ. 4· *Εμπρός*, 28/11/1929, σ. 4 και *passim* στα συγκεκριμένα φύλλα.

⁷⁴³ *Φοιτητής*, ό.π., σ. 4.

⁷⁴⁴ Ο Λευτέρης στον στίχο είναι ο Βενιζέλος που τους απαντά στο επόμενο τετράστιχο. «Φοιτητική Ραμόνα» *Φοιτητικά σατυρικά τραγούδια*, Αθήνα, χ.χ. φυλλάδιο με στίχους για την απεργία του 1929, ΑΣΚΙ, Αρχείο Χαρίλαου Δώδου, φ. 2. Το σατυρικό με τρεις στροφές τραγουδιόταν στον ήχο του γνωστού τραγουδιού της εποχής *Ραμόνα*. Βλ. και *Σκριπ*, 4/12/1929, σ. 2.

⁷⁴⁵ Για τις τμηματικές εξετάσεις, την εξ αναβολής στρατιωτική θητεία, τις προθεσμίες εγγραφών, τα εξέταστρα, τα πανεπιστημιακά συγγράμματα, την κατάργηση διαρκούς αποβολής φοιτητών, την συμπλήρωση επιστημονικών εδρών, τη διαίρεση της Φιλοσοφικής, την ανέγερση κτιρίου για το Οδοντιατρικό. Μαζί με τα αιτήματα διαβιβάστηκε και διαμαρτυρία για τις επιθέσεις της αστυνομίας και ζητήθηκε έλεγχος για τα μέτρα καταστολής και αποφυλάκιση των συλληφθέντων φοιτητών. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/11/1929, σ. 4.

ανέθεσε στον γενικό γραμματέα του Πανεπιστημίου και το συγκλητικό Δ. Αιγινήτη ανακρίσεις για τους πρωταίτιους των ζημιών στο Πανεπιστήμιο και των επεισοδίων.⁷⁴⁶

Δυναμικές κινητοποιήσεις εκδηλώθηκαν και τις επόμενες ημέρες. Από τις 29 Νοεμβρίου το κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου και τα περίξ κτίρια (Γυμναστήριο κ.ά.) φρουρούνταν από την αστυνομία, σε συνεργασία με το Α΄ Σώμα Στρατού, για την «πρόληψη εκνόμων πράξεων» από τους φοιτητές.⁷⁴⁷ Οι φοιτητές συγκεντρώθηκαν στην Λέσχη, ενώ η απεργιακή Επιτροπή συνεδρίασε στον «Μαύρο Γάτο». Δεν έλειψαν οι διαφωνίες και αντεγκλήσεις μέσα στην Επιτροπή προερχόμενες από τις αντίθετες παρατάξεις που την αποτελούσαν (συντηρητικοί φοιτητές, ανέντακτοι, κομμουνιστές και αρχαιομαρξιστές). Παράλληλα είχε κάνει την εμφάνισή του, δειλά ακόμα, και ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος, υποβάλλοντας υπόμνημα στον πρωθυπουργό με τα αιτήματά του, ενώ διαμαρτυρόταν και για τη συμπεριφορά της αστυνομίας.⁷⁴⁸ Στις 29 Νοεμβρίου φοιτητές που είχαν μαζευτεί στην πλατεία Κάνιγγος ήρθαν σε συμπλοκή με την αστυνομία, ενώ ήδη βρίσκονταν στον ανακριτή 8 φοιτητές και στον εισαγγελέα άλλοι 10 για τις σκηνές των προηγούμενων ημερών.⁷⁴⁹ Τα αιτήματα των φοιτητών εξετάζονταν από τον υπουργό και τον πρύτανη, ενώ ο πρωθυπουργός δήλωνε ότι δε συμμεριζόταν τις αντιλήψεις των φοιτητών για τα επεισόδια, ότι παραβίασαν τις υποσχέσεις τους προς την αστυνομία για τήρηση της τάξης και ότι η επιμονή τους να τους δεχτεί στο «Πτι Παλαί» ήταν αδικαιολόγητη, αφού δεν επρόκειτο για κάτι επείγον.⁷⁵⁰ Παράλληλα οι φοιτητές δεν έχαναν την αποφασιστικότητα αλλά και το χιούμορ τους συνθέτοντας σατυρικά τραγούδια:

*Το Πανεπιστήμιο θα κλείση βρε παιδιά / κι' ο Λευτέρης θα πάρη τα κλειδιά / Θα το ενοικιάσουνε να πάρουνε λεπτά / ν' αγοράσουν γκλοπ και άλλα πολλά [...] Ενοικιάζεται και θα γίνη μαγαζί / Ενοικιάζεται και ο Πρύτανης μαζί.*⁷⁵¹

Στις 30 Νοεμβρίου η αστυνομία έδωσε άδεια συγκέντρωσης στο Πανεπιστημιακό Γυμναστήριο, με την προϋπόθεση ότι θα γινόταν έλεγχος στις φοιτητικές ταυτότητες. Με την παρουσία ισχυρών αστυνομικών δυνάμεων μαζεύτηκαν 2.500 περίπου φοιτητές, ενώ έγινε

⁷⁴⁶ Αρχειακά τεκμήρια για την απεργία, αλλά και τις ανακρίσεις και τις ζημιές βρίσκονται στο ΙΑ ΕΚΠΑ, φ. 479.3 και 479.4. Για την εξέλιξη της απεργίας βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 29/11/1929 σ. 1, 3, 4 και *Ελεύθερον Βήμα*, 29/11/1929, σ. 3, 5, 6.

⁷⁴⁷ Βλ. και την ανάλογη αλληλογραφία του Πρύτανη με τα σώματα ασφαλείας, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 479.3, Όπως αναφερόταν χαρακτηριστικά «το Πανεπιστήμιο καθόλη τη διάρκεια της απεργίας παρουσίαζε όψη στρατώνα. Σκοποί εφ' όπλου λόγχη φύλαγαν τις γωνιές απαγορεύοντας τη διάβαση, πυροσβεστική αντλία “υπ’ ατμόν” περίμενε αγκυροβολημένη στα προπύλαια, ενώ μέσα στους περίβολους [προαύλια] διμοιρίες στρατιωτικές μαγείρευαν το συσσίτιο ή έπαιζαν “μπιζ”», *Φοιτητής*, φ. 2, 8/1/1930, σ. 1.

⁷⁴⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/11/1929, σ. 6.

⁷⁴⁹ *Ριζοσπάστης*, 30/11/1929, σ. 4.

⁷⁵⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 30/11/1929, σ. 5.

⁷⁵¹ «Ενοικιάζεται (φοιτητικό Constantinopol)», *Φοιτητικά σατυρικά* ό.π.

και έρανος για τους κρατούμενους φοιτητές. Οι συγκεντρώσεις συνεχίστηκαν και τις επόμενες μέρες στο Γυμναστήριο χωρίς σοβαρά επεισόδια και οι φοιτητές επειδή δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματά τους συνέχιζαν την απεργία. Όρισαν ακόμη περιφρούρηση 250 φοιτητών για τους απεργοσπάστες, εφόσον το Πανεπιστήμιο θα άνοιγε όπως είχε προσδιοριστεί στις 2 Δεκεμβρίου 1929.⁷⁵² Μάλιστα, στο *Ελεύθερο Βήμα* σχολιαζόταν ότι «απεργία φοιτητική δεν μπορεί να νοηθεί, είναι σαν την αισωπική γάτα λείχουσα την λίμα με τη γλώσσα της» τονίζοντας μάλιστα ότι το κράτος δεν θα είχε δυσκολία να κλείσει το Πανεπιστήμιο για ένα ή περισσότερα έτη, καθώς η ελληνική κοινωνία δεν υπέφερε δυστυχώς από έλλειψη επιστημόνων.⁷⁵³

Οι πανεπιστημιακές αρχές σε συνεργασία με τον υπουργό Παιδείας αποφάσισαν την παράταση της διακοπής μαθημάτων για τις 9 Δεκεμβρίου και διατήρησαν την αμετακίνητη στάση τους απέναντι στα φοιτητικά αιτήματα μέχρι να λήξει η απεργία, ιδιαίτερα για την επανεξέταση «αποτυχόντων», προειδοποιώντας μάλιστα ότι οι φοιτητές των σχολών που θα συνέχιζαν απεργία θα αποκλείονταν για ένα έτος.⁷⁵⁴ Παράλληλα, στις 5 Δεκεμβρίου ξεκίνησαν από τη Γραμματεία του Πανεπιστημίου διοικητικές ανακρίσεις σε 40 φοιτητές και μία φοιτήτρια για τα επεισόδια και τις φθορές στο Πανεπιστήμιο.⁷⁵⁵ Την ίδια μέρα έγιναν επεισόδια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με τραυματίες και συλλήψεις σε συγκέντρωση φοιτητών για τα αιτήματά τους, με την επέμβαση έφιππης αστυνομίας,⁷⁵⁶ ενώ στη συνέχεια οι φοιτητές έκαναν ολιγοήμερη απεργία.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η απεργιακή Επιτροπή, μετά την άρνηση του πρύτανη να τη δεχτεί, συνέχισε τις επαφές της με υπουργούς χωρίς ουσιαστικά να καταφέρει τίποτα.⁷⁵⁷ Παράλληλα, εντάθηκαν και οι διαφωνίες μεταξύ των μελών της, ως προς τον περαιτέρω χειρισμό -διαλλακτικό ή επιθετικό- της απεργίας.⁷⁵⁸ Ο Βενιζέλος είχε ήδη δεχτεί τριμελή επιτροπή φοιτητών, θεωρούμε διαφορετική από την απεργιακή, ενημερώνοντάς την ότι, ενώ αναγνώριζε κάποια αιτήματα ως δίκαια, δε θα προέβαινε σε καμία ρύθμιση έως την

⁷⁵² *Ριζοσπάστης*, 1/12/1929, σ. 4.

⁷⁵³ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/12/1929, σ. 3.

⁷⁵⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 3/12/1929, σ. 6.

⁷⁵⁵ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ 479. 4.

⁷⁵⁶ Μάλιστα ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Αβροτέλης Ελευθερόπουλος ακούστηκε να λέει στους φοιτητές που του ζήτησαν να διαμαρτυρηθεί για την έφιππη αστυνομία: «Τι να διαμαρτυρηθώ, άλογα είναι πάνω, άλογα και κάτω». Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 5/12/1929, σ. 6.

⁷⁵⁷ Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* η φοιτητική Επιτροπή συνέταξε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας προς τον Άλμπερτ Αϊνστάιν, μέλος της Επιτροπής κατά της λευκής τρομοκρατίας στα Βαλκάνια, αλλά το τηλεγραφείο αρνήθηκε να το διαβιβάσει. Ο ίδιος μάλιστα είχε στείλει τον Μάρτιο 1929 διαμαρτυρία στον Ελ. Βενιζέλο για τις αποβολές αριστερών φοιτητών και την στέρηση ελευθερίας σκέψης. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 4/12/1929, σ. 6.

⁷⁵⁸ *Ριζοσπάστης*, 9/12/1929, σ. 4.

λήξη της απεργίας.⁷⁵⁹ Κατόπιν μάλιστα της σκλήρυνσης των μέτρων της αστυνομίας που δεν θα επέτρεπε στο εξής φοιτητικές συγκεντρώσεις στο Γυμναστήριο και σε οποιοδήποτε κλειστό χώρο, οι φοιτητές διοργάνωσαν δύο φοιτητικές συγκεντρώσεις στο «Περοκέ» στις 9 και 10 Δεκεμβρίου και η Επιτροπή υπέβαλε διαμαρτυρία για τις απαγορεύσεις και την καταπάτηση των ελευθεριών.⁷⁶⁰

Φαίνεται ότι σε μια κρίσιμη καμπή για την φοιτητική απεργία που είχε κλείσει ήδη δύο εβδομάδες, η αυστηροποίηση των αστυνομικών μέτρων και η ανυποχώρητη γραμμή των πανεπιστημιακών αρχών και της κυβέρνησης, αντί να αποδυναμώσουν την αποφασιστικότητα των φοιτητών, την ενίσχυσαν. Ένας ακόμα παράγοντας που συνέβαλε κατά πολύ στην ισχυροποίηση της απόφασης των φοιτητών ήταν η απεργία πείνας που ξεκίνησαν στις 12 Δεκεμβρίου, την ημέρα που θα ξεκινούσαν τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο, οι 21 κρατούμενοι φοιτητές στο Εφηβείο Αβέρωφ,⁷⁶¹ τις φυλακές Συγγρού και Παλαιάς Στρατόνας, για την απόρριψη αποφυλάκισής τους από το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών, δηλώνοντας και την συμπαράστασή τους στην δίκαιη φοιτητική απεργία.⁷⁶² Βέβαια ένα τμήμα του φοιτητικού σώματος δεν ήθελε να χάσει τις εξετάσεις του Δεκεμβρίου και είχε εκδηλώσει νωρίτερα την επιθυμία του να σταματήσει η απεργία και να αποκατασταθεί η διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο και ένα άλλο δεν είχε συναινέσει καθόλου στην κήρυξή της.

Από την άλλη πλευρά και εν όψει της επαναλειτουργίας του Πανεπιστημίου Αθηνών ο πρωθυπουργός, ο πρύτανης και ο υπουργός Παιδείας συνεργάστηκαν και αποφάσισαν να ανοίξει στις 13 Δεκεμβρίου τελικά, κατόπιν ελέγχου των φοιτητών, με τη θεώρηση των βιβλιαρίων τους από τη Γραμματεία που θα έβαζε μια κόκκινη σφραγίδα. Το αποσπασμένο σώμα του Στρατού αποσύρθηκε από το Πανεπιστήμιο και τα παραρτήματά του και παρέμεινε η αστυνομία για φρούρηση. Οι φοιτητές θα έδειχναν ταυτότητες, και «πας ταραξίας» θα

⁷⁵⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 8/12/1929, σ. 7.

⁷⁶⁰ Ανακοίνωση της απεργιακής Επιτροπής ότι μετά από την απαγόρευση φοιτητικών συγκεντρώσεων σε κλειστό χώρο, την ανάκληση συγκεντρώσεων της Επιτροπής, τα μέτρα καταπάτησης ελευθεριών του ανθρώπου και έχοντας υπόψη την απεριόριστη εντολή των φοιτητών στην Επιτροπή κηρύσσει τους φοιτητές εν διωγμώ και τους καλεί να περιφρουρήσουν τα δικαιώματά τους και απεργία. Διαμαρτυρία για την καταρράκωση των συνταγματικών ελευθεριών και κάλεσμα στους φοιτητές να αναμένουν νέες οδηγίες, έχοντάς της εμπιστοσύνη. Την απεργιακή επιτροπή αποτελούσαν οι Χ. Χρηστάκης, Δ. Γκιόκας, Ν. Δαράκης, Κ. Αναστασιάδης, Α. Μηλολιδάκης, *Ελεύθερον Βήμα*, 9/12/1929, σ. 6.

⁷⁶¹ Βλ. Ψηφιακό αρχείο ΕΡΤ/φωτογραφικό Αρχείο Πουλίδη: Φοιτητές απεργοί πείνας στο Αβέρωφ (<https://archive.ert.gr/17159/>). Παρότι η τεκμηρίωση των φωτογραφιών τις προσδιορίζει την περίοδο 1/1/1927–1/1/1928, θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι πρόκειται για τους παραπάνω συλληφθέντες φοιτητές.

⁷⁶² Ο *Ριζοσπάστης* δημοσίευε και την έκκληση τους προς τον ελληνικό λαό «Ελληνικό λαέ, εσύ να γίνεις εσύ ο μόνος κριτής του φοιτητικού κινήματος και να βρεις υπεύθυνους. Για να κατεβαίνουμε τόσο αποφασιστικά στον αγώνα, για να τολμάμε να αντικρίσουμε το φάσμα του θανάτου θα πει πως έχουμε δίκιο, εκείνοι που μας οδήγησαν στην απόφασή μας έχουν τον λόγο», *Ριζοσπάστης*, 13/12/1929 σ. 1. Βλ. και *Ελεύθερον Βήμα*, 13/12/1929 σ. 5.

οδηγούνταν στο αυτόφωρο με το Ιδιώνυμο.⁷⁶³ Μετά από αυτά τα μέτρα οι απεργοί φοιτητές αποφάσισαν να θεωρήσουν και αυτοί τα βιβλιάρια τους για να έχουν πρόσβαση στο Πανεπιστήμιο, αλλά η αστυνομία τους απαγόρευσε την είσοδο και σημειώθηκαν πάλι επεισόδια, διαλύοντας κάθε συγκέντρωση και λίγων ατόμων, ακόμα και απέναντι, στο καφενείο του «Γαμβέτα» και απαγορεύοντας τη συζήτηση κατ' ομάδες.⁷⁶⁴

Το Πανεπιστήμιο άνοιξε με πολύ περιορισμένη συμμετοχή φοιτητών. Σύμφωνα με το *Ελεύθερο Βήμα*⁷⁶⁵ προσήλθαν 1.000 περίπου φοιτητές, ενώ τα αριστερά έντυπα ανέφεραν ότι ήταν άδειο και ότι οι καθηγητές δεν έκαναν μάθημα.⁷⁶⁶ Ακόμα και αν δεχτούμε την εκδοχή του φιλοκυβερνητικού *Ελεύθερου Βήματος* που κατέκρινε όλο το χρονικό διάστημα την φοιτητική απεργία λέγοντας ότι η κατάσταση ανωμαλίας στο Πανεπιστήμιο είχε παραταθεί πολύ,⁷⁶⁷ θεωρούμε ότι το ποσοστό συμμετοχής ήταν πολύ μικρό, αφού εκείνο το ακαδημαϊκό έτος είχαν γραφτεί ή ανανεώσει τις εγγραφές τους πάνω από 6.000 φοιτητές. Την ίδια ημέρα, στις 13 Δεκεμβρίου, η χωρίς άδεια φοιτητική συγκέντρωση που διοργανώθηκε στο μνημείο του Φιλοπάππου για τη συνέχιση της απεργίας βρέθηκε στο στόχαστρο της αστυνομίας, έγιναν συμπλοκές με τους φοιτητές, έπεσαν και πυροβολισμοί και έγιναν συλλήψεις 32 φοιτητών που παραπέμφθηκαν με το Ιδιώνυμο.⁷⁶⁸ Οι συλλήψεις και τα επεισόδια συνεχίστηκαν τις μέρες αυτές και σε άλλα σημεία της πόλης και έξω από το Πανεπιστήμιο. Εν τω μεταξύ, η κυβέρνηση, θεωρώντας την απεργία λήξασα, δέχτηκε να εξετάσει τα φοιτητικά αιτήματα και Επιτροπή, εκπροσωπώντας 1.500 φοιτητές απέχοντες ή μη, συνάντησε τον πρότανη για την ευμενή εξέταση αιτημάτων τους και για την αποφυλάκιση των συναδέλφων τους.⁷⁶⁹ Σύμφωνα με την απεργιακή Επιτροπή η κίνηση αυτή ήταν «σήμα συνθηκολόγησης».⁷⁷⁰ Μετά από συνεννόηση με τη Σύγκλητο ανακοινώθηκαν μια σειρά μέτρων υπέρ των φοιτητών.⁷⁷¹ Τα μέτρα αυτά, εν τέλει είτε «δια της διολισθήσεως» δεν

⁷⁶³ *Ελεύθερον Βήμα*, 13/12/1929, σ. 5· *Σκριπ*, 13/12/1929, σ. 1.

⁷⁶⁴ *Ριζοσπάστης*, 12/12/1929 σ. 4.

⁷⁶⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 14/12/1929, σ. 5.

⁷⁶⁶ *Φοιτητής*, φ. 2, 8/1/1930, σ. 4, 14/12/1929, σ. 1 και 17/12/1929, σ. 4.

⁷⁶⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 15/12/1929, σ. 3. Ακόμα χαρακτηριστικό είναι και το χρονογράφημα του Φορτούνιο [Σπύρος Μελάς] όπου ενώ λυπόταν τους φυλακισμένους ζητούσε από τους φοιτητές κάτι πιο πρωτότυπο, πχ να πειθαρχήσουν σε μια απόφαση έστω και άδικη, *Ελεύθερον Βήμα*, 16/12/1929, σ. 1.

⁷⁶⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 14/12/1929, σ. 5, και *Ριζοσπάστης*, 14/12/1929, σ. 4.

⁷⁶⁹ *Σκριπ*, 16/12/1929, σ. 3.

⁷⁷⁰ *Φοιτητής*, ό.π., σ. 4.

⁷⁷¹ Τα προτεινόμενα μέτρα που θα εφαρμόζονταν συνοψίζονται στα εξής: α) στις επαναληπτικές τμηματικές εξετάσεις θα καταβαλλόταν το μισό των μέχρι τώρα εξετάστρων, β) πίστωση για εφοδιασμό επαρκών συγγραμμάτων στο αναγνωστήριο και τα μισά από τα εκδιδόμενα βιβλία των καθηγητών θα πήγαιναν στο ελεύθερο εμπόριο, γ) η πειθαρχική διώξη φοιτητών θα γινόταν από πενταμελές Πειθαρχικό Συμβούλιο από συγκλητικούς, με δυνατότητα τελεσίδικης έφεσης στη Σύγκλητο, δ) για τους φοιτητές που δικαιούνταν από τον νόμο τμηματικές τον Δεκέμβριο, η περίοδος αυτή θα θεωρούνταν ως πρώτη, ε) η καθυστερούμενη πληρωμή διδάκτρων των από 1925-26 και εξής τελειοφοίτων, καθώς και των καθυστερημένων διδάκτρων έτους 1928-1929 θα γινόταν μέχρι 10 μέρες μετά την έκδοση επικείμενου νόμου, στ) για τη συγκεκριμένη χρονιά οι

εφαρμόστηκαν, είτε άργησαν να εφαρμοστούν (πχ κτιριακό πρόγραμμα), ενώ κάποια εντάχθηκαν στον νέο Οργανισμό του 1932.

Παράλληλα, καθώς περνούσαν οι μέρες, είχε ξεσηκωθεί ένα μεγάλο κύμα συμπαράστασης για τους υπόδικους προφυλακισμένους φοιτητές που έκλειναν πολλές μέρες απεργία πείνας και κάποιοι είχαν περιέλθει, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, σε αναισθησία.⁷⁷² Δεν ήταν εξάλλου όλοι που «ενήργησαν ενσυνείδητα με τρόπο αναρχικό», αλλά όπως υποστήριζε το *Ελεύθερο Βήμα*, μόνο 2-3.⁷⁷³ Υπήρξαν κινήσεις διαμαρτυρίας από διάφορους φορείς, ενώ και ο βενιζελικός Τύπος ήταν ευνοϊκός για την αποφυλάκισή τους.⁷⁷⁴ Είχε σταλεί και έκκληση της Ομοσπονδίας Φοιτητών Γαλλίας η οποία είχε εκφράσει την συμπαράστασή της στον αγώνα των ελλήνων φοιτητών και είχε καταδικάσει τις διώξεις.⁷⁷⁵ Οι καθηγητές της Νομικής Α. Σβώλος και Κ. Τριανταφυλλόπουλος κινητοποιήθηκαν με τις νομικές τους γνώσεις και ζήτησαν αποφυλάκιση με το ελάχιστο ποσό εγγύησης γιατί οι φοιτητές δεν είχαν χρήματα, ενώ έκαναν και σχετικό έρανο οι συνάδελφοί τους. Τους επισκέφθηκαν στις Φυλακές Αβέρωφ οι καθηγητές Ζέγγελης, Μπένσης, Λιβιεράτος, Αλιβιζάτος, Κοντολέων και Αγγελόπουλος μαζί με τον διευθυντή της Πανεπιστημιακής Λέσχης Θ. Βαλάσση για να προτρέψουν τους φοιτητές να σταματήσουν την απεργία πείνας.⁷⁷⁶ Στις 17 Δεκεμβρίου έγινε δεκτή η αίτηση αποφυλάκισης για 22 φοιτητές με εγγύηση, ενώ παρέμεναν ακόμα 31 καταδικασμένοι φοιτητές.⁷⁷⁷ Την επόμενη ημέρα οι πρώτοι αποφυλακισθέντες απεργοί πείνας έγιναν δεκτοί στο Πανεπιστήμιο με ενθουσιασμό από τους φοιτητές συναδέλφους τους, δηλώνοντας μάλιστα την συμπόρευσή τους στην φοιτητική απεργία.⁷⁷⁸ Η κινητοποίηση για την απελευθέρωση των φοιτητών ολοκληρώθηκε την παραμονή του νέου έτους, μετά από

τμηματικές παρατείνονταν έως τέλος Ιανουαρίου ζ) οι αποτυχόντες θα προσέρχονταν σε 2-4, αντί των 6 μηνών, η) τα δίδακτρα θα καταβάλλονταν μισά στην αρχή και τα άλλα σε 2 δόσεις μέσα στο έτος και μέχρι τις τμηματικές θ) για τη συμπλήρωση εδρών και νέων εδρών και διαίρεσης σχολών σε τμήματα, είχαν ληφθεί αποφάσεις, ι) πίστωση για εύρεση οικοπέδου για το Οδοντιατρικό Σχολείο, ια) πίστωση και εργασίες για τις εγκαταστάσεις της Ιατρικής και του μεγάρου Θεωρητικών Επιστημών ενώ σύντομα τελείωνε και η Λέσχη. Τα αιτήματα για επανεξέταση οριστικά απορριφθέντων φοιτητών στις τμηματικές, όπως και οι ανά τρίμηνο τμηματικές δεν έγιναν δεκτά. Για το αίτημα επέκτασης ευεργετήματος τετράμηνης θητείας των εξ αναβολής φοιτητών και των κλάσεων 1926-1929 θα υπήρχε συνενόηση με το ΓΕΣ. Ενώ η απόλυση των υπόδικων φοιτητών δεν ήταν αρμοδιότητα κυβέρνησης και Συγκλήτου, αλλά της Δικαιοσύνης. *Ελεύθερον Βήμα*, 17/12/1929, σ. 6 και *Ριζοσπάστης*, 17/12/1929, σ. 4.

⁷⁷² *Ριζοσπάστης*, 16/12/1929, σ. 1.

⁷⁷³ *Ελεύθερον Βήμα*, 14/12/1929, σ. 3.

⁷⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 16/12/1929, σ. 3.

⁷⁷⁵ *Ριζοσπάστης*, 11/1/1930, σ. 1. Πιθανόν να είχαν σταλεί και άλλες εκκλήσεις, ενδεχομένως και στο Φοιτητικό τμήμα της Διεθνούς Εργατικής Βοήθειας. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 15/1/1930, σ. 6.

⁷⁷⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 17/12/1929, σ. 6. Βλ. και *Σκριπ*, 17/12/1929, σ. 3.

⁷⁷⁷ Οι 31 φοιτητές, καταδικασμένοι σε δίμηνη φυλάκιση, μπορούσαν να αποφυλακιστούν με απονομή προεδρικής χάριτος ή αν μετατρεπόταν η ποινή σε χρηματική, *Ελεύθερον Βήμα*, 18/12/1929, σ. 5.

⁷⁷⁸ *Ριζοσπάστης*, 19/12/1929, σ. 4.

παρέμβαση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον υπουργό Δικαιοσύνης.⁷⁷⁹

Παρά την λήψη των προαναφερόμενων μέτρων της κυβέρνησης Βενιζέλου, η απεργία των φοιτητών συνεχίστηκε με αιτήματα σπουδαστικά και συνδικαλιστικά,⁷⁸⁰ με διαμαρτυρίες, πολλές φορές και συμπλοκές και με διακοπή μαθημάτων των καθηγητών. Οι πανεπιστημιακές αλλά και οι κρατικές αρχές προσπάθησαν με άλλους τρόπους, ό,τι δεν κατάφεραν να πετύχουν μέσω της «ακαδημαϊκής οδού» για να επαναφέρουν την ομαλότητα της λειτουργίας του πανεπιστημιακού ιδρύματος. Μαζί με τις συνεχείς συλλήψεις άλλων φοιτητών, ο ανακριτής έβγαλε ένταλμα την ημέρα της έναρξης των μαθημάτων του Πανεπιστημίου για την σύλληψη των μελών της απεργιακής Επιτροπής, Κ. Χριστάκη και Λ. Δαράκη για ανατρεπτική προπαγάνδα.⁷⁸¹ Παράλληλα κλήθηκαν σε απολογία στη Σύγκλητο όλα τα μέλη της απεργιακής Επιτροπής, γιατί «ενυπόγραφα και με δημοσιεύματα, καθάπτονταν αξιοπρέπειας Συγκλήτου, παρέβησαν διατάξεις του Οργανισμού του Πανεπιστημίου και επέδειξαν διαγωγή απάδουσα αξιοπρέπειας του φοιτητή».⁷⁸² Όπως έγραφε και η εφημερίδα *Φοιτητής* ο αγώνας είχε περάσει στη φάση της παρανομίας.⁷⁸³

Οι διακοπές των Χριστουγέννων ανέκοψαν τη φοιτητική δράση, παρότι πραγματοποιήθηκαν δύο συγκεντρώσεις στο Πανεπιστημιακό Γυμναστήριο στις 27 και 29 Δεκεμβρίου, όπου εκεί αποφασίστηκε να συνεχιστεί η απεργία. Υποθέτουμε ότι η προσέλευση θα ήταν περιορισμένη, λόγω των διακοπών και της απουσίας φοιτητών. Στις 4 Ιανουαρίου η απεργιακή Επιτροπή κατέθεσε υπόμνημα στον νέο υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου ο οποίος τους βεβαίωσε ότι θα εξετάσει τα αιτήματα ευμενώς και θα τους απαντήσει. Όπως, όμως, δήλωσε χαρακτηριστικά, σκοπός ήταν να δημιουργήσει πανεπιστήμιο για τους φοιτητές και όχι φοιτητές για το πανεπιστήμιο.⁷⁸⁴ Η φοιτητική απεργία συνεχίστηκε για ένα μέρος του φοιτητικού σώματος και στο νέο έτος. Τα πράγματα όμως ήταν διαφορετικά. Μάλιστα την ημέρα που ξεκίνησε η διδασκαλία, στις 9 Ιανουαρίου

⁷⁷⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/12/1929, σ. 16 και 28/12/1929, σ. 6· *Ριζοσπάστης*, 29/12/1929, σ. 1 και *Ελεύθερον Βήμα*, 31/12/1929, σ. 6.

⁷⁸⁰ Επανεξέταση απορριφθέντων, τριμηνιαίες εξετάσεις, ζήτημα συγγραμμάτων, γενική αμνηστεία, απόλυση κρατούμενων φοιτητών και μη επιβολή ποινής σε πρωταίτιους. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 18/12/1929, σ. 4 και *Σκριπ*, 20/12/1929, σ. 4.

⁷⁸¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 13/12/1929, σ. 5 και *Ριζοσπάστης*, 13/12/1929, σ. 4.

⁷⁸² *Ριζοσπάστης*, 18/12/1929, σ. 4. Δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί στο Αρχείο ΙΑΠΑ η συγκεκριμένη κλήση, αλλά διασώζονται τεκμήρια για την αποβολή δια παντός από το Πανεπιστήμιο των μελών της Επιτροπής Αναστασιάδη και Δαράκη, καθώς και η κλήση σε απολογία, στις 13/1/1930, 24 φοιτητών και 5 φοιτητριών (μεταξύ τους και των δύο προαναφερόμενων) για διατάραξη τάξης και πρόκληση φθορών στις 9/1/1930 στο Πανεπιστήμιο. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 479.3. και φ. 491.3 και φ. 498.3.

⁷⁸³ *Φοιτητής*, φ. 2, 8/1/1930, σ. 4.

⁷⁸⁴ Είχαν υποβληθεί αιτήματα για τα δίδακτρα, τις εξετάσεις, τη στρατιωτική θητεία, τα συγγράμματα, τις νέες έδρες, τις εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου και τις πειθαρχικές διαδικασίες. *Ριζοσπάστης*, 5/1/1930, σ. 4.

σημειώθηκαν σοβαρά επεισόδια μέσα στο Πανεπιστήμιο: διατάραξη ή διακοπή μαθημάτων, συμπλοκές μεταξύ των φοιτητών, πρόκληση ζημιών στο Χημείο και τελικά επέμβαση της αστυνομίας και συλλήψεις φοιτητών.⁷⁸⁵ Σύμφωνα μάλιστα με τον Αχιλλέα Φωτάκη: «η Αστυνομική Διεύθυνση Αθήνας έπρεπε να συγκεντρώσει 27 φορές μια ισχυρή δύναμη για την αντιμετώπιση φοιτητικών απεργιών και συγκεντρώσεων. Ειδικά στις αρχές του χρόνου, η δύναμη που κινητοποιούνταν κυμαινόταν μεταξύ 220 και 600 αστυνομικών».⁷⁸⁶ Την επόμενη μέρα επανεγκαταστάθηκε στο ίδρυμα η αστυνομία, επιβλήθηκε έλεγχος φοιτητικών ταυτοτήτων και σωματική έρευνα, ενώ ο πρύτανης αποφάσισε την πειθαρχική παραπομπή των συλληφθέντων και μη συλληφθέντων φοιτητών και την αποβολή τους διά παντός.⁷⁸⁷ Οι κινητοποιήσεις όσων απείχαν από τα μαθήματα συνεχίστηκαν και μαζί με αυτές οι συμπλοκές μεταξύ φοιτητών και οι διώξεις.⁷⁸⁸ Σύμφωνα με τον Ριζοσπάστη, στις 17 Ιανουαρίου κυκλοφόρησε και πρωτόκολλο τιμής για συνέχιση της απεργίας το οποίο είχαν υπογράψει ήδη πάνω από 500 φοιτητές.⁷⁸⁹ Είχαν ήδη όμως αναπτυχθεί διαφωνίες ανάμεσα στις διαφορετικές τάσεις που υπήρχαν για την πορεία των κινητοποιήσεων, πιθανόν και μετά την απόφαση της Συγκλήτου και του Υπουργείου να επιλύσουν τα όποια φοιτητικά ζητήματα ανεξάρτητα από τους φοιτητές και μετά από την συνέχιση των διώξεών τους. Οι ιδεολογικές διαφορές είχαν επηρεάσει και την απεργιακή Επιτροπή, η οποία πιθανόν και είχε ανασυσταθεί⁷⁹⁰ και είχαν αποχωρήσει τα μετριοπαθή μέλη της, καθώς είχαν διαφανεί πιο έντονα οι διαφορές ανάμεσα σε κομμουνιστές και αρχαιομαρξιστές φοιτητές, οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν ισχυρή θέση σ' αυτήν. Παράλληλα μέλη της ήδη αντιμετώπιζαν ποινικές (Ιδιώνυμο) και πειθαρχικές διώξεις.⁷⁹¹

Η απαγόρευση από το Υπουργείο Εσωτερικών φοιτητικής συγκέντρωσης για τις 28 Ιανουαρίου 1930 γιατί ήταν διοργανωμένη από «ορισμένα φοιτητικά στοιχεία»⁷⁹² οδήγησε στο κλείσιμο αυτού του κύκλου των φοιτητικών κινητοποιήσεων και της μακρόχρονης απεργίας.⁷⁹³ Όπως έγραφε η εφημερίδα *Ο Φοιτητής*, που εκδόθηκε μέσα στις φοιτητικές κινητοποιήσεις, η απεργία έληξε «μετά από 2 μήνες αγώνα, με πολλά θύματα, 50 τραυματίες,

⁷⁸⁵ Για τα επεισόδια και τις ζημιές βλ. φ. 479.3. Βλ. και Ριζοσπάστης, 10/1/1930, σ. 4 και *Ελεύθερον Βήμα*, 10/1/1930, σ. 5.

⁷⁸⁶ Αχιλλέας Φωτάκης, *Αστυνομία πόλεων: τα πρώτα βήματα. Στα ίχνη της βρετανικής αστυνομικής αποστολής στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2022, σ. 52

⁷⁸⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 11/1/1930, σ. 5, και 14/1/1930, σ. 5. Βλ. και ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 479.3.

⁷⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά Ριζοσπάστης, 15/1/1930, σ. 4.

⁷⁸⁹ Ριζοσπάστης, 19/1/1930 σ. 4.

⁷⁹⁰ Βλ. Ριζοσπάστης, 31/12/1929 σ. 4.

⁷⁹¹ Βλ. Ριζοσπάστης, 24/12/1929, σ. 1, 2 και 28/1/1930, σ. 4.

⁷⁹² *Ελεύθερον Βήμα*, 28/1/1930, σ. 5 και Ριζοσπάστης, 29/1/1930, σ. 4.

⁷⁹³ Η απεργιακή Επιτροπή, πιθανόν με σύνθεση κομμουνιστών φοιτητών συνέχισε τη δράση της και τον Φεβρουάριο 1930 όπου μετονομάστηκε σε Κεντρική Επιτροπή Αγώνα.

100 κατά καιρούς φυλακισμένους και 15 διωγμένους δια παντός από το Πανεπιστήμιο, ενώ η απεργία δεν εστέφθη με πλήρη επιτυχία [...] Το κίνημα των φοιτητών προήλθε από την κατάργηση των εξεταστικών περιόδων είχε όμως κοινωνική σημασία [...] Και ο φοιτητικός αγώνας περνά σε μια άλλη φάση, της ανασύνταξης».⁷⁹⁴

Η απεργία του 1929 αποτέλεσε την πιο εμβληματική φοιτητική απεργία κατά τη διάρκεια του Μεσοπόλεμου. Γράφτηκε έντονα στη μνήμη των φοιτητών, σύγχρονων και επόμενων,⁷⁹⁵ όπως και τα σατυρικά της τραγούδια,⁷⁹⁶ πήρε λογοτεχνική διάσταση σε τρία μυθιστορήματα,⁷⁹⁷ ενώ σκηνές της πρόβαλαν και τα κινηματογραφικά επίκαιρα της εποχής.⁷⁹⁸ Δεν ήταν μόνο η διάρκειά της και η μαζική συμμετοχή των φοιτητών, αλλά και η αποφασιστικότητα της πλειοψηφίας των φοιτητών να διεκδικήσει τα αιτήματά της που τα θεωρούσε δίκαια και η εναντίωσή της απέναντι στην αντιμετώπιση που εισέπραξε. Με αποκορύφωμα την απεργία πείνας των φυλακισμένων φοιτητών, οι φοιτητικές διεκδικήσεις προκάλεσαν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, με σταθερές ανταποκρίσεις. Ακόμα και το συντηρητικό *Εμπρός*, σε ένα βέβαια πλαίσιο αντιπολιτευτικής δημοσιογραφίας, αναγνώριζε ως δίκαια τα αιτήματα των φοιτητών που τους οδήγησαν στην απεργία, λέγοντας ότι ευθύνεται απολύτως η κυβέρνηση που δε θέλει να σπουδάσουν τα παιδιά του λαού και ότι εις βάρος των φτωχών νέων συντελούνταν μια ληστεία, ενώ επιδίωκε να γίνονται επιστήμονες μόνο τα παιδιά των πλουσίων.⁷⁹⁹

Από τη άλλη πλευρά η απεργία του 1929 επαναπροσδιόρισε την αντιμετώπιση των φοιτητικών κινητοποιήσεων από το κράτος και το Πανεπιστήμιο στο Μεσοπόλεμο. Πρόθεση του Βενιζέλου ήταν να πατάξει κάθε κοινωνική αναταραχή, να αποτρέψει τη ριζοσπαστικοποίηση τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι ενδεχομένως θα μπορούσε να εξηγηθεί και η διαχείριση της φοιτητικής απεργίας, τόσο από την κυβέρνηση, όσο και από την αστυνομία. Υπήρχε ενδεχομένως και ένας άλλος φόβος, της σύνδεσης των φοιτητικών διαμαρτυριών με το ευρύτερο συνδικαλιστικό κίνημα. Μέσα στο 1929 είχε σημειωθεί ήδη μια μεγάλη απεργία των μεταλλωρύχων του Λαυρίου και μια των εργατών εργοστασίων (λιπασμάτων, τσιμέντων κ.ά.) στην Ελευσίνα, ενώ κατά τη διάρκεια των φοιτητικών

⁷⁹⁴ *Φοιτητής*, φ. 3, 25/1/1930, σ. 1.

⁷⁹⁵ Η Αικατερίνη Κουμαριανού ανέφερε στη συνέντευξη της στη γράφουσα: «μου μιλούσε ο Γιώργος ο Τσιτήλος για την μεγάλη απεργία του 1929, αυτά ήταν τότε λίγο πριν να γίνει η δικτατορία του Μεταξά. Και έτσι είχα ακούσει για αυτήν την μεγάλη φοιτητική απεργία». Βλ. και Β. Γεωργίου, *ό.π.*, σ. 149-153.

⁷⁹⁶ Ο Μ. Σακελλαρίου κατά την συνέντευξή του στη γράφουσα θυμήθηκε και τραγούδησε το «Ενοικιάζεται». Οι φοιτητές Κ. Δεσποτόπουλος, Τ. Χριστοφιλόπουλος Ε. Πανσέληνου και άλλοι που ενέταξαν τα σατυρικά τραγούδια της απεργίας στις αναμνήσεις τους.

⁷⁹⁷ Β. Μοσκόβης, *ό.π.*, Εφη Πανσέληνου, *ό.π.*, και Π. Μπρεδήμας, *ό.π.*

⁷⁹⁸ Βλ. την ψηφιοποιημένη σε DVD σειρά της ΕΡΤ, *Πανόραμα του αιώνα*, επεισόδιο 21-22, 1928 – 1930 (ιστορικός σύμβουλος: Γιάννης Γιανουλόπουλος, σενάριο – σκηνοθεσία: Φώτος Λαμπρινός – Λέων Λοΐσιος).

⁷⁹⁹ Βλ. τον τίτλο του πρωτοσέλιδου, *Εμπρός*, 2.12.1929.

κινητοποίησεων του Νοεμβρίου απεργούσαν και οι εργάτες Φωταερίου, οι τροχιοδρομικοί και οι αυτοκινητιστές. Παράλληλα, το Πρωτοδικείο Αθηνών συνεδρίαζε για να αποφασίσει τη διάλυση της Ενωτικής ΓΣΕΕ που επηρεαζόταν από το ΚΚΕ,⁸⁰⁰ έχοντας ήδη θεσπιστεί και το Ιδιώνυμο. Και παρότι οι φοιτητές διαφοροποιούνταν στα μάτια της κοινωνίας, ως η μελλοντική ηγέτιδα τάξη, η εκδήλωση ενός διεκδικητικού φοιτητικού συνδικαλισμού δεν ήταν αποδεκτή, ούτε από τις κρατικές, ούτε από τις πανεπιστημιακές αρχές, πόσο μάλλον αν αυτή συνδεόταν με την αριστερή ιδεολογία που είχε εισέλθει στα προαύλια.

Δεν θα μπορούσε λοιπόν να είναι συμπτωματικό το ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου, εν μέσω απεργίας, αποφάσισε την επαναφορά του Πειθαρχικού Συμβουλίου των φοιτητών, ως αυτόνομου οργάνου, ενώ παραπέμφθηκαν πολλοί φοιτητές ενώπιον των πανεπιστημιακών αρχών. Δεν είναι ακόμα τυχαίο ότι, μαζί με την εμφανή παρουσία της αστυνομίας κατά την διάρκεια της απεργίας, υπήρχε και η αφανής. Όργανα της Διεύθυνσης Δημόσιας Ασφάλειας παρακολουθούσαν τις κινήσεις των φοιτητών, εντός και εκτός του Πανεπιστημίου και ενημέρωναν τους αρμόδιους υπουργούς και τις πρυτανικές αρχές.⁸⁰¹ Σε κάποιες περιπτώσεις η ενημέρωση ήταν αμφίδρομη, προερχόταν και από το ίδιο το πανεπιστημιακό ίδρυμα.

Η απεργία πιθανόν στην αρχή της να κατευθύνθηκε από μια Επιτροπή «αχρωμάτιστη»⁸⁰² αλλά, τουλάχιστον από ένα σημείο και πέρα, τα κύρια μέλη της ήταν αριστερής ιδεολογίας, όπως συνέβη και στην απεργία του 1927, με τη διαφορά ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση επρόκειτο για αρχειομαρξιστές και κομμουνιστές. Οι κομμουνίζοντες φοιτητές ήταν ελάχιστοι μέσα στο φοιτητικό σώμα, όμως είχαν και γνώση αλλά και καθοδήγηση για να δραστηριοποιηθούν αμέσως και να αναλάβουν γρήγορα την ηγεσία της φοιτητικής απεργίας, παραγκωνίζοντας τους επίσημους και αναγνωρισμένους εκπροσώπους των φοιτητών, την Ομοσπονδία που φάνηκε άπειρη ή άτολμη στις συγκεκριμένες συγκυρίες. Το φοιτητικό σώμα που συμμετείχε με μαζικότητα στην απεργία από την αρχή της ήταν βέβαια πολυποίκιλο, αλλά με κανένα τρόπο δεν ήταν αριστερό. Οι φοιτητές ενοχλήθηκαν από τις αστυνομικές τακτικές και τη μη αποδοχή τους από την

⁸⁰⁰ Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 119-131.

⁸⁰¹ Έγγραφο της Δ/σης Γενικής Ασφαλείας προς την Πρυτανεία, 1/2/1930, με πληροφορίες για το ότι στην Στοά Λουξ, Βερανζέρου, στα γραφεία της *Προσφυγικής Φωνής*, έχει εγκαταστήσει εντευκτήριο η απεργιακή επιτροπή των φοιτητών. Σύχναζαν πολλοί φοιτητές και είχαν «πρωτόκολλο τιμής» να εμμείνουν στην απεργία. Μεταξύ των φοιτητών κατέγραψαν ορισμένους, οι οποίοι πήγαν στο Πανεπιστήμιο, αλλά δεν παρακολούθησαν μαθήματα. Ζητούσαν από τον Πρύτανη να ασκήσει πειθαρχικό έλεγχο. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ 479.3.

⁸⁰² Σύμφωνα με μεταγενέστερη αναφορά μέλη της Απεργιακής Επιτροπής ήταν και οι Κων. Μαρής (γιός του τότε υπουργού Οικονομικών), [Α.] Βουρλούμης (γιός του τότε υπουργού Εθνικής Οικονομίας) και Κ. Πολάτογλου (γιός γερουσιαστή Φιλελευθέρων), αλλά η πληροφορία δεν έχει τεκμηριωθεί επαρκώς. Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 498.3. Ο Βουρλούμης φαίνεται ότι μετείχε, βλ. *Ριζοσπάστης*, 6/5/1930, σ. 4, ενώ ο πατέρας του μάλλον είχε αναλάβει πρωτοβουλία επαφών με τους φοιτητές. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 5/12/1929, σ. 5 και 7/12/1929, σ. 5. Όσο για τους Μαρή και Πολάτογλου, οι αναφορές που εντοπίζονται είναι του Φεβρουαρίου 1930. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/2/1930, σ. 4.

πολιτική ηγεσία και γι' αυτό τον λόγο μετείχαν μαζικά στην απεργία, αποδίδοντας την ηγεσία της στους πιο μαχητικούς συναδέλφους τους. Όπως αναφερόταν αργότερα από την πιο συντηρητική φοιτητική παράταξη, τον ΕΠΣ, οι κομμουνιστές είχαν προσεταιριστεί ή προκαλέσει την συμπάθεια μεγάλου μέρους της φοιτητικής μάζας και απόδειξη ήταν η μεγάλη φοιτητική απεργία του 1929.⁸⁰³

Η φοιτητική απεργία ξεκίνησε με αφορμή το θέμα των εξεταστικών περιόδων, αλλά στην ουσία αφορούσε όλα τα σπουδαστικά ζητήματα των φοιτητών, όπως φάνηκε στη συνέχεια με τη διεύρυνση των αιτημάτων, και κυρίως την εξασφάλιση του δικαιώματος να μετέχουν στην ανώτατη εκπαίδευση και οι νέες και οι νέοι χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Παρόλο που πρόκειται για την μεγαλύτερη απεργία που συνέβη μέχρι τότε στον Μεσοπόλεμο και κράτησε το Πανεπιστήμιο δύο εβδομάδες κλειστό και δύο μήνες σε αναταραχή, ο Πρύτανης Θεόφιλος Βορέας, -ο οποίος είχε δεχτεί έντονη κριτική από τους φοιτητές για τη στάση του και με σκωπτική διάθεση *εις το Πανεπιστήμιο πνέει βορέας και μαίνεται κατά της νεολαίας*- στον πρυτανικό του απολογισμό έκανε μια στοιχειώδη αναφορά στην απεργία χαρακτηρίζοντάς την μάλιστα *αποχή*. Την απέδιδε σε ξένα ανατρεπτικά στοιχεία,⁸⁰⁴ αποσείοντας την ευθύνη από τους φοιτητές.⁸⁰⁵ Ήταν μια συνηθισμένη ρητορική του ιδρύματος που είχε συχνά αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, για να αιτιολογήσει την αποδοχή των «παρασυρμένων» και μετανοημένων φοιτητών στους κόλπους του.

3.2.9 Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΡΓΙΑ ΤΟΥ 1929

Κατά την επόμενη περίοδο μετά την απεργία του 1929 το Πανεπιστήμιο Αθηνών λειτούργησε κανονικά και χωρίς έξαρση των φοιτητικών διεκδικήσεων, παρά μόνο σε λίγες περιπτώσεις. Οι αριστεροί φοιτητές κατά καιρούς συνέχισαν να προβαίνουν σε διαμαρτυρίες και κινητοποιήσεις, αλλά αυτές δεν είχαν μεγάλη απήχηση. Μια από αυτές αφορούσε την καταγγελία των συνθηκών στον Πειθαρχικό Ουλαμό Καλπακίου, όπου υπηρετούσαν και αριστεροί φαντάροι φοιτητές.⁸⁰⁶ Ήταν όμως και η εποχή που έκανε την εμφάνισή της μια

⁸⁰³ Υπόμνημα ΕΠΣ προς το ΔΣ της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 23/5/1933, ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημήτριου Σφαέλλου, φ. 1.2.

⁸⁰⁴ Βλ. και την επιστολή του πρύτανη Θ. Βορέα στον Ελ. Βενιζέλο, ό.π.

⁸⁰⁵ «Η διαγωγή φοιτητών τινών δεν υπήρξε η προσήκουσα. Εκ της αυστηράς εφορμογής των κειμένων διατάξεων [...] αφορμήν λαβόντες ούτοι, και άλλοθεν δ' ελαυνόμενοι και μετά κομμουνιστικών στοιχείων αναμειχθέντες, απείχον μεν αυτοί των μαθημάτων, παρεκώλυον δε και την μεγάλην πλειονότητα των επιμελών και χρηστών φοιτητών να προσέρχονται εις αυτά. Η σφόδρων ενέργεια και της Πολιτείας και των Πανεπιστημιακών αρχών αποκατέστησε την τάξιν και η διδασκαλία εξηκολούθησεν εμμελώς και ευρύθμως». Πρυτανικός απολογισμός Θ. Βορέα, 1929-1930, σ. 22.

⁸⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά την συγκέντρωση στις 12/12.36 στο θέατρο «Αλάμπρα» διοργανωμένη από την Επιτροπή Σωτηρίας του Φοιτητικού τμήματος της Εργατικής Βοήθειας για τους φυλακισμένους φοιτητές στο Καλπάκι Μαρκοβίτη και Πανούση, *Ριζοσπάστης*, 13/12/1930, σ. 1-2. Για το Καλπάκι βλ. Γιώργης Πικρός, *Καλπάκι* –

αντίπαλη φοιτητική οργάνωση, αποφασισμένη να ηγεμονεύσει στο φοιτητικό σώμα με την αποδοχή πανεπιστημιακών και κρατικών αρχών, ο «συντηρητικός» Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος.⁸⁰⁷

Ως προς τα σπουδαστικά ζητήματα, τον Μάιο του 1930 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών υπήρξαν κινήσεις διαμαρτυρίας για τις συνθήκες σίτισης και την εκκαθάριση που έκανε το Υπουργείο Πρόνοιας με τη διαγραφή 65 φοιτητών από το συσσίτιο απόρων. Το αιτιολογικό ήταν ότι δεν είχαν ανανεώσει την εγγραφή τους.⁸⁰⁸ Επίκεντρο, όμως, των φοιτητικών κινητοποιήσεων των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών την περίοδο 1930 – 1932 ήταν τα σχέδια αναδιοργάνωσης του ιδρύματος που είχε αποφασίσει η κυβέρνηση Βενιζέλου. Στο πλαίσιο αυτό είχαν ήδη ληφθεί μέτρα από το Υπουργείο Παιδείας για τον περιορισμό των εισακτέων, είχε οριστεί ο Κων. Καραθεοδωρή στη θέση του Κυβερνητικού Επιτρόπου για την εποπτεία των πανεπιστημίων Αθήνας και Θεσσαλονίκης, ενώ είχε ξεκινήσει η συζήτηση για την σύνταξη νέου Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁸⁰⁹

Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να ενταχθεί και η απεργία των φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τον Ιανουάριο 1931 για την πλήρωση των κενών εδρών στις σχολές, η οποία επαναλήφθηκε και τον Δεκέμβριο 1931 με ευρύτερα αιτήματα και την επικράτηση των αριστερών φοιτητών έναντι της ακραία εθνικιστικής Εθνικής Παμφοιτητικής Ένωσης (ΕΠΕ), «παράρτημα» του ΕΠΣ στη Θεσσαλονίκη, ενώ ακολούθησαν και κλήσεις σε απολογία των αριστερών φοιτητών από τη Σύγκλητο.⁸¹⁰

Η ΕΠΕ δεν δραστηριοποιούνταν πρώτη φορά. Εξι μήνες πριν, είχε συνδράμει στην εισβολή της οργάνωσης Εθνική Ένωση Ελλάς (ΕΕΕ) στα γραφεία του εβραϊκού αθλητικού Συλλόγου «Μακαμπί», μετά από δημοσίευμα της *Μακεδονίας* που ισχυριζόταν ότι εκπρόσωπος του συλλόγου είχε πάρει μέρος σε εθνικιστική βουλγαρική εκδήλωση για το

φυλακές ξερονήσια, Αθήνα, Καρανάσης, 1978 και για τον Μάρκο Μαρκοβίτη βλ. Μάριος Μαρκοβίτης, *Όχι, δεν είμαι εχθρός του λαού*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2017.

⁸⁰⁷ Στην Ευρώπη την ίδια περίοδο στο Βερολίνο φασίστες φοιτητές δημιουργούσαν επεισόδια κάνοντας επιθέσεις στον εβραϊκό πληθυσμό, με πρόφαση ότι ο πρύτανης του Πανεπιστημίου δεν δέχτηκε αντιπροσωπεία τους, ενώ στη Βιέννη είχε κλείσει το Πανεπιστήμιο μετά από κινητοποιήσεις των εθνικοφρόνων φοιτητών κατά των εβραίων καθηγητών και συμφοιτητών τους. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 13/11/1929, σ. 6 και 14/11/1929, σ. 1· *Ριζοσπάστης*, 21/11/1930, σ. 1.

⁸⁰⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 15/5/1930, σ. 5, 31/10/1930, σ. 2· *Ριζοσπάστης*, 14/5/1930 σ. 4. Για το συσσίτιο βλ και *Φοιτητής* φ. 8, 9/6/1930, σ. 4.

⁸⁰⁹ Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 27/7-29/7/1930, σ. 3, 5 και 24/8/1930, σ. 7· *Φοιτητής*, 9/6/1930, σ. 4.

⁸¹⁰ Βλ. ενδεικτικά *Νέος Ριζοσπάστης*, 21/1/1931 σ. 2, 23/1/1931 σ. 2, 2/12/1931 σ. 1, 7/12/1931, σ. 4. · *Ελεύθερον Βήμα*, 20/1/1931 σ. 5, 3/12/1931 σ. 5, 8/12/1931 σ. 6· *Πάλη των Τάξεων*, 4/12/1931. Βλ. και Α. Ρήγος, *ό.π.*, τ. Β, σ. 278-284.

Μακεδονικό.⁸¹¹ Παράλληλα, κατά την δίκη της ΕΕΕ για τα γεγονότα στον συνοικισμό Κάμπελ η ΕΠΕ είχε μοιράσει προκηρύξεις για μπούκοτάζ στους εβραίους.⁸¹²

Λίγους μήνες αργότερα ο ΕΠΣ επικεντρώνοντας στα εθνικά και αλτρωτικά ζητήματα κινητοποίησε τους φοιτητές κατά τα Οκτωβριανά του 1931 στην Κύπρο, με εκκλήσεις, διαμαρτυρίες και συμμετοχή στις διαδηλώσεις. Όταν μάλιστα απαγορεύθηκε τελετή μνημόσυνου για τους νεκρούς Κυπρίους στην Αθήνα, αυτό διοργανώθηκε από τον ΕΠΣ στο Μαρούσι.⁸¹³ Οι κινητοποιήσεις των φοιτητών, με πρωτοβουλία του ΕΠΣ συνεχίστηκαν και τον Νοέμβριο. Στις 10 Νοεμβρίου 1931 κατά τη διάρκεια εκδήλωσης στον «Παρνασσό» υπήρξαν «θορυβώδεις σκηνές» μεταξύ φοιτητών και αστυνομικών. Τα επεισόδια, όμως, με τον ΕΠΣ κορυφώθηκαν στις 11 Νοεμβρίου 1931, όταν η Κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου αποφάσισε την παρεμπόδιση κάθε διαδήλωσης και φοιτητικής συγκέντρωσης.⁸¹⁴ Συγκεντρωμένοι στα Προπύλαια φοιτητές αποπειράθηκαν να στεφανώσουν το άγαλμα του Γλάδστονα, λόγω της φιλελληνικής προσέγγισής του για την Κύπρο· τους επιτέθηκαν αστυνομικές δυνάμεις και λόχος πεζικού και έγιναν σοβαρά επεισόδια, με χρήση πυροσβεστικών αντλιών και με ζημιές στο κτίριο του Πανεπιστημίου, τραυματισμούς και συλλήψεις 30 φοιτητών και μελών του ΕΠΣ. Οι συμπλοκές σταμάτησαν μετά από παρέμβαση των καθηγητών τους.

Ο ΕΠΣ καθ' όλη τη διάρκεια της ενεργής του δράσης πραγματοποιούσε εκδηλώσεις για τα εθνικά ζητήματα, υπερασπιζόμενος και τους «αλύτρωτους» φοιτητές από τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο και την Βόρειο Ήπειρο, ενώ ήταν αυτός που πρωτοστατούσε στους εορτασμούς της 25^{ης} Μαρτίου, οργανώνοντας την φοιτητική παρουσία σε αυτές.⁸¹⁵

⁸¹¹ Βλ. ανακοίνωση της ΕΠΕ όπου μη αναγνωρίζοντας τους Εβραίους ως Έλληνες, επέρριπτε ευθύνη για τα επεισόδια σε αυτούς, ζητώντας τους να πάψουν τις ομαδικές επιθέσεις κατά της ΕΠΕ. *Ελεύθερον Βήμα*, 25/6/1931, σ. 6 και 27/7/1931, σ. 5. Ενώ και ο ΕΠΣ είχε βγάλει ανακοίνωση που ζητούσε την παραδειγματική τιμωρία των πρωταίτιων εβραίων, στο ίδιο, 30/6/1931 σ. 6. Για την Μακαμπί βλ. Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης, «Ο σιωνισμός και η πόλη. Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936» στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερτζόγλου - Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 169-195. Για τον εμπρησμό του Κάμπελ, Μάριος Ορφανός, *Η Εθνική Ένωση Ελλάς και το Πογκρόμ του Καμπέλ μέσα από τον τύπο*, ανέκδοτη διπλωματική εργασία, Αθήνα, Πάντειο – Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2013 και Χριστιάνα Πιστόλα, *Η Οργάνωση «Εθνική Ένωση Ελλάς» (Τρία Έγμιλον)*, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ Πανεπιστήμιο – Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, 2014, όπου αναφέρεται και η ΕΠΕ, σ. 9, 17, 21 και *passim*.

⁸¹² *Μακεδονία*, 2/4/1932, σ. 1.

⁸¹³ *Ελεύθερον Βήμα*, 2/11/1931, σ. 5.

⁸¹⁴ Έγγραφο της Αστυνομίας Πόλεων προς την Πρυτανεία, 23/10/1931, ότι με απόφαση της Κυβέρνησης απαγορεύτηκε κάθε δημόσια συνάθροιση για το Κυπριακό. Ζητείται να λάβει μέτρα για να μην γίνουν έκτροπα από τους φοιτητές. Η Αστυνομία είχε ήδη απορρίψει αίτημα για διαδήλωση από τον ΕΠΣ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 486.6.

⁸¹⁵ Βλ. σειρά προκηρύξεων του ΕΠΣ και χφ. ομιλιών για τα εθνικά ζητήματα και την 25^η Μαρτίου, Αρχείο Δημ. Σφαέλλου, *ό.π.* και ενδεικτικά τον πανηγυρικό εορτασμό της εθνικής εορτής του 1933 από τον ΕΠΣ, *Ελεύθερον Βήμα*, 25/3/1933, σ. 3.

Παράλληλα οργάνωνε τελετές στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη.⁸¹⁶ Οι εκδηλώσεις του Νοεμβρίου 1931 παρότι δημιούργησαν επεισόδια και μέσα στο Πανεπιστήμιο φαίνεται ότι ήταν από τα λίγα περιστατικά που ήταν αποδεκτά και επιδοκιμάστηκαν από τις πανεπιστημιακές αρχές. Επισημαίνουμε ότι μαζί με άλλους καθηγητές που είχαν εκφράσει εκείνες τις ημέρες τη συμμετοχή τους στο «εθνικό αίσθημα», οι Ν. Βέης, Μ. Βολονάκης και Π. Λορεντζάτος άρχισαν το μάθημά τους εξαιρώντας τον κυπριακό αγώνα,⁸¹⁷ ενώ και ο πρύτανης στον απολογισμό του αργότερα είχε έναν ιδιαίτερα απολογητικό τόνο για τα επεισόδια, σε σχέση με την επόμενη φοιτητική απεργία της ακαδημαϊκής χρονιάς για τον νέο Οργανισμό του Πανεπιστημίου.⁸¹⁸

Η δημιουργία και η ενδυνάμωση του ΕΠΣ οδήγησε σε μεγάλο βαθμό στη διάσπαση του φοιτητικού κινήματος, με τη διοργάνωση και αντίστοιχων εκδηλώσεων για τα σπουδαστικά αιτήματα. Ενδεικτικά, την ίδια ημέρα και ώρα στις 8 Δεκεμβρίου 1931 διοργάνωσαν συγκεντρώσεις ο ΕΠΣ στο θέατρο «Τριανόν» και η αριστερή Επιτροπή αγώνα στο «Αλάμπρα». Η δεύτερη σημαδεύτηκε από την επέμβαση της αστυνομίας κάνοντας συλλήψεις.⁸¹⁹ Για τη συγκέντρωση της Επιτροπής Αγώνα, των «αργυρωνήτων πρακτόρων», ο ΕΠΣ κυκλοφόρησε προκήρυξη στην οποία κατήγγειλε λέγοντας ότι: «Θα τους πλήξωμεν και θα τους πατάξουμεν αμειλίκτως ίνα άπαξ και δια παντός πλέον εκκαθαρισθεί το Πανεπιστήμιον από την Εστίαν της αναρχίας και της επαναστάσεων των».⁸²⁰ Ανάλογες φοιτητικές συγκεντρώσεις διοργάνωσε και η ΟΦΠΑ,⁸²¹ οι οποίες όμως δε φαίνεται να είχαν τη δυναμική των προηγούμενων. Παράλληλα, είχαν ήδη αρχίσει να παρατηρούνται στα προαύλια και πιο έντονες συγκρούσεις ανάμεσα σε μέλη του ΕΠΣ και κομμουνιστές φοιτητές, ακόμα και με τη χρήση όπλων.⁸²² Οι πρυτανικές αρχές είχαν πλέον ένα ακόμα

⁸¹⁶ Βλ. ενδεικτικά την τελετή στον Άγνωστο Στρατιώτη από τον ΕΠΣ στις 18/12/1932 όπου παρέστησαν ο πρωθυπουργός, οι υπουργοί Παιδείας και Στρατιωτικών, εκπρόσωπος του Προέδρου της Δημοκρατίας, του Πανεπιστημίου κ.ά. Στην τελετή αποδόθηκαν τιμές από τους εύζωνες, έγινε επιθεώρηση των φοιτητών από τον υπουργό Παιδείας, κατατέθηκε στεφάνι, δόθηκε όρκος στην πατρίδα, ενώ έκλεισε με τον εθνικό ύμνο. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 19/12/1932, σ. 4. και το ανάλογο σχόλιο του *Ριζοσπάστη*, 20/12/1932 σ. 6.

⁸¹⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 12/11/1931, σ. 5 και *Ριζοσπάστης*, 12/11/1931 σ. 2.

⁸¹⁸ Όπως ανέφερε ο πρύτανης, η διατάραξη της πανεπιστημιακής τάξης συνέβη πρώτον λόγω του Κυπριακού ζητήματος που εμφανίστηκε το προηγούμενο έτος σε οξεία μορφή. Οι φοιτητές θέλοντας να εκδηλώσουν τα αισθήματά τους υπέρ της ελευθερίας των αγωνιζόμενων Κυπρίων θέλησαν εν είδει διαμαρτυρίας να στεφανώσουν τον ανδριάντα του άγγλου φιλέλληνα Γλάστωνος, αλλά η κυβέρνηση λόγω πολιτικών λόγων το απαγόρευσε. Πρυτανικός απολογισμός Κ. Δυοβουνιώτου, 1931-1932, σ. 13.

⁸¹⁹ Βλ. ενδεικτικά *Νέος Ριζοσπάστης*, 9/12/1931, σ. 4, *Ελεύθερον Βήμα*, 9/12/1931, σ. 5 και *Πάλη των Τάξεων*, 11/12/1931.

⁸²⁰ Προκήρυξη, χ.χ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Σφαέλου ό.π.

⁸²¹ Βλ. ενδεικτικά την φοιτητική συγκέντρωση της ΟΦΠΑ στα μέσα Μαρτίου στο «Τριανόν», *Πάλη των τάξεων*, 15/12/1931.

⁸²² Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* ο «φασίστας» φοιτητής Λειβαδίτης επιτέθηκε με σουγιά σε συνάδελφό του, *Ριζοσπάστης*, 22/3/1931, σ. 2. Ανάλογες συγκρούσεις παρατηρούνταν και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Βλ. *Πάλη των τάξεων*, 16/2/1932.

σύμμαχο απέναντι στις «ανατρεπτικές ιδέες», ενώ δεν έλειπαν και οι αντεγκλήσεις μεταξύ των διαφορετικών αριστερών παρατάξεων.

3.2.9 Η ΑΠΕΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΟΥ 1932

Στις 2 Μαρτίου 1932, εν όψει μιας νομοθετικής πρότασης περί δοκιμαστικής υπηρεσίας των αποφοίτων των καθηγητικών Σχολών ξεκίνησε απεργία των φοιτητών της Φιλοσοφικής σχολής, η οποία υποστηρίχθηκε από τις δύο πλευρές.⁸²³ Πιθανόν στην κινητοποίηση των φοιτητών της Σχολής να είχε συμβάλει και η παρέμβαση του καθηγητή Εμμ. Πεζόπουλου λίγες μέρες πιο πριν στις αρχαιρεσίες του Συνδέσμου Φοιτητών Φιλοσοφικής με σκοπό να ελέγξει τη σύνθεση του νέου Διοικητικού Συμβουλίου και η πρόκληση επεισοδίων, η οποία είχε ενοχλήσει έντονα τους φοιτητές που προέβησαν σε ανάλογα διαβήματα.⁸²⁴ Την επόμενη μέρα από την απεργία της Φιλοσοφικής συντάχθηκαν με αυτήν και οι άλλες καθηγητικές σχολές του Αθήνησι.⁸²⁵ Στην ουσία όμως οι φοιτητικές κινητοποιήσεις συνδέονταν με τον νέο οργανισμό που θα εισαγόταν άμεσα στη Βουλή προς συζήτηση.

Στις 4 Μαρτίου 1932 ο ΕΠΣ διοργάνωσε στο προαύλιο φοιτητική συγκέντρωση, όπου ο προσκεκλημένος υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου περιέγραψε τον νέο Οργανισμό, παρουσία του Κ. Καραθεοδωρή, λέγοντας ότι ήταν επωφελής για τους φοιτητές και ότι θεωρούσε τις διαμαρτυρίες αδικαιολόγητες.⁸²⁶ Ο υπουργός φαίνεται ότι δεν έπεισε τους φοιτητές και τελικά η απεργία στις 7 Μαρτίου 1932 επεκτάθηκε σε όλες τις σχολές.⁸²⁷ Ο πρύτανης Κ. Δυοβουνιώτης στις 8 Μαρτίου 1932, ζήτησε τη συμβολή της αστυνομίας. Μια ομάδα 20 φοιτητών της Φιλοσοφικής είχαν εισβάλει στη Νομική Σχολή και διέκοψαν το μάθημα του καθηγητή Κυριάκου Βαρβαρέσου, ωθώντας τον πρύτανη να ζητήσει την

⁸²³ Ανακοίνωση ΕΠΣ υπέρ της αποχής των φοιτητών Φιλοσοφικής, 3/3/1932, Αρχείο Σφαέλλου ό.π. Κατά το *Ελεύθερον Βήμα* η απεργία αφορούσε ζήτημα δοκιμαστικής υπηρεσίας για τον διορισμό πτυχιούχων καθηγητικών Σχολών με νέο νόμο, *Ελεύθερον Βήμα*, 3/3/1932, σ. 6.

⁸²⁴ Σύμφωνα με τον καθηγητή, ο οποίος αντικαταστούσε τον κοσμήτορα της Σχολής, είχε πληροφορίες ότι μεταξύ φοιτητών, ιδίως της Φιλοσοφικής διενεργούνταν κομμουνιστική προπαγάνδα. Οι κομμουνιστές φοιτητές καλλιεργούσαν το έδαφος για απεργία και προσπάθησαν να αναλάβουν τη διοίκηση του Συνδέσμου το οποίο δεν πέτυχαν απόλυτα, αφού στις εκλογές βγήκαν 4 φοιτητές συντηρητικοί και 4 αριστεροί και δεν θα επέτρεπαν οι πρώτοι καμία παράνομη ενέργεια. *Ελεύθερον Βήμα*, 16/2/1932 σ. 5. Ο Εμμ. Πεζόπουλος εξανάγκασε το αριστερό ΔΣ του Συνδέσμου σε παραίτηση, *Νέος Ριζοσπάστης*, 19/2/1932, σ. 2 και έγιναν εκ νέου αρχαιρεσίες, όπου εκλέχθηκαν «οι εκ των συντηρητικότερων μελών», *Ελεύθερον Βήμα*, 22/2/1932, σ. 5. Βλ. και μια ιδιαίτερα συντηρητική άποψη στο περιοδικό *Επιστημολόγος*, 2 (Φεβρουάριος 1932), σ. 26-27.

⁸²⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/3/1932, σ. 6 * *Πάλη των Τάξεων*, 8/3/1932.

⁸²⁶ Παράλληλα στο Γραφείο της Πρυτανείας με παρουσία Καραθεοδωρή και πρύτανη έγινε δεκτή επιτροπή φοιτητών για υποβολή αιτημάτων (δίδακτρα σε 4 ισόποσες ανα δίμηνο δόσεις, 2 περίοδοι τμηματικών (Ιούνιο και Οκτώβριο), όχι επανεξέταστρα στους απορριφθέντες φοιτητές κ.ά.), *Ελεύθερον Βήμα*, 5/3/1932, σ. 6. Βλ. και Α. Ρήγος, ό.π., σ. 298 και εν γένει για την απεργία 297-301, καθώς και Γ. Γιάνναρης, ό.π., σ. 420-422.

⁸²⁷ *Νέος Ριζοσπάστης*, 9/3/1932, σ. 2 * *Ελεύθερον Βήμα*, 8/3/1932 σ. 6 * *Πάλη των Τάξεων*, 11/3/1932.

αστυνομική παρέμβαση για «επαγρύπνησιν επί ατάκτων ενεργειών και προπαγανδισμών των αποσχόντων» και περιφρούρηση της ησυχίας των «ευκόσμων» φοιτητών που ήθελαν να συνεχίσουν τα μαθήματα.⁸²⁸

Όμως με τη γενίκευση της φοιτητικής απεργίας και οι λίγοι καθηγητές που θέλησαν να κάνουν μάθημα το διέκοψαν κάτω από την πίεση των φοιτητών.⁸²⁹ Ο πρύτανης δήλωσε στον τύπο ότι η απεργία ήταν απερίσκεπτη και οι υποκινητές της δεν ήταν φοιτητές. Υποκινούσαν, όμως, τους φοιτητές ώστε να μην ψηφισθεί ο Οργανισμός.⁸³⁰ Οι φοιτητές χωρίστηκαν και πάλι, αφού τη διαχείριση της απεργίας την είχαν αναλάβει και η αριστερή εικοσαμελής απεργιακή Επιτροπή και ο ΕΠΣ. Έγιναν ξεχωριστές συγκεντρώσεις, με διάσταση απόψεων και αποδοκιμασίες της μιας πλευράς στην άλλη και συμπλοκές μεταξύ των φοιτητών. Παράλληλα υπήρξε διάσταση και μεταξύ των αριστερών παρατάξεων των φοιτητών (κομμουνιστών και αρχαιομαρξιστών) και ανταλλαγές επικρίσεων.⁸³¹ Δεν έλειψαν και οι συλλήψεις όταν τα επεισόδια, εντός και εκτός των αιθουσών, απέκτησαν μεγαλύτερη ένταση.⁸³² Μάλιστα Επιτροπή του ΕΠΣ θέλησε να παρουσιαστεί στον υπουργό Παιδείας για να του εξηγήσει τους λόγους αποχής και των συντηρητικών φοιτητών από τα μαθήματα, αλλά ο Γ. Παπανδρέου δεν τους δέχτηκε, αφού δεν ικανοποιήθηκαν με τις δηλώσεις του και έκαναν απεργία.⁸³³ Η Επιτροπή δικαιολογήθηκε ότι αναγκάστηκε να αποδεχτεί την αποχή για να αφαιρέσει την πρωτοβουλία από τους κομμουνιστές φοιτητές.⁸³⁴ Η απεργία συνεχίστηκε, ενώ είχαν ξεκινήσει απεργία και σπουδαστές στην ΑΣΟΕΕ. Παράλληλα έκαναν αποχή από τα μαθήματά τους και οι φοιτητές της Φιλοσοφικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.⁸³⁵ Την ίδια στιγμή είχε αρχίσει στη Βουλή η ανάγνωση για την έγκριση του νέου

⁸²⁸ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ, 486.4.

⁸²⁹ Ενδεικτικά στις 8/3/1932 φοιτητές μπήκαν στο Χημείο αφού έσπασαν την πόρτα την οποία φρουρούσαν κλητήρες και διέκοψαν μάθημα, *Νέος Ριζοσπάστης*, 9/3/1932, σ. 2.

⁸³⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/3/1932, σ. 6.

⁸³¹ Βλ. ενδεικτικά την κριτική για τον «τυχοδιωκτικό και διασπαστικό» τρόπο της Απεργιακής επιτροπής στην αρχαιομαρξιστική εφημερίδα *Πάλη των τάξεων*, 11/3/1932.

⁸³² Ένα από τα περιστατικά συνέβη όταν ο καθηγητής Ιατρικής Κωνσταντίνος Μέρμηγκας προσπάθησε να επαναλάβει το μάθημά του, που είχε διακοπεί την προηγούμενη μέρα, και οι φοιτητές τον αποδοκίμασαν. Το αποτέλεσμα ήταν αυτός να καλέσει την αστυνομία, η οποία συνελάβε 3 φοιτητές και 1 φοιτήτρια. Μετά από παρέμβαση της απεργιακής Επιτροπής στο τμήμα αφέθηκαν ελεύθεροι, *Νέος Ριζοσπάστης*, 10/3/1932 σ. 4.

⁸³³ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/3/1932, σ. 6.

⁸³⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/3/1932, σ. 6.

⁸³⁵ *Νέος Ριζοσπάστης*, 10/3/1932 σ. 4, για τη Θεσσαλονίκη, *Ελεύθερον Βήμα*, 6/3/1932 σ. 6.

Οργανισμού.⁸³⁶ Στα διαβήματα των φοιτητών τόσο ο υπουργός Παιδείας όσο και οι πρυτανικές αρχές απαντούσαν αρνητικά, λέγοντας ότι ο νέος Οργανισμός θα γίνει νόμος.⁸³⁷

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η διοίκηση του ΕΠΣ ήταν η πρώτη που αποφάσισε στις 22 Μαρτίου 1932 την λήξη της απεργίας και με ανακοίνωσή της «απάλλασσε» τους φοιτητές των καθηγητικών σχολών από την αποχή μαθημάτων και τους προέτρεπε να πειθαρχήσουν στις αποφάσεις των συλλόγων τους.⁸³⁸ Οι αριστεροί φοιτητές αποφάσισαν σε συνέλευση στο «Αλάμπρα» στις 21 Μαρτίου 1932 τη συνέχιση της απεργίας με το αιτιολογικό ότι ο νέος Οργανισμός αφαιρούσε τις ελευθερίες.⁸³⁹ Και πράγματι, στον νέο νόμο του Πανεπιστημίου Αθηνών που ψηφίστηκε δύο ημέρες μετά, στις 23/3/1932, εκτός από την επαναφορά του Πειθαρχικού Συμβουλίου ως αυτόνομου οργάνου, οριζόταν ρητά ότι οι καταδικασμένοι με το Ιδιώνυμο φοιτητές θα αποβάλλονταν δια παντός από το Πανεπιστήμιο. Στη συγκέντρωση των αριστερών φοιτητών, παρόλο που ο Οργανισμός έθιγε όλες τις παρατάξεις, σημειώθηκαν επιθέσεις και συμπλοκές μεταξύ τους και έγιναν και συλλήψεις μετά από επέμβαση της αστυνομίας.⁸⁴⁰

Η φοιτητική απεργία είχε ουσιαστικά λήξει στις 22 Μαρτίου 1932, με το τελευταίο προπύργιό της, τη Φιλοσοφική, να σταματά την απεργία τρεις μέρες αργότερα. Τα κέρδη ήταν ελάχιστα: η προσωρινή αναστολή του Οργανισμού για την χρονιά εκείνη.⁸⁴¹ Η συγκεκριμένη απεργία ανέδειξε τον ΕΠΣ ως κύριο αντίπαλο των αριστερών φοιτητών και βασικό συνομιλητή των πανεπιστημιακών αρχών και της κυβέρνησης. Η ανεπάρκεια της Ομοσπονδίας ήταν ορατή, έχοντας να διαχειριστεί μια σειρά από φοιτητικούς συλλόγους σχολών με διαφορετικές θέσεις. Η διεύρυνση της επίδρασης του ΕΠΣ στο φοιτητικό σώμα και η ανάληψη πρωτοβουλιών για ζωτικά φοιτητικά ζητήματα ήταν κάτι που δεν έγινε αυτόματα. Όπως έχει λεχθεί, οι πανεπιστημιακές αρχές, αλλά και η κυβέρνηση και οι αρχές ασφαλείας ήθελαν έναν πιο πρόθυμο εκπρόσωπο αλλά και έναν ιδεολογικό σύμμαχο για να ανακόψει την επιρροή των αριστερών στο φοιτητικό σώμα.

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τα αιτήματα των φοιτητών. Ο Κ. Καραθεοδωρή που είχε χαρακτηρίσει και αυτός την απεργία ως μη δικαιολογημένη, είχε αφενός διαχωρίσει το

⁸³⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 2/3/1932, σ. 5 και 10/3/1932, σ. 5. Μάλιστα κατά τη συζήτηση του Οργανισμού ο βουλευτής Ελευθεροφρόνων Ι. Γιαννόπουλος τόνιζε ότι ήταν θεμελιώδης η ανάγκη οργάνωσης των φοιτητών γιατί το Πανεπιστήμιο ήταν κέντρο εκμετάλλευσης από τους κομμουνιστές. Ο υπουργός απάντησε ότι οι φοιτητές βρίσκονταν υπό την εποπτεία των καθηγητών και δε νοούσε άλλη οργάνωση. Συνεδρίαση ΜΒ, 9 Μαρτίου 1932, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής*, Περίοδος Β' - Σύνοδος Δ', τ.1, σ. 513

⁸³⁷ *Νέος Ριζοσπάστης*, 15/3/1932, σ. 2.

⁸³⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/3/1932, σ. 4 και *Νέος Ριζοσπάστης*, 23/3/1932, σ. 2.

⁸³⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/3/1932, σ. 4.

⁸⁴⁰ *Νέος Ριζοσπάστης*, 22/3/1932, σ. 2, και *Πάλη των τάξεων*, 25/3/1932.

⁸⁴¹ *Νέος Ριζοσπάστης*, 17/5/1932, σ. 2 και *Ελεύθερον Βήμα*, 18/5/1932, σ. 4.

ζήτημα της δοκιμαστικής υπηρεσίας των αποφοίτων από τις καθηγητικές σχολές ως μη σχετικό με τον νόμο και αφετέρου είχε χαρακτηρίσει τα άλλα φοιτητικά αιτήματα επουσιώδη. Σύμφωνα με τον καθηγητή, οι ατέλειες του νέου νόμου οφείλονταν στην οικονομική δυσχέρεια του Πανεπιστημίου.⁸⁴² Ο ίδιος, άλλωστε, είχε προτείνει τον περιορισμό των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο, βάσει των δυνατοτήτων του Ιδρύματος,⁸⁴³ πρόταση σύμφωνη και με την ευρύτερη βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική. Η τελευταία αποσκοπούσε στον περιορισμό των ανώτατων σπουδών και στην στροφή ενός μεγάλου μέρους του μαθητικού πληθυσμού στην επαγγελματική-τεχνική εκπαίδευση. Αυτό ίσως είναι και το κλειδί για την κατανόηση της φοιτητικής κινητοποίησης. Όπως ισχυρίζονταν οι αριστεροί φοιτητές, αλλά και το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* με τη σφραγίδα του παιδαγωγού Δ. Γληνού ο νέος Οργανισμός αποσκοπούσε στην απαγόρευση των ανώτερων σπουδών των φτωχών παιδιών και την καθυστόαξη της επιστήμης στα αστικά συμφέροντα.⁸⁴⁴

Το 1932 τελείωσε με μια ακόμη κινητοποίηση. Στις 3 Δεκεμβρίου 1932 είχε διοργανωθεί στα Προπύλαια συγκέντρωση διοργανωμένη από αριστερούς φοιτητές για τα σπουδαστικά ζητήματα (εξεταστικές περιόδοι, προθεσμίες εγγραφών, συγγράμματα κ.ά.). Μίλησαν εκπρόσωποι του Παμφοιτητικού, της Αριστερής Παράταξης και των αρχειομαρξιστών φοιτητών και συντάχθηκε ψήφισμα που αποφασίστηκε να επιδοθεί από Επιτροπή στον υπουργό Παιδείας Δ. Χατζίσκο.

Οι φοιτητές προχώρησαν σε διαδήλωση στο υπουργείο, η οποία διαλύθηκε αμέσως από την αστυνομία. Οι πρώτοι κατέφυγαν στα Προπύλαια, αλλά και εκεί η υπήρξε επέμβαση της αστυνομίας, με αποτέλεσμα άγριες συμπλοκές. Οι φοιτητές απάντησαν μαχητικά, ενώ η αστυνομία χτυπούσε αδιάκριτα με γκλομπ και πυροβολισμούς στον αέρα. Αστυνομικοί μπήκαν και στις αίθουσες διδασκαλίας, όπου έκαναν μάθημα οι καθηγητές Γ. Ματθαίου και Π. Ζερβός, κυνηγώντας και χτυπώντας τους φοιτητές.⁸⁴⁵ Οι φοιτητές κατέφυγαν προς τους γύρω δρόμους. Ενώ οι αντλίες περιέτρεχαν την περιοχή καταβρέχοντάς τους, εκείνοι αντεπitéθηκαν στους αστυφύλακες με λιθοβολισμό. Οι συμπλοκές κράτησαν ώρες, με πολλούς τραυματισμούς και συλλήψεις. Το απόγευμα φοιτητές, πιθανόν αριστεροί, μπήκαν στο Πανεπιστήμιο, σπάζοντας την πόρτα του περιβόλου και εκεί, μετά από ομιλίες, αποφάσισαν την κήρυξη απεργίας.

⁸⁴² *Ελεύθερον Βήμα*, 6/3/1932, σ. 6.

⁸⁴³ Κ. Καραθεοδωρή, *Η Αναδιοργάνωση του Πανεπιστημίου*, ό.π., σ. 23.

⁸⁴⁴ *Νέοι Πρωτοπόροι*, 4 (Μάρτιος 1932), σ. 160.

⁸⁴⁵ Σύμφωνα με την *Πάλη των τάξεων* τραυματίστηκαν από τους αστυνομικούς και οι καθηγητές, 3/12/1932.

Η αντιμετώπιση των φοιτητών από την αστυνομία δημιούργησε πολλές αντιδράσεις. Αλλά τα πράγματα ήταν ιδιαίτερα φορτισμένα. Σε μια χρονιά εκλογών, διαδοχικών κυβερνητικών σχηματισμών, τεταμένου πολιτικού κλίματος και πτώχευσης του κράτους ο κοινωνικός αναβρασμός ήταν έντονος σε όλα τα πεδία, αποτέλεσμα και της εκδηλωμένης οικονομικής κρίσης. Κατά το 1932 είχαν σημειωθεί απολύσεις δασκάλων βάσει του Ιδιωνύμου, καθώς και μια σειρά διαμαρτυρίες: κινητοποιήσεις δημοσίων υπαλλήλων για την περικοπή του μισθού τους, γενικές απεργίες συνδικάτων, τριατατικών, τροchioδρομικών, εργατών Φωταερίου, καπνεργατών, ναυτεργατών και αγροτών, διαμαρτυρίες καταναλωτών για την αύξηση του ρεύματος από την Πάουερ και άλλων κοινωνικών ομάδων που είχαν αντιμετωπίσει όλες την βίαιη καταστολή των διωκτικών οργάνων, συλλήψεις και φυλακίσεις. Μέσα σε αυτή την πολιτική, της καταστολής των κοινωνικών διαμαρτυριών εντάσσεται και η αντιμετώπιση που είχαν οι φοιτητές από τα αστυνομικά όργανα, σε μια μάλιστα εποχή που υπουργός εσωτερικών της ολιγόμηνης κυβέρνησης Παναγή Τσαλδάρη ήταν ο Ιωάννης Μεταξάς.

Για τη στάση της αστυνομίας διαμαρτυρήθηκε ο καθηγητής Π. Ζερβός, ενώ ο ΕΠΣ, τηρώντας τον φιλοβενιζελικό του χαρακτήρα, συνέταξε ανακοίνωση διαμαρτυρίας για τις επιθέσεις και ζητούσε ικανοποίηση για την καταπάτηση ελευθερίας του Πανεπιστημίου. Παράλληλα για τα επεισόδια υπήρξε και διάσταση απόψεων. Από την πλευρά του ο πρόεδρος Κ. Λογοθετόπουλος διέψευσε ότι ο ίδιος κάλεσε την αστυνομία και κατέκρινε τις πράξεις της, ενώ διευκρίνισε ότι δεν υπήρχε κανένα ζήτημα απεργίας, ότι οι φήμες οφείλονταν σε «αριστερίζοντες» φοιτητές και τα μαθήματα θα συνεχίζονταν. Σύμφωνα όμως με τις δηλώσεις του υποδιευθυντή της Αστυνομίας τα όργανα της τάξης μπήκαν στον περίβολο του Πανεπιστημίου με άδεια του πρόεδου και συνέλαβαν κάποιους φοιτητές γιατί τους έριχναν «κέραμους και λίθους». Την επόμενη ημέρα από τους 13 συλληφθέντες φοιτητές καταδικάστηκαν οι 3 και ο ένας μάλιστα με 7 μήνες φυλακή και 6 εκτόπιση στον Άη Στράτη, ενώ ο υπουργός Παιδείας Δημ. Χατζίσκος απαντώντας στο υπόμνημα των φοιτητών αποδέχτηκε μόνο την παράταση της προθεσμίας των εγγραφών, γιατί τα άλλα ήταν ζητήματα τροποποίησης του Οργανισμού.⁸⁴⁶

Στις 5 Δεκεμβρίου 1932 οργανώθηκε και πάλι συγκέντρωση στο προαύλιο με την παρουσία 1.000 φοιτητών στην οποία υπήρξαν αντεγκλήσεις και συμπλοκές μεταξύ μελών του ΕΠΣ και αριστερών φοιτητών που τους κατηγορήσαν ότι ήθελαν να τορπιλίσουν την απεργία. Στη συνέχεια κατατέθηκαν δύο ψηφίσματα, της αριστερής Επιτροπής υπέρ της

⁸⁴⁶ Η περιγραφή των επεισοδίων έγινε συνδυαστικά από τα στοιχεία που παραθέτουν οι εφημερίδες, *Ελεύθερον Βήμα*, 4/12/1932, σ. 4 και 5/12/1932, σ. 3· *Νέος Ριζοσπάστης*, 4/12/1932 σ. 1, 8· *Πάλη των Τάξεων*, 3/12/1932.

απεργίας με διάφορα αιτήματα⁸⁴⁷ και του ΕΠΣ για την υπέρβαση της δικαιοδοσίας της αστυνομίας και την απόλυση συλληφθέντων φοιτητών, Παράλληλα αποδοκίμαζαν τους αριστερούς φοιτητές που ήθελαν έκνομες πράξεις.⁸⁴⁸ Διάσταση δεν εκδηλώθηκε μόνο στο φοιτητικό σώμα, αλλά και μεταξύ των πανεπιστημιακών αρχών και του κράτους για την ανάληψη της ευθύνης για τα επεισόδια. Σύμφωνα με το *Ελεύθερο Βήμα*, ο πρόεδρος, κατόπιν διαμαρτυρίας στο Υπουργείο Παιδείας, όπως και οι καθηγητές Γ. Ματθαίουπουλος και Δ. Αιγινήτης, βεβαίωναν ότι η αστυνομία ίδια πρωτοβουλία πήκε στο Πανεπιστήμιο, ενώ ο υπουργός Εσωτερικών Ιω. Μεταξάς δήλωνε ότι ζητήθηκε από τον πρόεδρο να εκκενώσει το Πανεπιστήμιο.⁸⁴⁹ Κρίνοντας και από την έντονη ενόχληση του διδακτικού προσωπικού φαίνεται ότι δεν ήταν μόνο η αρθρογραφία της, αντιπολιτευτικής πια, εφημερίδας που έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στα γεγονότα.

Την ίδια περίοδο και άλλα ανώτατα ιδρύματα αντιμετώπιζαν κινητοποιήσεις. Από τον Νοέμβριο απεργούσαν οι σπουδαστές του ΕΜΠ,⁸⁵⁰ και φοιτητές της ΦΣΜ του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, οι οποίοι αντιμετώπισαν την αδιαλλαξία του προέδρου του Περικλή Βιζουκίδη με απαγορεύσεις συγκεντρώσεων και κλήσεις σε απολογία των «πρωταιτίων».⁸⁵¹

Η τεταμένη κατάσταση στους φοιτητικούς κύκλους του Πανεπιστημίου Αθηνών συνεχίστηκε και τις επόμενες ημέρες, για την αποδοχή ή όχι της απεργίας και με συνεχείς συμπλοκές μεταξύ αριστερών φοιτητών και ΕΠΣ.⁸⁵² Παράλληλα η Σύγκλητος με τον υπουργό Παιδείας επεξεργάστηκαν την επίλυση μιας σειράς φοιτητικών αιτημάτων,⁸⁵³ τα

⁸⁴⁷ Τα κύρια αιτήματα στο ψήφισμα της 45μελους Απεργιακής Επιτροπής ήταν: άμεση έναρξη συσσιτίου και δωρεάν σίτιση απόρων, κατάργηση νέου Οργανισμού, κατάργηση διδάκτρων και εξετάστρων σε άπορους, κατάργηση νοσήλειων σε όλους τους φοιτητές, κατάργηση περιορισμού εξεταστικών, μη υποχρεωτική αγορά πανεπιστημιακών συγγραμμάτων και έκδοσή τους από το Πανεπιστήμιο και εμπλουτισμός αναγνωστηρίου, παράταση ανανέωσης εγγραφής, κατάργηση άρθρου Οργανισμού αποβολής φοιτητών για Ν 4229 (Ιδιώνυμο), ελευθερία σκέψης, επαναφορά αποβληθέντων για πολιτικά φρονήματα, ελάττωση εισιτηρίων και δωρεάν σε άπορους, δυνατότητα μελέτης στην Εθνική Βιβλιοθήκη, ζητήματα στρατιωτικής θητείας και μια σειρά άλλων εξειδικευμένων ανά σχολή αιτημάτων. ΙΑ ΕΚΠΑ, φ. 491.4.

⁸⁴⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/12/1932, σ. 4· *Νέος Ριζοσπάστης*, 6/12/1932 και *Πάλη των Τάξεων*, 7/12/1932. Το ψήφισμά του ΕΠΣ αναφέρεται μόνο στο *Ελεύθερο Βήμα*. Η εφημερίδα δεν κατονομάζει τον φορέα, θεωρούμε όμως βέβαιο ότι πρόκειται για τον ΕΠΣ.

⁸⁴⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/12/1932, σ. 4 και 7/12/1932, σ. 3,

⁸⁵⁰ Απεργία σπουδαστών του ΕΜΠ για τον νέο Κανονισμό (αύξηση τέλους πτυχιακών, επανάληψη έτους σε αποτυχία στις εξετάσεις σε 3 μαθήματα, ευνοϊκά μέτρα για αξιωματικούς κ.ά.) ενώ είχαν αποβλήθει και 6 μέλη της απεργιακής επιτροπής και 3 σπουδαστές. *Πάλη των τάξεων*, 13/12/1932 και *Ριζοσπάστης*, 26/11/1932, σ. 1.

⁸⁵¹ *Πάλη των τάξεων*, 8/12/1932. Για τα μέτρα του προέδρου έναντι των φοιτητών, βλ και *Επιστημολόγος*, 16 (Απρίλιος 1933), σ. 248.

⁸⁵² *Ριζοσπάστης*, 8/12/1932, σ. 4 και *Πάλη των τάξεων*, 8/12/1932, σ. 2. Το *Ελεύθερο Βήμα* που υποστήριζε τον ΕΠΣ δεν ανέφερε καθόλου την απεργία, ενώ οι αριστερές εφημερίδες επέμεναν σε αυτή.

⁸⁵³ Ευνοϊκές σκέψεις για τις εξετάσεις φοιτητών παλιότερων ετών και οι εξεταστικές να γίνουν 3· συννενοήσεις με Υπουργείο Στρατιωτικών για τη μείωση θητείας και με Υπουργείο Συγκοινωνιών για την έκπτωση στις συγκοινωνίες· αύξηση επιχορήγησης στο φοιτητικό συσσίτιο για να συμμετέχουν και οι φοιτητές με βαθμό λίαν καλώς και όχι μόνο οι αριστεροί. *Ελεύθερον Βήμα*, 7/12/1932, σ. 3.

οποία δεν ικανοποίησαν τους αριστερούς φοιτητές, που θεώρησαν ότι εκτός από τη δωρεάν σίτιση των άριστων μόνο φοιτητών, ουσιαστικά δεν έγινε κανένα άλλο αίτημα δεκτό. Ιδιαίτερα για τα αιτήματα που προϋπέθεταν οικονομική επιβάρυνση του Πανεπιστημίου ή του κράτους, εν μέσω πτώχευσης, η διευθέτησή τους ήταν πολύ αμφίβολη. Από την πλευρά της η διοίκηση του ΕΠΣ, μετά από συγκέντρωση που είχε οργανώσει στις 7 Δεκεμβρίου 1932 στη Νομική, εκδήλωσε την ικανοποίησή της.⁸⁵⁴

Οι κινητοποιήσεις των αριστερών φοιτητών δε βρήκαν ανταπόκριση στους συναδέλφους τους και φυλορρόησαν. Και παρά την επίρριψη ευθυνών από τις πανεπιστημιακές αρχές στην αστυνομία και την αποσόβηση δυναμικότερων κινητοποιήσεων στο Πανεπιστήμιο, ο πρύτανης Κ. Λογοθετόπουλος στις 7 Δεκεμβρίου 1932, παρέπεμψε στο νεοσυσταθέν Πειθαρχικό Συμβούλιο 3 φοιτητές και μία φοιτήτρια, πιθανόν αριστερούς. Κατηγορήθηκαν ως υπαίτιοι για την, χωρίς την άδειά του, φοιτητική συγκέντρωση στις 3 Δεκεμβρίου, την αθρόα προσέλευση φοιτητών που προκάλεσε διατάραξη της ησυχίας του Πανεπιστημίου και την φθορά περιουσίας.⁸⁵⁵ Η εναντίωση των πρυτανικών αρχών και οι υποσχέσεις του υπουργού Παιδείας, σε συνδυασμό με το ότι πλησίαζαν οι διακοπές των Χριστουγέννων απέτρεψαν μάλλον τους φοιτητές από δυναμικότερες κινητοποιήσεις. Ήταν εξάλλου, όπως φαίνεται, ισχυρή η επιρροή του ΕΠΣ, η οποία λειτούργησε «πυροσβεστικά». Τα σπουδαστικά ζητήματα των φοιτητών, όμως, δεν είχαν λυθεί. Δύο μήνες μετά ο ίδιος ο ΕΠΣ εξέφραζε τη διαμαρτυρία του για την αδιαφορία της Συγκλήτου αναφορικά με τα φοιτητικά ζητήματα.⁸⁵⁶ Και ο Πρύτανης σε δύο μήνες θα συνεργαζόταν πάλι χωρίς ενδοιασμούς με την αστυνομία.

3.2.10 ΟΙ ΑΠΕΡΓΙΕΣ ΤΟΥ 1933

Τον Φεβρουάριο του 1933 τα περισσότερα σπουδαστικά ζητήματα που δυσαρεστούσαν τους φοιτητές και είχαν τεθεί και την προηγούμενη περίοδο βρίσκονταν υπό εκκρεμότητα. Ο ΕΠΣ ανέλαβε πρωτοβουλίες για την διευθέτησή τους και μετά από συγκέντρωση φοιτητών στις 3 Φεβρουαρίου 1933 στο θέατρο «Παπαϊωάννου», με άδεια της Πρυτανείας, αποφασίστηκε να ξεκινήσει πάλι φοιτητική απεργία. Συστάθηκε Επιτροπή⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ Ο ΕΠΣ δήλωσε την ικανοποίησή του για την μήνυση του πρύτανη κατά των παρεκτραπέντων αστυνομικών, ευχαρίστησε τον υπουργό Παιδείας και αποκήρυξε τις «αυτοδιορισμένες πολυμελείς κομμουνιστικές απεργιακές επιτροπές» που ασκούσαν επιβλαβή επιρροή για προπαγανδιστικούς σκοπούς, ενώ αποκήρυξε και τη διοίκηση της ανύπαρκτης Ομοσπονδίας ζητώντας να κάνει εκλογές για νέο ΔΣ των κατά σχολές Συλλόγων, *Ελεύθερον Βήμα*, 8/12/1932, σ. 3.

⁸⁵⁵ Ι.Α ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 489.1.

⁸⁵⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 16/12/1932, σ. 4.

⁸⁵⁷ Πρόκειται για την Επιτροπή φοιτητικών ζητημάτων, το ήδη συγκροτημένο Τμήμα του ΕΠΣ.

από τον ΕΠΣ και ζητήθηκε από τους φοιτητές να προστατεύσουν την απεργία για να μη γίνει αντικυβερνητική ή για να μην πάρει κομμουνιστική μορφή.⁸⁵⁸ Μια ημέρα πιο πριν και εν όψει της συγκέντρωσης στο θέατρο «Παπαϊωάννου» ο πρύτανης Κ. Λογοθετόπουλος ζήτησε από τη Διεύθυνση της Αστυνομίας Πόλεως να κάνει τα πάντα για την ματαίωσή της, παρότι είχε δώσει άδεια, και να εξακριβώσει αν μεταξύ των φοιτητών υπήρχαν αναρχικά στοιχεία «σκοπούντα σε αντιπειθαρχικήν προς τους πανεπιστημιακούς νόμους προποαγάνδαν», ενώ παρακαλούσε εν ανάγκη να προβεί και στη διάλυση κάθε συγκέντρωσης εντός του περιβάλλον του Πανεπιστημίου.⁸⁵⁹ Σε σχέση λοιπόν με την προηγούμενη απεργία του Δεκεμβρίου που υπήρξαν ενστάσεις ως προς το πρόσωπο που έδωσε την εντολή της αστυνομικής επέμβασης, στην προκειμένη περίπτωση τα σωζόμενα τεκμήρια επιβεβαιώνουν την προέλευση. Κατά την συγκέντρωση η αστυνομία δεν επέτρεψε την είσοδο σε αριστερούς φοιτητές και τα μέλη της Αριστερής Παράταξης (του ΚΚΕ) συγκεντρώθηκαν στο προαύλιο, ενώ στη συνέχεια διέκοψαν τη διδασκαλία στη Φιλοσοφική, τη Νομική και το Χημείο.⁸⁶⁰ Με το τέλος της ημέρας η Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας υπέβαλε έκθεση για την παμφοιτητική συγκέντρωση και όλες τις κινήσεις των φοιτητών.⁸⁶¹

Η απεργία συνεχίστηκε και τις επόμενες ημέρες, με διαφορετικές συγκεντρώσεις και συγκρούσεις μεταξύ των αντίπαλων παρατάξεων των φοιτητών και επαφές του ΕΠΣ με τον υπουργό Παιδείας Αλέξανδρο Μυλωνά και με τον πρύτανη Κ. Λογοθετόπουλο, οι οποίοι ήταν διατεθειμένοι να συνομιλήσουν με εκπροσώπους των φοιτητών, αλλά μετά τη λήξη της απεργίας.⁸⁶² Όποια απόπειρα διαδήλωσης των φοιτητών στους δρόμους ανακοπτόταν από την αστυνομία.⁸⁶³

Στις 8 Φεβρουαρίου 1933 θα ξεκινούσαν και πάλι τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο και για τον λόγο αυτό ο πρύτανης ζήτησε από την αστυνομία μέτρα προστασίας των φοιτητών που ήθελαν να παρακολουθήσουν, με έλεγχο φοιτητικών ταυτοτήτων κατά την είσοδο και απομάκρυνση των απεργών φοιτητών.⁸⁶⁴ Παράλληλα η Σύγκλητος προειδοποίησε ότι αν οι φοιτητές, είτε του ΕΠΣ, είτε της Αριστερής Παράταξης, προκαλέσουν επεισόδια θα κλείσει επ' αόριστο το Πανεπιστήμιο και τη Λέσχη και θα παραπεμφθούν στο Πειθαρχικό οι υπεύθυνοι της απεργίας.⁸⁶⁵ Η απεργία συνεχίστηκε, οι αρχειομαρξιστές φοιτητές και ο ΕΠΣ

⁸⁵⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/2/1933, σ. 4.

⁸⁵⁹ Υπηρεσιακή επιστολή πρύτανη προς τη Δ/ση Αστυνομίας Πόλεως, 2/2/1932. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 490.1

⁸⁶⁰ *Νέος Ριζοσπάστης*, 4/2/1933 σ. 8· *Πάλη των τάξεων*, 7/2/1933.

⁸⁶¹ Έκθεση της Διεύθυνσης Ειδικής Ασφαλείας κοινοποιημένη στα Υπουργεία Παιδείας και Εσωτερικών και στο Πανεπιστήμιο, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 487.3.

⁸⁶² *Ελεύθερον Βήμα*, 7/2/1933, σ. 4 και 8/2/1933, σ. 4.

⁸⁶³ Βλ. ενδεικτικά *Νέος Ριζοσπάστης*, 8/2/1933, σ. 4.

⁸⁶⁴ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 488, 4.

⁸⁶⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 8/2/1933, σ. 4.

ζήτησαν ένωση των δυνάμεων εν μέσω απεργίας, αλλά η διάσταση ήταν μεγάλη και η πρόταση δεν έγινε δεκτή από τους κομμουνιστές φοιτητές. Παράλληλα, και ο ΕΠΣ βίωνε κλυδωνισμούς, αφού 13 από τα 20 μέλη της Επιτροπής είχαν αποχωρήσει. Στις 8 Φεβρουαρίου 1933, την ημέρα που επρόκειτο να ανοίξει το Πανεπιστήμιο πάνω από 2.000 φοιτητές συγκεντρώθηκαν στα προαύλια και στους γύρω χώρους και διέκοψαν τα μαθήματα. Όταν επιχείρησαν να διαδηλώσουν προς το Υπουργείο Παιδείας επενέβη η αστυνομία και τους διέλυσε με γκλομπ. Κάτω από αυτές της συνθήκες αποφασίστηκε από τις πρυτανικές αρχές το κλείσιμο Πανεπιστημίου και Λέσχης επ' αόριστον.⁸⁶⁶

Η διακοπή της λειτουργίας της Λέσχης αποσκοπούσε στο να καμφθεί το ηθικό όσων σιτίζονταν σε αυτήν⁸⁶⁷ και προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες των φοιτητών και διαδήλωση προς το κτίριο της Ιπποκράτους.⁸⁶⁸ Τελικά η κίνηση αυτή, μαζί με την προειδοποίηση της Πρυτανείας ότι θα έκλεινε το Πανεπιστήμιο για ένα έτος, πιθανόν να επηρέασε κάποιους φοιτητές. Την ίδια στιγμή ο πρόεδρος του ΕΠΣ Δ. Σφαέλλος και της Επιτροπής φοιτητικών ζητημάτων Κ. Καραμάνος, μετά από μεσολάβηση του Ελ. Βενιζέλου εισηγήθηκαν στις 11 Μαρτίου σε συγκέντρωση στο Πανεπιστημιακό Γυμναστήριο τη λήξη της απεργίας και έσπευσαν να το μεταφέρουν και στις εφημερίδες.⁸⁶⁹ Οι αριστεροί φοιτητές κατηγόρησαν τον ΕΠΣ ότι έλαβε αποφάσεις χωρίς την θέληση της πλειοψηφίας αφού τα βασικά αιτήματα έμειναν άλυτα,⁸⁷⁰ ενώ αστυνομικοί εμπόδισαν τους συγκεκριμένους φοιτητές να μουν στο Γυμναστήριο για τη φοιτητική συγκέντρωση.⁸⁷¹ Σύμφωνα με τον Τ. Χιουρέα αυτό ήταν μια πάγια τακτική του ΕΠΣ.⁸⁷²

Όταν έβλεπαν ότι μια απεργία είχε επιτυχία διαρκείας ο Παμφοιτητικός προσκαλούσε τάχα τους φοιτητές σε συγκέντρωση. Εκεί εμάζεψε εγκάθετους και τσιράκια του, αφού φρόντιζε με χαφιέδες να απαγορεύει την είσοδο άγνωστων φοιτητών ή σεσημασμένων αριστερών. Εβάφτιζαν τη συγκέντρωση Γενική Συνέλευση [...] μιλούσαν για δικαίωση αιτημάτων και εκήρυσσαν τη λήξη της απεργίας με ανακοινώσεις στις εφημερίδες, που έσπευδαν με κάθε τρόπο να ενημερώσουν, παραπλανώντας τους φοιτητές και την κοινή γνώμη.

⁸⁶⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/2/1933, σ. 4, *Νέος Ριζοσπάστης*, 9/2/1933, σ. 6 και *Πάλη των τάξεων*, 9/2/1933.

⁸⁶⁷ Σύμφωνα με την *Πάλη των Τάξεων*, ήταν πάνω από 1.500 φοιτητές, 11/2/1933.

⁸⁶⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 10/2/1933, σ. 4.

⁸⁶⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 12/2/1933, σ. 4. Βλ. και «Ψήφισμα της παμφοιτητικής συγκεντρώσεως», ΕΛΙΑ, Αρχείο Δ. Σφαέλλου, ό.π.

⁸⁷⁰ Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* η Σύγκλητος και ο υπουργός αποδέχτηκαν τα εξής: α) ανανέωση εγγραφής σε επιτυχόντες β) αναδρομική εγγραφή ετών 1931-1932 γ) 4 πλήρεις εξεταστικές και δ) πληρωμή διδάκτρων σε 4 δόσεις, ενώ θα υπήρχε πρόβλεψη για εμπλουτισμό του αναγνωστηρίου. Τα βασικά αιτήματα (μείωση διδάκτρων-εξετάστρων, απαλλαγή διδάκτρων για φτωχούς, κατάργηση νέου Οργανισμού, κατάργηση νοσηλείων κ.ά.) έμειναν άλυτα. *Νέος Ριζοσπάστης*, 16/2/1933, σ. 6.

⁸⁷¹ *Νέος Ριζοσπάστης*, 13/2/1933, σ. 4, 8.

⁸⁷² Τ. Χιουρέας, ό.π., σ. 62.

Μετά το τέλος της απεργίας ο πρύτανης έστειλε συγχαρητήρια επιστολή στην Διεύθυνση Αστυνομίας για την στάση των αστυνομικών, την τάξη και την ευπρέπιά τους κατά την διάρκεια των τελευταίων φοιτητικών ταραχών που συνέβαλαν στην αποφυγή επεισοδίων.⁸⁷³ Παράλληλα η πρυτανική αρχή, για μια ακόμα φορά, ενεργοποιούσε τους πειθαρχικούς μηχανισμούς του Πανεπιστημίου, όπως στην περίπτωση του φοιτητή Φιλοσοφικής Α.Μ., στον οποίον επιβλήθηκε διετής αποβολή μετά από καταγγελία συμφοιτητή του ότι ήταν κομμουνιστής και ότι στη συνεδρίαση του Συλλόγου Φοιτητών Φιλοσοφικής έβρισε τους συναδέλφους του και τους καθηγητές της Σχολής. Ο έλεγχος ολοκληρωνόταν την ίδια εποχή με την απόφαση της Συγκλήτου, κατόπιν πρότασης του πρύτανη, να φορούν οι φοιτητές υποχρεωτικά πηλίκιο, την ενημέρωση των γονέων για την διαγωγή τους και τον διορισμό «ειδικού επόπτη», ο οποίος με τη βοήθεια και τη συνδρομή των ίδιων των σπουδαστών θα μεριμνούσε για την τάξη και ευκοσμία του Πανεπιστημίου.⁸⁷⁴

Η απεργία έληξε, έχοντας αναλάβει τον χειρισμό της και πάλι ο ΕΠΣ με ποικίλες μεθόδους και με τη συμβολή των πανεπιστημιακών αρχών. Μάλιστα ένα πρώην μέλος της Επιτροπής του ΕΠΣ, από αυτά που αποχώρησαν μέσα στην απεργία, κατηγορήσε τη διοίκησή του ότι ασκούσε απειλές και εξαγόραζε (συνειδήσεις) και ότι όταν αποφάσισε να αποχωρήσει κατηγορήθηκε στην Πρυτανεία ως κομμουνιστής.⁸⁷⁵

Η εδραίωση της παρουσίας του ΕΠΣ, αλλά και των πρακτικών του, προκαλούσε έντονες κριτικές και κατηγορίες, για τον φιλοφασιστικό του χαρακτήρα. Επισημαίνουμε και εδώ ότι το 1933 ο Δημήτριος Σφαέλλος, από τα ιδρυτικά στελέχη του ΕΠΣ και Πρόεδρός του έως το 1931, σύστησε το παράρτημα της Εθνικής Ενώσεως Ελλάς (ΕΕΕ) στην Αθήνα. Τον Ιούνιο του 1933 η ΕΠΕ, που φαίνεται ότι είχε πλησιάσει πολύ την αντισημιτική ΕΕΕ, συνόδευσε την οργάνωση αυτή στην «Πορεία προς την Αθήνα» -στα πρότυπα της «Πορείας προς τη Ρώμη» του ιταλικού Εθνικού Φασιστικού Κόμματος- και συμμετείχε στις εκδηλώσεις.⁸⁷⁶ Υποθέτουμε ότι στην υποδοχή των δύο οργανώσεων θα παρευρισκόταν και ο ΕΠΣ.⁸⁷⁷

⁸⁷³ Επιστολή πρύτανη στην Διεύθυνση Αστυνομίας Πόλεως, 14/2/1933. ΙΑ ΕΚΠΑ, φ. 487.2.

⁸⁷⁴ Πρυτανικός απολογισμός Κ. Λογοθετόπουλου, 1932-1933, σ. 7. Όπως ενημέρωνε ο πρύτανης την Αστυνομία Πόλεως κάθε σχολή θα έχει διακριτικό χρώμα στο σειρίτι του φοιτητικού πηλίκιου: η Νομική χρυσό, η Ιατρική κόκκινο, η Φιλοσοφική πράσινο, η ΦΣΜ κίτρινο και θα φέρουν σφραγίδα του Πανεπιστημίου, 9/3/1933, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 487.2. βλ. σχόλιο για τα πηλίκια, ενώ εντείνονται οι διώξεις φοιτητών, *Νεολαία* (ΟΚΝΕ), 7/4/1933, σ. 3 και τη διαφήμιση των καταστημάτων Δραγώνα για την πώληση πηλίκιων «τύπου Λωζάνης σε εξαιρετική ποιότητα, δρχ. 95», *Ελεύθερον Βήμα*, 15/3/1933, σ. 3.

⁸⁷⁵ Επιστολή πρώην μέλους Επιτροπής φοιτητικών ζητημάτων ΕΠΣ, όπου κατονόμαζε τους Δ. Σφαέλλο, Καραμάνο και Ρηγόπουλο, *Νέος Ριζοσπάστης*, 17/3/1933, σ. 3.

⁸⁷⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 26/6/1933, σ. 3 και Χ. Πιστόλα ό.π., σ. 37 – 41.

⁸⁷⁷ Την ίδια εποχή στην Γερμανία ο «Φοιτητικός Σύνδεσμος» συγκέντρωσε από τις βιβλιοθήκες του Βερολίνου, βιβλία των Μαρξ, Λένιν, Λασάλ, Σίγκλαιρ, Μαν κ.ά., με σκοπό να τα κάψει σε δημόσιες τελετές. Στη Ρώμη,

Η «έκρυθμη» περίοδος στο πανεπιστήμιο δεν είχε τελειώσει. Οι φοιτητές ενοχλημένοι με την κατάργηση της τρίτης εξεταστικής περιόδου,⁸⁷⁸ αλλά και με άλλα σπουδαστικά ζητήματα, ξεκίνησαν τον Νοέμβριο του 1933 να προβαίνουν σε διαμαρτυρίες και οργανώθηκαν δύο συγκεντρώσεις. Η πρώτη οργανώθηκε από την Αριστερή Παράταξη και σημειώθηκαν επεισόδια και συμπλοκές με τον ΕΠΣ και δε λήφθηκε καμία απόφαση.⁸⁷⁹ Και η δεύτερη πραγματοποιήθηκε από την ΟΦΠΑ, η οποία πρότεινε να τηρηθεί στάση αναμονής. Από την συγκέντρωση διώχθηκαν μέλη της Αριστερής Παράταξης, ενώ έξω από το θέατρο «Παπαϊωάννου» έγιναν σκηνές με την αστυνομία όταν δεν επιτράπηκε, παρά μόνο σε επιτροπή φοιτητών και όχι σε όλους, να επιδώσουν στο Πολιτικό Γραφείο ψήφισμα της Ομοσπονδίας. Κάποιοι φοιτητές στη συνέχεια πήγαν στο Πανεπιστήμιο και διέκοψαν τα μαθήματα.⁸⁸⁰ Τελικά η απεργία ξεκίνησε δύο εβδομάδες μετά στις 29 Νοεμβρίου, μετά από φοιτητική συγκέντρωση της ΟΦΠΑ και του ΕΠΣ. Είχε προηγηθεί μονομερής απεργία των αριστερών φοιτητών μετά από απαγόρευση συγκέντρωσης της Αριστερής Παράταξης, Είχαν διακόψει τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο, ενώ είχαν προκληθεί συμπλοκές.⁸⁸¹ Την 1^η Δεκεμβρίου 1933 ο πρύτανης Στυλιανός Σεφεριάδης έκλεισε το Πανεπιστήμιο και τα παραρτήματά του έως τις 15 του ίδιου μήνα, δηλώνοντας ότι εξάντλησε κάθε επιείκεια στην άνευ λόγου «εκραγείσα» απεργία και ότι διέτρεχαν κίνδυνο λόγω των ταραξιών τόσο οι φοιτητές, όσο και η περιουσία του Πανεπιστημίου.⁸⁸²

Οι επόμενες ημέρες κινήθηκαν στο ίδιο κλίμα. Από τη μια μεριά, οι συντηρητικοί φοιτητές (ΟΦΠΑ και ΕΠΣ) που κατήθυναν την απεργία, κάνοντας τις επαφές με το Υπουργείο Παιδείας και την Πρυτανεία, προσπαθούσαν να κρατήσουν σε χαμηλούς τόνους τους φοιτητές. Από την άλλη, οι αριστεροί φοιτητές έκαναν παρεμβάσεις στο Υπουργείο

είχαν συλληφθεί 24 καθηγητές και φοιτητές για επαναστατική δράση στο Πανεπιστήμιο. Βλ. *Νέος Ριζοσπάστης*, 7/5/1933, σ. 6. Τον Δεκέμβριο του 1933 έγιναν διεθνείς κινητοποιήσεις αναφορικά με τους κατηγορούμενους στη δίκη της Λειψίας για τον εμπρησμό του Ράιχσταγκ, από διάφορες οργανώσεις του εξωτερικού, μεταξύ των οποίων και η Παγκόσμια Επιτροπή Φοιτητών. Βλ. *Νέος Ριζοσπάστης*, 23/12/1933, σ. 2.

⁸⁷⁸ Δε γνωρίζουμε ακριβώς ποιους αφορούσε η κατάργηση της τρίτης εξεταστικής περιόδου. Από τα στοιχεία που έχουμε συνάγουμε ότι αφορούσε τους πρωτοετείς φοιτητές. Οι φοιτητές ζητούσαν πλήρη επαναφορά της τρίτης εξεταστικής, ατέλεια εγγραφής, μη περιορισμό των φοιτητών της Νομικής ζητήματα αδιόριστων καθηγητών και συσσίτιο για άπορους φοιτητές.

⁸⁷⁹ *Νέος Ριζοσπάστης*, 13/11/1933, σ. 3. Αναλυτική περιγραφή για τη συγκέντρωση και τις ενέργειες των φοιτητών μας δίνει η Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας, η οποία παρακολουθούσε τις κινήσεις τους, Αναφορά Δ/σης Ειδικής Ασφαλείας στη Δ/ση Χωροφυλακής κοινοποιημένη στο Πανεπιστήμιο. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 498.4.

⁸⁸⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 16/11/1933, σ. 3. Βλ και *Προκήρυξη* της Ομοσπονδίας Φοιτητών Πανεπιστημίου Αθηνών (ΟΦΠΑ) και συνεργαζόμενων Διοικητικών Συμβουλίων Συλλόγων αδιόριστων καθηγητών για την συγκέντρωση στο θέατρο Παπαϊωάννου, στην οποία αναφέρεται ότι: «η μόνη ενσαρκώνουσα την χαλύβδινην θέλησιν των φοιτητών, η μόνη αντιπροσωπεύουσα και πονούσα δια τα φοιτητικά ζητήματα [...] υπεράνω ιδεολογικών αντιλήψεων και πεποιθήσεων [...] ζήτημα τιμής η παρουσία εις τη συγκέντρωσιν αυτήν κάθε φιλότιμου φοιτητού που σέβετε την ιδιότητά του». ΑΣΚΙ, Αρχείο Αθανάσιου Μερεμέτη, κ. 1, φ. 1.

⁸⁸¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 30/11/1933, σ. 4 και *Νέος Ριζοσπάστης*, 30/11/1933, σ. 1, 4.

⁸⁸² Βλ. Ανακοίνωση πρύτανη προς τον Τύπο, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 492.2.

Παιδείας, επιδιώκοντας παράλληλα μια πιο δυναμική κινητοποίηση, ενώ δεν έλειψαν και οι συνεχείς αντεγκλήσεις μεταξύ των δύο πλευρών. Ταυτόχρονα από την πλευρά του πρύτανη Στ. Σεφεριάδη είχε δηλωθεί ρητά ότι η απεργία ήταν εις βάρος των φοιτητών και όσο διαρκούσε δε θα γινόταν καμία συζήτηση για τα αιτήματα, ούτε θα δινόταν η δυνατότητα της τρίτης εξεταστικής περιόδου. Ο υπουργός Παιδείας Ιωάννης Μακρόπουλος δήλωνε ότι ήταν πρόθυμος να συνεργαστεί μαζί του, αλλά αυτό θεωρήθηκε παρελκυστική τακτική από τους φοιτητές. Κρατώντας ο πρύτανης αυστηρή στάση απαγόρευσε φοιτητική συγκέντρωση στο Πανεπιστημιακό Γυμναστήριο, με αποτέλεσμα συγκρούσεις αστυνομίας και φοιτητών που είχαν μαζευτεί έξω από το Χημείο.⁸⁸³ Την ίδια αντιμετώπιση είχαν οι φοιτητές όταν λίγες μέρες μετά συνάντησαν τον Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος αναγνωρίζοντας το δίκαιο πολλών αιτημάτων, δήλωσε ότι θα έδειχνε ενδιαφέρον μόνο όταν λυνόταν η απεργία.⁸⁸⁴ Παράλληλα είχε ξεκινήσει και απεργία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.⁸⁸⁵ Στις 14 Δεκεμβρίου 1933, παραμονή της επαναλειτούργιας του Πανεπιστημίου Αθηνών, μετά από σύσκεψη της Συγκλήτου με τον πρωθυπουργό Π. Τσαλδάρη, αποφασίστηκε η λήψη κάποιων αποφάσεων οι οποίες όμως θα ανακοινώνονταν μετά την απεργία. Έτσι η ΟΦΠΑ με τον ΕΠΣ αποφάσισαν μετά από σύσκεψη την ανακοίνωση στους φοιτητές της λήξης της απεργίας, ενημερώνοντας παράλληλα το Υπουργείο Παιδείας και τον Τύπο.⁸⁸⁶ Η ανακοίνωση προκάλεσε τις αντιδράσεις των αριστερών φοιτητών, οι οποίοι τους κατηγορούσαν για εκφυλισμό της απεργίας και για την «προδοτική» τους στάση.⁸⁸⁷

Η απεργία του Δεκεμβρίου 1933 είχε την ίδια τακτική και την ίδια κατάληξη με τις προηγούμενες, φτιάχνοντας θα λέγαμε ένα μοτίβο τόσο στην συμπεριφορά ή τις συμπεριφορές των απεργών φοιτητών, όσο και στην αντιμετώπισή τους από τις κρατικές και πανεπιστημιακές αρχές. Αυτό που διαφοροποιούσε την συγκεκριμένη από τις προηγούμενες ήταν η ανάδειξη της ΟΦΠΑ, του επίσημου συνδικαλιστικού φορέα των φοιτητών, ως κύριου εκφραστή των φοιτητικών αιτημάτων, έστω και σε ένα πλαίσιο συνεργασίας με τον ΕΠΣ. Δεν γνωρίζουμε κάτω από ποιες συνθήκες εμφανίστηκε η Ομοσπονδία, υποθέτουμε ότι μέσα σε μία διαδικασία εκλογών των φοιτητικών συλλόγων των σχολών του Πανεπιστημίου, ανανεώθηκε η εκπροσώπηση με νέες διοικήσεις που πιθανόν να επιδίωκαν μια πιο ενεργή συλλογικότητα. Φαίνεται μάλιστα ότι στη διοίκηση κάποιων συλλόγων είχαν εκλεγεί

⁸⁸³ *Ελεύθερον Βήμα*, 2/12/1933, σ. 4.

⁸⁸⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/12/1933 σ. 4 και *Πάλη των Τάξεων*, 7/12/1933.

⁸⁸⁵ *Νέος Ριζοσπάστης*, 5/12/1933, σ. 6.

⁸⁸⁶ Τα φοιτητικά αιτήματα που θα γίνονταν δεκτά ήταν το ζήτημα της 3^{ης} εξεταστικής περιόδου με αναστολή του νέου Οργανισμού και οι τμηματικές εξετάσεις Δεκεμβρίου που θα γίνονταν τον Ιανουάριο, *Ελεύθερον Βήμα*, 15/12/1933 σ. 4.

⁸⁸⁷ *Νέος Ριζοσπάστης*, 16/12/1933, σ. 6 και *Πάλη των Τάξεων*, 16/12/1933.

αριστεροί, όπως στον Σύλλογο Φοιτητών Μαθηματικού, όπου, σύμφωνα με αναφορά της Διεύθυνσης Ειδικής Ασφαλείας, όλο το Συμβούλιο ήταν κομμουνιστές φοιτητές και είχαν υποκινήσει τους συναδέλφους τους στην απεργία.⁸⁸⁸

Ενδεχομένως και στη συγκεκριμένη συγκυρία με αυξημένα τα φοιτητικά αιτήματα να μην ήθελε η Ομοσπονδία να εκχωρήσει την επίσημη εκπροσώπηση των φοιτητών σε εξωθεσμικές συλλογικότητες όπως ο ΕΠΣ που είχε αναλάβει αυτόν τον ρόλο, ούτε προφανώς σε αριστερές οργανώσεις. Πιθανόν αυτό να συντελέστηκε και με την παρότρυνση του Πανεπιστημίου που θα προτιμούσε έναν αναγνωρισμένο φορέα για συνομιλητή του, γνωρίζοντας μάλιστα ότι ταυτιζόταν με τους «συντηρητικούς» φοιτητές. Όπως και να έχει η συμμετοχή της ΟΦΠΑ στην απεργία, παρόλη τη συνεργασία της με τον ΕΠΣ, αναίρεσε προσωρινά τις παλιότερες κατηγορίες περί *χάρτινης* και ανύπαρκτης Ομοσπονδίας.

Σε κάθε περίπτωση οι οργανώσεις δεν περιόριζαν τη δράση τους στο Πανεπιστήμιο, αλλά εντάσσονταν στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό. Η απαγόρευση του Αντιφασιστικού Συνεδρίου, διοργανωμένο από το ΚΚΕ και τις προσκείμενες οργανώσεις του που θα γινόταν στις 3 Ιουνίου 1934 στο «Ολύμπια» και στο οποίο είχαν δηλώσει συμμετοχή διάφοροι φοιτητικοί σύλλογοι του Πανεπιστημίου,⁸⁸⁹ προκάλεσε συγκρούσεις των συνέδρων με την αστυνομία, πυροβολισμούς και τον τραυματισμό ενός φοιτητή.⁸⁹⁰ Τον Δεκέμβριο του 1934 πραγματοποιήθηκε το (προοδευτικό) Παγκόσμιο Συνέδριο Φοιτητών, διοργανωμένο στις Βρυξέλλες για την συγκρότηση Ενιαίου Μετώπου φοιτητών ενάντια στον πόλεμο και τον φασισμό.⁸⁹¹ Στο Συνέδριο αυτό συμμετείχε εκ μέρους των Ελλήνων φοιτητών η Καίτη Τριανταφυλλίδου [Κουμαριανού]. Σύμφωνα μάλιστα με την ίδια, μετά την επιστροφή της και τη δημοσίευση του ονόματός της ως συνέδρου, πιθανόν στην εφημερίδα *Νεολαία* της ΟΚΝΕ, κλήθηκε σε απολογία από το Πειθαρχικό Συμβούλιο.⁸⁹²

Από την άλλη πλευρά, ο ΕΠΣ είχε διοργανώσει τον Οκτώβριο συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο θέατρο Διονύσια για τις πιέσεις που δέχονταν ο ελληνικός πληθυσμός της Βορείου Ηπείρου. Μετά τη συγκέντρωση, ομάδες φοιτητών μέλη του ΕΠΣ συγκεντρώθηκαν στην αλβανική Πρεσβεία, όπου υπήρξαν έντονες αποδοκιμασίες, επενέβη η αστυνομία και

⁸⁸⁸ Αναφορά Δ/σης Ειδικής Ασφαλείας στη Δ/ση Χωροφυλακής Ιωαννίνων, 6/12/1934, για τον κομμουνιστή φοιτητή Μαθηματικού Κων. Παπαγιάννη. Γενικό Γραμματέα του Συλλόγου Φοιτητών Μαθηματικού όπου δίνονται και στοιχεία για τον Σύλλογο, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 498.4.

⁸⁸⁹ Στις 2/5/1934 έγινε σύσκεψη στην αίθουσα Επαγγελματικού Επιμελητηρίου με 30 αντιπροσώπους των φοιτητικών οργανώσεων: Σύλλογοι Φοιτητών Φυσικού, και του Μαθηματικού, Αριστερές παρατάξεις Νομικής, Ιατρικής, Φιλοσοφικής, Ιατρικής και Χημικού, Φοιτητικής Συντροφιάς, Εργατικής Βοήθειας (ΕΒΕ) Πανεπιστημίου και σπουδαστών ΑΣΚΤ και ΕΜΠ, *Νέος Ριζοσπάστης*, 3/5/1934, σ. 4.

⁸⁹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/6/1934, σ. 4 και *Νέος Ριζοσπάστης*, 5/6/1934, σ. 1.

⁸⁹¹ Βλ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, 1 (Δεκέμβριος 1934), σ. 8.

⁸⁹² Συνέντευξη στην γράφουσα.

έγιναν συλλήψεις φοιτητών. Το Διοικητικό Συμβούλιο του ΕΠΣ κατηγορήθηκε για ηθική αυτουργία.⁸⁹³ Σε ένα ακόμα συλλαλητήριο διοργανωμένο από τον ΕΠΣ, στις 28 Ιανουαρίου 1935, κατά των Ιταλών στα Δωδεκάνησα, οι φοιτητές παρατάχθηκαν στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και έδωσαν όρκο για εθνικό αγώνα, αλλά στη συνέχεια συγκρούστηκαν με την αστυνομία.⁸⁹⁴

Ένα χρόνο μετά την τελευταία απεργία, τον Νοέμβριο 1934 ξεκίνησε η απεργία των φοιτητών της Φιλοσοφικής ενάντια σε διάταξη νομοσχεδίου που θα επέτρεπε σε θεολόγους να παίρνουν θέσεις φιλολόγων στα Ημιγυμνάσια. Είχε προηγηθεί μάλιστα μια κινητοποίηση των φοιτητών της Νομικής για το νομοσχέδιο περί κατοχύρωσης δικηγορικού επαγγέλματος που ουσιαστικά θα περιόριζε τον αριθμό των δικηγόρων, το οποίο θεωρήθηκε εμπαιγμός για τους φοιτητές της Νομικής και μονοπώλιο της επιστήμης από συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις. Σε αυτή την κινητοποίηση συμμετείχαν και η ΟΦΠΑ και ο ΕΠΣ.⁸⁹⁵ Η απεργία των φοιτητών της Φιλοσοφικής κράτησε πάνω από δύο εβδομάδες με διαβήματα προς τον υπουργό Παιδείας. Οι πρυτανικές αρχές δεν εμπλέχθηκαν, καθώς επρόκειτο για ένα ζήτημα επαγγελματικό, παρά μόνο στην προσπάθειά τους να τηρηθεί η τάξη στο Ίδρυμα και να αποκατασταθεί η διδασκαλία, αναγνωρίζοντας έτσι έμμεσα το δίκαιο του αιτήματος.⁸⁹⁶ Από την πλευρά του και το Υπουργείο αναγνώριζε το δίκαιο των φοιτητών, αλλά ζητούσε παύση της απεργίας.⁸⁹⁷ Μάλιστα κατά τη διάρκεια της απεργίας της Φιλοσοφικής έκαναν αποχή από τα μαθήματά τους και οι φοιτητές άλλων καθηγητικών Σχολών.⁸⁹⁸

Βάσει των ενδείξεων, την ηγεσία της απεργίας στη Φιλοσοφική την είχε αναλάβει Επιτροπή από κομμουνιστές φοιτητές.⁸⁹⁹ Σύμφωνα μάλιστα με αναφορά της Διεύθυνσης Ειδικής Ασφαλείας οι κομμουνιστές υποσκέλισαν τους συντηρητικούς φοιτητές, που έδειξαν αδράνεια, και επωφελήθηκαν από την ευκαιρία αυτή και για ταραχές. Από την

⁸⁹³ *Ελεύθερον Βήμα*, 15/10/1934, σ. 3.

⁸⁹⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/1/1935, σ. 4. Την ίδια περίοδο, στη Γιουγκοσλαβία, 3.000 φοιτητές των Πανεπιστημίων Ζάγκρεμπ, Βελιγραδίου και Λιουμπλιάνας, έκαναν διαδηλώσεις για την δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου στη Μασσαλία από βούλγαρο εθνικιστή. *Ελεύθερον Βήμα*, 21/12/1934, σ. 1.

⁸⁹⁵ Βλ. Υπόμνημα 28/8/1933 της ΟΦΠΑ και του ΕΠΣ προς τον Πρόεδρο Κυβέρνησης, υπουργούς Δικαιοσύνης και Παιδείας, αρχηγούς κομμάτων, πρύτανη, Σύγκλητο, Νομική σχολή Αθηνών και Θεσσαλονίκης, βουλευτές και γερουσιαστές για το νομοσχέδιο. ΑΣΚΙ, αρχείο Αθ. Μερεμέτη, ό.π. Βλ. και για τη συγκέντρωση φοιτητών της Νομικής στο θέατρο «Παπαϊωάννου» στις 30/10/1934», *Νέος Ριζοσπάστης*, 31/10/1934.

⁸⁹⁶ Βλ. Υπόμνημα πρύτανη στον υπουργό Παιδείας, ότι μετά από τη συνεδρίαση της Συγκλήτου στις 20/11/1934, η οποία εξέτασε το ζήτημα που προκάλεσε την αποχή φοιτητών Φιλοσοφικής, προτεινόταν ως προς το επιστημονικό μέρος ότι ήταν συμφέρον για την εκπαίδευση η ανάθεση σε ειδικούς φιλολόγους της διδασκαλίας των φιλολογικών μαθημάτων στη μέση εκπαίδευση. Ως προς το ζήτημα αποχής φοιτητών από τα μαθήματα πρότεινε τη λήψη απαραίτητων μέτρων για την αποφυγή έκτροπων και την επαναφορά τους στις τάξεις. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 499.1.

⁸⁹⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 27/11/1934, σ. 3.

⁸⁹⁸ *Νέος Ριζοσπάστης*, 25/11/1934 και 1/12/1934· *Ελεύθερον Βήμα*, 2/12/1934, σ. 6.

⁸⁹⁹ Βλ. *Νέος Ριζοσπάστης*, 25/11/1934 και *Ελεύθερον Βήμα*, 2/12/1934, σ. 6.

παρακολούθηση της Υπηρεσίας διαπιστώθηκε έκρυθμη κατάσταση και πιθανόν απεργία εντός ολίγων ημερών με την αρχηγία ευάριθμων κομμουνιστών φοιτητών κατονομάζοντας τους «πρωτοστάτες», που κλήθηκαν αργότερα από το Πειθαρχικό Συμβούλιο.⁹⁰⁰ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τις συνεχείς συμπλοκές μεταξύ φοιτητών που ήθελαν να συνεχίσει η διδασκαλία και εκείνοι που επέμεναν στην απεργία και διέκοπταν τα μαθήματα.⁹⁰¹ Μάλιστα στις 3 Δεκεμβρίου 1934 έγιναν σοβαρότατα επεισόδια: στη συγκέντρωση φοιτητών της Φιλοσοφικής και του Μαθηματικού, μετά την ομιλία του πρύτανη Νικ. Εξαρχόπουλου, του αντιπρύτανη Π. Ζερβού, οι οποίοι συνέστησαν στους φοιτητές να μην παρασύρονται από αναρχικά στοιχεία, καθώς και του αριστερού εκπροσώπου των φοιτητών, όταν πήγε να μιλήσει ένας εκπρόσωπος του ΕΠΣ αποδοκιμάστηκε από τους φοιτητές και έγινε μεγάλη συμπλοκή.⁹⁰²

Υπήρξαν, ακόμη, επεισόδια και στην Νομική, όπου η συγκέντρωση τελείωσε με την επέμβαση της αστυνομίας, τον τραυματισμό 50 φοιτητών και την σύλληψη 15 αριστερών. Για τον λόγο αυτό ο Πρύτανης αποφάσισε την διακοπή των μαθημάτων για 3 ημέρες στη Φιλοσοφική.⁹⁰³ Από την πλευρά του και ο ΕΠΣ στις 5 Δεκεμβρίου 1934 διοργάνωσε φοιτητική συγκέντρωση στο «Διονύσια», προς αποδοκιμασία αριστερών και ανεξάρτητων φοιτητών που τάχθηκαν υπέρ της απεργίας.⁹⁰⁴ Ανάλογα σοβαρά επεισόδια σημειώθηκαν και στις 7 Δεκεμβρίου 1934, την ημέρα που ξεκίνησαν τα μαθήματα στη Φιλοσοφική. Η αστυνομία παρέμενε όλη μέρα στο Πανεπιστήμιο προς πρόληψη νέων επεισοδίων, ενώ κρατήθηκαν τα βιβλιάρια των φοιτητών που ήθελαν να παρακολουθήσουν.⁹⁰⁵ Η απεργία έληξε πιθανόν την μεθεπόμενη ημέρα, μετά από υπόσχεση του Υπουργείου Παιδείας ότι θα διευθετηθούν τα αιτήματα, ενώ οι αριστεροί φοιτητές και όσοι τους ακολούθησαν τη συνέχισαν λίγες μέρες ακόμα.⁹⁰⁶

Η απεργία των φοιτητών της Φιλοσοφικής σχολής, η επικράτηση στην ηγεσία της των αριστερών και η παραγκώνιση του ΕΠΣ, ενδεχομένως να σηματοδοτούσε μια στροφή μέσα στο φοιτητικό σώμα. Σε μια Σχολή με σαφή συντηρητικό προσανατολισμό των φοιτητών και των καθηγητών, τμήμα των οποίων είχε αναλάβει την αντικομμουνιστική

⁹⁰⁰ Ανάμεσα στους οποίους και την Καίτη Τριανταφυλλίδου [Κουμαριανού]. Αναφορά Δ/σης Ειδικής Ασφάλειας σε Δ/ση Χωροφυλακής για την φοιτητική συγκέντρωση της 3/12/1934 και πειθαρχική παραπομπή. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 498.4.

⁹⁰¹ Βλ. Αναφορά Δ/σης, ό.π. και *Ελεύθερον Βήμα*, 1/12/1934, σ. 3.

⁹⁰² *Ελεύθερον Βήμα*, 4/12/1934, σ. 7

⁹⁰³ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/12/1934, σ. 7

⁹⁰⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/12/1934, σ. 4

⁹⁰⁵ *Νέος Ριζοσπάστης*, 8/12/1934.

⁹⁰⁶ *Ριζοσπάστης*, 9/12/1934 και 11/12/1934.

ρητορική του Πανεπιστημίου,⁹⁰⁷ η ανάθεση των φοιτητών σε αριστερούς συναδέλφους τους να χειριστούν τα σπουδαστικά-επαγγελματικά ζητήματά τους θα πρέπει να ανησύχησε τόσο τις πανεπιστημιακές όσο και τις κρατικές αρχές. Θα ήταν λάθος να θεωρηθεί η πράξη αυτή ως συνολική μεταστροφή των φοιτητών προς την Αριστερά· στη συγκεκριμένη συγκυρία πιθανόν να κρίθηκαν ως πιο επωφελείς οι δυναμικότερες κινητοποιήσεις που πρότεινε η αριστερή Απεργιακή επιτροπή. Σημειώνουμε ότι οι φοιτητές και φοιτήτριες της Φιλοσοφικής είχαν συστήσει δύο διαφορετικής αντίληψης συλλόγους, τον πολύ συντηρητικό και «καθαρευουσιάνικο» Σύνδεσμο Ακαδημαϊκής Προόδου και τον προοδευτικό Ακαδημαϊκό Όμιλο Φιλοσοφικής, ο οποίος την περίοδο που μελετάμε είχε ενταχθεί στην ΕΠΟΦΣ.⁹⁰⁸ Κατά την άποψη του ΕΠΣ η Φιλοσοφική αποτελούσε «το παλαιόν προπύργιο» του κομμουνισμού.⁹⁰⁹ Από την άλλη πλευρά, η αδυναμία του ΕΠΣ να κατευθύνει τους φοιτητές που απεργούσαν πιθανόν να πρόδιδε την αμφισβήτηση μέρους των φοιτητών στον τρόπο χειρισμού των καταστάσεων από ένα σύλλογο που είχε κατηγορηθεί για τις φασιστικές του συμπεριφορές και τους μαγκουροφόρους του που ορμούσαν στα προαύλια. Στις 6 Δεκεμβρίου 1934 δημοσιεύθηκε στον Τύπο ανακοίνωση του Συλλόγου Κρητών Φοιτητών που ξεκαθάριζε ότι αν ο ΕΠΣ συνέχιζε να μετέρχεται βίαια μέσα εναντίον των μελών του, αυτοί θα αντέτασσαν ενεργητική άμυνα. Παράλληλα και η Κρητική Νεολαία Αθηνών, κατήγγειλε τα μέλη του ΕΠΣ ότι παραγνώρισαν τις υποχρεώσεις συναδελφικής αλληλεγγύης και εναντίον των φοιτητικών συμφερόντων επιχείρησαν να χειροδικήσουν κατά Κρητών φοιτητών, ενώ δήλωνε ότι κάθε νέα προσπάθεια του «αντιδραστικού» ΕΠΣ κατά των μελών της θα αντιμετωπιζόταν με τον προσήκοντα στους Κρήτες τρόπο, τίμια και ανδροπρεπώς.⁹¹⁰

Οι πολιτικοί κλυδωνισμοί που είχαν σημειωθεί από το 1932 συνεχίστηκαν εντεινόμενοι. Η έκρηξη του κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου 1935 προκάλεσε ραγδαίες πολιτικές ανατροπές και εξελίξεις, ανάμεσα σ' αυτές την εκκαθάριση του Πανεπιστημίου από τους καθηγητές που θεωρήθηκαν φιλοβενιζελικοί.⁹¹¹ Τα μέτρα των πανεπιστημιακών αρχών

⁹⁰⁷ Σημειώνουμε ότι ένας από τους καθηγητές αυτούς ήταν και ο τότε πρύτανης Ν. Εξαρχόπουλος ο οποίος στον απολογισμό του, με αφορμή τις φοιτητικές κινητοποιήσεις, ανέφερε «Ούτω κατά μικρόν κατορθώθη δια συστηματικής σατανικής εργασίας να σχηματισθή εν τω Πανεπιστημίω ολόκληρος αριστερά παράταξις, έχοντας τας διακλαδώσεις αυτής εις πάσας τας Σχολάς και πάντα τα παραρτήματα αυτού εσχάτη τονίζοντας στην συνέχεια ότι θα ήταν τύφλωσις να υποτιμώμεν αυτόν [τον κομμουνισμό]». Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 24.

⁹⁰⁸ Βλ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο "Ακαδημαϊκός Όμιλος"*, ό.π. Ο Όμιλος εξέδωσε το 1926 το *Δελτίον Ακαδημαϊκού Ομίλου Φιλοσοφικής Σχολής* και στη συνέχεια το περιοδικό *Μελέτη – Κριτική*, Κ. Τσικνάνης, ό.π., σ. 283-286 και 530-532.

⁹⁰⁹ Υπόμνημα στην ΕΤΕ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Σφαέλλου, ό.π., σ. 2.

⁹¹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/12/1934, σ. 4. Για τα επεισόδια που προκάλεσαν μέλη του ΕΠΣ βλ. και *Νέος Ριζοσπάστης*, 9/12/1934 και 11/12/1934.

⁹¹¹ Από το Πανεπιστήμιο Αθηνών απομακρύνθηκαν βάσει Συντακτικής Πράξης οι καθηγητές της Φιλοσοφικής. Π. Λορεντζάτος, Ν. Βέης και Α. Αρβανιτόπουλος, της Νομικής Αλ. Σβώλος και Θρ. Πετιμεζάς, της Ιατρικής

σκληρυναν και λόγω ενδεχομένως του φόβου για φοιτητικές ταραχές σε ένα ιδιαίτερα τεταμένο πολιτικό περιβάλλον. Μετά μάλιστα και από έγγραφο της Διεύθυνσης Ειδικής Ασφαλείας «περί κομμουνιστικής κινήσεως εν τω Πανεπιστημίω» η Σύγκλητος τον Μάιο 1935 αποφάσισε την άρση του πανεπιστημιακού ασύλου,⁹¹² και παράλληλα την ενίσχυση του Γραφείου επικοινωνίας με τους γονείς και κηδεμόνες, αναφορικά με τη συνέπεια στις σπουδές και την διαγωγή των φοιτητών.⁹¹³ Η άρση του ασύλου, αλλά και το «δελτίο ποιότητας», όπως το αποκάλεσαν οι φοιτητές, προκάλεσε άμεσα και έμμεσα αυτό που ήθελαν να αποφύγουν οι πανεπιστημιακές αρχές, μια σειρά αντιδράσεων από την πλευρά των φοιτητών.

Αμέσως μετά τη δημοσιοποίηση της απόφασης, στις 18 Μαΐου 1935, οι φοιτητές οργάνωσαν στο προαύλιο συγκέντρωση, ενώ οι πρωτοετείς έκαναν αποχή για το ζήτημα της τρίτης εξεταστικής περιόδου. Αποφάσισαν να διαμαρτυρηθούν στο Υπουργείο Παιδείας, αλλά τους εμπόδισε η αστυνομία. Τέσσερις φοιτητές τραυματίστηκαν. Στη συγκέντρωση αποφασίστηκε από τους φοιτητές η σύσταση «Επιτροπής πρωτοβουλίας υπεράσπισης δικαιωμάτων των φοιτητών και της ελευθερίας σκέψης», η οποία δημοσίευσε αμέσως διακήρυξη, προς την κοινή γνώμη, τον Τύπο και σε φοιτητές και διανοούμενους όλου του κόσμου (στην καθαρεύουσα). Στοχοποιώντας ιδιαίτερα τον πρύτανη Νικ. Εξαρχόπουλο οι φοιτητές θεωρούσαν την άρση του ακαδημαϊκού ασύλου ως συμπλήρωμα προγενέστερων μέτρων (εκκαθάριση καθηγητών κ.ά.), τα οποία επιδίωκαν να εγκαθιδρύσουν ένα φασιστικό αντιδραστικό καθεστώς. Δήλωναν ενωμένοι, ανεξάρτητα από φοιτητικές οργανώσεις και

Νικ. Αλιβιζάτος, Νικ Πετσάλης και Γ. Μακκάς, και του Οδοντιατρικού Νικ. Παπαντωνόπουλος, Στ. Σπεράντζας και Εμμ Παπαντωνίου. Στο ΕΜΠ παράλληλα απολύθηκαν 7 καθηγητές διαφορών σχολών. Βλ. Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 4-5 και Κ. Γαβρόγλου - Β. Καραμανωλάκης - Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 228-229. Βλ. και τη Δ' Συντακτική Πράξη, *ΦΕΚ* 113/1.4.1935.

⁹¹² Το Πανεπιστημιακό άσυλο κατοχυρώθηκε νομοθετικά με τον Νόμο πλαίσιο του 1982 (Ν.1268). Μέχρι όμως τότε συνδέθηκε και αναπτύχθηκε, εθιμικά δικαίω, παράλληλα με την ίδια την ύπαρξη του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον 19^ο αιώνα, και με τους φοιτητικούς αγώνες που εκδηλώνονταν κατά καιρούς, ως μια παράδοση με καταβολές από τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια της Ευρώπης. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, οι χώροι επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας άνηκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των πανεπιστημιακών αρχών. Παρότι το άσυλο δεν αναφερόταν ρητά στα Συντάγματα απέρρεε από την πανεπιστημιακή αυτοτέλεια και ελευθερία. Έτσι στο Σύνταγμα του 1927 (άρθρο 21) κατοχυρώθηκε η ελευθερία της τέχνης και της επιστήμης, αλλά και της διδασκαλίας τους, που διατελούσαν υπό την προστασία του κράτους. Βλ. Κ. Λάππας, *ό.π.*, σ. 509 και Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλος, «Η ελευθερία γνώμης των καθηγητών των ανωτάτων σχολών (η ακαδημαϊκή ελευθερία)». *Επιστημονική επετηρίς της Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, 1957, σ. 139-162.

⁹¹³ ΙΑΠΑ, Πρακτικά Συγκλήτου 1934-1935, τμ. 46, Συνεδρίαση 22^η, 7/5/1935. Παράλληλα ο πρύτανης διαβίβασε την απόφαση και στις Κοσμητείες για να ενημερώσουν τους καθηγητές, εκφράζοντας την ευχή να εκλεγούν στο νέο Πειθαρχικό Συμβούλιο καθηγητές που θα είχαν τον χρόνο προς ανακάλυψη των παρεκτρεπομένων φοιτητών και την διάθεση να δείξουν αυστηρότητα. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 498.1. Βλ. και τη δημοσιοποίηση της απόφασης, *Ελεύθερον Βήμα*, 17/5/1935 σ. 7 και *Ριζοσπάστης*, 21/5/1935, σ. 4 και για το έγγραφο της Ασφάλειας 10/1/1935.

κόμματα και αποφασισμένοι να υπερασπιστούν την ελεύθερη εκδήλωση πεποιθήσεων και συναισθημάτων απέναντι στους «όζοντας ναφθαλίνη» πρύτανη και Σύγκλητο.⁹¹⁴

Η αντίδραση των φοιτητών δεν αφορούσε μόνο τα σπουδαστικά αλλά και τα ευρύτερα πολιτικά ζητήματα, όπως ήταν η ανακίνηση του πολιτειακού εν όψει και των επικείμενων κοινοβουλευτικών εκλογών. Μετά από νέα φοιτητική συγκέντρωση στο προαύλιο στις 24 Μαΐου 1935, και παρά την προσπάθεια βασιλοφρόνων φοιτητών να δημιουργήσουν επεισόδια, πάνω από 1.000 δημοκρατικοί και αριστεροί φοιτητές αποφάσισαν να αντιδράσουν σε κάθε κίνηση παλινόρθωσης της μοναρχίας. Επιτροπή φοιτητών επισκέφθηκε τον Θεμιστοκλή Σοφούλη για να τον ενημερώσει, ενώ συνέταξαν και υπόμνημα.⁹¹⁵ Λίγες μέρες μετά έγινε σύσκεψη των δημοκρατικών παρατάξεων των φοιτητών με αντιπροσώπους της Δημοκρατικής και της Φιλελεύθερης Νεολαίας για τον καθορισμό κοινού προγράμματος δράσεων και τη συγκρότηση «ενιαιομετωπικής» Επιτροπής.⁹¹⁶ Οι πολιτικές αποφάσεις των κομμάτων είχαν αντίκρισμα και στο φοιτητικό σώμα. Η απόφαση του ΚΚΕ για την συγκρότηση ενιαίων μετώπων απέναντι στον φασισμό, κάτω από τις γραμμές της Κομμουνιστικής Διεθνούς, επαναπροσδιόρισε και τις συμμαχίες μέσα στα πανεπιστημιακά προαύλια. Μπροστά στον κίνδυνο της ανατροπής του πολιτεύματος παρακάμφθηκαν οι όποιες ιδεολογικές διαφορές. Κάτω από αυτές τις συνθήκες τα δημοκρατικά σωματεία (και οι άτυπες οργανώσεις) του Πανεπιστημίου Αθηνών Φοιτητική Φιλελεύθερη Νεολαία, Πανελλήνιος Φοιτητική Δημοκρατική Άμυνα, Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδος, η Επιτροπή πρωτοβουλίας φοιτητών δια της δημοκρατικής ελευθερίας της σκέψεως, η Σοσιαλιστική Πρωτοπορεία και η Αριστερή Παράταξη φοιτητών συνέστησαν κοινή Επιτροπή συνεργασίας για την αποτροπή του κινδύνου της παλινόρθωσης, ενώ και οι Μικρασιάτες φοιτητές συγκρότησαν την Εθνική Μικρασιατική Νεολαία για τον αγώνα υπέρ της δημοκρατίας.⁹¹⁷ Είχε προηγηθεί στις αρχές Ιουνίου και η απόφαση του ΕΠΣ ότι θα περιφρουρήσει το δημοκρατικό πολίτευμα,⁹¹⁸ παρότι η συγκεκριμένη ανακοίνωση, σύμφωνα με το *Ελεύθερο Βήμα*, είχε προκαλέσει την αντίδραση των φιλομοναρχικών εφημερίδων.⁹¹⁹ Μέσα στο σώμα των φοιτητών υπήρχαν και οι φιλοβασιλικές φωνές. Από τους φοιτητές

⁹¹⁴ Ριζοσπάστης, 20/5/1935, σ. 3. Βλ. και *Ελεύθερον Βήμα*, 19/5/1935, σ. 5.

⁹¹⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/5/1935, σ. 3 και 26/5/1935, σ. 6. Βλ. και Ριζοσπάστης, 25/5/1935, σ. 4.

⁹¹⁶ Ριζοσπάστης, 29/5/1935, σ. 4.

⁹¹⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 23/6/1935, σ. 6. Φαίνεται ότι στη συνέχεια εντάχθηκαν και άλλες οργανώσεις, όπως το Φοιτητικό τμήμα των συνεργαζόμενων γυναικείων σωματείων, το Συμβούλιο της ΑΣΚΤ και η αντιπροσωπεία σπουδαστών ΕΜΠ, βλ. Ριζοσπάστης, 20/8/1935, σ. 4.

⁹¹⁸ Βλ. Διακήρυξη του ΕΠΣ και ανάλογη προκήρυξη, *Ελεύθερον Βήμα*, 8/6/1935, σ. 4 και 9/6/1935, σ. 5

⁹¹⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 2/7/1935, σ. 3.

αυτούς, σύμφωνα με το *Ελεύθερο Βήμα*, 300 τάχθηκαν ενυπόγραφα υπέρ της βασιλείας, ενώ οργανώθηκε και ανάλογος φοιτητικός σύλλογος.⁹²⁰

Με το κλείσιμο του Πανεπιστημίου για τις διακοπές ανακόπηκαν οι κινήσεις των φοιτητών στα προαύλια, αλλά δε σταμάτησαν. Σε όλη την περίοδο του καλοκαιριού υπήρξαν ανακοινώσεις και υπομνήματα κυρίως τοπικών φοιτητικών συλλόγων υπέρ του δημοκρατικού πολιτεύματος.⁹²¹ Η Αριστερή Παράταξη φοιτητών μάλιστα με ανακοίνωσή της προς τις άλλες συνεργαζόμενες οργανώσεις, μπροστά στον «αφηνιασμό της μοναρχικής προπαγάνδας» και στα μέτρα που έπνιγαν τις δημοκρατικές εκδηλώσεις, τις καλούσε σε πιο δυναμικό αγώνα.⁹²²

Οι ενέργειες των δημοκρατικών φοιτητών του Πανεπιστημίου δεν πέρασαν απαρατήρητες από τις διωκτικές αρχές. Η Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας παρακολουθώντας τις κινήσεις των οργανώσεων συνέταξε έκθεση στις 8 Αυγούστου 1935 για τη σύμπτυξη Ενιαίου Μετώπου δράσης κομμουνιστικών φοιτητικών οργανώσεων με άλλες «πολιτικοαστικές» φοιτητικές οργανώσεις, η οποία κοινοποιήθηκε και στο Πανεπιστήμιο.⁹²³ Σύμφωνα με την έκθεση το Μέτωπο,⁹²⁴ μετά από λίγο (αρχές Ιουλίου), διασπάστηκε και συστήθηκε μια Επιτροπή με κομμουνιστές φοιτητές⁹²⁵ και μια με βενιζελοδημοκρατικούς και δημοκρατικούς εθνικόφρονες συναδέλφους τους. Η δεύτερη συγκέντρωνε σεβαστό αριθμό φοιτητών, επί το πλείστον του ΕΠΣ, γιατί, σύμφωνα πάντα με την έκθεση της Ασφάλειας, δεν ήταν τελικά εφικτή η σύμπραξη κομμουνιστών φοιτητών με τους βενιζελοδημοκρατικούς και με τους πραγματικά ιδεολόγους δημοκρατικούς και αυτό γιατί οι τελευταίοι ήταν παράλληλα φανατικοί εθνικόφρονες ανήκοντας από πολλού χρόνου στον ΕΠΣ.⁹²⁶ Δεν γνωρίζουμε αν επήλθε αυτή η διάσπαση στην Επιτροπή τον Ιούλιο. Τον Αύγουστο πάντως η Αριστερή παράταξη κάλεσε σε σύσκεψη τις συνεργαζόμενες φοιτητικές οργανώσεις (Φιλελευθέρη Νεολαία, Δημοκρατική Νεολαία, Δημοκρατική Ένωση, Σοσιαλιστική

⁹²⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 8/7/1935, σ. 3.

⁹²¹ Βλ. ενδεικτικά τις ανακοινώσεις της Φοιτητικής Νεολαίας Κοζάνης, Κυκλίας και του Συλλόγου Λέσβιων Φοιτητών, *Ριζοσπάστης*, 10/7/1935, σ. 5 και 21/7/1935, σ. 4.

⁹²² *Ριζοσπάστης*, 21/7/1935, σ. 4.

⁹²³ Η έκθεση της Ασφάλειας διαβιβάστηκε από το Υπουργείο Παιδείας, το οποίο και ζήτησε λήψη μέτρων, βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 501.1.

⁹²⁴ Σύμφωνα με την έκθεση η Επιτροπή απαρτιζόταν από τους εξής εκπροσώπους: 1) Γ. Κουμούλο, της Επιτροπής Πρωτοβουλίας Φοιτητών δια τας δημοκρατικές ελευθερίας και ελευθερίας σκέψεως, (την όριζε ως κομμουνιστική οργάνωση) 2) Φαίδωνα Πλουμίδη του Σωματείου Σοσιαλιστικής Πρωτοπορείας (τον χαρακτήριζε ως κομμουνιστή) 3) Σωκράτη Χριστοδουλίδη της Αριστερής Παράταξης φοιτητών («φανατικός κομμουνιστής»), 3) Δημ. Κάρη, της Φοιτητικής Φιλελευθέρης Νεολαίας 5) Δημ. Καρίδης της Δημοκρατικής Φοιτητικής Αμύνης και 6) Βασ. Ποντικόπουλο, της Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδος, στο ίδιο.

⁹²⁵ Πρόκειται για τις οργανώσεις Επιτροπή Πρωτοβουλίας Φοιτητών δια τας δημοκρατικές ελευθερίας, Σοσιαλιστική Πρωτοπορεία και Αριστερή Παράταξη φοιτητών, ό.π.

⁹²⁶ Σύμφωνα με την έκθεση οι οργανώσεις που συσπειρώθηκαν μαζί με τον ΕΠΣ ήταν η Φοιτητική Φιλελευθέρη Νεολαία, η Δημοκρατική Φοιτητική Άμυνα και η Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδος.

Πρωτοπορία κ.ά.) για τις πολιτικές διώξεις και ιδιαίτερα για την καταδίκη σε εκτόπιση του φοιτητή της Ιατρικής Γ. Κουμούλου, ο οποίος ήταν μέλος της Επιτροπής και αντιμετώπιζε πειθαρχική δίωξη και από το Πανεπιστήμιο Αθηνών.⁹²⁷ Φαίνεται όμως ότι το φθινόπωρο και με το άνοιγμα του Πανεπιστημίου είχαν αλλάξει οι κατευθύνσεις, οι ενέργειες της συγκεκριμένης Επιτροπής είχαν ατονήσει, ενδεχομένως και λόγω πολιτικών διώξεων των αριστερών μελών της. Είχε εμφανιστεί η Επιτροπή συνεργαζόμενων δημοκρατικών φοιτητικών οργανώσεων,⁹²⁸ η οποία, μαζί με τον ΕΠΣ που λειτουργούσε αυτόνομα στον φοιτητικό χώρο, είχαν ενταχθεί στην ευρύτερη Κεντρική Επιτροπή δημοκρατικού αγώνα.⁹²⁹

Παραμονές του δημοψηφίσματος, η απαγωγή δύο δημοκρατικών φοιτητών που μοίραζαν προκηρύξεις από βασιλόφρονες και οι βιαιοπραγίες εναντίον τους προκάλεσαν έντονες διαμαρτυρίες των συνεργαζόμενων δημοκρατικών φοιτητικών οργανώσεων.⁹³⁰ Στις 4 Οκτωβρίου 1935 έγιναν έντονα επεισόδια όταν βασιλόφρονες, κυρίως σμηνίτες, με γκλομπ και ρόπαλα τραγουδώντας τον βασιλικό θούριο, επέδραμαν σε φοιτητές στα Προπύλαια. Η αστυνομία έμεινε αμέτοχη και οι φοιτητές δε μπορούσαν να προφυλαχθούν μέσα στο Πανεπιστήμιο, καθώς ήταν κλειστό με απόφαση του πρύτανη για αποφυγή επεισοδίων. Τα επεισόδια κατά φοιτητών συνεχίστηκαν και το απόγευμα και κινητοποίησαν όλες τις φοιτητικές οργανώσεις.⁹³¹

Ο αγώνας των δημοκρατικών φοιτητών ανακόπηκε και δεν ολοκληρώθηκε με το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος του Οκτωβρίου 1935. Την 1η Δεκεμβρίου 1935 έγινε μεγάλη φοιτητική συγκέντρωση για τη χορήγηση γενικής αμνηστίας, αποσκοπώντας ουσιαστικά στην επαναφορά των απολυμένων καθηγητών τους, αλλά με εντολή του πρύτανη Π. Ζερβού διαλύθηκε από την αστυνομία.⁹³² Στην πρώτη διδασκαλία του επαναδιορισθέντα καθηγητή της Νομικής Α. Σβώλου στις 8 Φεβρουαρίου 1936, σε μια αίθουσα ασφυκτικά γεμάτη από φοιτητές όλων των Σχολών, ο καθηγητής έγινε δεκτός με θυελλώδεις εκδηλώσεις επιδοκimasίας. Μιλώντας για τις δημοκρατικές και ακαδημαϊκές ελευθερίες, δήλωσε ότι

⁹²⁷ Βλ. την επιστολή του πρύτανη Ν. Εξαρχόπουλου, μετά από έγγραφο της Δ/σης Ειδικής Ασφαλείας (26/8/1935) σχετικά με την εκτόπιση του φοιτητή Ιατρικής Γ. Κουμούλου ή Ρομπόνη, όπου ζητούσε από το Πειθαρχικό Συμβούλιο να προβεί σε πειθαρχική δίωξή του. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 498.3

⁹²⁸ Βλ. την έκκληση προς τον πρωθυπουργό Π. Τσαλδάρη να εκδηλωθεί υπέρ της δημοκρατίας. Υπέγραφαν οι: Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδος, Δημοκρατική Φοιτητική Ένωσις, Φοιτητική Φιλελευθέρα Νεολαία, Σοσιαλιστική Φοιτητική Πρωτοπορία, Σύλλογος Δημοκρατικών Σπουδαστών Πολυτεχνείου, Πανελλήνιος Δημοκρατικός Συνασπισμός και Συνεργαζόμενα Γυναικεία Σωματεία - Φοιτητικό Τμήμα. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 9/9/1935, σ. 3.

⁹²⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 8/9/1935, σ. 6. Στην Κεντρική Επιτροπή ήταν και οι καθηγητές Π. Κανελλόπουλος, Κ. Τριανταφυλλόπουλος και ο απολυμένος από το Πανεπιστήμιο Αλ. Σβώλος.

⁹³⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/10/1935, σ. 3.

⁹³¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 5/10/1935, σ. 3.

⁹³² *Ελεύθερον Βήμα*, 1/12/1935, σ. 6.

κανένα καθεστώς που στηρίζεται στη βία δεν ευδοκιμεί.⁹³³ Ανάλογα στην εναρκτήρια διδασκαλία του καθηγητή της Φιλοσοφικής Νίκου Βέη, στην κατάμεστη από φοιτητές αίθουσα, όταν ο καθηγητής μίλησε υπέρ της δημοκρατίας και της ελευθερίας της σκέψης δηλώνοντας ότι ήταν ανέκαθεν δημοκρατικός και αν χρειαζόταν θα ξαναφορούσε το ακάνθινο στεφάνι, οι φοιτητές στον ενθουσιασμό τους τον σήκωσαν στα χέρια και τον περιέφεραν στο προαύλιο.⁹³⁴

3.2 11 Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΠΕΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΟΥ 1936

Μετά το τέλος της απεργίας της Φιλοσοφικής τον Δεκέμβριο 1934 μεσολάβησε ένα μεγάλο διάστημα κατά το οποίο δε σημειώθηκαν σημαντικές κινητοποιήσεις για τη φοίτηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ήταν εξάλλου μια περίοδος με έντονα πολιτικά γεγονότα, τα οποία, όπως είδαμε, απορροφούσαν ένα μεγάλο μέρος της μαχητικότητας της φοιτητικής νεολαίας.

Η μεγάλη απεργία του Μαρτίου 1936, ξεκίνησε τη «δίσεκτη» ημέρα του έτους, στις 29 Φεβρουαρίου, με αφορμή μια απόφαση της Συγκλήτου για τον προσδιορισμό της τρίτης εξεταστικής περιόδου του Μαρτίου. Είχε προηγηθεί και η απεργία των πρωτοετών φοιτητών τον Ιανουάριο 1936 για τον ίδιο λόγο, και με αίτημα να εξισωθούν ως προς την τρίτη εξεταστική με τα άλλα έτη. Στη διάρκεια της οι φοιτητές βρέθηκαν συχνά σε σύγκρουση με την αστυνομία, ενώ μετά τη λήξη της κλήθηκαν σε απολογία 15 πρωτοετείς.⁹³⁵ Οι φοιτητές διεκδικούσαν τη διασφάλιση των ακαδημαϊκών ελευθεριών,⁹³⁶ οι οποίες κινδύνευαν λόγω του συνολικού πολιτικού κλίματος, του φόβου των ανατρεπτικών ιδεών και της συνολικότερης αναδίπλωσης των πανεπιστημιακών αρχών σε συντηρητικότερες θέσεις.

Πριν ξεκινήσει η απεργία είχαν προηγηθεί ξεχωριστές φοιτητικές συγκεντρώσεις και μια κοινή σύσκεψη της ΟΦΠΑ, της ΕΠΟΦΣ και του ΕΠΣ στην οποία συντάχτηκε υπόμνημα με διάφορα αιτήματα. Από την πλευρά τους, οι πανεπιστημιακές αρχές, σε μια προσπάθεια να αποφορτίσουν το ήδη τεταμένο κλίμα, αποφάσισαν να παραχωρήσουν το δικαίωμα της τρίτης εξεταστικής σε ορισμένες κατηγορίες φοιτητών.⁹³⁷ Στις 29 Φεβρουαρίου 1936 όμως έκλεισαν τα προαύλια του Πανεπιστημίου, απαγόρευσαν κάθε φοιτητική συγκέντρωση και

⁹³³ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/2/1936, σ. 6 και *Ριζοσπάστης*, 9/2/1936, σ. 1.

⁹³⁴ *Ριζοσπάστης*, 18/2/1936, σ. 4. Βλ. και αλληλογραφία Ν. Βέη με φοιτητές του, στο προσωπικό του αρχείο.

⁹³⁵ Για την απεργία βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 23/1/1936, σ. 3· *Ριζοσπάστης*, 25/1/1936, σ. 4, 31/1/1936, σ. 3 και 3/2/1936, σ. 4.

⁹³⁶ Στις διεκδικήσεις τους οι αριστεροί φοιτητές είχαν εντάξει την ελευθερία σκέψης σε επιστημονικό και κοινωνικό επίπεδο, την αυτοτέλεια του Πανεπιστημίου και το άσυλο, την κατάργηση των αποβολών φοιτητών κ.ά. Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 31/1/1936, σ. 3 και *Νέοι Πρωτοπόροι*, 4 (Μάρτιος 1936), σ. 155.

⁹³⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 27/2/1936, σ. 4 και *Ριζοσπάστης*, 28/2/1936, σ. 4.

κάλεσαν σε απολογία 14 φοιτητές.⁹³⁸ Η αρνητική στάση της Συγκλήτου, οι επιθέσεις της αστυνομίας και των στρατιωτών του Φρουραρχείου Αθηνών «εφ' όπλου λόγχη», και οι τραυματισμοί και οι συλλήψεις φοιτητών στην πορεία τους προς το Πολιτικό Γραφείο και το Υπουργείο Παιδείας για να επιδώσουν ψήφισμα οδήγησε, στην απόφαση για την απεργία.

Ο Πρύτανης Π. Ζερβός, ο οποίος είχε δεχτεί επίθεση από τους φοιτητές, δήλωσε ότι η απεργία δε θα γινόταν, αφού είχε στα χέρια του πάνω από 1.000 υπογραφές φοιτητών που ήθελαν να παρακολουθήσουν τα μαθήματα και θα προστατεύονταν. Σημείωνε, επίσης, ότι το πανεπιστημιακό άσυλο δε θα ίσχυε, θα πολλαπλασιαζόταν η αστυνομική φρουρά στο Πανεπιστήμιο, θα ακυρώνονταν οι προαποφασισμένες παραχωρήσεις στους φοιτητές, ενώ απειλούσε ότι είχε συγκεντρώσει τα ονόματα των πρωτοστατούντων φοιτητών που θα αποβάλλονταν. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο υπουργός Παιδείας Γεώργιος Λογοθέτης που ανέθεσε στον πρύτανη να λάβει μέτρα εξασφάλισης της τάξης στο Ίδρυμα.

939

Την επόμενη ημέρα η απεργιακή Επιτροπή διευκρίνισε ότι ήταν ανεξάρτητη (χωρίς πολιτική κατεύθυνση και χωρίς σχέση με καμιά επίσημη φοιτητική οργάνωση) και ότι την απεργία δεν την κήρυξαν, ούτε την κατηύθυναν αριστεροί φοιτητές. Η απεργία οφειλόταν στην άρνηση της Συγκλήτου να εξετάσει τα φοιτητικά αιτήματα που είχαν κατατεθεί από την αρχή του χρόνου και ο Πρύτανης κλήθηκε να δώσει όχι 1.000 αλλά ένα όνομα φοιτητή που δεν ήθελε την απεργία. Παράλληλα, η Επιτροπή οργάνωσε περιφρούρηση, κάλεσε σε συγκέντρωση τους φοιτητές να πάνε εν σώματι στις 2 Μαρτίου 1936 στη Βουλή και στο Υπουργείο Παιδείας και κατήγγειλε τον ΕΠΣ για διασπαστικές κινήσεις.⁹⁴⁰ Είχε προηγηθεί ανακοίνωση του ΕΠΣ στις εφημερίδες ότι αποκήρυσσε την απεργία⁹⁴¹ και μετά από αυτήν δήλωση της ΕΠΟΦΣ ότι διέκοψε επαφές μαζί του λόγω αντιφοιτητικών ενεργειών. Υπό την πίεση των κινητοποιήσεων και προσπαθώντας να ελέγξει το σώμα των φοιτητών που επηρέαζε, ο ΕΠΣ αποφάσισε στις 2 Μαρτίου να κατέλθει και αυτός σε απεργία, ανακαλώντας την προηγούμενη ανακοίνωση με μια πιο μαχητική, κηρύσσοντας τους φοιτητές εν διωγμώ.⁹⁴² Την ίδια στιγμή το Πανεπιστήμιο δεν είχε κλείσει και βρισκόταν ζωσμένο από την αστυνομία.

Στις 2 Μαρτίου 1936 η απεργιακή Επιτροπή είχε τοποθετήσει ομάδες περιφρούρησης για τους απεργοσπάστες φοιτητές και τα μέλη του ΕΠΣ, αφού ο τελευταίος απείχε ακόμα,

⁹³⁸ Ριζοσπάστης, 29/2/1936, σ. 6.

⁹³⁹ Ελεύθερον Βήμα, 1/3/1936, σ. 6· Ελεύθερος άνθρωπος 1/3/1936, σ. 2· Ριζοσπάστης, 1/3/1936, σ. 1.

⁹⁴⁰ Ελεύθερον Βήμα, 2/3/1936, σ. 4 και Ριζοσπάστης, 2/3/1936, σ. 4.

⁹⁴¹ Ο Τύπος, 1/3/1936, σ. 6. Σύμφωνα με τον Ριζοσπάστη, 2/3/1936, σ. 4, η ανακοίνωση του ΕΠΣ δημοσιεύθηκε και στην Καθημερινή.

⁹⁴² Έθνος, 2/3/1936, σ. 6. Βλ. και Ελεύθερον Βήμα, 2/3/1936, σ. 4.

ενώ παράλληλα η αστυνομία φρουρούσε το Πανεπιστήμιο. Οι φοιτητές είχαν μαζευτεί στα Προπύλαια και όταν εμφανίστηκε ο Πρύτανης, επιχείρησαν να καταλάβουν το Πανεπιστήμιο και ξεκίνησαν οι συγκρούσεις. Διέκοψαν τα μαθήματα στο Χημείο,⁹⁴³ την Νομική, το Οδοντιατρικό Σχολείο και την Ιατρική, όπου η συμμετοχή ήταν περιορισμένη.⁹⁴⁴ Οι συμπλοκές ήταν συνεχείς, οι αστυνομικοί προχώρησαν σε χρήση γκλομπ, ενώ οι φοιτητές απάντησαν με πετροβολισμούς. Η απεργιακή Επιτροπή πρότεινε να ανασυνταχθούν στα Πευκάκια⁹⁴⁵, όπου οι φοιτητές οπλίστηκαν με πέτρες, τούβλα και κλαριά και επέστρεψαν στο Χημείο. Η μικρή αστυνομική δύναμη υποχώρησε, πυροβολώντας στον αέρα, αλλά έφτασαν ενισχύσεις και σημειώθηκαν για ώρα συμπλοκές στις παρόδους του Χημείου και τα Εξάρχεια, ενώ έγιναν και ζημιές στο κτίριο. Στη συνέχεια, οι φοιτητές κατευθύνθηκαν στη Βουλή για να καταθέσουν υπόμνημα, ενώ για να αντιμετωπίσουν την αστυνομία οχυρώθηκαν στον Εθνικό κήπο πετώντας πέτρες.

Το απόγευμα σε συγκέντρωση στους Στύλους του Ολυμπίου Διός η απεργιακή Επιτροπή κατήγγειλε την «δικτατορική κυβέρνηση και τον μεσαιωνικό Πρύτανη» για την στάση τους, υποστηρίζοντας ότι μόνο στην Ελλάδα, από τις μη φασιστικές χώρες, χάθηκε κάθε δυνατότητα ελεύθερης επιστημονικής ανάπτυξης. Κατήγγειλαν, ακόμη, ότι βρέθηκαν στα χέρια του τελευταίου χωροφύλακα και αποφασισμένοι να συνεχίσουν καλούσαν τους γονείς τους να τους υπερασπιστούν. Παράλληλα, ο πρύτανης επανέλαβε ότι τα μαθήματα θα συνεχίζονταν, οι 7 συλληφθέντες φοιτητές παραπέμφθηκαν στον ανακριτή για αντίσταση κατά της αρχής, ενώ την ίδια μέρα και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης οι φοιτητές ξεκινούσαν απεργία με τα δικά τους αιτήματα και παράλληλα για να συμπαρασταθούν στους απεργούς της Αθήνας.⁹⁴⁶

Την επόμενη ημέρα, στις 3 Μαρτίου 1936 οι φοιτητές ήταν πιο αποφασισμένοι μετά και την στάση των πανεπιστημιακών αρχών και τις επιθέσεις της αστυνομίας. Η απεργιακή Επιτροπή, επειδή το Πανεπιστήμιο και περίξ αυτού ήταν ζωσμένο με ισχυρή αστυνομική δύναμη, εφάρμοσε νέα τακτική με προκαθορισμένο σχέδιο δράσης. Οι απεργοί φοιτητές

⁹⁴³ Εκεί σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* έδειραν τον γιο του δήμαρχου Κ. Κοτζιά που ήταν φοιτητής απεργοσπάστης, 3/3/1936, σ. 4.

⁹⁴⁴ Ενδεικτικά βλ. την αναφορά του Διευθυντή Εργαστηρίου Μικροβιολογίας στον πρύτανη ότι στις 2/3/1936 στις φροντιστηριακές ασκήσεις από τους 77 φοιτητές της Φαρμακευτικής ήρθαν 29. Οι υπόλοιποι μαζί με φοιτητές άλλων σχολών έμειναν έξω φωνασκώντας, λιθοβόλησαν τα τζάμια και έσπασαν ένα, με αποτέλεσμα να διακοπεί η άσκηση. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 500.4.

⁹⁴⁵ Η περιοχή των Εξαρχείων πάνω από την οδό Ασκληπιού, στις παρυφές του Λυκαβηττού.

⁹⁴⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 3/3/1936, σ. 3 και *Ριζοσπάστης*, 3/3/1936, σ. 4. Σημειώνουμε ότι το *Ελεύθερον Βήμα*, ασκώντας έμμεσα αντιπολιτευτική κριτική παρείχε εκτενέστερες πληροφορίες για τις φοιτητικές κινητοποιήσεις, ακόμα και από τον *Ριζοσπάστη*. Ήταν ευνοϊκά διακείμενο προς τους απεργούς φοιτητές και την απεργιακή Επιτροπή, σε σχέση με τις παλαιότερες απεργίες επί κυβερνήσεων Βενιζέλου· επέκρινε την αστυνομία και ήταν αποστασιοποιημένο από τον ΕΠΣ. Στη στάση του αυτή, πιθανόν, συνέβαλε η θέση των φοιτητών στο Πολιτειακό και η σύμπτωση τους στην υπεράσπιση της δημοκρατίας.

χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες: η πρώτη θα κατευθυνόταν προς το Υπουργείο Παιδείας για επίδοση ψηφίσματος, η δεύτερη θα παρέμενε στα Προπύλαια για να παραπλανήσει την αστυνομία και η τρίτη θα πήγαινε στα παραρτήματα του Πανεπιστημίου για να διακόψει τα μαθήματα που συνεχίζονταν.⁹⁴⁷ Οι συμπλοκές με την αστυνομία ξεκίνησαν στα Προπύλαια όταν η πρώτη ομάδα εμπόδισε τον καθηγητή Κ. Λογοθέτη να μπει στη Φιλοσοφική και στη συνέχεια κατάλαβε τα τραμ και άρχισε από μέσα να πετά πέτρες. Η τρίτη ομάδα διέκοψε τα μαθήματα στη Νομική, αλλά δέχτηκε επίθεση από την αστυνομία, υποχώρησε προς τα Πευκάκια όπου εκεί έγινε «πραγματική μάχη» επί μιάμιση ώρα: οι φοιτητές πετούσαν πέτρες και οι αστυνομικοί τους καταδίωξαν έως το τέλος των οδών Δαφνομήλη και Αλεξάνδρας.⁹⁴⁸ Τέλος, οι φοιτητές που θα μετέβαιναν στο Υπουργείο συγκεντρώθηκαν σε μικρές ομάδες χωρίς να γίνουν αντιληπτοί στην πλατεία Μητροπόλεως, κάποιοι μάλιστα και μέσα στον ναό. Άρχισαν να μετακινούνται προς το Υπουργείο για να γίνει δεκτή η Επιτροπή, αλλά αστυνομικές δυνάμεις με αυτοκίνητα τους διέλυσαν.⁹⁴⁹

Συγκεντρώσεις είχαν γίνει και σε άλλα σημεία της πόλης όπως στην Πλατεία Καρύτση, ενώ οι φοιτητές διέκοψαν μαθήματα και στην Ιατρική στο Γουδί. Το βράδυ της ίδιας ημέρας συμφώνησαν να διαδηλώσουν στην Πλατεία Ομονοίας, παραπλανώντας την αστυνομία, αφού μικρή ομάδα φοιτητών είχε συγκεντρωθεί στην πλατεία Συντάγματος. Όταν όμως η αστυνομία έφτασε στα Χαντεία τραυματίστηκαν πολλοί φοιτητές, ενώ ανάλογα επεισόδια σημειώθηκαν στη συνέχεια στα Εξάρχεια.⁹⁵⁰ Η κατάσταση είχε οξυνθεί τόσο, ώστε ακόμη και ο αμέτοχος ΕΠΣ κυκλοφόρησε διαμαρτυρία για την αστυνομική αυθαιρεσία, ενώ οι σπουδαστές της ΑΣΟΕΕ και της Γεωπονικής είχαν ξεκινήσει απεργία συμπαράστασης.⁹⁵¹ Παρόλα αυτά ο πρύτανης επέμενε ότι προτιμούσε να παραιτηθεί παρά να υποχωρήσει στους απεργούς.⁹⁵²

Τα πράγματα ήταν πολύ τεταμένα. Η αδιάλλακτη στάση του πρύτανη, η απροθυμία του Υπουργείου Παιδείας και του προέδρου της Κυβέρνησης Κωνσταντίνου Δεμερτζή να παρέμβει και η συνεχής και χωρίς όρια καταστολή από την αστυνομία, με την ανοχή των πανεπιστημιακών αρχών, είχαν ανατρέψει τις ισορροπίες μέσα στο ανώτατο ίδρυμα και είχαν οδηγήσει σε ακραίες συμπεριφορές και τις δύο πλευρές. Οι φοιτητές δε δίσταζαν να μετέχονται αμυνόμενοι βίαια μέσα και να φέρονται με τρόπο *απάδοντα*, σύμφωνα με τις καταγγελίες. Από την άλλη πλευρά οι πανεπιστημιακές αρχές, με βάση τα στοιχεία της

⁹⁴⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/3/1936, σ. 3.

⁹⁴⁸ Στο *ίδιο* και *Ριζοσπάστης*, 4/3/1936, σ. 6· *Έθνος*, 4/3/1936, σ. 8.

⁹⁴⁹ *Ελεύθερος άνθρωπος*, 4/3/1936, σ. 4· *Έθνος*, 4/3/1936, σ. 8.

⁹⁵⁰ *Ριζοσπάστης*, 4/3/1936, σ. 6.

⁹⁵¹ Στο *ίδιο*.

⁹⁵² *Έθνος*, 4/3/1936, σ. 8.

Ασφάλειας, είχαν ενεργοποιήσει άμεσα τους πειθαρχικούς μηχανισμούς, εκφοβίζοντας τους φοιτητές. Μεσούσης της απεργίας και κατά το δεκαήμερο 3 – 13 Μαρτίου 1936, το Πειθαρχικό Συμβούλιο συνεδρίασε έκτακτα 5 φορές, κάθε δεύτερη ημέρα δηλαδή. Στις συνεδριάσεις του κλήθηκαν σε απολογία 24 φοιτητές και 2 φοιτήτριες με αφορμή παλιότερα περιστατικά κινητοποιήσεων αλλά και σε σχέση με την απεργία, πολλές φορές με ασήμαντη αιτιολογία.⁹⁵³

Η αντιμετώπιση των φοιτητών προκάλεσε αντιδράσεις στην κοινή γνώμη αλλά και την πανεπιστημιακή κοινότητα. Το *Ελεύθερο Βήμα*, σχολιάζοντας ότι ο τρόπος καταστολής της φοιτητικής απεργίας ήταν αντιπαθής, ανελεύθερος και απάνθρωπος, για ζητήματα μάλιστα εντελώς ενδοπανεπιστημιακά που δεν απειλούσαν κοινωνικές ανατροπές και δεν δημιουργούσαν εθνικές περιπλοκές, δημοσίευσε στο πρωτοσέλιδό του δύο επιστολές διαμαρτυρίας. Η πρώτη του Παναγιώτη Γιωτόπουλου, πρώην Καθηγητή Ποινικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ανέφερε ότι το δικαίωμα του συνέρχεσθαι σχεδόν έπαψε ακόμα και αν δεν υπήρχε δικτατορική κυβέρνηση. Και ανεξάρτητα από την ορθότητα ή μη των φοιτητικών αιτημάτων, οι βιαιοπραγίες της αστυνομίας, μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικής ανωμαλίας, θα προκαλούσαν αθρόες διαμαρτυρίες σε κάθε ευνομούμενο κράτος. Ο συντάκτης της επιστολής ανέφερε, ακόμη ότι γνώριζε ο ίδιος περίπτωση φοιτητή της Ιατρικής που σε παλιότερη φοιτητική διαδήλωση είχε χτυπηθεί και είχε μείνει ημιπαράλυτος. Η δεύτερη επιστολή, του Φαίδωνα Βεγλερή, υφηγητή του Διοικητικού Δικαίου στη Νομική σχολή, ενώ δεν έπαιρνε θέση για το ζήτημα της φοιτητικής απεργίας, ανέφερε ότι αισθανόταν αυθόρμητα και ακαταμάχητα την ανάγκη να διαμαρτυρηθεί για την καταδυνάστευση που ασκείτο στους φοιτητές από όργανα της Αστυνομίας από το καλοκαίρι με ποικίλες αιτίες, ενίοτε διόλου «πανεπιστημιακές». Ο Βεγλερής έγραφε ότι μετέβη στη Νομική για μάθημα, δεν συνάντησε όμως φοιτητές γιατί η απεργία είχε επεκταθεί και στους λίγους ακροατές του, βρήκε όμως στρατοπεδευμένους στα θρανία δωδεκάδα αστυφυλάκων, χωρίς να κατανοεί ποιούς κινδύνους τάχθηκαν να αποτρέψουν, ενώ φοβόταν ότι είχε χαθεί τελείως η αίσθηση των ορίων της πειθαρχίας.⁹⁵⁴

⁹⁵³ Στον αριθμό αυτό δεν έχουν συνυπολογιστεί οι παραπομπές φοιτητών για ζητήματα φοίτησης (αντιγραφή σε εξετάσεις κ.ά.). Βλ. ΙΑΠΑ, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσης Πειθαρχικού Συμβουλίου 1932 κ.εξ., Συνεδριάσεις 6^η–10^η, 3/3/1936–13/3/1936. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση κλήσης σε απολογία του φοιτητή της Νομικής Φιλ. Μαρουδή, όπου ο μάρτυρας αστυνομικός κατέθεσε ότι τον άκουσε να λέει τη λέξη «κανένας» όταν ο καθηγητής Γ. Ράμμος δήλωσε ότι θα κάνει μάθημα έστω και αν έμπαινε μόνο ένας στην αίθουσα. Ο φοιτητής στην απολογία του κατέθεσε ότι είπε την λέξη επικαλούμενος τη γνώμη του ότι δε θα μπει κανένας στην αίθουσα. Το Πειθαρχικό Συμβούλιο τον έκρινε ένοχο «διότι δια ψυχικής επιδράσεως ενίσχυε τους απεργούς φοιτητές» και του επέβαλε την ποινή της επίπληξης, μειωνηφούντος του καθηγητή Κ. Λογοθέτη που πρότεινε αποβολή 1 μηνός. Βλ. Συνεδρίαση 8^η, 6/3/1936, ό.π.

⁹⁵⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 5/3/1936, σ. 1.

Η δημοσίευση των δυο επιστολών από το *Ελεύθερο Βήμα* και μάλιστα στο πρωτοσέλιδο, είναι ενδεικτική της αντιπολιτευτικής του διάθεσης, «κρατώντας» την φοιτητική απεργία ψηλά στην επικαιρότητα. Επισημαίνουμε ότι στα ανάλογα περιστατικά κατά την απεργία του Νοεμβρίου 1929 η εφημερίδα είχε σταθεί επικριτική απέναντι στους φοιτητές. Επικεντρωμένες οι επιστολές στην αστυνομική βία και τις πολιτικές ευθύνες από δύο μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας, έδειχναν διαφοροποιήσεις εντός του καθηγητικού σώματος, ενώ αποτελούσαν, έστω και υπόρρητα, κριτική προς τις πανεπιστημιακές αρχές για την ανοχή τους απέναντι στην βία που δέχονταν οι φοιτητές, εντός και εκτός του ιδρύματος.

Στις 4 Μαρτίου 1936 ομάδες αστυνομικών συνέλαβαν και κακοποίησαν «εν μέση οδώ μέχρι αίματος» όσους διερχόμενους φοιτητές ήταν πάνω από 3, ενώ, σύμφωνα με καταγγελίες φοιτητικών οργανώσεων, μπήκαν και σε σπίτια για να τους συλλάβουν. Μετά από ανάλογες συμπλοκές και συλλήψεις στην Πλατεία Καρύτση και την ομιλία μελών της απεργιακής Επιτροπής στο λόφο του Στρέφη, οι φοιτητές συγκρούστηκαν και πάλι με την αστυνομία στο Πολυτεχνείο, όταν πήγαν να διακόψουν τα μαθήματα. Το απόγευμα, στη διάλεξη του καθηγητή Ν. Βέη στο θέατρο «Αργυροπούλου», η αστυνομία προέβη σε συμπλοκές με το ακροατήριο όπου υπήρχαν πολλοί φοιτητές. Οι συγκρούσεις φοιτητών και αστυνομίας επεκτάθηκαν και στα Εξάρχεια. Η πληροφορία ότι ένας από τους συλληφθέντες και κακοποιηθέντες φοιτητές, ο Α. Σωτηριάδης της Ιατρικής, είχε υποκύψει στα τραύματά του είχε οξύνει την ατμόσφαιρα. Η απεργιακή Επιτροπή δημοσίευσε ανακοίνωση καταγγέλλοντας τους βανδαλισμούς της αστυνομίας, προειδοποιώντας ότι, εάν συνεχίζονταν, θα οπλίζονταν και οι ίδιοι φοιτητές, ενώ αποποιήθηκε κάθε ευθύνης για τις εξελίξεις. Παράλληλα ζητούσε την αποδοχή των αιτημάτων, την απόσυρση της αστυνομίας από το Πανεπιστήμιο και τη ματαίωση των αποβολών φοιτητών, ευχαριστώντας τον Τύπο,⁹⁵⁵ καθώς και τους καθηγητές Ν. Βέη και Γ. Μαριδάκη για την υποστήριξή τους.

Την ίδια στιγμή είχαν αρχίσει να αυξάνονται οι κινήσεις συμπαράστασης με την υποβολή διαμαρτυριών από τον Σύνδεσμο Ελληνίδων Επιστημόνων και την Εργατική Βοήθεια.⁹⁵⁶ Πραγματοποιήθηκε, ακόμη, έρανος για την αποφυλάκιση των φυλακισμένων φοιτητών και ο ΕΠΣ έστειλε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας στον Κ. Δεμερτζή. Ταυτόχρονα ξεκίνησαν ή συνέχισαν απεργία αλληλεγγύης οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, της ΑΣΟΕΕ, της Παντείου και της Γεωπονικής. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η άρνηση του

⁹⁵⁵ *Ελεύθερος άνθρωπος*, 5/3/1936, σ. 4· *Ελεύθερον Βήμα*, 5/3/1936, σ. 3 και *Ριζοσπάστης*, 5/3/1936, σ. 1. Δηλώσεις είχε κάνει και ο καθηγητής Ερ. Σκάσσης αναγνωρίζοντας τα φοιτητικά αιτήματα, όχι όμως και τον τρόπο διεκδικησής τους. *Ελεύθερος άνθρωπος*, στο ίδιο.

⁹⁵⁶ Διαμαρτυρία της Εργατικής Βοήθειας Πειραιώς προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, κοινοποιημένη στο Πανεπιστήμιο, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 500.4.

Πρύτανη να συγκαλέσει τη Σύγκλητο φαίνεται ότι είχε ενοχλήσει και συναδέλφους του. Τελικά και, πιθανόν, ύστερα από πιέσεις, ορίστηκε η έκτακτη συνεδρίασή της για την επόμενη ημέρα στις 5 Μαρτίου 1936, στην πιο οξυμένη ημέρα της φοιτητικής απεργίας.⁹⁵⁷

Η 5η Μαρτίου 1936, ξεκίνησε με την αστυνομία να τηρεί την ίδια τακτική. Σύμφωνα με το *Ελεύθερο Βήμα* οι αστυφύλακες με πυκνές περιπολίες σε όλη την πόλη καταδίωξαν κάθε άτομο 16 έως 25 χρονών, καθώς και ομάδες τριών ατόμων και πάνω που έμοιαζαν για φοιτητές.⁹⁵⁸ Η ημέρα ήταν ιδιαίτερα φορτισμένη γιατί θα γινόταν η κηδεία του φοιτητή Α. Σωτηριάδη, παρότι οι πληροφορίες ήταν αντικρουόμενες και δεν επιβεβαιώθηκε εν τέλει αν είχε πεθάνει στις συμπλοκές.⁹⁵⁹ Οι φοιτητές συγκεντρώθηκαν στο Ζάππειο, το Πανεπιστήμιο δεν ήταν προσπελάσιμο, και κατά τις ομιλίες η αστυνομία επιτέθηκε στη συγκέντρωση. Οι σκηνές κράτησαν δύο ώρες με τραυματισμούς 200 φοιτητών, εκ των οποίων οι 20 σοβαρά.⁹⁶⁰ Ανάλογες σκηνές σημειώθηκαν και το μεσημέρι στην κηδεία του φοιτητή στον Άγιο Λουκά αφού οι φοιτητές αποφάσισαν να συμμετέχουν εν σώματι (συγκεντρώθηκαν πάνω από 2.000).⁹⁶¹ Η αστυνομία τους εμπόδισε να πλησιάσουν την τελετή και η καταδίωξή τους επεκτάθηκε στην ευρύτερη περιοχή των Πατησίων, έως την Κυψέλη. Οι συλληφθέντες φοιτητές ήταν 37 και όσοι αφέθηκαν ελεύθεροι κατήγγειλαν ότι δάρθηκαν άσχημα στα αστυνομικά τμήματα, ενώ από την πλευρά της η Αστυνομία δήλωνε στον Τύπο ότι δεν είχε προβεί σε συλλήψεις. Συντάχθηκαν πολλές διαμαρτυρίες, ενώ στα φοιτητικά αιτήματα προστέθηκαν και η απομάκρυνση του πρύτανη και η ακύρωση των αποβολών, ενώ ο ΕΠΣ κατέθεσε υπόμνημα στον Βασιλιά.⁹⁶²

Παράλληλα, η Σύγκλητος κατά τη συνεδρία της αποφάσισε το κλείσιμο του Πανεπιστημίου επ' αόριστον, την αναβολή των τμηματικών εξετάσεων, την δίωξη των «υποκινούντων φοιτητών», ενώ θα εισηγούνταν στο Υπουργείο Παιδείας μέτρα για την απρόσκοπτη λειτουργία του ιδρύματος. Αξίζει να σημειώσουμε δύο στοιχεία για την συγκεκριμένη συνεδρίαση της Συγκλήτου, εν μέσω φοιτητικής απεργίας και θερμών επεισοδίων. Πρώτον, την απουσία του υπουργού Παιδείας Γ. Λογοθέτη από την συνεδρίαση,

⁹⁵⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 5/3/1936, σ. 3 και *Ριζοσπάστης*, 5/3/1936, σ. 1.

⁹⁵⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/3/1936, σ. 3.

⁹⁵⁹ Οι φοιτητές ισχυρίστηκαν ότι είχε πεθάνει από τον τραυματισμό του κατά την συμπλοκή στα Εξάρχεια, ενώ η αστυνομία δήλωσε ότι ήταν φυματικός και πέθανε στο Σανατόριο Μελισσίων, *Έθνος* 6/3/1936, σ. 8 [εκ παραδρομής το φύλλο αναφέρει ημερομηνία 5/3/1936] και *Ελεύθερον Βήμα*, 6/3/1936, σ. 3 και 7/3/1936, σ. 3.

⁹⁶⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/3/1936, σ. 3.

⁹⁶¹ Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* συμμετείχαν 3.500 φοιτητές. Το άρθρο για τα επεισόδια συνοδεύονταν με φωτογραφίες και γελοιογραφία με τον πρύτανη. *Ριζοσπάστης*, 6/3/1936, σ. 1, 6. Στις 5/3/1936 ο *Ριζοσπάστης* είχε στο πρωτοσέλιδό του ακόμα μια γελοιογραφία με τον πρύτανη Ζερβό ντυμένο με στολή στρατηγού ναζί, στον ώμο του έναν κοράκι (αντί για κουκουβάγια), το Πανεπιστήμιο ζωσμένο με αστυφύλακες και τον ίδιο να απαντά στον Σωκράτη *Ησυχία, τάξις και... Ασφάλεια*.

⁹⁶² *Ελεύθερον Βήμα*, 6/3/1936, σ. 3· *Ελεύθερος άνθρωπος*, 6/3/1936, σ. 5· *Ριζοσπάστης*, 6/3/1936, σ. 1, 6.

ενώ είχε εξαγγελθεί,⁹⁶³ χωρίς να γνωρίζουμε αν αυτό ήταν επιλογή του ίδιου ή της Συγκλήτου. Δεύτερον, την αποστασιοποίηση του πανεπιστημιακού οργάνου απέναντι στην αστυνομική βία κατά των φοιτητών. Ενώ ο κοσμήτορας της Νομικής Γεώργιος Μπαλής πρότεινε στη Σύγκλητο να διαμαρτυρηθεί για τις «υπερβασίες» των αστυνομικών οργάνων τα οποία καταδίωκαν τους φοιτητές στους δρόμους της πόλης για μέρες κακοποιώντας μάλιστα πολλούς από αυτούς *πολλάκις άνευ λόγου*, η Σύγκλητος δεν προέβη σε καμία ανάλογη ανακοίνωση και, όπως φαίνεται στα πρακτικά, το θέμα δεν τέθηκε καν σε συζήτηση.⁹⁶⁴

Από την άλλη πλευρά, ο καθηγητής Αλέξανδρος Σβώλος, σε άρθρο του στο *Ελεύθερο Βήμα* κατήγγειλε τις αστυνομικές αυθαιρεσίες, τονίζοντας ότι, αν η κοινωνία συγκινήθηκε περισσότερο γιατί τα θύματα της αστυνομικής συμπεριφοράς ήταν, ως νέοι και φοιτητές, κατ' εξοχήν συμπαθή, δεν επρόκειτο μόνο για τα σημερινά γεγονότα, το πρόβλημα ήταν γενικό και παλαιότερο.⁹⁶⁵ Και ο Δ. Γληνός στην αρθρογραφία του, ανέφερε ότι οι πανεπιστημιακές αρχές και το Υπουργείο αντιμετώπιζαν τη «σοβαρώτατη διαταραχή» της ανώτατης εκπαίδευσης με καταπληκτική ανικανότητα και στραβοκεφαλιά αποδίδοντας στους νέους νεανική επιπολαιότητα και πόθο για ταραχές, γι' αυτό ανέθεταν τα σοβαρότατα ζητήματα της εκπαίδευσης στην αστυνομία.⁹⁶⁶ Κατήγγειλε ειδικότερα το «τέμενος των Μουσών», την πότνια μητέρα των νέων που έγινε μητριά τους, λέγοντας ότι δέκα χρόνια τώρα οι νέοι έρχονταν με την φλόγα να φρονηματιστούν από τα διδάγματα της αλήθειας και το ήθος των ανδρών που ήταν ιεροφάντες της και αντί για τα θρανία και τα σπουδαστήρια, βρίσκονταν στα προαύλια, στους δρόμους και στα πεζοδρόμια.⁹⁶⁷

Η απόφαση της Συγκλήτου που στην ουσία δεν είχε λάβει κανένα μέτρο υπέρ των φοιτητών, ήταν να τιμωρηθούν «οι πρωταίτιοι της ανωμαλίας». Οι φοιτητές επέμειναν στην απεργία, ενώ συνεχίζονταν οι διαμαρτυρίες και οι κινήσεις συμπαράστασης, με την αποχή των σπουδαστών του ΕΜΠ και της ΑΣΚΤ.⁹⁶⁸

⁹⁶³ Βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 5/3/1936, σ. 3.

⁹⁶⁴ Πρακτικά Συγκλήτου 1935-1936, τ. 47, Συνεδρίαση 21^η, 5/3/1936, σ. 95-100.

⁹⁶⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 6/3/1936, σ. 1. Ο Αλ. Σβώλος, ο Ν. Βέης και άλλοι καθηγητές είχαν επανέλθει πρόσφατα μετά την απόλυσή τους από το Πανεπιστήμιο ύστερα από το βενιζελικό κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935. Για τις διώξεις των καθηγητών βλ και Κ. Γαβρόγλου- Β. Καραμανωλάκης, Χ. Μπάρκουλα, *ό.π.*, σ. 228.

⁹⁶⁶ *Ριζοσπάστης*, 8/3/1936, σ. 1

⁹⁶⁷ *Νέοι Πρωτοπόροι*, 4 (Φεβρουάριος 1936), σ. 121-123.

⁹⁶⁸ Διαβήματα διαμαρτυρίας έκαναν εκτός από την απεργιακή Επιτροπή και τον ΕΠΟΦΣ, η Ένωση Προοδευτικών Οργανώσεων Αθήνας, η Εργατική Βοήθεια Ελλάδας, η ΣΙΑΤ [πιθ. Αυτοκινητιστές ταξί], ο Φοιτητικός Όμιλος Πειραιώς, ο Σύλλογος Φοιτητών Ιατρικής, ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Φοιτητριών, ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας το Συνδικάτο Υπαλλήλων Αυτοκινήτου, η Φιλειρηνική Ένωση Οργανώσεων Νέων, ο Σύλλογος Φυματικών Φοιτητών κ.ά. Παράλληλα η Σχολική Εφορία του Δημοτικού σχολείου στα Πευκάκια (υπέγραφε και ο Στρ. Μυριβήλης) διαμαρτυρήθηκε για

Τις επόμενες ημέρες φαίνεται ότι έπεσαν οι τόνοι στην αντιμετώπιση των φοιτητών από την αστυνομία, ενδεχομένως λόγω της διακοπής λειτουργίας του Πανεπιστημίου, αλλά και των γενικευμένων αντιδράσεων που είχαν προκαλέσει οι επεμβάσεις των σωμάτων ασφαλείας. Η αποφασιστικότητα των φοιτητών να συνεχίσουν την απεργία παρέμενε. Μάλιστα στις 6 Μαρτίου 1936 επανέκαμψε ο ΕΠΣ και οργάνωσε φοιτητική συγκέντρωση μακριά από το πανεπιστημιακό περιβάλλον, στον κινηματογράφο «Ζέφυρο» στα Πετράλωνα. Σε μια προσπάθεια συγκερασμού των διαφορών μίλησαν εκπρόσωποι της απεργιακής Επιτροπής και της ΟΦΠΑ και εκδόθηκε ψήφισμα υπέρ των φοιτητικών κινητοποιήσεων, χωρίς επέμβαση της αστυνομίας. Συγκέντρωση ενημέρωσης των φοιτητών έκανε και η απεργιακή Επιτροπή στα Εξάρχεια, η οποία και αυτή διαλύθηκε ήσυχα. Παράλληλα υπήρξαν διαβήματα από την απεργιακή Επιτροπή στους αρχηγούς των κομμάτων για την αδράνεια του υπουργού Παιδείας Γ. Λογοθέτη και την άρνησή του να συνδιαλλαγεί με τους φοιτητές, ενώ επισκέφτηκε τον υπουργό και ο Δημήτρης Γληνός με την ιδιότητα του βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου.⁹⁶⁹ Την ίδια στιγμή στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης σημειώνονταν σοβαρά επεισόδια μεταξύ των απεργών φοιτητών και της έφιππης χωροφυλακής με αρκετούς τραυματίες.⁹⁷⁰

Από την πλευρά του, ο ΕΠΣ, ερήμην των άλλων οργανώσεων και με την μεσολάβηση του δημάρχου Αθηναίων Κ. Κοτζιά, ανέλαβε πρωτοβουλία συνεννοήσεων με την Πρυτανεία για την λήξη της απεργίας. Κατέθεσε εν όψει της συνεδρίασης της Συγκλήτου νέο υπόμνημα,⁹⁷¹ προκαλώντας τις καταγγελίες της απεργιακής Επιτροπής και της ΕΠΟΦΣ για καιροσκοπική επέμβαση και διασπαστική τακτική και την κοινή ανακοίνωση όλων των φοιτητικών οργανώσεων ότι δε θα λυνόταν η απεργία μέχρι έγγραφης αποδοχής των αιτημάτων τους. Μετά από μια πρόσκαιρη σύμπτωση είχε επανέλθει μια ακόμα διάσπαση με τον ΕΠΣ. Η απεργία συνεχιζόταν σε όλα τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ενώ είχαν ξεκινήσει και αποχή οι μαθητές πέντε γυμνασίων⁹⁷²

Τα φοιτητικά ζητήματα συζητήθηκαν στην Σύγκλητο στις 10 και 11 Μαρτίου 1936. Πριν όμως αρχίσει η συζήτηση παρουσιάστηκε σε αυτήν ο πρόεδρος του Πειθαρχικού Συμβουλίου καθηγητής Σπ. Δοντάς και δήλωσε, εκ μέρους των μελών του, αναφορικά με το

τις επιθέσεις κατά των φοιτητών αναφέροντας και τον πανικό των μαθητών, τις πόρτες και τα παράθυρα διάτρητα από σφαίρες, *Ριζοσπάστης*, 6/3/1936, σ. 1, 6, και 7/3/1936, σ. 6· *Ελεύθερον Βήμα*, 7/3/1936, σ. 3.

⁹⁶⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 8/3/1936, σ. 5 και *Ριζοσπάστης*, 8/3/1936, σ. 6.

⁹⁷⁰ *Ριζοσπάστης*, 8/3/1936, σ. 1.

⁹⁷¹ Το υπόμνημα που δημοσιεύθηκε στον Τύπο δεν είχε μεγάλες αποκλίσεις για τα σπουδαστικά ζητήματα από τα ανάλογα της απεργιακής Επιτροπής· ζητούσε τη μη αποβολή κανενός φοιτητή λόγω της απεργίας και την επαναφορά της ακαδημαϊκής ασυλίας. *Ελεύθερον Βήμα*, 9/3/1936, σ. 5.

⁹⁷² *Ελεύθερον Βήμα*, 9/3/1936, σ. 5 και 10/3/1936 σ. 4· *Ριζοσπάστης*, 10/3/1936 σ. 1, 3.

αίτημα των φοιτητών ανάκλησης των αποβολών, την απόφασή τους να παραιτηθούν, εάν η Σύγκλητος μετέβαλε σε πιο επιεική έστω και μια καταδικαστική απόφασή του. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η Σύγκλητος δεν πήρε θέση ως προς τις διώξεις των φοιτητών, ενώ ως προς το πανεπιστημιακό άσυλο, έριχνε την ευθύνη στους φοιτητές και την Πολιτεία.⁹⁷³

Εύλογα, οι αποφάσεις κρίθηκαν από τους φοιτητές ως ασαφείς και παρελκυστικές ή «κοροϊδία». Στη συγκέντρωση της απεργιακής Επιτροπής στα Προπύλαια πάνω από 1.000 φοιτητές υπέγραψαν πρωτόκολλο αλληλεγγύης στο οποίο δήλωναν ότι όλοι ήταν εξ ίσου υπεύθυνοι για την απεργία.⁹⁷⁴ Παράλληλα ο ΕΠΣ σε συγκέντρωσή του στο «Αλάμπρα» με συμμετοχή, απ' ότι φαίνεται, και των άλλων οργανώσεων, κατέληξε στη συνέχιση της απεργίας.⁹⁷⁵ Οι κινήσεις συνέχισαν και τις επόμενες ημέρες με επισκέψεις της απεργιακής Επιτροπής σε αρχηγούς κομμάτων και οργανώσεις,⁹⁷⁶ εν αναμονή του σχηματισμού νέας κυβέρνησης.

Η ανάληψη του Υπουργείου Παιδείας στις 14 Μαρτίου 1936 από τον καθηγητή Θεολογίας Νικόλαο Λούβαρη, εκτός από την αποδοχή που είχε από τις πανεπιστημιακές αρχές, πιθανόν να ενθάρρυνε και τους απεργούς φοιτητές, μιας και παρά τη συντηρητική του τοποθέτηση, ήταν μέλος της πανεπιστημιακής κοινότητας. Ο νέος υπουργός δέχτηκε την διοίκηση του ΕΠΣ που παρέστη μαζί με τον δήμαρχο Κ. Κοτζιά και υπέβαλαν υπόμνημα, ενώ έλαβε αντίστοιχα υπόμνημα και από την ΕΠΟΦΣ, εκφράζοντας την προθυμία του για ορθή λύση των φοιτητικών αιτημάτων σε συνεργασία με τη Σύγκλητο.⁹⁷⁷

Η Σύγκλητος, από την πλευρά της, δήλωσε ότι δεν ήταν διατεθειμένη να επανεξετάσει τα φοιτητικά αιτήματα και ότι ήταν αποφασισμένη να εισηγηθεί στην κυβέρνηση να κλείσει το Πανεπιστήμιο για όλο το έτος, αν οι φοιτητές συνέχιζαν την αποχή.⁹⁷⁸ Οι φοιτητές δε κάμφθηκαν και εν μέσω συζητήσεων του υπουργού Ν. Λούβαρη με τον πρύτανη οργανώθηκε συγκέντρωση στα Προπύλαια από την απεργιακή Επιτροπή, στις 19 Μαρτίου 1936, παρουσία της αστυνομίας, χωρίς να σημειωθούν σημαντικά επεισόδια. Το απόγευμα πραγματοποίησαν διαδήλωση στα Εξάρχεια τραγουδώντας και σατυρικό τραγούδι για τον πρύτανη.⁹⁷⁹ Τις επόμενες ημέρες υπήρξαν κάποιες υποχωρήσεις από τον υπουργό

⁹⁷³ Πρακτικά Συγκλήτου 1935-1936, τ. 47, Συνεδρίαση 23^η, 11/3/1936, σ. 106-114.

⁹⁷⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 12/3/1936, σ. 5.

⁹⁷⁵ *Νεολαία* 13/3/1936, σ. 1, 4-5· *Ελεύθερον Βήμα*, 13/3/1936, σ. 3 και *Ριζοσπάστης*, 13/3/1936, σ. 4.

⁹⁷⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 14/3/1936, σ. 4.

⁹⁷⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 18/3/1936, σ. 3.

⁹⁷⁸ Πρακτικά Συγκλήτου, ό.π., Συνεδρίαση 24^η, 17/3/1936, σ. 115-117.

⁹⁷⁹ *Ριζοσπάστης*, 19/3/1936, σ. 4. Η εφημερίδα *Νεολαία*, 13/3/1936, σ. 2, δημοσίευσε το παρακάτω σατυρικό τραγούδι με τίτλο «Πρύτανης», το οποίο τραγουδιόταν από τους απεργούς φοιτητές στο ρυθμό της Μπουρνοβαλιάς: Να χαμηλώναν τα βουνά - να δώ την πρυτανεία - να δώ τον ζουρλοπρύτανη- αν του φυγε η μανία // Βρε τον Ζερβό αν θες να δεις - δεν έχεις για να αργήσεις - μεσ' την Ασφάλεια να θα πας - θα τον

Παιδείας και η διαβεβαίωση ότι θα ικανοποιήσει ορισμένα αιτήματα.⁹⁸⁰ Παρά τις επαφές η απεργία συνεχίστηκε, επειδή ο υπουργός δεν είχε δεσμευτεί για το ζήτημα του ασύλου. Το Πανεπιστήμιο ξεκίνησε τις λειτουργίες του στις 23 Μαρτίου 1936 με μικρή πιθανόν προσέλευση φοιτητών.⁹⁸¹ Ο πρύτανης από την πλευρά του δήλωσε ότι όλοι οι καθηγητές επανέλαβαν τα μαθήματα με πλήρη ηρεμία και πυκνότητα ακροατήριο, ενώ «ελάχιστοι ήσαν οι επιμένοντες την συνέχισιν της απεργίας. Μετά 3 όμως ημέρας και οι ολίγοι εναπομείναντες προσήλθον εις τα μαθήματα».⁹⁸² Πράγματι η φοιτητική απεργία έληξε στις 26 Μαρτίου 1936 μετά την ενημέρωση από την απεργιακή Επιτροπή για τις δεσμεύσεις του υπουργού και του πρύτανη σχετικά με τα αιτήματα που θα λύνονταν.⁹⁸³ Είχαν μεσολαβήσει μέσα στη φοιτητική απεργία και οι εορτασμοί της 25^{ης} Μαρτίου, κατά τις οποίες στις λαμπαδηφορίες του ΕΠΣ οι αριστεροί φοιτητές είχαν απαντήσει με εορτασμό στο άγαλμα του Ρήγα Φεραίου.⁹⁸⁴ Ένα άλλο ακόμα γεγονός απασχόλησε ένα μέρος των φοιτητών, ο θάνατος του Ελευθέριου Βενιζέλου.⁹⁸⁵ Παράλληλα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης οι μεγάλες φοιτητικές κινητοποιήσεις συνεχίζονταν.

Λίγες μέρες μετά, με αφορμή την απεργία, ο Αλέξανδρος Δελμούζος κάνοντας μια ευρύτατη ανάλυση στο *Ελεύθερο Βήμα* για τα προβλήματα της ανώτατης εκπαίδευσης, ανέφερε ότι οι πανεπιστημιακές αρχές αντιμετώπιζαν τις φοιτητικές απεργίες με πνεύμα βίας και συνέχιζε ότι το πνεύμα αυτό, δεν προκαλούνταν μόνο από τις φοιτητικές ταραχές, αλλά υπήρχε και σε άλλες εκδηλώσεις της πανεπιστημιακής ζωής.⁹⁸⁶

Η μεγάλη φοιτητική απεργία του Μαρτίου 1936 σηματοδοτήθηκε από την αντιμετώπισή της με βίαια μέσα, είτε από τους κρατικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς, είτε από τους πειθαρχικούς του Πανεπιστημίου. Αυτή η όξυνση των μέτρων καταστολής τη

συναντήσεις // (ρεφραίν): Ζερβό Ζερβό γυρεύαμε - και μια μαϊμού μας φέρανε (δισ) // Κεφαλλονήτη πρύτανη - ύπουλε και μπαμπέση - ή λύσε τα αιτήματα - ή στρίβε από τη μέση // Οι φοιτητές σ' νόμισαν - για φοιτητοπατέρα - μα τώρα αποδείχτηκε - πως είσαι μόνο λέρα. // (ρεφραίν) // Μα τον Άγιο Γεράσιμο - που είναι χωριανός σου - εμείς θε να νικήσουμε - παρόλο το θυμό σου // Η απεργία βρε παιδιά - πρέπει, για να κρατήσει - τον πρύτανη να διώξουμε - να μην την τορπιλίσει // (ρεφραίν).

⁹⁸⁰ *Ριζοσπάστης*, 21/3/1936, σ. 6.

⁹⁸¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 24/3/1936, σ. 6.

⁹⁸² Πρυτανικός απολογισμός Π. Ζερβού 1935-1936, σ. 10.

⁹⁸³ Ο υπουργός δεσμεύτηκε για τα εξής αιτήματα: κατάργηση δελτίου ποιότητας, καμία αποβολή, όλες οι εξεταστικές περιόδοι και για τους πρωτοετείς για τη συγκεκριμένη χρονιά, επαναφορά παλιού νόμου για τους στρατεύσιμους φοιτητές, επιχορήγηση από τον Δήμο και το Πατριωτικό Ίδρυμα για το συσσίτιο απόρων φοιτητών και εμπλουτισμός βιβλιοθήκης. Ως προς το άσυλο η απεργιακή Επιτροπή δε δήλωσε ικανοποιημένη γιατί, ενώ θα απαγορευόταν η είσοδος της αστυνομίας (και των μυστικών της Ασφάλειας), υπήρξε πρόβλεψη να ιδρυθεί ειδικό σώμα από αστυνομικούς υπαλλήλους του Πανεπιστημίου για την τήρηση της τάξης. *Ριζοσπάστης*, 27/3/1936 σ. 4· *Ελεύθερον Βήμα*, 27/3/1936, σ. 5 και *Νεολαία*, 27/3/1936, σ. 4.

⁹⁸⁴ Βλ. *Νεολαία*, 27/3/1936, σ. 1 και *Ριζοσπάστης*, 26/3/1936, σ. 6.

⁹⁸⁵ Βλ. τις ανακοινώσεις του Συλλόγου Λεσβίων Φοιτητών, της Ένωσης Κρητών Φοιτητών, της Φιλελεύθερης Φοιτητικής Νεολαίας, του ΕΠΣ κ.ά. *Ελεύθερον Βήμα*, 21/3/1936, σ. 5, 24/3/1936, σ. 5 και 25/3/1936, σ. 5.

⁹⁸⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 28/3/1936, σ. 4 και 30/3/1936, σ. 4.

διαφοροποίησε από τις προηγούμενες. Σε μια περίοδο κοινωνικής έντασης, έντονων συγκρούσεων για τις εκλογές του Ιανουαρίου 1936, πολιτικής αστάθειας και φόβου για την άνοδο του Παλλαϊκού Μετώπου (του ΚΚΕ), εργατικών κινητοποιήσεων και πληθωρισμού η μεταβατική κυβέρνηση πιθανόν να μη δεχόταν καμιά κινητοποίηση φοιτητών στους δρόμους που θα βάρυνε περισσότερο το κλίμα. Παράλληλα η απεργία διαμόρφωσε και έναν άλλο γεωγραφικό χώρο της φοιτητικής δράσης. Οι συγκεντρώσεις των απεργών φοιτητών, αλλά και οι συμπλοκές τους με τους αστυνομικούς, δεν περιορίστηκαν όπως συνήθως στις πέριξ περιοχές του Πανεπιστημίου, αλλά διαχύθηκαν και αναστάτωσαν όλη την πόλη. Από τους Στύλους του Ολυμπίου Διός έως τα Πατήσια και από τα Πευκάκια έως την Ομόνοια. Ενδεχομένως και σε αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί η μεσολάβηση του Δημάρχου για την επίλυση των φοιτητικών ζητημάτων. Θεωρούμε ότι η αναστολή λειτουργίας του Πανεπιστημίου, οι κοινωνικές αντιδράσεις για την συμπεριφορά της αστυνομίας και η συστηματική αρθρογραφία των εφημερίδων συνέβαλαν στην «κατάπαυση» των συμπλοκών. Ένα μεγάλο μέρος των φοιτητών είχε δείξει μια μαχητική αποφασιστικότητα. Ενδεχομένως διότι είχε καταπατηθεί ένα από τα κύρια «οχυρά» των φοιτητών, το πανεπιστημιακό άσυλο και μάλιστα η παραβίασή του είχε επιτραπεί από τις ίδιες τις πανεπιστημιακές αρχές. Ο σεβασμός του λοιπόν εντάχθηκε στο ρεπερτόριο των φοιτητικών διεκδικήσεων, όπως είχε συμβεί και στις προηγούμενες κινητοποιήσεις των τελευταίων χρόνων. Σε αυτές τις φοιτητικές κινητοποιήσεις συνεπικούρησε και ένας ακόμα παράγοντας. Η αδιάλλακτη στάση του πρύτανη απέναντι στους απεργούς και η σιωπή των πανεπιστημιακών αρχών για την αστυνομική επιθετικότητα. Μαζί με τη δίωξη από το ίδρυμα των «πρωταιτίων», δίωξη που στόχευε τους κομμουνιστές φοιτητές ή όσους θεωρούνταν κομμουνιστές, καταπατούνταν και ένα ακόμα φοιτητικό αίτημα, η ελευθερία σκέψης και έκφρασης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σε αυτή την απεργία, η Επιτροπή αγώνα, η οποία παρέμεινε σταθερά στο πηδάλιό της, παρά τις προσπάθειες του ΕΠΣ να διασπάσει ή να καθοδηγήσει τους φοιτητές. Παρότι δε γνωρίζουμε τα μέλη της θεωρούμε ότι σε αυτήν ανήκαν φοιτητές του ευρύτερου δημοκρατικού και προοδευτικού χώρου, οι οποίοι είχαν συνασπιστεί μέσα στις οξυμένες πολιτικές συνθήκες. Είχαν ήδη την εμπειρία των φοιτητικών κινητοποιήσεων για το πολιτειακό, ενώ η Επιτροπή συνεργαζόταν και με την ΕΠΟΦΣ. Την άποψη αυτή ενισχύουν τα αιτήματα για τις ακαδημαϊκές ελευθερίες και για την αρωγή των πιο άπορων φοιτητών, τα οποία είχαν πολιτική και κοινωνική διάσταση.

3.2.12 ΤΟ Α΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ

Το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Φοιτητών Σπουδαστών ή Πανσπουδαστικό Συνέδριο διοργανώθηκε με πρωτοβουλία 24 φοιτητικών οργανώσεων μετά από σύντομες προσυνεδριακές διαδικασίες τον Μάιο του 1936 στις οποίες συστήθηκε Οργανωτική Επιτροπή.⁹⁸⁷ Η Επιτροπή τονίζοντας τα πολλαπλά και άλυτα σπουδαστικά προβλήματα καλούσε τους φοιτητές και τους σπουδαστές⁹⁸⁸ των ανώτατων ιδρυμάτων να μετέχουν με την εκλογή εκπροσώπων των φοιτητικών σωματείων. Παρόλο που στην πρόσκληση αναφέρονταν τα ζωτικά φοιτητικά προβλήματα,⁹⁸⁹ το πρόγραμμα του Συνεδρίου, που δημοσιεύθηκε σε καθαρεύουσα στον Τύπο, ήταν πιο ασαφές και γενικόλογο.⁹⁹⁰ Στην πραγματικότητα πίσω από την Οργανωτική Επιτροπή βρισκόταν η ΕΠΟΦΣ.⁹⁹¹ Για τον λόγο αυτό πιθανόν πριν ακόμη ξεκινήσουν οι εργασίες του εμφανίστηκαν προβλήματα. Πρώτο, η αποχή από αυτό φοιτητικών συλλόγων με την κατηγορία του «ψευδοσυνεδρίου». Ο ΕΠΣ δε μετείχε στις προπαρασκευαστικές συσκέψεις και ζήτησε να αλλάξει η σύνθεση της Οργανωτικής Επιτροπής, καθώς εκπροσωπούνταν σύλλογοι που ήταν ανύπαρκτοι. Όταν αυτό δεν έγινε δεκτό, μαζί με μια σειρά άλλων φοιτητικών σωματείων⁹⁹² δήλωσαν με ανακοίνωσή τους στον Τύπο ότι δε θα μετείχαν στον διασυρμό και τη διαπόμπευση της ιδέας του φοιτητικού συνεδρίου. Κατήγγειλαν, ακόμη, την Αριστερή Παράταξη φοιτητών και τους πέριξ αυτής ως «ημέτερους» αντιπροσώπους που ορίστηκαν 2-3 μέρες πριν το Συνέδριο και καλούνταν να προχειρολογήσουν χωρίς μελέτη και προπαρασκευή.⁹⁹³

⁹⁸⁷ Πρόσκληση της Οργανωτικής Επιτροπής για τη συμμετοχή εκπροσώπων, σε μορφή προκήρυξης, ΑΣΚΙ, Αρχείο Στράτη Σωμερίτη, ό.π.

⁹⁸⁸ Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, τόσο στην πανεπιστημιακή ορολογία, όσο και στον Τύπο όσοι σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Θεσσαλονίκης ήταν «φοιτητές», ενώ όσοι είχαν γραφτεί στα άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα ήταν «σπουδαστές».

⁹⁸⁹ Υψηλά εκπαιδευτικά έξοδα, δυσμενείς οικονομικοί όροι, έλλειψη στοργικής πρόνοιας για απορώτερους, ανυπαρξία εδρών για την επιστημονική κατάρτιση φοιτητών, έλλειψη αναγνωστηρίων και βιβλιοθηκών, έλλειψη συστήματος εξετάσεως που ευνοούσαν τους καταρτισμένους φοιτητές, περιορισμός των απαραίτητων για την ελεύθερη επιστημονική συνείδηση ακαδημαϊκών ελευθεριών με τρόπο που θίγει την πανεπιστημιακή αξιοπρέπεια. Βλ. πρόσκληση της Οργανωτικής Επιτροπής, ό.π.

⁹⁹⁰ Βλ. Πρόγραμμα Συνεδρίου, χωρισμένο σε τρεις θεματικές α) Σπουδαστικών, β) Οικονομικών και γ) Σχολική ζωή. *Ριζοσπάστης*, 23/5/1936, σ. 2.

⁹⁹¹ Για το Συνέδριο με κάποιες διαφοροποιήσεις στα στοιχεία βλ. Τάσος Βουρνάς, «Ένα φοιτητικό συνέδριο πριν 40 ακριβώς χρόνια», *Αυγή*, 21/5/1976, σ. 4· Α. Βρυχέα-Κ. Γαβρόγλου, ό.π., σ. 39-40· Γ. Γιάνναρης, ό.π., σ. 447-451· Τ. Χιουρέας, ό.π., σ. 76-83.

⁹⁹² Ο ΕΠΣ, η ΕΠΕ, η Φιλελευθέρα Φοιτητική Νεολαία, η Εθνική Ενωτική Φοιτητική Νεολαία, οι Σύλλογοι φοιτητών Φιλοσοφικής, Ιατρικής, Θεολογικής και Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Σύλλογος δευτεροετών Φοιτητών Ιατρικής «Ο Γαληνός», η Βορειοηπειρωτική Νεολαία, η Κυπριακή Νεολαία, η Γενική Ένωση Ελληνίδων Φοιτητριών, ο Πανελλήνιος Φιλελεύθερος Συνασπισμός, η Ακαδημαϊκή Φοιτητική Ένωση, η Εθνική Φοιτητική Νεολαία Πειραιά, οι Σύλλογοι Μεσσηνίων και Φθιωτιδοφωκείων Φοιτητών και οι Σύλλογοι Φοιτητών Παγκρατίου και Καλλιθέας, *Ελεύθερον Βήμα*, 23/5/1936, σ. 3

⁹⁹³ *Ελεύθερον Βήμα*, 23/5/1936, σ. 3· *Ριζοσπάστης*, 23/5/1936, σ. 1, 6.

Δεύτερον, την ημέρα της σύγκλησής του, στις 23 Μαΐου 1936 στον κινηματογράφο «Ιρις» της Πανεπιστημιακής Λέσχης, το Συνέδριο απαγορεύτηκε από τον υπουργό Εσωτερικών Θεοδ. Σκυλακάκη της διορισμένης κυβέρνησης Ι. Μεταξά, και την Αστυνομία, ενδεχομένως έπειτα και από ενέργειες του ΕΠΣ. Μετά από διαβήματα Επιτροπής φοιτητών στον υπουργό Παιδείας Ν. Λούβαρη, -έχοντας μάλιστα τεθεί το Συνέδριο, σύμφωνα με το *Ελεύθερο Βήμα*, υπό την προστασία του- και στον πρύτανη Π. Ζερβό αναγνωρίστηκε τα δίκαια του αιτήματος και αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί την επόμενη ημέρα στην Νομική.⁹⁹⁴

Το Συνέδριο ξεκίνησε τις εργασίες του στις 24 Μαΐου 1936 με τη συμμετοχή 165 εκλεγμένων εκπροσώπων φοιτητικών και σπουδαστικών συλλόγων (από τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, την ΑΣΟΕΕ, τη Γεωπονική, το ΕΜΠ και την Πάντειο) με την παρουσία του πρύτανη, καθηγητών, εκπροσώπων πολιτικών κομμάτων και 1.000 περίπου φοιτητών, ενώ φαίνεται ότι και κάποιοι σύλλογοι σχολών που απείχαν αρχικά έστειλαν συνέδρους. Κατά τον χαιρετισμό του ο πρύτανης τόνισε ότι οι σύνεδροι θα έπρεπε να περιοριστούν στα καθαρώς σπουδαστικά ζητήματα, μην αποδίδοντας όλες τις ευθύνες στην κοινωνία και το κράτος και συνέστησε προσοχή στην αποφυγή επεισοδίων. Στην συνέχεια μίλησαν ο καθηγητής Αλέξανδρος Σβάλος, ο Δημήτρης Γληνός, ο βουλευτής των Φιλελευθέρων Θεμιστοκλής Τσάτσος και ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Χαράλαμπος Θεοδωρίδης.⁹⁹⁵ Κατά τη διάρκεια της ομιλίας του Γληνού, μέλη του ΕΠΣ προέβησαν σε αποδοκιμασίες, αλλά μετά από παρέμβαση των παρευρισκόμενων αποχώρησαν τραγουδώντας τον εθνικό ύμνο.⁹⁹⁶ Στη συνέχεια ο Θ. Τσάτσος κατέκρινε την στάση του ΕΠΣ που με τις ενέργειές του προσπάθησε να χαρακτηρίσουν κομμουνιστές όσους παρευρίσκονταν στο Συνέδριο.

Μετά τις εισηγήσεις και τις δευτερολογίες καταρτίστηκαν οι προτάσεις της Επιτροπής για την επιστημονική μόρφωση⁹⁹⁷ και κατατέθηκαν ένα ψήφισμα για την

⁹⁹⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 24/5/1936, σ. 6. Βλ. και διαμαρτυρία του ΓΓ του Σοσιαλιστικού Κόμματος Γ. Λάσκαρη στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Ιω. Μεταξά και τον υπουργό Εσωτερικών, για την απαγόρευση, ΑΣΚΙ, Αρχείο Στράτη Σωμερίτη, ό.π.

⁹⁹⁵ Χαιρετιστήριο μήνυμα είχε στείλει και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Για την πρώτη ημέρα του Συνεδρίου βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 25/5/1936, σ. 4· *Εθνικός Κήρυξ*, 25/5/1936, σ. 1· *Ριζοσπάστης*, 25/5/1936 σ. 1,3. Ο Τ. Βουρνάς, ό.π., αναφέρει ότι στο Συνέδριο χαιρέτησαν και οι Νίκος Βέης και Παναγής Λορεντζάτος, αλλά αυτό δεν έχει διασταυρωθεί από αλλού.

⁹⁹⁶ Ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε τον Πρόεδρο του ΕΠΣ Κ. Καραμάνο, τον Κωνστανταρίγιαννη κ.ά., *Ριζοσπάστης*, 25/5/1936, σ. 1.

⁹⁹⁷ Οι προτάσεις της Επιτροπής για την επιστημονική μόρφωση: α) αναδιοργάνωση όλης της εκπαίδευσης (δημοτικής, μέσης, ανώτερης) β) καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας σε όλη την εκπαίδευση γ) αναδιοργάνωση Ανώτατης εκπαίδευσης με βάση τα εργαστήρια και δημιουργία επιστημόνων ανάλογα των παραγωγικών και κοινωνικών συνθηκών της χώρας δ) υποχρεωτική διδασκαλία ξένων γλωσσών ε) πλήρωση εδρών και αύξησή τους ανάλογα των αναγκών των φοιτητών στ) οργάνωση φροντιστηρίων ζ) ίδρυση Γραφείου Τύπου για έκδοση

επαναφορά αποβληθέντων φοιτητών και ένα δεύτερο που καλούσε τους φοιτητές, ανεξάρτητα πολιτικών και ιδεολογικών πεποιθήσεων, να συμμετάσχουν στις εργασίες του, ενώ καταδίκασε κάθε απόπειρα συκοφάντησής του. Τέλος και επειδή κρίθηκε ότι ήταν χρονικά αδύνατο να μιλήσουν όλοι οι αντιπρόσωποι των φοιτητικών συλλόγων, ο καθηγητής Χ. Θεοδωρίδης πρότεινε την σύσταση επιτροπών και αποφασίστηκε η εκλογή δύο δεκαπενταμελών Επιτροπών: μια για τη μελέτη των οικονομικών προβλημάτων της φοίτησης και η δεύτερη για επιμέρους ζητήματα στις σχολές. Οι δυο επιτροπές θα κατάρτιζαν υπομνήματα για να ψηφισθούν από το σώμα των φοιτητών – αντιπροσώπων. Έτσι ολοκληρώθηκαν οι δημόσιες εργασίες του Α΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου Φοιτητών Σπουδαστών, ενώ ο ΕΠΣ με νέα του ανακοίνωση το καταδίκασε ως κομμουνιστικό. Την επόμενη μέρα, συνέχισαν τις εργασίες τους οι επιτροπές του Συνεδρίου εκτός του Πανεπιστημίου, αφού δε παραχωρήθηκε από τον πρότανη αίθουσα⁹⁹⁸ και κατέληξαν σε υποβολή προτάσεων.⁹⁹⁹ Παράλληλα το Προεδρείο του Συνεδρίου εξέδωσε ανακοίνωση διαμαρτυρίας για την προσπάθεια ματαίωσης του συνεδρίου, διευκρινίζοντας ότι δεν υπήρχε πολιτική χροιά και καταγγέλλοντας ορισμένες εφημερίδες που χαρακτήριζαν το συνέδριο ως κομμουνιστικό.¹⁰⁰⁰ Οι εργασίες του Συνεδρίου ολοκληρώθηκαν στις 28 Μαΐου 1936 με την έγκριση των προτάσεων των επιτροπών από τους συνέδρους και την εκλογή νέας Επιτροπής υπεύθυνης για την εφαρμογή των αποφάσεων του Συνεδρίου και την σύγκληση επόμενου.¹⁰⁰¹ Οι ιστορικές εξελίξεις θα καθυστερούσαν για πολλές δεκαετίες το επόμενο παμφοιτητικό/πανσπουδαστικό συνέδριο και οι κύριες αποφάσεις του πρώτου δε θα προλάβαιναν να υλοποιηθούν. Όπως και να έχει η σύγκληση Παμφοιτητικού Συνεδρίου,

συγγραμμάτων των καθηγητών η) κατάργηση τμηματικών εξετάσεων κλπ θ) ελευθερία σκέψης και επιστήμης. *Ριζοσπάστης*, 25/5/1936, σ. 3.

⁹⁹⁸ Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, ο πρότανης δεν δέχτηκε να διαθέσει αίθουσα για τις συνεδριάσεις των Επιτροπών και στη συνέχεια ο [διευθυντής της Αστυνομίας Ιωάννης] Σπύρου δεν τους έδωσε άδεια για το «Βερτίτζ». *Ριζοσπάστης*, 25/5/1936, σ. 3 και 29/5/1936, σ. 5. Κατά τον Τ. Βουρνά ό.π., τα επεισόδια της πρώτης ημέρας επηρέασαν την Πρυτανεία, έτσι οι εργασίες των Επιτροπών συνεχίστηκαν στην ταβέρνα «Σάριζα», στη συμβολή Ναυαρίνου και Χαρ. Τρικούπη.

⁹⁹⁹ Οι προτάσεις της Οικονομικής Επιτροπής: α) δωρεάν συσσίτιο σε απόρους φοιτητές και σπουδαστές υπό την εποπτεία επιτροπής φοιτητών, β) κατάργηση διδάκτρων και εξετάστρων στους απόρους, γ) ίδρυση φοιτητικής εστίας για απόρους, δ) υποτροφίες για απόρους, ε) ίδρυση ειδικού αυτοτελούς νοσοκομείου για φοιτητές και σπουδαστές, στ) δωρεάν παροχή φαρμάκων, ζ) κατάργηση εξετάστρων για όλους τους φοιτητές, η) ελάττωση και εξίσωση διδάκτρων, θ) ίδρυση Πανεπιστημιακού τυπογραφείου για την έκδοση και διάθεση των συγγραμμάτων των καθηγητών με ατέλεια χάρτου, ι) παροχή κρατικής επιχορήγησης όπως την Πάντειο και την ΑΣΟΕΕ και καταβολή οφειλόμενων κληροδοτημάτων στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ια) καθιέρωση φοιτητικού εισιτηρίου για όλες τις συγκοινωνίες και ιβ) έκπτωση στα τραμ και στα τρένα και καθιέρωση στρατιωτικού εισιτηρίου. Οι προτάσεις της Επιτροπής για τη Σχολική ζωή: α) απόδοση ελευθεριών του πολίτη στους φοιτητές, β) οργάνωση άθλησης και ψυχαγωγίας, γ) στέγαση των φοιτητικών σωματείων στις λέσχες και τα παραρτήματα των σχολών. *Ριζοσπάστης*, 26/5/1936, σ. 5.

¹⁰⁰⁰ *Ριζοσπάστης*, 26/5/1936, σ. 5. Για την καταγγελία περί κομμουνιστικού συνεδρίου βλ. ενδεικτικά *Ελευθέρο Μέλλον*, 25/5/1936, σ. 1, 2 και *Βραδυνή*, 25/5/1936, σ. 8.

¹⁰⁰¹ *Ριζοσπάστης*, 29/5/1936, σ. 5.

παρότι δεν είχε την αποδοχή όλου του φοιτητικού σώματος και δέχτηκε επιθέσεις,¹⁰⁰² αποτύπωνε ένα στάδιο ωριμότητας του φοιτητικού συνδικαλισμού και την διαδρομή που είχε διανύσει από τα πρώτα φοιτητικά επεισόδια, στη δεκαετία του 1840, έως τις οργανωμένες μαζικές διαμαρτυρίες του Μεσοπολέμου. Παρόλο που τα σωζόμενα τεκμήρια είναι ελάχιστα για να αντιληφθούμε τις διεργασίες για την σύγκλησή του και τον βαθμό αντιπροσώπευσης των φοιτητών, η αποδοχή από τις πανεπιστημιακές αρχές της φιλοξενίας ενός «προοδευτικού» συνεδρίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών σε μια περίοδο σκληρών διώξεων από την κυβέρνηση Ιω. Μεταξά, έχοντας προηγηθεί και τα γεγονότα του Μάη του '36 στη Θεσσαλονίκη, φανέρωνε πιθανόν και την δύναμη των φοιτητών του Αθήνησι, δύναμη πληθυσμιακή και συνδικαλιστική, να οργανώσουν τη διεξαγωγή του στον δικό τους «χώρο». Η παρουσία μάλιστα επίσημων προσκεκλημένων, καθηγητών και βουλευτών, το νομιμοποιούσε περισσότερο αναγνωρίζοντας παράλληλα τη σημασία του.

Ταυτόχρονα και λίγους μήνες μετά την μεγάλη φοιτητική απεργία του Μαρτίου 1936 παιζόταν με μεγάλη επιτυχία στο Θέατρο «Μοντιάλ» η μουσική σατυρική φάρσα *Απεργία φοιτητών* και στο Βασιλικό Θέατρο ξανανέβαιναν *Οι φοιτηταί* του Γρ. Ξενόπουλου.¹⁰⁰³

3.2.13 Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά βρήκε το Πανεπιστήμιο κλειστό και τους φοιτητές αποκομμένους από την «εστία» τους. Με την επιβολή του καθεστώτος ο φοιτητικός συνδικαλισμός πάγωσε, κάποιες φοιτητικές οργανώσεις απαγορεύθηκαν, πολλές αναδιπλώθηκαν ή σε άλλες επιβλήθηκαν δοτές διοικήσεις,¹⁰⁰⁴ μερικές σιώπησαν, ενώ ορισμένες βιάστηκαν να εκδηλώσουν τη συμπόρευσή τους με το νέο καθεστώς.¹⁰⁰⁵

Ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος παρέμεινε κραταιός και σαν «έτοιμος από καιρό» υιοθέτησε απόλυτα την ιδεολογία του δικτατορικού καθεστώτος,¹⁰⁰⁶ προβάλλοντάς την στους φοιτητές. Μάλιστα τρεις μέρες μετά την 4^η Αυγούστου 1936, τα μέλη του ΕΠΣ,

¹⁰⁰² Στη Συνεδρίαση της Συγκλήτου ο πρόεδρος Π. Ζερβός διευκρίνιζε ότι τα επεισόδια στο Συνέδριο δε συνέβησαν όπως τα περιέγραφε ο Τύπος, ΙΑ ΕΚΠΑ, Πρακτικά συνεδριάσεων Συγκλήτου 1935-1936, Συνεδρίαση 36^η, 26/5/1936.

¹⁰⁰³ Βλ. διαφημιστική καταχώρηση, *Ελεύθερο Μέλλον*, 26/5/1936, σ. 2 και *Ελεύθερον Βήμα*, 25/5/1936, σ. 2.

¹⁰⁰⁴ Φαίνεται ότι οι φοιτητικοί σύλλογοι Σχολών διατηρήθηκαν, με παρέμβαση όμως στο αιρετό ΔΣ τους, όπως ο Σύλλογος Φοιτητών Μαθηματικού, ενώ ο (προοδευτικός) Σύνδεσμος Φοιτητών Νομικής ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 502.1.

¹⁰⁰⁵ Ενδεικτικά, το 1937 το ΔΣ του Φοιτητικού Σύνδεσμου Κοκκινιάς εξέφραζε την πίστη της σπουδάζουσας νεολαίας της μεγαλύτερης προσφυγούπολης στον Αρχηγό και την ευγνωμοσύνη του για την πατρική στοργή του Μεταξά προς τους φοιτητές και για τα μέτρα εξυγίανσης της νεολαίας. *Ελεύθερον Βήμα*, 26/2/1937, σ. 3.

¹⁰⁰⁶ Διάγγελμα του ΕΠΣ δημοσιευμένο στην εφ. *Πατρίς*, 14/8/1936 στο «Βιβλίο Γραφείου Τύπου ΕΠΣ» με επικολλημένα αποκόμματα τύπου, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σφαέλλου, ό.π.

θέλοντας να αποδείξουν την συμπόρευσή τους στο νέο καθεστώς και εμπνεόμενοι από ναζιστικά πρότυπα, μετέφεραν στο προαύλιο του Πανεπιστημίου κομμουνιστικά βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες και τα έκαψαν ενώ οι συγκεντρωμένοι γύρω από τη φωτιά φοιτητές έψαλαν τον εθνικό ύμνο και άλλα πατριωτικά άσματα. Παράλληλα και άλλα «εθνικά» φοιτητικά σωματεία έσπευσαν να δηλώσουν ότι θα έκαναν αντίστοιχες δράσεις, καίγοντας έντυπα σε κεντρικά σημεία της πόλης.¹⁰⁰⁷ Σύμφωνα με έκθεση για την καταπολέμηση του ΚΚΕ συνταγμένη από τον επικεφαλής της Υπηρεσίας Δίωξης Κομμουνισμού Σπυρίδωνα Παξινό, το 1936 κατασχέθηκαν «υπερτριάκοντα τόνοι μαρξιστικών βιβλίων τα πλείστα των οποίων κατεστράφησαν δια πυρός εκ μέρους του Εθνικού Παμφοιτητικού Συλλόγου».¹⁰⁰⁸ Την επόμενη χρονιά, στην πρώτη επέτειο της 4^{ης} Αυγούστου, ο ΕΠΣ τύπωσε προκηρύξεις και τις κυκλοφόρησε σε 280.000 αντίτυπα.¹⁰⁰⁹

Παρά το πρώτο ξάφνιασμα, και υπό καθεστώς γενικής απαγόρευσης κάθε ελεύθερης συνδικαλιστικής έκφρασης, φαίνεται ότι κάποιες ομάδες φοιτητών άρχισαν να οργανώνονται και να αντιδρούν στη δικτατορική κυβέρνηση που είχε επιβάλει τους δικούς της νόμους και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τον Δεκέμβριο 1936, σύμφωνα με την εφημερίδα *Νεολαία* της ΟΚΝΕ που συνέχισε την κυκλοφορία της σε καθεστώς απόλυτης παρανομίας, οι φοιτητές κινητοποιήθηκαν για τα «ανελεύθερα και αντιεπιστημονικά μέτρα» και τον αποκλεισμό υποψήφιων φοιτητών που εφάρμοσε το μεταξικό Υπουργείο Παιδείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με τον περιορισμό εισακτέων. Υποστήριξαν ότι κατάφεραν να γίνουν δεκτοί από τον Πρύτανη 800 επιπλέον φοιτητές που είχαν συγκεντρώσει την απαιτούμενη βαθμολογία στις εισαγωγικές εξετάσεις.¹⁰¹⁰ Παράλληλα, η εφημερίδα στο ίδιο φύλλο καλούσε τους φοιτητές να απέχουν από τη μεγάλη ομιλία προς τους φοιτητές που είχε οργανώσει ο Ι. Μεταξάς για τις 10 Δεκεμβρίου 1936 στο «Παλλάς». Δε θεωρούμε ότι η εγγραφή παραπάνω φοιτητών από τον προκαθορισμένο αριθμό ήταν αποτέλεσμα των φοιτητικών διαμαρτυριών, αλλά των κοινωνικών πιέσεων στις οποίες υποχώρησε το καθεστώς. Η άμεση όμως κινητοποίηση των φοιτητών, μέσα στο νεοπαγές δικτατορικό καθεστώς, φανέρωνε ότι υπήρχαν ακόμη δυνάμεις αντίστασης μιας ομάδας δημοκρατικών-προοδευτικών φοιτητών που είχαν συνενωθεί από τις αρχές του 1936 και είχαν συστήσει την ΕΠΟΦΣ, ιδίως των κομμουνιστών που ήταν πιο

¹⁰⁰⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 8/8/1936, σ. 4. Το άρθρο δεν καθορίζει τους φοιτητικούς συλλόγους που θα προέβαιναν σε ανάλογη ενέργεια. Πολύ πιθανόν να πρόκειται για πληροφορία που διέδωσε στον Τύπο ο ΕΠΣ, ως μορφή καλίσματος για να προχωρήσουν και άλλες προσκείμενες ιδεολογικά οργανώσεις σε ανάλογες πρακτικές.

¹⁰⁰⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο Ντούνιας Κουσίδου-Σταύρου Σταυρόπουλου, Υποαρχείο Σπ. Παξινού. Στο Αρχείο διασώζεται σε δακτυλόγραφη μορφή το 3^ο μέρος της Έκθεσης (Τόμος Γος [Μέρος 9^ο-11^ο], σελ. 302-426), συνταγμένης κατά πάσα πιθανότητα το 1939.

¹⁰⁰⁹ Βιβλίο Γραφείο Τύπου ΕΠΣ, ΕΛΙΑ, Αρχείο Δ. Σφαέλλου, ό.π.

¹⁰¹⁰ *Η Νεολαία* (ΟΚΝΕ), 3/12/1936, σ. 3, 4. Η εφημερίδα μάλιστα σε επόμενο φύλλο της ανέφερε ότι δεν είχε ανταπόκριση η ομιλία του Μεταξά.

εξοικειωμένοι με την αντιμετώπιση των πολιτικών διώξεων που είχαν επιβληθεί ήδη επί κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Στις αρχές του 1937 οι φοιτητές διοργάνωσαν στο Πανεπιστήμιο συγκεντρώσεις κατά των απολύσεων και διώξεων των καθηγητών Αλέξανδρου Σβώλου της Νομικής και Παναγή Λορεντζάτου της Φιλοσοφικής Σχολής, ενώ ήλθαν σε συγκρούσεις με «παμφοιτητικούς» που κατέδιδαν στην Ασφάλεια συναδέλφους τους. Παράλληλα, εν όψει της κατάρτισης νέου Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών, καλούσαν τους φοιτητικούς συλλόγους να αγωνιστούν για την ανεξαρτησία του ιδρύματος, την επαναφορά απολυμένων καθηγητών, το πανεπιστημιακό άσυλο, την ελευθερία σκέψης και έρευνας, την ελεύθερη λειτουργία φοιτητικών οργανώσεων, την προστασία άπορων φοιτητών κ.ά.¹⁰¹¹

Τον Φεβρουάριο του 1937 (17/2/1937), η Αριστερή Παράταξη Φοιτητών κυκλοφόρησε παράνομα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών προκήρυξη όπου κατήγγειλε τον ΕΠΣ για την ανάληψη της διοίκησης του Μαθηματικού (συλλόγου) με καλπονοθεύσεις και άσκηση βίας, καθώς και με παρουσία «χαφιέ» της Ασφάλειας που έδινε την κυβερνητική εντολή να ψηφιστεί ο συγκεκριμένος σύλλογος. Ζητούσε, ακόμη, από τους φοιτητές, εν όψει των αρχαιρεσιών στη Νομική, «να μαυρίσουν με φανατισμό τον Παμφοιτητικό Σύλλογο ψηφίζοντας οποιοδήποτε άλλο ψηφοδέλτιο», αφού δεν ήταν δυνατόν να αναδειχθούν στη Σχολή άνθρωποι που έδωξαν τον αγαπητό καθηγητή της Αλ. Σβώλο και απειλούσαν να διώξουν τους Κ. Τσάτσο, Γ. Μαριδάκη και Κ. Τριανταφυλλόπουλο.¹⁰¹²

Η φοιτητική διαμαρτυρία σύντομα επεκτάθηκε και εκτός του χώρου του Πανεπιστημίου.¹⁰¹³ Η χαρακτηριστικότερη εκδήλωσή της σημειώθηκε τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς, κατά τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο εορτασμός είχε οργανωθεί με κάθε μεγαλοπρέπεια από το Πανεπιστήμιο σε συνεργασία με την κυβέρνηση Μεταξά, η οποία την είχε προβάλει έντονα.¹⁰¹⁴ Στους εορτασμούς, ανάμεσα

¹⁰¹¹ *Η Νεολαία* (ΟΚΝΕ), 22/2/1937, σ. 2-4.

¹⁰¹² Η πολύγραφημένη προκήρυξη διασώζεται στο ΑΠ, φ. 502.1, όπως και άλλα τεκμήρια που καταγγέλλουν τη διαδικασία των εκλογών. Για τις εκλογές του Συλλόγου της Νομικής και την επικράτηση δια της βίας του ΕΠΣ στο Δ.Σ., βλ. και *Νεολαία*, 18/3/1937, σ. 2. Τον Ιούλιο 1937 καταδικάστηκε με ποινή έκπτωσης από τη θέση του για μια πενταετία ο υφηγητής Φαίδωνας Βεγλερής, γιατί είχε στην κατοχή του δελτία της Εργατικής Βοήθειας. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 8/7/1937, σ. 6.

¹⁰¹³ Αρχικά οι διαμαρτυρίες κατά του καθεστώτος γίνονταν μέσα στο Πανεπιστήμιο. Βλ. ενδεικτικά Αναφορά της Δ/σης Αστυνομίας Πόλεως προς τον πρύτανη ότι στις 26/2/1937 ο φοιτητής Δημήτριος Τσόκας «γνωστών κομμουνιστικών φρονημάτων», ανέβηκε σε πρόχειρο βήμα στο προαύλιο και άρχισε να μιλά κατά της Κυβέρνησης, του Ι. Μεταξά και του κρατούντος καθεστώτος, ενώ 40 ομοϊδεάτες φοιτητές τον ζητωκραύγαζαν. Παρενέβη ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Φοιτητών Φιλοσοφικής και Λακώνων Φοιτητών Ι. Κωνστανταρογιάννης απαιτώντας διακοπή ομιλίας και του επιτέθηκαν με αποτέλεσμα να νοσηλευτεί στο Πολιτικό Νοσοκομείο. Εκκρεμούσαν συλλήψεις για 3 φοιτητές, ενώ 4 βρίσκονταν ήδη στον Ανακριτή. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 512.6.

¹⁰¹⁴ Για τους εορτασμούς της Εκατονταετηρίδας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών *Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Αθήνα, εκδ. Πυρσός, 1937 (Λεύκωμα)· Πρυτανικός απολογισμός Γ. Παπαμιχαήλ, 1936-1937, σ. 40-41· Αρ. Σκαρπαλέζος, *ό.π.*, σ. 67-74· Κ. Γαβρόγλου- Β. Καραμανωλάκης -Χ. Μπάρκουλα,

στους ξένους προσκεκλημένους, παρευρίσκονταν και οι υπουργοί Παιδείας της ναζιστικής Γερμανίας Bernhard Rust και της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου στη Γαλλία Jean Zay. Σύμφωνα με τις αναφορές, κατά την πρώτη επίσημη τελετή στο Πανεπιστήμιο στις 17 Απριλίου 1937, φοιτητές επευφήμησαν τον J. Zay κατά την προσέλευσή του, ενώ επέδειξαν ψυχρότητα στον γερμανό υπουργό. Παράλληλα αριστεροί φοιτητές διακίνησαν σε κάποιους ξένους προσκεκλημένους μια αντιδικτατορική προκήρυξη στα γαλλικά. Ανάλογες εκδηλώσεις έγιναν και στο Καλλιμάρμαρο Στάδιο, στις 18 Απριλίου, στο οποίο είχαν οργανωθεί από το μεταξικό καθεστώς φοιτητικοί αθλητικοί αγώνες, όταν αποδοκιμάστηκε ο υπουργός Διοικήσεως Πρωτεύουσας Κ. Κοτζιάς. Λίγες μέρες μετά, στις 20 του ίδιου μήνα, φοιτητές υποδέχτηκαν θερμά τον J. Zay και τον απολυμένο καθηγητή Αλ. Σβώλο, κατά τη δεξίωση που είχε διοργανώσει ο Ελληνογαλλικός Σύνδεσμος Νέων στον «Παρνασσό», και φώναζαν συνθήματα υπέρ της δημοκρατίας, υπό την παρακολούθηση της Ασφάλειας που προέβη σε συλλήψεις.¹⁰¹⁵ Στις 22 Απριλίου κατά την παράσταση της *Αντιγόνης* στο Ηρώδειο από τον φοιτητικό θίασο του Πανεπιστημίου, ακούστηκαν επιδεικτικά χειροκροτήματα στα σημεία της τραγωδίας όπου η Αντιγόνη μιλά κατά της τυραννίας, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του υφυπουργού Μανιαδάκη.¹⁰¹⁶

Για τις αντιδικτατορικές εκδηλώσεις των φοιτητών κατά τους εορτασμούς της Εκατονταετηρίδας, τα στοιχεία που έχουμε προέρχονται μόνο από την αριστερή πλευρά η οποία ενδεχομένως να υπερτονίζει τη βαρύτητά τους.¹⁰¹⁷ Εξάλλου οι λογοκριμένες εφημερίδες της εποχής πρόβαλλαν μια τελείως άλλη εικόνα ως προς τα γεγονότα και το πνεύμα του εορτασμού, με «ουρανομήκεις ζητωκραυγές» των φοιτητών υπέρ του Μεταξά και του καθεστώτος.¹⁰¹⁸ Υποθέτουμε ότι οι όποιες κινήσεις κατά της δικτατορίας, δεν αφορούσαν την πλειοψηφία του φοιτητικού σώματος που μετείχε στους εορτασμούς του Αθήνησι, αφενός γιατί σε κάποιες τελετές θα είχαν επιλεγεί φιλικά προς την 4^η Αυγούστου πρόσωπα και σε αυτά θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τα μέλη του ΕΠΣ, ο οποίος πριν τη δικτατορία είχε μεγάλη απήχηση στο φοιτητικό σώμα Αφετέρου γιατί σε μια συνθήκη

ό.π., σ. 229–231· Β. Γκόνης, ό.π., σ. 42–46. Ο Σπύρος Λιναρδάτος, μεταφέρει τη μαρτυρία ότι ο Μεταξάς ήταν δυσαρεστημένος με τις πανεπιστημιακές αρχές, γιατί στο *Λεύκωμα* η φωτογραφία του δεν είχε μπει σε θέση της αρέσκειάς του, 4^η Αυγούστου, Αθήνα, Θεμέλιο, ⁵1988, σ. 257.

¹⁰¹⁵ Παζινός, ό.π., σ. 326· *Νεολαία* (ΟΚΝΕ), 10/5/1937, σ. 1. Για τη δεξίωση, *Ελεύθερον Βήμα*, 22/4/1937, σ. 6.

¹⁰¹⁶ Σύμφωνα με τον επικεφαλής του Θεατρικού Ομίλου Φοιτητών Ελ. Μωραϊτίνη ενώ ο θίασος ετοιμαζόταν για την επανάληψη της παράστασης τον κάλεσε ο Μανιαδάκης και ρωτώντας τον σε ποια σημεία του έργου χειροκροτούσαν οι κομμουνιστές διέγραψε τα συγκεκριμένα μέρη απειλώντας τον ότι αν ακουστούν αυτά, την ίδια ώρα ο θίασος με τα κουστούμια του και τον πρότανη θα πήγαιναν να το ανεβάσουν στα νησιά, Σπ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 256–258.

¹⁰¹⁷ Βλ. *Νεολαία* (ΟΚΝΕ), 24/4/1937, σ. 4 και 10/5/1937 σ. 1, 4. Βλ. και Σπ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 255–260· Γ. Γιάνναρης, ό.π., σ. 495–497· Τ. Χιουρέας, ό.π., σ. 92–98.

¹⁰¹⁸ Βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 17/4/1937, σ. 1 και 20/4/1937, σ. 1,5.

επίσημων τελετών διοργανωμένων από ένα δικτατορικό καθεστώς με υψηλούς καλεσμένους και την πολιτική και πανεπιστημιακή ηγεσία παρούσα τα μέτρα αστυνόμευσης θα απέτρεπαν κάθε διαμαρτυρία.

Την ίδια περίοδο με τους εορτασμούς της Εκατονταετηρίδας δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη σύσταση αντιδικτατορικής οργάνωσης. Σε συνθήκες παρανομίας ιδρύθηκε το 1937 από την ΟΚΝΕ και τις νεολαίες του ευρύτερου δημοκρατικού τόξου, το Αντιδικτατορικό Μέτωπο Νέων, το οποίο, σύμφωνα με τον υποδιοικητή της Γενικής Ασφάλειας Σπ. Παξινό, ανέπτυξε κατά τους πρώτους μήνες του 1938 αξιόλογη δράση ιδιαίτερα μεταξύ της σπουδάζουσας νεολαίας.¹⁰¹⁹ Ο ίδιος ανέφερε ότι «από εξαμήνου η ομάδα παρακολουθήσεως κομμουνισμού της Γεν. Ασφαλείας Αθηνών παρακολουθούσε τας κινήσεις [...] και εκ της συνεχιζόμενης παρακολουθήσεως διαπιστώθηκε η ύπαρξη Λαϊκού Αντιδικτατορικού Μετώπου στο Πανεπιστήμιο. Ούτω οργανώθηκαν στο Πανεπιστήμιο ομάδες Αντιδικτατορικού Μετώπου υπό την ηγεσία γνωστών φοιτητών κομμουνιστών».¹⁰²⁰ Και συνέχιζε λέγοντας ότι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών λειτουργούσε μια κομμουνιστική Αχτίδα με υποαχτίδες κατά Σχολές και γύρω στους 20 πυρήνες, καθώς και 14 ομάδες Αντιδικτατορικού Μετώπου Νέων, λέγοντας ότι «αι πρόοδοι του Κ.Κ. εις την σπουδάζουσαν νεολαίαν από απόψεως αντιδικτατορικής οργανώσεως απεδείχθησαν τω όντι καταπληκτικάί».¹⁰²¹

Παρά τις «προόδους» που ανέφερε στην έκθεσή του ο υποδιοικητής της Ασφάλειας η αντιδικτατορική δράση των φοιτητών του Πανεπιστημίου υπήρξε βραχύβια. Η πρώτη μεγάλη αντιδικτατορική συγκέντρωση διαμαρτυρίας που είχε οργανωθεί για τις 4 Μαρτίου 1938 στις 7.30 μ.μ. στη διασταύρωση των οδών Ευριπίδου και Αιόλου «δεν ηδυνήθη καν να εκδηλωθεί χάρη στα ληφθέντα εγκαίρως προληπτικά μέτρα της Γεν. Ασφαλείας Αθηνών, με τη σύλληψη σχεδόν όλων των παρανόμως εκεί συγκεντρωθέντων».¹⁰²² Σύμφωνα με τον Παξινό, υπήρξε παρακολούθηση από αστυνομικούς με πολιτικά που παρατήρησαν ασυνήθιστη

¹⁰¹⁹ Έκθεση Παξινού, ό.π. σ. 347. Βλ και *Νεολαία*, 9/4/1937, σ. 1. Σύμφωνα με τον Σπύρο Λιναρδάτο συστήθηκε από εκπροσώπους της ΟΚΝΕ, της Φιλελευθέρης Νεολαίας, της Ένωσης Νέων Ελλάδος, της Σοσιαλιστικής Πρωτοπορίας (Νεολαία του Σοσιαλιστικού Κόμματος), των νεολαίων του Εθνικού Λαϊκού Κόμματος, του Προοδευτικού του Καφαντάρη, του Εργατοαγροτικού του Αλ. Παπαναστασίου, της Δημοκρατικής Νεολαίας του Γ. Παπανδρέου, της Αγροτικής του Γ. Μυλωνά και της Εθνικής Ενωτικής του Π. Κανελλόπουλου. Σπ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 243. Στη συνέχεια το Αντιδικτατορικό Μέτωπο Νέων απέκτησε συντονιστικό όργανο, την Πανελλήνια Ένωση Αντιδικτατορικών Οργανώσεων Νέων (ΠΕΑΟΝ).

¹⁰²⁰ Παξινός, ό.π. σ. 355-356. Παράλληλα οι φοιτητές εξέδιδαν παράνομα και τις αντιδικτατορικές εφημερίδες, *Φοιτητική Σπίθα*, *Λευτεριά* και *Φλόγα*. Η Έκθεση του Σπ. Παξινού παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες, αποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τη συστηματική συλλογή στοιχείων της Ασφάλειας υπό τον υφυπουργό Κωνσταντίνο Μανιαδάκη.

¹⁰²¹ Παξινός, ό.π., σ. 357-358. Στις οργανώσεις ηγούνταν φοιτητές «πρόκειται περί των φοιτητών Πασχαλίδου, Μουρατίδου, Σωκράτους Χριστοδουλίδου κ.λ.π.», ενώ στην Αχτίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών υπάγονταν και οι πυρήνες του Πολυτεχνείου, Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής και της Παντείου. Στο ίδιο.

¹⁰²² Στο ίδιο, σ. 348

κίνηση στο σημείο και τη στιγμή που επρόκειτο να ξεκινήσει η εκδήλωση δόθηκε η εντολή να γίνουν ομαδικές συλλήψεις. Πιάστηκαν περίπου 250 άτομα κατά πλειονότητα φοιτητές του Πανεπιστημίου και μερικοί σπουδαστές άλλων σχολών. Με βάση αυτό ο Παξινός συμπέρανε ότι η δημιουργία του Αντιδικτατορικού Μετώπου οφειλόταν αποκλειστικά και μόνο στη σπουδάζουσα νεολαία.¹⁰²³ Ο Τ. Χιουρέας στις αναμνήσεις του αφήνει υπόνοιες για κάποιο καθοδηγητικό στέλεχος της κομμουνιστικής Αχτίδας που μετά την σύλληψή του σε σύντομο χρονικό διάστημα κατέδωσε ονόματα συντρόφων του φοιτητών.¹⁰²⁴ Όπως και να έχει ο υφυπουργός Κ. Μανιαδάκης και οι υφιστάμενοί του είχαν πλησιάσει κοντά στις παράνομες οργανώσεις, αφού τον Απρίλιο 1938 ανακαλύφθηκε και κατασχέθηκε το αρχείο του ΚΚΕ και μαζί με αυτό συνελήφθησαν πολλά υψηλόβαθμα στελέχη του.¹⁰²⁵

Και αν η έκθεση του Σπ. Παξινού τελειώνει με την αποτυχημένη αντιδικτατορική εκδήλωση των φοιτητών τον Μάρτιο του 1938, εκεί άρχιζε η ενεργοποίηση του Πανεπιστημίου και των πειθαρχικών μηχανισμών του απέναντι στους φοιτητές που μετείχαν στην συγκέντρωση. Το Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας κοινοποίησε στο Πανεπιστήμιο κατάλογο 34 κομμουνιστών φοιτητών που παρευρέθηκαν στην συγκέντρωση της Αιόλου με αναλυτικά στοιχεία για όλη τη δράση τους.¹⁰²⁶ Οι διώξεις δεν σταμάτησαν μετά την διάλυση του Αντιδικτατορικού Μετώπου. Ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου, λ.χ. κοινοποιούσε στο Πειθαρχικό Συμβούλιο που θα συνεδρίαζε τον Δεκέμβριο του 1938 υπηρεσιακά έγγραφα της Ασφάλειας και δελτία κομμουνιστικής δράσης για τον φυλακισμένο στην Ακροναυπλία φοιτητή Νομικής Στέλιο Ανεμοδουρά, μέλους της Αχτίδας του Πανεπιστημίου, της εξόριστης στη Γαύδο φοιτήτριας Ιατρικής Δέσποινας Μαρούλη και άλλων 4 συλληφθέντων και εξόριστων φοιτητών με σκοπό την παραπομπή τους.¹⁰²⁷ Η περίοδος των μεταξικών διώξεων των φοιτητών ολοκληρώθηκε με την σύλληψη ενός μετέπειτα Έλληνα πρωθυπουργού. Στις 9 Αυγούστου 1939 το *Ελεύθερο Βήμα* δημοσίευσε την ανακάλυψη από την Ασφάλεια μιας νέας οργάνωσης τροτσκιστών υπό την καθοδήγηση του φοιτητή Χημείας Μεν. Μεγαριώτη, την κατάσχεση του «λαθρόβιου εντύπου» *Προλετάριος* και την σύλληψη

¹⁰²³ Στο ίδιο, σ. 356-7.

¹⁰²⁴ Τ. Χιουρέας, *ό.π.*, σ. 88-90.

¹⁰²⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 5/5/1938 σ. 1, 5-6, 6/5/1938, σ. 5, και 29/5/1938, σ. 5.

¹⁰²⁶ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 512.5. Και εν γένει κ. 512 και 513. Οι συλλήψεις κομμουνιστών φοιτητών κατά τη δικτατορία Μεταξά δεν αφορούσαν μόνο το Πανεπιστήμιο Αθηνών, αντίστοιχες είχαμε και τον Νοέμβριο του 1937 στην ΑΣΟΕΕ, όπου το καθεστώς διέλυσε τον Σύλλογο Σπουδαστών ΑΣΟΕΕ γιατί το ΔΣ του ήταν «τεχνιέντας» κομμουνιστικό. *Ελεύθερον Βήμα*, 8/7/1937, σ. 6. Τον επόμενο χρόνο είχαμε συλλήψεις 15 φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, οι οποίοι είχαν καθοδηγητή τον Γ. Δρακόπουλο (ψευδώνυμο Δημοσθένης). Ο Δρακόπουλος είχε δράση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών συνέτασε μαζί με Ι. Λάγγη την [αντιδικτατορική] εφημερίδα *Λευτεριά* και διακινούσε και αντίτυπα του *Αντιδικτατορικού Μετώπου*. *Ελεύθερον Βήμα*, 10/7/1938, σ. 6.

¹⁰²⁷ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 512.2.

11 φοιτητών, κυρίως της Νομικής, ανάμεσά τους οι φοιτητές Ανδρέας Παπανδρέου, Κορνήλιος Καστοριάδης και Κύρκος (Τάκης) Κύρκος.¹⁰²⁸

Η συνεργασία των κρατικών αρχών με τις πανεπιστημιακές για την καταπολέμηση των «ανατρεπτικών ιδεών» ήταν συνεχής και συστηματική και είχε προηγηθεί αρκετά της μεταξικής δικτατορίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο της 4^{ης} Αυγούστου ο υποψήφιος φοιτητής κατέθετε πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, που βεβαίωνε ότι «δεν διώκεται δια αξιόποινον τινά πράξιν, τυγχάνει καλής διαγωγής και εμφορείται από Εθνικιστικές ιδέας και δεν ποιεί χρήσιν ναρκωτικών και άλλων ηδονιστικών ουσιών». Το αιτούνταν ο ίδιος από τις αρμόδιες αρχές αλλά διαβιβαζόταν υπηρεσιακά, ως απόρρητο έγγραφο, στο Πανεπιστήμιο και απαγορευόταν η ανακοίνωσή του στον ενδιαφερόμενο.¹⁰²⁹ Οι διώξεις των φοιτητών από το μεταξικό Νέον Κράτος και τις πανεπιστημιακές αρχές είχαν σαφώς πολιτικό πρόσημο, ακόμα και αν σχετίζονταν με διεκδικήσεις για σπουδαστικά ζητήματα, και εντάσσονται στο ευρύτερο φάσμα των πολιτικών διώξεων (πολιτικό προσωπικό, συνδικαλιστικά στελέχη, εργαζόμενους κ.ά αντιφρονούντες) που άσκησε το καθεστώς για να εδραιώσει την εξουσία του. Βασικό μέλημά τους ήταν η αντιμετώπιση «όσων [φοιτητών] εμφορούνταν από κομμουνιστικές δοξασίας και ενός σοβαρού αριθμού από τοιαύτας αριστεριζούσας»,¹⁰³⁰ που πιθανόν πρωτοστατούσαν στις αντικαθεστωτικές κινήσεις. Όπως αναφέρθηκε όμως, το Αντιδικατορικό Μέτωπο Νέων είχε συσταθεί και από δημοκρατικούς, «βενιξελογενείς» φοιτητές, ενώ ο Παξινός δήλωνε ότι στους συλληφθέντες της οδού Αιόλου ήταν και κάποιοι νέοι που παρασύρθηκαν, χωρίς να έχουν σχέση με τους κομμουνιστικούς πυρήνες και τις ομάδες του αντιδικτατορικού Μετώπου Νέων.¹⁰³¹ Φαίνεται λοιπόν ότι ένα μέρος των φοιτητών, μετά από δύο σχεδόν δεκαετίες μαχητικών διεκδικήσεων και αμφισβήτησης, εξακολουθούσε να έχει δημοκρατικές ευαισθησίες. Και το καθεστώς από την πλευρά του, μαζί με την ευκολία που είχε να βαφτίζει οποιαδήποτε αντίδραση ως κομμουνιστική, φαίνεται ότι στοχοποιούσε και όσους δημοκρατικούς φοιτητές αντιτίθονταν

¹⁰²⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/8/1939, σ. 5. Για την αντιστασιακή τους δραστηριότητα κατά την 4^η Αυγούστου βλ. τις ανάλογες μαρτυρίες των προαναφερόμενων, ΑΣΚΙ, Αρχείο Μιχάλη Κύρκου, κ. 15 (υποαρχείο Τάκη Κύρκου). Ο Κύρκος (Τάκης) Κύρκος ήταν γιος του πρώην υπουργού Πρόνοιας Μιχάλη Κύρκου και αδελφός του Λεωνίδα Κύρκου.

¹⁰²⁹ Βλ. χαρακτηριστικά τον φ. 502.2 (ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ) όπου διασώζονται ανάλογα πιστοποιητικά φοιτητών, μαζί με χφ. σημείωμα του Γενικού Γραμματέα του Πανεπιστημίου ότι δεν ήξερε τι να τα κάνει. Δεν έχουμε εντοπίσει ανάλογη νομοθεσία η οποία υποχρέωνε τους φοιτητές να υποβάλλουν στο Πανεπιστήμιο πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων κατά την εγγραφή τους. Ενδεχομένως να ήταν μια άτυπη πρακτική, που εξασφάλιζε τόσο τους φοιτητές, όσο και το Πανεπιστήμιο.

¹⁰³⁰ Παξινός, ό.π., σ. 421.

¹⁰³¹ Στο ίδιο, σ. 357.

στη δικτατορία.¹⁰³² Βέβαια η πλειοψηφία των φοιτητών δεν εκδήλωσε την αντίθεσή της στην 4^η Αυγούστου. Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, φοιτητής στη Νομική, ανέφερε ότι «σαν φοιτητές δεν κάναμε αντίσταση κατά του Μεταξά γιατί η δικτατορία δεν ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Παίρναμε βέβαια μέρος στις διαδηλώσεις αλλά αυτό δεν ήταν αντίσταση. Ακόμα και οι κομμουνιστές εκείνο που έκαναν ήταν να επιβιώνουν».¹⁰³³

Στην προσπάθεια ελέγχου της φοιτητικής νεολαίας από το μεταξικό καθεστώς εγγραφόταν και η επίμονη επιδίωξή του να την εντάξει στην ΕΟΝ, με τη σύσταση της Φοιτητικής Φάλαγγας Εθνικής Νεολαίας (στη συνέχεια υπό τη Διοίκηση Ανωτάτων Σχολών-ΔΑΣ και την Υποδιοίκηση Θηλέων Ανωτάτων Σχολών-ΥΘΑΣ).¹⁰³⁴ Η προσπάθεια αυτή ενισχύθηκε από την απορρόφηση του ΕΠΣ στην ΕΟΝ, το καλοκαίρι του 1937,¹⁰³⁵ μαζί με την συντηρητική Ένωσι Ελληνίδων Φοιτητριών. Παρόλη την προπαγάνδα για τη συμμετοχή των φοιτητών και τις επίσημες εκδηλώσεις εντυπωσιασμού (ομιλίες του Μεταξά στους φοιτητές, επισκέψεις στο Πανεπιστήμιο κ.ά.) η πρώτη φάλαγγα της ΔΑΣ με 600 φοιτητές και 200 φοιτήτριες ορκίστηκε ενάμιση χρόνο μετά την ίδρυση της ΕΟΝ, τον Δεκέμβριο 1937, σε «μεγαλειώδη» βέβαια τελετή ενώπιον του αρχηγού της Ι. Μεταξά που της παρέδωσε τελετουργικά τη σημαία.¹⁰³⁶ Η ένταξη των φοιτητών στην ΕΟΝ δε φαίνεται να απέδωσε σε όλη την περίοδο της δικτατορίας, στο μέτρο που δεν ήταν υποχρεωτική η συμμετοχή στον ίδιο βαθμό όσο των μαθητών γυμνασίου. Πιθανόν αποτρεπτικός παράγοντας, μαζί με την απροθυμία των μη συμπαθούντων ή αμέτοχων φοιτητών να ενταχθούν σε μια οργάνωση απόλυτα ελεγχόμενη από ένα δικτατορικό καθεστώς, ήταν και η συμπεριφορά των «παμφοιτητικών» στελεχών της στο Πανεπιστήμιο, οι οποίοι με εκβιαστικά και βίαια μέσα καταλάμβαναν τις διοικήσεις φοιτητικών συλλόγων και ευνοούσαν μέλη της ΕΟΝ ως προς τις φοιτητικές παροχές.¹⁰³⁷ Το γεγονός πάντως της μειωμένης συμμετοχής των φοιτητών

¹⁰³² Σύμφωνα με την μαρτυρία του φοιτητή Νομικής Ελ. Μωραϊτίνη-Πατριαρχέα έως το 1937 η Ειδική Ασφάλεια τον είχε συλλάβει πέντε φορές, παρόλο που ο Μανιαδάκης γνώριζε ότι ήταν βενιζελικός. Βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 257.

¹⁰³³ Νίτσα Λουλέ-Θεοδωράκη, *Κωνσταντίνος Μητσοτάκης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, ²1996, σ. 53.

¹⁰³⁴ Για τη δράση της ΔΑΣ και της ΥΘΑΣ βλ. ενδεικτικά τα άρθρα του περιοδικού *Η Νεολαία* (της ΕΟΝ), 2 (15/10/1938), σ. 63-64, 3 (29/10/1938), σ. 107 και 8 (3/12/1938), σ. 287. Για την ΕΟΝ βλ. Βαγγέλης Αγγελής, *Μεταξική προπαγάνδα και Νεολαία 1936–1940*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2004 όπου παρέχονται στοιχεία και για την ανώτατη εκπαίδευση, σ. 140-144. Για την ΕΟΝ βλ. και Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 151-203 και Νάση Μπάλτα, «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας: Ιστοριογραφικές καταγραφές και ερευνητικές προοπτικές» στο *Η ελληνική νεολαία*, *ό.π.*, σ. 43-50.

¹⁰³⁵ Η τελευταία αναφορά στον ΕΠΣ εντοπίζεται στο *Ελεύθερον Βήμα* στις 21/8/1937, σ. 5.

¹⁰³⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 1/1/1938 σ. 12.

¹⁰³⁷ Αναφορές ότι για τη στέγαση στον «Οίκο του Φοιτητή» θα έπρεπε κάποιος να είναι μέλος της ΕΟΝ, παρεμβάσεις υψηλόβαθμων στελεχών της ΕΟΝ στον πρότανη για ατομικά αιτήματα φοιτητών κ.ά. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του φοιτητή Οδοντιατρικής και μέλους της ΕΟΝ Α.Π. που έβρισε επιμελητή εργαστηρίου και έδειρε μια καθαρίστρια στο Πανεπιστήμιο. Όταν κλήθηκε από το Πειθαρχικό Συμβούλιο μάρτυρας υπεράσπισής του ήταν ο Νάσος Μασίδης, αρχηγός της ΕΟΝ στο Πανεπιστήμιο, και ο

στην ΕΟΝ το παραδεχόταν και ο ίδιος ο Μεταξάς το 1939, ενώ είχε ήδη αναλάβει δράση και το Υπουργείο Παιδείας.¹⁰³⁸ Έτσι θα μπορούσε να αιτιολογηθεί και η δημοσιευμένη στον Τύπο «προτροπή» της Συγκλήτου του προς τους φοιτητές το 1939 να πυκνώσουν τις πανεπιστημιακές φάλαγγες της ΕΟΝ, αφού ως το πνευματικό άνθος της ελληνικής νεότητας και προορισμένοι για οδηγοί του έθνους και της κοινωνίας είχαν υποχρέωση να μετέχουν ενεργά στην οργάνωση και να συμπράξουν με όλες τους τις δυνάμεις στους σκοπούς της.¹⁰³⁹

«μετανοών» υπόλογος τιμωρήθηκε μόνο με επίπληξη. ΙΑΠΑ, Βιβλίο Πρακτικών Πειθαρχικού Συμβουλίου, συνεδρίαση 11/5/1939 και 15/6/1939.

¹⁰³⁸ Σε ομιλία του στο Α' Συνέδριο της ΕΟΝ, 5/1/1939. Βλ. Ιωάννου Μεταξά, *Λόγοι και σκέψεις 1936-1941*, τ. 2: 1939-1941, Γκοβόστης, Αθήνα, 1969, σ. 15-16. Για τη συμμετοχή φοιτητών στην ΕΟΝ βλ. και Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 161-162, και Β. Αγγελής, *ό.π.*, σ. 144, 272-273.

¹⁰³⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 19/1/1939, σ. 1. Η «έκκληση» υπογραφόταν από τον πρότανη Γ Φωτεινό, τον αντιπρότανη Γ Μπαλή, τον προπρότανη Γρ Παπαμιχαήλ, τα μέλη της Συγκλήτου καθηγητές Γ. Σωτηρίου, Κ. Βαρβαρέσσο, Α. Αραβαντινό, Γ. Οικονόμο, Ι. Τρικκαληνό, Β. Αιγινήτη, Ερ. Σκάσση και τον γενικό γραμματέα του Πανεπιστημίου Β. Μακρή. Λίγους τρεις μήνες μετά οι πανεπιστημιακές αρχές έστειλαν στην ΕΟΝ - ΔΑΣ καταλόγους με τα ονόματα και τις διευθύνσεις και φοιτητών ανά σχολή, 29/4/1939, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 514.2.

3.3 Σκέψεις για το φοιτητικό κίνημα του Μεσοπολέμου

Η περιγραφή των φοιτητικών διαμαρτυριών που προηγήθηκε μας δίνει τη δυνατότητα να σκεφτούμε τις διαδρομές και τη φυσιογνωμία του φοιτητικού κινήματος την περίοδο αυτή. Πριν προχωρήσουμε στην επισήμανση των χαρακτηριστικών αυτού του κινήματος, αξίζει να επισημάνουμε ένα στοιχείο που συνδέεται με τις πηγές που χρησιμοποιούμε. Όπως συμβαίνει συνήθως, οι οπτικές που αναδύονται μέσα από τις συγκεκριμένες πηγές είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη θέση και τα συμφέροντα των δημιουργών τους. Οι φοιτητές ενδιαφέρονταν να υπερτονίσουν την συμμετοχή των συναδέλφων τους ή την αστυνομική βιαιότητα, το Πανεπιστήμιο επεδίωκε να υποβαθμίσει τα γεγονότα, οι αναφορές της Ασφάλειας αναζητούσαν εσωτερικούς εχθρούς. Και βέβαια οι εφημερίδες στέκονται απέναντι στις κινητοποιήσεις με βάση την παραταξιακή τους τοποθέτηση, συχνά αλλάζοντας θέση ανάλογα την πολιτική συγκυρία. Άλλη διάσταση πρόβαλλε ο *Ριζοσπάστης* και άλλη το *Ελεύθερο Βήμα* για τα γεγονότα. Το τελευταίο μάλιστα διαφοροποιούσε την θέση του απέναντι στους φοιτητές, ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες. Στην απεργία του 1929, με κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου τήρησε μια επικριτική στάση απέναντι στις κινητοποιήσεις, ενώ στην αντίστοιχη του 1936 υποστήριξε τόσο τα αιτήματα, όσο και την στάση των φοιτητών. Απόρροια, όλων αυτών είναι οι ασάφειες ή οι διαφορετικές εκδοχές των γεγονότων, ο λόγος αλλά και οι σιωπές για αυτά. Σε κάθε περίπτωση μπορούμε, όμως, να σχηματίσουμε την μεγάλη εικόνα, να σκιαγραφήσουμε τα χαρακτηριστικά της. Ας δούμε τα βασικά:

Α. Η μαζικότητα. Σύμφωνα με τις περιγραφές στις κινητοποιήσεις συμμετείχε ένα πολυπληθές σώμα. Όχι σε όλες, όχι διαρκώς, αλλά πάντως υπάρχει μια σημαντική μάζα φοιτητών που συμμετέχει στις κινητοποιήσεις. Στην μαζικότητα της φοιτητικής διαμαρτυρίας σαφώς υπήρξαν διακυμάνσεις. Διακυμάνσεις που εξαρτήθηκαν είτε από τις προσωπικές επιλογές, είτε από την βαρύτητα των αιτημάτων, είτε από την αντιμετώπιση των φοιτητών και των διεκδικήσεών τους από τους αρμόδιους (Υπουργείο Παιδείας, Πρυτανικές αρχές, Ασφάλεια). Το πολυπληθές και ετερογενές σώμα των φοιτητών δε συμπεριφερόταν με τον ίδιο τρόπο. Δεν υπάρχουν και επαρκή στοιχεία για τον αριθμό των συμμετεχόντων, ούτε για αυτούς που απείχαν, είτε ως «απεργοσπάστες», είτε επειδή αδιαφορούσαν. Παράλληλα κατά την διάρκεια των φοιτητικών απεργιών, ιδιαίτερα των πολυήμερων, η σταδιακή απόσυρση μέρους των φοιτητών από τις κινητοποιήσεις πιθανόν να ήταν αποτέλεσμα κόπωσης, αποδοχής των προτεινόμενων μέτρων ή και διαφωνίας για τον τρόπο χειρισμού της απεργίας.

Η συμμετοχή ενός πολυπληθούς σώματος στις φοιτητικές κινητοποιήσεις σαφώς συνδέεται με την αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στον

Μεσοπόλεμο. Συνδέεται, επίσης ενδεχομένως, και με την συστηματοποίηση των σπουδών και την εντατικοποίησή τους, απόρροια των μέτρων που αφορούσαν την παρακολούθηση των μαθημάτων και είχαν θεσμοθετηθεί ήδη από τη βενιζελική κυβέρνηση του 1911. Η υποχρεωτικότητα της παρακολούθησης δημιουργούσε έναν άλλου τύπου φοιτητή, συγκριτικά με εκείνον του 19^{ου} αιώνα, όπου η ελευθερία της συμμετοχής ήταν το χαρακτηριστικό της φοίτησης. Η υποχρεωτικότητα της παρακολούθησης δημιουργούσε άλλες δεσμεύσεις, υποχρέωνε, τρόπον τινά, τον φοιτητή να βρίσκεται στους χώρους του ιδρύματος, να συμμετέχει στη συλλογική ζωή σε όλες της τις εκφάνσεις.

Μαζί με την αύξηση των φοιτητών σημαντικό ρόλο έπαιξε και η κοινωνική διαφοροποίηση του φοιτητικού σώματος. Η παρουσία φοιτητών χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, οι «φτωχοί φοιτητές», σύμφωνα με την δική τους ορολογία, ήταν αυτοί που αντιμετώπιζαν πιο έντονα δυσκολίες στην περάτωση των σπουδών τους. Ενδεχομένως αυτή η κατηγορία των φοιτητών μετείχε πιο δυναμικά στις κινητοποιήσεις, ως η πιο άμεσα θιγόμενη, κάτω από τις οδηγίες είτε αριστερών, είτε συντηρητικών επιτροπών. Σε κάθε περίπτωση, και στο μέτρο που η συμμετοχή στις κινητοποιήσεις νομιμοποιήθηκε από οργανώσεις όλου του πολιτικού φάσματος, αποτέλεσε ένα χαρακτηριστικό του μεσοπολεμικού φοιτητή, ένα στοιχείο που τον διέκρινε με βάση την ιδιότητα αλλά και την ηλικία του. Η φοιτητική διαμαρτυρία αποτέλεσε μια σταθερά για την περίοδο που μελετάμε και ήταν γέννημα του καιρού της. Δε μπορεί να λογιστεί αποκομμένη από τις ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές διαμαρτυρίες, τις απεργίες των εργατών, την ανάπτυξη του συνδικαλισμού, την παρουσία των προσφύγων, τις κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης που καθόρισαν τον Μεσοπόλεμο, διαμορφώνοντας νέες δυναμικές στην έννοια της διεκδίκησης. Η φοιτητική διαμαρτυρία απορρόφησε τις κοινωνικές εντάσεις και εξέβαλε και αυτή τις δικές της στο πλαίσιο των ευρύτερων διεκδικήσεων. Τα εθνικά και πολιτικά γεγονότα μιας ταραγμένης περιόδου και οι συνεχείς αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση δικαιολογούν την αντίδραση των φοιτητών αλλά και την παρουσία τους στο δρόμο.

Β. Η πολιτική. Κύρια αιτία για τις κινητοποιήσεις ήταν τα νομοθετικά μέτρα που λάμβαναν οι πολιτικές και πανεπιστημιακές αρχές. Μέτρα που απέρρεαν είτε από τα οράματα και τις πολιτικές αντιλήψεις των αρμόδιων ως προς την οργάνωση – μεταρρύθμιση της ανώτατης παιδείας, ως προς τον ρόλο της στην κοινωνική ανέλιξη ή στασιμότητα, είτε συνδέονταν με τις δυσπραγίες στη δημοσιονομική πολιτική σε μια κρίσιμη οικονομικά περίοδο και τη διαχείριση των εσόδων του Πανεπιστημίου. Η αύξηση των διδάκτρων και ο περιορισμός των εξεταστικών περιόδων και του αριθμού των φοιτητών, μέτρα που έπληταν φοιτητές χαμηλών και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, η δυσλειτουργία που έφερνε η συνεχώς αναιρούμενη

και μεταβαλλόμενη νομοθεσία του Πανεπιστημίου Αθηνών και οι δυσανάλογες με τον αριθμό των φοιτητών υποδομές και παροχές του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο δημιουργούσαν συνεχώς εντάσεις μέσα στα προαύλια του Πανεπιστημίου, εντάσεις που είτε περιορίζονταν σε μια σειρά διαμαρτυριών, χωρίς να διαταράσσουν ουσιαστικά την καθημερινότητα του ιδρύματος, είτε έπαιρναν δυναμικότερη μορφή, την κάθοδο σε απεργία, βάζοντας σε δοκιμασία τις σχέσεις μέσα στην πανεπιστημιακή κοινότητα.

Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις ενείχαν την πολιτική. Και σε μια περίοδο, όπως του Μεσοπολέμου, όπου η ένταση του διχασμού, η ασταθής πολιτική σκηνή, η εμπλοκή του στρατού, τα κινήματα, οι δικτατορίες, ο αντικομμουνισμός, το πολιτειακό συνεχώς επανέρχονταν, επανακαθορίζονταν οι όροι συνδιαλλαγής των φοιτητών. Η πολιτική έμπαινε παντού είτε αφορούσε την εκάστοτε στάση της κυβέρνησης για τα αιτήματά τους, είτε τους ίδιους τους φοιτητές και το πως αντιλαμβάνονταν τις σπουδές τους. Ακόμα και στις περιπτώσεις που τα αιτήματα ήταν αμιγώς σπουδαστικά υπήρχε σταθερή σχέση πολιτικής και φοιτητικής διαμαρτυρίας. Η ένταση και η δυναμική των διεκδικήσεων συνδεόταν με την πολιτική κατάσταση αλλά και την αποφασιστικότητα των κυβερνήσεων. Ο πολιτικός χαρακτήρας που έλαβε π.χ. η απεργία του 1929 συνδεόταν απόλυτα με την αποφασιστικότητα που έδειξε η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων απέναντι στις διαμαρτυρίες των φοιτητών και τον ριζοσπαστικό δρόμο που είχαν πάρει αυτές. Το αίτημα του σεβασμού των ακαδημαϊκών ελευθεριών μέσα στο Πανεπιστήμιο κατά τη δεκαετία 1930 δε θα ήταν κατανοητό χωρίς την εφαρμογή του Ιδιώνυμου. Και από την άλλη πλευρά, το Πανεπιστήμιο διαμόρφωνε τη στάση του με βάση και την πολιτική συγκυρία και τη σχέση του με την εκάστοτε κυβέρνηση.

Δεν είχε ιδιαίτερη σημασία εάν τα σπουδαστικά αιτήματα είχαν πολιτική διάσταση. Μεταβάλλονταν σε πολιτικά στο μέτρο που για πρώτη φορά στον Μεσοπόλεμο δημιουργήθηκαν τόσες διαφορετικές φοιτητικές παρατάξεις συνδεδεμένες με κομματικούς οργανισμούς ή ιδεολογικά σχήματα. Δεν εννοούμε ότι όλο το φοιτητικό σώμα ήταν πολιτικά στρατευμένο, το αντίθετο μάλιστα. Και τις πιο πολλές φορές μάλιστα οι κυρίαρχες πολιτικές τάσεις (βενιζελισμός – αντιβενιζελισμός) δεν ήταν εμφανείς ή διακριτές μέσα στην φοιτητική έκφραση. Όμως εκ των πραγμάτων η συμμετοχή στις κινητοποιήσεις ενέπλεκε τον φοιτητή στην πολιτική, δημιουργούσε ένα άλλο χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας του.

Γ. Η **πολυφωνία** της διαμαρτυρίας. Οι φοιτητές διαμόρφωσαν ένα μεγάλο ρεπερτόριο κινήσεων, στο πλαίσιο της σχέσης δράσης – αντίδρασης με την αντιτιθέμενη πλευρά. Θα λέγαμε ότι ήταν ένα συνεχές «πινγκ – πονγκ» μεταξύ φοιτητών και πανεπιστημιακών αρχών,

κυβέρνησης και αστυνομίας. Και όσο πιο έντονη ήταν η αντίδραση της μιας πλευράς, τόσο παράσερνε και την άλλη. Ποιοι ήταν όμως οι πόλοι μέσα σ' αυτή την αντιπαράθεση; Οι φοιτητές, το Πανεπιστήμιο και η πολιτική εξουσία. Η σχέση ανάμεσα σε αυτούς τους πόλους ήταν καθοριστική στο να αναπτυχθεί ή να ατονίσει η φοιτητική διαμαρτυρία. Αλλά στο εσωτερικό των πόλων υπήρχαν διαφοροποιήσεις. Η πολιτική εξουσία αναλάμβανε ρόλο όταν οι κινητοποιήσεις έπαιρναν δυναμικό χαρακτήρα. Οι χειρισμοί της συναρτώνταν με τα εκάστοτε πρόσωπα που την στελέχωναν και τις πολιτικές και ιδεολογικές τους επιλογές. Αντίστοιχα, οι αρχές ασφαλείας που διέθεταν την δική τους εξουσία. Εντός του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν ήταν ίδια η συμπεριφορά των καθηγητών έναντι των μαθητών τους, υπήρχαν συντηρητικά και προοδευτικά στοιχεία και κάποιοι διαφοροποιούνταν θετικότερα ή αρνητικότερα απέναντι στη δράση των φοιτητών. Ακόμα και ο χαρακτήρας των πρυτανικών αρχών και της Συγκλήτου άλλαζε, ανάλογα με τα μέλη τους, έτσι επανακαθοριζόταν η στάση απέναντι στους φοιτητές.

Όσον αφορά το φοιτητικό σώμα, οι διαφοροποιήσεις ήταν ακριβώς το στοιχείο που διαμόρφωνε τη δυναμική στις κινητοποιήσεις. Προφανώς καταλυτικό στοιχείο στην ανάδυση του φοιτητικού συνδικαλισμού στο Μεσοπόλεμο και στην αυξανόμενη δυναμική του έπαιξε η παρουσία των αριστερών φοιτητών. Αμφισβητώντας τόσο την εκπαιδευτική διαδικασία όσο και τις συνθήκες φοίτησης, έχοντας παράλληλα έναν πιο δυναμικό λόγο και επιθυμία δράσης ήταν σε θέση να αναλάβουν μια πιο μαχητική διεκδίκηση και έτσι να προσεγγίσουν ένα τμήμα των φοιτητών, κυρίως των «φτωχών» που βίωναν τα ανάλογα προβλήματα. Όπως σημείωνε ο Νίκος Σβορώνος «το φοιτητικό αριστερό κίνημα είχε, την εποχή αυτή, κάτι το ηρωικό, το αυθόρμητο και το αφελέες».¹⁰⁴⁰ Όμως, και σε αντίθεση ενδεχομένως με μυθοποιημένες εικόνες τους, οι στρατευμένοι στην κομμουνιστική ή άλλη αριστερά φοιτητές αποτέλεσαν σταθερά μια πολύ μικρή μειοψηφία μέσα στο φοιτητικό σώμα, μεταφέροντας μάλιστα στα πανεπιστημιακά προαύλια τις εσωτερικές αντιθέσεις/διασπάσεις του κομμουνιστικού κινήματος. Η ανάδυση της φοιτητικής διαμαρτυρίας συνδεόταν με το γεγονός ότι πέρα από την Αριστερά αναδείχθηκαν και άλλοι πόλοι που διεκδίκησαν την καθοδήγηση του φοιτητικού σώματος. Οι «συντηρητικές» φωνές αποτέλεσαν, επίσης μια σημαντική σταθερά. Μέσα από αυτές αναδύθηκε και πήρε τον δικό του δρόμο ο ΕΠΣ, μια ακραία ριζοσπαστική δεξιά οργάνωση με αντικομμουνιστική ρητορική, στα πρότυπα των φασιστικών νεολαιών της Ευρώπης. Ως μια ισχυρή συνιστώσα του φοιτητικού κινήματος, αποτέλεσε το αντίπαλον δέος μέσα στην φοιτητική κοινότητα και συμπεριέλαβε στους

¹⁰⁴⁰ Συνέντευξη Ν. Σβορώνου, ό.π., σ. 41.

κόλπους του όλο το εύρος των φοιτητών που αντιμετώπιζαν με δυσπιστία ή αντιπάθεια τους αριστερούς συναδέλφους τους. Ανέλαβε πολλές φορές την εκπροσώπηση των φοιτητών και συχνά συνεργάστηκε με τις πρυτανικές αρχές και την Πολιτεία, λόγω του φόβου για την επικράτηση των αριστερών στις φοιτητικές κινητοποιήσεις και την αύξηση της επιρροής των ανατρεπτικών ιδεών στο φοιτητικό σώμα. Και απ' ότι φαίνεται οι «συντηρητικές» φωνές δραστηριοποιήθηκαν κατ' αντίστιξη και αποδείχθηκαν ικανές να αναπτύξουν τη δική τους δυναμική στις κινητοποιήσεις, να διεκδικήσουν με ένταση την ηγεσία των διαμαρτυριών και να δράσουν με μαχητικότητα έναντι των αντιπάλων τους. Η εικόνα δεν είναι ενιαία, η φωνή δεν είναι μία. Το κυρίαρχο αντιθετικό δίπολο κομμουνιστής-εθνικόφρων φοιτητής είναι αυτό που επικρατεί, αλλά δεν μπορεί να κρύψει τις πολλαπλές ομαδοποιήσεις που κρύβονταν από κάτω: κομμουνιστές, αρχειομαρξιστές, τροτσκιστές, σοσιαλιστές, δημοκράτες, φιλελεύθεροι, εθνικόφρονες, φασίστες, μη πολιτικοποιημένοι. Οι διαφορετικές και συγκρουόμενες πολιτικές τάσεις, χωρίς να αντιστοιχούν πάντα σε κομματικές οργανώσεις ή χωρίς αυτές να είναι ευδιάκριτες, συνυπήρχαν και μέσα στα πανεπιστημιακά προαύλια, τις περισσότερες φορές χωρίς αγαστές σχέσεις και επικρατώντας η μια της άλλης. Αυτή η πολυφωνία επέτρεπε την ανάπτυξη του φοιτητικού συνδικαλισμού. Δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η συμπίεση των φοιτητών με συγκεκριμένες παρατάξεις σε διαφορετικές χρονικές στιγμές σήμαινε απαραίτητα την αποδοχή των θέσεών τους, των κομμουνιστικών ή των φασίζουσων ιδεολογικών τους προταγμάτων. Η συστράτευση των φοιτητών συνδεόταν κάθε φορά με την ευρύτερη πολιτική συγκυρία, αλλά και την αποτελεσματικότητά των παρατάξεων στη διεκδίκηση των αιτημάτων.

Οι πολλαπλές φωνές απευθύνονταν σε διαφορετικά ακροατήρια, διευρύνοντας τη δυναμική του φοιτητικού συνδικαλισμού. Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της πολυφωνικότητας, με εξαίρεση ίσως τις περιόδους όπου το πολιτειακό ζήτημα ήταν το ουσιαστικό επίδικο, είναι η απουσία άμεσης σύνδεσης των κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων της εποχής με το φοιτητικό συνδικαλιστικό κίνημα. Στον δημόσιο, τουλάχιστον, λόγο αυτή η σύνδεση δεν παρατηρείται πουθενά. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι αυτή η απουσία συνδέεται με έναν ευρύτερο λόγο για τους φοιτητές και τη φοιτητική ζωή, όπως είχε εκφραστεί και από το Πανεπιστήμιο, που τους ήθελε αφιερωμένους στις σπουδές τους και μακριά από την πολιτική, ως στοιχείο της ταυτότητάς τους. Τα μεγάλα κόμματα, φαίνεται, ότι παρά τις οποιεσδήποτε σχέσεις που σίγουρα υπήρχαν, επιδίωκαν να παρουσιάσουν τα ίδια αμέτοχα από τις φοιτητικές κινητοποιήσεις και κυρίως τις ταραχές. Σε αυτό τον πατερναλιστικό λόγο, τον οποίον χρησιμοποιούσαν οι εκάστοτε κυβερνώντες, η μόνη σχέση με την πολιτική αφορούσε την άρνηση του κομμουνισμού ως εχθρού της πατρίδας.

Δ. Το φύλο. Ήταν οι κινητοποιήσεις μια αντρική υπόθεση; Και στις περιγραφές που προηγήθηκαν, αλλά και συνολικά στις πηγές μας, το φύλο που κυριαρχεί είναι το ανδρικό, οι φοιτητές. Εύλογη επιλογή, εφόσον μόλις –οριακά- το 1/10 του φοιτητικού πληθυσμού είναι γυναικείου φύλου. Παρόλα αυτά, η παρουσία γυναικών σημειώνεται και γίνεται πιο έντονη είτε σε συγκεκριμένες σχολές, λόγω των υψηλών ποσοστών φοίτησής τους, είτε σε ζητήματα που τους αφορούν άμεσα, όπως λ.χ. ενάντια στο νομοσχέδιο για την απαγόρευση πρόσληψης των γυναικών στο δημόσιο. Έχουμε μια καλύτερη εικόνα για τις φοιτήτριες που ενεργοποιήθηκαν δυναμικά στις φοιτητικές κινητοποιήσεις, ιδιαίτερα για αυτές που ανήκαν στην Αριστερά. Διασώθηκαν καλύτερα οι πληροφορίες, επειδή ενεργοποιήθηκαν οι ελεγκτικοί μηχανισμοί του κράτους και οι πειθαρχικοί του Πανεπιστημίου. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι φοιτητικές διαμαρτυρίες του Μεσοπολέμου ήταν μια υπόθεση ανδρική. Η ένταση, η ζωντανή συμμετοχή, η βία που πολλές φορές ασκούσαν, ακόμη και η ίδια η πολιτικοποίηση αποτελούσαν κυρίως χαρακτηριστικά του ανδρικού φύλου, όπως άλλωστε και η αναρρίχηση στις ανώτατες θέσεις του φοιτητικού συνδικαλισμού. Εξ ου, η αυστηρότητα με την οποία αντιμετωπίζονταν οι φοιτήτριες που εμπλέκονταν με την πολιτική, και δη με την Αριστερά, υπερβαίνοντας τα χαρακτηριστικά που θεωρούνταν ότι έπρεπε να έχει το φύλο τους.

Συμπερασματικά: Το φοιτητικό κίνημα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο υπήρξε μαζικό, δυναμικό, πολυφωνικό και μια υπόθεση του ανδρικού φύλου. Η εξέλιξή του συνδέθηκε με μια σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων που όρισαν το πλαίσιο λειτουργίας του, από τον Οργανισμό του 1911 έως και εκείνον του 1932, αλλά και από την κοινωνική δυσарέσκεια που γεννούσε μια δύσκολη πολιτικά και κοινωνικά συγκυρία. Ούτε η μαζική συμμετοχή, ούτε η σύνδεση με την πολιτική αποτέλεσαν νέα χαρακτηριστικά του φοιτητικού συνδικαλισμού. Η διαφορά στην περίοδο που μελετούμε ήταν η παρουσία πλέον ενός πλήθους φοιτητικών συσσωματώσεων που συνέτειναν στην πολιτικοποίηση του φοιτητή μέσω του σπουδαστικού συνδικαλισμού. Αυτό ήταν το νέο χαρακτηριστικό για τον φοιτητή του μεσοπολεμικού Πανεπιστημίου, που τον διαφοροποιούσε από τον πρόγονό του του 19^{ου} αιώνα. Σε αυτή την κατεύθυνση κρίσιμη ήταν η διεύρυνση του φοιτητικού πληθυσμού και μάλιστα με μέλη που προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά και η εμφάνιση της Αριστεράς στις αίθουσες και τα προαύλια, γεγονός που συνδιαμόρφωσε και την αντιτιθέμενη πλευρά, την ανάπτυξη της ριζοσπαστικοποιημένης δεξιάς παράταξης των φοιτητών. Το φοιτητικό σώμα εμφανιζόταν πλέον πολύ πιο διασπασμένο και πολυφωνικό σε άμεση σύνδεση με το ευρύτερο πολιτικό σκηνικό της χώρας.

Κεφάλαιο τέταρτο

Η αντίδραση του Πανεπιστημίου

4.1 Η πειθαρχική πολιτική του Πανεπιστημίου Αθηνών στον Μεσοπόλεμο

Ο έλεγχος και η πειθαρχία των φοιτητών, η άσκηση εξουσίας απέναντί τους, η επιβολή κανονιστικών προτύπων και ο προσδιορισμός των ορίων μέσα στα οποία μπορούσαν να κινηθούν οι φοιτητές απασχόλησαν εξ αρχής τους ιδρυτές του Πανεπιστημίου που επιχείρησαν να κωδικοποιήσουν πρότυπα συμπεριφοράς, νοοτροπίες και αξίες οι οποίες όφειλαν να χαρακτηρίζουν το φοιτητικό σώμα.¹⁰⁴¹ Στον πρώτο κανονισμό της Αντιβασιλείας του 1836 υπήρχαν μια σειρά από εκτενείς διατάξεις για τη συμπεριφορά των φοιτητών, αντιγραφή από κανονισμούς γερμανικών πανεπιστημίων,¹⁰⁴² ενώ η επιτήρηση της επιμέλειας, ηθικότητας και θρησκευτικής διαγωγής των *μαθητών* αλλά και της επιβολής των ανάλογων ποινών ήταν μέρος των καθηκόντων του Πρύτανη και της Συγκλήτου.¹⁰⁴³ Ο πρώτος αυτός κανονισμός κατηγορήθηκε ως πιστή αντιγραφή ξένων προτύπων και άκριτη μεταφορά τους στην ελληνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα για τις σχετικές με τους φοιτητές διατάξεις. Έτσι στον επόμενο κανονισμό του 1837 ο οποίος διατηρήθηκε σε ισχύ έως το 1911 απαλείφθηκαν οι εκτενείς απαγορευτικές διατάξεις για τους φοιτητές και αμβλύθηκε ο

¹⁰⁴¹ Η αρχική έρευνα για το κεφάλαιο αυτό πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος *Το Πανεπιστήμιο ως τιμωρός: μηχανισμοί ελέγχου και πρακτικές πειθάρχησης. Το Πειθαρχικό Συμβούλιο του Πανεπιστημίου Αθηνών (1911-1974)*, στο Ε.Π. «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» - ΕΚΠΑ. Πρώτη μορφή των στοιχείων και των σκέψεων που παρατίθενται στη συνέχεια στο Α. Χριστοδούλου, «Συμπεριφορά απάδουσα προς την αξιοπρέπεια του φοιτητού». Μηχανισμοί πειθάρχησης των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών στον Μεσοπόλεμο» στο Δημήτρης Δημητρόπουλος - Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Μηχανισμοί ελέγχου και πειθάρχησης 19ος-20ός αιώνας* (υπό έκδοση) και στο Β. Γκόνης - Β. Καραμανωλάκης - Α. Χριστοδούλου, «The University as a Punisher: Control mechanisms and discipline practices. The Disciplinary Board of the University of Athens (1911-1936)», *The Historical Review*, v.18, (υπό έκδοση).

¹⁰⁴² Οι μαθητές (αυτός ο όρος επιλέγεται για τους φοιτητές) όφειλαν να αποδίδουν στους δασκάλους του Πανεπιστημίου, στους κρατικούς ή πανεπιστημιακούς αστυνομικούς υπαλλήλους τον προσήκοντα σεβασμό. Δεν επιτρεπόταν οι συνελεύσεις και τα συλλαλητήρια, η συλλογή υπογραφών, η οπλοφορία, η τοιχοκόλληση έγγραφων χωρίς άδεια, η ηθοποιία, η απομάκρυνση από την πόλη του Πανεπιστημίου χωρίς άδεια, η επίσκεψη σε φυλακισμένους φοιτητές, ούτε οι μονομαχίες. Μάλιστα ο Κανονισμός του 1936 έδινε ιδιαίτερη σημασία στην απαγόρευση, με οκτώ άρθρα, των μονομαχιών, «Διάταγμα περί συστάσεως πανεπιστημίου», *ΦΕΚ* 86/31.12.1836, άρθρα 101-116.

¹⁰⁴³ Ο Πρύτανης επέβαλε την ποινή της μυστικής ή δημόσιας επίπληξης, της κράτησης εντός του θαλάμου και της φυλάκισης, ενώ για τις βαρύτερες παραβάσεις απειλή απόπειμης, προσωρινή απόπειμης, παραίτηση και τέλος αποβολή, αρμόδια ήταν η Σύγκλητος. Για την αποβολή ο μαθητής «στηλιτευόταν επί μελανής σανίδος» και η ποινή γνωστοποιούνταν σε κηδεμόνες και στα ξένα πανεπιστήμια. Κάθε μαθητής που ενεχόταν σε πειθαρχική πράξη δεν μπορούσε, μέχρι να ολοκληρωθεί η υπόθεση και να τελειώσει η ποινή, να διαμείνει ούτε μία νύχτα έξω από την πόλη χωρίς άδεια του πρύτανη και οποιοσδήποτε δραπέτευε απειλούνταν με αποβολή. Στο *ίδιο*, άρθρο 87-100.

έλεγχος της φοιτητικής ζωής. Ο Κανονισμός του 1837, σαφώς πιο ελαστικός από τον προηγούμενο, δεν καθόριζε ούτε τα όρια των δραστηριοτήτων των φοιτητών, ούτε την ποιότητα των παραπτωμάτων.¹⁰⁴⁴ Οι φοιτητές όφειλαν να διάγουν και εκτός πανεπιστημίου αξιοπρεπή βίο και να μην προσβάλουν τα ήθη και τους νόμους του κράτους, *αναλογιζόμενοι τον ευγενή προορισμό τους*.

Ο επόμενος Οργανισμός του Πανεπιστημίου Αθηνών, αυτός του 1911 προϊόν της βενιζελικής μεταρρύθμισης με στόχο τον εκσυγχρονισμό και εξευρωπαϊσμό του ιδρύματος,¹⁰⁴⁵ αποτέλεσε τομή ως προς την εποπτεία και τον έλεγχο των φοιτητών γιατί αφενός διατύπωσε έναν κανόνα ακαδημαϊκής συμπεριφοράς ο οποίος διατηρήθηκε ως έχει και στους επόμενους Οργανισμούς,¹⁰⁴⁶ αφετέρου έθετε νέες βάσεις ως προς τους εποπτικούς μηχανισμούς του ιδρύματος, συστήνοντας ένα ειδικό όργανο, το Πειθαρχικό Συμβούλιο τόσο για τους φοιτητές, όσο και για το διδακτικό και διοικητικό προσωπικό.¹⁰⁴⁷ Αξιοσημείωτη στον οργανισμό του 1911 ήταν η διάταξη που έδινε το δικαίωμα στη Σύγκλητο να επιτρέψει την εγγραφή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αποβληθέντων φοιτητών από άλλα ομοταγή Πανεπιστήμια για πολιτικά αδικήματα.¹⁰⁴⁸ Η απόφαση αυτή, ενδεχομένως αποτέλεσμα και της συμμετοχής των φοιτητών στους εθνικούς αγώνες κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, έδινε πιθανόν την δυνατότητα σε φοιτητές «αλύτρωτων» περιοχών που είχαν διωχθεί από Πανεπιστήμια των Βαλκανίων και της Δύσης για πολιτικούς-εθνικούς λόγους να γίνουν δεκτοί στην Ελλάδα.

¹⁰⁴⁴ Σύμφωνα με αυτόν ο Πρύτανης όφειλε να αγρυπνεί για τους φοιτητές, ιδιαίτερα για τους προερχόμενους από την επαρχία ή τους αλλοδαπούς, και όταν αυτοί «παρεκτρεπόντο» ειδοποιούσε τους οικείους τους. Ακόμα όφειλε να γνωρίζει τις συναναστροφές και το περιβάλλον τους. Στους φοιτητές ο Πρύτανης μπορούσε να επιβάλλει την ποινή της επίπληξης ιδιαιτέρως ή ενώπιον της Συγκλήτου και εικοσιτετράωρη κράτηση. Οι βαρύτερες ποινές, κράτηση μεγαλύτερη των 4 εβδομάδων ή οριστική αποβολή, επιβállονταν από τη Σύγκλητο, κατόπιν έγκρισης του Υπουργείου Παιδείας, «Διάταγμα περί συστάσεως πανεπιστημίου και περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου πανεπιστημίου», *ΦΕΚ* 16/24.4.1837, άρθρο 29 και 31.

¹⁰⁴⁵ Ν. 3823 «Περί Οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου», *ΦΕΚ* 178/12.7.1911 και Ν. 3825 «Περί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου», *ΦΕΚ* 183/17.7.1911. Πρόκειται κατ' ουσίαν για τον ίδιο οργανισμό όσον αφορά τη νομοθεσία που διέπει τους φοιτητές.

¹⁰⁴⁶ Ο φοιτητής που θεωρείτο ενήλικος «απέναντι στις πανεπιστημιακές του υποχρεώσεις» αντιμετώπιζε πειθαρχικές ποινές εάν παρέβαινε τον νόμο ή τις αποφάσεις της Συγκλήτου, συμπεριφερόταν κατά τρόπο που πρόσβαλε την αξιοπρέπεια του πανεπιστημίου ή την τιμή και αξιοπρέπεια των συναδέλφων του, δεν απέδιδε τον απαιτούμενο σεβασμό στις πανεπιστημιακές αρχές ή τους διδάσκοντες, διατάρασσε την τάξη και ησυχία του Πανεπιστημίου και γενικά συμπεριφερόταν με τρόπο *απάδοντα προς την αξιοπρέπεια των φοιτητών*. Βλ. Οργανισμοί 1911, άρθρο 12.

¹⁰⁴⁷ Το Πειθαρχικό Συμβούλιο, συγκροτούνταν ανά τριετία με πρόεδρο τον Πρύτανη και δύο καθηγητές κάθε σχολής (11 μέλη) και ήταν κοινό και για τα δυο ιδρύματα, το Εθνικό και το Καποδιστριακό. Οι ποινές διαβαθμιζόνταν ως εξής: επίπληξη από τον Πρύτανη, επίπληξη στο Πειθαρχικό Συμβούλιο, στη Σύγκλητο, έγγραφη απειλή αποβολής, αποβολή από 3 μήνες έως δύο έτη και διαρκής αποβολή. Παράλληλα συγκροτούνταν Πειθαρχικό Συμβούλιο για το καθηγητικό προσωπικό από τη Σύγκλητο και έξι μέλη του Άρειου Πάγου. Στο *ίδιο*, άρθρο 12 και 10 αντίστοιχα.

¹⁰⁴⁸ Στο *ίδιο*, άρθρο 12, παρ. 1.

Η δημιουργία του Πειθαρχικού Συμβουλίου συγκρότησε έναν νέο κρίκο σε μια παλιά αλυσίδα. Η σύστασή του, το 1911, ήρθε εκ των πραγμάτων να αναμορφώσει ολόκληρο το πεδίο που αφορούσε τον έλεγχο και την πειθάρχηση των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, την επιβολή κανονιστικών προτύπων και τον προσδιορισμό των ορίων μέσα στα οποία μπορούσαν να κινηθούν. Υπήρχε πλέον ένα όργανο, το οποίο αναλάμβανε τον ρόλο του «τιμωρού» του παραβάτη, μέσα από την αναγνώριση της πράξης του τελευταίου ως παραπτωματικής. Δεν ήταν όμως ο μοναδικός μηχανισμός. Σύμφωνα με την ίδια τη λογική του Πανεπιστημίου Αθηνών, η εποπτεία του φοιτητικού σώματος αφορούσε τις πανεπιστημιακές αρχές, με επίκεντρο τον πρύτανη και τη Σύγκλητο, αλλά ταυτόχρονα βάρυνε όλο το προσωπικό του Πανεπιστημίου, διδακτικό και διοικητικό· τους καθηγητές, τους θυρωρούς και κλητήρες, τη Γραμματεία, τους βοηθούς και επιμελητές εργαστηρίων. Πρόκειται για τα πρόσωπα που επέβλεπαν την καθημερινότητα των φοιτητών εντός του Πανεπιστημίου και είχαν την εξουσία να αναφέρουν στην Πρυτανεία τις όποιες παρεκτροπές, ενώ για παρατυπίες ή σσωνος σημασίας, μπορούσαν να επιληφθούν με συστάσεις στους φοιτητές και άλλα διοικητικά όργανα του Πανεπιστημίου, όπως η Γενική Γραμματεία ή το Γραφείο Διεκπεραίωσης της Πρυτανείας.

Ο έλεγχος στις συμπεριφορές των φοιτητών δεν περιοριζόταν εντός του ιδρύματος. Όπως συνέβαινε και στη μέση εκπαίδευση, υπήρχε έλεγχος εντός και εκτός του εκπαιδευτικού ιδρύματος με σκοπό την εξασφάλιση της χρηστής και ηθικής συμπεριφοράς του μαθητή ή του φοιτητή. Σε αντίθεση, όμως, με τους μαθητές, οι φοιτητές αναγνωρίζονταν ως ενήλικοι πολίτες, η συμπεριφορά τους εκτός ιδρύματος αποκτούσε μια ιδιαίτερη διάσταση, καθώς ήταν μέρος μιας μικρής ελίτ στην οποία είχαν επενδυθεί υψηλές κοινωνικές προσδοκίες ως το μέλλον της χώρας. Για την εποπτεία των φοιτητών εκτός των πανεπιστημιακών τειχών συνεπικουρούσαν μια σειρά από φορείς, ακόμα και ιδιώτες, που έφτιαχναν ένα δίαυλο ενημέρωσης και εξασφάλιζαν τον έλεγχο του φοιτητικού σώματος και σε τομείς που δε μπορούσε να ελέγξει μόνο του το ανώτατο ίδρυμα, ορίζοντάς το ως τον αρμόδιο φορέα που έπρεπε να ενημερωθεί και να επιληφθεί για αυτούς. Η σύσταση του Πειθαρχικού δεν μετέβαλε, θεωρητικά τουλάχιστον, αυτή την κατάσταση.

Μια δεκαετία μετά, στον νέο Οργανισμό του 1922, καταργήθηκε το Πειθαρχικό Συμβούλιο για τους φοιτητές, ενώ διατηρήθηκε εκείνο για το καθηγητικό και διοικητικό προσωπικό. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους της κατάργησής του. Ενδεχομένως να μη θεωρήθηκε αναγκαίο λόγω της περιορισμένης συχνότητας και βαρύτητας των υποθέσεων που είχαν προκύψει την προηγούμενη περίοδο, οι οποίες θα μπορούσαν να διεκπεραιωθούν

επαρκώς από τα προϋπάρχοντα θεσμικά όργανα του Πανεπιστημίου.¹⁰⁴⁹ Πιθανόν, το καθηγητικό σώμα επιφορτισμένο με ποικίλες αρμοδιότητες (διδασκαλία, έρευνα, διεύθυνση κλινικών, εργαστηρίων και διοικητικές θέσεις) να μην ήταν διετεθειμένο να δεσμευτεί με τις υποχρεώσεις ενός επιπρόσθετου οργάνου του Πανεπιστημίου. Πόσο μάλλον που το Πειθαρχικό Συμβούλιο έφερε το βαρύ καθήκον της «τιμωρίας», της απόδοσης ποινών στους φοιτητές, γεγονός δυσάρεστο που διατάρασε τη σχέση διδάσκοντα – διδασκόμενου. Σε κάθε περίπτωση, η πειθαρχική αρμοδιότητα επέστρεψε στις πανεπιστημιακές αρχές, ανάλογα με τη βαρύτητα του περιστατικού στον πρύτανη ή τη Σύγκλητο, με μικρές διαφοροποιήσεις στις ποινές.¹⁰⁵⁰

Παρά την έλλειψη του συγκεκριμένου οργάνου την περίοδο 1922 – 1932 οι πανεπιστημιακές αρχές είχαν την ετοιμότητα για να αντιμετωπίσουν επαρκώς τα περιστατικά φοιτητικών παραπτωμάτων. Στην καθημερινότητα του Ιδρύματος δεν έλειψαν τα περιστατικά «απειθείας» που διατάραζαν την ευταξία του και ενεργοποίησαν τους εποπτικούς μηχανισμούς του.¹⁰⁵¹ Καταρχάς επρόκειτο για τις περιπτώσεις σπουδαστικών παραπτωμάτων και ανάρμοστης συμπεριφοράς μεμονωμένων φοιτητών. Υποθέσεις διατάραξης μαθημάτων, παρατυπιών σε εξετάσεις, έλλειψης σεβασμού σε καθηγητές κ.ά. βρέθηκαν ενώπιον των πανεπιστημιακών αρχών.¹⁰⁵² Ήταν μια σημαντική κατηγορία παραπτωμάτων συνδεδεμένη με τη χρηστότητα και την εντιμότητα που θα έπρεπε να χαρακτηρίζει τον φοιτητή και την φοιτήτρια. Παράλληλα, όμως, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί αντιμετώπισαν το νέο φαινόμενο της πολυδιάστατης φοιτητικής παρουσίας, της διεκδίκησης και των φοιτητικών συσσωματώσεων και με μαζικές προσφυγές: κλήσεις για απολογία των διοικητικών συμβουλίων των συλλόγων διότι δεν είχαν εγκεκριμένο καταστατικό ή ξέφυγαν του σκοπού τους, αλλά και των μελών απεργιακών επιτροπών και των «πρωτοστατούντων» φοιτητών για τις κινητοποιήσεις τους. Για τον έλεγχο των συλλογικών σωμάτων των φοιτητών οι πανεπιστημιακές αρχές είχαν και συμμάχους εκτός Πανεπιστημίου. Στον

¹⁰⁴⁹ Κατά την περίοδο 1911-1922 είχαν οδηγηθεί στο Πειθαρχικό Συμβούλιο 52 φοιτητές και φοιτήτριες για 24 περιστατικά παραπτωμάτων με πιο σημαντική παραπομπή αυτή των 11 φοιτητών και 6 φοιτητριών του Οδοντιατρικού Σχολείου που συμμετείχαν σε απεργία το 1920. Βλ. ΙΑΠΑ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Πειθαρχικού Συμβουλίου, 1911-1922 και για την παραπομπή των φοιτητών του Οδοντιατρικού, Συνεδρία 5 Φεβρουαρίου 1921.

¹⁰⁵⁰ Την προσθήκη χρηματικού προστίμου από τον Πρύτανη (5 έως 50 δραχμές) και την αναδιάταξη του χρονικού διαστήματος των αποβολών (3 μέρες έως 1 μήνα, αποβολή για το ενεστώς και το επόμενο ακαδημαϊκό έτος και διαρκής αποβολή). Την ποινή της επίπληξης μπορούσαν να επιβάλουν, εκτός από τον Πρύτανη και οι καθηγητές επ' αυτοφώρω. Οργανισμός 1922, άρθρο 149-151.

¹⁰⁵¹ Τα ανάλογα τεκμήρια, αναφορές, καταγγελίες και παραπομπές στα πειθαρχικά όργανα, διασώζονται στο ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ.

¹⁰⁵² Τις πανεπιστημιακές αρχές απασχόλησαν ανάλογες υποθέσεις 73 φοιτητών, από τις οποίες οι σοβαρότερες (πλαστοπροσωπία, παραποίηση εγγράφων κ.ά.) τιμωρήθηκαν με αποβολή 1 ή 2 ετών (περιπτώσεις 4 φοιτητών) και οι περισσότερες, οι ελαφρύτερες (έλλειψη σεβασμού σε καθηγητή ή συναδέλφους, διατάραξη διδασκαλίας, κάπνισμα κ.ά.) έληξαν με επίπληξη.

Μεσοπόλεμο εντατικοποιήθηκε η ανταλλαγή πληροφοριών με τους κρατικούς μηχανισμούς για τη συμπεριφορά και τις εκδηλώσεις των φοιτητών. Τον Νοέμβριο 1928 ο πρύτανης Γ. Ματθαίοπουλος υπέβαλε αίτημα προς την Εισαγγελία ζητώντας να ενημερώνεται για οποιεσδήποτε ποινικές διώξεις και μηνύσεις που υποβάλλονταν κατά φοιτητών, ώστε και το Πανεπιστήμιο να λαμβάνει τα ανάλογα πειθαρχικά μέτρα.¹⁰⁵³ Παρότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την έκβαση όλων των υποθέσεων ο πρύτανης και η Σύγκλητος έπρεπε να επιληφθούν για 22 περιστατικά φοιτητικών συγκεντρώσεων χωρίς άδεια, επεισοδίων κατά τη διάρκεια απεργιών και παρατυπιών σε συλλόγους. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή της «Φοιτητικής Συντροφιάς» και της παραπομπής του Διοικητικού Συμβουλίου του δημοτικιστικού σωματείου το 1926 με το αιτιολογικό ότι δεν είχε εγκεκριμένο από τον πρύτανη καταστατικό. Στην ουσία όμως η δίωξη αφορούσε τις αντιθέσεις που υπήρχαν μέσα στο σώμα των φοιτητών και των καθηγητών και εν γένει στην κοινωνία για το γλωσσικό ζήτημα, αλλά και κατ' επέκταση της σύνδεσης του δημοτικισμού με τον κομμουνισμό.¹⁰⁵⁴ Κάτω από το ίδιο διασώζονται έγγραφες αναφορές, καταγγελίες και υπηρεσιακή αλληλογραφία για 84 φοιτητές και φοιτήτριες και μέλη 6 φοιτητικών συλλόγων που θεωρήθηκαν ύποπτοι για κομμουνιστικές ιδέες.¹⁰⁵⁵

Ο έλεγχος για την διαγωγή των φοιτητών δεν περιοριζόταν μόνο στη συμπεριφορά τους εντός του Πανεπιστημίου, αλλά εκτεινόταν και στην προσωπική ζωή τους. Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί του Πανεπιστημίου Αθηνών άσκησαν έλεγχο για παραπτώματα φοιτητών που συνδέονταν με ζητήματα ηθικής φύσεως και κοσμιότητας εκτός του ιδρύματος. Η συνήθης τακτική των πανεπιστημιακών αρχών ήταν η κλήση των φοιτητών προς σύσταση και επίπληξη, και ανάλογα με τη βαρύτητα, την αποδεικτική διαδικασία ή τη μεταμέλεια, η εφαρμογή ή μη των προβλεπόμενων ποινών.¹⁰⁵⁶ Οι πανεπιστημιακές αρχές λάμβαναν σοβαρά υπόψη τις έξωθεν καταγγελίες, ιδιαίτερα όταν προέρχονταν από κρατικές

¹⁰⁵³ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 474.4.

¹⁰⁵⁴ Κλήση του ΔΣ της Φοιτητικής Συντροφιάς (Λίνος Πολίτης, Γ. Θεοτοκάς, Γεώργιος Βουμβλινόπουλος, Απόστολος Κολτσιδόπουλος και Ιωάννης Οικονομίδης) σε έγγραφη απολογία στη Σύγκλητο στις 15/5/1926. Είχε προηγηθεί αναφορά στις 21/4/1926 του Υπουργού Παιδείας Ριχάρδου Λιβαθινόπουλου που ζητούσε την πειθαρχική τιμωρία του Σωματείου, εφόσον δεν ήταν αναγνωρισμένο από τον Πρύτανη, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 469.2. Βλ. και *Ελεύθερον Βήμα*, 14/5/1926, σ. 3, 18/5/1926 και 30/9/1926 σ. 1. Για τη δίωξη βλ. και Λ. Αλιβιζάτου, ό.π., και «Φοιτητική Συντροφιά. Απολογισμός του Διοικητικού Συμβουλίου της χρονιάς 1925-26» στο Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα 1925 – 1966*, τ. Α': 1925 – 1949, Αθήνα, Εστία, 1996, σ. 131-137.

¹⁰⁵⁵ Καταδικάστηκαν μετά από παραπομπή στη Σύγκλητο 7 φοιτητές και μια φοιτήτρια με αποβολές συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, ενώ 8 φοιτητές και 1 φοιτήτρια με διαρκείς αποβολές από το Πανεπιστήμιο. Κάποιοι επανήλθαν αργότερα.

¹⁰⁵⁶ Την περίοδο 1922- 1932 απαντώνται 21 περιπτώσεις κατόπιν καταγγελιών πολιτών και της αστυνομίας στις οποίες εμπλέκονταν 31 φοιτητές και θα μπορούσαν να οριστούν ως «πταισματικού» χαρακτήρα (απρεπή συμπεριφορά, οικονομικές οφειλές, συμπλοκές, διατάραξη κοινής ησυχίας, χαρτοπαξία, μέθη) αλλά και σοβαρότερες (παρενόχληση, αποπλάνηση, κλοπή, διάρρηξη και υπεξαίρεση).

αρχές. Την ίδια στιγμή, όμως, υπήρχε και ένα είδους υπεράσπισης του κύρους του ιδρύματος αλλά και του ίδιου του φοιτητή, ως μέρος της ακαδημαϊκής κοινότητας. Το κύρος του φοιτητή προερχόταν ακριβώς από την ίδια του την ιδιότητα, την ένταξή του στο ακαδημαϊκό περιβάλλον. Για τον λόγο αυτό, στις 9 Απριλίου 1928, ο Πρύτανης έκανε αναφορά στον Διευθυντή Αστυνομίας Πόλεως ότι τέσσερις φοιτητές συνελήφθηκαν από υπαστυνόμο και κρατήθηκαν 24 ώρες για διατάραξη της δημόσιας τάξης και ότι το όργανο τους εξευτέλισε, διασύροντάς τους στους δρόμους. Θεωρούσε λοιπόν ότι η συγκεκριμένη ενέργεια δεν άρμοζε σε φοιτητές και ότι ο υπαστυνόμος έπρεπε απλώς να το αναφέρει στις πανεπιστημιακές αρχές, γιατί έτσι η πειθαρχική τιμωρία θα ήταν αποτελεσματικότερη από τον ταπεινωτικό διασυρμό. Εν τέλει οι παρεκτραπέντες κλήθηκαν σε απολογία στη Γενική Γραμματεία του Πανεπιστημίου, ενώ λίγες μέρες μετά, η Διευθυνση Αστυνομίας Πόλεως εξέδωσε εγκύκλιο προς τα αστυνομικά τμήματα με οδηγίες, όταν συλλαμβάνονται φοιτητές για μικροπταίσματα, να μην οδηγούνται στο δικαστήριο και να γίνεται αναφορά στις πανεπιστημιακές αρχές.¹⁰⁵⁷ Ένας τέτοιου είδους «διασυρμός» έθιγε το κύρος που διέθεταν οι φοιτητές και αυτομάτως τους υποβίβαζε από την κοινωνική θέση που είχαν κατακτήσει με την είσοδό τους στο Πανεπιστήμιο.

Οι συγκυρίες όμως μέσα στα πανεπιστημιακά προαύλια και στις αίθουσες σταδιακά άλλαζαν. Η φοιτητική «απείθεια» αυξανόταν, αποτέλεσμα της παρουσίας ενός διευρυμένου κοινωνικά φοιτητικού σώματος και ενός μαχητικότερου φοιτητικού κινήματος, έτσι πολύ σύντομα τέθηκε εν νέου το ζήτημα της επαναφοράς του Πειθαρχικού Συμβουλίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αφορμή ή αιτία για να ανοίξει και πάλι από την κυβέρνηση Βενιζέλου και τις πανεπιστημιακές αρχές η συζήτηση για την επαναλειτουργία του οργάνου αποτέλεσε η πολύ δυναμική απεργία του 1929 και ο φόβος για την διάδοση ανατρεπτικών ιδεών.¹⁰⁵⁸ Σε αυτή την κατεύθυνση η κυβέρνηση και το Πανεπιστήμιο αποφάσισαν από κοινού την επανασύσταση του Πειθαρχικού Συμβουλίου και η λειτουργία του καταχωρήθηκε θεσμικά στον επόμενο Οργανισμό του Πανεπιστημίου, του 1932.¹⁰⁵⁹

Ο οργανισμός του 1932, καθόρισε τη δομή και λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών για τον επόμενο μισό αιώνα. Η ανασύστασή του συνδέθηκε και πάλι με την

¹⁰⁵⁷ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 470.4.

¹⁰⁵⁸ Την ίδια περίοδο, στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης αντίστοιχα, μετά τις αλληπάλληλες φοιτητικές κινητοποιήσεις η Πρυτανεία και η Σύγκλητος προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τις φοιτητικές απεργίες, ιδιαίτερα μετά το 1929, με εξίσου αυστηρά πειθαρχικά μέτρα με το Πανεπιστήμιο της Αθήνας και την επιβολή *λίαν αυστηρών* ποινών. Μαζί με ένα πολύ αυστηρό σύστημα ποινών οριζόταν ότι για κάθε φοιτητή θα έπρεπε να τηρείται και ένας ατομικός φάκελος. Βλ. Δημήτρης Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σ. 74-76.

¹⁰⁵⁹ Ν. 4229, περί μέτρων ασφάλειας του κοινωνικού καθεστώτος και την προστασία των ελευθεριών των πολιτών, γνωστός ως Ιδιώνυμο, *ΦΕΚ* 245/25.7.1929.

κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου και την πανεπιστημιακή νομοθεσία που εισήγαγε αυτή, όπως συνέβη και το 1911. Η μορφή του Πειθαρχικού Συμβουλίου διαφοροποιούνταν κυρίως με τρία νέα στοιχεία.

Πρώτον η σύστασή του: αποτελούνταν από 5 τακτικούς καθηγητές από κάθε Σχολή ανά τριετία και συνεδρίαζε στην αίθουσα της Σύγκλητου, δίνοντας και με την επιλογή της συγκεκριμένης αίθουσας μια παραπάνω βαρύτητα στην πειθαρχική διαδικασία. Δεν γνωρίζουμε τα κριτήρια με τα οποία η κάθε Σχολή εξέλεγε τον καθηγητή που θα μετείχε ως μέλος στο Πειθαρχικό. Τα Πρακτικά συνεδριάσεων των Σχολών δεν παρέχουν ακριβείς πληροφορίες. Πρόκειται, εύλογα σε ένα ανδροκρατούμενο πανεπιστήμιο, για ένα σύνολο καθηγητών που χαρακτηρίζονται κατά κανόνα και με βάση μια πρώτη εκτίμηση, από συντηρητικές αντιλήψεις. Το Πειθαρχικό Συμβούλιο ερχόταν να αποφασίσει για την ποινή μετά από τη διαπίστωση της παράβασης. Λειτουργούσε ως το όργανο απονομής δικαιοσύνης εντός του ιδρύματος και ο ρόλος του αυτός αποτυπώθηκε και στις διαδικασίες λειτουργίας του. Ο πρόεδρος κατείχε έναν κεντρικό ρόλο στη λειτουργία του, αφού ενεργοποιούνταν με δική του εντολή και συνήθως έπειτα από αναφορά κατά του φοιτητή ή των φοιτητών, η οποία έφτανε στην Πρυτανεία. Από τον πρόεδρο ξεκινούσε η διαδικασία και σε αυτόν κατέληγε για να χειριστεί ανάλογα τις αποφάσεις.

Δεύτερον, ο χαρακτήρας του: υπήρχε πλέον μια πολύ πιο συγκροτημένη διαδικασία, κατ' αναλογία δίκης. Γινόταν χρήση της προερχόμενης από τη Δικαιοσύνη ορολογίας,¹⁰⁶⁰ κατά περίπτωση προβλέπονταν ανακρίσεις από τον εισηγητή της υπόθεσης, η προσκόμιση αποδεικτικών στοιχείων, το δικαίωμα παρουσίας μαρτύρων και δικηγόρων και η χρήση στοιχείων από τον «οικείο φάκελο» του φοιτητή.

Ο υπόλογος καλούνταν εγγράφως να απολογηθεί σε συγκεκριμένη ημερομηνία συνεδρίασης. Αν δεν εμφανιζόταν καλούνταν εκ νέου και με δημοσίευση της κλήσης, αλλιώς καταδικαζόταν ερήμην. Ενώπιον των μελών του Πειθαρχικού απολογούνταν, προφορικά ή και εγγράφως και απαντούσε σε ερωτήσεις του Συμβουλίου. Σε κάποιες περιπτώσεις μεσολαβούσε εξέταση μαρτύρων, ενώ σε άλλες καλούνταν και ο καταγγέλλων. Μάλιστα, με τον Οργανισμό του 1932 δινόταν το δικαίωμα στον φοιτητή να παραστεί με συνήγορο. Για τις περιπτώσεις επιβολής της ποινής της διαρκούς αποβολής ο φοιτητής είχε το δικαίωμα να προσφύγει στη Σύγκλητο μέσα σε μια πολύ σύντομη προθεσμία (10 ημερών) από τη δημοσίευση της ποινής, η οποία έχοντας ρόλο δευτεροβάθμιου οργάνου αποφάσιζε τελεσίδικα και μπορούσε να μειώσει την ποινή. Η επιβολή οποιασδήποτε πειθαρχικής ποινής

¹⁰⁶⁰ Εγκαλών - εγκαλούμενος, κατηγορητήριο, εκδίκαση, καθ' υποτροπή, ανακοπή απόφασης, εξέταση κατ' ουσίαν της υπόθεσης, δεδικασμένο. ΙΑ ΕΚΠΑ, Πρακτικά συνεδριάσεων Πειθαρχικού Συμβουλίου, 1932-1941.

δημοσιευόταν από τον Πρύτανη, σημειωνόταν στο βιβλιάριο σπουδών του φοιτητή και γνωστοποιούνταν σε γονείς ή κηδεμόνες με επιστολή. Η συγκεκριμένη διαδικασία είχε ως στόχο να εξασφαλίζει τη νομιμότητα αλλά και την εγκυρότητα του θεσμού. Σε αυτή την κατεύθυνση ήταν σημαντική η παρουσία καθηγητών της Νομικής σχολής, οι οποίοι εγγυόνταν το σύννομο των διαδικασιών αλλά και θωράκιζαν τις αποφάσεις με τη νομομάθεια και τις δικανικές τους γνώσεις.

Τρίτον, η στόχευσή του: με τον νέο Οργανισμό νέες κατηγορίες και ποινές θεσμοθετούνταν σε συνεργασία πλέον με την κρατική μηχανή. Με το άρθρο 121 προσδιοριζόταν ότι οι φοιτητές αποβάλλονταν δια παντός, κατόπιν οριστικής καταδικαστικής απόφασης για το άρθρο 22 του ποινικού νόμου ή με βάση το Ιδιώνυμο του 1929.¹⁰⁶¹ Η συμπερίληψη του Ιδιώνυμου αποδέσμευε το Πανεπιστήμιο να ασκήσει χωρίς προσκόμματα τις επικρατούσες αντικομμουνιστικές πρακτικές που εφαρμόζε και παλιότερα αλλά είχαν βρει ενίοτε αντιστάσεις από πιο δημοκρατικές φωνές μέσα στο καθηγητικό σώμα. Και ενώ με τον Οργανισμό του 1911 το Πανεπιστήμιο υποδεχόταν διωχθέντες από άλλα πανεπιστήμια φοιτητές για πολιτικούς λόγους, είκοσι χρόνια μετά, έχοντας συντελεστεί ριζικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία, τους απέβαλε από το σώμα.

Απέναντι σε αυτά τα μέτρα είχαν πάρει θέση και οι ίδιοι οι φοιτητές. Ήδη από το 1930 και εν όψει του υπό διαμόρφωση νέου Οργανισμού, η ΟΦΠΑ, σε υπόμνημά της, πρότεινε τη σύσταση Πειθαρχικού Συμβουλίου έχοντας τη μορφή ορκωτού δικαστηρίου σε δημόσια συνεδρία, με τη συμμετοχή φοιτητών εκλεγμένων από τους Συλλόγους ως ενόρκων και καθηγητών ως συνέδρων. Παράλληλα έθετε το ζήτημα του σαφούς καθορισμού των αξιόποινων παραπτωμάτων και ποινών, αφαιρώντας από αυτά τις πολιτικές και επιστημονικές πεποιθήσεις των φοιτητών, ζητώντας και την επαναφορά όλων των ήδη αποβληθέντων φοιτητών για τις πεποιθήσεις τους.¹⁰⁶² Οι προτάσεις δεν εισακούστηκαν, αντιθέτως με τις νέες ρυθμίσεις ανασημασιοδοτήθηκαν οι αόριστες στην πανεπιστημιακή νομοθεσία έννοιες της *απάδουσας διαγωγής* και της *απείθειας* και κατοχυρώθηκαν νομικά οι πειθαρχικές πρακτικές που είχαν ήδη αρχίσει να εφαρμόζονται από τη δεκαετία του '20. Μάλιστα, στην αντιμετώπιση αυτού που ονομαζόταν από τους φοιτητές πολιτικό παράπτωμα

¹⁰⁶¹ Σύμφωνα και με το άρθρο 120 του Οργανισμού του 1932, ένας φοιτητής τιμωρείτο πειθαρχικώς και αν συμπεριφερόταν «κατά τρόπον προσβάλλοντα τας θεμελιώσεις αρχάς της Πολιτείας».

¹⁰⁶² Υπόμνημα ΟΦΠΑ με φοιτητικά αιτήματα εγκεκριμένα σε φοιτητική συγκέντρωση, εν όψει του νέου Οργανισμού, 23/5/1930, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 479.1.

υπήρξε μια σταδιακή σκλήρυνση μετά την εισαγωγή του Ιδιωνύμου στην πανεπιστημιακή νομοθεσία, με αποκορύφωμα την περίοδο της δικτατορίας Μεταξά.¹⁰⁶³

Το Πειθαρχικό Συμβούλιο την περίοδο 1932 – 1940 ανανεώθηκε σε τρεις θητείες, και απασχολήθηκε με πάνω από 200 υποθέσεις στις οποίες εμπλέκονταν 340 περίπου φοιτητές και φοιτήτριες σε μοναδικές ή επαναλαμβανόμενες συνεδριάσεις. Από αυτές τις περιπτώσεις, οι φοιτήτριες που βρέθηκαν ενώπιον του Πειθαρχικού Συμβουλίου ήταν 25.¹⁰⁶⁴ Κεντρικό αντικείμενο του Πειθαρχικού Συμβουλίου υπήρξαν περιστατικά παράβασης της πανεπιστημιακής νομοθεσίας ή του *οφειλόμενου ταις πανεπιστημιακάς αρχάς και τοις διδάσκουσιν σεβασμού*, συνδεδεμένα κυρίως με την σπουδαστική καθημερινότητα του ανώτατου ιδρύματος.¹⁰⁶⁵ Για τις παραβάσεις αυτής της μορφής η διαδικασία λήψης απόφασης ήταν άμεση, συνήθως σε μια συνεδρία. Ήταν μια «εσωτερική» υπόθεση, με τα μέλη του Συμβουλίου να έχουν, ως καθηγητές, την εμπειρία του χειρισμού των σπουδαστικών περιστατικών που ολοκληρωνόταν γρήγορα. Στη δικτατορία Μεταξά αυξήθηκαν σε μικρό βαθμό οι σχετικές υποθέσεις που οδηγήθηκαν ενώπιον του Συμβουλίου,¹⁰⁶⁶ και ταυτόχρονα αυστηριοποιήθηκαν οι ποινές. Θα μπορούσε αυτή η διαφοροποίηση να θεωρηθεί και δείγμα της συνολικής στροφής του Συμβουλίου, σε μια αυστηρότερη πολιτική, επηρεασμένη από τις πολιτικές συνθήκες.

Παράλληλα, το Πειθαρχικό Συμβούλιο κλήθηκε εκ νέου να κρίνει και την έξωθεν παρεκτροπή που έθιγε *την τιμήν και την αξιοπρέπειαν του φοιτητού*. Πρόκειται για τις περιπτώσεις που αφορούσαν την προσωπική ζωή των φοιτητών, συνήθως ατομικές υποθέσεις που έφταναν στο Συμβούλιο μέσω καταγγελιών των θιγομένων, ενώ κάποιες περιπτώσεις είχαν πάρει και τη δικαστική οδό.¹⁰⁶⁷ Ήταν εν τέλει σημαντική η ανάγκη των πολιτών να κάνουν το Πανεπιστήμιο κοινωνό της υπόθεσής τους, αλλά και τιμωρό. Η τιμωρία από έναν πολύ σημαντικό θεσμό για την ελληνική κοινωνία δικαίωνε τους θιγόμενους, εξέθετε στην ακαδημαϊκή κοινότητα τους φοιτητές και ενδεχομένως επηρέαζε υπέρ του ενάγοντα την δικαστική διαδικασία. Και παρότι για το Πανεπιστήμιο οι φοιτητές

¹⁰⁶³ Κατά την περίοδο της δικτατορίας, οι συλλήψεις και οι διώξεις κομμουνιστών και κομμουνιστριών φοιτητών/τριών δημοσιοποιούνται συστηματικά στις εφημερίδες, όπως και οι τυχόν δηλώσεις μετάνοιας. Βλ. ενδεικτικά στο *Ελεύθερον Βήμα* (5 και 6 Μαΐου 1938), τα άρθρα για τη σύλληψη κομμουνιστών στελεχών και 7 φοιτητών και μιας φοιτήτριας, μέλη του Αντιδικτατορικού Μετώπου Νέων.

¹⁰⁶⁴ Από τις 25 φοιτήτριες, οι 7 κατηγορούνταν για κομμουνιστική δράση εντός του Πανεπιστημίου.

¹⁰⁶⁵ 64 υποθέσεις σπουδαστικών παραπτωμάτων, όπου η πλειοψηφία, οι 48, ήταν ατομικές παραβάσεις, ενώ στις υπόλοιπες εμπλέκονταν συνολικά 67 φοιτητές και φοιτήτριες. Τα περιστατικά συνδέονταν ως επί το πλείστον με παρατυπίες κατά τη διδασκαλία και τις εξετάσεις καθώς και με απρεπή συμπεριφορά στο διδακτικό ή διοικητικό προσωπικό και στους συναδέλφους τους.

¹⁰⁶⁶ 35 παραπομπές, έναντι 29 της προηγούμενης τετραετίας (1932- 1936).

¹⁰⁶⁷ Συνήθως ήταν ζητήματα τιμής, οικονομικές οφειλές, αθέτησης υπόσχεσης γάμου, παρενόχληση, ανάρμοστη συμπεριφορά σε πολίτες, χαρτοπαιξία κ.ά.

θεωρούνταν ενήλικες, υπήρχε μια πατερναλιστική νοοτροπία απέναντί τους που πήγαζε από την αντίληψη ότι οι παρεκτροπές τους εκτός του ιδρύματος μπορεί να έθιγαν το γόητρό του. Αυτό δεν αφορούσε όμως μόνο το Πανεπιστήμιο. Όπως επισήμανε ο μεταξικός υφυπουργός Παιδείας Ν. Σπέντζας η ιδιωτική ζωή των φοιτητών και η έξω του πανεπιστημιακού περιβάλλον συμπεριφορά ενδιέφερε εξ ίσου το Υπουργείο και το Πανεπιστήμιο, όσο η διαγωγή τους μέσα σ' αυτό.¹⁰⁶⁸ Η ανάληψη αυτών των υποθέσεων καθιστούσε το καθήκον του Πειθαρχικού Συμβουλίου δύσκολο, όπως επεσήμαναν τα μέλη του, αφού επρόκειτο για περιστατικά που δε συνέβαιναν εντός του ιδρύματος και συχνά δεν υπήρχαν επαρκή αποδεικτικά στοιχεία.¹⁰⁶⁹

Την ίδια περίοδο το Συμβούλιο ασχολήθηκε με 95 περιστατικά που αφορούσαν είτε ομαδικές είτε μεμονωμένες παραπομπές για κομμουνιστική δράση. 137 φοιτητές βρέθηκαν ενώπιον του οργάνου μια ή παραπάνω φορές, με μεγαλύτερη πυκνότητα κατά τη δικτατορία του Μεταξά.¹⁰⁷⁰ Στην πάταξη του εσωτερικού εχθρού το Πειθαρχικό Συμβούλιο είχε σύμμαχο το κράτος, μέσα από τη διαβίβαση εγγράφων που αφορούσαν στη δράση υπόπτων στοιχείων του φοιτητικού σώματος από την Διεύθυνση Ειδικής Ασφάλειας, τις κατά τόπους νομαρχίες ή και τις στρατιωτικές μονάδες και λειτουργούσε τόσο αυτόνομα, όσο και παράλληλα με τις κρατικές αρχές. Από την άλλη οι πειθαρχικοί μηχανισμοί του Πανεπιστημίου είχαν συσταθεί για να ασχοληθούν αποκλειστικά με τις παραβατικές ενέργειες φοιτητών που σχετίζονταν με το ίδρυμα. Έτσι, το 1934 σε αναφορά εγγράφου του Υπουργείου Παιδείας και του Αρχηγείου Χωροφυλακής περί κομμουνιστών φοιτητών, το Πειθαρχικό Συμβούλιο αποφάνθηκε ότι αφού οι καταγγελλόμενοι δεν είχαν δώσει καμιά αφορμή πειθαρχικής δίωξης στο Πανεπιστήμιο δε μπορούσε να απαγγείλει κατηγορίες.¹⁰⁷¹

Η επιβολή ποινών στους κομμουνιστές φοιτητές και τις φοιτήτριες είχε μια διττή σκοπιμότητα, της αποπομπής, αλλά και του παραδειγματισμού για τους υπόλοιπους. Και παρόλο που η πανεπιστημιακή νομοθεσία, με το Ιδιώνυμο, εξόπλιζε το Πειθαρχικό Συμβούλιο με μια ισχυρή αιτιολογία για την αποβολή δια παντός των φοιτητών που είχαν

¹⁰⁶⁸ Επιστολή του Υπουργού προς την Πρυτανεία για να τακτοποιήσουν 12 φοιτητές, κυρίως Κύπριοι, την οφειλή τους στο εστιατόριο «Παρνασσός», 24/4/1940 ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 520.3.

¹⁰⁶⁹ Από τις 30 σχετικές υποθέσεις της περιόδου τις μισές, τις 15, το Συμβούλιο έκρινε τους φοιτητές αθώους ή τους απάλλαξε λόγω αμφιβολιών ή έλλειψης στοιχείων. Το 1938 μάλιστα μια σειρά καταγγελιών ξενοδόχων και εστιατόρων για οφειλές φοιτητών τις ανέλαβε η Εφορεία της Πανεπιστημιακής Λέσχης, ΙΑ ΕΚΠΑ, Πρακτικά του Πειθαρχικού Συμβουλίου Φοιτητών [1932- 1940], Συνεδρία 1^η, 29/10/1938. Η Λέσχη, σύμφωνα με την νομοθεσία είχε και αυτή τη δική της πειθαρχική αρμοδιότητα την οποία ασκούσαν ο Διευθυντής και η Εφορεία της.

¹⁰⁷⁰ Σε 11 περιστατικά οι φοιτητές απηλλάγησαν λόγω αμφιβολιών ή αθωώθηκαν, 9 φοιτητές τιμωρήθηκαν σε πρώτο βαθμό ή επαναξιολογήθηκαν και τους επιβλήθηκε η ποινή της επίπληξης στη Σύγκλητο, σε 117 περιπτώσεις επιβλήθηκαν αποβολές από 15 ημέρες έως 2 ακαδημαϊκά έτη, 4 φοιτητές αποβλήθηκαν δια παντός, ενώ για 3 φοιτητές που τιμωρήθηκαν με διαρκή αποβολή, στη συνέχεια μετριάστηκε η ποινή τους.

¹⁰⁷¹ Πρακτικά Πειθαρχικού Συμβουλίου, ό.π., Συνεδρία 22^α, 22/6/1934.

υποκύψει στις ανατρεπτικές ιδέες, φαίνεται ότι στις προθέσεις του, όπως και των πανεπιστημιακών αρχών, δεν ήταν η οριστική αποπομπή από την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά ο σωφρονισμός, με μία όπως προϋπόθεση, την μετάνοια. Καθοριστικής σημασίας για την ευνοϊκή έκβαση των ανάλογων υποθέσεων ήταν η έμπρακτη μεταμέλεια των φοιτητών και αυτό αφορούσε και τα χρόνια πριν τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, που καθιερώθηκε η δήλωση μετανοίας και η αποκήρυξη των ιδεών.¹⁰⁷² Η παρουσία και η στάση του φοιτητή ήταν καθοριστική για την κρίση της υποθέσης του, ενώ η ύπαρξη μαρτύρων υπεράσπισης συνέτεινε στην ευνοϊκότερη απόφαση, ανάλογα και με το κύρος τους. Το 1937, στην υπόθεση ενός φοιτητή, κατηγορούμενου από την Διεύθυνση Ειδικής Ασφάλειας για κομμουνισμό, μάρτυρας υπεράσπισης παρέστη ένας Αρχιμανδρίτης που κατέθεσε ότι ο κατηγορούμενος ήταν χριστιανός και μάλιστα είχε μεταλάβει.

Ο φόβος των πρυτανικών αρχών αφορούσε γενικότερα τη συλλογική διαμαρτυρία και γιατί θεωρούταν ότι ενδυνάμωνε τους αριστερούς φοιτητές αλλά και γενικότερα γιατί διατάρασε την πανεπιστημιακή ευταξία. Για τον λόγο αυτό σε αρκετές υποθέσεις που κατέληξαν στο Πειθαρχικό Συμβούλιο, το όργανο συνεκτιμούσε και την πολιτική διάσταση ή διερευνούσε αν υποκρύπτεται. Η ανάληψη συλλογικών πρωτοβουλιών από μέρους των φοιτητών για σπουδαστικά ζητήματα (διαμαρτυρίες, απεργίες κ.ά.) θεωρούταν σοβαρό πειθαρχικό παράπτωμα, αφού διατάρασσαν την πανεπιστημιακή ευταξία και έθεταν σε αμφισβήτηση τις πανεπιστημιακές αρχές.¹⁰⁷³ Έτσι, η πλειοψηφία των διώξεων αφορούσε τη δυναμική φοιτητική απεργία του Μαρτίου 1936.¹⁰⁷⁴ Λίγους μήνες μετά, με την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, κάθε εκδήλωση φοιτητικού συνδικαλισμού απαγορεύθηκε και δεν υπήρξαν ανάλογα περιστατικά που να οδηγήθηκαν στο Πειθαρχικό Συμβούλιο,¹⁰⁷⁵ το οποίο συνεδρίασε για τελευταία φορά στις 13 Ιουνίου 1940, αφού ο Οκτώβριος του 1940 έφερνε τις δικές του ανατροπές.

¹⁰⁷² Στο Γενικό Αρχείο (ΙΑ ΕΚΠΑ Αρχείο Πρωτοκόλλου) διασώζονται πολλές αιτήσεις φοιτητών από τις αρχές της δεκαετίας 1930 που είχαν αποβληθεί για κομμουνιστική δράση και ζητούσαν την επαναφορά τους δηλώνοντας μετάνοια.

¹⁰⁷³ Την περίοδο 1932-1936 καταγράφονται 11 υποθέσεις στις οποίες κατηγορήθηκαν 32 φοιτητές και 1 φοιτήτρια για συμμετοχή σε φοιτητική απεργία, παρότρυνση σε αποχή και διακοπή μαθήματος, φθορά πανεπιστημιακής περιουσίας, διανομή προκηρύξεων, συμπλοκή με άλλους φοιτητές, συμμετοχή σε μη αναγνωρισμένα σωματεία κ.ά.

¹⁰⁷⁴ Στην απεργία του Μαρτίου 1936 και κατά τη διάρκειά της το Πειθαρχικό Συμβούλιο συνεδρίασε εκτάκτως 5 φορές (3, 4, 6, 9 και 13 Μαρτίου) με 6 υποθέσεις, όπου οδηγήθηκαν ενώπιόν του 24 φοιτητές και 1 φοιτήτρια «διότι δια ψυχικής επιδράσεως ενίσχυναν τους απεργούς». Απαλλάχθηκαν λόγω αμφιβολιών 16, επιβλήθηκε επίπληξη σε 5 και βαριά επίπληξη σε 1, ενώ σε 3 φοιτητές αποβολή δια παντός που επανεξετάστηκε στη συνέχεια. Πρακτικά Πειθαρχικού Συμβουλίου, ό.π.

¹⁰⁷⁵ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η παραπομπή των 7 φοιτητών – μελών ΔΣ του Φοιτητικού Θεολογικού Συνδέσμου, κατόπιν αναφοράς του Πρύτανη, διότι συνέταξαν και έστειλαν έγγραφη διαμαρτυρία στον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών. Τρία μέλη του Συλλόγου τιμωρήθηκαν με αποβολή ενός μηνός και οι υπόλοιποι με εικοσαήμερη αποβολή. Πρακτικά ό.π., Συνεδρίαση 22^η, 13.5.1937.

Όμως η *απάδουσα* συμπεριφορά κατά τον Μεσοπόλεμο είχε έμφυλες διαφοροποιήσεις; Πως αντιμετώπιζαν οι πειθαρχικοί μηχανισμοί τα περιστατικά απείθειας των φοιτητριών, έναντι των φοιτητών; Με εξαίρεση τις φοιτήτριες που εμπλέκονταν στους «δηλητηριώδεις πλοκάμους των ανατρεπτικών ιδεών»¹⁰⁷⁶ και δραστηριοποιήθηκαν ενεργά σε φοιτητικές κινητοποιήσεις, οι άλλες περιπτώσεις «παρεκτροπής» για τις οποίες ενεργοποιήθηκαν οι πειθαρχικοί μηχανισμοί ήταν πολύ περιορισμένες και έτυχαν ήπιας αντιμετώπισης. Για τη συμπεριφορά των φοιτητριών εκτός του Πανεπιστημίου, οι αρχές και το καθηγητικό προσωπικό αρκούνταν σε κάποιες νουθεσίες και συμβουλές, ενώ στις καταγγελίες που οδηγήθηκαν στο Πειθαρχικό Συμβούλιο η ποινή περιοριζόταν σε επίπληξη ή απειλή αποβολής και σε άλλες το Συμβούλιο δήλωνε αναρμόδιο. Οι αναφορές για περιστατικά ασυνέπειας φοιτητριών, όπως το χρέος για ενοικίαση δωματίου, ήταν μεμονωμένες, σε σχέση με τα αντίστοιχα παραπτώματα φοιτητών, ενώ για τις ελάχιστες καταγγελίες που αφορούσαν ζητήματα ηθικής, όπως οι ερωτικές συμπεριφορές των φοιτητριών, συνήθως τα πειθαρχικά όργανα απέφευγαν την ανάμειξη. Παράλληλα, τα περιστατικά που σχετίζονταν με την ακαδημαϊκή διαδικασία αντιμετωπίζονταν με μετριοπάθεια, αλλά και αυτά ήταν περιορισμένα και συνήθως στις καταγγελίες για περιπτώσεις απείθειας ή απρεπούς εκδήλωσης των φοιτητριών εντός της αίθουσας διδασκαλίας, εμπλέκονταν και άνδρες συνάδελφοί τους.¹⁰⁷⁷

Αναφέραμε ήδη ότι οι περισσότερες φοιτήτριες διέπονταν από μια σπουδαστική συνέπεια. Φαίνεται ότι αυτό εκδηλωνόταν σε όλες τις διαστάσεις της φοιτητικής ζωής και ενδεχομένως υπέκρυπτε και έναν κοινωνικό συντηρητισμό, ώστε να μην αναπτύξουν συμπεριφορές που θα έβρισκαν απέναντί τους το Πανεπιστήμιο. Τον ανάλογο συντηρητισμό επιδείκνυαν και οι πανεπιστημιακές αρχές και το διδακτικό προσωπικό απέναντί τους. Για τις φοιτήτριες η απαίτηση να είναι άμεμπτες ήταν πιο ισχυρή από ό,τι για τους φοιτητές. Μετείχαν στην ανώτατη εκπαίδευση και εκτιμώντας αυτή την ευκαιρία όφειλαν να είναι συνεπείς και να μην προσβάλουν την εικόνα του Πανεπιστημίου. Όσες περιπτώσεις απείθειας φοιτητριών οδηγήθηκαν τελικά στα πειθαρχικά όργανα του Πανεπιστημίου αντιμετωπίστηκαν με επιείκεια και συνήθως στα περιστατικά συλλογικής παραπομπής σε μια λογική ότι οι φοιτήτριες δεν έφεραν την κύρια ευθύνη. Τα περιστατικά *απάδουσας* συμπεριφοράς των φοιτητριών κατά τον Μεσοπόλεμο αριθμούνται γύρω στα 100 και σε

¹⁰⁷⁶ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Εξαρχόπουλου, 1934-1935, σ. 31.

¹⁰⁷⁷ Ενδεικτικά τον Ιούνιο 1939 η φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Έλλη Γιωτοπούλου κλήθηκε στο Πειθαρχικό Συμβούλιο και της έγινε επίπληξη, ύστερα από καταγγελία του καθηγητή Α.Χ. Χατζή, ότι μαζί με τον φοιτητή Νικ. Φ. Πολίτη δεν κάθισαν στις θέσεις που τους υπέδειξε στην αίθουσα, απάντησαν με ανάρμοστο τρόπο και διατάραξαν την ησυχία του μαθήματος. Βλ. ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 512.1.

αυτά συμπεριλαμβάνονται και οι υποθέσεις πειθαρχικής δίωξης αριστερών φοιτητριών. Αναλογιζόμενοι τον συνολικό αριθμό των 3.500 περίπου φοιτητριών, κατά τις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες, στο φοιτητικό σώμα των 40.000 εγγεγραμμένων, τα περιστατικά αυτά είναι λίγα. Θα λέγαμε ότι η ενεργοποίηση των πειθαρχικών μηχανισμών ήταν κυρίως υπόθεση των αντρών, των φοιτητών, οι οποίοι βρέθηκαν απολογούμενοι σε πολύ μεγαλύτερη συχνότητα.

Αν εξαιρέσουμε τον μη εφαρμοσμένο Κανονισμό του 1836, σε κανέναν επόμενο δεν υπήρχε σαφής προσδιορισμός των φοιτητικών παραπτωμάτων, με εξαίρεση τα ζητήματα λειτουργίας των φοιτητικών σωματείων και τις συνελεύσεις, όπως και το Ιδώνυμο. Και αυτό δεν συνδεόταν μόνο με τη πανεπιστημιακή νομοθεσία, αλλά και με τον επίσημο λόγο του Πανεπιστημίου, όπου οι αναφορές είναι απροσδιόριστες. Μέσα σε ένα πλαίσιο εσκεμμένης ασάφειας, υπήρχε μνεία της *ευταξίας* του Πανεπιστημίου, της *ευκοσμίας* των φοιτητών και της *αξιοπρεπούς παράστασής* τους. Η λέξη *αξιοπρέπεια* που προσδιόριζε ένα κώδικα συμπεριφοράς των φοιτητών, σκόπιμα δε διευκρινιζόταν. Στις πειθαρχικές κλήσεις η πιο συνήθης αιτιολογία ήταν ότι οι εγκαλούμενοι *επέδειξαν διαγωγή απάδουσα εις την αξιοπρέπειαν του φοιτητή*. Έτσι, κάτω από την ελαστικότητα της έννοιας *απάδουσα*, δινόταν η ευχέρεια στους πειθαρχικούς μηχανισμούς του Πανεπιστημίου να προσαρμόσουν ανάλογα ό,τι έκριναν ως παράβαση. Εάν στον καθορισμό της έννοιας του παραπτώματος «εντός του οίκου του», το Πανεπιστήμιο είχε μια σχετική αυτονομία, δεν συνέβαινε το ίδιο σε όλες τις περιπτώσεις. Δεν ήταν μόνο η ανάλογη κάθε φορά νομοθεσία που όριζε τι ήταν παραβατικό σε ζητήματα λ.χ. πολιτικής ή ηθικής συμπεριφοράς. Θεσμοί όπως η δικαιοσύνη, οι αρχές ασφαλείας και ο στρατός βρίσκονταν σε διαρκή επικοινωνία με το ίδρυμα, συγκαθορίζοντας το τι γινόταν αντιληπτό ως παράπτωμα και πως αντιμετωπιζόταν.

Η απόπειρα κατηγοριοποίησης του φοιτητικού «παραπτώματος» θα ήταν επίφοβο εγχείρημα, καθώς κάθε ένα εμπεριέχει πιθανόν πολλαπλές πτυχές και διαφορετικές συνδηλώσεις. Παρατηρώντας όμως τα περιστατικά, όπως αναφέρθηκαν και παραπάνω, θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τέσσερις κατηγορίες παραπτωμάτων που ενεργοποιούσαν την πειθαρχική διαδικασία στον Μεσοπόλεμο. Πρώτον, τα περιστατικά που συνδέονταν με σπουδαστικά ζητήματα, τα οποία ήταν και τα περισσότερα. Η δεύτερη περίπτωση αφορά τη συμπεριφορά των φοιτητών εκτός Πανεπιστημίου και συνδέεται με μια ευρεία κλίμακα παρατυπιών, από αδικήματα του ποινικού δικαίου έως ζητήματα ηθικής φύσεως. Στις περισσότερες περιπτώσεις το ίδρυμα, λόγω και της αδυναμίας εξακρίβωσης, ασκούσε το ρόλο του διαιτητή ή και έμενε αμέτοχο, ως αναρμόδιο. Τρίτον, οι περιπτώσεις που αφορούσαν τις φοιτητικές συσσωματώσεις και τις κινητοποιήσεις των φοιτητών. Τα

περιστατικά ήταν πολλά και συνήθως ο πειθαρχικός μηχανισμός ενεργοποιούνταν απέναντι στους «πρωταίτιους». Τέταρτον, οι πειθαρχικές διώξεις για πολιτικά φρονήματα, την κομμουνιστική ιδεολογία, σε πολλές υποθέσεις άμεσα συνδεδεμένες με την προηγούμενη κατηγορία. Ένα σημαντικό τμήμα αυτών των διώξεων ήταν αποτέλεσμα της επικοινωνίας τους ιδρύματος με άλλους κρατικούς φορείς, οι οποίοι προσπαθούσαν επιτυχώς ή όχι να επιβάλλουν στο Πανεπιστήμιο τους δικούς τους όρους αντιμετώπισης.

Ως προς το ποινολόγιο. Η έννοια της ποινής κινούνταν σ' ένα φάσμα από την απλή επίπληξη ως την οριστική αποβολή του φοιτητή και δεν υπήρχε συγκεκριμένη αντιστοίχιση παράβασης – ποινής σε κάθε ίδια ή παρεμφερή περίπτωση. Η ετυμηγορία καθοριζόταν από τις αντιλήψεις των καθηγητών που συγκροτούσαν τους πειθαρχικούς μηχανισμούς, από την αποδεικτική διαδικασία, από τον βαθμό μεταμέλειας του υπόλογου φοιτητή, από τις πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες, από τις μαρτυρίες και εντολές, έσωθεν ή έξωθεν, ακόμα και από την κανονιστική χρήση του. Παράλληλα, η ενεργοποίηση των πειθαρχικών διαδικασιών συνήθως ακολουθούσε την ίδια οδό: καταγγελία, κλήση, απολογία, απόδοση ποινής, δημοσιοποίηση. Φαίνεται ότι ενώ η κλήση στο Πειθαρχικό Συμβούλιο και η παράσταση του υπό απολογία φοιτητή σε αυτό αποτελούσε προσωπική διαδικασία, η επιβολή ποινής δεν είχε διακριτικό χαρακτήρα. Η δημοσιοποίησή της, ακόμα και στον Τύπο της εποχής, λειτουργούσε ως μια πρακτική φρονηματισμού, παραδειγματικά και αποτρεπτικά για το φοιτητικό σώμα και αποσκοπούσε στην συμμόρφωσή του στο αξιακό σύστημα του ιδρύματος και ταυτόχρονα αποδείκνυε την έξωθεν καλή μαρτυρία του Πανεπιστημίου. Οι ποινές είχαν μια διπλή ζωή, μια εντός του Πανεπιστημίου και μια εκτός αυτού. Σε κάθε περίπτωση, επιδίωξη των πειθαρχικών μηχανισμών ήταν η συμμόρφωση και όχι η αποπομπή. Στην οικογένεια του Πανεπιστημίου γίνονταν δεκτά τα «απολωλότα πρόβατα» αρκεί να είχαν μετανοήσει.

Το Πειθαρχικό Συμβούλιο αποτελούσε ένα ενδεχομένως νέο τόξο στη φαρέτρα του Πανεπιστημίου για την αντιμετώπιση των επερχόμενων συλλογικών φοιτητικών κινητοποιήσεων, του φοιτητικού συνδικαλισμού, ενός φαινομένου που προκάλεσε τη δυσπιστία αν όχι τον φόβο των πρυτανικών και των κρατικών αρχών, ιδιαίτερα μετά τις μεγάλες απεργίες της δεκαετίας του '20. Αυτό δε σήμαινε ότι σε όλο τον 19^ο αιώνα και στη συνέχεια δεν υπήρξαν συλλογικές κινητοποιήσεις, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν πειθαρχικά από το Πανεπιστήμιο.¹⁰⁷⁸ Υπήρξαν, όμως δυο σημαντικές διαφοροποιήσεις που επέβαλλαν

¹⁰⁷⁸ Ενδεικτικά, στο ΙΑ ΕΚΠΑ, φυλάσσεται ο αρχειακός φάκελος 35.1 με τίτλο «1868 – 1869, Περί αταξιών εν τω Πανεπιστημίω», όπου διασώζονται, ανάμεσα στα άλλα, κλήσεις και έγγραφες απολογίες φοιτητών στη Σύγκλητο και έγγραφο του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως «Περί καταστολής

την επανασύσταση του Πειθαρχικού, το 1932. Η πρώτη αφορούσε την εκτίναξη του φοιτητικού πληθυσμού κατά τον Μεσοπόλεμο και τα λειτουργικά ζητήματα που αυτή επέφερε σε συνδυασμό με την ανάπτυξη ενός δυναμικού φοιτητικού συνδικαλισμού. Η δεύτερη συνδεόταν με τη δημιουργία ενός νέου τύπου φοιτητή, του κομμουνιστή, ενός εν δυνάμει *ταραξία* εντός του ιδρύματος. Η άμεση σύνδεση του κανονισμού του 1932 με το Ιδιώνυμο αποτύπωνε τις νέες πραγματικότητες και την καθιέρωση του αντικομμουνισμού ως κυρίαρχης κρατικής ιδεολογίας, η οποία διαπερνούσε και το Πανεπιστήμιο, ένα θεσμό με προϋπάρχουσα αντικομμουνιστική ρητορική.

Η στάση του Πανεπιστημίου απέναντι στους φοιτητές και τις φοιτήτριες συνδεόταν με την ανάδειξη τρόπων συμπεριφοράς που απέρρεαν από ένα πρότυπο αξιοπρέπειας, αίσθησης της ιεραρχίας, υποταγής στους κανόνες, σεβασμού στο καθηγητικό προσωπικό και συναίσθησης της αξίας και του βάρους της φοιτητικής ιδιότητας. Επρόκειτο για αρχές που διέτρεχαν όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, στην περίπτωση του Πανεπιστημίου, όμως, αποκτούσαν μεγαλύτερη βαρύτητα λόγω του περιορισμένου αριθμού των φοιτητών και την σημασιοδότησή τους ως της πλέον σημαντικής κατηγορίας του νεανικού πληθυσμού. Η λογική της ανάγκης να αποτελούν πρότυπα συναντάται στα πανεπιστημιακά κείμενα, ενώ η χρηστή συμπεριφορά τους δεν συνδέεται με χριστιανικές αντιλήψεις, αλλά με κοινωνικούς κανόνες και υποδειγματικές συμπεριφορές. Η αναφορά στο φοιτητικό σώμα, στον πανεπιστημιακό αλλά συχνά και στον δημόσιο λόγο, ως η μέλλουσα ηγέτιδα τάξη, έδινε μια συμβολικά διακριτή θέση στους φοιτητές, έναντι των συνομηλίκων τους, τους τοποθετούσε στην ανώτερη βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας. Σε αυτό το πλαίσιο, εάν το ατομικό φοιτητικό παράπτωμα δημιουργούσε ενόχληση, τα συλλογικά σπουδαστικά παραπτώματα προκαλούσαν βαθιά ανησυχία, συνδεδεμένη με την αδυναμία ελέγχου και τον φόβο των μαζικών κινητοποιήσεων που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως θρυαλλίδα για ευρύτερες αντιδράσεις.

Από την άλλη πλευρά, η εμμονή των μελών του Πειθαρχικού Συμβουλίου στην τήρηση των διατάξεων των νόμων, η διάθεση επιείκειας προς τους φοιτητές, ιδιαίτερα τους *μετανοήσαντες*, η προσπάθεια διατήρησης της τάξης στο εσωτερικό του ιδρύματος μέσα από συνεννοήσεις και επικοινωνία με τους φοιτητές αποτελούσαν πλευρές λειτουργίας ενός οργάνου που όσο και εάν εγγραφόταν στους γενικότερους ελεγκτικούς μηχανισμούς, από την άλλη επηρεαζόταν τόσο από την μακρόχρονη πανεπιστημιακή παράδοση, το κύρος του ιδρύματος, αλλά και τις πραγματικότητες εντός του. Σε πολλές περιπτώσεις, η έννοια της

των αταξιών». Πρόκειται προφανώς και για τις φοιτητικές διαμαρτυρίες κατά της διδασκαλίας του καθηγητή Δημητρίου Βερναρδάκη. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 544-549.

πανεπιστημιακής κοινότητας λειτουργούσε καθοριστικά για την προστασία όσων είχαν παραπτωματική συμπεριφορά εντός της, ενώ πάντοτε υπήρχε και η ενόχληση του πανεπιστημίου όταν αισθανόταν ότι παραβιαζόταν έντονα η αυτοτέλεια του. Σε κάθε περίπτωση όμως, δεν πρόκειται για μια διαδικασία όπου το Πανεπιστήμιο αναγκάστηκε να υπακούσει στις κρατικές εντολές. Οι περισσότεροι από τους καθηγητές συμμερίζονταν την κρατική ιδεολογία, αποτελούσαν άλλωστε σε πολλές περιπτώσεις κύριοι εκφραστές αλλά και διαμορφωτές της. Μόνο έτσι μπορεί να κατανοήσει κανείς τη δυσπιστία αλλά και την εχθρότητα με την οποία αντιμετώπισαν πολλές φορές ότι θεωρούσαν ως *ανατρεπτική ιδεολογία* και εν γένει την φοιτητική *απειθεία*. Η Αικατερίνη Κουμαριανού που αποβλήθηκε για δύο χρόνια για την αριστερή της δράση, ανέφερε ότι μια φορά που πήγε να πάρει από τον καθηγητή Ν. Εξαρχόπουλο υπογραφή στο βιβλιάριό της για την παρακολούθηση στο Εργαστήριο παιδαγωγικής, όταν αυτός είδε το όνομά της, την πέταξε έξω λέγοντάς της «έξω Φίδι».¹⁰⁷⁹ Είναι χαρακτηριστική, όπως γνωρίζουμε και από τα πρακτικά του Πειθαρχικού Συμβουλίου και της Συγκλήτου και τέθηκε παραπάνω η εχθρότητα με την οποία αντιμετωπίζονταν από ορισμένα μέλη του Συμβουλίου οι φοιτήτριες που συνδέονταν με παραπτώματα πολιτικής φύσης και ενεργής συμμετοχής σε κινητοποιήσεις, καθώς θεωρείτο ότι παραβίαζαν το γυναικείο πρότυπο συμπεριφοράς και αποτελούσαν κίνδυνο στους ευαίσθητους τομείς όπου λειτουργούσαν οι γυναίκες, όπως η εκπαίδευση

Η ανάδειξη της ρευστότητας εννοιών όπως *απάδουσα συμπεριφορά*, *απειθεία* ή *ανυπακοή*, όπως και της φοιτητικής ιδιότητας, συνδεόνταν με τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, αλλά και με τους φόβους και τις ελπίδες που είχε γεννήσει ο ελληνικός 20ός αιώνας.

¹⁰⁷⁹ Συνέντευξη της Αικατερίνης Κουμαριανού στην υπογράφουσα στις 29 Σεπτεμβρίου 2011. Σύμφωνα με την ίδια, επανήλθε στο Πανεπιστήμιο πολύ νωρίτερα από την επιβεβλημένη ποινή αποβολής, το 1935, κατόπιν μιας τροπολογίας περί αμνηστίας [ενδεχομένως η τροπολογία σχετιζόταν με την αμνηστία που δόθηκε μετά το Κίνημα του 1935] και σε αυτή την τροπολογία συμπεριλήφθηκαν και φοιτητές που είχαν αποβληθεί, και με αυτόν τον τρόπο ξαναγύρισε στο Πανεπιστήμιο, χωρίς ουσιαστικά να χάσει κανένα χρόνο. Όπως σημείωνε, τα περιστατικά ήταν λίγα, δυο-τρία.

4.2 Ο αντικομμουνισμός και το Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η σημαντικότερη διαφοροποίηση όσον αφορά την πειθαρχική πολιτική του Πανεπιστημίου στον Μεσοπόλεμο ήταν η επικέντρωση σε έναν νέο εχθρό, εκείνον της κομμουνιστικής ιδεολογίας και πολιτικής.¹⁰⁸⁰ Το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτέλεσε την περίοδο του Μεσοπολέμου ένα από τα κύρια προπύργια του αντικομμουνισμού.¹⁰⁸¹ Θεσμός που από την ίδρυσή του είχε διαμορφωθεί ως ένα εργαστήριο παραγωγής, συντήρησης και διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας αλλά και της γενικότερης εθνικής διαπαιδαγώγησης, κλήθηκε να συμπράξει στην αντιμετώπιση των ανατρεπτικών ιδεών, αναλαμβάνοντας άμεσα στη δεκαετία του 1920 μια οργανωμένη αντικομμουνιστική εκστρατεία στο εσωτερικό του καταρχάς σε θεωρητικό επίπεδο.¹⁰⁸² Όπως σημείωνε, το 1926, ο πρύτανης Σίμος Μενάρδος στον απολογισμό του, ο χειρότερος τύπος του νέου τύπου φοιτητή ήταν «αναντιρρήτως ο αυτοκαλούμενος κομμουνιστής, παρεισελθών και αυτός εις το Πανεπιστημιακόν περίβολον μετά των άλλων μαγκουροφόρων. Η κομμουνιστική προπαγάνδα δεν ήργησε να μάθη πόσον ευκόλως και αδαπάνως ηδύνατο [...] να κατηχή φοιτητάς και φοιτήτριες». Και συνέχιζε ότι θα ήταν τύφλωση αν παραβλέπαμε τον νέο τούτο κίνδυνο του Κράτους, θεωρώντας ότι πρόκειται περί νεανικών φαντασιοκοπιών, ενώ υπονομεύεται υπό «αργυρωνήτων αλητών» αυτός ο «μικρός οίκος της πατρίδος».¹⁰⁸³

Σε αυτό τον «μικρό οίκο» της πατρίδας η εμφάνιση του κομμουνισμού συνδέθηκε από τις πρυτανικές αρχές με έναν προϋπάρχοντα φόβο, εκείνον της δημοτικής γλώσσας. Δεν ήταν μια πανεπιστημιακή πρωτοτυπία. Στη δεκαετία του '20 η εμφάνιση των

¹⁰⁸⁰ Πολλές από τις σκέψεις αυτού του κεφαλαίου, αναπτύχθηκαν σε μια πρώτη μορφή στο Αγγελική Χριστοδούλου, «Κατάληψις της ιερωτάτης εθνικής Ακροπόλεως». Οι ανησυχίες για τους φοιτητές στον δημόσιο λόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο» στο Κατερίνα Δέδε - Δημήτρης Δημητρόπουλος - Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, Αθήνα, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ, 2017, σ. 121-131.

¹⁰⁸¹ Για τον αντικομμουνισμό βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφ: Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, ³1995· Σπύρος Μαρκέτος, «Η Ελληνική Αριστερά» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, τ. Β2, σ.125-153· Δημήτρης Μπαχάρας, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων*, 29 (2008), σ. 175-198· Αναστασία Μητσοπούλου, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στο «σύντομο 20^ο αιώνα»: όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και τη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

¹⁰⁸² Βλ. ενδεικτικά, Αγγελική Χριστοδούλου, *Από τον Πάγκαλο*, *ό.π.*, σ. 21-42.

¹⁰⁸³ Πρυτανικός απολογισμός Σίμου Μενάρδου 1925-1926, σ. 10-11. Παράλληλα πρότεινε να ακολουθήσει το Πανεπιστήμιο Αθηνών ό,τι έκανε το αντίστοιχο της Οξφόρδης, να ζητά έγγραφη βεβαίωση από τους φοιτητές ότι δεν ήταν κομμουνιστές. Οι άλλοι δύο τύποι φοιτητών που ανέφερε ο Πρύτανης ήταν οι «κετεύοντες» και οι ««θράσωνες» της αρχαίας κωμωδίας». Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική στον λόγο του πρύτανη η έκφραση *αργυρώνητοι* που ανακαλεί μνήμες και συνδέει το μεσοπολεμικό αφήγημα με τα Ευαγγελικά. Ο Γιώργος Θεοτοκάς, σχολιάζοντας στη *Φοιτητική Συντροφιά*, έγραφε ότι την περίοδο των Ευαγγελικών έξω η κοινωνία ολόκληρη πίστευε στο θρύλο των ρουβλιών του Τσάρου, τα οποία γίνανε σήμερα για λίγους κουτούς και αγράμματους ρούβλια της Τρίτης Διεθνούς, Γ. Θ. *ό.π.*

κομμουνιστικών ιδεών συνδέθηκε με τον δημοτικισμό, ο οποίος αναδείχθηκε σταδιακά σε ταυτοτικό στοιχείο της Αριστεράς. Ο φόβος για το γλωσσικό ζήτημα, όπως είχε εκφραστεί κυρίως εναντίον των βενιζελικών εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων αποκτούσε πλέον νέες διαστάσεις, ενώ στο πιο συντηρητικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας αφυπνίζονταν οι φόβοι για την πιθανότητα διαφθοράς των «ελληνοπαίδων» στα σχολεία από τις αντεθνικές ιδέες. Επεισόδια, όπως τα Μαρασλειακά¹⁰⁸⁴ ή γεγονότα όπως η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου,¹⁰⁸⁵ ενέτειναν αυτούς τους φόβους αλλά και την ανάγκη αντιμετώπισής τους. Η σύνδεση δημοτικισμού-κομμουνισμού επρόκειτο πλέον να κυριαρχήσει στην συζήτηση γύρω από την εκπαίδευση. Το 1933 ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος και ο Σύνδεσμος Ακαδημαϊκής Προόδου συνυπέγραφαν μαζί με επαγγελματικά σωματεία, θρησκευτικές οργανώσεις και την Εθνική Ένωση «Ελλάς» (ΕΕΕ) ένα υπόμνημα, στο οποίο ζητούσαν την απομάκρυνση από τον δημόσιο τομέα όσων διέδιδαν και ενίσχυαν τις κομμουνιστικές θεωρίες και τη μαλλιαρή γλώσσα, «μηδέ των καθηγητών των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης εξαιρουμένων», την αποβολή από το Πανεπιστήμιο όλων των «αριστεριζόντων» φοιτητών και την απαγόρευση άσεμνων δημοσιευμάτων και θεαμάτων που συντελούσαν στο παρατηρούμενο κύμα ανηθικότητας στη νεολαία.¹⁰⁸⁶

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών διαδραμάτισε έναν πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή τη συζήτηση, ιδιαίτερα με την δημόσια αρθρογραφία των πλέον συντηρητικών καθηγητών του, οι οποίοι με το κύρος της θέσης και των γνώσεών τους προσέδωσαν μια σοβαρότερη διάσταση στην επιχειρηματολογία «δια την καταπολέμησιν του λυμαιομένου την εκπαίδευσιν κομμουνισμού».¹⁰⁸⁷ Την μεγαλύτερη ευθύνη είχε επιφορτιστεί η Φιλοσοφική Σχολή, ως η καθ' ύλην αρμόδια σε θέματα γλώσσας. Η απόδοση των προβλημάτων της παιδείας στον κομμουνισμό πιθανόν δεν υποκινήθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ήταν όμως ένα θέμα που το Πανεπιστήμιο το εγκολπώθηκε με μια δυναμική παρουσία στη δημόσια συζήτηση, αφού με την αίγλη που έφερε η πολεμική του διαμόρφωσε ως ένα βαθμό τις απόψεις της κοινής γνώμης και ενίσχυε τη βούληση της πολιτικής εξουσίας. Η εναντίωση στη δημοτική γλώσσα δημιούργησε έναν νέο εχθρό, εκείνον του «μαλλιαροκομμουνισμού».¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁴ Βλ. Μαρία Ρεπούση, *Τα Μαρασλειακά 1925-1927*, Αθήνα, Πόλις, 2012.

¹⁰⁸⁵ Βλ. Δημήτρης Φ. Χαραλάμπους, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1987.

¹⁰⁸⁶ *Η εκπαίδευσις και ο κομμουνισμός. Υπόμνημα της Ενώσεως των Συνεργαζομένων Σωματείων προς τα Νομοθετικά Σώματα*, χ.τ.ε. 1933.

¹⁰⁸⁷ Συγχαρητήρια επιστολή του Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Αδ. Αδαμαντίου προς τον Υπουργό Παιδείας Θεολ. Νικολούδη, *Εμπρός*, 19/10/1927, σ. 3. Βλ. και το άρθρο του καθηγητή Κωνσταντίνου Λογοθέτη *Εμπρός*, 13/10/1927 σ. 1.

¹⁰⁸⁸ Για το ζήτημα βλ. και Στρατής Μπουρνάζος, *ό.π.*

Ο μαλλιαροκομμουνισμός επέτρεπε πλέον στο ίδρυμα να τοποθετήσει καινούργια βέλη στην αντιδημοτικιστική του φαρέτρα. Έτσι, λ.χ. από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και ιδιαίτερα με αφορμή τη θέσπιση των εισαγωγικών εξετάσεων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ξεκίνησε μια εκστρατεία στον αστικό τύπο, με κύριο φορέα την Φιλοσοφική του Σχολή, για την αγραμματοσύνη των αποφοίτων γυμνασίου και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ιδιαίτερα στα ζητήματα της ελληνικής γλώσσας.¹⁰⁸⁹ Η σχετική αρθρογραφία ήταν διαποτισμένη με την κινδυνολογία για τη διάβρωση της εκπαίδευσης και του διδακτικού της προσωπικού από τις ανατρεπτικές ιδέες.¹⁰⁹⁰ Το 1926, ο πρύτανης Σίμος Μενάρδος πρότεινε να μην διακόπτεται λόγω της στρατιωτικής θητείας η φοίτηση γιατί «γυμναζόμενοι πολλάκις υπό αγραμμάτων δεκανέων, ακούουν κλητικάς, τας οποίας ημείς δεν μεταχειριζόμεθα εδώ. Εντεύθεν επέρχεται φυσική των φοιτητών αντιπάθεια προς τους στρατώνας, πολλάκις οδηγούσα προς τον κομμουνισμόν».¹⁰⁹¹ Την στάση του Πανεπιστημίου απέναντι στον δημοτικισμό και τους υποστηρικτές του εξέφρασαν, είτε θεσμικά, είτε στο δημόσιο λόγο τους κάποια μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας, με την ίδια ρητορική που ανέπτυσαν για τον κομμουνισμό, με τον οποίον άλλωστε ταυτίστηκε. Μέσα σε ένα κλίμα πόλωσης καθιερώθηκε η αντιστοιχία καθαρευουσιάνος - εθνικόφρων και δημοτικιστής – κομμουνιστής. Η δίωξη το 1926 της διοίκησης του δημοτικιστικού σωματείου «Φοιτητική Συντροφιά», η οποία δεν ήταν αριστερή, είναι χαρακτηριστική. Όπως ανέφερε και ο Μ. Σακελλαρίου, στην προσωπική του μαρτυρία στη γράφουσα, «το να είσαι δημοτικιστής και να το εκδηλώνεις σήμαινε ότι δεν πρόκειται να πάρεις πτυχίο. Δεν έπαιρνες πτυχίο». Το Πανεπιστήμιο ήταν θωρακισμένο γερά μέσα στις γλωσσικές του αρχές και υπερασπίστηκε με έμφαση τη γλωσσική «καθαρότητα», αν και στο διδακτικό του προσωπικό είχε δεχτεί επιστήμονες με θετικές αντιλήψεις για τη δημοτική.¹⁰⁹² Παρόλα αυτά ως επίσημη γλώσσα της επιστήμης, αλλά και του κράτους αναγνωριζόταν η καθαρεύουσα και όποιο μέλος της πανεπιστημιακής κοινότητας – διδάσκοντες και διδασκόμενοι – επιχειρούσε να το αμφισβητήσει αντιμετώπιζε θεσμικές και άλλες κυρώσεις. Η γλώσσα δεν ήταν μόνη της. Αποτελούσε μαζί με την ιστορία και τη θρησκεία τους πυλώνες στους οποίους βασιζόταν η εθνική ταυτότητα, αλλά και τις υπέρτατες αξίες στις οποίες στηριζόταν η φοιτητική ιδιότητα.

¹⁰⁸⁹ Βλ. τη συνέντευξη του Πρύτανη Γ. Ματθαίου, *Ελεύθερον Βήμα*, 18/11/1928 σ. 5.

¹⁰⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα του Ευστράτιου Κουλουμβάκη, *Εμπρός*, 6/12/1925 σ. 1 και 27/12/1925 σ. 1. Βλ. και *Εμπρός*, 7/10/1927, σ. 1, 10/10/1927, σ. 1 και *Σκριπ*, 2/12/1928, σ. 4.

¹⁰⁹¹ Πρυτανικός απολογισμός Σίμου Μενάρδου 1925-1926, σ. 21.

¹⁰⁹² Ενδεικτικά αναφέρουμε τους καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής Σίμο Μενάρδο, Γεώργιο Σωτηριάδη, Σωκράτη Κουγέα, Κωνσταντίνο Άμαντο, Νίκο Βέη, Παναγή Λορεντζάτο, καθώς και της Νομικής Σχολής Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο, Γεώργιο Μαριδάκη, Θρασύβουλο Πετιμεζά, Κυριάκο Βαρβαρέσο και Αλέξανδρο Σβώλο. Οι περισσότεροι από αυτούς μοιράστηκαν μια μετριοπαθή στάση στο γλωσσικό, υποστηρίζοντας μια συντηρητική δημοτική. Βλ. Αγγελική Χριστοδούλου, *Από τον Πάγκαλο*, ό.π., σ. 31-33.

Θέλω, φοιτηταί, να φωτίσω υμάς, να προφυλάξω υμάς από του κινδύνου να εισδέχησθε αβασανίστως ιδέας ανατρεπτικές, νεωτερισμούς αυθαιρέτους και ασυλλογίστους, οι οποίοι δεν έχουν ούτε της ιστορίας το κύρος, ούτε της σπουδαίας επιστήμης την φερεγγυότητα, εμφανίζονται όμως όλαι με το ύποπτον και απατηλόν γόητρον πάσης δημοκοπίας. Μη λησμονείτε ότι ανήκομεν εις μίαν ιστορίαν και δρώμεν εις τον στήμονα μιας εθνικής λειτουργίας, [...] Μη μένετε, είνε δικαίωμά σας, αδιάφοροι εις τας επαγγελίας των ψευδοπροφητών του νέου κοινωνικού παραδείσου. Εις το βάθος όμως των σκέψεών σας και των αισθημάτων σας θα παραμείνη είμαι βέβαιος, ο άφθιτος χρυσός της εμμονής εις τας παραδόσεις και τα ιδανικά άτινα διετήρησαν και εμεγάλωσαν το Γένος.¹⁰⁹³

Ιστορία, ιδανικά, παραδόσεις. Στοιχεία τα οποία, στον συντηρητικό λόγο του Πανεπιστημίου αποτελούσαν τα προαπαιτούμενα ώστε κάποιος πλέον να εντρυφήσει στην επιστήμη. Ήταν ευθύνη του ανώτατου ιδρύματος απέναντι στην κοινωνία να παρασκευάσει σωστά τους μέλλοντες πνευματικούς ηγήτορες, τους μέλλοντες εκκλησιαστικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς ταγούς του Έθνους.¹⁰⁹⁴ Οι φοιτητές με την αίγλη της επιστήμης, ενσάρκωναν τις κοινωνικές ελπίδες για ένα καλύτερο μέλλον. Όπως ανέφερε ο Πρύτανης Θ. Βορέας:

*ευγενής του Πανεπιστημίου νεότης, σε εφαντάσθην, εις την επιστήμην σου παρασκευασμένην προσηκόντως, ζωηράν έχουσαν την συναίσθησιν της μεγάλης αποστολής σου, διηνεκώς μελετώσαν της Ελλάδος την ανύψωσιν, σταθερώς ατενίζουσαν προς το μεγαλείον αυτής, εναμίλλως εργαζομένην υπέρ των υψηλών ιδανικών του Έθνους και της ανθρωπότητας.*¹⁰⁹⁵

Εάν ο λόγος του Πρύτανη Ν. Αλιβιζάτου το 1927 κατά την υποδοχή των πρωτοετών είχε πατερναλιστική χροιά και επιδίωκε θεωρητικά τη νουθεσία και όχι τον εξαναγκασμό, ο όρκος που έδωσαν στη συνέχεια οι φοιτητές κατά των ανατρεπτικών ιδεών,¹⁰⁹⁶ σύμφωνα με το τυπικό που είχε εισάγει ο ίδιος, αναδείκνυε τις πραγματικότητες του Πανεπιστημίου: ο

¹⁰⁹³ Πρυτανικός απολογισμός Ν. Αλιβιζάτου, 1927-1928, σ. 37- 38.

¹⁰⁹⁴ Βλ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Τα έργα και ο προορισμός του φοιτητού. Λόγος εκφωνηθείς εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου υπό του Πρυτάνεως Νικολάου Ι. Εξαρχοπούλου κατά την επίσημον είσοδον εις αυτό των πρωτοετών φοιτητών τη 3^η Νοεμβρίου 1934*, Αθήνα 1934, σ. 4.

¹⁰⁹⁵ Πρυτανικός απολογισμός Θ. Βορέα, 1929-1930, σ. 34.

¹⁰⁹⁶ «Και οι νόμοι ούτοι του Πανεπιστημίου έχουσιν αναγκαίαν προϋπόθεσιν και στηρίζονται επί των νόμων, οίτινες διέπουν την καθεστώσαν έννομον τάξιν. Ο αντιτιθέμενος προς αυτήν, ο επιζητών καθ' οιονδήποτε τρόπον την ανατροπήν αυτής, είτε κομμουνιστής λέγεται, είτε αναρχικός, είτε ό,τι δήποτε άλλο, παραβιάζει τον όρκον τον οποίον δίδει προ του Πρυτάνεως ότι θα τηρήσει του νόμους του Πανεπιστημίου» στο *ίδιο*. Η ορκομωσία αυτή δεν επαναλήφθηκε τα επόμενα ακαδημαϊκά έτη.

κομμουνισμός ήταν εχθρός και αντίκειται στις αρχές του ιδρύματος αλλά και της *καθεστώςας εννόμου τάξεως*.¹⁰⁹⁷

Ο επίσημος λόγος των πανεπιστημιακών αρχών ήταν διάχυτος με έμμεσες η άμεσες αναφορές εναντίον των κομμουνιστικών ιδεών.¹⁰⁹⁸ Στον δημόσιο λόγο των πρυτανικών αρχών το Πανεπιστήμιο ήταν μια ομονοούσα οικογένεια, οι αρχές και οι καθηγητές του ήταν οι γονείς, ο Πρύτανης η πατρική φιγούρα και οι φοιτητές του τα τέκνα. Και τα απολωλότα τέκνα γίνονταν δεκτά όταν μετανοούσαν. Σκοπός από την ίδρυση του Αθήνησι, ήταν να διαμορφώσει χρηστούς επιστήμονες και ανθρώπους, μελλοντικούς ηγέτες της κοινωνίας. Δεν ταίριαζε λοιπόν ούτε στον εκπαιδευτικό, ούτε στον ιδεολογικό του ρόλο να γεννά εντός του διχόνοιες. Η αποδοχή εξάλλου της δυνατότητας των κομμουνιστών φοιτητών να διχάσουν θα σήμαινε την αναγνώριση τόσο της αριθμητικής τους δύναμης όσο και της δύναμης των ιδεών τους. Στην πανεπιστημιακή ρητορική παρέμεναν πάντα λίγοι, περιθωριακοί, παρασυρμένοι, χαρακτηρίζονταν ως τα άκρα, που δεν αφορούσαν το κυρίως φοιτητικό σώμα. Εξάλλου ανάμεσα στα δύο άκρα, τα ικανά να δημιουργήσουν διαιρέσεις, των κομμουνιστών και των ακραίων «εθνικοφρόνων» φοιτητών συνυπήρχε το μεγαλύτερο τμήμα του φοιτητικού σώματος που δεν μετείχε ενεργά πολιτικών διαδικασιών ή μετείχε με άλλο τρόπο.

Ο αντικομμουνισμός όμως, δεν ήταν μόνο λόγος. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 συντελέστηκε μέσα στο Πανεπιστήμιο και μια πολυδιάστατη αντικομμουνιστική εκστρατεία με πρακτική διάσταση. Ο καθηγητής της Θεολογικής Γρηγόριος Παπαμιχαήλ τον Φεβρουάριο 1926, γνωρίζοντας τις «ανησυχίες περί κομμουνιστικών κρουσμάτων» στη Σύγκλητο οργάνωσε πέντε ομιλίες στην αίθουσα της Νομικής περί σοσιαλισμού και κομμουνισμού προς διαφώτιση της φοιτητικής νεολαίας, αποκομίζοντας «άριστας εντυπώσεις».¹⁰⁹⁹ Το 1927 ο Πρύτανης ενημέρωσε τις Σχολές ότι είχε αποστέλει σε κάθε μια 28 αντίτυπα του βιβλίου του θεωρητικού του αντικομμουνισμού Γεώργιου Φεσσόπουλου *Ο*

¹⁰⁹⁷ Η τελετή δεν πέρασε απαρατήρητη και σχολιάστηκε ανάλογα στον Τύπο. Βλ. από την μια πλευρά τα σχόλια του *Ριζοσπάστη* ως «Το Πανεπιστήμιο παράρτημα της Οχράνας», 7/11/1927, σ. 4 και του περιοδικού *Αναγέννηση* (τ. 2, Οκτώβρης 1927, σ. 93-94) για τους «ομφαλοσκόπους της νεοελληνικής πραγματικότητας» και από την άλλη την εκτενή περιγραφή της «συγκινητικής» τελετής στις εφημερίδες *Εμπρός*, 7/11/1927, σ. 2 και *Σκριπ*, 7/11/1927, σ. 3.

¹⁰⁹⁸ «Το περιβάλλον, εν ω ζώμεν από των χρόνων των τελευταίων πολέμων, δεν είναι πλέον το περιβάλλον της αρετής. Αδιαφορία προς τα γενναία και τα υψηλά, ηθική κατάπτωσης, φρονήματα αντεθνικά, σαπρά ιδανικά προβάλλονται πολλαχώς εις την νεολαίαν, όχι μόνον παρ' ημίν, αλλά και εν άλλαις χώραις», Πρυτανικός απολογισμός Θ. Βορέα, 1929-1930, σ. 17.

¹⁰⁹⁹ Ενημερωτική επιστολή του καθηγητή στον Πρύτανη, 4/3/1926, ΙΑ ΕΚΠΑ ΑΠ, φ. 465.2. Ένα χρόνο ο ίδιος μετά εξέφραζε στη Σύγκλητο την ανησυχία του για την θέσπιση στην ΕΣΣΔ της δημοτικής ελληνικής γλώσσας με ορθογραφική απλοποίηση με αποτέλεσμα να φυτρώσουν και στην Ελλάδα «κύκλοι κομμουνίζοντες και μπολσεβικίζοντες» που θα προσπαθήσουν να παρασύρουν πολλούς ρέποντες νέους προς τα εύκολα και άκοπα με επίταση και του ήδη υπάρχοντος γλωσσικού κυκεώνα, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 467.4 και Πρακτικά Συγκλήτου 1926-1927, Συνεδρίαση 25^η, 3/2/1927.

Κομμουνισμός εν τη πράξει προς χρήση των φοιτητών,¹¹⁰⁰ ενώ παράλληλα όριζε επιτροπή από καθηγητές για να εισηγηθεί στη Σύγκλητο μέτρα κατά της παρατηρούμενης στο Πανεπιστήμιο κομμουνιστικής κίνησης.¹¹⁰¹ Κατόπιν μάλιστα «εκτρόπων» που σημειώθηκαν στο Πανεπιστήμιο κατά τη διάρκεια της φοιτητικής απεργίας, η Σύγκλητος τον Οκτώβριο 1927 αποφάσισε να παρακαλέσει την Κυβέρνηση να θεσπίσει την ποινή της διαρκούς αποβολής των φοιτητών που θα αποδεικνύονταν κομμουνίζοντες ή διενεργούντες κομμουνιστική προπαγάνδα στο Πανεπιστήμιο και παράλληλα συνέταξε μια βεβαίωση, που θα καλούνταν οι εγγραφόμενοι φοιτητές να υποβάλλουν: «Εν γνώσει ότι εν περιπτώσει παραβάσεως θα αποβληθώ του Πανεπιστημίου, δίδω την επίσημον διαβεβαίωσιν, ότι, εφ' όσον διατελώ φοιτητής του, ουδεμίαν θα έχω σχέσιν προς οιανδήποτε κομμουνιστική οργάνωσιν, ουδέ θα συντελέσω είτε αμέσως είτε εμμέσως εις την διάδοσιν κομμουνιστικών ιδεών», παρακαλώντας τον Υπουργό Παιδείας να μεριμνήσει για την νομοθετική κύρωση των δύο προτάσεων.¹¹⁰²

Τα παραδείγματα είναι πολλά, μικρά και μεγάλα, που είτε αφορούσαν την καθημερινότητα και τη διδακτική διαδικασία του ιδρύματος, όπως οι συζητήσεις για τον ιστορικό υλισμό στα μαθήματα,¹¹⁰³ είτε τα έκτακτα περιστατικά και τις φοιτητικές κινητοποιήσεις και τις περισσότερες φορές οδηγούσαν σε κλήσεις προς απολογία των «υπόπτων» φοιτητών. Οι πειθαρχικές διαδικασίες αντιμετώπισης του κομμουνιστικού κινδύνου στο πανεπιστήμιο άλλοτε μετ' επιεικείας περιορίζονταν σε μια απλή επίπληξη και άλλοτε κατέληγαν στην αποβολή *επί εν ή δύο έτη δ' επί τη ελπίδι της ανανήψεως*.¹¹⁰⁴ Και παρόλο που τα παραπάνω προτεινόμενα από τον Πρύτανη μέτρα δεν πήραν το 1927 τη νομοθετική οδό, οι αντικομμουνιστικές πρακτικές συνέχισαν να εφαρμόζονται και δεν άργησαν να θωρακιστούν θεσμικά, με την ψήφιση του Ιδιωνύμου το 1929 και την εγγραφή του νόμου αυτού στον πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1932, με τη σύμφωνη γνώμη, κατά

¹¹⁰⁰ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 469.4. Βλ. και *Ριζοσπάστη*, 2/10/1927, σ. 3.

¹¹⁰¹ Η Επιτροπή αποτελείτο από τους καθηγητές Αδ. Αδαμαντίου, Νικ. Εξαρχόπουλο και Ερ. Σκάσση της Φιλοσοφικής, Στ. Σεφεριάδη Κοσμήτορα της Νομικής, με Πρόεδρο τον προπρύτανη Δ. Αιγινήτη, 31/10/1927, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 469.5.

¹¹⁰² Υπόμνημα Πρύτανη προς τον Υπουργό Παιδείας, 31/10/1927, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 472.1. Βλ. και ΙΑ ΕΚΠΑ Πρακτικά Συνεδριάσεων Συγκλήτου 1927-1928, τ. 39^Α, Συνεδρίαση 9^η, 29/10/1927 και Συνεδρίαση 10^η 3/11/1927 με την παρουσία του Υπουργού Παιδείας.

¹¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά την καταγγελία του καθηγητή Αδ. Αδαμαντίου στον Πρύτανη ότι έχει ενταθεί ανησυχητικά και σε στάδιο παράκρουσης η κομμουνιστική κίνηση στη Φιλοσοφική. Στο Φροντιστήριο φοιτητής προφασίστηκε την ανάλυση του βιβλίου του καθηγητή *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, για να μιλήσει με παράδοξη ασέβεια για τον ιστορικό υλισμό, 21/3/1927. Βλ. και την κλήση σε απολογία του φοιτητή, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 468.4.

¹¹⁰⁴ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Ματθαίου, 1928-1929, σ. 12.

πάσα πιθανότητα, του Πανεπιστημίου.¹¹⁰⁵ Άλλωστε, όπως φάνηκε, η αποπομπή των κομμουνιστών από την φοιτητική κοινότητα ήταν προγενέστερη επιλογή τους. Μάλιστα οι καταδικασμένοι με το Ιδιώνυμο φοιτητές υφίσταντο διπλή ποινή, μια από τα ποινικά δικαστήρια και μια από το Πανεπιστήμιο, με την αποβολή τους, διασφαλίζοντας αφενός την «ευταξία» του ιδρύματος και αποδεικνύοντας την δική του αντικομμουνιστική πολιτική. Εξάλλου στην αντικομμουνιστική εκστρατεία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το Πανεπιστήμιο δεν ήταν μόνο του. Η συνεργασία με τις κρατικές αρχές ήταν σταθερή και πολυδιάστατη και ανάλογη η διασταύρωση πληροφοριών από και προς το Πανεπιστήμιο. Η Αστυνομία, η Γενική και Ειδική Ασφάλεια, τα κατά τόπους τμήματα και οι Χωροφυλακές παρακολουθούσαν συστηματικά τις ενέργειες των φοιτητών,¹¹⁰⁶ εντός και εκτός του Πανεπιστημίου, έδιναν αναφορά και ζητούσαν στοιχεία για μεμονωμένους φοιτητές από τη διοίκηση του Πανεπιστημίου. Το Υπουργείο Παιδείας μαζί με τα μέτρα που έπαιρνε διακινούσε και τις πληροφορίες που συγκέντρωνε, ανάλογες ενέργειες έκαναν και τα Υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών και Στρατιωτικών, στρατολογικά γραφεία για τους φοιτητές που έκαναν τη θητεία τους και άλλοι φορείς. Ο αστικός Τύπος που μαζί με την ευρύτερη αντικομμουνιστική αρθρογραφία του έπαιρνε την ανάλογη θέση, ιδιαίτερα κατά τις φοιτητικές απεργίες. Ακόμα και θιγόμενοι πολίτες έκαναν καταγγελίες στοχοποιώντας φοιτητές. Από το πρώτο έγγραφο που εντοπίστηκε, του υπουργού Παιδείας Κων. Σπυρίδη το 1924 για τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για το ανακινούμενο πάλι ζήτημα της κομμουνιστικής προπαγάνδας στο Πανεπιστήμιο, με αφορμή το Παμφοιτητικό Συνέδριο,¹¹⁰⁷ έως την ενημερωτική αλληλογραφία του ίδιου του υφυπουργού Δημοσίας Ασφαλείας Κωνσταντίνου Μανιαδάκη επί δικτατορίας Ι. Μεταξά, μαζί με τα κοινοποιημένα Ατομικά δελτία κομμουνιστικής δράσης των φοιτητών,¹¹⁰⁸ υπήρχε ένας συντονισμός στην αντικομμουνιστική δραστηριότητα για να προφυλαχθεί το φοιτητικό σώμα από τις ανατρεπτικές ιδέες.

Η σύγκρουση γύρω από τις κομμουνιστικές ιδέες επεκτεινόταν και στο εσωτερικό του ιδρύματος. Μέσα στο φοιτητικό σώμα υπήρχαν και πολλές φορές κυριαρχούσαν οι αντικομμουνιστικές φωνές και τακτικές. Αναφέρθηκε ήδη ο ΕΠΣ που ιδρύθηκε το 1929 από

¹¹⁰⁵ Τον νέο Οργανισμό του 1932 επεξεργάστηκαν ο καθηγητής της Νομικής Δημήτριος Παπούλιας, μαζί με τη Σύγκλητο με την συμβολή του Υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου, «επιδειξαμένου το υπέρτατον διαφέρον αυτού δια το Πανεπιστήμιον». Πρυτανικός απολογισμός Κ. Μελισσηνού, 1930-1931, σ. 19.

¹¹⁰⁶ Ο Τάσος Χριστοφίλοπουλος στις αναμνήσεις του ανέφερε ότι εκτός από το πανεπιστημιακό προσωπικό υπήρχε και «μια αφανής κατηγορία, των μυστικών αστυνομικών, που μας παρακολουθούσαν και σημείωναν τα πολιτικά μας φρονήματα. Οι πιο γνωστοί, γιατί δεν έπαιρναν τον κόπο να κρύψουν την ιδιότητά τους ήταν...». Αν. Χριστοφίλοπουλος, *ό.π.*, σ. 34.

¹¹⁰⁷ ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 462.2.

¹¹⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 512.2.

μια ομάδα εθνικοφρόνων φοιτητών ακριβώς για να αντιμετωπίσει τις ανατρεπτικές ιδέες στα πανεπιστημιακά προαύλια. Εκτός από τις ενέργειές του, κάποτε βίαιες, για τον περιορισμό της επιρροής των αριστερών φοιτητών, ιδιαίτερα κατά τις φοιτητικές κινητοποιήσεις, είχε μια συστηματική αντικομμουνιστική ρητορική ως προς τους «ξένους πληρωμένους ψευδοϊδεολόγους προπαγανδιστές, τους Πράκτορας της Μόσχας που πλησίαζαν τους φοιτητές για να τους δηλητηριάσουν».¹¹⁰⁹ Λίγο παλιότερα, το 1925, ο Σύνδεσμος Ακαδημαϊκής Προόδου στοχοποιώντας τη Φοιτητική Συντροφιά, με αφορμή τις αντεγκλήσεις για το γλωσσικό μεταξύ των δύο Συλλόγων στο μάθημα του Θ. Βορέα, κατέθετε ψήφισμα ότι στη Φιλοσοφική διαπράττονταν τερατώδη και ότι είχε καταγγελθεί ύπαρξη κομμουνιστικής προπαγάνδας και δεν δόθηκε απάντηση από το Πανεπιστήμιο.¹¹¹⁰

Ανάλογες καταγγελίες έκανε και η εφημερίδα *Φοιτητική Ηχώ*,¹¹¹¹ ενώ ο φοιτητής της Φιλοσοφικής Νικόλαος Συφάκις και Πρόεδρος της Πανελληνίου Ανθρωπιστικής Ενώσεως έκανε λόγο για «κέντρα εκπαιδευτικής και γλωσσικής αναρχίας και ηθικής χαλαρώσεως, ει μη αποχαλινώσεως»,¹¹¹²

Τα παραπάνω είναι μερικά παραδείγματα από την πανεπιστημιακή κοινότητα στο εσωτερικό της οποίας συνυπήρχαν, όχι γαλήνια πάντα, οι συντηρητικές φωνές με τις προοδευτικές. Οι αντικομμουνιστικές εκδηλώσεις ενός τμήματος των φοιτητών επικεντρωμένες ιδιαίτερα στο γλωσσικό, ήταν αποδεκτές από τις πανεπιστημιακές αρχές, στο μέτρο που ενίσχυαν την δική τους ρητορική, θεωρώντας ότι ήταν προς το κοινό συμφέρον η ύπαρξη ισχυρού αντίλογου στους αριστερούς φοιτητές μέσα στο ίδιο το φοιτητικό σώμα και ενός δυνάμει συνεργάτη. Δεν ήταν λίγες οι φορές που συντηρητικοί φοιτητές κατήγειλλαν στις αρχές του Πανεπιστημίου ή σε καθηγητές αριστερούς συναδέλφους τους.

Η ταύτιση όμως του δημοτικισμού και του κομμουνισμού στα μάτια της συντηρητικής φοιτητικής κοινότητας δημιουργούσε μια σύγχυση ως προς την στοχοποίηση και οδηγούσε ένα μέρος των φοιτητών που δεν ήταν κομμουνιστές να χαρακτηριστούν έτσι.

¹¹⁰⁹ Προκήρυξη ΕΠΣ, χ.χ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Δημ. Σφαέλλου, ό.π.

¹¹¹⁰ Αναφορά [κοσμήτορα Φιλοσοφικής Θ. Κακριδή] στον Πρύτανη για την καταγγελία του Συνδέσμου Ακαδημαϊκής Προόδου, 23/1/1926, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 454.1 και 465.4. Βλ. και ανακοινώσεις των δύο φοιτητικών συλλόγων *Ελεύθερο Βήμα*, 11/12/1925, σ. 2 και *Εμπρός*, 10/12/1925 σ. 1, 12/12/1925, σ. 1 και 13/12/1925 σ. 3

¹¹¹¹ Η εφημερίδα ζητούσε την κάθαρση της εκπαίδευσης από τους διαφθορείς της γλώσσας και της εθνικής συνείδησης, τους θιασώτες της αθεΐας, ασέβειας, χυδαϊσμού και κομμουνισμού, ιδιαίτερα στη Φιλοσοφική, ένθα «κατά τρόπον παράδοxon και απίστευτον ο χυδαϊσμός εμφολεύει», *Φοιτητική Ηχώ*, φ. 1, 10/2/1926, σ. 1. Η συντηρητικών αρχών φοιτητική εφημερίδα, εκδιδόταν υπό τη διεύθυνση του φοιτητή Φιλοσοφικής Βασίλη Πατριαρχέα. Από τις ενέργειες του Β. Πατριαρχέα και του ξαδέλφου του Παναγιώτη Πατριαρχέα, τα αριστερά φοιτητικά έντυπα και ο *Ριζοσπάστης* έφτιαξαν τον όρο οι «Πατριαρχείς», υποδηλώνοντας όλους τους ενεργούς συντηρητικούς φοιτητές. Βλ. και Α. Φλούντζης, ό.π., σ. 357.

¹¹¹² βλ. Νικόλαος Ι Συφάκις, *Ο δολοφόνος μου το σχολείον, (Κριτική μελέτη)*, Αθήνα, έκδ. «Πατρίδος των Γραμμάτων», 1927, σ. 7.

Ήταν τόσο εμπεδωμένα τα αντικομμουνιστικά αντανάκλαστικά μέσα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τόσο διάχυτος ο φόβος για τις νέες ιδέες ώστε σε κάποιες περιπτώσεις γινόταν αυτόματα ή σκόπιμα η αναγωγή. Το 1926 σε διαφωνία μεταξύ των προεδρείων της ΟΕΦ και του Συλλόγου Φοιτητών Φιλοσοφικής οι μεν αποκαλούσαν τους δε «κομμουνιστές, μπολσεβίκους, μαλλιαρούς».¹¹¹³ Κάτι ανάλογο συνέβη το 1928 σε φοιτητές της Φιλοσοφικής όταν αμφισβήτησαν τον αιωνόβιο πρόεδρο του Συλλόγου φοιτητών της Σχολής Π. Πατριαρχέα, χαρακτηρίστηκαν από τον ίδιο ως κομμουνιστές και απειλήθηκαν ότι θα καταγγελλθούν στην Ασφάλεια και θα εξοριστούν στην Ανάφη.¹¹¹⁴ Από την πλευρά του και ο Διευθυντής της Λέσχης Θωμάς Βαλάσσης στην απροθυμία φοιτητή να σταματήσει να καπνίζει στη Λέσχη, παρά τις παρατηρήσεις του, τον χαρακτήρισε κομμουνιστή.

Συνοψίζοντας, τι ήταν, τελικά, αυτό που έκανε το Πανεπιστήμιο να υιοθετήσει τόσο έντονα την αντικομμουνιστική ρητορική και να υιοθετήσει όλες αυτές τις πρακτικές; Σημειώνουμε ότι οι πειθαρχικές διώξεις εντός του είχαν προηγηθεί του Ιδιώνυμου. Ο φόβος καταρχάς εδραζόταν στην μετάδοση των κομμουνιστικών ιδεών μέσα στην φοιτητική κοινότητα. Συνδεόταν με τους φοιτητές και τις φοιτήτριες που είχαν ενστερνιστεί τα «καινά δαιμόνια». Δεν επικεντρωνόταν στις ιδέες τους, αλλά στις ενέργειές τους. Οι αριστεροί φοιτητές αποτέλεσαν στον Μεσοπόλεμο μια μικρή μειοψηφία μέσα στο φοιτητικό σώμα, αλλά εμφάνιζαν δύο σημαντικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο ότι μετείχαν ενεργά και κάποιες φορές ηγούνταν φοιτητικών κινητοποιήσεων. Ο φόβος δεν αφορούσε την παρουσία τους που ήταν μικρή, αλλά τη δυναμική που έδειχναν στα πανεπιστημιακά προαύλια και την πιθανή αύξηση επιρροής στο φοιτητικό σώμα, το γεγονός ότι οι φοιτητές μπορούσαν να παρασυρθούν «υπ' ολίγων ζωηρών και τινών κομμουνιζόντων».¹¹¹⁵ Το δεύτερο ήταν η αμφισβήτηση, «ο φαιδρός κρωγμός “τω συγχρονισμένωνε” ότι το Πανεπιστήμιον πάσχει γεροντικήν αρτηριοσκήληρωσιν αφ' ενός και βρεφικήν ατροφίαν αφ' ετέρου».¹¹¹⁶ Η κριτική που ασκούσαν οι αριστεροί φοιτητές, με μια σκληρή έως προσβλητική γλώσσα, δεν αφορούσε μόνο το Πανεπιστήμιο, την εκπαιδευτική διαδικασία και τις συνθήκες φοίτησης («σκοτεινό κελί της αμάθειας και της πρόληψης», «πνευματικός μεσαίωνας»), αλλά έθιγε και πρόσωπα που αποτελούσαν τις πανεπιστημιακές αρχές και το διδακτικό προσωπικό, ως

¹¹¹³ Αναφορά του Διευθυντή της Πανεπιστημιακής Λέσχης Θωμά Βαλάσση, 12/2/1926, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 465.2.

¹¹¹⁴ Υπόμνημα φοιτητών Φιλοσοφικής προς τον Πρύτανη σχετικά με τις διαβλητές διαδικασίες στις αρχαιρεσίες του Συλλόγου Φοιτητών Φιλοσοφικής Σχολής, 20/2/1928, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 471.2.

¹¹¹⁵ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Ματθαίουπουλου, 1928-1929, σ. 12.

¹¹¹⁶ Πρυτανικός απολογισμός Σ. Μενάρδου, 1925-1926, σ. 20.

εκπροσώπους του συντηρητικού αστικού καθεστώτος.¹¹¹⁷ Σαφώς αυτό δεν αφορούσε όλους τους καθηγητές, αφού μέσα στο σώμα αυτό υπήρχαν και πιο διαλλακτικές μειοψηφικές φωνές. Στοχοποιούνταν, όμως, όσοι είχαν αναλάβει την αντικομμουνιστική ρητορική ιδιαίτερα οι καθηγητές της Φιλοσοφικής.¹¹¹⁸ Η αμφισβήτηση αυτή των κομμουνιστών φοιτητών δημιουργούσε στις δύο πλευρές μια δράση – αντίδραση, μια πόλωση που ενέτεινε τις καταστάσεις και έθετε σε αμφισβήτηση την σχέση διδασκόντων – διδασκόμενων.

Παράλληλα, ο φόβος για ύπαρξη κομμουνιστών φοιτητών στο ανώτατο ίδρυμα συνδεόταν με την πιθανότητα διάχυσης των ανατρεπτικών ιδεών στην κοινωνία. Το Πανεπιστήμιο, απέναντι στις κοινωνικές προσδοκίες για την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ελίτ, το διάδοχο επιστημονικό και επαγγελματικό δυναμικό που θα στελέχωνε και θα εκσυγχρόνιζε τη χώρα, όφειλε να αναλάβει τον ρόλο του κυματοθραύστη των νέων ιδεών και της διαμόρφωσης χρηστών πολιτών. Αυτό αφορούσε ιδιαίτερα τις σχολές εκείνες απ' όπου θα έβγαιναν οι *διδάσκαλοι των Ελληνοπαίδων*¹¹¹⁹ (Θεολογική, Φιλοσοφική και Φυσικομαθηματική) και σε αυτές τα μέτρα ήταν αυστηρότερα.¹¹²⁰ Η υπόλογη φοιτήτρια της Φιλολογίας Ελένη Σακελλαρίου κατηγορήθηκε ότι πωλούσε «ξένα διαταρακτικά της κρατούσης τάξεως έντυπα στο Πανεπιστήμιο», μετά από καταγγελία του καθηγητή Εμ. Πεζόπουλου για την κομμουνιστική φοιτητική εφημερίδα *Επανάσταση*.¹¹²¹ Στην απολογία της, τον Νοέμβριο του 1927, ενώπιον της Συγκλήτου ρωτήθηκε από τον καθηγητή Παιδαγωγικής Νικ. Εξαρχόπουλο για τις θρησκευτικές της αντιλήψεις, αν δεχόταν «το άσπιλο της Θεοτόκου» και πώς θα δίδασκε μετά το πτυχίο της θρησκευτικά στα γυμνάσια.¹¹²² Η στάθμιση της θρησκευτικότητας, ήταν ένας ακόμα παράγοντας ως προς την

¹¹¹⁷ Εκφράσεις όπως «διανοητική μούχλα», «βρωμερός αστικός ιδεαλισμός των καθηγητών», «“σαλεπιτζίδικη” αντίληψη της ιστορίας» [του Βολωνάκη], ο «γνωστός μασόνης και σκιτζής Αδαμαντίου», «πνευματικά ψοφήμια», «η ξεσκεπασμένη αντίδραση και τρομοκρατία της σεβαστής και στοργικής Συγκλήτου», ο Πρύτανης «το οργανέτο της μπουρζουαζίας», εντοπίζονται στα φοιτητικά κομμουνιστικά έντυπα και τον *Ριζοσπάστη*.

¹¹¹⁸ Από την Φιλοσοφική σχολή στο στόχαστρο των αριστερών φοιτητών είχαν μπει κυρίως οι καθηγητές Αδ. Αδαμαντίου, Εμ. Πεζόπουλος, Ερ. Σκάσης, Κων. Λογοθέτης, Μιχ. Βολονάκης και από τις άλλες σχολές οι Ν. Λούβαρης, Π. Ζερβός κ.ά.

¹¹¹⁹ Πρυτανικός απολογισμός Γ. Ματθαίουπουλου 1928-1929, σ. 8.

¹¹²⁰ Βλ. ενδεικτικά το εμπιστευτικό έγγραφο της Διεύθυνσης Ειδικής Ασφαλείας προς τον πρύτανη, για να της σταλούν κατάλογοι ονομάτων (και καταγωγής) πτυχιούχων ή τελειόφοιτων των καθηγητικών σχολών, μετά από διαταγή του ΓΕΣ, με σκοπό να χωρίσουν τους αριστερίζοντες από τους συντηρητικούς βάσει των στοιχείων που διατηρούσε η Ασφάλεια, 11/7/1933, ΙΑ ΕΚΠΑ, ΑΠ, φ. 478.1.

¹¹²¹ *Επανάσταση*, Όργανο του Κομμουνιστικού πυρήνα της Φιλοσοφικής. Στην εφημερίδα (φ. 1, 10/3/1927, σ. 3) υπήρχε άρθρο που έθιγε τον καθηγητή, χαρακτηρίζοντάς τον ως επικίνδυνο εγκληματία, επειδή προπαγάνδιζε τις ιδέες του βασισμένες σε μια ηλίθια προγονολατρία και τον κατηγορούσε για άγνοια των απλούστερων νόμων της ιστορίας. Δεν έχει εντοπιστεί άλλο φύλλο της εφημερίδας, πιθανόν μετά τις διώξεις δεν ξανακυκλοφόρησε.

¹¹²² ΙΑ ΕΚΠΑ Πρακτικά Συνεδριάσεων Συγκλήτου, τ. 39, Συνεδρίαση 14^η, 17/11/1927. Βλ. και *Νέα Αγωγή*, 1 (Γενάρης 1928), *Ριζοσπάστης* 19/11/1927, σ. 2, 11/12/1927, σ. 3 και Α. Φλούντζης *ό.π.*, σ. 316-319. Στα πρακτικά της Συνεδρίασης δεν αναφέρεται η ερώτηση για την Θεοτόκο, κρίνοντας όμως από την επιμονή των δημοσιευμάτων σε αυτό και τις μαρτυρίες των φοιτητών θεωρούμε ότι αποφασίστηκε να αποσιωπηθεί.

αξιολόγηση της ύπαρξης ή μη των ανατρεπτικών ιδεών. Ο φόβος ότι οι φοιτητές και οι φοιτήτριες θα ήταν ευεπίφοροι, λόγω νεαρής ηλικίας, στις κομμουνιστικές ιδέες, εντείνονταν από την ύπαρξη νέων κατηγοριών φοιτητών, όπως οι πρόσφυγες, οι οποίοι λόγω της κακής οικονομικής τους κατάστασης θα μπορούσαν πολύ πιο εύκολα να τις ενστερνιστούν.

Σε κάθε περίπτωση, οι αντικομμουνιστικές εκδηλώσεις απέναντι στους φοιτητές είχαν πρόθεση περισσότερο να αναχαιτίσουν, να συρρικνώσουν την αύξηση επιρροής, παρά να καθυποτάξουν τους φοιτητές. Ο αντικομμουνισμός του Μεσοπολέμου στην ανώτατη εκπαίδευση θα μπορούσε να εξηγηθεί περισσότερο όχι με τις πραγματικές κινήσεις των κομμουνιστών, αλλά με τον φόβο για τις εν δυνάμει.

Συμπεράσματα

Η διατριβή αυτή έθεσε ως στόχο της την περιγραφή και κατανόηση της ταυτότητας του φοιτητή και της φοιτήτριας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Το κεντρικό της ερώτημα αφορούσε την κατανόηση των αλλαγών που επέφερε στη συγκεκριμένη ιδιότητα το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της μεσοπολεμικής εποχής. Τι σήμαινε η φοιτητική ιδιότητα για τους χιλιάδες νέους και νέες που αποτέλεσαν τον φοιτητικό πληθυσμό του Αθήνησι, σε μια περίοδο ανάπτυξης της ανώτατης εκπαίδευσης στη χώρα; Πως θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί αυτή η παροδική ιδιότητα, συνδεδεμένη με την νεότητα, εξαρτώμενη όχι μόνο από τις πραγματικές συνθήκες αλλά και τις προσδοκίες που γεννούσε, σε μια περίοδο ριζικών πολιτικών τομών και κοινωνικών επανανοηματοδοτήσεων; Πως επηρεάστηκε από το γεγονός ότι το Αθήνησι βρισκόταν και αυτό σε μια μεταβατική περίοδο, καθώς μετά από πολλά χρόνια μονοκρατορίας στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, έπρεπε πλέον να συνυπάρξει με άλλα αντίστοιχα ιδρύματα;

Όπως συμβαίνει σε κάθε κείμενο που επιχειρεί να διαπραγματευθεί ένα φαινόμενο που συνδέεται με την ιστορία ενός θεσμού, η διατριβή κινήθηκε σε δυο κατευθύνσεις: αφενός να περιγράψει τις αλλαγές της περιόδου συνδέοντάς τις με την συγκυρία και αφετέρου να τις αντιληφθεί και να τις κατανοήσει μέσα στη συνολική διαδρομή του φοιτητικού σώματος.

Το χρονικό διάστημα που καλύπτει η διατριβή ξεκινά 80 περίπου χρόνια μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, όταν οι φοιτητές αποτελούσαν πλέον μια σημαντική αριθμητικά ομάδα, με διακριτή ταυτότητα και παρουσία. Αν τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του Αθήνησι οι λιγοστοί φοιτητές δεν συγκροτούσαν ιδιαίτερη κατηγορία και εντάσσονταν γενικώς στην κατηγορία των νέων χωρίς να διακρίνονται από τους γυμνασιόπαιδες, από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και κατά τον 20ό έχει επέλθει πλέον η ανάδειξη μιας διακριτής φοιτητικής ταυτότητας. Στη συγκρότηση της συγκεκριμένης ταυτότητας συνέβαλε η συμμετοχή των φοιτητών με αυτόνομη παρουσία σε εθνικούς και πολιτικούς αγώνες, η διαφοροποίηση απέναντι στους άλλους νέους σχετικά με τις διεκδικήσεις τους για τα πανεπιστημιακά ζητήματα, αλλά και η πρόσληψη και οι προσδοκίες της κοινωνίας για το διάδοχο επιστημονικό δυναμικό που θα στελέχωνε και θα ανέπτυξε τη χώρα. Οι φοιτητές περιβάλλονταν από αναγνώριση, διήνυαν το διάστημα των σπουδών τους ως μια περίοδο χάριτος και ήταν, όπως έγραψε ένας αυτόπτης μάρτυρας της εποχής, τα

*αγαπημένα παιδιά της κοινωνίας. Και δυναμίτη ακόμα να βάλουν για να τη γκρεμίσουν, εκείνη τους τραβά λίγο το αυτί και τους συγχωρεί.*¹¹²³

Ποιες είναι λοιπόν, οι σημαντικές μεταβολές που παρατηρούνται στον φοιτητικό πληθυσμό κατά τον Μεσοπόλεμο; Το πρώτο και αναμφισβήτητο είναι η εντυπωσιακή αύξησή του. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών, κυρίως τη δεκαετία του 1920, δέχτηκε έναν ιδιαίτερα αυξημένο αριθμό φοιτητών που κάποιες ακαδημαϊκές χρονιές ξεπέρασε τους 10.000 εγγεγραμμένους νέους και νέες. Η εκτίναξη αυτή του φοιτητικού πληθυσμού, παρά τα δίδακτρα και τις εισαγωγικές εξετάσεις, αποτελούσε ένα ισχυρό δείγμα εκδημοκρατισμού των σπουδών, συγκριτικά προφανώς με την προηγούμενη περίοδο. Η αύξηση των φοιτητών οφειλόταν σε μια σειρά παράγοντες που επανακαθόρισαν την φοίτηση στο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα και άλλαξαν όχι μόνο ποσοτικά, αλλά και ποιοτικά το φοιτητικό σώμα. Οι παράγοντες αυτοί ήταν εξωγενείς, συνδέονταν με τις πολιτικές συνθήκες, αλλά και τα εθνικά ζητήματα και παράλληλα ήταν αποτέλεσμα των κοινωνικών μετασχηματισμών που σημειώθηκαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Ανάμεσά τους, η αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας με την ένταξη των Νέων Χωρών, η σταδιακή επέκταση του σχολικού δικτύου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και οι προσπάθειες για την αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων που θα συνέτειναν στον εκσυγχρονισμό και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Στους εξωγενείς παράγοντες θα πρέπει να συμπεριληφθεί και μια σειρά νομοθετικών μέτρων που υιοθέτησε το κράτος, τα «ευεργετήματα» υπέρ συγκεκριμένων κατηγοριών φοιτητών, που θεσπίστηκαν για να αντιμετωπιστεί η κοινωνική δυσανεμία που γεννούσε μια δύσκολη πολιτικά και κοινωνικά συγκυρία. Στη συγκεκριμένη συγκυρία, η οξύτητα του πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών, αλλά και ο φόβος που δημιουργούσε η εμφάνιση της Αριστεράς μετά από την Οκτωβριανή Επανάσταση και τη δημιουργία της ΕΣΣΔ, οδήγησε τους ιθύνοντες στην λήψη μιας σειράς μέτρων που θα ικανοποιούσαν τα χαμηλότερα οικονομικά στρώματα αλλά και όσους είχαν πληγεί από τις πολιτικές εξελίξεις. Ανάμεσα στα μέτρα ήταν η διευκόλυνση των εγγραφών στο Πανεπιστήμιο που νομοθέτησαν οι πρώτες μεσοπολεμικές κυβερνήσεις και αποτέλεσαν μια από τις βασικές αιτίες που οδήγησαν το Πανεπιστήμιο Αθηνών να δεχτεί κυρίως κατά την δεκαετία του 1920 έναν σημαντικά αυξημένο αριθμό φοιτητών. Σε κάθε περίπτωση, καινούργιες κατηγορίες φοιτητών και φοιτητριών εμφανίζονται στον Μεσοπόλεμο.

Πρώτος παράγοντας, στη δεκαετία του '20, ήταν η επιστροφή στις αίθουσες διδασκαλίας των φοιτητών που είχαν κληθεί να υπηρετήσουν στο στρατό κατά την εμπόλεμη

¹¹²³ Μοσκόβης, ό.π. σ. 86.

δεκαετία 1912-1922. Η υποδοχή των στρατευμένων φοιτητών στο Πανεπιστήμιο μετά το 1922 πραγματοποιήθηκε χάρη σε μια σειρά διευκολύνσεων της Πολιτείας, με σκοπό, σύμφωνα με τον επίσημο λόγο, να επιβραβεύσει τους νέους που πολέμησαν για την πατρίδα, με κυριότερη την απαλλαγή των συγκεκριμένων φοιτητών από τις τμηματικές εξετάσεις και τη δυνατότητα ολοκλήρωσης των σπουδών τους μόνο μέσω των πτυχιακών εξετάσεων, μέτρο που οδήγησε σε ατελή φοίτηση και σε ελλιπή επιστημονική κατάρτιση των πτυχιούχων. Μαζί με τα ευνοϊκά μέτρα για τους στρατευθέντες φοιτητές θεσπίστηκαν μετά το 1922 και μια σειρά νομοθετημάτων υπέρ των μαθητών γυμνασίων που είχαν επιστρατευθεί. Οι συγκεκριμένοι μαθητές της μέσης εκπαίδευσης είχαν τη δυνατότητα να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών χωρίς να έχουν ολοκληρώσει τις εγκύκλιες σπουδές, αφού η νομοθεσία, που αναθεωρούνταν συνεχώς, επέτρεψε εν τέλει να εισέλθουν στην ανώτατη εκπαίδευση και όσοι νέοι είχαν παρακολουθήσει τα μαθήματα της τρίτης τάξης του γυμνασίου και είχαν πάρει απολυτήριο μετά την αποστράτευσή τους με «ευνοϊκές» διαδικασίες. Η εγγραφή των συγκεκριμένων στο Πανεπιστήμιο, καθώς και η επέκταση των ευνοϊκών μέτρων σε μεταγενέστερες «κλάσεις» φοιτητών εν καιρώ ειρήνης, δημιούργησαν πολλαπλές δυσχέρειες στην φοίτηση που συνδέονταν τόσο με τον μεγάλο αριθμό των εισερχομένων φοιτητών, όσο και με τις πλημμελείς γνώσεις που είχαν. Πέρα από τον επίσημο λόγο, τα συγκεκριμένα «ευεργετήματα» αποτέλεσαν τμήμα προνοιακών μέτρων που έλαβαν οι κυβερνήσεις κατά τη δεκαετία του 1920 για την εκτόνωση κοινωνικών διαμαρτυριών. Ιδιαίτερα έντονη ήταν η πίεση που άσκησε μια νέα δυναμική ομάδα, αυτοί που ονομάστηκαν στην ελληνική και στη διεθνή βιβλιογραφία ως «παλιοί πολεμιστές», όσοι είχαν συμμετάσχει στην πολεμική προσπάθεια της δεκαετίας 1912-1922. Αξίωναν την έμπρακτη αναγνώριση της προσφοράς τους, υλικές και ηθικές ανταμοιβές για το πολεμικό παρελθόν τους. Σε αυτή την κατεύθυνση ήταν κρίσιμα τα δίκτυα που είχαν συγκροτηθεί, αλλά και γενικότερα η παρουσία του στρατού και του μιλιταριστικού πνεύματος στο δημόσιο βίο, όπως αποτυπώθηκε και με την εμπλοκή των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή της χώρας, μέσα και από μια σειρά στρατιωτικών κινημάτων. Οι θυσίες των νέων για την πατρίδα αποτελούσαν μια ισχυρή μετοχή και για εκπαιδευτικό τους μέλλον.

Δεύτερος παράγοντας αποτέλεσε η έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων, ιδιαίτερα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Ανάμεσα στα μέτρα που έλαβε το κράτος για την αποκατάσταση των προσφύγων, ήταν και η δυνατότητα που έδωσε σε άπορους νέους και νέες προσφυγικής καταγωγής να εγγραφούν χωρίς να καταβάλουν δίδακτρα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, τα οποία βάρυναν το Δημόσιο. Τα ευεργετικά μέτρα υπέρ των προσφύγων φοιτητών και φοιτητριών, δωρεάν φοίτηση και σίτιση, θα συνεχίσουν να ισχύουν

σε όλη τη δεκαετία του 1920 και θα αποτελέσουν έναν ισχυρό παράγοντα για την εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο, η οποία, εκτός του ότι συνέβαλε στην αύξηση του αριθμού των φοιτητών, αναδιαμόρφωσε εν τέλει και το φοιτητικό σώμα και διεύρυνε την κοινωνική σύνθεσή του. Και στην συγκεκριμένη περίπτωση τα μέτρα αυτά είχαν ως στόχο την ένταξη στην ελληνική κοινωνία, αλλά αποτέλεσαν και μια μορφή πρόληψης για την εκτόνωση κοινωνικών πιέσεων, για να εξαλειφθούν εστίες αναταραχής και αποσταθεροποίησης, σε μια περίοδο που είχαν αναπτυχθεί βαθιές αντιθέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Τα μέτρα που έλαβαν κατά τη δεκαετία του 1920 οι βενιζελογενείς κυβερνήσεις, ενδεχομένως και κάτω από πιέσεις που άσκησαν προσφυγικά σωματεία ή εκπρόσωποί τους, αποσκοπούσαν, επίσης, στην ικανοποίηση του προσφυγικού πληθυσμού, προνομιακού εκλογικού σώματος για το κόμμα των Φιλελευθέρων κατά τη δεκαετία του 1920 και στην αποφυγή της ριζοσπαστικοποίησης του πιο φτωχού τμήματός του.

Τρίτος παράγοντας οι Έλληνες ομογενείς φοιτητές για τους οποίους υπήρχε επίσης το «ευεργέτημα» της δωρεάν εγγραφής, εφόσον ήταν άποροι. Η υποδοχή τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών δεν αποτέλεσε τομή, αλλά τη συνέχεια μιας μακράς παράδοσης για το ίδρυμα που δέχτηκε από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, μαθητές από τον «αλύτρωτο ελληνισμό». Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου τα ευεργετικά μέτρα συνεχίστηκαν, αλλά αφορούσαν φοιτητές κυρίως από τα Δωδεκάνησα, την «Βόρειο Ήπειρο» και την Κύπρο, καταδεικνύοντας την επιβίωση αλυτρωτικών επιδιώξεων της Πολιτείας την περίοδο αυτή, και από τις ελληνικές παροικίες. Η αρωγή του κράτους και των πανεπιστημιακών αρχών για την εξασφάλιση των απρόσκοπτων σπουδών στους ομογενείς φοιτητές αποσκοπούσε κυρίως στην οργανική σύνδεση, ιδεολογική και πολιτισμική, του μητροπολιτικού κράτους με τους «αλύτρωτους» πληθυσμούς και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού.

Ένας ακόμα παράγοντας διεύρυνσης του φοιτητικού πληθυσμού ήταν η εγγραφή των φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Οι φοιτήτριες, παρόλα τα θεσμικά και νοοτροπικά προσκόμματα, είχαν κάνει δειλά την εμφάνισή τους από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στη συνέχεια πιο συστηματικά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}. Η παρουσία τους κατά τον Μεσοπόλεμο αυξήθηκε σημαντικά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, παρότι το ποσοστό τους δε ξεπέρασε το 10% του φοιτητικού σώματος και αποτέλεσε μια κανονικότητα μέσα στο ανώτατο ίδρυμα. Η είσοδός τους συνδέθηκε με μια σειρά παραγόντων που διαμορφώθηκαν στην ελληνική κοινωνία, απόρροια και των εξελίξεων σε άλλες χώρες της Δύσης. Οι πρωτοβουλίες για την αναβάθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης, ιδιαίτερα κατά την δεκαετία του 1930 με τις βενιζελικές μεταρρυθμίσεις και την εξομοίωση της μέσης εκπαίδευσης των δύο φύλων, οι σταδιακές κοινωνικές αλλαγές και η αλλαγή νοοτροπιών για

τη θέση της γυναίκας, οι αγώνες για το γυναικείο ζήτημα κατά τον Μεσοπόλεμο και οι διεκδικήσεις στο χώρο της γυναικείας εργασίας διαμόρφωσαν ένα νέο πεδίο μέσα στο οποίο βρήκε τη θέση του ένας αυξημένος σταδιακά αριθμός νεαρών γυναικών που θέλησαν και πέτυχαν να εγγραφούν στην ανώτατη εκπαίδευση με εντονότερους ρυθμούς μέσα στη δεκαετία του 1930. Η παρουσία των φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο αποτέλεσε τομή για το ίδρυμα και σηματοδότησε μαζί με την αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού και την αλλαγή νοοτροπιών εντός και εκτός του.

Η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού στη δεκαετία του 1920 δημιούργησε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, μια νέα φυσιολογία, έναν πολύ πιο πληθυντικό και πολύχρωμο χαρακτήρα στο σπουδαστικό σώμα. Παρότι δεν διαθέτουμε δημογραφικά στοιχεία, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε βασικά χαρακτηριστικά του. Οι εγγραφές φοιτητών με βάση τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους (προσφύγων κ.ά.), χωρίς την καταβολή διδάκτρων, εκ των πραγμάτων συνεισέφεραν στη σύσταση μιας νέας κατηγορίας, πολύ πιο ορατής από τα προηγούμενα χρόνια, εκείνης των άπορων ή φτωχών φοιτητών. Ενός τμήματος του φοιτητικού σώματος το οποίο, κατά την κλονισμένη δημοσιονομικά μεσοπολεμική περίοδο, βίωνε πιο πιεστικά τα οικονομικά βάρη των σπουδών από άλλους συναδέλφους του και το οποίο, πιο έντονα από παλιότερα, άρχισε να διεκδικεί καλύτερες και λιγότερο κοστοβόρες για εκείνο συνθήκες φοίτησης. Παράλληλα, η αυξανόμενη παρουσία των φοιτητριών διαρρήγνυε σιγά σιγά την αντίληψη της φοίτησης στην ανώτατη εκπαίδευση ως μιας ανδρικής υπόθεσης συνδεδεμένης με την αντίστοιχη επαγγελματική αποκατάσταση.

Κάποιες όμως από τις εξελίξεις αυτές δεν ικανοποίησαν το καθηγητικό προσωπικό, ούτε και τις πρυτανικές αρχές. Η κριτική ήταν έντονη και εκκινούσε από τα «ευεργετήματα» που θεσμοθετούσαν οι εκάστοτε κυβερνήσεις υπέρ των φοιτητών. Εδραζόταν σε δύο επιχειρήματα: πρώτον στις ανεπάρκειες (κτιριακές, υλικοτεχνικές και επιστημονικής στελέχωσης) του Πανεπιστημίου που αδυνατούσε να δεχτεί έναν τόσο αυξημένο αριθμό φοιτητών. Οι ανεπάρκειες συνέτειναν με τη σειρά τους στον δεύτερο παράγοντα, την υποβάθμιση των ακαδημαϊκών σπουδών και την έξοδο στην κοινωνία πτυχιούχων πλημμελώς καταρτισμένων. Η κριτική, όπως emphaticά προβαλλόταν στον επίσημο λόγο του Πανεπιστημίου, συνδεόταν με το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της εγκύκλιας εκπαίδευσης που αντανακλούσε και στη φοίτηση. Η κριτική δεν ήταν καινούργια. Αποτελούσε συστατικό του λόγου που αναπτύχθηκε από το Πανεπιστήμιο, ήδη από την ίδρυσή του. Συνδεόταν αφενός με την ανάγκη του Πανεπιστημίου να υπενθυμίζει διαρκώς την αναγκαιότητά του, αλλά και με μια βαθιά συντηρητική αντίληψη για τον ρόλο και τη λειτουργία της εκπαίδευσης. Η ένταση του συγκεκριμένου κριτικού λόγου συνδεόταν προφανώς με την συγκυρία. Το

γλωσσικό ζήτημα, η στροφή προς την δημοτική γλώσσα που επιχειρούσε η βενιζελική παράταξη συναντούσε την ισχυρή αντίδραση του διδακτικού προσωπικού του Πανεπιστημίου, που εναντιωνόταν σθεναρά απέναντι σε κάθε είδους μεταρρύθμιση. Επρόκειτο στην πραγματικότητα για μια σύγκρουση με πολιτικά χαρακτηριστικά και ουσιαστικό διακύβευμα την ίδια τη μορφή του Πανεπιστημίου. Για τις βενιζελικές κυβερνήσεις, κατά τη δεκαετία του '20, η παροχή των ευεργετημάτων ήταν μια καίρια πολιτική επιλογή για να μη χάσουν τα ερείσματά τους στην κοινωνία. Από την άλλη πλευρά, το Πανεπιστήμιο δεν είχε κανένα λόγο να υποστηρίξει μια τέτοια πολιτική επιλογή, καθώς ήθελε να προασπίσει τον έως τότε τον κλειστό χαρακτήρα του, την αντιμετώπιση της φοίτησης σε αυτό ως ένα προνόμιο, το οποίο δινόταν σε όσους θα αποτελούσαν τις αυριανές ελίτ.

Σε αυτή την κατεύθυνση, το καίριο ζήτημα για τους διδάσκοντες και τις πανεπιστημιακές αρχές ήταν η μείωση και ο έλεγχος του φοιτητικού σώματος. Οι πρυτανικές αρχές άσκησαν πίεση ή συνέδραμαν καθοριστικά τις κυβερνήσεις για την λήψη μέτρων με αυτόν το στόχο, με κυριότερο τη θέσπιση των εισαγωγικών εξετάσεων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η εφαρμογή των «εισιτήριων» εξετάσεων κατά το ακαδημαϊκό έτος 1926-1927, μέτρο που είχε εγγραφεί στον πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1922, αποτέλεσε τομή για τη διαδικασία εισόδου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, εφόσον, στα 90 σχεδόν χρόνια λειτουργίας του, η ελεύθερη πρόσβαση των απόφοιτων του γυμνασίου αποτελούσε το επιστέγασμα της ευθύγραμμης πορείας όσων είχαν το απαιτούμενο πολιτισμικό κεφάλαιο και, στη συνέχεια, όσων μπορούσαν να πληρώσουν δίδακτρα από την πρωτοβάθμια στην ανώτατη εκπαίδευση. Το μέτρο των εισαγωγικών εξετάσεων αποσκοπούσε στην βελτίωση του ακαδημαϊκού επιπέδου διδασκαλίας ενός μικρότερου αριθμού φοιτητών και στο να ανακόψει την υπερπληθώρα των εξερχόμενων από το Πανεπιστήμιο επιστημόνων, την δημιουργία ενός *επιστημονικού προλεταριάτου* εις βάρος της παραγωγικής ικανότητας της χώρας, σύμφωνα με τον πανεπιστημιακό λόγο, ο οποίος όμως έκρυβε και τον φόβο απέναντι σε αυτό. Κυρίως όμως έδινε τη δυνατότητα στο ανώτατο ίδρυμα να επιλέξει το ίδιο τον αριθμό, αλλά θεωρητικά και την ποιότητα των νεοεισερχόμενων σε αυτό, μέτρο που τελικά, σύμφωνα με το Πανεπιστήμιο, δεν βελτίωσε το επίπεδο αλλά ανέδειξε περισσότερο τις ανεπάρκειες της μέσης εκπαίδευσης. Το διακύβευμα ήταν άλλο. Η παραμονή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας, η αναγνώριση του κεντρικού του ρόλου στο σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής, το μονοπώλιό του στην αναπαραγωγή των ελίτ. Αν αυτά είναι στοιχεία που χαρακτήριζαν τον λόγο και τις στρατηγικές του ιδρύματος από τον 19^ο αιώνα, στη συγκυρία του Μεσοπολέμου απέκτησαν άλλη ένταση. Από τη μια, ο

Πόλεμος, η ανάδειξη της νεολαίας και λόγω της συμμετοχής της σε αυτόν ως μια ισχυρής ηλικιακής αλλά και κοινωνικής κατηγορίας και, από την άλλη ο φοιτητικός συνδικαλισμός και η διάδοση ριζοσπαστικών ιδεών στα προαύλια, ενέτειναν του φόβους για τη μαζικοποίηση του ιδρύματος. Την ίδια στιγμή, η παραμονή στην εξουσία μιας παράταξης που αμφισβητούσε τον καθοριστικό ρόλο του Πανεπιστημίου Αθηνών ενέτεινε τους φόβους για τον χαρακτήρα του πανεπιστημιακού θεσμού που θα προέκυπτε μέσα από αυτές τις αλλαγές.

Τα δεδομένα, όμως, είχαν αλλάξει, και δύσκολα το Πανεπιστήμιο θα μπορούσε να διατηρήσει αυτό τον ρόλο, όπως έδειξε και η υπόθεση του *numerus clausus* το 1930, του προκαθορισμένου δηλαδή αριθμού εισακτέων φοιτητών και φοιτητριών. Το μέτρο που αρχικά αφορούσε τις Σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών με τη μεγαλύτερη ζήτηση, τη Νομική και την Ιατρική (και το Οδοντιατρικό Σχολείο), συντάχθηκε από την κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου και εφαρμόστηκε για το συγκεκριμένο έτος στοχεύοντας στα κορεσμένα, αναλογικά με τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, επαγγέλματα και αποσκοπώντας να στρέψει τους νέους προς τεχνικές και άλλες σπουδές συνδεδεμένες με τις παραγωγικές εργασίες. Το μέτρο συνδεόταν εξάλλου και με τον περιορισμό των κλασικού τύπου γυμνασίων. Η εκτελεστική εξουσία διεκδικούσε τον δικό της ρυθμιστικό ρόλο στην οργάνωση της επαγγελματικής και επιστημονικής ζωής, προκαλώντας τις αντιδράσεις των πρυτανικών αρχών που πρόβαλαν το αντεπιχείρημα να αφεθεί ελεύθερο το Πανεπιστήμιο να επιλέξει μόνο του τους εισακτέους με αυστηρότερες εισαγωγικές εξετάσεις. Παράλληλα η εφαρμογή του *numerus clausus* έθιγε και τα εισοδήματα του Πανεπιστημίου, αφού ο περιορισμός του αριθμού φοιτητών θα σήμαινε αυτομάτως και μείωση των εισπραττόμενων διδάκτρων. Σε συνδυασμό με το ευρύτερο κοινωνικό αίτημα για την απρόσκοπτη εγγραφή των παιδιών στην ανώτατη εκπαίδευση, καταλαβαίνουμε γιατί το μέτρο ανακαλούνταν κάθε χρόνο μέχρι την τελική εφαρμογή του το 1936 – 1937 επί της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου.

Τα παραπάνω μέτρα ελέγχου της εισαγωγής των φοιτητών απέδωσαν τελικά; Φαίνεται ότι η αυξητική πορεία των εγγραφών ανακόπηκε με την καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων και τη σταδιακή απόσυρση κάποιων «ευεργετημάτων» της δεκαετίας του 1920 για τους στρατεύσιμους και τους πρόσφυγες. Ενδεχομένως στον περιορισμό του αριθμού των φοιτητών να συνεπικούρησε και η αύξηση του κόστους των σπουδών προς τα τέλη της ίδιας δεκαετίας. Η ανοδική τάση στη συνέχεια σταμάτησε προσωρινά με την εφήμερη εφαρμογή του καθορισμένου αριθμού εισακτέων και διακόπηκε με την οριστική εφαρμογή του *numerus clausus*. Φαίνεται ότι με κάθε νέο μέτρο περιορισμού

των φοιτητών υπήρχε αμέσως μια σημαντική πτώση του αριθμού των εισερχομένων η οποία όμως δεν είχε διάρκεια. Σε αυτό θα πρέπει να συνυπολογιστεί και η ίδρυση νέων ανώτατων σχολών κατά τον Μεσοπόλεμο και η ανωτατικοποίηση παλιότερων. Παρά όμως το γεγονός ότι το Αθήνησι έχασε την αποκλειστικότητά του στην ανώτατη εκπαίδευση, διατήρησε την κυριαρχία του ως προς τον αριθμό εισερχομένων φοιτητών. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην εδραιωμένη θέση που είχε το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην ανώτατη εκπαίδευση, σε σχέση με τα αλλά νεοπαγή ιδρύματα, αλλά και στην ευρύτητα και τη σημασία των γνωστικών αντικειμένων που διακονούσε. Για τις υψηλής ζήτησης επιστήμες, όπως η Ιατρική και εν μέρει η Νομική, που αποτέλεσαν μέσο κοινωνικής ανόδου, η εγγραφή στο Πανεπιστημίου Αθηνών υπήρξε μονόδρομος, αφού έως την ολοκλήρωση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το Αθήνησι διατηρούσε το μονοπώλιο της διδασκαλίας τους. Και παρά τις προσπάθειες περιορισμού του αριθμού των εισακτέων τους η Νομική και η Ιατρική παρέμειναν οι Σχολές με τον μεγαλύτερο αριθμό εγγεγραμμένων φοιτητών, συνδεδεμένες με επαγγέλματα υψηλού κύρους στην κοινωνία και με αρκετές διεξόδους απασχόλησης.

Στη δεκαετία του '30 μπορούμε να σκιαγραφήσουμε με βάση στοιχεία, έστω και αδρά, τον φοιτητικό πληθυσμό. Την περίοδο 1929 – 1939 για την οποία υπάρχουν επαρκέστερα στοιχεία από τις στατιστικές καταγραφές, το μεγαλύτερο ποσοστό των εγγεγραμμένων προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο, τις παλιές γεωγραφικές περιφέρειες της χώρας με τα ανεπτυγμένα αστικά κέντρα και το συγκροτημένο σχολικό δίκτυο. Σε μια σύγκριση της αναλογίας του πληθυσμού των περιφερειών της Ελλάδας με τους καταγόμενους από αυτές φοιτητές η κατανομή αλλάζει και πρώτη έρχεται η Πελοπόννησος και στη συνέχεια οι Κυκλάδες, ενώ η Στερεά έπεται. Ο τρίτος χώρος καταγωγής των φοιτητών ήταν το «εξωτερικό», συνδεδεμένος με τους πρόσφυγες και τους Έλληνες που ζούσαν εκτός της επικράτειας. Ως προς την κοινωνική καταγωγή των φοιτητών για την ίδια περίοδο αξιοσημείωτο στοιχείο είναι, σε μια κατεξοχήν αγροτική οικονομία και κοινωνία, η πολύ έντονη παρουσία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών των παιδιών εμπόρων, ισοδύναμη σχεδόν με εκείνη των αγροτών που κατέχουν την πρώτη θέση με πολύ μικρή διαφορά. Συνυπολογίζοντας και τους φοιτητές από οικογένειες ελεύθερων επαγγελματιών και δημοσίων υπαλλήλων θα λέγαμε ότι αυτές αποτέλεσαν, όχι αριθμητικά αλλά αναλογικά, τις κύριες επαγγελματικές κατηγορίες από τις οποίες προέρχονταν οι φοιτητές και οι οποίες συνέθεταν κοινωνικά τον φοιτητικό πληθυσμό. Απηχεί πραγματικά αυτή η εικόνα τη διατήρηση του Πανεπιστημίου ως ενός χώρου κυριαρχίας των μεσαίων και αστικών στρωμάτων; Δύσκολη η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα, εφόσον δεν υπάρχουν

καθόλου στοιχεία για τα εισοδήματα των οικογενειών των οποίων τα παιδιά σπούδαζαν, τα οποία ενδεχομένως να είχαν πληγεί από την οικονομική κρίση.

Σε κάθε περίπτωση πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας και έναν άλλο παράγοντα που καθιστά πιο σύνθετη την ανάλυση των δεδομένων. Από τους 40.200 περίπου εγγεγραμμένους φοιτητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο σχεδόν οι μισοί δεν ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους. Πέρα από όποιους προσωπικούς λόγους, ήταν το μεγάλο κόστος σπουδών που οδηγούσε σε μια τέτοια απόφαση; Ήταν η διάνοιξη άλλων πιο «πεζών» δρόμων επιβίωσης και αποκατάστασης που οδηγούσε φοιτητές χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων να εγκαταλείψουν το όνειρο των σπουδών; Ήταν οι υψηλές σπουδαστικές απαιτήσεις των σχολών και τα ζητήματα διαμονής στην Αθήνα που αποτελούσαν ουσιαστικές αιτίες διακοπής ή καθυστέρησης των σπουδών; Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν οι παραπάνω παράγοντες αποτελούν επαρκείς ερμηνείες ενός φαινομένου με τόσο μεγάλη έκταση. Από την άλλη πλευρά, όσοι και όσες ολοκλήρωναν την φοίτηση και έδιναν πτυχιακές εξετάσεις είχαν μεγάλα ποσοστά επιτυχίας, κατά 70%, τα οποία ήταν υψηλότερα για τις φοιτήτριες που επιδείκνυαν αναλογικά μεγαλύτερη επιτυχία στις εισαγωγικές και πτυχιακές εξετάσεις και μια μεγαλύτερη σπουδαστική συνέπεια.

Η σημαντική απομάκρυνση φοιτητών και φοιτητριών από τις σπουδές τους μπορεί να συνδέεται, επίσης, με το γεγονός ότι πλέον οι σπουδές την περίοδο αυτή έγιναν αισθητά πιο απαιτητικές, δημιουργώντας πολύ πιο ισχυρές δεσμεύσεις στο χρόνο όποιου ή όποιας ήθελε να σπουδάσει. Οι φοιτητές διδάσκονταν τα προκαθορισμένα από τις Σχολές υποχρεωτικά ανά ακαδημαϊκό έτος μαθήματα και στο τέλος αυτού έδιναν τμηματικές εξετάσεις. Σε περίπτωση αποτυχίας και μετά την επανεξέταση καλούνταν να παρακολουθήσουν ξανά όλα τα μαθήματα του ακαδημαϊκού έτος. Στις πτυχιακές εξετάσεις καλούνταν ακόμη να υποβληθούν σε τριπλή διαδικασία, πρακτικές, γραπτές και προφορικές εξετάσεις στα διδασκόμενα μαθήματα του τελευταίου έτους και σε όποια επέλεγε επιπλέον η οικεία Σχολή. Μόνο με τον Οργανισμό του 1932 περιορίστηκαν τα εξεταζόμενα μαθήματα.

Συνολικά, στον Μεσοπόλεμο θεσπίστηκαν μια σειρά νόμων που προσδιόριζαν τον τρόπο φοίτησης στο ανώτατο ίδρυμα κάτω από τις νέες συνθήκες που επέβαλλαν οι επιστημονικές εξελίξεις και οι διδακτικές πρακτικές. Οι νόμοι αυτοί έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στις ανάλογες με τα επιστημονικά πεδία πρακτικές ασκήσεις των φοιτητών, φροντιστηριακές, εργαστηριακές και κλινικές, καθιστώντας τις ουσιαστικά ισότιμες με την καθ' έδρας διδασκαλία. Το μέτρο αυτό αποσκοπούσε αφενός στην εξάσκηση των φοιτητών στα επιστημονικά πεδία, αφετέρου στη συστηματικότερη παρουσία τους μέσα στο Πανεπιστήμιο. Στην πράξη όμως τα πράγματα ήταν αρκετά διαφορετικά σε σχέση με όσα

όριζε η νομοθεσία. Καταρχάς, μια σειρά συνεχών τροποποιήσεων της νομοθεσίας, είτε με την έγκριση των πανεπιστημιακών αρχών, είτε χωρίς αυτή, διαμόρφωσαν μια «δυσανάγνωστη» πολυνομία, τόσο για την πανεπιστημιακή διοίκηση, όσο και για τους φοιτητές. Όμως μαζί με την πολυνομία υπήρχε και ένα πλέγμα θεσμικών και λειτουργικών ζητημάτων που καθιστούσε την φοίτηση δυσχερή. Η έλλειψη κτιριακών και άλλων υποδομών αναλογικά με τον αυξημένο φοιτητικό πληθυσμό, η διδακτική διαδικασία που εξακολούθησε να στηρίζεται κατ' εξοχήν στις παραδόσεις, ο μεγάλος αριθμός μαθημάτων και κυρίως το κόστος σπουδών που ήταν υψηλό δημιούργησαν μια σειρά δυσκολιών στη φοίτηση, ιδιαίτερα για τους φοιτητές χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων, αγροτικών, εργατικών ή μικροαστικών στρωμάτων, που βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια απαιτητική σπουδαστικά και πολυδάπανη φοίτηση.

Σε κάθε περίπτωση οι διευρυμένες σπουδαστικές υποχρεώσεις ενέτειναν και τους δεσμούς των φοιτητών ανάμεσά τους. Το Πανεπιστήμιο αποτελούσε το κέντρο, ως χώρος και ως χρόνος, γύρω από το οποίο οργάνωναν τη ζωή τους. Στις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις και στις μαρτυρίες της εποχής, η φοιτητική ιδιότητα αποτελεί τη συγκολλητική ουσία των κάθε λογής παρεών, κυριαρχεί στις συζητήσεις, τις προσδοκίες, τις διαψεύσεις. Ενδεχομένως η κοινή ταυτότητα, ο κοινός χρόνος, ο κοινός τόπος, το κοινό σπουδαστικό βίωμα διαμόρφωνε και τις ανθρώπινες σχέσεις. Σε αυτή την κατεύθυνση, της ενίσχυσης των στενών δεσμών ανάμεσα στους φοιτητές και τις φοιτήτριες καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι φοιτητικές διεκδικήσεις της περιόδου με τη μαζικότητα και την ένταση που τις χαρακτήριζε.

Η αριθμητική αύξηση του φοιτητικού σώματος και οι σπουδαστικές συνθήκες συνέτειναν στην ανάπτυξη ενός νέου συνδικαλισμού στα Πανεπιστήμια. Η ανάπτυξη όμως του φοιτητικού συνδικαλισμού δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν ενταχθεί στο συνολικά ταραγμένο πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά περιβάλλον του Μεσοπολέμου και στην ευρύτερη ένταση των κινητοποιήσεων με επαγγελματικά, οικονομικά και κοινωνικά αιτήματα. Η περίοδος του Μεσοπολέμου χαρακτηρίστηκε από την δημιουργία μιας σειράς εργατικών, επαγγελματικών και υπαλληλικών ενώσεων και ομοσπονδιών στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, που μαζί με οργανώσεις προσφύγων, αποστρατευμένων κ.ά. κοινωνικών κατηγοριών, σε μια διαταραγμένη πολιτικά και οικονομικά συγκυρία, επανακαθόρισαν την έννοια των διεκδικήσεων και οδήγησαν βαθμιαία σε μια ριζοσπαστικοποίηση των εκδηλώσεων και σε κύκλους αντιπαράθεσης που αντιμετωπίστηκαν με κατασταλτικά μέτρα, συνήθως βίαια, από το αστικό κράτος. Σε αυτή τη συγκυρία αναδιαμορφώθηκε και η φοιτητική διεκδίκηση. Έγινε πολυδιάστατη και απέκτησε πιο δυναμικό χαρακτήρα. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε και η εμφάνιση των αριστερών ιδεών στα φοιτητικά

ακροατήρια. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών εκδηλώθηκαν πολλές και δυναμικές φοιτητικές κινητοποιήσεις και απεργίες με αφορμή τα σπουδαστικά ζητήματα, ενώ οι σχέσεις του καθηγητικού σώματος με το φοιτητικό αμφισβητήθηκαν. Συχνά τα σπουδαστικά αιτήματα υπέκρυπταν και ιδεολογικές αντιθέσεις, οι οποίες διατάραζαν την καθημερινότητα του ιδρύματος, και σημειώθηκαν έντονες διαφοροποιήσεις και μέσα στο φοιτητικό σώμα, διαμορφώνοντας ένα δίπολο προοδευτικών – συντηρητικών φοιτητών. Παράλληλα οι υψηλές οικονομικές απαιτήσεις των σπουδών συνετέλεσαν στο να διαμορφωθεί ένα ακόμα δίπολο με ταξικά χαρακτηριστικά, κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, όσων φοιτητών δυσκολεύονταν να περατώσουν τις σπουδές τους και όσων δεν αντιμετώπιζαν ανάλογα ζητήματα. Ο προσεταιρισμός των πρώτων αποτέλεσε διακύβευμα και για τους δύο αντίθετους ιδεολογικά πόλους, τους αριστερούς φοιτητές και τους «συντηρητικούς». Οι οικονομικές απαιτήσεις της φοίτησης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν καθοριστικές ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν ήταν προφανής λόγος φοιτητικών κινητοποιήσεων. Μέσα στο χρόνο η αναδιάταξη των πολιτικών δυνάμεων και η ιδεολογική πόλωση αποτυπώθηκε και στον φοιτητικό συνδικαλισμό. Σταδιακά στη δεκαετία του 1930 αναδείχθηκε ως διακύβευμα στις φοιτητικές διεκδικήσεις και η υπεράσπιση των ακαδημαϊκών ελευθεριών, της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών και του πανεπιστημιακού ασύλου, ως αποτέλεσμα των μέτρων καταστολής κατά των κοινωνικών διαμαρτυριών και της εφαρμογής του Ιδιώνυμου εντός και εκτός των πανεπιστημιακών αιθουσών.

Ούτε η μαζική συμμετοχή, ούτε η σύνδεση με την πολιτική αποτέλεσαν νέα χαρακτηριστικά του φοιτητικού συνδικαλισμού. Σε όλο τον 19^ο αιώνα και έως τις αρχές του 20ού οι φοιτητές συνέδεαν πάντα τα φοιτητικά και άλλα αιτήματά τους με την πολιτική στο πλαίσιο και του ευρύτερου μεγαλοϊδεατικού κλίματος. Οι σημαντικότερες κινητοποιήσεις, όμως, συνδεδεμένες με το γλωσσικό ζήτημα, υπερέβαιναν τουλάχιστον ως την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα την λογική μιας τρέχουσας πολιτικής διαμάχης και συνδέονταν με ευρύτερα ζητήματα της εθνικής ταυτότητας. Παράλληλα, οι συλλογικότητες που δημιουργούνταν ήταν ολιγοπρόσωπες και διατηρούσαν κατά κανόνα και τη λογική της πρωτοπορίας, όπως λ.χ. η Φοιτητική Συντροφιά. Η δεκαετία του 1910 αποτέλεσε μια τομή σε αυτή την κατεύθυνση. Με βάση τη νομοθετική ρύθμιση του 1911 (δικαίωμα του *συνεταιρίζεσθαι* των φοιτητών) και στο πλαίσιο τόσο των πολεμικών συγκρούσεων, όσο και του Εθνικού Διχασμού, ο φοιτητικός συνδικαλισμός γνώρισε μια σημαντική αλλαγή που εδραιώθηκε στον Μεσοπόλεμο. Οι φοιτητικές παρατάξεις που δημιουργήθηκαν υπήρξαν συνδεδεμένες με πολιτικές δυνάμεις, των οποίων τις αρχές και τις επιδιώξεις προσπάθησαν να εκφράσουν εντός του Πανεπιστημίου, λειτουργώντας ως υποστηρικτές τους. Με βάση

αυτή τη λογική επιχείρησαν εξ αρχής την στρατολόγηση φοιτητών και φοιτητριών στους κόλπους τους, δίνοντας μια νέα διάσταση στη έννοια της πολιτικοποίησης των νέων ανθρώπων.

Κατά τον Μεσοπόλεμο, απέναντι σε μια διασπασμένη και πολυφωνική φοιτητική κοινότητα που επέδειξε και μια έντονη δυναμική στη διεκδίκησή της, οι πανεπιστημιακές και κρατικές αρχές ενεργοποίησαν τόσο τους μηχανισμούς καταστολής, όσο και τους μηχανισμούς πειθάρχησης. Οι εκδηλώσεις απείθειας αντιμετωπίστηκαν από το Πανεπιστήμιο με τιμωρητικές διαδικασίες και την επανασύσταση του Πειθαρχικού Συμβουλίου, με αφορμή την μεγάλη φοιτητική απεργία του 1929. Η λειτουργία του συγκεκριμένου οργάνου, όπως και των παλαιότερων αντίστοιχων, δεν συνδεόταν αποκλειστικά με τις φοιτητικές κινητοποιήσεις, αφού ενώπιόν του κατ' εξοχήν βρέθηκαν φοιτητές και φοιτήτριες για ζητήματα σπουδαστικών ατυπιών, ακόμα και για θέματα ηθικής τάξης. Όμως για τις φοιτητικές κινητοποιήσεις που διατάραζαν την ευταξία του Πανεπιστημίου, οι μηχανισμοί ενεργοποιούνταν πιο άμεσα και αυστηρά, ιδιαίτερα γι' αυτές στις οποίες πρωταγωνίστησαν αριστεροί φοιτητές.

Και εδώ υπεισέρχεται και ένας ακόμα παράγοντας, η αντιμετώπιση των «ανατρεπτικών» ιδεών μέσα στο Ίδρυμα. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών διακινώντας τις συντηρητικές αντιλήψεις των περισσότερων καθηγητών καθιέρωσε μια αντικομμουνιστική ρητορική και πρακτική πολύ νωρίτερα από την επίσημη θεσμοθέτησή του από το κράτος με την ψήφιση του Ιδιώνυμου. Εξάλλου το Αθήνησι δεν ήταν μόνο του· απέναντι στο νέο φαινόμενο είχε ισχυρούς συμμάχους και η συνεργασία των πανεπιστημιακών αρχών με τις κρατικές υπηρεσίες ήταν συστηματική. Οι αριστεροί φοιτητές που δραστηριοποιούνταν ήταν λίγοι, ελάχιστοι ανάμεσα στους συναδέλφους τους, η δυναμική όμως των ενεργειών τους, σε μια περίοδο που οι δυσκολίες φοίτησης ήταν εμφανείς, είχε αντίκτυπο σε ένα ευρύτερο φοιτητικό σώμα και αυτό αποτέλεσε τον πόλο αντίθεσης. Οι αντικομμουνιστικές πρακτικές απέναντι στους φοιτητές είχαν πρόθεση περισσότερο να αναχαιτίσουν, να συρρικνώσουν την αύξηση της επιρροής, παρά να τους καθυποτάξουν. Ο αντικομμουνισμός του Μεσοπολέμου στην ανώτατη εκπαίδευση θα μπορούσε να εξηγηθεί περισσότερο όχι με τις πραγματικές κινήσεις των κομμουνιστών, αλλά με τον φόβο για τις εν δυνάμει.

Η φοιτητική κοινότητα δεν είναι ποτέ ενιαία, αντιθέτως τη χαρακτηρίζει σταθερά η ετερογένεια συνδεδεμένη με κοινωνικές προελεύσεις αλλά και κοινωνικές προοπτικές. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ένα τύπο φοιτητή, ούτε για μια ομοιόμορφη διαδρομή των φοιτητών μέσα στις πανεπιστημιακές αίθουσες, υπάρχουν πολλά στοιχεία που κάθε φορά διαφοροποιούν το φοιτητικό σώμα. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρξε ένας σαφής

επαναπροσδιορισμός της έννοιας της φοίτησης αλλά και του φοιτητή και της φοιτήτριας. Ήταν καταρχάς μια πολύ πιο ισχυρή και ορατή κοινότητα. Σε αυτό συντελούσε η μεγάλη αύξηση του αριθμού των φοιτητών και των φοιτητριών αλλά και η ενίσχυση των δεσμών τους μέσω των αυξημένων σπουδαστικών υποχρεώσεων. Για πρώτη φορά συνυπήρχε επίσης μια τόσο έντονη διαφοροποίηση στο εσωτερικό του φοιτητικού σώματος. Είναι χαρακτηριστικά μια σειρά από δίπολα: φοιτητής-φοιτήτρια, γηγενής-πρόσφυγας, πολίτης-ομογενής, αθηναίος-επαρχιώτης, ευκατάστατος-άπορος, εργαζόμενος-μη εργαζόμενος, συντηρητικός-προοδευτικός κ.ά. Αυτή η ετερογένεια αποτυπώθηκε και στην πρωτόγνωρη ανάπτυξη του φοιτητικού συνδικαλισμού την περίοδο εκείνη, ανάπτυξη που, αν και ξεκινούσε από κοινά αιτήματα, στη συνέχεια διαφοροποιούνταν με βάση πολιτικές θέσεις και ιδεολογίες. Σε κάθε περίπτωση, τα χρόνια του Μεσοπολέμου αποτέλεσαν την κρίσιμη περίοδο για την προετοιμασία της μετάβασης από το φοιτητικό σώμα του 19^{ου} αιώνα σε εκείνο του 20ού, μια μετάβαση συνδεδεμένη με την πολιτική και κοινωνική συγκυρία της περιόδου.

Οι αλλαγές εντός του φοιτητικού σώματος συνδέονται αναπόφευκτα με την πολιτική και κοινωνική συγκυρία. Ο στόχος των βενιζελικών κυβερνήσεων για τον έλεγχο της ανώτατης εκπαίδευσης και άρα τον έλεγχο του Πανεπιστημίου Αθηνών συνάντησαν την αντίδραση του ιδρύματος, το οποίο έβλεπε για πρώτη φορά στην ιστορία του όχι μόνο άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα να δημιουργούνται αμφισβητώντας το μονοπώλιο του, αλλά κυρίως την σχέση του με την κεντρική εξουσία να κλονίζεται. Το διακύβευμα ήταν το πανεπιστήμιο και η κοινωνία της αύριον η φυσιογνωμία τους και τα χαρακτηριστικά τους. Η μαζικότητα του φοιτητικού σώματος ενέτεινε την αγωνία για τον χαρακτήρα του, έφερνε αντιμέτωπες διαφορετικές αντιλήψεις γύρω από τον αριστοκρατικό ή δημοκρατικό χαρακτήρα των πανεπιστημιακών σπουδών. Προφανώς δεν ήταν μια συζήτηση που ξεκίνησε ούτε και τελείωσε τότε, ο χαρακτήρας του πανεπιστημίου εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να αποτελεί ένα μείζον διακύβευμα. Σε κάθε περίπτωση όμως, ο Μεσοπόλεμος υπήρξε μια περίοδος τομή. Η απώλεια του μονοπωλίου των πανεπιστημιακών σπουδών από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά και η σταδιακή μαζικοποίηση του φοιτητικού σώματος, μπορεί να μην διαρρήγνυε το βασικό χαρακτηριστικό του Πανεπιστημίου ως υποδοχέα των μεσαίων και αστικών στρωμάτων, διαμόρφωναν όμως για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση νέες κατηγορίες φοιτητών χαμηλότερων οικονομικών στρωμάτων δημιουργώντας πια μια πολύ πιο πληθυντική εικόνα της φοιτητικής ταυτότητας.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών (ΙΑΠΑ)

Αρχείο Πρωτοκόλλου (ΑΠ), κ. 456 - 520, 1922-1940

Πρακτικά Συγκλήτου τ. 34 – 51, 1922 - 1940

Πρακτικά συνεδρίασης Πειθαρχικού Συμβουλίου, 2 τ., 1911–1922, 1932-1940

Αρχείο Πειθαρχικού Συμβουλίου, 1932-1940

Πρυτανικοί απολογισμοί – εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών

Δημητρίου Π. Παππούλια, Τακτικού Καθηγητού του Αστικού Δικαίου, *Έκθεσις των επί της Πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1923-1924 πεπραγμένων, αναγνωσθείσα εν τη αιθούση των του Πανεπιστημίου τελετών τη 15 Φεβρουαρίου 1925*, Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, εν Αθήναις 1925

Κωνσταντίνου Δ. Ζέγγελη, Τακτικού Καθηγητού της Ανοργάνου Χημείας, *Έκθεσις των επί της Πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1924-1925 πεπραγμένων, αναγνωσθείσα τη 28 Φεβρουαρίου 1926 εν τη μεγάλη αιθούση των του Πανεπιστημίου*, Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, εν Αθήναις 1926

Σίμου Μενάρδου, Τακτικού Καθηγητού της Ελληνικής Φιλολογίας, *Έκθεσις των επί της Πρυτανείας αυτού κατά το έτος 1925-1926 πεπραγμένων*, Πανεπιστήμιον Αθηνών, εν Αθήναις 1930

Βασιλείου Αιγινήτου, Τακτικού Καθηγητού της Θεωρητικής και Μαθηματικής Φυσικής, Γερουσιαστού, *Έκθεσις των επί της Πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1926 – 1927 πεπραγμένων*, Το Πανεπιστήμιον Αθηνών, εν Αθήναις, τυπ. «Εστία», 1931

Νικολάου Σ. Αλιβιζάτου, Τακτικού Καθηγητού της Χειρουργικής Κλινικής, *Έκθεσις των επί της Πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1927–1928 πεπραγμένων*, Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, εν Αθήναις 1930

Γεωργίου Θ. Ματθαιοπούλου, Τακτικού Καθηγητού της Οργανικής Χημείας, *Έκθεσις των επί της Πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1928–1929 πεπραγμένων, αναγνωσθείσα εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου τη 9 Φεβρουαρίου 1930*, Πανεπιστήμιον Αθηνών, εν Αθήναις 1931

Θεοφίλου Βορέα, Τακτικού Καθηγητού της Φιλοσοφίας, *Έκθεσις των επί της Πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1929 – 1930 πεπραγμένων, αναγνωσθείσα εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου τη 7 Δεκεμβρίου 1930*

Κωνσταντίνου Μελισσηνού, Τακτικού Καθηγητού της Παθολογικής Ανατομικής, *Έκθεσις των επί της Πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1930 – 1931*

πεπραγμένων, αναγνωσθείσα εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου τη 30 Νοεμβρίου 1931, Πανεπιστήμιον Αθηνών, εν Αθήναις, 1931

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1931- 1932 επί Πρυτάνεως Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτου, Τακτικού Καθηγητού εν τη Θεολογική Σχολή, εν Αθήναις 1933

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1932- 1933 επί Πρυτάνεως Κωνσταντίνου Λογοθετοπούλου, Τακτικού Καθηγητού εν τη Ιατρική Σχολή, εν Αθήναις 1935

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακό έτος 1933 – 1934 επί Πρυτάνεως Στυλιανού Σεφεριάδου, Τακτικού Καθηγητού του Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου, εν Αθήναις 1936

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακό έτος 1934 – 1935 επί Πρυτάνεως Νικολάου Ι. Εξαρχοπούλου Τακτικού Καθηγητού της Παιδαγωγικής, εν Αθήναις 1936

«Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακό έτος 1935-1936 επί Πρυτανείας Π. Ζερβού, Τακτικού Καθηγητού της Γεωμετρίας, Δελτίον του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1-2 (Ιούλιος-Αύγουστος 1939), Αθήναι Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου – τύπ. Πυρσού, 1939, σ. 1 – 26.

«Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακό έτος 1936-1937 επί Πρυτανείας Γρηγόριου Παπαμιχαήλ, Τακτικού Καθηγητού της Απολογητικής και της Εγκυκλοπαδείας της Θεολογίας», Δελτίον του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1-2 (Ιούλιος-Αύγουστος 1939), Αθήναι Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου – τύπ. Πυρσού, 1939, σ. 27 – 46.

Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, Γενικός οδηγός φοιτητών, Αθήναι 1923

Έκθεσις επί της περιουσιακής καταστάσεως του Πανεπιστημίου Αθηνών, Δεκέμβριος, χ.τ., 1930

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Επετηρίς του πανεπιστημιακού έτους 1931 – 1932, εν Αθήναις 1931

Γεωργίου Αθανασιάδου, τακτικού Καθηγητού της Φυσικής εν τω Πανεπιστημίω Αθηνών, Το οικοδομικόν πρόβλημα του Πανεπιστημίου και η υπό της Κυβερνησεως δοθείσα λύσις αυτού, τυπ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1931

Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τα έργα και ο προορισμός του φοιτητού. Λόγος εκφωνηθείς εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου υπό του Πρυτάνεως Νικολάου Ι. Εξαρχοπούλου κατά την επίσημον είσοδον εις αυτό των πρωτοετών φοιτητών τη 3^η Νοεμβρίου 1934, Αθήνα 1934

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών. *Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Τμήμα Δημοσιευμάτων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, τύπ. Πυρσού, Αθήνα 1937

Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Ο προορισμός του φοιτητού. Λόγος εκφωνηθείς εν τη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου υπό του Πρυτάνεως Γεωργίου Θ. Φωτεινού προς τους πρωτοετείς φοιτητάς κατά την τελετήν της επισήμου δεξιώσεως αυτών εν τω Πανεπιστημίω τη 20 Νοεμβρίου 1937 και προσφώνησις υπό του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ιωάννου Μεταζά, εν Αθήναις 1937*

Ελληνικό και Λογοτεχνικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)

Αρχείο Δημητρίου Σφαέλλου

Αρχείο Ιωάννη Σκαλτσά

Αρχείο Αλκιβιάδη Μαργαρίτη

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)

Αρχείο Αθανάσιου Μερεμέτη

Αρχείο Στράτη Σωμερίτη

Αρχείο Χαρίλαου Δώδου

Αρχείο Ντούνιας Κουσίδου – Σταύρου Σταυρόπουλου, υποαρχείο Σπύρου Παξινού

Ιστορικά Αρχεία Μουσείο Μπενάκη

Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου

Κατάλοιπα Νίκου Βέη (ιδιωτική συλλογή)

Οπτικοακουστικά αρχεία

Αρχείο ΕΡΤ/ Συλλογή Πέτρου Πουλίδη, φωτογραφικό αρχείο (<https://archive.ert.gr/6361/>)

Λαμπρινός Φώτος – Λοΐσιος Λέων, *Πανόραμα του αιώνα*, ιστορικός σύμβουλος Γιάννης Γιαννουλόπουλος, επεισόδιο 21-22 «1928 – 1930», DVD 11, Αθήνα, ΕΡΤ, 1984.

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαιδεύσεως, μέρος Δ΄: Ανωτάτη εκπαίδευσις*, εν Αθήναις, Εθνικόν Τυπογραφείον, έτη 1929-1939.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, έτη 1930, 1933, 1936, 1938 και 1939

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαιδεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1933-1934, μέρος Α΄: Μέση εκπαίδευσις*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1940.

ΤΥΠΟΣ

Αγώνας της Γυναίκας, 1924-1931

Αθηναϊκά Νέα, 1932-1935

Αναγέννηση, 1927

Βραδυνή, 1936

Έθνος, 1936

Ελεύθερον Βήμα, 1923-1939

Ελεύθερον Μέλλον, 1936

Ελεύθερος άνθρωπος, 1936

Εμπρός, 1904, 1907, 1923-1929

Επανάσταση, 1927

Επανάσταση, 1927

Επαναστατικό Δίκηο, 1928

Επιστημολόγος, 1932-1933

Λυτρωμός, 1933

Μακεδονία, 1931-1932

Νέα Αγωγή, 1927-1928

Νέα Επιθεώρηση, 1928

Νέοι Πρωτοπόροι, 1933-1934, 1936
Νεολαία, Η (ΟΚΝΕ), 1933-1937
Νεολαία, Η (ΕΟΝ), 1938
Νέος Λεβινιστής, 1935
Νέος Ριζοσπάστης, 1931-1934
Ο Τύπος, 1936
Ο Φοιτητής, 1929-1930
Πάλη των τάξεων, 1931-1932
Πατρίς, 1936
Προσφυγικός κόσμος, 1928-1929
Πρωτοπόροι, 1931-1932
Ριζοσπάστης, 1922–1925, 1926–1931, 1934-1936,
Σκριπ, 1929
Σπάρτακος, 1928
Φλόγα, 1934
Φοιτητική Ηχώ, 1926
Φοιτητική Συντροφιά, 1926
Φοιτητικό Βήμα, 1926, 1928

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ashby E., Anderson M., *The Rise of the Student Estate in Britain*, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης, Harvard University Press, 1974.
- Bourdieu P., Passeron J-Cl., *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, μτφ: Νίκος Παναγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Αθήνα, Μ. Καρδαμίτσα, 1993.
- Bourdieu Pierre, *Homus Academicus*, Παρίσι, Les éditions de minuit, 1984.
- Burns E.M., *Ο δυτικός κόσμος. Νεώτεροι χρόνοι*, μτφ: Τάσος Δαρβέρης, Αθήνα, Επίκεντρο, 2006.

Carnicer Miguel Angel Ruiz, *Spanish Universities Under Franco. Universities Under Dictatorship*, Πενσυλβάνια, Penn State Press, 2005.

de Conde Alexander (επιμ.), *Student Activism: Town and Gown in Historical Perspective*, Νέα Υόρκη, C. Scribner's Sons, 1971.

Geoffrey Giles, *Students and National Socialism in Germany*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1985.

Habermas Jurgen, *Towards a National Society: Student Protest, Science and Politics*, Λονδίνο, Heinemann Educational, 1971.

Hobsbawm Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ός αι. 1914-1991*, μτφ: Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.

Kotek J., *La jeune Garde. La jeunesse entre KGB et CIA. 1917–1989*, Paris, Seuil, 1996.

Lipset Seymour, Altbach Phillip (επιμ.), *Students in Revolt*, Βοστώνη, Houghton, Mifflin, 1969.

Livezeanu I., “Fascists and Conservatives in Romania. Two Generations of Nationalists” στο M. Blinkhorn (επιμ.), *Fascists and Conservatives. The Radical Right and the Establishment in Twentieth-century Europe*, Λονδίνο, Routledge, 1990, σ. 218-239.

Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφ: Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002.

Mazower Mark, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφ: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001.

Rodríguez Tejada S., “The anti-Franco student movement’s contribution to the return of democracy in Spain”, *Espacio, Tiempo y Educación*, 2(2) (2015), σ. 77 – 106 στο https://www.researchgate.net/publication/281507743_The_anti-Franco_student_movement%27s_contribution_to_the_return_of_democracy_in_Spain.

Worms J.-P., “The French Student Movement” στο S. M. Lipset (επιμ.), *Student Politics*, New York, Basic Books, 1967, σ. 268–271.

Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϋμόνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017.

Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Γνώση, 1985.

Αβδελά Έφη, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα» στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου και Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015, σ. 11-38.

Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 337-359.

Αγγελής Βαγγέλης, *Μεταξική προπαγάνδα και νεολαία, 1936-1940*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2004.

Αθανασιάδης Θεοχάρης, *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο. (Η ίδρυση και η πορεία της)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1999.

Αθανασιάδης Τάσος, *Τα παιδιά της Νιόβης*, Αθήνα, Εστία, 2010.

Αλιβιζάτος Αμίλκας, “Numerus clausus”, *Εστία*, 30/7/1939.

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφ: Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, ³1995.

Αλιβιζάτου Λιλή Κ., «“Φοιτητική Συντροφιά” 1925-1926. Με βάση στοιχεία από το αρχείο του Γιώργου Θεοτοκά», *Σύγχρονα Θέματα*, 15 (Σεπτέμβριος 1982), σ. 25-61.

Αλισανδράτος Γιώργος Γ., *Αλέξης Διαμαντόπουλος. Μνημόσυνο*, Αθήνα, Εταιρεία Συγγραφέων, 1990.

Αλισανδράτος Γιώργος, «Ο “Ακαδημαϊκός Όμιλος” της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1925-1936), στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984*, τ. Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1986.

Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα, «Τα Νέα»-Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 79-88.

Αρκάδας Δημήτριος, *Οι επαγγελματίες της θεολογικής σκέψης: το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό της Θεολογικής Σχολής Αθηνών από τον Μεσοπόλεμο μέχρι σήμερα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο–Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2011.

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2011.

Βουρνάς Τάσος, «Ένα φοιτητικό συνέδριο πριν 40 ακριβώς χρόνια», *Αυγή*, 21/5/1976, σ. 4.

Βρυχέα Άννα, Γαβρόγλου Κώστας, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης 1911-1981*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 1982.

Γαβριήλ Αντ. (Δημήτρης Γληνός), *Οι χοίροι υίζουσιν, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις ιύζουσιν*, Αθήνα, Εστία, 1921.

Γαβρόγλου Κώστας, Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Μπάρκουλα Χάιδω, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.

Γερμανός Φρέντυ, *«Ακριβή μου Σοφία...»*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.

Γεωργίου Βάσος, *Η ζωή μου. Πράγματα και θάματα που 'ζησα, πρόσωπα που γνώρισα*, Αθήνα, «Οδηγητής», 1988.

Γιάνναρης Γιώργος, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*, τ. Β: «Από την ΕΠΟΝ στο Πολυτεχνείο», Αθήνα, «Το Ποντίκι», 1993.

Γιάνναρης Γιώργος, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*, τ. Α: «Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή», Αθήνα, «Το Ποντίκι», 1993.

Γιοχάλας Θανάσης, Καφετζάκη Τόνια, *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και λογοτεχνία*, Αθήνα, Εστία, ³2013.

Γκόνης Βασίλης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αγγελική Χριστοδούλου, “The University as a Punisher: Control mechanisms and discipline practices. The Disciplinary Board of the University of Athens (1911-1936)”, *The Historical Review*, ν.18 (υπό έκδοση).

Γκόνης Βασίλης, *Η πολιτική του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου απέναντι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1936-1941*, διπλωματική εργασία, Αθήνα, ΕΚΠΑ - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2017.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, 2 τ., Αθήνα, Ίκαρος, 1954.

Δαλακούρα Κατερίνα, Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η εκπαίδευση των γυναικών, οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και γυναικεία παρέμβαση (18ος-20ός αι.)*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, 2015.

Δεληγιάννη Βασιλική, Ζιώγου Σιδηρούλα (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1999.

Δεσποτόπουλος Κωνσταντίνος Ι., *Αναπολήσεις*, τ. Α΄, Αθήνα, Παπαζήσης, 2005.

Δετζώρτζης Νάσος, *Συνεντεύξεις και έρευνες*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1994.

Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το ανακοπτόμενο άλμα. Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2013.

Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 2, Αθήνα, Ερμής, 1987.

Δημαράς Κ.Θ., «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987), τ. Α΄, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1989, σ. 43-54.

Δημαράς Κ.Θ., *Εν Αθήναις τη 3η Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1987.

Δημαράς Κ.Θ., «Η κίνησης των ιδεών. Τρεις φοιτητικές προσπάθειες», *Νέα Εστία*, 151 (1 Απριλίου 1933), σ. 388-389.

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007.

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Αθήνα, Πυρσός, 1937.

Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος, *Το εθνικόν μανιφέστον. Αι εθνικά, φιλοσοφικά και κοινωνικά αρχαί του Εθνικού Παμφοιτητικού Συλλόγου*, Πειραιάς: τυπ. Γ. Υφαντίδη, 1932.

Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, ³1999.

Ελύτης Οδυσσέας, *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα, Ίκαρος, 1982.

Ερευνητικό Πρόγραμμα «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες», επιστημονική υπεύθυνη: Έφη Αβδελά, (2012-2015) στο <http://www.public-sociality.uoc.gr>.

Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας – Σχολή Μωραΐτη, *Ευαγγελικά (1901) και Ορεσטיακά (1903)*, νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιδράσεις, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (31 Οκτωβρίου & 1 Νοεμβρίου 2003), Αθήνα 2005.

Ζέγγελης Κ.Δ., *Αγόρευσις επί του Πανεπιστημιακού Οργανισμού, γενομένη κατά τη συνεδρίαν της 19^{ης} Μαρτίου 1932 εν τη Γερουσία, χτε, χχ.*

Ζήλιας Σύλλας, Ιερεμίας Αλέκος, Καρατζάς Χρήστος, *Ιστορία του φοιτητικού μας κινήματος*, Αθήνα, Νέο Φοιτητικό Κίνημα, 1975.

Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, «Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα: 19ος και 20ός αιώνας» στο Σήφης Μουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις*, τ. Β', Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 597-613.

Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, «Προ των προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα» στο Βασιλική Δεληγιάννη - Σιδηρούλα Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1999, σ. 333-362.

Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1890-1920*, Θεσσαλονίκη 1988.

Η εκπαίδευσις και ο κομμουνισμός. Υπόμνημα της Ενώσεως των Συνεργαζομένων Σωματείων προς τα Νομοθετικά Σώματα, χ.τ.ε., 1933.

Θεοδωρίδης Χρυστόστομος, Κλαδάς Σωκράτης, *Πρόσφυγες φοιτηταί και σπουδασταί μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν*, Αθήνα 1974.

Θεοδώρου Βασιλική, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: Το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού» στο Έφη

Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου και Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015, σ. 82-100.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Αργώ*, Αθήνα, Εστία, ⁴χχ.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τ. Α', Αθήνα, Εστία, 1996.

Ιστορία του Ελληνικού έθνους, τ. ΙΕ': «Νεώτερος ελληνισμός, από το 1913 ως το 1941», Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978.

Κάπολα Άντα (επιμ.), *Μπάμπης Δρακόπουλος, ένας δημοκρατικός ηγέτης της Αριστεράς. Ανέκδοτες αναμνήσεις και πολιτικά κείμενα*, Αθήνα, ΑΣΚΙ – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς – Θεμέλιο, 2020.

Καμπαγιάννης Θανάσης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918 – 1926*, Αθήνα, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2007.

Καραγάτσης Μ., *Νεανικά διηγήματα*, Εστία, Αθήνα 1993.

Καραδήμας Βαγγέλης, *Η γέννηση του φοιτητικού κινήματος στην Ελλάδα, Οι σοσιαλιστές φοιτητές την περίοδο 1875-1922*, Αθήνα, Το ανώνυμο βιβλίο, 2014.

Καραθεοδωρή Κωνσταντίνος, *Η αναδιοργάνωσις του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1930.

Καραμανωλάκης Β. Δ., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ – ΓΓΝΓ, 2006.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Χριστοδούλου Αγγελική, «Συζητώντας με την Αικατερίνη Κουμαριανού» στο *Αικατερίνη Κουμαριανού, Σελίδες από τη ζωή και το έργο της*. Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, 2016, σ. 47-75.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Αθήνα – Θεσσαλονίκη: ιστοριογραφικές διαδρομές του πανεπιστημιακού θεσμού στο ελληνικό κράτος» στο Σήφης Μπουζάκης (επιμ.) *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις*, τ. Α', Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 383-402.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Ζητήματα ιστοριογραφίας του φοιτητικού κινήματος στην Ελλάδα» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, ΑΣΚΙ – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Θεμέλιο, 2010, σ. 194-202.

Καστρινάκη Αγγέλα, *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.

Κιμουρτζής Παναγιώτης, Σιγούντου Βίκυ, «Η εποχή που τα πρωτόνια είχαν φύλο. Γυναίκες στη Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1922-1960)», *Academia*, τ. 6, 1 (2016) στο <http://academia.lis.upatras.gr/>.

Κιμουρτζής Παναγιώτης Γ., «Η φοίτηση στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο νεαρός Νικόλαος», *Academia*, τ. 1, 1 (2011) στο <https://pasithee.library.upatras.gr/academia/rt/prINTERfriendly/79/223>.

Κοντογιώργη Έλσα, «Η αποκατάσταση 1922-1930» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000*, τ. 7: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα, «Τα Νέα»-Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 101-118.

Κοπανίτσας Δημήτρης, «Παναγής Παπαληγούρας. Από τα φοιτητικά μας χρόνια» στο *Μαρτυρίες μνήμης για τον Παναγή Παπαληγούρα*, Αθήνα, Εστία, 2001, σ. 28 – 31.

Κοτζιούλας Γιώργος, *Σιγανή φωτιά*, Αθήνα 1938.

Κούζης Αριστοτέλης Π., *Ιστορία της Ιατρικής Σχολής Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Αθήνα, Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου, 1939.

Κουλούρη Χριστίνα, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021.

Κουλούρη Χριστίνα, «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: απαρχές και θεσμοθέτηση (1967-2002)» στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας (29 Οκτωβρίου -3 Νοεμβρίου 2002), τ. Α', Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2004, σ. 495-511.

Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1997.

Κυπριανός Παντελής, «Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936)», *Τα Ιστορικά*, 24-25 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1996), σ. 225-252.

Κυπριανός Παντελής, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.

Κυριαζόπουλος Βασίλειος Δ., *Τα πενήντα χρόνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1926-1976*, Θεσσαλονίκη, χ.ε., 1976.

Λάζος Χρήστος Δ., *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα, 1821-1973. Κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες*, Αθήνα, Γνώση, 1987.

Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννα, «Η συμβολή των νομικών σπουδών στη διαμόρφωση των ελίτ: από τα πορίσματα μιας έρευνας» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987), τ. Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1989, σ. 471-481.

Λάμπας Κώστας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 2004.

Λιάκος Αντώνης, «Σκέψεις για την ιστορία του φοιτητικού κινήματος» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987), τ. Α', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1989, σ. 327-333.

Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927 – 1931)*, Αθήνα, Κομμούνα, 1985.

Λιναρδάτος Σπύρος, *4^η Αυγούστου*, Αθήνα, Θεμέλιο, ⁵1988.

Λουλέ-Θεοδωράκη Νίτσα, *Κωνσταντίνος Μητσοτάκης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, ²1996.

Λυγούρα Αναστασία, *Πανεπιστημιακά ιδρύματα και φοιτητική δράση κατά τα έτη 1940-1944*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2010.

Μακρής Αλέξανδρος, «Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: *Παλαιοί Πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2020.

Μαρκέτος Σπύρος, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Κριτική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές*, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ 19, 1989, τ. 2, σ. 403 και γενικότερα το άρθρο σ. 397-420.

Μαρκέτος Σπύρος, «Η Ελληνική Αριστερά» στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 125 – 153.

Μαρκοβίτης Μάριος, *Όχι, δεν είμαι εχθρός του λαού*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2017.

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, Χατζιωσήφ Χρήστος, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1988.

Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ., *Τα «προοδευτικά ζιζάνια» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από τον αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον μακαρθισμό του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2021.

Μερτύρη Αντωνία, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 2000.

Μεταξάς Ιωάννης, *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, τ. 2, Αθήνα, Γκοβόστης, 1969.

Μητσοπούλου Αναστασία, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στο «σύντομο 20ό αιώνα»: όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και τη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

Μοσκόβης Βασίλης, *Γενεά έρχεται*, Αθήνα, Εστία, ²1990.

Μουλλάς Παν., Βερτσώνη-Κοκόλη Μαρία, Πέτκου Έφη (επιμ.), *Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Αλληλογραφία*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2001.

Μπουρνάζος Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Οι απαρχές 1920-1922*, τ. Α2 , Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 192-281.

Μπακοπούλου Ελένη, *Η φίλη μου κυρία Ντόρα Ρωζέττη. Το νεανικό της Λεύκωμα*, Αθήνα, Οδός Πανός, 2012.

Μπαλάνος Δημήτριος Σ., *Ιστορία της Θεολογικής Σχολής. Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Αθήνα, τύπ. Πυρσού - Τμήμα Δημοσιευμάτων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 1937.

Μπάλτα Νάση, «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας: Ιστοριογραφικές καταγραφές και ερευνητικές προοπτικές» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, ΑΣΚΙ – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Θεμέλιο, 2010, σ. 43-50.

Μπάρκουλα Χάιδω, «Η γυναικεία φοιτητική ταυτότητα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από την Ιωάννα Στεφανόπολι στην Άννα Αποστολάκη» στο Ανδρομάχη Οικονόμου - Βασιλική Φλώρου (επιμ.), *Αντίδωρο στην Άννα Αποστολάκη*, Αθήνα: Λύκειο των Ελληνίδων, 2017, σ. 55-77.

Μπάρκουλα Χάιδω, *Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. 100 Χρόνια Ιστορίας 1920-2020*, Αθήνα, ΟΠΑ, 2020.

Μπαχάρας Δημήτρης, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων*, 29 (2008), σ. 175-198.

Μπέλλα Μαριάνθη, «Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα» στο <http://criticeduc.blogspot.gr/2013/03/19.html>.

Μπίρης Κώστας Η., *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, 1957.

Μπόμπου-Σταμάτη Βασιλική, *Τα καταστατικά του Σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΤΝΓ, 1995.

Μπουζάκης Σήφης, Σιμενή-Δούκα Περσεφόνη, «Ιστοριογραφία της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1836-2005)» στο Χρήστος Τζήκας (επιμ.), *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης. Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006, σ. 57-69.

Μπουζάκης Σήφης, *Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα (1836-2005), Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα, Gutenberg, 2006.

Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985). Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg, 1991.

Μπρεδήμας Πίνδαρος, *Παιδιά του αιώνα*, Αθήνα, Δίφρος, 1957.

Νούτσος Χαράλαμπος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.

Ντουνιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, ²1999.

Ορφανός Μάριος, *Η Εθνική Ένωση Ελλάς και το Πογκρόμ του Καμπέλ μέσα από τον τύπο, ανέκδοτη διπλωματική εργασία*, Αθήνα, Πάντειο – Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2013.

Παλούκης Κώστας, *Αρχειομαρξιστές. Οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ασίνη, 2020.

Παλούκης Κώστας, *Η Οργάνωση Αρχείων του Μαρξισμού (1919-1934). Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, 2015.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7: «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την αβασίλευτη δημοκρατία στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου», Αθήνα, «Τα Νέα»-Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Παναγιωτόπουλος Δημήτρης, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία, 1920-1960*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004.

Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., *Αστροφεγγιά. Η ιστορία μιας εφηβείας*, Αθήνα, Αστήρ, ⁴1980.

Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987), τ. Α΄-Β΄, Αθήνα, ΙΑΕΝ - ΓΓΝΓ, 1989.

Πανσέληνος Ασημάκης, *Τότε που ζούσαμε*, επιμ. Γιώργος Βακιρτζής, Αθήνα, Κέδρος, ⁴1976.

Πανταζίδη Ι., *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889.

Παπαγιαννόπουλος Διονύσιος Δ., *Το εν Βουλγαρία Διεθνές Συνέδριον της Παγκοσμίου Ομοσπονδίας Χριστιανών Φοιτητών*, Αθήνα, τυπ. Π. Κυριακού, 1936.

Παπαδάκης Νίκος Ε., «Διευρύνοντας την σκέπη της σοφίας. Αναπτυξιακή προοπτική, κοινωνικο-οικονομικές μεταρρυθμίσεις και πανεπιστημιακή πολιτική στο Μεσοπόλεμο: Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΑΣΚΤ, Ανώτατη Γεωπονική Σχολή, ΑΣΟΕΕ και Πάντειος», *Πανεπιστήμιο*, 5 (2002), σ. 3-59.

Παπαδάκης Νίκος, *Η παλίμψηστη εξουσία. Κράτος, πανεπιστήμιο και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα από τον Ν. 5343/32 στο Ν. 1268/82*, Αθήνα, Gutenberg, 2004.

Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2009.

Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Αθήνα, Ασίνη, 2012.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Οι επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και “ακροδεξιές” συμπεριφορές», *Αρχειοτάξιο*, 16 (Νοέμβριος 2014), σ. 13-22.

Παπάζογλου Μηνάς, *Ανώτατη παιδεία και φοιτητικό κίνημα*, Αθήνα, Υδροχόος, 1973.

Παπαθανασοπούλου Κυριακή Α., *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια (1923- 1967)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2020.

Παπαμίχος-Χρονάκης Πάρις, «Ο σιωνισμός και η πόλη. Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936» στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου και Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015, σ. 169-195.

Παπαπάνος Κώστας, *Χρονικό - Ιστορία της Ανώτατης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, Αμερικανικό Κολλέγιο Αθηνών (Pierce College), 1970.

Παρορίτης Κώστας, *Κόκκινος τράγος*, Αθήνα, Κείμενα, 1978.

Πικρός Γιώργης, *Καλπάκι – φυλακές ξερονήσια.Ντοκουμέντα*, 4 τ., Αθήνα, Καρανάσης, 1978.

Πιστόλα Χριστιάνα, *Η Οργάνωση «Εθνική Ένωσις Ελλάς» (Τρία Έψιλον)*, διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ - Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, 2014.

Πλιάτσικα-Πανσέληνου Έφη, *Δρόμοι της Αθήνας*, Αθήνα 1958.

Πολυδούρη Μαρία, «Ζωή με παραφορά...». *Αθηναϊκό ημερολόγιο 1921-1922, 1925*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2005.

Ραφτόπουλος Δημήτρης, *Η νεολαία στις εθνικές και δημοκρατικές επάλξεις*, χ.τ. Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1962.

Ρεπούση Μαρία, *Τα Μαρασλειακά 1925-1927*, Αθήνα, Πόλις, 2012.

Ρήγος Άλκης, *Ελληνικό πανεπιστήμιο και φοιτητικό κίνημα. Από το χθες στο σήμερα του θεσμού*, τ. Β': 1909-1941, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016.

Ρήγος Άλκης, *Ελληνικό πανεπιστήμιο και φοιτητικό κίνημα. Από το χθες στο σήμερα του θεσμού*, τ. Α': 1837-1909, Αθήνα, Παπαζήσης, 2010.

Ρήγος Άλκης, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, τ. Α', Αθήνα, Παπαζήση, 1995.

Ρωζέττη Ντόρα, *Η ερωμένη της*, επιμ. Χριστίνα Ντουινιά, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2005.

Σακελλαρίου Μιχαήλ Β., «Έμαθα πιο πολλά πράγματα στο προαύλιο», *The Books' Journal*, 48 (Οκτώβριος 2014), σ. 58- 61.

Σακελλαρίου Μιχαήλ, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τ. Β', Αθήνα, Ηρόδοτος, 2011.

Σαρδελής Κώστας, *Ο ασάλευτος ταξιδιώτης*, τ. Δ', Αθήνα, Εστία, 2003.

Σβορώνος Νίκος, « "...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν..." ». Συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο» στον Νίκο Αλιβιζάτο και τον Στέφανο Πεσμαζόγλου, *Σύγχρονα Θέματα*, 35-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 36-71.

Σιδέρη Αλόη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Α'-Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1989-1994.

Σιμενή Περσεφόνη, Δούκας Τριαντάφυλλος, «Μεταρρυθμίσεις στην Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση στην Ελλάδα, 1911-1982» στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης - Όψεις και απόψεις*, τ. Β', Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 511-555.

Σιμενή Περσεφόνη, *Μεταρρύθμιση και αντίδραση. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών απέναντι στις εκπαιδευτικές αλλαγές (1899-1926)*, Αθήνα, Gutenberg, 2008.

Σιμενή Περσεφόνη Α., «Φοιτητικές ταραχές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: η περίπτωση των "Γυμναστικών" του 1907» στο

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/simeni.htm>.

Σκαρπαλέζος Αριστ. Κ. (επιμ.), *Από την ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα 1964.

Στάμος Γιάννης, «Μεταφράζοντας γερμανική ιδεολογία στα ελληνικά: Η Σίτσα Καραϊσκάκη και ο εθνικοσοσιαλισμός» στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτης και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων* στο <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/109325>.

Στασινόπουλος Μιχαήλ Δ., «Η ελευθερία γνώμης των καθηγητών των ανωτάτων σχολών (η ακαδημαϊκή ελευθερία)». *Επιστημονική επετηρίς της Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, 1957, σ. 139-162.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, Ολκός, 1999.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Οι ενδοπανεπιστημιακές ισορροπίες και η ανατροπή τους (1910-1926)» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987), τ. Α', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1989, σ. 215-222.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Η Φοιτητική Συντροφιά (1910) και το πρόβλημα της προσέγγισης των πρωτοποριακών κινημάτων» στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984), τ. Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1986, σ. 657-665.

Σταυροπούλου Ερασμία Λουΐζα, «Το Πανεπιστήμιο και οι φοιτητές στη νεοελληνική πεζογραφία» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987), τ. Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1989, σ. 565-586.

Στεφανίδης Μιχαήλ Κ., *Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Εκατονταετηρίς 1837-1937*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο-Τμήμα Δημοσιευμάτων του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 1948 και 1952.

Στρογγύλης Απόστολος, *Παναγής Παπαληγούρας, ο ευρωπαίος πολιτικός*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995.

Συφάκης Νικόλαος Ι., *Ο δολοφόνος μου το σχολείον, (Κριτική μελέτη)*, Αθήνα, «Πατρίς των Γραμμάτων», 1927.

Σωτηρίου Γ., Ματλής Λ., Δ. Λεονταρίτης, *Φοιτητικάί σελίδες του 1901, ήτοι πλήρης περιγραφή των κατά των μεταφράσεων του Ι. Ευαγγελίου εξεγέρσεως των φοιτητών και του λαού μετά των προκαλεσάντων αυτήν αιτιών*, Αθήναι 1902.

Τερζάκης Άγγελος, *Απρίλης, Εστία*, Αθήνα ⁷2006.

Τσάτσου Ιωάννα, *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα, Εστία, 2000.

Τσάτσου Ιωάννα, *Οδός Κυδαθηναίων 9*, Αθήνα, Αστρολάβος / Ευθύνη, 1993.

Τσικνάκης Κώστας Γ., *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1915-1936). Καταγραφή*, Αθήνα: ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1986.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφ: Ιωάννα Πετροπούλου – Κων. Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.

Τσούχλου Δήμητρα, Μπαχαριάν Ασαντούρ, *Η Ανωτάτη Σχολή των Καλών Τεχνών. Χρονικό 1836-1984*, Αθήνα, Άποψη, 1984.

Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, *Ο απολογισμός μιας διετίας. 4^η Αυγούστου 1936 – 1938*, Αθήναι, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου (21), 1939.

Φαρφαραντζή Δέσποινα, *Ίδρυση, δομές και λειτουργία της Πανεπιστημιακής Λέσχης του Πανεπιστημίου Αθηνών*, διπλωματική εργασία, Αθήνα, ΕΚΠΑ - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2014.

Φασούλης Κώστας Β., *Η διαχρονική εξέλιξη και αξιολόγηση των διοικητικών, εκπαιδευτικών και οικονομικών θεσμών των ΑΕΙ στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ – Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 1997.

Φλούντζης Αντώνης, *Το φοιτητικό κίνημα, 1923-1928*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.

Φούκας Βασίλης, *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Σπουδές, σπουδαστές και σπουδάστριες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1926-1940)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 2010.

Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) ένα ανθολόγιο*, Αθήνα: ΙΑΕΝ, 1987.

Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Κέδρος, ⁵1987.

Φωτάκης Αχιλλέας, *Αστυνομία πόλεων: τα πρώτα βήματα. Στα ίχνη της βρετανικής αστυνομικής αποστολής στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2022.

Δημήτρης Φ. Χαραλάμπους, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη. Αφοί Κυριακίδη, 1987.

Χατζιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1-Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

Χιουρέας Τάκης *Αναμνήσεις από το φοιτητικό κίνημα και τη φοιτητική ζωή στην Αθήνα (1931-1937)*, Αθήνα 1997.

Χριστοδούλου Αγγελική, *Από τον Πάγκαλο στον Βενιζέλο: κομμουνιστικό κίνημα και αντικομμουνισμός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1926-1928)*, διπλωματική εργασία, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο -Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2007.

Χριστοδούλου Αγγελική, «‘Κατάληψις της ιερωτάτης εθνικής ακροπόλεως’. Οι ανησυχίες για τους φοιτητές στον δημόσιο λόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο» στο Κατερίνα Δέδε, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, Αθήνα, ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2017, σ. 121-131.

Χριστοδούλου Αγγελική, «‘Συμπεριφορά απάδουσα προς την αξιοπρέπειαν του φοιτητού’». Μηχανισμοί πειθάρχησης των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών στον Μεσοπόλεμο» στο Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Μηχανισμοί ελέγχου και πειθάρχησης 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, ΙΙΕ/ΕΙΕ (υπό έκδοση)

Χριστοφιλόπουλος Αναστάσιος Π., *Από τη ζωή μου. Αυτοβιογραφικά κείμενα*, Αθήνα 1998.

Συνεντεύξεις (στη γράφουσα)

Κουμαριανού Αικατερίνη (29 Σεπτεμβρίου 2011)

Κριαράς Εμμανουήλ (20 Μαΐου 2011)

Σακελλαρίου Μιχαήλ (5, 7, 11, 16 και 19 Ιουλίου 2013)

Σκουλουδάκη Μαίρη (28 Ιανουαρίου 2000)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος νομοθετικών και ρυθμιστικών κειμένων για την λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών και τη φοίτηση σε αυτό.

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ

Δ. Περί συστάσεως πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 86/31.12.1836.

Δ. Περί συστάσεως πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 16/24.4.1837.

[N. 3823](#) Περί Οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 178/12.7.1911.

[N. 3825](#) Περί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 183/17.7.1911.

N. 2905 Περί Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 127/27.7.1922.

N.Δ. Περί τροποποιήσεως του Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 195/12.6.1926.

N. 5343 Περί Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 86/23.3.1932.

A.N. 1430 Περί αντικαταστάσεως, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως άρθρων του N. 5343 «περί Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών», *ΦΕΚ* 394/22.11.1938.

ΝΟΜΟΙ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

N. 3413 Περί ιδρύσεως Ακαδημαϊκής Λέσχης, *ΦΕΚ* 270/19.11.1909.

N. 3678 Περί δωρεάν εγγραφής εν τω Μητρώω του Πανεπιστημίου των εκ Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου, Κρήτης, Κύπρου, Μικράς Ασίας κλπ. καταγομένων απόρων φοιτητών, *ΦΕΚ* 126/31.3.1910.

N. 3776 Περί δωρεάν εγγραφής των εκ Θράκης, Μακεδονίας, Κρήτης, Ηπείρου, Κύπρου και Μικράς Ασίας κλπ καταγομένων απόρων φοιτητών, ως και παρατάσεως του χρόνου των εγγραφών και ανανεώσεων των φοιτητών του Εθνικού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 101/3.5.1911.

B.Δ. Περί της λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου του Εθνικού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 175/20.9.1916.

B.Δ. Περί των εκπαιδευτικών τελών των φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 149/5.7.1918

N. 2089 Περί εγγραφής, φοιτήσεως και εξετάσεων των Σέρβων φοιτητών εν τη Θεολογική Σχολή του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 62/14.3.1920.

N. 2573 Περί Οργανισμού του Οδοντιατρικού Σχολείου, *ΦΕΚ* 68/26.4.1921.

Ν.Δ. Περί Εγγραφής προσφύγων εν τω εν Αθήναις Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον, *ΦΕΚ* 184/1.10.1922.

Ν.Δ. Περί εγγραφής και εξέτασεως προσφύγων του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 196/10.10.1922.

Β.Δ. Περί Εφορείας της Πανεπιστημιακής Λέσχης, *ΦΕΚ* 278/19.12.1922.

Ν.Δ. Περί Εγγραφής φοιτητριών εις Οδοντιατρικόν Σχολείον, *ΦΕΚ* 67/14.3.1923.

Ν.Δ. Περί ρυθμίσεων της ισχύουσας πανεπιστημιακής νομοθεσίας, *ΦΕΚ* 259/14.9.1923

Δ. Περί εισαγωγής νέων εισαγωγικών διατάξεων εις τον οργανισμόν του Πανεπιστημίου δια την εγγραφήν και την εξέτασιν των φοιτητών, *ΦΕΚ* 64/25.3.1924.

Δ. Περί προσθηκών του από 25ης Μαρτίου 1924 διατάγματος «Περί εισαγωγής νέων εισαγωγικών διατάξεων εις τον οργανισμόν του Πανεπιστημίου δια την εγγραφήν και την εξέτασιν των φοιτητών», *ΦΕΚ* 183/5.8.1924.

Ν.Δ. Περί του τρόπου δοκιμασίας των βουλομένων να εγγραφώσι εις το Χημικόν Τμήμα της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 191 / 12.8.1924.

Ν.Δ. Περί τροποποιήσεως άρθρων του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 232/2.9.1925.

Δ. Περί τα εις το Ταμείον του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου καταβαλλομένων διδάκτρων και εξέταστων, *ΦΕΚ* 254/16.9.1925.

Δ. Περί του τρόπου εγγραφής στρατευθέντων κλπ φοιτητών του Αθήνησιν Εθνικού Πανεπιστημίου, *ΦΕΚ* 279/30.9.1925.

Ν.Δ. Περί ατελούς εγγραφής απόρων εξ ελληνικών κοινοτήτων αλλοδαπής φοιτητών του Πανεπιστημίου κλπ, *ΦΕΚ* 155/16.5.1926

Δ. Περί των υποχρεωτικών μαθημάτων των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής του Αθήνησι των επιθυμούντων να τύχωσιν επαγγελματικού παιδαγωγικού ενδεικτικού, *ΦΕΚ* 146/8.6.1926 [Στο ίδιο *ΦΕΚ* ανάλογα διατάγματα για τη Φυσικομαθηματική και τη Θεολογική]

Ν.Δ. Περί ατελούς εγγραφής απόρων προσφύγων φοιτητών, *ΦΕΚ* 305/15.9.1926

Ν.Δ. Περί της δοκιμασίας των βουλομένων να εγγραφώσιν εις Σχολήν τινά του Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 325/21.9.1926

Δ. Περί υποχρεωτικών μαθημάτων των φοιτητών της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 369/21.10.1926.

Δ. Περί υποχρεωτικών μαθημάτων των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 369/21.10.26.

Ν. 3385 Περί εγγραφής και εξετάσεων φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 101/30.5.27.

Δ. Περί Στρατολογίας κατά γην Στρατού, *ΦΕΚ* 134/3.7.1927.

Δ. Περί κανονισμού διδάκτρων του Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 189/9.9.1927.

Ν.Δ. Περί κυρώσεως του από 6 Μαΐου ΝΔ «Περί ατελούς εγγραφής και εξετάσεων απόρων εξ ελληνικών κοινοτήτων αλλοδαπών φοιτητών του Πανεπιστήμιου», *ΦΕΚ* 219/13.10.1927.

Ν.Δ. Περί κυρώσεως αναδρομικής εγγραφής φοιτητών, *ΦΕΚ* 267/13.11.1927.

Ν.Δ. Περί κυρώσεως ΝΔ «Περί παρατάσεως ατελούς εγγραφής απόρων προσφύγων φοιτητών», *ΦΕΚ* 267/13.11.27.

Δ. Περί τροποποίησης διατάγματος «Περί κανονισμού διδάκτρων του Πανεπιστημίου Αθηνών και περί αυξήσεως αντίτιμου πιστοποιητικών», *ΦΕΚ* 34/12.3.1928

Ν. 3720 Περί κυρώσεως του από 11 Οκτωβρίου 1527 Ν.Δ. «Περί κυρώσεως του ν. διατάγματος της 5 Μαΐου 1926 περί ατελών εγγράφων και εξετάσεων απόρων εξ ελληνικών κοινοτήτων αλλοδαπής φοιτητών του Πανεπιστημίου κλπ., *ΦΕΚ* 1/3.1.1929.

Ν. 3721 Περί κυρώσεως του Ν.Δ. της 8 Νοεμβρίου 1927 «Περί κυρώσεως του ν. διατάγματος της 13 Σεπτεμβρίου 1926 παρατάσεως ατελούς εγγραφής απόρων προσφυγών φοιτητών», *ΦΕΚ* 1/3.1.29

Ν. 4039 Περί καταβολής εις το Ταμείον του Πανεπιστημίου Αθηνών διδάκτρων και εξέταστρον απόρων ομογενών προσφυγών φοιτητών κλπ, *ΦΕΚ* 89/7.3.1929.

Ν. 4597 Περί ανανεώσεως της εγγραφής υπό των μήπω ανανεωσάντων ταύτην φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1928-1929 κλπ, *ΦΕΚ* 138Α/2.5.1930.

Δ. Περί Οργανισμού του Γυμναστήριου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 142Α/5.5.30.

Ν. 4620 Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων του Οργανισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ., *ΦΕΚ* 143Α/7.5.1930.

Ν.Δ. Περί ορισμού αριθμού εισακτέων φοιτητών εις σχολάς των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης, *ΦΕΚ* 271Α/6.8.1930.

Ν.4995 Περί συμπληρώσεως των νόμων 4597 «Περί ανανεώσεως της εγγραφής υπό των μήπω ανανεωσάντων ταύτην φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1928-1929 κλπ» και 4620 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων του Οργανισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ.», *ΦΕΚ* 141Α/25.5.31.

Ν. 5147 Περί Πανεπιστημιακής Λέσχης του Πανεπιστημίου Αθηνών, *ΦΕΚ* 211Α/16.7.1931.

Ν. 5145 Περί οικονομικής ενισχύσεως του κράτους προς το Πανεπιστήμιον Αθηνών δια την ανέγερσιν κτιρίων και άλλων εγκαταστάσεων, περί συστάσεως επιτροπής ανοικοδομήσεως και περί αυξήσεως της ετήσιας επιχορηγήσεως αυτού, *ΦΕΚ* 207Α/16.7.1931.

Ν. 5384, Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του άρθρου 2 του νόμου 4995 «Περί συμπληρώσεως των Νόμων 4597 και 4620 περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων του Οργανισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών», *ΦΕΚ* 108Α/8.4.1932

Ν.Δ. Περί εισιτηρίων εξετάσεων εις το Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *ΦΕΚ* 241Α/27.7.1932.

Ν. 5583 Περί τροποποιήσεως του νόμου 5843 «Περί Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών», *ΦΕΚ* 288Α/31.8.1932.

Π.Δ. Περί ορισμού των εγγραφησομένων ημεδαπών εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1932 – 1933 και ανακλήσεως του από 8 Οκτωβρίου 1932 Π. Δ/τος, *ΦΕΚ* 407Α/19.11.1932.

Δ. Περί υποχρεωτικών μαθημάτων Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών και τμηματικών και πτυχιακών εξετάσεων αυτών, *ΦΕΚ* 81Α/29.3.1933.

Ν. 5739 Περί των εξετάσεων των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών παρελθόντων ετών *ΦΕΚ* 102Α/27.4.1933.

Δ. Περί υποχρεωτικών μαθημάτων των φοιτητών της Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών και τμηματικών και πτυχιακών εξετάσεων, *ΦΕΚ* 161Α/24.6.1933.

Π.Δ. Περί ορισμού των εγγραφησομένων ημεδαπών εις τας σχολάς του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το 1933–1934, *ΦΕΚ* 324Α/24.10.1933.

Δ. Περί υποχρεωτικών μαθημάτων των φοιτητών της Φυσικομαθηματικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών και τμηματικών, πτυχιακών εξετάσεων αυτών, *ΦΕΚ* 42Α/31.1.1934

Δ. Περί εισιτηρίων εξετάσεων εις το Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *ΦΕΚ* 193Α/20.6.1934.

Δ. Περί του αριθμού των εγγραφησομένων ημεδαπών εις τας σχολάς και σχολεία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1934–1935, *ΦΕΚ* 274Α/25.8.1934.

Δ. Περί εισιτηρίων εξετάσεων εις το Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *ΦΕΚ* 274Α/25.8.1934.

Ν. 6275 Περί αυθεντικής ερμηνείας του νομού 5739 «Περί των εξετάσεων των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών παρελθόντων ετών», *ΦΕΚ* 301Α/9.9.1934.

Ν. 6361 Περί τροποποιήσεως του άρθρου 1 του νόμου 3720 «Περί κυρώσεως του από 11 Οκτωβρίου 1927 Ν.Δ. περί κυρώσεως του Ν. Διατάγματος της 5 Μαΐου 1926 περί ατελούς

εγγραφής απόρων εξ ελληνικών κοινοτήτων αλλοδαπής φοιτητών του Πανεπιστημίου κλπ», *ΦΕΚ* 376Α/31.10.1934.

Ν. 6324 Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως του νόμου 5343 «Περί Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών», *ΦΕΚ* 391Α/10.11.1934.

Π.Δ. Περί ορισμού αριθμού εγγραφής εις τας σχολάς του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το 1935 – 1936, *ΦΕΚ* 369Α/24.8.1935

Β.Δ. Περί ανακλήσεως του διατάγματος «Περί ορισμού αριθμού εγγραφής εις τας σχολάς του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το 1935 – 1936», *ΦΕΚ* 629Α/23.12.1935.

Β.Δ. Περί του αριθμού των εγγραφησομένων εις τας διαφόρους σχολάς Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ, *ΦΕΚ* 390Α/7.9.1936.

Β.Δ. Περί του αριθμού των εγγραφησομένων εις τας διαφόρους σχολάς Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ, *ΦΕΚ* 384Α/1.10.1936.

Α.Ν. 284 Περί τρόπου ανανεώσεως των εγγράφων των απόρων εξ ελληνικών κοινοτήτων της αλλοδαπής φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ., *ΦΕΚ* 475Α/27.10.1936.

Α.Ν. Περί τροποποιήσεως των αφορωσών του τρόπου εγγραφής φοιτητών εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών διατάξεων του νόμου 5343, *ΦΕΚ* 498Α/10.11.1936.

Ν.Δ. Περί των εισιτηρίων εξετάσεων εις τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, *ΦΕΚ* 553Α/23.12.1936.

Α.Ν. 1371 Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί εξετάσεων και διδάκτρων των φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης νόμων, *ΦΕΚ* 338Α/17.9.1938

Δ. Περί του τρόπου διεξαγωγής των εισιτηρίων εξετάσεων εις τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, *ΦΕΚ* 339Α/17.9.1938.

Β.Δ. Περί καθορισμού του αριθμού των εγγραφησομένων φοιτητών εις τας σχολάς του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1938–1939, *ΦΕΚ* 342Α/21.9.1938.

Β.Δ. Περί καθορισμού του τρόπου της διενεργείας των εισιτηρίων εξετάσεων εις τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, *ΦΕΚ* 381Α/11.9.1939.

Δ. Περί του αριθμού των εισακτέων ημεδαπών φοιτητών εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών, *ΦΕΚ* 387Α/15.9.1939.